

**AZƏRBAYCAN KOOPERASIYA
UNİVERSİTETİNİN DƏRSLİKLƏRİ**

**ELSEVƏR KƏRİMOV
BƏŞİR OSMANOV**

İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ

Dərslük

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 21 iyun 2004-
cü il tarixli 560 sayılı əmri ilə ali
məktəb tələbələri üçün dərslük
kimi nəşrə tövsiyə edilmişdir

Az
K56

Elmi redaktor: **İsa Hüseyn oğlu Aliyev**
AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, i.e.d., professor

Rəyçilər: **Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev**
ADİU-nun kafedra müdiri, əməkdar elm xadimi i.e.d.,
professor

Əli Qulu oğlu Allahverdiyev
ADPU-nun “İqtisadi və Sosial fənlər” kafedrasının müdiri,
i.e.d., professor

Cəlil Həbib oğlu Kərimov
ADNA-nın dosenti i.e.n.

K56 E.N.Kərimov, B.O.Osmanov **İQTİSADİ NƏZƏRİYYƏ**
Bakı, “ Vətən ” nəşriyyatı. 2010. 630 səh.

Təzələnmiş və yenidən işlənmiş təkrar nəşr

4752013811
K—————
121-2004

© E.N.Kərimov,
B.O.Osmanov

Mündəricat

1. Ön söz	11
2. I Fəsil. «İqtisadi nəzəriyyə» predmeti və vəzifələri	
§1. İqtisadiyyat və cəmiyyətin həyatında onun rolu.....	13
§2. İqtisadi nəzəriyyənin elm kimi qərarlaşması.....	15
§3.İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və tədqiqat metodları..	17
§4. «İqtisadi nəzəriyyə» vəzifələri.....	24
3.II fəsil. İqtisadi fikrin yaranması və inkişafı. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi.	
§1. Qədim dünyanın iqtisadi fikirləri.....	30
§2. «İncil» və «Qurani-Kərim»də iqtisadi fikirlər.....	33
§3. Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixindən.....	35
§4. İqtisad elminin yaranması və inkişafı.....	40
4. III fəsil. İstehsal amilləri nəzəriyyəsi.	
§1. İctimai istehsal cəmiyyətin inkişafının əsasıdır.....	51
§2. İqtisadi amillər və iqtisadi resursların təsnifatı.....	53
§3. İctimai əmək bölgüsü; təsnifatı və üstünlükləri.....	59
§4. İstehsal funksiyası.....	63
§5. Amil gəlirlərinin formalaşması.....	68
5. IV fəsil. Mülkiyyət münasibətləri.	
§1. Mülkiyyətin mahiyyəti, obyekt və subyektləri.....	71
§2. Mülkiyyətin növləri və təzahür formaları.....	74
§3. Milliləşdirmə və özəlləşdirmə.....	77
§4. Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılması.....	83
6. V fəsil. İqtisadi sistem	
§1. İqtisadi insan modelləri.....	86
§2. İqtisadi sistem, onun quruluşu və əsas elementləri...92	
§3. İstehsal imkanları və iqtisadi seçimlərin qarşılıqlı əlaqəsi.....	99
§4. İqtisadi sistemlərin transformasiyası.....	101
7. VI fəsil. Əmtəə-pul münasibətləri	
§1. İctimai təsərrüfatın formaları (tipləri).....	104
§2. Əmtəə və onun xassələri.....	107

§3. Dəyər, dəyər kəmiyyəti və dəyər qanunu.....	109
§4. Əmtəə tədavülü və pulun meydana gəlməsi.....	112
§5. Pulun mahiyyəti və vəzifələri.....	114
8. VII fəsil. Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətləri və modelləri	
§1. Bazar iqtisadiyyatının genezisi və xarakterik cəhətləri.....	119
§2. Bazar iqtisadiyyatının subyektləri.....	123
§3. Bazar iqtisadiyyatının modelləri.....	130
9. VIII fəsil. Bazar və onun əsas ünsürləri	
§1. Bazarın mahiyyəti və təsnifatı.....	134
§2. Bazar və ticarət.....	138
§3. Marketing: strategiya və taktikası.....	139
§4. Tələb və ona təsir edən amillər.....	142
§5. Təklif və ona təsir edən amillər.....	145
§6. Tələb və təklifin elastikliyi. Bazar tarazlığı.....	149
§7. Qiymət və qiymətlər sistemi.....	152
§8. Rəqabətin mahiyyəti, növləri və metodları.....	159
§9. İqtisadiyyatda inhisarçılıq və onun aradan qaldırılması.....	164
10. IX fəsil Bazar infrastrukturunu	
§1. İnfrastrukturun mahiyyəti və növləri.....	169
§2. Birjanın növləri və vəzifələri.....	170
§3. Yarmarka və auksionlar, lizinq sığorta şirkətləri...176	
§4. Azərbaycanı bazar infrastrukturunun formaları...179	
11. X fəsil. İstehlakçı davranışı nəzəriyyəsi	
§1. İstehlakçı davranışı və əmtəənin faydalılığı.....	180
§2. İstehlakçı davranışının kardinalist nəzəriyyəsi.....	182
§3. İstehlakçı davranışının ordinalist nəzəriyyəsi.....	188
12. XI fəsil. İstehsal xərcləri və mənfəət	
§1. İstehsal xərclərinin mahiyyəti və quruluşu.....	200
§2. İstehsal xərclərinin növləri.....	202
§3. Mənfəətin mahiyyəti, növləri və rolu.....	205

13. XII fəsil. Firma və onun fəaliyyət mexanizmi	
§1. Firmanın mahiyyəti və onun fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəriciləri.....	210
§2. Firmanın təsnifatı.....	213
§3. Firma haqqında nəzəriyyələr.....	219
§4. Təkmil və qeyri təkmil rəqabət şəraitində firmanın davranışı.....	221
§5. İnhisarçı rəqabət qabiliyyətli firmanın xərclərinin minimallaşdırılması.....	228
14. XIII fəsil. Sahibkarlıq fəaliyyəti: mahiyyəti və formaları	
§1. Sahibkarlıq anlayışı. Sahibkarın hüquq və vəzifələri.....	232
§2. Sahibkarlıq subyektlərinin vəzifələri və onların reallaşdırılması mühiti.....	237
§3. Azərbaycanda sahibkarlığın formalaşması.....	241
15. XIV fəsil. Əmək bazarı. Əmək haqqı nəzəriyyəsi	
§1. Əmək bazarının quruluşu.....	243
§2. Əmək bazarının fəaliyyət mexanizmi.....	248
§3. Əmək bazarının fəaliyyətinə konseptual baxışlar...	254
§4. Əmək haqqının mahiyyəti, forma və sistemləri.....	257
16. XV fəsil. Kapital nəzəriyyəsi. Kapital bazarı.	
§1. Kapital haqqında nəzəri baxışlar.....	262
§2. Kapitalın tarixi və funksional formaları.....	264
§3. Kapitalın dövranı və dövriyyəsi.....	268
§4. Kapital bazarı.....	273
17. XVI fəsil. Torpaq bazarı. Renta münasibətləri	
§1. Kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri və rolu.....	278
§2. Torpaq bazarı.....	280
§3. Rentanın mahiyyəti və formaları.....	284
§4. ASK-nın mahiyyəti və quruluşu. Aqrobiznes.....	288
§5. Aqrar islahatlar: mahiyyəti, modelləri və nəticələri.....	293

18. XVII fəsil. Mikroiqtisadi tənzimləmə	
§1. Mikroiqtisadi tənzimləmənin zəruriliyi və mahiyyəti.....	296
§2. Mikroiqtisadi tənzimləmədə menecmentin və marketingin rolu.....	299
§3. Mikrosəviyyədə firma davranışının dövlət tənzimlənməsi.....	303
19. XVIII fəsil. Makroiqtisadiyyata giriş	
§1. Makroiqtisadiyyatın tədqiqat predmeti.....	305
§2. Makroiqtisadi proseslərə nəzəri baxışlar.....	309
20. XIX fəsil. İctimai təkrar istehsal	
§1. Təkrar istehsalın mahiyyəti, fazaları, növləri və tipləri.....	316
§2. İctimai təkrar istehsalın əsas nisbətləri (proporsiyaları).....	320
§3. Milli sərvət onun quruluşu və artım mənbələri.....	322
§4. Ümumi milli məhsul.....	324
§5. İctimai məhsulun reallaşması.....	330
21. XX fəsil. İctimai təkrar istehsal sistemində qeyri-istehsal sahələrinin rolu	
§1. Maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin xüsusiyyətləri.....	333
§2. Xidmətlərin mahiyyəti və təsnifatı.....	336
§3. Qeyri istehsal sahələrində iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri.....	338
§4. Maddi və qeyri-maddi sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi.....	340
22. XXI fəsil. İqtisadi artım	
§1. İqtisadi artımın mahiyyəti, məqsədi və tipləri.....	340
§2. İqtisadi artımın amilləri və hərəkətverici qüvvələri.....	345
§3. İqtisadi artım və istehsalın səmərəliliyi.....	348

§4. İqtisadi artımın istehlak və yığımla qarşılıqlı əlaqəsi.....	351
23. XXII fəsil. İstehlak yığım və investisiyalar.	
Multiplikator-akselerator nəzəriyyəsi	
§1. İstehlakın mahiyyəti və təsnifatı.....	353
§2. Yığımın mahiyyəti, səbəbləri, ona təsir edən amillər və təsnifatı.....	356
§3. İnvestisiyanın mahiyyəti və təsnifatı.....	360
§4. Multiplikator-akselerator nəzəriyyəsi.....	362
24. XXIII fəsil. Milli iqtisadiyyat və milli bazar	
§1. Milli iqtisadiyyat və onun tipləri.....	365
§2. Respublika iqtisadiyyatının quruluşu və onun təkmilləşməsi problemləri.....	368
§3. Milli bazar və onun quruluşu.....	372
§4. Milli iqtisadiyyat və milli ideologiya.....	373
§5. Milli iqtisadiyyat və iqtisadi təhlükəsizlik.....	374
25. XXIV fəsil. Makroiqtisadi qeyri sabitlik, məşğulluq və işsizlik.	
§1. İqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyinin mahiyyəti və səbəbləri.....	377
§2. İqtisadi tsikl və onun fazaları.....	381
§3. Dövlətin antitsiklik tənzimlənməsi.....	385
§4. Məşğulluq və onun haqqında baxışlar.....	386
§5. İşsizliyin növləri və onun sosial iqtisadi nəticələri.....	390
26. XXV fəsil. İnflyasiya və antiinflyasiya tənzimlənməsi	
§1. İnflyasiyanın mahiyyəti və növləri.....	397
§2. İnflyasiyanın səbəbləri haqqında nəzəri baxışlar.....	401
§3. İnflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələri.....	404
§4. Antiinflyasiya tənzimlənməsi.....	405
27. XXVI fəsil. Makroiqtisadi tarazlıq. Məcmu tələb və məcmu təklif.	
§1. Fərdi və məcmu tarazlıq.....	410

§2. Məcmu tələb və təklif.....	415
§3. Məcmu tələb və məcmu təklifin qarşılıqlı əlaqəsi.....	420
28. XXVII fəsil. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi	
§1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və mahiyyəti	423
§2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi haqqında baxışlar və modellər.....	425
§3. Dövlətin iqtisadi vəzifələri (funksiyaları).....	427
§4. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri, metodları və təsir formaları.....	429
29. XXVIII fəsil. Maliyyə sistemi	
§1. Maliyyənin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri	436
§2. Dövlət maliyyələrinə nəzəri baxışlar və onların təkamülü.....	438
§3. Maliyyə sistemi və onun quruluşu.....	441
§4. Sığorta: mahiyyəti, vəzifələri və növləri.....	447
30. XXIX fəsil. Kredit sistemi və qiymətli kağızlar bazarı	
§1. Kreditin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri.....	450
§2. Kredit və bank sistemi.....	454
§3. Qiymətli kağızlar bazarı.....	457
§4. Pul-kredit siyasəti.....	461
31. XXX fəsil. Vergilər və vergi sistemi	
§1. Verginin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri	464
§2. Vergi sistemi.....	466
§3. Fiksal siyasət.....	471
32. XXXI fəsil. Pul tədavülü və pul sistemləri	
§1. Pul dövriyyəsinin mahiyyəti və quruluşu.....	474
§2. Nağd və nağdsız hesablaşmaların təşkilinin prinsipləri və formaları.....	476
§3. Pul tədavülü qanunlar və onların xarakteristikası.....	479
§4. Pul sistemləri.....	481

§5. Pul siyasəti.....	484
33. XXXII fəsil. Əhalinin məcmu gəlirlərinin formalaşması və bölgüsü. Dövlətin sosial siyasəti	
§1. Həyat səviyyəsi və onun əsas göstəriciləri.....	487
§2. Gəlirlərin formalaşması və təsnifatı.....	489
§3. Əhali gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi.....	492
§4. Yaşayış minimumu və yoxsulluq.....	496
34. XXXIII fəsil. Keçid iqtisadiyyatı və onun xarakterik cəhətləri	
§1. Keçid dövrü və iqtisadiyyatı haqqında nəzəri baxışlar.....	500
§2. Keçid iqtisadiyyatı və onun xarakterik cəhətləri.....	502
§3. Keçid dövründə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması.....	505
§4. Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətləri.....	508
35. XXXIV fəsil. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq bazar	
§1. Beynəlxalq əmək bölgüsü və dünya təsərrüfatının formalaşması.....	511
§2. Dünya bazarı və onun əsas formaları.....	517
§3. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas formaları.....	520
§4. Qloballaşma: tərəfdarları və əleyhdarları.....	527
36. XXXV fəsil. Beynəlxalq ticarət və ölkənin tədiyyə balansı	
§1. Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti və zəruriliyi.....	530
§2. Xarici ticarətə dair nəzəri baxışlar.....	534
§3. Tədiyyə balansı, ona təsir edən amillər və tənzimlənməsi.....	536
37. XXXVI fəsil. Beynəlxalq valyuta münasibətləri	
§1. Valyutanın mahiyyəti və növləri.....	542
§2. Valyuta məzənnəsi və ona təsir edən amillər.....	544
§3. Valyuta sistemləri.....	549

§4. Beynəlxalq valyuta krediti və maliyyə kredit təsi- satları.....	554
38. XXXVII fəsil. Azərbaycan dünya təsərrüfatı sistemində	
§1. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin for- malaşmasının əsas istiqamətləri.....	559
§2. Xarici ticarət siyasəti və xarici ticarət əlaqələri.....	562
§3. Azərbaycan və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar.....	565
39. XXXVIII fəsil. Qlobal iqtisadi problemləri	
§1. Qlobal problemlərin mahiyyəti və onların təsnifatı.....	568
§2. Qlobal problemlərin həll edilməsinin zəruriliyi və yolları.....	574
§3. Qlobal problemlər və Azərbaycan.....	576
40. Sözlük.....	579
41.	
Ədəbiyyat.....	625????
???	

ÖN SÖZ

Milli iqtisadiyatımız formalaşib inkişaf etdikcə, onun bazar mahiyyətinin dərk olunması, ölkəmizdə gedən mütərəqqi sosial-iqtisadi inkişaf meylləri genişləndikcə, bu prosesin mahiyyətinin yüksək səviyyədə dərk edilməsinin zəruriliyi daha qabarıq şəkildə ortaya çıxmışdır. Buna görə də iqtisadi hadisə və prosesləri daha yığcam, anlaşıqlı şəkildə ifadə edə bilən dərsliklərə və dərs vəsaitlərinə tələbat getdikcə artır. Belə ki, müstəqilliyimizdən on ildən çox kecməsinə baxmayaraq, indiyə qədər tədris müəssisələrımızdə iqtisadi ədəbiyyata olan tələbatımız heç də tam ödənilməmişdir. Bunlar xüsusilə iqtisad elminə aiddir. Bu vaxta qədər onun nəzəriyyəsi haqqında kitablar az nəşr edilmiş və ya öz mürəkkəb, ziddiyətli yazılış qaydalarına görə bu günkü tələbatı heç də tamamilə ödəmir. 2004-cü ildə Azərbaycan Kooperasiya Universitetində nəşr edilmiş “İqtisadi nəzəriyyə” dərsliyi tələbələrin iqtisadi təfəkkürünün formalaşmasında müsbət rol oynamışdır və hazırda bu dərsliyi əldə etmək çətindir. Bu səbədən də tələbələrin istifadə edə biləcəyi və müasir tələblərə uyğun yeni dərsliyin yazılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Bununla yanaşı, haqqında danışılan dərsliyin çapından keçən dövr ərzində ali təhsilin yeni standartlara uyğunlaşdırılmasına ciddi ehtiyacı yaranır. Bu dərsliyin xüsusi məziyyəti ondan ibarətdir ki, kitabın müəllifləri iqtisadi nəzəriyyəyə dair mövcud dərslikləri və dərs vəsaitlərini nəzərdən keçirərək daha konkret, oxunaqlı, məzmunlu belə bir kitab yazmışlar.

«İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyinin müəllifləri uzun müddət siyasi iqtisadi və sonradan iqtisadi nəzəriyyəni tədris etdiklərindən, müasir tələblərə və standartlara cavab verən sərbəllə bir dərslik yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

İnanırıq ki, “İqtisadi nəzəriyyə” dərsliyi az müddətdə tələbələr tərəfindən bəyəniləcək və onların sevimli dərslərinə çevriləcəkdir. Şübhəsiz, yazılmış bu kitab müəyyən ziddiyyətli məqamlardan və nöqsanlardan da azad deyildir. Bütün bunlar isə heç də kitabın elmi dəyərini aşağı salmır və onun gələcəkdə daha mükəmməl bir dərslik kimi hazırlanacağına şərait yaradır.

Redaktordan

I FƏSİL. “İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ” PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

§ 1. İqtisadiyyat və cəmiyyətin həyatında onun rolu

Məlum olduğu kimi bütün canlılar, o cümlədən insanlar yaşayıb inkişaf etmək üçün gündəlik fəaliyyətində qida qəbul etmək məcburiyyətindədirlər. Bəşəriyyətin inkişafının ilk dövrlərində digər canlılar kimi insanlar da özlərinə lazım olan qidanı təbiətdən əsasən hazır şəkildə tapırdılar. Sonralar isə insanların sayının və tələbatının artması qida çatışmazlığına səbəb oldu.

İnsanın qida ilə yanaşı geyimə, mənzilə və s. kimi yaşayış vasitələrinə ehtiyacı vardır. Buna görə də insanlar qida və sairə əldə etmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrlə təbiətə təsir göstərmək məcburiyyətindədirlər. Onlar vəhşi heyvanları əhliləşdirir, yabani bitkiləri mədəniləşdirir, müxtəlif alətlər hazırlayırdılar və s.

İnsan canlı varlıq deyil, həmçinin ictimai varlıqdır. Buna görə də onun qidalanma ilə yanaşı mənzilə, geyimə, ev ləvazimatlarına və sairəyə ehtiyacı vardır. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar insanların tələbatları daim dəyişir, müxtəlifləşir və eyni zamanda mürəkkəbləşir. İnsanlar maddi tələbatlarla yanaşı mənəvi tələbatlara, müxtəlif xidmətlərə daha çox ehtiyac hiss edirlər.

İnsanlara lazım olan maddi və mənəvi nemətlər müxtəlif sahələrdə (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s.) istehsal olunur. Bu sahələrin məcmusu iqtisadiyyat adlanır. İqtisadiyyatın əsas vəzifəsi cəmiyyət üzvləri üçün zəruri olan maddi nemətlər istehsal etmək və xidmətlər göstərməkdir. İqtisadiyyat hər bir cəmiyyətin əsasını, onun «onurğa sütununu» təşkil edir. O, cəmiyyətin inkişafının əsas şərtidir. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların tələbatı artır və müxtəlif tələbatlar meydana gəlir. Bütün bunları ödəmək üçün iqtisadiyyat daim inkişaf etməlidir. İnkişaf edən

iqtisadiyyat yeni-yeni tələbatların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu səbəb-nəticə əlaqəsi daimidir və o, cəmiyyəti aşağı pillədən yuxarı pilləyə doğru inkişaf etdirir.

İqtisadiyyatın əsas problemi nə?, nə qədər?, bəzi dövrlərdə isə kimin üçün? istehsal etməkdən ibarətdir. Nə?, nə qədər? suallarının cavabı hamı üçün aydındır. Kimin üçün? dedikdə isə istehsalın hansı təbəqənin (varlı, yoxsul, mülki, hərbi və s.) tələbatını ödəmək üçün fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

İqtisadiyyat maddi nemət və xidmətlər istehsal edən sahələrlə yanaşı qeyri-maddi xidmətlər istehsal edən sahələri də əhatə edir. Bunlara elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. aid edilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu sahələrdə çalışanların sayı və onların göstərdikləri xidmətlər artır. Bu sahələrin sürətli inkişafı müsbət haldır, mütərəqqi meyildir. Bununla yanaşı maddi istehsal sahələri həlledici, aparıcıdır. Belə ki, bir tərəfdən bu sahələrdə insanların zəruri, fiziki tələbatlarını ödəmək üçün lazım olan maddi nemət və xidmətlər istehsal olunur, digər tərəfdən isə bu sahələr qeyri-maddi xidmətlər istehsal edən sahələr üçün maddi əsas rolunu oynayırlar.

Onu da qeyd etmək ki, iqtisadiyyat insan amili ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bir tərəfdən insan istehsal prosesinin əsas şərtidir. Çünki, insanın fiziki və zehni qabiliyyətləri hərəkətə gətirilmədən maddi nemətlər istehsalı və xidmətlər mümkün deyildir. Digər tərəfdən iqtisadiyyatın əsas məqsədi insanların tələbatını ödəmək üçün zəruri olan nemətlər və xidmətlər istehsal etməkdir.

İqtisadiyyat əhatə dairəsinə görə mikro, makro, mezo və meqo iqtisadiyyat formalarında özünü göstərir.

Mikroiqtisadiyyat dedikdə ayrı-ayrı ev təsərrüfatının, firmaların, istehsal vahidlərinin iqtisadiyyatı nəzərdə tutulur.

Makroiqtisadiyyat dedikdə ölkənin ümumi iqtisadiyyatının məcmusu nəzərdə tutulur. Makroiqtisadiyyatın əsas göstəriciləri-Ümumi Daxili Məhsul, milli gəlir, inflyasiya, tədiyyə balansı və sairədir. Mezoiqtisadiyyat isə, iqtisadiyyat

diyyatın bir-birilə sıx bağlı olan müxtəlif sahələrini əhatə edir. Məsələn; aqrar-sənaye kompleksi, hərbi-sənaye kompleksi, yanaçaq-energetika kompleksi və s.

Meqoiqtisadiyyat dedikdə dünya iqtisadiyyatı nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və kütləvi informasiya vasitələrində açıq, qapalı və gizli iqtisadiyyat məhfumlarına da rast gəlmək mümkündür. Açıq iqtisadiyyat dedikdə bir ölkə iqtisadiyyatının digər ölkələrin iqtisadi subyektləri (istehsalçıları, tacirləri, bankirləri və s.) üçün az məhdudiyətli və ya tam açıq olması nəzərdə tutulur. Açıq iqtisadiyyat şəraitində milli məhsulun 10 %-dən çoxu ixrac edilir. Bundan başqa, açıq iqtisadiyyat dedikdə əmtəə ticarəti ilə yanaşı, istehsal amillərinin hərəkəti, informasiya, milli valyutaların sərbəst dəyişdirilməsi və s. nəzərdə tutulur. Qapalı iqtisadiyyatda ölkə iqtisadiyyatı digər ölkələrinin subyektləri üçün qapalıdır, onlar sərbəst fəaliyyət göstərə bilməzlər. Qapalı iqtisadiyyatda ölkələr arasında olan iqtisadi əlaqələr yalnız dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilir. Gizli iqtisadiyyat dedikdə isə hüquqi qanunlardan, qəbul edilmiş qaydalardan kənar iqtisadiyyat nəzərdə tutulur. Müxtəlif ölkələrdə onun xüsusi cəkisi müxtəlifdir. Bu çəki ABŞ-da 3-10 %, İngiltərədə 3-9 %, İtaliya və Rusiyada 30 %, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 60 %-dək ola bilər. Gizli iqtisadiyyata oğurluq, narkobiznes, qaçaqmalçılıq, qeyri-standart məhsul istehsalı və satışı, vergilərdən yayınmaq və s. yolu ilə əldə edilən gəlirlər aid edilir.

§ 2. İqtisadi nəzəriyyənin elm kimi qərarlaşması

İqtisadi hadisə və proseslər haqqında baxışlar hələ qədim dövrlərdən mövcud olunmuşdur. Xalq dastanlarında, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin əsərlərində bu və ya digər iqtisadi hadisə və proses haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bir sıra alimlər isə bunları daha geniş izah

etməyə can atmışdılar. Buna görə də qədim yunan filosoflarından Ksenofont, Platon və Aristoteli ilk iqtisadçılar adlandırmaq olar.

Digər elmlər kimi iqtisadi nəzəriyyənin də qərarlaşması müəyyən tarixi dövrü əhatə edir. Onun bir elm kimi qərarlaşması XVI-XVII əsrlərdə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədardır. İqtisadi nəzəriyyə əvvəllər siyasi iqtisad (politekonomiya) adlanırdı. Bu sözü ilk dəfə 1615-ci ildə Antuan Monkreyen «Siyasi iqtisad traktatı»nda işlətməmişdir. Həmin söz qədim yunan sözləri olan politiko – siyasət; oykos–ev təsərrüfatı; nomos–qanun sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası ev (ölkə) təsərrüfatını idarə edən qanunlar haqqında elm deməkdir. Əvvəllər o, vahid elm kimi hamı tərəfindən qəbul edilmiş və öyrənilmişdir.

Sonralar, xüsusilə XIX əsrin ortalarından etibarən kapitalizmin iki əsas sinfi burjuazia və proletariat arasında sinfi mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində siyasi iqtisadda yeni istiqamət–marksizm meydana gəlmişdir. Marksizmə görə siyasi iqtisad ictimai elm olduğu üçün o, vahid ola bilməz. Marksizm üç cür: xırda burjua, burjua, proletar siyasi iqtisadının olduğunu qəbul edir və göstərir ki, bunların hər biri cəmiyyətdə mövcud olan müəyyən sinfin mənafeyini müdafiə edir, iqtisadi hadisə və prosesləri həmin sinfin nöqtəyi-nəzərindən izah edir.

XIX əsrin axırlarından etibarən bəzi nəzəriyyəçilər siyasi iqtisad sözü əvəzinə «ekonomiks» məfhumundan istifadə etməyə başlamışlar. Bu sözü ilk dəfə A.Marşall (1842-1924) işlətməmişdir. O, 1890-cı ildə çapdan çıxmış «Ekonomiksin prinsipləri» əsərində iqtisad elminin ideologiyadan kənar elm olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmişdir. Müasir dövrdə bu söz daha geniş işlədilir.

Ölkəmizdə və eləcə də keçmiş sosialist təsərrüfatı ölkələrində XX əsrin axırlarına qədər “Siyasi iqtisad” terminindən istifadə edilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar olaraq

bazar iqtisadiyyatı sisteminə qədəm qoymuş ölkələrdə siyasi iqtisad sözü əvəzinə «iqtisadi nəzəriyyə», «ümumi iqtisadi nəzəriyyə», «iqtisadiyyatın əsasları» və s. məfhumlarından istifadə edilir ki, bunlar da mahiyyətə eyni məzmun-ludurlar.

Cəmiyyətin iqtisadi həyatını tədqiq edən elmdə müxtəlif istilahlardan (məhfumlardan) istifadə olunmuşdur. Bunların təkamülü aşağıdakı cədvəldəki kimidir.

Ekonomiya	- yunan sözləri:oykos-ev, təsərrüfat və nomos-məharət, Qanun, bilik sözlərindəndir və hərfi mənası təsərrüfat işlərinin aparılması məharəti (bilgi, qanunu) deməkdir. Buna görə də Böyük Britaniyada iqtisadiyyat departamenti (kafedrası) inçəsənət fakultəsinə aiddir.
Ekonomika (iqtisadiyyat)	- bütün iqtisadi sistem və ya onun ayrı-ayrı sahələri, elementləri, şəraitlərində (xidmət, təhsil, əhali, əmək və s.sahələr iqtisadiyyatı) insanın təsərrüfat fəaliyyətini öyrənən elm.
Siyasi iqtisad	- yunan sözləri politeya – dövlət quruluşu, oykos və nomosdan ibarət olub dövlət miqyasında təsərrüfatın bəlkə idarə olunması aparılması bacarığını bildirir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət mövcud olduqca, dövlət miqyasında təsərrüfatın aparılması barədə elm də mövcud olaçaq. Cox vaxt bu istilahi klassik siyasi iqtisadla bağlayırlar ki, bu da o qədər düzgün deyil. Ancaq bu istilahın siyasət və iqtisadiyyatın vəhdəti kimi dərkə də düzgün deyil.
Ekonomiks	- insanın bazar iqtisadiyyatında davranışı, təsərrüfat fəaliyyətində məhdud resurslardan istifadəsi haqqında elm olub marjinalist metodologiyaya söykənən elm.
İqtisadi nəzəriyyə	- müxtəlif iqtisadi sistemdə XXI əsrin əvvəli üçün iqtisadi fikrin Ən mühüm nailiyyətlərinin çəmini ifadə edən təsərrüfatın aparılması məharəti haqqında elm.

§ 3. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və tədqiqat metodları

Məlumdur ki, hər bir elmin öz predmeti vardır. Elmin predmeti dedikdə həmin elmin öyrəndiyi sahə, hadisə və proseslər, münasibətlər nəzərdə tutulur. Məsələn üçün, fizika-fiziki prosesləri, kimya-kimyəvi prosesləri, tarix-tarixi hadisələri və s. öyrənir.

İqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektı, onun predmeti cəmiyyətin əsası, «anatomiyası» olan iqtisadiyyatda baş verən hadisə, proses və münasibətləri araşdırmaqdan ibarət-

dir. N.Tusinın yazdığı kimi, «Bu elmin mövzusu (obyekti) ictimai əməklə birləşən və beləliklə, istehsalı ən kamil təşkil edən insanlar münasibəti sistemidir...», («Əxlaqi-Nasiri», Bakı 1981, səh.177).

İqtisadçılar iqtisadi nəzəriyyənin predmeti haqqında vahid fikirdə deyildirlər. Belə ki, bəziləri sərvəti, onun yaradılması, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakını iqtisadi nəzəriyyənin predmeti hesab edirlər. Merkantilizm cərəyanının nümayəndələri sərvəti pulla eyniləşdirir və onun artım mənbəyini mübadilədə, ticarətdə görürlər. Onların tədqiqat obyektı tədavül dairəsidir. Fizokratlar isə sərvət dedikdə kənd təsərrüfatı məhsullarını nəzərdə tuturlar. Klassik siyasi iqtisadın görkəmli nümayəndələri A.Smit və D.Rikardo da sərvəti iqtisadi nəzəriyyənin predmeti hesab etmişlər. A.Smit iqtisadi təliminin əsas müddəalarını «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında» əsərində izah etmişdir.

Marksist klassiklərinə görə iqtisadi nəzəriyyənin predmeti sərvət istehsalı prosesi deyil, istehsal prosesində insanlar arasında olan istehsal münasibətləridir. K.Marks «Kapital» əsərinin müqəddiməsində yazır: «Bu əsərdə mənim tədqiqat predmetim kapitalist istehsal üsulu və ona müvafiq olan istehsal və mübadilə münasibətləridir». F.Engels isə «Anti-Dürinq» əsərində yazır ki, iqtisadi nəzəriyyə «... ən geniş mənada, bəşər cəmiyyətinin maddi həyat nemətlərinin istehsalı və mübadiləsini idarə edən qanunlar haqqında elmdir». V.İ.Leninə görə iqtisadi nəzəriyyə istehsalın texniki tərəfini deyil, ictimai tərəfini, yəni istehsal prosesində insanlar arasında olan istehsal münasibətlərini öyrənir.

İstehsal münasibətləri dedikdə istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri, istehsalçıların istehsal prosesində tutduqları mövqə münasibəti və istehsal olunmuş məhsulun istehsalda iştirak edənlər arasında bölgüsü münasibətləri nəzərdə tutulur. Bu üç münasibətin

subordinasiyasında mülkiyyət münasibəti aparıcıdır, əsas münasibətdir; mövqe və bölgü münasibətləri mülkiyyətdən asılıdır.

Müasir dövrdə nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti iqtisadi nəzəriyyənin predmetini izah edərkən klassiklərin baxışlarına əsaslanırlar. Onlar klassiklərin fikirlərini müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq bu və ya başqa formada ifadə edirlər. Müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə nəşr olunmuş «Ekonomiks» dərslində P.Samuelson yazır ki, ekonomiks (iqtisadi nəzəriyyə) insanların və cəmiyyətin müəyyən vaxt ərzində ... məhdud resurslardan seçib istifadə edə bilməsini, istehsal olunan məhsulların cəmiyyət üzvləri arasında bölgüsü və istehlakını öyrənən elmdir. Müasir dövrdə daha çox dəbdə olan «Ekonomiks» in müəllifləri K.R.Makkonnel və S.L.Bryu yazır ki, ekonomiks – məhdud resurslar şəraitində maddi nemətlər və xidmətlər istehsalı, bölgüsü və istehlakı prosesində insanların davranışının tədqiqidir.

Müasir nəzəriyyəçilərin iqtisadi nəzəriyyənin predmeti haqqında bu və ya buna bənzər fikirlərində əsas məqsəd cəmiyyətdə hamının mənafeyinə xidmət edən iqtisadi nəzəriyyənin mövcud olduğunu cəmiyyət üzvlərinə aşılamaqdır. Onlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalətin mövcud olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Cəmiyyətdəki hadisələri seyr edən və müstəqil düşüncə qabiliyyətinə malik olan hər bir şəxs isə bazar iqtisadiyyatında sosial ədalətin olmasına şübhə ilə yanaşır.

Elmi ədəbiyyatlarda və dərsliklərdə metod anlayışı ilə yanaşı metodologiyada anlayışına da rast gəlmək olur. Metod dedikdə müəyyən bir hadisə və ya prosesin öyrənilməsində istifadə edilən alət, üsul, vasitə və s. nəzərdə tutulur. Metodologiya isə metodlar haqqında elmdir.

İqtisadi nəzəriyyənin metodologiyası müxtəlif iqtisadi hadisələri, prosesləri öyrənən metodlar haqqında elmdir. İqtisadi hadisə və proseslərin öyrənilməsinə nəzəriyyəçilərin baxışları müxtəlif olduğu kimi onların istifadə etdikləri metod

və metodologiyaları da fərqlidir. İqtisadi hadisə və proseslərə yanaşmanın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

a) Subyektiv yanaşma, bu yanaşmada iqtisadi hadisələrin təhlilində çıxış nöqtəsi kimi təsərrüfat subyektini (ev təsərrüfatı, firma və s.) götürülür. Bunların hər biri mütləq müstəqildir, hamı bir-birinə qarşı bərabər vəziyyətdədir. Bu yanaşmada iqtisadi təhlilin obyektini iqtisadi subyektinin davranmasıdır. Tələbat və faydalılıq bu metodologiyanın əsas kateqoriyalarıdır. Bunlarla yanaşı son hədd faydalılığı, son hədd xərcləri, son hədd məhsuldarlığı və s. Kateqoriyalarından da istifadə olunur. Bu yanaşmadan marjinalistlər daha çox istifadə edirlər.

b) Neopozitiv-empirik yanaşma, bu yanaşmada əsas diqqət iqtisadi hadisələrin öyrənilməsinə və onların qiymətləndirilməsinə verilir. Bu yanaşmada əsas yeri tədqiqatın texniki aparatı tutur və tədqiqatın nəticəsi kimi müxtəlif növ iqtisadi modellər alınır. Neopozitiv-empirik yanaşmada riyazi aparatdan geniş istifadə olunur.

c) Rasionalist (səmərəli) yanaşma, bu yanaşmadan istifadə edənlər cəmiyyətin “təbii”, rasionalist qanunlarını dərk etməyə çalışırlar. Onlar iqtisadi sistemi tam, bütövlükdə tədqiq etməyə cəmiyyətin iqtisadi “anatomiyasını” öyrənməyə cəhd edirlər. F.Kene, A.Smit, D.Rikardo öz tədqiqatlarında bu metodoloji yanaşmalardan istifadə etmişlər. D.Rikardoya görə iqtisadi nəzəriyyənin vəzifəsi insanın davranışını deyil, ictimai məhsulun istehsalını, bölgüsünü tənzimləyən qanunları öyrənməkdir. Bu yanaşmada əsas diqqət dəyərə, qiymətə, iqtisadi qanunlara verilir. Bu yanaşmada subyektivçilərdən fərqli olaraq cəmiyyətin siniflərə bölündüyü, istismarın mövcud olması etiraf olunur.

d) Diektiv-metarialist yanaşma, bu yanaşmada iqtisadi hadisələrin gerçəkliklə mövcud olan və onların inkişafına daxil olan xas olan əlaqələrini təhlil edir. Bu

yanaşmaya görə iqtisadi hadisə və proseslər daim yaranır, inkişaf edir və müəyyən dövrdən sonra məhv olur. Bu hərəkət sadədən mürəkkəbə, aşağıdan yuxarıya doğru olaraq daim baş verir. İqtisadi hadisə və proseslərin marksist təhlili bu metodologiyaya əsaslanır.

İqtisadi nəzəriyyənin predmeti haqqında müxtəlif məktəblərin baxışları fərqləndiyi kimi bu elmin tədqiqat sahələri haqqındakı fikirləri də müxtəlifdir. Merkantilizm məktəbinin nümayəndələrinə görə iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat sahəsi tədavül sferası (dairəsi, sahəsi), fizokratlara görə aqrar (kənd təsərrüfatı) sferası, klassik məktəbə görə (o cümlədən marksizmə görə) maddi istehsal sferası, müasir iqtisadi məktəblərə görə isə istehsal və xidmət sferalarıdır.

Məlum olduğu kimi hər bir elm öyrəndiyi hadisə və prosesləri tədqiq etmək üçün müxtəlif alət və cihazlardan, vasitələrdən və s. istifadə edir. Bu müxtəlif vasitələr həmin elmin tədqiqat üsulu, metodu adlanır. İqtisadi nəzəriyyə də iqtisadi hadisə və prosesləri tədqiq edərkən müəyyən metodlardan istifadə edir. Cəmiyyətin iqtisadi həyatında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan milyonlarla iqtisadi hadisə və prosesləri tədqiq edərkən iqtisadi nəzəriyyəçilər tərəfindən istifadə edilən əsas metod elmi abstraksiyadır. Bu metodun xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı öyrənmək istədiyi hadisənin müəyyən tərəflərini ayırır. Tədqiqatçı öyrənmək istədiyi hadisənin az əhəmiyyətli, ikinci dərəcəli cəhətlərini nəzərə almır, yəni onlardan sərf nəzər edir. Əmək prosesi nəzərdən keçirilərkən onun kim tərəfindən, hansı şəraitdə, hansı alətlərdən istifadə edilməklə həyata keçirildiyi nəzərə alınmır. Tədqiqatçı üçün zəruri olan isə əməyin mahiyyətidir.

Abstrakt (müərrəd) təfəkkür vasitəsilə iqtisadi hadisələrin mahiyyəti açılır, müəyyən qanunauyğunluqlar aşkar edilir. Elmi abstraksiya metodunu tətbiq edərkən tədqiqatçı analiz və sintez, induksiya və deduksiya kimi vasitələrdən istifadə edir. İqtisadi hadisə və prosesləri tədqiq

edərkən tarixi və məntiqilik prinsipləri də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

İqtisadi hadisə və proseslər bir-birindən keyfiyyət etibarilə fərqləndiyi kimi, kəmiyyət etibarilə də fərqlənir. Buna görə də onların öyrənilməsində riyazi və statistik metodlar mühüm yer tutur. Bəzi nəzəriyyəçilər bu metodlara daha zox üstünlük verirlər.

Cəmiyyətin hər bir üzvü ictimai həyata qədəm qoyduğu andan pul, vergi, məhsul, istehlak, istehsal, qiymət, əmək haqqı və s. kimi məfurlarla qarşılaşır. Bu kimi məhfurlar iqtisadi kateqoriyalardır və onlar iqtisadi həyatda mövcud olan hadisə və prosesləri, onların müəyyən tərəflərini özündə əks etdirir. İqtisadi kateqoriyalar iqtisadi hadisə və proseslərin, onların müəyyən tərəflərinin elmi adıdır, onların təfəkkürümüzdəki əksidir. İqtisadi həyatda baş verən hadisə və prosesləri dərk etmək üçün bu kimi iqtisadi kateqoriyaların mahiyyətini başa düşmək lazımdır. İqtisadi hadisələrin mahiyyətini başa düşmək iqtisadi həyatın daha çox dərinliklərində olan iqtisadi qanun və qanunauyğunluqları aşkar etməyə imkan verir. Bunlar iqtisadi həyatın inkişaf qanunlarıdır. Bu qanunlar təbiət qanunları kimi özü-özlüyündə işləmirlər, iqtisadi inkişaf avtomatik həyata keçirilmir. Bunun üçün insanların fəaliyyəti zəruridir. İnsanları isə onların tələbatı və maraqları hərəkətə gətirir.

İqtisadi qanunlar iqtisadi hadisələrin, proseslərin mahiyyətidir, onlara daxilən xas olan qarşılıqlı səbəbiyyət əlaqəsini özündə əks etdirir. Hər bir hadisə və proses qanun xarakterini almır. Daim təkrar olunan hadisələr qanun xarakterini almış olur. İqtisadi qanunlar da fəaliyyət xarakterinə görə təbiət qanunları kimi obyektiv xarakter daşıyır. Qanunun obyektivliyi o deməkdir ki, onların fəaliyyəti cəmiyyət üzvlərindən, cəmiyyət üzvlərinin onları istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq qanunun fəaliyyəti üçün şəraiti varsa o, fəaliyyət göstərir. Qanunun fəaliyyəti üçün şərait olmadıqda o da fəaliyyət göstərmir. Cəmiyyət

üzləri iqtisadi qanunları yarada, dəyişdirə və ləğv edə bilməzlər. Onlar yalnız öz fəaliyyətlərini iqtisadi qanunların tələblərinə müvafiq qura bilsələr müvəffəqiyyət qazana bilərlər. İqtisadi qanunların tələbləri nəzərə alınmadıqda isə iqtisadiyyatda müəyyən çətinliklər, gərginliklər baş verir. Bunlar isə cəmiyyətdə mövcud olan zidiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur.

İqtisadi qanunlar fəaliyyət göstərdikləri müddətə görə ümumi iqtisadi qanunlara, əmtəə istehsalının ümumi qanunlarına və xüsusi (spesifik) iqtisadi qanunlara ayrılırlar. Ümumi iqtisadi qanunlar cəmiyyətin aşağıdan yuxarıya inkişafının bütün mərhələlərində fəaliyyət göstərilir. Bunlar bir növ cəmiyyətin inkişaf qanunlarıdır. Bunlara insan tələbatının artmasını, ictimai əmək bölgüsünü misal göstərmək olar. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların tələbatı genişlənir, yeni-yeni tələbatlar meydana gəlir, bəziləri yox olur. Bu qanunun tələbinə müvafiq olaraq iqtisadiyyat daim inkişaf etməlidir. İnkişaf isə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi vasitəsilə mümkündür. Müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafındakı fərqlər onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində əldə etdiyi nailiyyətlərlə əlaqədardır. Məsələn, 1998-ci ildə əmək məhsuldarlığının dünya səviyyəsi vahid (bir) hesab olunarsa Almaniyada 2,25, İsveçrədə 2,90, Lüksemburqda 3,35, Azərbaycanda isə 0,39 olmuşdur.

Əmtəə istehsalının ümumi iqtisadi qanunları isə məhsul və xidmətlərin əmtəə xarakteri aldığı tarixi mərhələlərdə fəaliyyət göstərir. Bu proses ibtidai-icma cəmiyyətinin dağıldığı dövrdən başlanmışdır. Dəyər qanunu, tələb-təklif qanunu, pul tədavülü qanunu və s. bu qəbil qanunlardandır.

İqtisadi qanunlar sistemində fəaliyyət göstərən digər qrup qanunlar spesifik (xüsusi) iqtisadi qanunlardır ki, bunlar da ayrı-ayrı formasiyalarda fəaliyyət göstərilir. Hər bir formasiyanın özünəməxsus iqtisadi qanunları vardır. Bunlardan biri əsas iqtisadi qanun hesab olunur. Əsas iqtisadi

qanun istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin hakim formasından asılı olaraq həmin formasiyada istehsalın məqsədini müəyyən edir.

§ 4. “İqtisadi nəzəriyyə”nin vəzifələri

İqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyətini dərk etmək, öyrənmək, iqtisadi nəzəriyyənin mühüm vəzifələrindən biridir. İqtisadi nəzəriyyə müxtəlif iqtisadi hadisə və prosesin baş verməsinin əsas, mühüm səbəbini aşkar edir. Bütün elmlər kimi o da hadisənin, prosesin mahiyyətini aşkar etməlidir. Ümumiyyətlə elmin vəzifəsi hadisənin mahiyyətini aşkar etməkdən ibarətdir. Hadisənin təzahürü isə müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq zaman və məkan etibarilə müxtəlif ola bilər.

İqtisadi nəzəriyyənin klassikləri və marksist nəzəriyyəçiləri iqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyətini elmi cəhətdən izah etməyə cəhd göstərmişlər. Çox təəssüflər olsun ki, XIX əsrin son dövrlərindən başlayaraq bir çox nəzəriyyəçilər daha çox iqtisadi hadisə və proseslərin təzahür formalarına diqqət yetirməyə, onları izah etməyə, bazar münasibətlərini həlledici olmasına üstünlük verirlər.

İqtisadi nəzəriyyənin mühüm vəzifələrindən biri də digər iqtisadi elmlər üçün metodoloji əsas olmaqdan ibarətdir. Bildiyimiz kimi iqtisadiyyat daim fəaliyyətdə olan mürəkkəb bir sistemdir. Buna görə də onun müxtəlif tərəfləri, cəhətləri və sahələri müxtəlif iqtisad elmləri tərəfindən öyrənilir. Əhatə etdiyi tədqiqat sahəsinə görə iqtisad elmləri fundamental, funksional və sahə iqtisad elmlərinə ayrılır. Fundamental iqtisad elmləri dedikdə iqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi fikirlər tarixi, iqtisadi tarix nəzərdə tutulur. Funksional elmlərə əməyin iqtisadiyyatı, maliyyə, kredit, mühasibat ucotu və s. aid edilir. Sahə

iqtisad elmləri isə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, rabitə və s. sahələrinin iqtisadiyyatını öyrənir.

İqtisadi nəzəriyyə fundamental, metodoloji elm olmaqla iqtisadi həyatın ümumi problemlərini tədqiq edir. Digər (sahə) iqtisad elmləri isə həmin ümumiliklərin tədqiq etdikləri sahələrdə təzahürünü öyrənir. Məsələn, iqtisadi nəzəriyyə əmək məhsuldarlığının artması qanununun mahiyyətini, ona təsir edən amilləri və s. öyrəndiyi halda, sahə iqtisad elmləri bu qanunun öz sahələrində (sənaye, tikinti və s.) təzahürlərini öyrənir.

İqtisadi nəzəriyyənin mühüm vəzifələrindən biri də cəmiyyət üzvlərində, daha doğrusu onu öyrənənlərdə iqtisadi təfəkkürü formalaşdırmaqdan ibarətdir. İqtisadi təfəkkür dedikdə cəmiyyət üzvlərinin onların yaşamasının əsas şərti olan iqtisadiyyatın müxtəlif cəhətləri haqqında elmi təsəvvürlərinin olmasını nəzərdə tutur. Cəmiyyət üzvlərində iqtisadi təfəkkürün formalaşması və onun genişlənməsi onların istehsal, istehlak və ekoloji mədəniyyətlərinin inkişaf etməsi deməkdir. İstehsal mədəniyyətinin yüksəlməsi istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə etməklə daha çox, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsinə səbəb olur. Bu isə istər istehsalçının, istərsə də cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarının daha dolğun ödənilməsi, ölkənin iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsi deməkdir. İstehlak mədəniyyətinin yüksəlməsi dedikdə cəmiyyət üzvlərinin istehlak şeylərindən elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalar daxilində istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Müasir mərhələdə istehsal mədəniyyəti ilə yanaşı istehlak mədəniyyətinin daha geniş yayılması, mənimsənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ətrafımıza diqqətlə baxsaq insanların xeyli hissəsinin istehlak mədəniyyətinin xeyli aşağı olması nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də başqalarının əməyinin məhsulu olan çoxlu miqdarda ərzaq məhsulu

tullanır. Məsələn, ingiltərəlilər hər il istehsal olunan ərzaq məhsullarının 50%-ə yaxınını (40 milyard dollarlıq), Yaponiyada 30-40%-ə yaxını, amerikalılar da 50%-ə yaxınını (43 milyard dollarlıq) zibil qutularına atırlar. Bu proses dünyada 800 milyondan artıq insanın doyunca yemək tapmadığı bir şəraitdə baş verir. Ekoloji mədəniyyətin yüksəlməsi cəmiyyət üzvlərinin onları əhatə edən ətraf mühütdən daha səmərəli istifadə etməsi və onun qorunması qayğısına qalmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi nəzəriyyə cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi tərəkürünü genişləndirməklə iqtisadiyyat qarşısında duran əsas vəzifəni yerinə yetirməyə imkan yaradır. Çünki milyonlar və on milyonlar, iqtisadi biliklərə yiyələndikdə o məhsuldar qüvvəyə çevrilir. İqtisadi nəzəriyyə ilə silahlanmış şəxslər istər ayrı-ayrı müəssisə və firmaların, istərsə də dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirməkdə daha böyük müvəffəqiyyətlər əldə edə bilirlər. İqtisadi tərəkürü daha geniş olanlar iqtisadiyyata daha yüksək zirvələrdən baxdıqları üçün onlar iqtisadiyyatda baş verən çətinlikləri, ziddiyyətləri daha tez anlayır və onların aradan qaldırılması üçün daha təsirli tədbirlər görə bilirlər. Nəsirəddin Tusinin sözləri ilə desək «Bu elm hamının xeyrinə olan bircə əməyin həqiqi və ən ümumi inkişaf qanunları haqqında nəzəriyyədir... Deməli, hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir ki, fəzilət sahibi olmağı bacarsın; əks halda rəftar, müaşirət (cəmiyyətdə yaşamaq) və davranışda səhvlərə yol verər...». (N.Tusi «Əxlaqi-Nasiri, Bakı 1980 səh.177).

Müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsi daha çox vacibdir. Çünki zənginləşən və mürəkkəbləşən iqtisadi hadisələri bilmək, öyrənmək üçün iqtisadi nəzəriyyəni öyrənmək lazımdır. İqtisadi nəzəriyyəni öyrənmədən digər iqtisadi elmləri öyrənmək mümkün deyil. Belə ki, iqtisadi nəzəriyyə iqtisad elminin

əlifbasıdır. İqtisad elmini bir xəzinəyə bənzətsək iqtisadi nəzəriyyə bu xəzinənin qapısının açarındır. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadi gərəkliliyin dərk edilməsi üçün vasitə, alətdir. Bu alətdən istifadə etməyi bacaran hər bir şəxs bir çox çətin həyati situasiyalarda düzgün nəticə çıxarmağa müvəffəq ola bilər. İqtisadi biliklərə yiyələnmək qabaqgörənliyə, qabaqgörənlik isə fəaliyyətə səbəb olur. N.Gəncəvi demişkən:

*Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.*

İqtisadi nəzəriyyənin müddəaları, metod və vasitələrinə yiyələnmiş şəxslər idarəetmədə daha düzgün qərarlar qəbul etməyə müvəffəq olurlar. Onların həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət daha düzgün nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Bu mənada iqtisadi nəzəriyyə dövlətin iqtisadi siyasəti ilə sıx bağlıdır. İqtisadi siyasət dedikdə müəyyən dövr ərzində dövlətin iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər nəzərdə tutulur. Ölkənin iqtisadi idarəetmə qurumlarında çalışanların iqtisadi təfəkkürü nə qədər yüksək olarsa, onların həyata keçirdikləri iqtisadi siyasət də bir o qədər səmərəli olar.

Müxtəlif iqtisadi məktəblərin mövqeyindən yanaşdıqda iqtisadi nəzəriyyənin predmeti, metodologiyası və əsas nəticələri, aşağıdakı kimidir

Cədvəl 1.2

Əsas iqtisadi məktəblər	Predmeti	Fəlsəfi-metodoloji		Əsas (nəzəri və praktik) nəticələr
		Yaşayış	Əsas metodlar	
1	2	3	4	5
1.Merkantilizm (siyasi iqtisad)	Milli sərvət	Obyektiv yaşayış	Tədavülün üstünlüyü təsadüfi metod+empirika (təcrübə)	1.Sərvətin mənbəyi-tədavüldür. 2.Dövlətin iqtisadiyyatda olduqca mühüm rolu. Onun iqtisadi siyasətinə təsirin zəruriliyi.
2.Fiziokratlar (siyasi iqtisad)	Milli sərvət	"—,,	Kənd təsərrüfatı istehsalının üstünlüyü. Riyazi analiz metodlarının ilk tətbiqi cəhdləri (F.Kane)	1.Sərvətin mənbəyi kənd təsərrüfatıdır (təsərrüfat fəaliyyətinin üstün sahəsi). 2.Dövlətin bazar proseslərinin gedişinə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması zəruriliyi.
3.Klassik (əsl) siyasi iqtisad	Milli sərvət	"—,,	Maddi istehsalın üstünlüyü. Təsadüfi metod + mücərrədlik.	1. Sərvətin mənbəyi maddi istehsalıdır ki, bunun da əsasını sənaye (ikinci təsərrüfat fəaliyyəti sahəsi) təşkil edir. 2. Bazar azad, əbədi olmalıdır, dövlət inkişafın təbii gedişinə qarışmamalıdır. 3. Siyasi iqtisadın pozitiv və normativ təhlilinin funksiyalarının fərqləndirilməsi.
4.Marksist (proletar) siyasi iqtisad	İstehsal münasibətləri,obyektiv iqtisadi qanunlar	"—,,	İstehsalın üstünlüyü. Cəmiyyətin sinfi quruluşunu. Onun ziddiyyətlərini müəyyənləşdirən istehsalın içtəməli tərəfinə əsas diqqət. Təsadüfi metod+mücərrədlik+dialektika	1. Sərvətin mənbəyi izafi dəyəridir. 2. Bazar iqtisadiyyatının (kapitalizmin) tarixi keçici xarakteri. 3. Proletar inqilabın labüdlüyü.

5.Tarixi məktəb	«Millətin məhsuldar qüvvələri» (F.List); bura yalnız iqtisadiyyat sahəsi deyil, həm də siyasi sistem, təhsil, elm, inçəsənət, din və s. daxildir	“—,”	Bütövlükdə milli təsərrüfatın ilkinliyi. Təsərrüfat metoda, mücərrəddiciyə qarşı, ilk dəfə funksional metodu tətbiq etmişlər.	1. İnqilabi inkişaf formasındansa təkamül inkişaf formasına üstünlük verilməsi. 2. Maddi və qeyri-maddi istehsalın qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq olmaz. 3.Hər bir ölkənin Milli məhsuldar qüvvələri təkrarolunmaz olduğuna görə hər millətin özünəməxsus iqtisadiyyatı var və onu öyrənən xüsusi iqtisadi elm olmamalıdır.
6.Neoklasik məktəb	İnsanın, firmanın, bir qrup adamın, birliyin (yeni təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin) davranışı	Subyektiv yanaşma	İqtisadiyyat subyektləri arasında istehlakın ilkinliyi. Metodik inqilab olan maarjionalizmin tətbiqi. Riyazi alətlərdən geniş istifadə olunması.	1. Get-gedə daha çox tətbiqi xarakter alan yeni elmi paradigmanın – mikroiqtisadiyyatın yaradılması. 2. Firmanın iqtisadi siyasətinin və istehlakçının rəşional davranışının əsaslandırılması və izlənilməsinin zəruriliyi.
7.Keyncilik	Milli iqtisadiyyatın fəaliyyət mexanizmi	“—,”	Makroiqtisadiyyatın təsərrüfatı. İqtisadi riyazi metodlardan geniş istifadə, modelləşdirmə	1.Yeni elmi paradigmanın makroiqtisadiyyatın yaradılması. 2.dövlətin tənzimləyici rolunun zəruriliyi. 3.Əsas tənzimləmə mexanizmi əhəlinin məçmu tələbatının və özəl sahibkarlığın birgə həyata keçirilməsi.
8.Neoklasik sintez (müasir ekonomiks).A.Marşall və P.Samuelsonun sözlərinə görə«və ya siyasi	Milli sərvət və məhdud resurslar aləmində insanın davranışının motivləri		Əmək-dəyər nəzəriyyəsinin və faydalılıq nəzəriyyəsinin, mikro və makroiqtisadiyyatın sintezi. Maarjional tədqiqat metodları.	1. İqtisadiyyatın subyektlərinin (ev təsərrüfatının, firmanın, dövlətin, bankların və s.) davranışlarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasının zəruriliyi. 2.Öz dəyərliyi praktikada təsdiqlənmiş klassik siyasi iqtisadın, Neoklassikanın, keynsianlığın tövsiyələrindən istifadə edilməsi imkanı.

II FƏSİL. İQTİSADI FİKRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI.

AZƏRBAYÇAN İQTİSADI FİKİR TARİXİ

§ 1. Qədim dünyanın iqtisadi fikirləri.

Digər elmlər kimi iqtisadi nəzəriyyə də birdən-birə əmələ gəlib inkişaf etməmişdir. O öz inkişafında müxtəlif formalaşma mərhələlərindən keçmişdir. Əvvəlcə iqtisadi fikirlər şəklində mövcud olmuşdur. İqtisadi fikirlərin köklərinə dünya sivilizasiyasının beşiyi Qədim Şərq ölkələri mütəfəkkirlərinin təlimlərində rast gəlinir. Belə ki, hələ qədim dövrlərdə ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər iqtisadi həyatın bu və ya digər cəhətləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Belə iqtisadi fikirlərə Babilistan hökmdarı Xammuramatının daş üzərində mixi yazılarıyla həkk olunmuş qanunlarında, qədim Misirin papirus yazılarında, şumerlərin gil yazılarında rast gəlmək mümkün olmuşdur.

Qədim hind dastanı «Artxaşastra» bədii dastan olmaqla bərabər, orada, iqtisadiyyat, texnika və siyasət haqqında müəyyən fikirlərə də təsadüf olunur. Burada dövlətin, xəzinəsində sərvətin toplanması üçün dəqiq uçotun aparılması, dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin müəyyən edilməsi zərurəti göstərilmiş, ticarəti tənzimləmək üçün dövlət məmurlarının vəzifələri müəyyən edilmişdir: sabit qiymətlər səviyyəsini müəyyən etmək, qiymətlərin çox yüksəldilməməsi üçün dövlətin mal ehtiyatlarından istifadə və s. Dastanda torpaq və suvarma kanallarından istifadə qaydaları da öz əksini tapmışdır. Belə ki, torpaqdan yaxşı istifadə edənlərə əlavə torpaq sahəsi verilir, pis istifadə edənlərin isə torpağı əlindən alınır. Suvarma sistemlərini korlayanlara qarşı ciddi tədbirlər görülməli idi və s.

Qədim Çində konfutsilik geniş yayılmışdı. Konfutsi eramızdan əvvəl 531-479-cu illərdə yaşamışdır. Onun

nəzəriyyəsi ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən mürtəcə olmaqla köhnə qaydaları müdafiə edir, digər tərəfdən varlı və yoxsullar arasındakı ziddiyyətləri yumşaltmaq üçün vergiləri və digər töycüləri azaltmağı təklif edir, həddən artıq sərvətçiliyə qarşı çıxırdı. Planlaşdırma haqqında yazırdı ki, bir illik plan tutursansa taxıl ək, on illik plan tutursansa meyvə ağacı ək, yüz illik plan tutursansa xalqı öyrət (savadlandır). Konfutsiliyə qarşı moistlər çıxış edirdilər. Onlar bütün insanların təbii bərabərliyindən çıxış edərək təbəqələşmənin əleyhinə idilər. Xüsusi mülkiyyət nöqtəyi-nəzərində duraraq xırda istehsalçıların azad inkişafı uğrunda mübarizə aparırdılar. Onların fikrinə görə bütün insanlar fiziki əməklə məşğul olmalıdırlar.

Qədim yunan mütəfəkkirləri elmin başqa sahələri ilə yanaşı iqtisadiyyatın müxtəlif məsələlərinə də ciddi fikir vermişdilər. Ksenofontun (e.ə 430-355) «Ekonomiks» əsəri iqtisadi cəhətdən daha çox diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə iqtisadiyyat—öz təsərrüfatını varlandırmaq haqqında elmdir. Bu elm faydalı məhsullar istehsalını artırmaq üçün quldara öz təsərrüfatını bacarıqla təşkil etməyi öyrətməlidir. Ksenofont əmək bölgüsü, peşələr üzrə ixtisaslaşma və bunların insanların iş qabiliyyətlərinə təsiri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, əkinçiliyi hərbi bacarıqla eyni səviyyəli hesab edir, sənətkarlığı isə iqtisadiyyatın predmetinə aid etməmişdir. Onun fikrincə sənətkarlıq azad adamların işi olmayıb, qulların və xaricilərin işidir. O, ticarəti də (çörək ticarətindən başqa) yunanlara xas olmayan peşə hesab edirdi. Tədavül vasitəsi və sərvətin ümumiləşmiş forması olan pula yüksək qiymət verir və göstərirdi ki, insanın nə qədər çox pulu olsa da daha çox pulun olmasını istəyir.

Əmək bölgüsü ideyası Platonun (e.ə. 427-347) əsərlərində daha geniş şərh edilmişdir. O, əmək bölgüsünü cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsinin əsası hesab etmişdir. Platonun fikrincə qul—danışan alətdir, fiziki əməyə nifrət edir. Onun ideal dövlətində idarə edənlər (filosoflar) və hərbiçilər

fiziki əməklə məşğul olmamalıdırlar, bu (fiziki əmək) üçüncü təbəqənin nəsibidir.

Platonun şagirdi olan Aristotel (e.ə. 384-322) müəlliminin idealist fəlsəfi baxışlarını tənqid etsə də, onun təsirindən qurtara bilməmişdir. Aristotela görə iqtisadiyyat ev təsərrüfatı, quldar malikanəsinin, siyasət isə dövlətin idarə edilməsi ilə məşğul olmalıdır. O, təbii əmək bölgüsünə əsaslanaraq cəmiyyətin qullara və azad adamlara bölgüsünü təbiət qanunu hesab etmişdir. Onun fikrincə yunanlar siyasətlə, qullar və xaricilər fiziki əməklə məşğul olmalıdırlar. Aristotel əmtəə-pul münasibətlərini daha geniş tədqiq etmiş, natural təsərrüfatla əmtəə təsərrüfatı arasındakı fərqi, həmçinin sadə əmtəə mübadiləsi ilə pulun mübadiləsi arasındakı fərqi fərqləndirmişdir. Onun ən böyük xidməti əmtəənin ikili xarakterini: istehlak dəyəri və dəyərini fərqləndirməkdən ibarətdir. Mübadilə dəyərini aşkar etməyə cəhd göstərmiş, lakin dəyər formalarını ayırd edə bilməmişdir. Aristotelin iqtisadi fikirləri sonrakı əsrlərdə Şərqdə və Avropada yaranan iqtisadi nəzəriyyələrə güclü təsir göstərmişdir.

Roma imperiyası dövründə də iqtisadi həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirən bir çox əsərlər meydana gəlmişdir. Bunların əsas məqsədi quldar malikanələrindən daha çox gəlir götürməyi təmin etmək idi. Katon bu məqsədlə «Əkinçilik haqqında» əsərində göstərirdi ki, qullar daim işləməlidirlər, yaşlı və xəstə qulları satmalı, onları sağlamlarla əvəz etmək lazımdır. Digər Roma mütəfəkkiri Varronun əsərlərində quldarlığın taleyi haqqında həyacan ifadə olunurdu. O, öz malikanələrini buraxıb şəhərlərdə yaşadıklarına görə quldarları günahlandırır. Varron kənd təsərrüfatı alətlərini üç növə ayırırdı: danışanlar (qullar), səs çıxaranlar (heyvanlar) və lallar (alətlər). O, həmçinin müxtəlif millətlərdən olan qulları almağı məsləhət görürdü. Eramızın I əsərində yaşamış, «Kənd təsərrüfatı haqqında» 12 kitabın müəllifi Kolumella isə öz əsərlərində latufindiaların və quldarlığın əleyhinə çıxış edirdi.

O, təsərrüfatı kanonlara verməyi məsləhət bilir və göstərir ki, kanon əməyi qul əməyinə nisbətən daha məhsuldardır.

Quldarlığa qarşı mübarizə Spartakın və Məzdəkin hərəkatlarında da öz əksini tapmışdır. Məzdəkilər tarixdə ilk dəfə olaraq qırmızı bayraq qaldırmış və quldar mülkiyyətinin icma mülkiyyəti ilə əvəz edilməsini tələb etmişdilər. İctimai tərəqqi nöqtəyi-nəzərindən bu mürtəce tələb idi. Çünki inkişaf baxımından quldar mülkiyyəti icma mülkiyyətinə nisbətən daha mütərəqqidir.

§ 2. «İncil» və «Qurani-Kərim»də iqtisadi fikirlər

İqtisadi həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirən iqtisadi fikirlərə nəinki tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında, həmçinin müxtəlif dini kitablarda da rast gəlmək mümkündür. Xristianlığın əsas dini kitabı olan «İncil»də dövrün əsas istehsal sahəsi olan kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar fikirlər daha çoxdur. «Budur əkinçi toxum səpməyə çıxdı, toxumların bəziləri yol kənarına düşdü və quşlar gəlib yedilər, bəziləri daşlığa düşdü, bunlar göyərüb tez də yandılar, bəziləri tikanlar arasına düşdü tikanlar onları boğdular. Başqaları da bərəkətli torpaq üzərinə düşdülər, bəzisi yüz, bəzisi altmış, bəzisi də otuz qat səmərə verdi» («İncil» 1993 səh.39.). «Az əkən az da biçəcək, çox əkən isə çox da biçəcək» (səh.460).

Cəmiyyətin mövcud olmasında cəmiyyət üzvlərinin əmək sərf etmələrinin, işləmələrinin zəruriliyi ilə əlaqədar yazılır: «İşləmək istəməyən yemək də yeməsin» (səh.157), «Öz əllərinizlə işləməyə söylə çalışın» (səh.511).

«İncil»də işləməyin zəruri olması prosesi qeyd olunmaqla yanaşı, işləyənin haqqının ödənilməsinin zəruriliyi də dəfələrlə vurğulanır: «Zəhmət çəkən əkinçi öz məhsulundan ilk payı almalıdır», «işçi öz əmək haqqına layiqdir». Nəinki işçinin, eləcə də taxıl döyən öküzün də

haqqının ödənilməsinin zəruriliyi qeyd olunur: «Taxıl döyən öküzün ağzını bağlama».

Bazar iqtisadiyyatı tərəfdarları tərəfindən çox təriflənən rəqabətə münasibət «İncil»də aşağıdakı kimidir: «Rəqabət və şöhrətpərəstliklə heç bir şey etməyin, fəqət təvazökarlıqla biribirinizi özünüzdən yuxarı sayın, hər kəs yalnız öz mənfəətini deyil, digərlərinin də mənfəətini güdsün» (səh. 493).

«İncil»də bir neçə yerdə təkrar olunan iqtisadi fikirlərdən biri də sərvət yığımı haqqında müddəalardır: «Yer üzündə xəzinələr yığmayın, orada güvə və pas onu məhv edər və oraya oğrular girər və çalarlar». «... Biz dünyaya heç bir şey gətirməmişik və aydındır ki, oradan heç bir şey apara bilmərik. Varlanmaq istəyənlər isə imtahana və tora düşürlər». «Ey varlılar, ... var-dövlətiniz çürüyüb, paltarlarınızı da güvə yeyib. Qızıl və gümüşünüz paslanıb və onların pası sizə qarşı şəhadət olacaq və ətinizi od kimi yeyəcək» (İncil: səh.23, 525, 353).

Dünyada geniş yayılmış dinlərdən biri də İslam dinidir. Bu dinin əsas müddəaları «Qurani-Kərim»də əks olunmuşdur. «Qurani-Kərim» Azərbaycan dilində kiril qrafikalı əlifba ilə 1992-ci ildə çap olunmuş və göstərilən sitatlar da həmin nəşrdəndir.

Müxtəlif surə və ayələrdə sahibliklə əlaqədar fikirlərə rast gəlmək mümkündür: «Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısının sahibi olan Allaha həmd olsun» (səh.421). «O, göylərin, yerin və onların arasında olanların [bütün məxluqların] Rəbbidir» (səh.460).

«Qurani-Kərim»də bazar, ticarət, alış-veriş ölçü və çəki ilə əlaqədar qiymətli fikirlərə rast gəlmək mümkündür. «Ölçüdə və çəkiddə düz olun» (səh.123). Adamların mallarının dəyərini [və ya onların haqqını] azaltmayın» (səh.134), «Düz tərəzi ilə çəkin» (361). Kitabın 83-cü surəsi Əl-Mutəffifin (çəkiddə və ölçüdə aldadanlar) adlanır. Surədə bu işlə məşğul olanların cəhənnəmə (çəkiddə və ölçüdə aldadanların) düşəcəkləri və onların çəkəcəkləri əzabları, təsvir olunur.

«Qurani-Kərim»də borc və sələm, mükafatlandırma, israfçılıq və xəsisliklə əlaqədar maraqlı fikirlər vardır. Müxtəlif surə və ayələrdə zəkat verməyin zəruriliyi qeyd olunur. Zəkat «Qurani-Kərim»lə rəsmləşdirilmiş, toplanma qaydası və həcmi şəriətlə müəyyənləşdirilmiş gəlir vergisidir. Zəkat ildə bir dəfə illik yaşayış üçün zəruri olduğundan, artıq olan qızıl-gümüş, mal-dövlət, məhsul üçün ödənilir.

«Qurani-Kərim»də iqtisadi fikir nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də sərvət, və qızıl-gümüş yığmağa olan münasibətdir. Ət-Tovbə («Tövbə») surəsinin 34-35 ayələrində yazılır: [Ya Məhəmməd] Qızıl-gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ! O gün [qiyamət günü] yığdıqları qızıl-gümüş cəhənnəm atəşində qızdırılıb alınlarına, böyürlərinə və kürəklərinə dağ basılacaq [və onlara]: «Bu sizin özünüz üçün yığıb saxladığınız mallardır. Yığdığınınızın [əzabını, acısını] dadın!» deyiləcəkdir (səh.162).

§3. Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixindən

Azərbaycanın bir çox görkəmli şəxsiyyətləri öz əsərlərində iqtisadi həyatın müxtəlif cəhətlərinə dair fikirlər söyləmişdilər. Onlar tədqiqatçı kimi iqtisadi hadisə və prosesləri ətraflı öyrənməmiş, lakin bu hadisələr haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər.

N.Gəncəvi yaradıcılığında iqtisadi hadisə və prosesləri poetik dildə məharətlə təsvir etmişdir. O, istehsalın ictimai karakterini aşağıdakı kimi göstərir:

*Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,
Hamı bir-birinə cütcüdür ancaq.*

O, öz əsərlərində bir çox əməkçi insan surətini yaratmış, yaradıcı əməyi tərənnüm etmişdir. Böyük şair insanın həyatında əməyin rolunu qiymətləndirərək yazır:

*... Hər halda sən çalış **həyat əməkdir**
Cənnət kəhallığı nəyə gərəkdir?*

*... Quruda, dənizdə kim çəksə zəhmət
Balıqdan dürr alar, öküzdən sərvət
... Çalış ki, hamının yükünü sən çək
İnsana ən böyük şərəfdir əmək.*

N.Gəncəvi əmtəə-pul münasibətləri ilə bağlı bir çox iqtisadi kateqoriyalara da münasibətini poetik dildə ifadə etmişdir:

*... Gizləndə mətaha çıxmaz müştəri,
Oğurluq bir malın olmaz dəyəri.
... Taxıldan bir fayda gələrsə ələ,
Əkinçi əkinə başlar həvəslə.
Taxılın azalsa qədri, qiyməti,
Əkinçi buraxar işi, zəhməti.
... Hər bir dəri yığan çıxsa bazara,
Bazarda bu tüksüz dəridir para!
Bizim sikkəmizdir bu köhnə dəri,
Tük qədər əksilməz onun dəyəri.*

Şairin sahibkarın azadlığı, bədxərlik və qənaətcillik haqqında müxtəlif əsərlərində söylədiyi fikirləri də maraqlıdır:

*... Hər kəs sənətində olmasa azad,
Dünya bu gedişlə olurmu abad?
... Xaqanın gəliri keçsə də ələ,
Sel kimi axıtma, yağıştək xərclə.
... Xərclərkən ölçüdə gəl götürmə əl
Nə artıq, nə əskik – ortadır gözəl.*

N.Gəncəvinin istehlak mədəniyyəti haqqında yazdığı iqtisadi fikirləri çox ibrətamizdir:

*... Olma şahlar kimi yemək düşgünü,
Qorx səni yaxalar fəlakət günü.
Çox yemə süfrədə hər şey çox da var,*

*Artıq bir qətrədən qədəh də daşa.
... Olarsa birisi yeməkdə loğman,
Saxlar öz nəfsini yad loxmalardan.*

Şairin sərvət, qızıl-gümüş yığmaq haqqında dediyi fikirlər «İncil» və «Qurani-Kərim»də yazılanlarla eyni mənalıdır:

*... Yığdın dünya malını bəli, dolu gedəsən
Əli dolu gəlmişdin, əli dolu gedəsən?
... Alışsan da, yansan da uyma qızıl pula sən
Torpaq sovur üstünə, dönmə aciz qula sən.
... Yığdın az-çox qızıl haram, ya halal
Bir qayğısız gəlib xəlvəti çalmış
Qızıl yığan ölmüş, oğrusa qalmış.*

N.Gəncəvi yaradıcılığının şah əsəri olan «İsgəndər namə» poemasında utopik sosial ədalət cəmiyyətini böyük ustalıqla təsvir etmişdir:

*... Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərik bütün malları.
... Nə zəncir, nə qıfıl görər qapılar,
Gözətçisiz otlar bizim mal-davar.
... Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Bunlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.*

Bu cəmiyyətdə iqtisadi problemlərlə yanaşı ekoloji, istehlak mədəniyyəti problemləri də yüksək səviyyədə həll olunmuş olur:

*... Nə öküz, nə eşşək kimi yeyərik,
Nə də ağzımızı möhürləyərik.*

*Süfrəyə hər cürə nemət düzsələr,
Yeyərik, gözümüz qalana qədər.*

Azərbaycanın digər görkəmli mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusinin (1201-1274) yaradıcılığında da iqtisadi fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Görkəmli alim başqa sahələrlə yanaşı, iqtisadiyyat sahəsində də müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin ikinci və üçüncü məqalələri demək olar ki, tamamilə iqtisadi məsələlərə həsr olunmuşdur. Burada insanların yaşaması üçün zəruri olan maddi nemətlər istehsalı, mənzilin olması zərurəti, ailə dolandırmaq zərurəti və başqa məsələlər ətraflı şərh edilir. Əsərdə ictimai əmək bölgüsü, müxtəlif peşə seçmək zərurəti, insanların birgə yaşayış tərzini ətraflı izah olunur. N.Tusi qeyd edir ki, «dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə hüsula gəldiyindən, insan növü köməksiz yaşaya bilmədiyindən, əmək köməksiz, kömək isə ictimaiyyət olmadan bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti ilə ictimaiyyətə möhtacdır». Məqalədə icmanın növləri, onların xarakterik xüsusiyyətləri, ölkə dolandırmaq siyasəti məsələləri də ətraflı izah olunur. Əsərdə pulun meydana gəlməsi zəruriliyi, onun mahiyyəti aşağıdakı kimi qeyd olunur: «...fərqləri aradan qaldıraraq tarazlıq yaradan dinara (pula) ona görə ehtiyac yaranmışdır ki, pul olmadan müxtəlif dəyərli müxtəlif əmtəələrin mübadiləsi, alıb-verilməsinin ümumi bir məxrəcə gətirilməsi və bu işdə nizam yaradılması mümkün olmazdı». Tusi əsərdə «ixtisaslaşmış» və «adi» əmək arasında fərq olduğunu vurğulayaraq yazır: «Çox zaman az əmək çox böyük zəhmətlərə bərabər olur, məsələn, mühəndisin bir baxışı bir çox əməllərin zəhmətindən, sərkərdənin gördüyü bir tədbir sayısız-hesabsız döyüşçülərin vuruşlarından yüksək qiymətləndirilir». N.Tusi bütün əsər boyu əmək, fəaliyyət, hərəkət, işgüzarlıq təbliğ edir, insan səadətinin yalnız şüurlu zəhmət nəticəsində mümkün olacağını elmi dəlillərlə əsaslandırır. Yığım prosesini ətraflı izah edərək yazır: «... dövlətin, pulun, varidatın bir hissəsini sənətə, əldə sərmayə etməyə; bir hissəsini əmtəə, ev ləvazimatı, geyim-keçim ehtiyatı, azuqə, zumara; bir hissəsini mülk, torpaq, mal-qaraya

vermək lazımdır ki, birinə zərər dəyəndə o biri ikisi salamat qalsın və əvəzi çixsın».

N.Tusi «Maliyyə haqqında» traktatında dövlətin maliyyə və vergi sistemində elə dəyişikliklərin edilməsini təklif edirdi ki, bunlar ilk növbədə istehsalçıların marağının canlanmasına xidmət etsin. O, mövcud olan 40-dan çox vergi əvəzinə dörd növ verginin tətbiq edilməsini məqsədəuyğun sayırdı. Vergilərin ödənilməsi müddəti və onların əmlaka uyğun olmalarını da təklif edirdi.

XIX əsrdə yaşayıb yaratmış M.F.Axundov, H.Zərdabi, Z.Marağayi və başqalarının da yaradıcılığında iqtisadi fikirlərə rast gəlmək mümkündür. «Adamların tələbatları haqqında» əsərində M.F.Axundov yazır ki, insanların həyatında üç növ tələbat vardır: birinci insan tələbatı – fiziki tələbatdır, ikincisi zehni tələbat, üçüncüsü isə mənəvi tələbatdır, ilkin təminat üçün lazım olan vəsait, başqa sözlə fiziki tələbat birinci dərəcəli, mühüm həyati zərurətdir.

H. Zərdabinin iqtisadi fikirləri əsasən «Əkinçi» qəzetindəki məqalələrdə ifadə olunmuşdur. Qəzetin hər bir nömrəsində kənd təsərrüfatının bu və ya digər sahəsinə dair məqalələr verilmişdir. Məsələn, «Maldarlığın inkişafı və yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında», «Şərqi Zaqafqaziyada suya olan ehtiyac», Kür çayı sahillərində pambıq əkinlərinin genişləndirilməsi», «Bakı qəzasında zəfəran istehsalı», «Yerli ipəkçilik haqqında» və s.

«Əkinçi» qəzetinin 1876-cı il 7-ci nömrəsində dərc edilmiş «Əl ilə qayrılan və maşın ilə əmələ gələn» məqaləsində məhsulun iki qayda ilə yaradılması təsvir olunur. Bu məqalədə maşınlı istehsalın üstünlüyü vurğulanır.

«Əkinçi»nin 1877-ci il 11-ci nömrəsində əmək, işləməyə səy göstərmək məsələsi inandırıcı misal və məsələlərlə izah edilir. Məqalə belə bir çağırışla qurtarır: «Pəş, qardaşlar, zəhmətinizi artırın ki, bıkarlıq və tənbəllik insan üçün zəhərdir».

H. Zərdabinin əsərlərində tərəqqi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, keyfiyyət, qiymət, savadlanmaq və s. məsələlərinə də geniş yer verilmişdir.

§ 4. İqtisad elminin yaranması və inkişafı

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq XV-XVI əsrlərdə Avropada kapitalist istehsal münasibətləri qərarlaşmağa başladı. Bu zamandan başlayaraq istehsal vasitələrinin hərəkətə gətirilməsində təhkimli əməkdən deyil, muzzdlu əməkdən istifadə zərurəti yarandı. Muzzdlu əmək isə təhkimli əməyə nisbətən daha məhsuldar olduğu üçün iqtisadiyyatın inkişafına güclü təkan verdi. Müxtəlif ölkələrdə sənaye çevrilişləri baş verdi, istehsal prosesində daha çox maşın və avadanlıqlardan istifadə edilməyə başlandı. İqtisadiyyatda baş verən yeniliklər bir çox elmlərin, o cümlədən iqtisadi nəzəriyyənin (siyasi iqtisadın) da qərarlaşmasına səbəb oldu. İqtisadi nəzəriyyənin yaranması və qərarlaşması müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Bunlar bir-birindən tarixi şərait, tədqiqat obyektı, qarşıya qoyulan məqsəd və sairəyə görə fərqlənirlər.

İqtisadi nəzəriyyənin qərarlaşmasının ilk mərhələsi **merkantilizm** adlanır. Merkantilizmin görkəmli nümayəndələri Tomas Mann (1571-1641), Antuan Monkreyen (1575-1621) olmuşlar. İqtisadi nəzəriyyə elminin ilk adı olan siyasi iqtisad (Politekonomiya) sözünü də ilk dəfə A.Monkreyen «Siyasi iqtisad traktatı» əsərində işlətməmişdir. Müxtəlif ölkələrdə olan merkantelistlər ilkin kapital yığıcı dövründə yaşamışlar. Buna görə də onlar dövlətin, kralların sərvətini artırmaq haqqında təkliflər verirdilər. Onlar bu təklifləri ilə sübut edirdilər ki, sərvəti artırmağın yeganə mənbəyi ticarətdir. Merkantilistlər sərvəti pulla (qızılla, gümüşlə) eyniləşdirirdilər. Buna görə də sərvəti artırmaq üçün çox ixrac edib az idxal etməyi təklif edirdilər. Onlar həmçinin milli iqtisadiyyatların dövlət tərəfindən himayə və idarə olunması, xarici ticarət üzərində

ciddi nəzarət qoyulması fikirlərini də yürüdükdülər. Onların əsas tədqiqat obyektı mübadilə dairəsi, ticarət idi. Merkantelistlərin iqtisadi görüşləri iqtisadi nəzəriyyənin bir elm kimi yaranması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişafında **fiziokrat** məktəbinin nümayəndələri də mühüm yer tuturlar. Fiziokratlar merkantilistlərdən fərqli olaraq tədqiqat dairəsini mübadilədən istehsal dairəsinə keçirmişdilər. Bununla da onlar iqtisadiyyatda həlledici rol oynayan istehsal dairəsini tədqiqat obyektı hesab edirdilər. Lakin onlar bütün iqtisadiyyatı deyil, yalnız əkinçiliyi əsas götürmüş və sərvətin artırılması mənbəyini kənd təsərrüfatı əməyində görükdülər. Fiziokratlar məktəbinin görkəmli nümayəndələri F.Kene, Jak Türqo, V.Mirabo və başqaları iqtisad elminin inkişafında müəyyən rol oynamışlar. Onlar da sərvətin yaranması mənbələri və bölgüsünə diqqət vermişlər. Onlar sərvətin mənbəyini təbiətin və insanın iştirak etdiyi əkinçilikdə görür və yalnız əkinçinin əməyini məhsuldar əmək hesab edir, digər sahələrdə çalışanları isə «barsız» sinif adlandırırkdılar. F.Kenenin «İqtisadi cədvəl»ində iqtisad elmində ilk dəfə olaraq ictimai məhsulun reallaşdırılması prosesi rəqəmlərlə, qrafiklərlə göstərilmişdir. Bu əsər dəfələrlə çap olunmuş və iqtisadi nəzəriyyə tarixində mühüm yer tutur.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişaf tarixində klassik məktəb xüsusi yer tutur. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələri U.Petti, A.Smit və D.Rikardo İngiltərədə kapitalizmin sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda yaşayıb yaratmışlar. İqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə onun bütöv bir sistem kimi öyrənilməsinə ehtiyac duyulurdu və onlar bu ehtiyacı layiqincə yerinə yetirmişdilər. Onlar öz səlflərindən fərqli olaraq iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatı tədqiqat obyektinə çevirmişlər. U.Petti özünün iqtisadi görüşlərini «Vergilər və rüsumlar haqqında traktat» əsərində şərh etmişdir. O bu əsərində vergilərin mənbələrini və rolunu şərh etməklə yanaşı, əmək, dəyər, əmək haqqı, renta və digər

iqtisadi kateqoriyalar haqqında öz müddəalarını bildirmişdir. U.Petti klassik məktəbin yaradıcılarından olmaqla yanaşı, onun fizokratlara da müəyyən meyilliliyi nəzərə çarpır. Cəmiyyətin həyatında əməyin rolunu vurğulayaraq yazır ki, «Əmək sərvətin atası və fəal ünsürü, torpaq isə anasıdır».

Klassik məktəbin görkəmli nümayəndəsi olan Adam Smit cəmiyyətin iqtisadi həyatını və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını daha sistemli şəkildə araşdırmışdır. Onun iqtisadi görüşləri «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat» (1776) əsərində şərh edilmişdir. O bu əsərində sərbəst bazar iqtisadiyyatının nəzəri prinsiplərini ətraflı izah etmişdir. Onun fikrincə insan fərdiyyətçidir və onun iqtisadi fəaliyyətinin başlıca amili şəxsi maraqdır. İnsanlar öz şəxsi maraqları naminə müəyyən məhsul və xidmətlər istehsal edir, başqalarının tələbatlarını ödəməklə öz maraqlarının da ödənilməsinə nail olurlar. Onun fikrincə alıcılar və satıcılar arasında sərbəst rəqabət olmadan iqtisadiyyat inkişaf edə bilməz. O, rəqabəti cəmiyyət üçün təbii seçim hesab edir və azad rəqabətin söndürülməsini iqtisadiyyat üçün fəlakət hesab edirdi.

A.Smit bu əsərində cəmiyyətin sərvəti və onun artırılması yollarını da geniş tədqiq etmişdir. Onun fikrincə cəmiyyətin sərvəti istehsalda tətbiq olunan əməyin miqdarından və əmək məhsuldarlığından asılıdır. Əmək məhsuldarlığı isə ictimai əmək bölgüsü ilə sıx bağlıdır.

A.Smit bu və digər əsərlərində əmək-dəyər nəzəriyyəsinin bir çox kateqoriyalarını geniş şərh etmiş, dəyərin yaradıcısı əmək olduğunu göstərmiş, pulun əmtəə təbiətli olmasını müdafiə etmişdir. O, burjua cəmiyyətinin sinfi quruluşunu təsvir etmiş, onların gəlirlərinin mənəbələrini və s. tədqiq etmişdir.

Klassik məktəbin digər görkəmli nümayəndəsi olan D.Rikardo heç bir ali təhsil almadan istedadlı maliyyəçi, çevik bir işbaz, birja dəllalı olmuş və bir çox mürəkkəb iqtisadi məsələləri dərinlən təhlil etmişdir. O, öz əsərlərində A.Smitin

iqtisadi görüşlərini təkmilləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. O da cəmiyyətin inkişafının və tərəqqisinin yeganə hərəkətverici qüvvəsini insanların şəxsi mənafeyi hesab edirdi. D.Rikardo pul tədavülü, kredit, vergi, renta, beynəlxalq əmək bölgüsü və sair iqtisadi kateqoriyalar haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Klassik məktəbin nəzəri irsindən sonrakı dövrlərdə də geniş istifadə edilmiş və istifadə edilməkdədir.

İqtisad elminin inkişafında **marksist məktəbin** də mühüm yeri vardır. Bu məktəb XIX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və XX əsrdə sosialist təsərrüfatı ölkələrində hökmran olmuşdur. Bu məktəbin fərqləndirici cəhəti iqtisadi hadisə və prosesləri mahiyyətdən təzahürə doğru zəhmətkeş sinfin nöqtəyi-nəzərindən izah etməsidir. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələri K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenin olmuşlar. K.Marks «Kapital» əsərində kapitalist istehsal üsulunun əmələ gəlib inkişaf etməsi və fəaliyyət mexanizmini tədqiq etmişdir. K.Marks özünün iqtisadi nəzəriyyəsində klassik məktəbin əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanmış və onu daha da inkişaf etdirmişdir. Belə ki, o, əməyin ikili xarakterini kəşf etməklə dəyərin yaranması və artması prosesini elmi cəhətdən izah etmişdir. Bu əsərdə kapitalizmin hərəkətverici qanunu olan – izafi dəyər qanununun mahiyyəti və onun təzahür formaları geniş izah olunur. Əsərdə həmçinin təkrar istehsal prosesi, məcmu məhsulun reallaşdırılması nəzəriyyəsi də ətraflı şərh olunur. Proletariatın mütləq və nisbi yoxsullaşması, kapitalın dövrünü və dövriyyəsi, kapitalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi, səhmdar cəmiyyətlər, torpaq rentası və s. kimi iqtisadi kateqoriyalar, qanunlar da əsərdə geniş izah olunmuşdur. «Kapital» əsəri haqqında Avstriya professoru Otmar Koren yazır ki, Marksı indi söyürlər (bronət), lakin onun «Kapitalı» yenə də iqtisadi fikrin zirvəsi olaraq qalmaqdadır.

Marksizm məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi F.Engels «Anti-Dürinq», «Təbiətin dialektikası», «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» və sair əsərlərində

bir çox iqtisadi kateqoriyaların elmi şərhini vermişdir. «Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu» əsərində bəşəriyyətin inkişafında əməyin rolunu tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, «müəyyən mənada deyə bilərik ki, insanın özünü də əmək yaratmışdır».

Marksizm məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi V.İ.Lenin (1870-1924) XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır. O, öz əsərlərində imperializmin iqtisadi əlamətləri, inhisar, maliyyə kapitalı, kooperasiya və s. haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Lenin «Rusiyada kapitalizmin inkişafı» və başqa əsərlərində müxtəlif iqtisadi hadisə və proseslərin Rusiya şəraitində təzahürü xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra yazdığı əsərlərində isə sosialist iqtisadiyyatı, onun idarə edilməsi və s. dair fikirlər söyləmişdir.

Marksist məktəbinin fərqləndirici cəhətlərindən biri də cəmiyyətdə sosial ədalətin iqtisadi əsasını istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin qərarlaşması ilə əlaqələndirməsidir. Onların fikrincə iqtisadi həyatdakı bütün ziddiyyətlərin əsası istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətlə əlaqədardır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq marjinalizm nəzəriyyəsi formalaşmağa başlamışdı. Marjinalizmin tərəfdarları obyektiv iqtisadi hadisə və prosesləri elmi cəhətdən deyil, subyektiv – psixoloji cəhətdən izah edirdilər. Onların fikrincə məhsulun (nemətin) dəyəri onun istehsalına sərf olunan əməklə deyil, istehlakçının subyektiv qiyməti ilə, yəni onun faydalılığı ilə müəyyən olunur. Marjinalistlər iqtisadi hadisənin mahiyyəti, keyfiyyətindən daha çox kəmiyyət tərəfinə fikir verirlər. Onlar öz tədqiqatlarında riyazi metodlardan daha çox istifadə edirlər. Mürəkkəb iqtisadi hadisələr sistemində subyektiv, bəsit yanaşmaqla əsl həqiqəti əks etdirməyən nəticələr çıxarırlar. Marjinalistlər öz tədqiqatlarında son hədd, son faydalılıq, son məhsuldarlıq və s. ifadələrindən geniş

istifadə edirlər. Marjinalizm müasir iqtisadi nəzəriyyələrin ideya mənbəyini təşkil edir.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişaf mərhələlərindən biri də **müasir iqtisadi nəzəriyyələrdir**. Bu nəzəriyyələr XIX əsrin sonu, XX əsrdə meydana çıxmış və müxtəlif dövrlərin iqtisadi həyatının tələbatı və mənafeyinə müvafiq olaraq formalaşmışlar. İqtisadi ədəbiyyatda bu nəzəriyyələr üç istiqamətdə – neoklassik (yeni klassik), keynsçilik və institusional-sosioloji istiqamətdə nəzərdən keçirilir. Bu istiqamətlərin hər birinin tədqiqat obyektini müxtəlif olmaqla, biri digəri üçün alternativdir, müxtəlif ideyalar, baxışlar sistemidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətlərin heç biri müasir iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirmir. Müasir iqtisadiyyatın mürəkkəb problemlərini az-çox dərəcədə obyektiv izah etmək üçün bu istiqamətlərin yaxınlaşması, sintezləşməsi prosesi gedir.

Müasir dövrün qərb iqtisadi nəzəriyyələrini şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olar: neoklassik nəzəriyyə, Keyns nəzəriyyə, institusional-sosioloji nəzəriyyə.

Müasir neoklassik nəzəriyyənin əsas istiqamətləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- **Monetarizm** – bu ideya M.Fridmen, F.Xaeyk və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Nəzəriyyənin əsas ideyası – xüsusi sahibkarlığın qorunmasıdır. Onların fikrinə görə xüsusi sahibkarlıq iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxarır, onun artımını təmin edir və xalqın həyat səviyyəsini yüksəldir. Bazar iqtisadiyyatının əsas mexanizmi pul sayılır. Elə buna görə də nəzəriyyəni monetarizm adlandırmışlar.

Nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini azaltmaq, vergi dərəcələrini aşağı salma siyasətini həyata keçirmək, bunun nəticəsində isə, az xərc tələb edən hökumət qurmaq. ABŞ-da R.Reyqan bu nəzəriyyəyə əsasən iqtisadiyyatı idarə edirdi. Buna görə də iqtisadi ədəbiyyatlarda Reyqanomika termini meydana gəlmişdir.

- A.Laffer, M.Evans, C.Qilder, M.Feldstayv və başqaları tərəfindən irəli sürülmüş ikinci istiqamət **iqtisadi təklif nəzəriyyəsidir**. Bu konsepsiyanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, Keynsin nəzəriyyəsindən fərqli olaraq (tələb nəzəriyyəsi) burada istehsal amillərinin təklifi əsas meyar kimi götürülür.

- Neoklassizmin üçüncü istiqaməti isə «**səmərəli gözləmə**» nəzəriyyəsidir ki, o, ilk dəfə ABŞ-da Lukas tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, keçmiş haqqında təkcə məlumat əldə etmək yox, həm də keçmiş və indiki məlumatları bütövlükdə araşdırmaq (təhlil etmək) və bunun əsasında da təsərrüfat konyukturasının (qiymətlərin səviyyəsi, əmək haqqı, işsizlik səviyyəsi və s.) perspektiv inkişafı və dəyişikliyi proqnozlaşdırmaq və perspektiv inkişafını müəyyən etmək, yəni bilmək lazımdır ki, sizi qarşıda nə gözləyir. Onlar eyni zamanda dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsinin məqsədyönlü olmadığını əsaslandırmağa çalışırlar.

Lukas özünün «Yeni klassik iqtisadiyyat» əsərində yazır: «Bir çox hallarda mən dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsinin tərəfdarı deyiləm».

Keynsin (1883-1946) iqtisadi nəzəriyyəsində inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır.

Keynsin «Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936) əsərində dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi proqramı verilmişdir. Bu nəzəriyyə sağ-sosialistlərin ədəbiyyatında çoxsaylı tərəfdarlar (S.Xarris, A.Xansen, R.Xarrad, C.Robinson, A.Lerner və b.) tapmışdır.

Nəzəriyyə bir çox qərb ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Keyns böhran şəraitində təkrar istehsalın qanunauyğunluqlarını kəmiyyətin funksional aspektləri nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edir və belə bir fikrə gəlir ki, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi iqtisadiyyatda fasiləsiz istehsalın təmin olunmasına imkan yaradacaqdır.

Bu nəzəriyyə siyasi iqtisadda Keyns «inqilabı», onun özünü isə kapitalizmin xilaskarı adlandırmışlar. Bununla yanaşı o, klassik siyasi iqtisadın nümayəndələri olan A.Smit və D.Rikardonun nəzəriyyələrindən bir sıra nəzəri anlayışlara, həmçinin marksist iqtisadi nəzəriyyəsini (xüsusilə təkrar istehsala) istinad etmişdir və onlardan müəyyən mənada bəhrələnmişdir. Bu da öz növbəsində Marksizmlə–Keynsçilik arasında bir «körpünün» açılması haqqında fikir söyləməyə imkan yaratmışdır.

Keynsə görə bazarın tutumluğu, səmərəli tələb prinsipi, ümumi məşğulluq nəzəriyyəsi, kapitalın son hədd səmərəliyi (effektliyi) və faiz norması əsas problemlərdən sayılır və bu problemlərin həlli yolları Keynsin nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır.

Müasir iqtisadi fikrin üçüncü–T.Voblen, C.Komans, U.Mitqell, C.Qelbreyt tərəfindən irəli sürülmüş institusional – sosioloji istiqamətdir. Bu nəzəriyyəni müdafiə edənlər iqtisadiyyatı bir sistem kimi qəbul edirlər. Burada təsərrüfatçılıqla məşğul olan subyektlər arasında münasibətlər iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində forma-laşır. Bunların içərisində texniki-iqtisadi amillər müstəsna rola malikdir.

Onlar institusional anlayışın altında–korporasiyalar (şirkətlər), həmkarlar ittifaqını və dövləti nəzərdə tuturlar. İqtisadi nəzəriyyənin bu istiqamətində kapitalizm cəmiyyətinin çatışmazlıqları göstərilir. Bu çatışmazlıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-İnhisarın hökmranlığı və azad bazar şəraitinin çatışmazlıqları;

-İqtisadiyyatda militarizmin (hərbləşmənin) artması;

-«İstehlak cəmiyyəti»nin müxtəlif çatışmazlıqları (mənəviyyatsızlığı və s.).

Bununla əlaqədar nəzəriyyədə əsas fikir burjua cəmiyyətinin transformasiyası məsələsidir. Bu nəzəriyyə

tərəfdarlarının fikrinə görə elmi-texniki tərəqqi sosial ziddiyyətləri dəf edəcək, münaqişəsiz, ictimai təkamül yolu ilə industrial cəmiyyətdən postindustrial, superindustrial cəmiyyə- tə gətirib çıxaracaqdır.

Texniki-iqtisadi amilin rolunun mütləqliyinə əsaslanaraq konvergensiya nəzəriyyəsinin Qelbreyt, P.Sorovin, Raymon və başqaları tərəfindən irəli sürülməsinə şərait yaratmışdır.

Bu nəzəriyyəyə görə insan amili, insanın sosial problemlərinin həlli ön plana, texniki-iqtisadi amil isə arxa plana çəkilir.

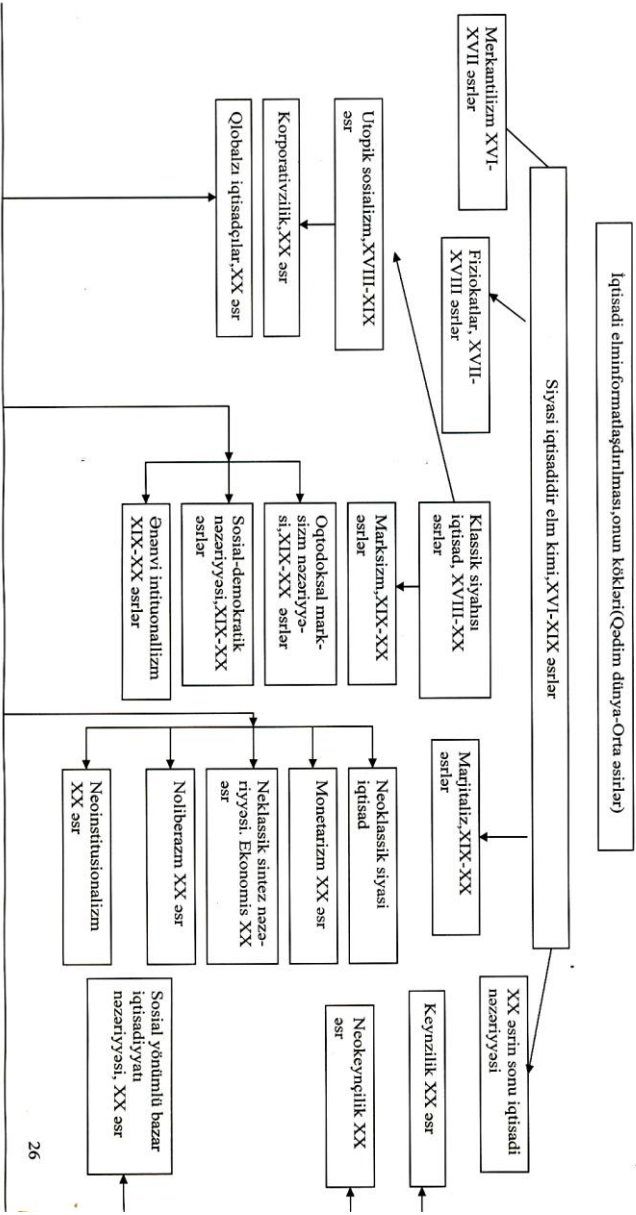
Konvergensiya nəzəriyyəsi texniki iqtisadi amillərin mütləqliyindən uzaqlaşaraq, insana, sosial problemlərə daha çox əhəmiyyət verməklə xarakterizə edilir. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası postindustrial cəmiyyətin iqtisadiyyatının əsas resursu - insanın sadəcə olaraq rolunun artması deyil, həm də insanın bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafını əsaslandırmaqla, hətta XXI əsri insan yüzilliyi kimi elan edirlər. İqtisadi təkamül prosesini tədqiq edən dövrün ən yaxşı iqtisadçı qlobalistləri (nəhəngləri) hesab edirlər ki, təkamül özündə biri-birinə əsaslanan və biri-birinə çevrilən inkişafı əks etdirir. Lakin konvergensiya nəzəriyyəsində olduğu kimi bir sistemdə yox, müxtəlif sistemlərdə onlar iqtisadi sistem kimi yeni neoindustrial sivilizasiya təşkil edəcəklər. Burada insan nəhayət ki, ona layiq olan əsas və müəyyənəddici yerini tutacaq.

Müasir iqtisadi inkişafda, həmçinin iqtisadi nəzəriyyədə üç əsas istiqamət aparıcı rol oynayır: **təklif iqtisadiyyatı (istehsal)**, **tələb iqtisadiyyatı (istehlak)** və **kapitalın tənzim- lənməsi**. Tələb iqtisadiyyatı **neoklassik** və **neoliberal** məktəblər tərəfindən öyrənilir. Onlar dövlətin müdaxiləsi olmadan və vergiləri azaltmaq yolu ilə istehsalı artırmağı təklif edirlər. İqtisadiyyatın bu cür inkişafı tez-gec

tələbin məhdudluğuna gətirib çıxarır və ifrat istehsal böhranı baş verir. Tələb iqtisadiyyatının tərəfdarları (**keynsçilər**) isə təklifi deyil tələbi artırmağı təklif edirlər. Onların fikrincə tələb olduqca təklif də olacaqdır. Buna görə də vergiləri azaltmaq deyil, sosial təyinatlı dövlət xərclərini artırmaq lazımdır. Bu proses isə **kapitalın (pul kapitalının)** artmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində isə iqtisadiyyatda pul kapitalının həcmi əmtəə kütləsindən xeyli çox olur. Bu isə inflyasiyaya səbəb olur. Bu prosesə qarşı mübarizə monetar məktəbi nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilir. Onların fikrincə iqtisadiyyatın əsas göstəricisi inflyasiya və ona qarşı mübarizədə əsas rol Mərkəzi Bank oynayır. Mərkəzi Bank vasitəsilə kapitalın fəaliyyətini tənzimləməyə cəhd göstərilir. Maliyyə-kredit sahələrində monetaristlər hökmranlıq edir. Keynçilər və neoliberalar isə seçkilər vasitəsilə idarəetmədə bir-birini əvəz edirlər. Keynçilər hakimiyyətə gəldikdə tələb iqtisadiyyatına üstünlük verirlər. Nəticədə isə təklif iqtisadiyyatdakı kəskin pozuntular müəyyən qədər tarazlaşır və iqtisadiyyat az-çox dərəcədə sabit (stabil) inkişaf edir.

Bu üç qüvvə inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatı az-çox inkişaf etdirir.

III FƏSİL. İSTEHSAL AMİLLƏRİ NƏZƏRİYYƏSİ

§ 1. İctimai istehsal cəmiyyətin inkişafının əsasıdır

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyət üzvləri yaşayıb inkişaf etmək üçün qidalanmalı, geyinməli, mənzil, ev avadanlıqlarına malik olmalı, müxtəlif xidmətlərdən istifadə etməlidir. İnsanlar bu müxtəlif məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək üçün onları hazırlamalı, istehsal etməlidir. Bu məqsədlə onlar təbiətə təsir göstərir, təbiət maddələrini özlərinə lazım olan şəkllə salırlar. Bu proses, yəni məhsul və xidmətlərin istehsalı prosesi cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Çünki insanlar ictimai fəaliyyətin başqa növləri ilə məşğul olmazdan əvvəl yeməli, içməli və s. Bunun üçün isə onlar istehsal etməlidirlər. İnsanların məhsul və xidmətlərdən istifadə fəaliyyəti (istehlakı) daimi olduğu kimi onların istehsalı da daimi olmalıdır. Məhsul və xidmətlərin istehsalı daimi olduğu kimi bu proses həm də ictimai xarakter daşıyır. Yəni məhsul və xidmətlərin istehsalı ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən deyil bir-biri ilə bilavasitə və ya dolay (bilvasitə) əlaqədə olan müəyyən miqdarda insanlar tərəfindən həyata keçirilir. İnsanlarla təbiət arasında olan bu proses ***əmək prosesi*** və ya ***ictimai istehsal prosesi*** adlanır. Məhsul və xidmətlər istehsalı prosesinin əsas, zəruri şərtləri, cəhətləri aşağıdakılardır:

a) ***əmək***; əmək insanın məqsədəuyğun, ictimai faydalı fəaliyyətidir, insanla təbiət arasındakı prosesdir. İnsan özünün bu fəaliyyəti ilə təbiətə təsir göstərir, təbiət maddələrini özünə lazım olan şəkllə, formaya salır və hazırladığı məhsullardan təlabatı ödəmək üçün istifadə edir. Təbiətə təsir prosesində insan özü təcrübə toplayır, püxtələşir, inkişaf edir. Nəticədə təbiətə təsir göstərmək üçün yeni-yeni üsullar, vasitələr kəşf edir. Bütün bunları nəzərdə tutaraq F. Engels

yazır ki, müəyyən mənada demək olar ki, insanın özünü də əmək yaratmışdır (formalaşdırmışdır).

İnsan təbiətə təsir göstərərək özünün mürgüləməkdə olan iş qüvvəsini hərəkətə gətirir. *İş qüvvəsi*, insanın fiziki və zehni qüvvələrinin məcmusudur. İş qüvvəsi insanın əmək qabiliyyətidir. Əmək isə iş qüvvəsinin fəaliyyətidir. İş qüvvəsini potensial enerjiyə, əməyi isə kinetik enerjiyə bənzətmək olar.

b) İnsan əməyinin yönəldiyi, tətbiq edildiyi bütün əşyalar *əmək cisimləri* hesab olunur. Torpağı əsas əmək cismi hesab etmək olar. Çünki insanlar torpağa təsir göstərərək özlərinə lazım olan kənd təsərrüfatı məhsulları, tikinti materialları və s. əldə edirlər. Müxtəlif mineral maddələrinə əmək tətbiq edilərək onlar əmək «süzgəcindən» keçdikdən sonra onlar xammal və ya material adlanırlar. Məsələn meşədən kəsilmiş ağac, ağac emalı müəssisələri üçün, yerin təkindən çıxarılan neft neftayırma müəssisələri üçün xammal hesab olunur.

Müəyyən hissələri təmirə, yeniləşməyə ehtiyacı olan maşın və qurğular da təmirçilər və quraşdırıcılar üçün əmək cisimləri hesab olunur.

c) *əmək vasitələri* – bunlar o əşyalardır ki, əmək sərf edənlər onlar vasitəsilə əmək cisimlərinə təsir göstərərək insanların tələbatlarını ödəmək üçün lazım olan məhsul və xidmətlər istehsal edirlər. Dərzi parçaya təsir edib lazım olan məhsulu istehsal etmək üçün müxtəlif vasitələrdən (qayçı, iynə, tikiş maşını, üskük və s.) istifadə edir. Müxtəlif məhsulların istehsalı sahələrində istifadə edilən əmək vasitələri xeyli müxtəlifdir.

Bəzi əmək vasitələrindən əmək cisimlərinə bilavasitə təsir göstərmək üçün istifadə olunur ki, bunlar da əmək alətləri adlanırlar. Bəziləri isə əmək cisimlərinə bilavasitə deyil bilvasitə (dolay) təsir göstərirlər. Bunlara istehsal binaları, ötürücü qurğular, güc maşınları və s. misal göstərmək olar.

Əmək cisimləri və əmək vasitələri birlikdə *istehsal vasitələri* adlanırlar. İstehsal vasitələri bütün o əşyalardır ki, insanlar onlardan məhsul və xidmətlər istehsal etmək üçün istifadə edirlər.

§ 2. İstehsal amilləri və iqtisadi resursların təsnifatı

Əmək (istehsal) prosesinin zəruri ünsürləri iqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal amilləri şəklində nəzərdən keçirilir. *İstehsal amilləri* dedikdə məhsul və xidmətlərin istehsalına cəlb edilmiş təbii və ictimai amillər nəzərdə tutulur. İstehsal amillərinin təsnifatına tədqiqatçıların yanaşmaları müxtəlifdir. İqtisadi nəzəriyyə marksist və marjinalist baxışlar üstünlük təşkil edir.

Marksist nöqteyi nəzərdən istehsal amilləri maddi və şəxsi amillərdən ibarətdir. Maddi amillər dedikdə istehsal vasitələri, şəxsi amil dedikdə isə işçi qüvvəsi nəzərdə tutulur. K.Marks yazır ki, istehsalın ictimai forması necə olur olsun istehsal vasitələri və iş qüvvəsi istehsalın zəruri şərtləridir. İş qüvvəsi cansız təbiət maddələrini hərəkətə gətirir, onları insanlara lazım olan formaya salır.

Müasir dövrdə hökmran olan marjinalist baxışlarına görə isə istehsal amilləri dedikdə torpaq, əmək, kapital və sahibkarlıq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Torpaq təbii amil kimi nəzərdən keçirilir. O, insan fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Torpaq dedikdə təkcə kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələr deyil, həmçinin yeraltı və yerüstü sərvətlər, sular, flora və s. nəzərdə tutulur.

İstehsal amili kimi *kapital* dedikdə məhsul və xidmətlər istehsalında istifadə olunan nemətlər məcmusu nəzərdə tutulur. İqtisadi ədəbiyyatlarda daha çox rast gəlinən kapital kateqoriyasının mahiyyəti haqqında nəzəriyyəçilərin fikirləri xeyli müxtəlifdir. Belə ki, klassiklərə görə kapital – istehsal vasitələridir. Onlar istehsal vasitələrini təbiətən kapital hesab edir və bununla da onun əbədi təbii olmasını israr edirdilər.

Müasir nəzəriyyəçilərin çoxu da kapital dedikdə əsasən istehsal vasitələrini nəzərdə tuturlar. P. Samuelsonun fikrincə «kapital – yeni əmtələrin istehsalı üçün uzun müddət istifadə olunan, iqtisadiyyatın mənzərəsini təşkil edən dəzgahlar, bahalı kompüterlər, böyük çəkiclər, yük maşınları, prokat dəzgahlar, binalar və s.» Müasir dövrdə daha çox bəddə olan «Ekonomiks» - in millətlərinə (K. Makkonel, S. Bryu) görə kapital, yaxud «investisiya ehtiyatları» mövcud olan bütün istehsal vasitələrinin, yəni əmtəə və xidmətlərin istehsalında, son istehlakçıya çatdırılmasında istifadə edilən alətləri, maşınları, avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrini və satış şəbəkəsini əhatə edir.

Müasir nəzəriyyəçilərdən D. Beqq, S. Fişer, R. Dorunbuş və başqalarının fikrincə kapital bir tərəfdən «fiziki kapital – başqa nemət və xidmətlər istehsalına sərf olunan nemətlər ehtiyatıdır», digər tərəfdən isə kapital «pul məbləği» və «qiymətli kağızlar», həmçinin «maliyyə kapitalıdır».

Müasir dövrdə «insan kapitalı» ifadəsinə də tez-tez rast gəlmək olar. C. Bekker, F. Maxlup və başqalarına görə «kapital–əmtəə və xidmətlər istehsalında istifadə olunan insanın biliyi və təcrübəsi, onun enerjisidir».

Karl Marksın və onun davamçılarının fikrincə isə kapital əşya deyildir, ictimai münasibətdir. «Kapital muzzdlu fəhlənin əməyi ilə yaradılan, öz-özünə artan dəyərdir». «Kapital əşya deyil, müəyyən ictimai münasibətdir ki, o əşyada təmsil olunmuşdur». Onun fikrincə kapital kateqoriyası tarixidir, əbədi deyildir; istehsal vasitələri yalnız muzzdlu əmək şəraitində kapital xarakterini alırlar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda kapitalla bağlı müxtəlif anlayışlara rast gəlmək mümkündür. Bunlara kapitalın tarixi formaları olan tacir kapitalı, sələm kapitalı, sənaye kapitalı, ticarət kapitalı, borc (bank) kapitalı, maliyyə kapitalı ifadələrini misal göstərmək olar. Bunlardan başqa kapitalın qəbul etdiyi pul kapitalı, məhsuldar kapital, əmtəə kapitalı

anlayışlarına da təsadüf edilir. Həqiqi və fiktiv(yalançı) kapital, aktiv və passiv kapital və s. anlayışlar da vardır.

İstehsal amillərindən biri də əməkdir. Məhsulların hazırlanması və xidmətlərin göstərilməsinə yönəldilmiş bu proses mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriyadır. İnsanların fiziki və zehni qabiliyyətlərinin məcmusu insan kapitalını əmələ gətirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda, KİV (kütləvi informasiya vasitələri) və s. fiziki və zehni, sadə və mürəkkəb (ixtisaslı), canlı və cansız, zəruri və izafi, konkret və mücərrəd, məhsuldar və qeyri-məhsuldar əmək ifadələrinə rast gəlmək mümkündür. Tarixi formalarına görə qul(kölə) əməyi təhkimli əmək, muzzdlu əmək, istismardan azad əmək ifadələrinə də rast gəlinir. Bunların da mahiyyəti sözlükdə və müvafiq yerlərdə izah olunacaqdır.

Marjinalistlərin fikrincə istehsal amillərindən biri də sahibkarlıq qabiliyyətidir. ***Sahibkarlıq qabiliyyəti*** məhsulların hazırlanması və xidmətlərin göstərilməsi məqsədi ilə digər istehsal amillərinin koordinasiyası və bir-birilə uzlaşdırılması üzrə fəaliyyətlə təmsil olunan insanların xüsusi növ qabiliyyətidir. Sahibkarlıq qabiliyyəti məhsul və xidmətləri istehsal etmək, texnoloji yenilikləri tətbiq etmək və s. üzrə daha çox fayda əldə etmək məqsədilə ağıllı risk etmək istəyi və bacarığıdır. Sahibkarlıq qabiliyyəti miqyası və nəticələrinə görə yüksək ixtisaslı əmək məsrəflərinə bərabər tutulur.

Təsnif olunan istehsal amilləri mahiyyətə eyni olmalarına baxmayaraq onlara müxtəlif cür yanaşmalar əsasən nəzəriyyəçilərin dünya görüşləri, onların ideoloji baxışları ilə əlaqəlidir. Belə ki, marksistlər istehsal amillərinin sosial kateqoriya kimi nəzərdən keçirir və iş qüvvəsinə daha üstünlük verir. Marjinalistlər isə istehsal amillərini texniki-iqtisadi amillər kimi nəzərdən keçirir və sahibkarlıq qabiliyyətinə daha çox üstünlük verirlər. Bununla daha xidmət etdikləri hakim sinifə yararlanırlar.

İstehsal amillərinin nəzərindən keçirilən təsnifatı donmuş, əbədi deyildir. Müasir cəmiyyətdə istehsal amilləri

qismində informasiya və ekoloji amilləri də nəzərdən keçirirlər. Bunlar da istehsalın səmərəlilik səviyyəsinə təsir göstərərək daha çox fayda götürməyə imkan verir. Bəzi nəzəriyyəçilər isə qeyri-iqtisadi amilləri də istehsal amillərinin zəruri ünsürləri hesab edirlər və bu amillərdən istifadə də iqtisadi səmərənin artmasına səbəb olur. Bu amillərə isə yerlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada işıqlandırılması, rənglənməsi, funksional musiqidən istifadə edilməsi, kollektiv üzvləri arasında normal psixoloji mühitin yaradılması və s. daxildir.

Konkret məhsul və xidmətin istehsalı ümumiyyətlə istehsal amillərinin olmasını deyil, müəyyən amillər məcmusunun, toplusunun olmasını tələb edir. Eyni zamanda bu amillər toplusunun ayrı-ayrı hissələri arasında müəyyən nisbətin (proporsiyanın) olması tələb olunur. Amillərdən birinin olmaması və ya amillər arasındakı nisbətin pozulması həmin məhsul və ya xidmətin istehsalı üçün zəruri olan amillər sistemi dağılır və nəticədə normal istehsal prosesi qeyri-mümkün olur və ya məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür.

Bu kimi zəruri şərtlərlə yanaşı istehsal amillərinin bir-birini əvəz etməsi prosesi də mümkündür. Məsələn, paltarın tikilməsində pambıq, kətan, ipək, yun və s. kimi parçalardan istifadə oluna bilər. Müxtəlif məhsulların hazırlanmasında təbii materiallar süni materiallarla əvəz olunur. İnsanın iş qüvvəsi maşınların qüvvəsi ilə əvəz olunur və s.

İstehsal amillərinin qarşılıqlı surətdə bir-birini əvəz etməsi bir tərəfdən resursların məhdudluğu və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması ilə, digər tərəfdən isə alıcıların tələbatında əmələ gələn dəyişikliklərlə əlaqədardır. Resurslar dedikdə istehsal amillərinin potensial imkanları nəzərdə tutulur, yəni bu amillər təbiət və cəmiyyətdə mövcuddur, lakin onlardan hələ istifadə olunmur. Məhsul və xidmətlər istehsal etmək istəyənlər onları satın alaraq öz müəssisələrinə gətirdikdə bu resurslar istehsal amillərinə çevrilirlər.

Resursların təsnifatında da müəyyən fərqlilik hiss olunur. Belə ki, marjinalistlər rusurslarla istehsal amillərini eyniləşdirir və resurslar dedikdə torpaq (yeraltı və yerüstü sərvətlər), kapital və əmək resursları nəzərdə tutulur. Əmək resursları həm fiziki və zehni qabiliyyətləri, həm də sahibkarlıq fəaliyyətini özündə əks etdirir. Marksist baxışlarına görə isə resurslar dedikdə təbii, maddi, əmək və maliyyə resursları nəzərdə tutulur.

Təbii resurslar insanların fəaliyyətindən asılı olmayaraq mövcud olan resurslardır. Bunlar tükənən və tükənməyən, bərpa olunan və bərpa olunmayan resurslara ayrılırlar.

Maddi resurslar dedikdə isə insan fəaliyyətinin nəticəsi olan əmək məhsulları (istehsal vasitələri və istehlak şeyləri) nəzərdə tutulur.

Əmək resursları dedikdə 16 yaşından 60-65 yaşadək fiziki və zehni cəhətdən sağlam, əməyə qabil insanlar nəzərdə tutulur.

Maliyyə resursları dedikdə isə cəmiyyətdə mövcud olan və istehsal prosesinə cəlb edilə biləcək pul, maliyyə vəsaitləri nəzərdə tutulur. Bunlar məhsul və xidmətlərin istehsalı prosesində bilavasitə deyil, bilvasitə iştirak edirlər. Maliyyə resursları məhsul və xidmətlərin istehsalı prosesində bir növ katalizator rolunu oynayır. Bunlar maddi və əmək resurslarının satın alınmasına və onların istehsal amillərinə çevrilməsinə xidmət edirlər.

İstehsal amilləri iqtisadi nəzəriyyədə məhsuldar qüvvələr də adlanırlar. **Məhsuldar qüvvələr** dedikdə istehsal vasitələri və onları hərəkətə gətirən insanlar nəzərdə tutulur. Məhsuldar qüvvələr anlayışı ilk dəfə alman iqtisadçısı Fridrix List(1789-1846) tərəfindən istifadə olunmuşdur. Cəmiyyətin inkişafı məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyələrində olan kəskin fərqlər həmin ölkələrdə olan məhsuldar qüvvələrin inkişafındakı fərqlərlə əlaqədardır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı isə təbii, tarixi, milli, dini şərtlərlə bağlı olur.

Məhsuldar qüvvələri təşkil edən istehsal vasitələri və insanlar özlərinin inkişaf səviyyələrinə görə bir-birinə müvafiq, uyğun olmalıdırlar. Belə ki, inkişaf səviyyəsicə geri olan insanlar yüksək səviyyəli istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə edə bilməzlər və əksinə, inkişaf səviyyəsi nisbətən yüksək olanlar geridə qalmış istehsal vasitələrindən istifadə edə bilməzlər.

Məhsuldar qüvvələrin ən çevik, dəyişkən ünsürü insandır. O, özü inkişaf edib təcrübə topladıqca yeni-yeni istehsal vasitələri yaradır və onlardan istifadə edir. Daimi olan bu proses məhsuldar qüvvələrin inkişafına və nəticədə cəmiyyətin inkişafına səbəb olur.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ictimai xarakter daşdığı üçün istehsalçılar arasında müəyyən münasibətlər yaranır ki, bunlar da *istehsal münasibətləri* adlanır. İstehsal münasibətlərinə mülkiyyət, mövqe və bölgü münasibətləri daxildir. Mülkiyyət münasibəti dedikdə istehsal vasitələri və iş qüvvəsinin kimin və nəyin mülkiyyətində olması nəzərdə tutulur. Mövqe münasibəti dedikdə isə istehsal prosesi iştirakçılarının hansı mövqe tutduqları (hakim-tabe) nəzərdə tutulur. Bölgü münasibəti isə istehsal olunmuş məhsulun iştirakçılar arasında bölüşdürülməsini ifadə edir. Bölgü nəticəsində iş qüvvəsi sahibləri əmək haqqı, kapital sahibləri mənfəət (sahibkar gəlir, faiz), torpaq sahibləri isə renta əldə edirlər.

İstehsal münasibətləri iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil edir. İqtisadi münasibətlərinə istehsal münasibətləri ilə yanaşı mübadilə bölgü və istehlak münasibətləri də daxildir. Mübadilə münasibətləri dedikdə, istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin cəmiyyət üzvləri arasında mübadiləsi nəzərdə tutulur. İstehlak münasibətləri dedikdə, istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin istehlakı, yəni istifadə olunması nəzərdə tutulur. İqtisadi münasibətlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olmaqla, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər.

İqtisadi münasibətlər məhsuldar qüvvələrlə də qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə iqtisadi münasibətlərdə də onlara müvafiq olan təkmilləşmələr baş verir. Müvafiq təkmilləşmələrin baş verməməsi onlar arasında ziddiyyətlərin baş verməsinə səbəb olur. Bu ziddiyyətlər isə iqtisadiyyatda, o cümlədən cəmiyyətin ictimai həyatında müəyyən gərginliklərin baş verməsinə gətirib çıxarır. Bu qarşılıqlı əlaqə cəmiyyətin sadədən mürəkkəbə, aşağıdan yuxarı doğru inkişaf etməsinə səbəb olur. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə iqtisadi münasibətlərin uyğunlaşması cəmiyyətin inkişafının ümumi iqtisadi qanunudur.

§ 3. İctimai əmək bölgüsü: təsnifatı və üstünlükləri

Məhsul və xidmətlərin istehsalının həyata keçirilməsinə şərait yaradan amillərdən biri də ictimai əmək bölgüsüdür. ***İctimai əmək bölgüsü*** dedikdə cəmiyyət üzvlərinin müəyyən məhsul və ya xidmət, ya da bunların müəyyən hissə, qovşaqları üzrə ixtisaslaşması nəzərdə tutulur. İctimai əmək bölgüsünün geniş elmi izahı ilk dəfə A.Smit (1723-1790) tərəfindən verilmişdir. O, ictimai əmək bölgüsünü öz tədqiqatının çıxış nöqtəsi hesab edirdi.

Bəşəriyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ictimai əmək bölgüsü dərinləşir və genişlənir. Bir tərəfdən müəyyən məhsul istehsalı daha çox insanların əməyinin nəticəsi olur, digər tərəfdən, yeni ərazilər (sahələr) bu prosesə cəlb olunur.

İctimai əmək bölgüsü məhsul və xidmətlər istehsalının kəmiyyətcə və keyfiyyətcə artmasına səbəb olur. Belə ki, insanlar məhsul və xidmətlər istehsalı üzrə eyni əməliyyatları daim yerinə yetirdiklərinə görə bu prosesə bir növ adətkar olurlar və bu işləri «gözüyumulu» yerinə yetirirlər. İctimai əmək bölgüsü həmçinin əmək alətlərinin də təkmilləşməsinə səbəb olur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda ictimai əmək bölgüsü ilə əlaqədar müəyyən anlayışlara rast gəlmək mümkündür. Bunlara I, II, III Böyük ictimai əmək bölgülərini misal göstərmək olar. I Böyük ictimai əmək bölgüsü (İƏB) dedikdə əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması nəzərdə tutulur. Bunun nəticəsində əvvəllər həm əkinçilik, həm də maldarıqla məşğul olan qəbilə və icmalar daha çox əkinçiliklə və ya daha çox maldarlıqla məşğul olmağa başlayırlar. Bu cür ixtisaslaşma icmalara imkan verir ki, özlərinə zəruri olduğundan nisbətən artıq miqdarda məhsul istehsal etsinlər. Bu artıq məhsulları isə öz aralarında mübadilə edirlər. II Böyük ictimai əmək bölgüsü dedikdə isə əkinçilik və heyvandarlıqdan sənətkarlığın ayrılması nəzərdə tutulur. Belə ki, artıq ayrı-ayrı şəxslər əkinçilik və ya heyvandarlıqla məşğul olmayıb yalnız müəyyən əmək alətləri, ev əşyaları, geyim ləvazimatları hazırlamaqla məşğul olurlar. III Böyük ictimai əmək bölgüsü dedikdə isə tacirlər təbəqəsinin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, artıq ayrı-ayrı şəxslər ictimai əməyin başqa növləri ilə məşğul olmayıb yalnız məhsulların reallaşdırılmasını həyata keçirirlər. Tacirlər zümrəsinin (təbəqəsinin) meydana gəlməsi ayrı-ayrı ərəzilər, ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin xeyli genişlənməsinə, müxtəlif yeniliklərin yayılmasına səbəb olur. III Böyük ictimai əmək bölgüsü bəşəriyyətin inkişafını xeyli sürətləndirmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda ictimai əmək bölgüsünün ümumi, xüsusi və fərdi formaları nəzərdən keçirilir. *Ümumi ictimai əmək bölgüsü* dedikdə cəmiyyət üzvlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məşğul olmaları nəzərdə tutulur: cəmiyyətin əməyə qabil olanların bir hissəsi sənayedə, digər hissəsi kənd təsərrüfatında, başqa bir hissəsi nəqliyyat, tikinti, ticarət, elm, təhsil və başqa sahələrində məşğul olurlar. *Xüsusi ictimai əmək bölgüsü* dedikdə isə iqtisadiyyatın sahələri daxilində mövcud olan ixtisaslaşma nəzərdə tutulur. Məsələn, sənaye sahəsində çalışanlar hasilat və emal, ağır və yüngül, yanacaq və energetika və s. sahələri üzrə ixtisaslaşırlar. Kənd təsərrüfatında çalışanlar isə əkinçilik və heyvandarlıq, bunların

müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşırlar. **Fərdi ictimai əmək bölgüsü** dedikdə isə ayrı-ayrı təsərrüfatların daxilində baş verən ixtisaslaşma nəzərdə tutulur. Belə ki, təsərrüfatda çalışanlar da müəyyən işin, əməliyyatın yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşırlar.

Əhatə dairəsinə görə yerli, regional, milli və beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü formaları vardır.

İctimai əmək bölgüsü məhsuldar qüvvələrlə sıx qarşılıqlı səbəb-nəticə münasibətindədir. Belə ki, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafına səbəb olduğu kimi məhsuldar qüvvələrin inkişafı da ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olur.

İctimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və genişlənməsi məhsul və xidmətlər istehsalının təşkilinin də təkmilləşdirilməsinə səbəb olur. İstehsalın təşkili əsasən ixtisaslaşma, kooperasiyalaşma və kombinləşmə formalarında həyata keçirilir. **İxtisaslaşma** dedikdə ayrı-ayrı şəxslərin, firmaların və sairənin müəyyən məhsul, qovşaq və ya hissə istehsalı üzrə məşğul olması nəzərdə tutulur. İxtisaslaşmanın həyata keçirilməsi və onun dərinləşməsi daha çox və keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə imkan yaradır. İxtisaslaşma istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına şərait yaradır. Bu proseslərdə maşınlar sistemindən istifadə olunması daha az əməklə daha çox və keyfiyyəti məhsul istehsal olunması deməkdir. **Kooperasiyalaşma** dedikdə isə ixtisaslaşmış təsərrüfatlar arasındakı daimi, müntəzəm əlaqələr nəzərdə tutulur. İqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiyalaşma anlayışı ilə yanaşı kooperasiya anlayışından da istifadə olunur. **Kooperasiya** dedikdə müəyyən bir işin eyni zamanda bir çox şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Kooperasiya ictimai əmək bölgüsünün ən sadə forması olub müəyyən bir işi daha tez müddətdə həyata keçirməyə imkan verir. Kooperasiya əlaqələrinə ev işlərindən başlanmış ictimai həyatın bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. **Kombinləşmə** dedikdə isə istifadə olunan əmək cisim-

lərindən kompleks istifadə olunması, tullantısız və az tullantılı istehsalın təşkili nəzərdə tutulur. İctimai əmək bölgüsünə əsaslanan istehsalın təşkili formaları məhsuldar qüvvələrin inkişafına səbəb olur.

İctimai əmək bölgüsünün və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə sıx bağlı olan iqtisadi kateqoriyalardan biri də əmək məhsuldarlığı anlayışıdır. **Əmək məhsuldarlığı** dedikdə canlı əməyin məhsul istehsal etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Canlı əmək dedikdə məhsul və xidmətlər istehsalını həyata keçirən işçi qüvvəsi, onların sərf etdikləri əmək nəzərdə tutulur. Əmək sərfi onun sərf olunduğu vaxtla ölçülür. Əmək məhsuldarlığı istehsal olunmuş məhsulun (işin) həmçinin (kütləsinin) onun hazırlanmasına sərf olunmuş canlı əməyə kəmiyyət nisbətini səciyyələndirir. Əmək məhsuldarlığı

$M = \frac{Q}{\Theta}$ şəklində ifadə olunur. Burada Q - istehsal olunmuş

məhsulun (işin) natural şəkildə miqdarı və ya pulla ifadə olunmuş qiymətidir. Θ – isə əmək sərfi (ya işləyənlərin sayı, ya da adam - saat) əks etdirir. Əmək məhsuldarlığı ya vaxt vahidi ərzində istehsal olunmuş məhsulun (işin) miqdarı ilə, ya da məhsul vahidinin istehsalı üçün sərf olunmuş əməklə (iş vaxtı) ilə ölçülür. Məsələn, bir saatda (gündə, ayda, ildə) nə qədər məhsul istehsal olunur və ya məhsul vahidinin istehsalı üçün nə qədər əmək (vaxt) sərf olunur. Mikro səviyyədə fərdi əmək məhsuldarlığı, makro səviyyədə isə ictimai əmək məhsuldarlığı ölçülür. Fərdi əmək məhsuldarlığı dedikdə ayrı-ayrı təsərrüfatlarda əldə edilən məhsuldarlıqdır. İctimai əmək məhsuldarlığı dedikdə isə cəmiyyət miqyasında əldə edilən məhsuldarlıq nəzərdə tutulur.

Əməklə, əmək məhsuldarlığı ilə əlaqədar olan anlayışlardan biri də əmək intensivliyidir. **Əmək intensivliyi** dedikdə əməyin sərf olunması miqdarı, gərginliyi nəzərdə tutulur. Əmək intensivliyi vaxt vahidi ərzində sərf olunmuş əməyin miqdarı ilə ölçülür. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək intensivliyi bir-birinə əks olunan anlayışlardır. Əmək

məhsuldarlığı vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsulu səciyyələndirdiyi halda əmək intensivliyi vaxt vahidi ərzində sərf olunmuş əməyi ifadə edir.

§ 4. İstehsal funksiyası

Mərginalistlər iqtisadi hadisə və prosesləri tədqiq edərkən daha çox hadisə və prosesin kəmiyyət tərəfinə üstünlük verirlər. Hadisə və prosesin kəmiyyət tərəfini izah etmək üçün riyazi metoddan, riyazi anlayışlardan istifadə edirlər. Belə anlayışlardan biri də istehsal funksiyası anlayışıdır. Məhsul və xidmətlərin istehsalçıları həmişə daha çox mənfəət əldə etməyə cəhd göstərirlər. Bu məqsədlə onlar istehsal amillərindən daha səmərəli, daha dolğun istifadə etməyə çalışırlar. İstehsal amillərinin cəmi və bu amillər cəmindən hazırlanması maksimum mümkün olan məhsul həcmi arasındakı nisbət istehsal funksiyasını xarakterizə edir. ***İstehsal funksiyası*** amillər sərfi ilə məhsul istehsalının həcmi arasındakı texnoloji asılılığı ifadə edir. İstehsal funksiyasından istənilən verilmiş həcmdə məhsul istehsalı üçün zəruri olan minimal məsrəfləri hesablamaq üçün istifadə olunur. İstifadə olunan kəmiyyət ilə buraxılmış məhsulun həcmi arasındakı asılılığı şifahi, cəbri və həndəsi şəkildə göstərmək olar.

İstehsal funksiyası həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi qarşılıqlı əlaqələri əks etdirə bilər. Yəni istehsal funksiyası istehsalın həcmi yalnız ayrıca bir firmada istehsal amilləri nisbətinə görə istehsalın deyil, həm də cəmiyyətin miqyasında həmin kəmiyyətlər arasındakı nisbəti əks etdirir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda məhsul buraxılışı həcmi vahid işarəsi, göstəricisi yoxdur. Bəziləri bunu Q (quantity), bəziləri TP (total product), bəziləri isə Y (yield) ilə işarə edirlər. Onda istehsal funksiyası $Q(=TP=Y)=f(a, b, c, d, \dots z)$ – burada a, b, c, d, ... z istehsal amilləridir.

İstehsalın təhlili zamanı ən çox əmək (Ə) və kapital (K) təsiri nəzərə alınan istehsal funksiyasının iki amilli

modelindən istifadə olunur. Çünki bu iki amil daha çox dəyişkəndir, torpaq amilinin təsiri isə nəzərə alınmır. Onda iki amilli cəbri funksiyası $Q = f(K\Theta)$ formasında yazılır.

İstehsal funksiyasının konkret növü istehsal texnologiyası və istifadə olunan amillərin qarşılıqlı xarakterindən, həmçinin istehsal dövrünün müddətindən asılı olur.

İstehsal dövrü qısamüddətli və uzunmüddətli olur. **Qısamüddətli dövr** elə bir zaman kəsiyidir ki, bu müddətdə azı bir istehsal amili öz əvvəlki ölçülərini saxlayır, firmalar isə bu müddətdə istehsal sahəsinin nə tərk edə, nə də araya daxil ola bilər. **Uzunmüddətli dövr** bütün istehsal amillərinin öz ölçülərini dəyişmək, firmaların isə sahəni tərk etmək, yaxud oraya daxil ola bilməsi üçün kifayət edən vaxtdır. Bu dövrlər fərq dəqiq deyil, bu dövrləri birdəfəlik hər hansı konkret zaman kəsiyində ifadə etmək qeyri-mümkündür. Bunlar arasındakı fərq daha çox iki növ idarəçilik: gündəlik operativ uzunmüddətli strateji qərarlarla əlaqədardır.

Qısamüddətli dövrdə istehsalın **iki amili** modelində istehsal olunan məhsulun həcmi yalnız bir amilin, əməyin dəyişməsinin funksiyasıdır. Belə ki, qısamüddətli dövrdə yalnız işçilərin sayının və ya iş saatlarını artırmaqla (bir növbədən 2-3 növbəyə keçməklə) istehsalın həcmi artırmaq olar. Bu şəraitdə istehsal funksiyası $Q = f(\Theta)$ şəklində olur.

Marjinalistlərin fikrincə daha bir əmək vahidinin təbiiqindən alınan məhsul əməyin **son hədd məhsulu** adlanır (MP_i – marginal product of labour). Qısamüddətli dövrdə istehsalın ən mühüm xüsusiyyəti ondadır ki, amillərin məhsuldarlığı azalan faydalılıqlıdır.

Azalan faydalılıq qanununa görə ölçüləri təsbit olunmuş amillərə dəyişən amilin əlavə vahidləri əlavə edilərsə yekunda alınan əlavə məhsulun daim aşağı düşməyə başladığı an gəlib çatır. Başqa sözlə desək qısamüddətli dövrdə hər bir dəyişən amil vahidindən alınan son hədd məhsulu azalmağa meyllidir. Bu meyl aşağıdakı cədvəldə aydın hiss olunur:

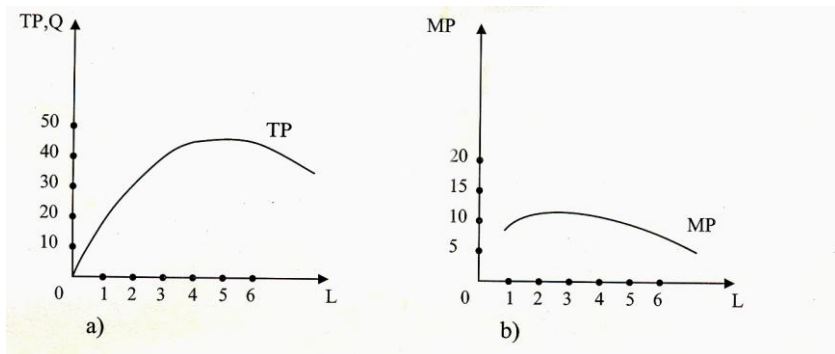
Əmək (işçiləri)	Məcmu məhsul Q, TP; Y	Əməyin son hədd məhsulu MP_1	Əməyin orta məhsulu AP_1
1	10	10	10,0
2	25	15	12,5
3	35	10	11,7
4	40	5	10,0
5	42	2	8,4
6	42	0	7,0

Cədvəl 3.1

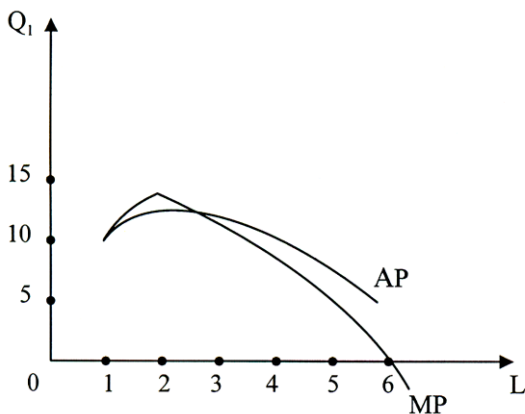
Burada aşkar görünür ki, son hədd məhsulu məcmu məhsulun yanaşı dayanan iki kəmiyyəti arasındakı fərqə bərabərdir. İstehsala 2-ci işçi cəlb edildikdə istehsal olunan məhsulun miqdarı 25 olur. Birinin istehsal etdiyi 10 məhsulla ikisinin istehsal etdiyi 25 məhsul arasında olan fərq ($25-10=15$) əlavə tətbiq etdiyimiz əməyin son hədd məhsuludur. Cədvəldə görünür ki, əlavə əmək tətbiq edilməsi ilə əlaqədar məcmu məhsul istehsalı artsa da əməyin son hədd məhsulu azalır və müəyyən qədərdən sonra sifirə enir. Yəni əlavə işçinin işə cəlb edilməsi iqtisadi faydalılıq baxımından əlverişli deyildir. Əlavə işçinin istehsalın həcminə heç nə əlavə edə bilmədiyi nöqtədə, yəni əməyin son hədd məhsulu sifirə bərabər olanda məcmu məhsul maksimallaşır. Cədvəldə verilənləri qrafik şəklində təsvir etmək olar. (şəkil 1)

a) məcmu məhsul; b) əməyin son hədd məhsulu.

Əməyin son hədd məhsulu yalnız məcmu məhsulla deyil, məorta

məhsulla bağlıdır. Əməyin orta məhsulu (AP_1 – average product of labour) bir işçinin orta hesabla hazırladığı məhsulların miqdarını göstərir: $AP_i = Q:L$. Orta məhsulun dinamikası müəyyən geriliklə də olsa son hədd məhsulunun ardınca gedir. Bunu aşağıdakı şəkildə görmək olar:

Əməyin son hədd (MP) və orta (AP) məhsullarının dinamikası şəkildən aydın göstərilir ki, son hədd məhsulu (MP) orta məhsuldan (AP) böyük olduqda orta məhsul artır, son hədd məhsulu orta məhsuldan az olduqda isə orta məhsul azalır.

Əgər son hədd məhsulu və orta məhsul bərabər olarsa onların ayrılmasının kəsişmə nöqtəsi orta məhsulun maksimum nöqtəsidir. Başqa sözlə desək son hədd məhsulu əyrisi (MP) orta məhsul əyrisinin (AP) sonuncunun maksimum nöqtəsində kəsir.

Uzunmüddətli dövrdə istehsalın bütün amilləri dəyişən olur. Sahibkarların onların ölçülərinin dəyişməyə kifayət qədər vaxtı olur. Yəni onlar yeni zavod tikməyə, yeni dəzgahlar almağa, quraşdırmağa vaxtları olur.

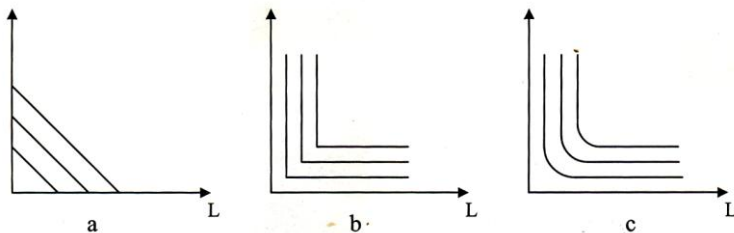
Uzunmüddətli dövrdə istehsal amillərinin bir-birini əvəz etməsi prosesi də baş verə bilər. Bu proses texnoloji

yeniliklərlə bağlı olur. Əmək tutumlu texnologiyalarda daha çox əmək və nisbətən az miqdarda kapitaldan istifadə olunur. Kapital tutumlu texnologiyalarda isə əksinə, çox kapital və az əməkdən istifadə olunur. Deməli, texnologiyanın növü istehsal funksiyasının növünə bilavasitə təsir göstərir. İqtisadi ədəbiyyatlarda xətti funksiya, V.Leontiyev funksiyası, Kobba –Duqlas funksiyası anlayışları nəzərdən keçirilir. Bunlar istehsal funksiyasının cəbri ifadələri hesab olunur.

İstehsal funksiyasının qrafik şərhı də vardır. Yuxarıda göstəriləyi kimi qısamüddətli dövr üçün istehsal funksiyası TP – məcmu məhsul əyrisi ilə əks olunur. Üfüqi oxda istehsalın dəyişən amilinin dəyişməsi, şaquli oxda isə istehsal həcmının dəyişilməsi göstərilir.

Uzunmüddətli dövr üçün isə başqa əyrlərdən istifadə olunur. Bunlar izokvant adlanır. *İzokvant* – verilmiş həcmdə məhsulun istehsal etməyə qabil olan iki resursun bütün kombinasiyalarına müvafiq nöqtələrinin həndəsi yeridir. Bu zaman üfüqi oxda adətən əmək amili, şaquli oxda isə kapital amili əks olunur. Firma çoxlu miqdarda müxtəlif növ məhsullar istehsal etdiyi halda onlara çoxlu sayda izokvantlar müvafiq olacaqdır. Beləliklə, hər bir firma üçün ona xas olan izokvantlar xəritəsini qrafik şəklində əks etdirmək olar. İzokvant koordinatların başlanğıcından nə qədər ucada və uzaqda olsa bir o qədər böyük istehsal həcmının səciyeyələndirir. Hər izokvant istehsal olunan məhsulun bir həcmine müvafiq olduğundan, bir xəritənin izokvantları kəsişmirlər.

İzokvantlar istehsal funksiyaları növlərinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda olurlar.

izokvantlar: a) xətti funksiya; b) Leontiyev funksiyası; c) Kobba-Duqlas funksiyası.

§ 5. Amil gəlirlərinin formalaşması

Təsərrüfatlarda istehsal amillərini qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində istehsal olunan məhsul və xidmətlər bazarda satılır. Satış nəticəsində əldə edilən pul vəsaitindən istehsal amillərinin məsrəfləri ödənilməli və müəyyən qədər də artıq pul vəsaiti qalmalıdır. Məhsul və xidmətlərin satışı nəticəsində təsərrüfatların əldə etdikləri pul vəsaitləri onların gəlirləri hesab olunur.

Amil gəlirlərinin formalaşması və bölgüsü problemi iqtisadi nəzəriyyənin maraq dairəsində olan problemlərdən biridir. Belə ki, istehsal amilləri sahibləri üçün gəlir olan şey həmin amillərin alıcıları üçün xərcdir. Məsələn, əmək haqqı iş qüvvəsi sahibləri üçün gəlirdirsə, onu alanlar üçün xərcdir, daha doğrusu istehsal xərcidir.

Gəlir–müəyyən vaxt kəsiyi ərzində fəaliyyət müqabilində əldə olunmuş pul vəsaitidir. Bu fiziki şəxslərin, təsərrüfatların və cəmiyyətin işinin pulla ifadə olunmuş nəticəsidir.

Gəlirlər müxtəlif meyarlar üzrə təsnifatlaşdırılırlar. Mə - nimsəmə subyektlərinə görə gəlirlər, əhalinin gəliri, firmaların, təşkilatların gəliri, dövlətin gəliri, cəmiyyətin gəliri (milli gəlir) kimi fərqləndirilir.

Əldə olunmuş və real mövcud olan gəlirin həcmindən asılı olaraq gəlirlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

a) nominal gəlir – alınan, əldə edilən pulun ümumi məbləği;

b) xalis (sərəncamda qalan) gəlir – nominal gəlirdən vergilər, zəruri ödəmələr çıxdıqdan sonra qalan məbləğ;

c) real gəlir–əldə edilən məhsul və xidmətlərin miqdarında ifadə olunan gəlir.

Firmanın (müəssisənin) gəlirlərinin təhlili zamanı əsasən aşağıdakı anlayışlardan istifadə olunur:

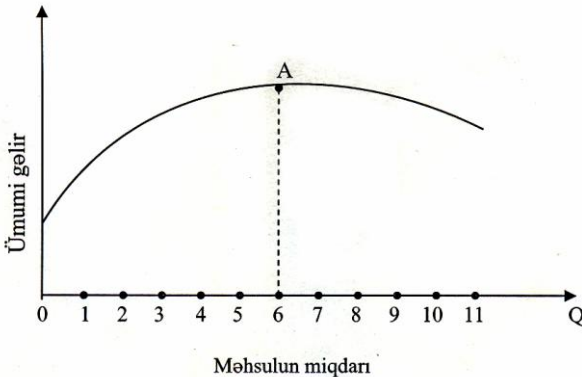
a) ümumi gəlir–bütün məhsulun satışından, xidmətlərin görülməsindən və sairədən pul məbləği;

b) orta gəlir–satılan məhsulun bir vahidi üçün düşən gəlir;

c) son hədd gəliri – əlavə məhsul vahidinin satışı hesabına ümumi gəlirin artması. Son hədd gəliri ümumi gəlirin məhsul kəmiyyətinin artımına nisbəti kimi hesablanır.

$$\text{Son hədd gəlir, MR} = \frac{\text{ümumi gəlirin artımı } \Delta R(Q)}{\text{məhsul artımı } \Delta Q}$$

Firmanın ümumi gəlirinin artması istehsal amillərinin artırılması nəticəsində baş verir. Bu halda məhsul istehsalı və müəssisənin ümumi gəliri istehsal amillərinin artımı ilə eyni və ya hətta ondan da artıq ola bilər. Bu vəziyyət istehsal miqyasının artması zəminində gəlirliliyin artması adlanır. Lakin bu artım müəyyən həddə qədər olur. Bu həddi keçdikdə ümumi gəlirin ümumi gəlirin artımı azalır, son hədd gəliri mənfi olur.

Şəkildən görüldüyü kimi altıncı mövqedən sonra məhsul istehsalının davamı ümumi gəliri azaldır. Bu proses doymuş bazar şəraitində daha aydın hiss olunur. Belə ki, bu şəraitdə

məhsul təklifinin artması bazar qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

İqtisadi nəzəriyyədə daha iki növ gəlir fərqləndirilir. Bunlardan biri mikro səviyyədə istehsal amilləri sahiblərinin əldə etdikləri gəlirlər, digəri isə makro səviyyədə, iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyətinin nəticəsi kimi əldə edilən gəlir, yəni milli gəlir.

İstehsal fəaliyyətindən asılı olaraq firmanın (müəssisənin) əldə etdiyi gəlir istifadə olunan istehsal amillərinin nisbətindən asılı olaraq bölüşdürülür. Bu proses gəlirlərinin funksional bölgüsü adlanır. Gəlirlərin funksional bölgüsü nəticəsində iş qüvvəsi sahibləri: əmək haqqı, torpaq sahibləri renta, istifadə olunmuş kapital sahibləri mənfəət və faiz, sahibkarlıq qabiliyyətlərinin sahibi isə sahibkarlıq gəliri əldə edirlər. Bu anlayışların hər biri müvafiq mövzularda izah olunacaqdır.

IV FƏSİL. MÜLKİYYƏT MÜNƏSİBƏTLƏRİ

§ 1. Mülkiyyətin mahiyyəti, obyekt və subyektləri

Cəmiyyət üzvlərinin yaşamasının zəruri şərti olan maddi nemətlər və xidmətlər istehsalı insanların istehsal vasitələrinə təsiri nəticəsində baş verir. Daha aydın desək, insanlar əmək alətləri vasitəsilə əmək cisimlərinə təsir edərək cəmiyyət üzvləri üçün lazım olan maddi nemətlər və xidmətlər istehsal edirlər. Bu proses istehsalın texniki tərəfini təşkil edir.

İstehsal ictimai xarakter daşdığı üçün maddi nemətlər istehsalının texniki tərəfi ilə yanaşı ictimai tərəfi də vardır. İstehsalın ictimai tərəfi dedikdə istehsal prosesində iştirak edən insanlar arasında yaranan istehsal münasibətləri nəzərdə tutulur. İstehsal münasibətlərinin əsasını isə istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibəti təşkil edir. İstehsal prosesinin zəruri şərtləri olan istehsal vasitələri üzərində bu və ya digər formada mülkiyyət olmazsa onlarla istehsalı həyata keçirmək mümkün deyildir. Belə ki, sahibsib (mülkiyyətçisi olmayan) istehsal vasitələri qısa müddətdə yararsız hala düşər, onlar oğurlanar, talan olunar və s.

Nəinki istehsal vasitələri üzərində, hətta onları hərəkətə gətirən iş qüvvəsi üzərində də mülkiyyətin müəyyən bir formada olması zəruridir. Mülkiyyətin formasından asılı olaraq tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində qul əməyi, təhkimli əmək, muzdlu əmək, azad əmək mövcud olmuşdur.

Mülkiyyət iqtisadi həyatın müəyyən edici amilidir. Mülkiyyətin hakim növündən asılı olaraq istehsal məqsədi də dəyişilir. İstehsalın məqsədi mülkiyyət sahiblərinin tələbatını ödəməkdir. İstehsal vasitələri üzərində mülkiyyət istehlak şeyləri üzərində mülkiyyətin xarakterini müəyyən edir. Mülkiyyət zahirən əşya, predmet şəklində təmsil olunmasına baxmayaraq, onun mahiyyətini maddi məzmunu ilə eyniləşdirmək, yaxud insanın şeyə münasibəti kimi başa düşmək düzgün deyildir.

Mülkiyyət mürəkkəb iqtisadi kateqoriya olmaqla sahib olmaq, sərəncam vermək, istifadə etmək və mənimsəmək münasibətlərini özündə əks etdirir. **Sahib olmaq** dedikdə kimin və ya kimlərin nəyə isə (torpaq, iş qüvvəsi, avadanlıqlar və s.) sahib olması nəzərdə tutulur. Sahibkar sözü də cəmiyyət üzvünün, şəxsiyyətin nəyə isə sahib olmasını ifadə edir. **Sərəncam vermək** dedikdə sahibkarın malik olduğu mülkiyyətə kimin sərəncam verməsi başa düşülür. Bu prosesi ya mülkiyyətçi özü, ya da onun muzdlu tutduğu şəxs həyata keçirir. Sərəncam verən istehsal vasitələrini başqasına icarəyə verə bilər, istehsalı özü təşkil edə bilər və s. **İstifadə etmək** dedikdə sahibkarın malik olduğu istehsal vasitələrinin kimlər tərəfindən hərəkətə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Bu proses də ya sahibkarın özü tərəfindən, ya da başqaları tərəfindən həyata keçirilir. **Mənimsəmək** dedikdə isə istehsal olunmuş maddi nemətlərin, istehsalın iştirakçıları tərəfindən mənimsənilməsi başa düşülür. Əgər mülkiyyətçi özü sərəncamçı və hərəkətə gətirəndirsə, istehsal olunmuş məhsulu da özü mənimsəyir. Yox əgər mülkiyyətçi, sərəncamçı və hərəkətə gətirən müxtəlif şəxslədirsə, məhsul da onlar arasında bölüşdürülür.

Mülkiyyətin mahiyyətini izah edərkən onun obyekt və subyektlərini də fərqləndirmək lazımdır. Mülkiyyətin **subyektləri** dedikdə istehsal vasitələri, istehlak şeyləri və sairənin kimə, kimlərə və nəyə məxsus olması nəzərdə tutulur. Mülkiyyətin subyektləri rolunda cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri, qruplar və dövlət çıxış edir.

Mülkiyyətin **obyekti, maddi məzmunu dedikdə** isə mülkiyyət subyektlərinin nəyə sahib olması, nəyə sərəncam verməsi və ya nələrin mülkiyyət daşıyıcısı rolunda çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Torpaq, istehsal vasitələri, istehlak şeyləri, qiymətli kağızlar, iş qüvvəsi, intellektual qabiliyyət və sairə mülkiyyət münasibətlərinin daşıyıcısı, onun obyektini rolunu oynayır.

Mülkiyyətə hüquqi və iqtisadi baxışları da bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **Hüquqi** nöqtəyi-nəzərdən mülkiyyət

nəyin kimə isə məxsus olmasıdır. Bu məxsusluq isə mütləq sənədləşdirilməlidir. Yəni mülkiyyət sahibinin əlində həmin mülkiyyət obyektinin özgəsinə deyil, məhz ona məxsus olması haqqında rəsmi sənədi olmalıdır. Mülkiyyət hüququ ölkənin Konstitusiyası və digər hüquqi qanunlarla təsbit edilməlidir. Bu qanunlara görə heç kəs bu mülkiyyəti onun əlindən ala bilməz, mülkiyyətinə təcavüz edə bilməz və s. *İqtisadçı* isə bir tərəfdən mülkiyyətə kimin sərəncam verməsi, digər tərəfdən isə mülkiyyətdən kimin faydalanmasını ön plana keçirir.

Mülkiyyətin mahiyyəti müxtəlif iqtisadi məktəblər tərəfində fərqli şəkildə izah edilmişdir. Belə ki, *klassiklərə* (A.Smit, D.Rikardo və s.) görə mülkiyyət insanlarla istehsal vasitələri arasındakı qarşılıqlı münasibətdir. Bu münasibət daimi olduğu üçün onlar mülkiyyəti təbii, əbədi hesab edirdilər. Buna görə də klassiklər xüsusi mülkiyyəti əbədi münasibət kimi başa düşürlər.

Dahi alman filosofu Hegelə görə mülkiyyətə Robinzonun bəsit nəzəri ilə bir predmet (cisim) kimi deyil, insanlar arasında sosial münasibət kimi baxılmalıdır. Marksizm məktəbinin nümayəndələrinə görə isə mülkiyyət – istehsal vasitələrinə sahib olmaq üzrə cəmiyyət üzvləri arasında olan münasibətdir. Onların fikrincə bəşər tarixi mülkiyyət münasibətlərinin dəyişilməsi tarixidir. K.Marks yazır: «... Kapitalist xüsusi mülkiyyəti, şəxsi əməyə əsaslanan fərdi xüsusi mülkiyyətin birinci inkarıdır. Lakin kapitalist istehsalı təbii proses qədər zəruri olaraq özünün inkarını doğurur. Bu, inkarın inkarıdır».

Müasir nəzəriyyəçilər isə mülkiyyəti daha çox hüquqi kateqoriya hesab edirlər. «Ekonomiks»in müəllifləri R.Makkoniell və L.Bryuya görə xüsusi mülkiyyət – xüsusi şəxslərin və firmaların torpaq, kapital və digər aktivləri almaq, sahib olmaq, nəzarət etmək, istifadə etmək, satmaq və bağışlamaq hüququdur.

Mülkiyyət iqtisadi həyatın müəyyən edici amildir. Cəmiyyətin iqtisadi əsası hakim mülkiyyət forması ilə

müəyyən olunur. Hakim mülkiyyətin növündən asılı olaraq istehsalın məqsədi də dəyişilir. İstehsalın məqsədi isə istehsal vasitələri sahiblərinin tələbatını ödəməkdir. Çünkü istehsalın üç zəruri şərtindən ikisi (əmək cisimləri və əmək vasitələri) onların mülkiyyətindədir. Mülkiyyətdən asılı olaraq təsərrüfatçılıq subyektivləri arasında əməkdaşlıq və ya rəqabət, razılaşma və ya tabeçilik, könüllü və ya məcbur etmə münasibətləri qəralaşır.

§ 2. Mülkiyyətin növləri və təzahür formaları

Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mülkiyyətin növləri (tipləri) və onların təzahür formaları dəyişir, yeniləri meydana gəlir, bəziləri isə yox olur.

Mülkiyyətin nisbətən qədim və daha geniş yayılmış növlərindən (tiplərindən) biri ***fərdi mülkiyyətdir***. **Fərdi mülkiyyət dedikdə**, ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin mülkiyyəti nəzərdə tutulur. Fərdi mülkiyyətin özünün də iki növü var. Bunlardan **biri şəxsi mülkiyyət, digəri isə xüsusi mülkiyyətdir**. **Şəxsi** mülkiyyət dedikdə ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin istehlak şeyləri, yəni şəxsi evi, ev avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və sairə üzərindəki mülkiyyəti nəzərdə tutulur. Xüsusi mülkiyyət dedikdə isə istehsal vasitələri, yəni torpaq, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, qiymətli kağızlar və sairə üzərindəki mülkiyyət nəzərdə tutulur. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət müxtəlif formalarda təzahür edir. Bunlara misal olaraq xırda əmtəə istehsalçılarının xüsusi mülkiyyəti, quldar, feodal və kapitalist xüsusi mülkiyyətini göstərmək olar. Xırda əmtəə istehsalçılarının xüsusi mülkiyyətinin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar malik olduqları istehsal vasitələrini özləri hərəkətə gətirirlər. Quldar, feodal və kapitalist xüsusi mülkiyyətində isə istehsal vasitələrini başqa şəxslər (qullar, təhkimli kəndlilər və mizdli işçilər) hərəkətə gətirirlər.

Son dövrlərdə iqtisadi ədəbiyyatda fərdi mülkiyyətin təzahür formalarından biri olan **intellektual** mülkiyyət haqqında fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. **İntellektual** mülkiyyət dedikdə cəmiyyət üzvlərinin intellektual qabiliyyətləri nəzərdə tutulur. Bunlara cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin müxtəlif sahələr üzrə yaradıcılıq qabiliyyəti, təşkilatçılıq bacarığı, idarəetmə qabiliyyəti və sairə daxildir. İntellektual qabiliyyət bəşəriyyətin inkişafının nəticəsi olmaqla bərabər ayrı-ayrı şəxslərin fərdi istedadlarının da nəticəsidir.

İstehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin digər növü (tipi) **qrup mülkiyyətidir**. Qrup mülkiyyətində istehsal vasitələri az-çox şəxsə məxsus olur. Qrup mülkiyyətinin tarixən ilkin forması **icma** mülkiyyətidir. Bu mülkiyyət növündə icmanın malik olduğu çox sadə, kobud əmək alətləri bütün icmanın ümumi mülkiyyəti idi. Buna səbəb məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin çox aşağı olması ilə əlaqədar, ayrı-ayrı şəxslərin və ailələrin təbiət qüvvələrinə qarşı təkbətəklidə mübarizə apara bilməmələri olmuşdur. Bu zaman hamı birlikdə işləyir və əmək məhsullarını da birlikdə mənimsəyirdilər.

Qrup mülkiyyətinin digər təzahür forması **istehlak birliklərinin** mülkiyyətidir. Mülkiyyətin bu forması kapitalizmdə meydana gəlmişdir. Bu zaman müəyyən qrup şəxslər özlərinə lazım olan istehlak şeyləri, kənd təsərrüfatı məhsullarını əldə etmək üçün müəyyən birliklərdə birləşirdilər. Bu birliklərin mülkiyyəti üzvlərinin pay haqları və fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlirin bir hissəsi hesabına yaradılırdı. Az-çox dərəcədə mövcud olan Azərıtifaq sistemi istehlak mülkiyyətinə nümunədir.

Qrup mülkiyyətinin təzahür formalarından müasir dövrdə mövcud olan **mənzil kooperativlərinin**, keçmişdə mövcud olmuş **kolxozların** mülkiyyətini də misal göstərmək olar. Qrup mülkiyyətinin təzahür formalarından biri də **səhmdar mülkiyyətdir**. Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin

əksəriyyətində mülkiyyətin bu forması üstünlük təşkil edir. Burada mülkiyyətçi artıq torpağın, dəzgah və avadanlıqların deyil, səhmlərin (qiymətli kağızların) sahibi olur. Malik olduqları səhmlərə müvafiq olaraq cəmiyyətin əldə etdiyi gəlirdən pay almaq hüququnu əldə edirlər. Səhm sahiblərinin səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə ya heç, ya da çox az əlaqəsi olur. Onları maraqlandıran yalnız səhmləri müqabilində əldə etdikləri gəlir–dividentdir. Səhm sahibləri gəlir azaldıqda və istədikləri hallarda səhmləri sata və ya başqasına dəyişə bilirlər.

Mülkiyyətin növlərindən (tiplərindən) biri də *dövlət mülkiyyətidir*. Tarixən mövcud olmuş quldar, feodal, burjua və sosialist dövlətlərinin az-çox miqdarda mülkiyyətləri olmuşdur. Sosializm dövlətinə məxsus olan mülkiyyət ölkəyə mövcud olan istehsal fondlarının 80-90 %-nə qədərini əhatə edirdi. Müasir dövrdə dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi müxtəlif ölkələrdə 10 %-dən 50 %-ə qədərini təşkil edir.

Dövlət mülkiyyətinin təzahür formalarından biri də bələdiyyə mülkiyyətidir. Bələdiyyə mülkiyyətinə yerli idarə orqanlarının malik olduqları istehsal və xidmət müəssisələri, torpaq sahələri və sairə aid edilir.

Mülkiyyətin növlərindən biri də *qarışıq* mülkiyyətdir. Bu mülkiyyət yuxarıda nəzərdən keçirilən mülkiyyət növlərindən iki və ya üçünün qarışığından əmələ gəlir. Qarışıq mülkiyyətin təzahür forması olan dövlət-inhisarçı kapitalizm burjua dövlətinə və ayrı-ayrı inhisarlara mənsub olur. Müasir dövrdə müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən bircə (qarışıq) müəssisələrin mülkiyyəti də qarışıq mülkiyyətin təzahür formasıdır. Belə müəssisələrin mülkiyyəti müxtəlif ölkələrin dövlət mülkiyyətinə, bir ölkənin dövlət mülkiyyəti ilə digər ölkənin fərdi və ya qrup mülkiyyətinə, ya da müxtəlif ölkələrin fərdi və ya qrup mülkiyyətinə məxsus olur. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan Respublikasında da qarışıq (bircə) müəssisələrin sayı artmaqdadır.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, mülkiyyətin müxtəlif formalarının xüsusi çəkisi də müxtəlif olur və vaxt keçdikcə dəyişilir.

Ölkənin iqtisadiyyatında mülkiyyətin bu əsas formaları ilə yanaşı, törəmə formalar da mövcud olur. Bunlara ictimai və yaradıcı təşkilatların, dini birliklərin və sairənin mülkiyyəti aiddir.

Mülkiyyətin növləri və təzahür formaları

Mülkiyyətin növləri	Mülkiyyətin təzahür formaları
fərdi	<ul style="list-style-type: none"> / şəxsi – \ xüsusi – xırda əmtəə istehsalçıları, quldar, feodal, kapitalist mülkiyyəti
qrup	icma, istehlak kooperasiyası, səhmdar, kolxoz, mənzil kooperativləri
dövlət	quldar dövlətinin, feodal dövlətinin, burjua dövlətinin, sosialist dövlətinin, bələdiyyə mülkiyyəti
qarışıq	Dövlət-inhisarçı kapitalizmi, birgə (qarışıq) müəssisələrin mülkiyyəti

§ 3. Milliləşdirmə və özəlləşdirmə

Mülkiyyətin təzahür formalarının xüsusi çəkisinin dəyişilməsində milliləşdirmə və özəlləşdirmə mühüm rol oynayır. Bir-birinə alternativ olan bu proseslər hər bir ölkədə müxtəlif dövrlərdə həyata keçirilir. Bu proseslərdən bu və ya digərinin həyata keçirilməsi, hökumətin yeritdiyi iqtisadi siyasətdən asılıdır. Daha doğrusu, yeridilən iqtisadi siyasətin iqtisadi nəzəriyyənin hansı məktəbinə, hansı istiqamətinə əsaslanmasından asılıdır.

Milliləşdirmə dedikdə əsas istehsal vasitələri üzərində olan xüsusi və qrup mülkiyyətinin dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi prosesi başa düşülür. Bunun nəticəsində torpaq, yollar, müəssisələr (firma) bəzən isə bütöv istehsal sahələri dövlətin sərəncamına keçir.

Milliləşdirmə pullu (ödənişli) və pulsuz (ödənişsiz) həyata keçirilir. O, pullu qaydada həyata keçirildikdə dövlət mülkiyyətinə keçən istehsal vasitələrinin qiyməti dövlət tərəfindən əvvəlki mülkiyyətçilərə ödənilir. Bu proses tam və ya natamam, birdəfəlik və ya tədricən həyata keçirilir. Milliləşdirmə pulsuz qaydada həyata keçirildikdə isə dövlət istehsal vasitələri mülkiyyətçilərinə onun əvəzini ödəmir.

Milliləşdirmənin tarixən iki formasına—burjua və sosialist milliləşdirilməsinə təsadüf olunur. Burjua milliləşdirilməsi bazar iqtisadiyyatı ölkələrində burjua inqilablarından sonra başlanmış və hazırda da müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilir. Müasir milliləşdirmə əsasən mülkiyyət sahiblərinin xeyrinə həyata keçirilir. Belə ki, milliləşdirmə əsasən az gəlirli, çox vəsait qoyulmasını tələb edən sahələri əhatə edir.

Sosialist milliləşdirilməsi sosialist inqilablarından sonra həyata keçirilmişdir. Bu zaman torpaq, fabrik-zavodlar, banklar, xarici ticarət və sairə ayrı-ayrı şəxslərin, səhmdar birliklərinin mülkiyyətindən alınaraq xalqın ümumi mülkiyyəti olan dövlət mülkiyyətinə çevrilmişdir.

Milliləşdirmə müxtəlif ölkələrdə fərqli nəticələrə gətirib çıxarır. İngiltərə və Fransada dəmir yollarının milliləşdirilməsi buna klassik misal ola bilər. İkinci dünya müharibəsindən sonra Birləşmiş Krallığın dəmir yolları bərhad vəziyyətdə idi. 1946-1951-ci illərdə dövlət bu sahənin milliləşdirilməsinə xeyli vəsait sərf etmiş və dəmiryol nəqliyyatı səlis işləməyə başlamışdı. 1951-1953-cü illərdə pulları xəzinəyə cəlb etmək məqsədilə dəmiryolların özəlləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. 1967-ci ildə yenidən milliləşdirmə, 80-ci illərdə isə özəlləşdirmə həyata keçirilmişdir. Bütün bu proseslərdə ölkə 100 milyard dollar qazanmış və qatarlar saniyə dəqiqliyi ilə işləməyə başlamışdı. Fransada da ingilislərin təcrübəsindən istifadə edilmiş və müharibədən sonrakı dövrdə 100 milyard frank itki olmuşdur.

Milliləşdirmənin alternativini olan iqtisadi proses özəlləşdirmədir. **Özəlləşdirmə dedikdə** dövlət mülkiyyətinin xüsusi, qrup və qarışıq mülkiyyət növlərinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bəzi ölkələrdə vüsət almış özəlləşdirmə təşəkkül tapmış iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsi prosesi kimi çıxış edir. Belə ki, özəlləşdirilmiş müəssisələr bəzi hallarda dövlət müəssisələrinə nisbətən daha səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Bir çox hallarda isə özəlləşdirmə cari siyasi, sosial problemlərin həllinə xidmət edir. Məsələn, İngiltərədə özəlləşdirilmiş müəssisələrin əksəriyyəti hakim mühafizəkarlar partiyasının mənafeələrini müdafiə edən şirkətlər tərəfindən satın alınmışdır. İtaliyada isə özəlləşdirmə qeyri-qanuni, «çirkli» pulların təmizlənməsinə xidmət etmişdir. Bir çox ölkələrdə özəlləşdirmə korrupsiyanın güclənməsinə, yəni dövlət məmurları və siyasi xadimlərin qısa müddətdə külli miqdarda sərvət toplamalarına səbəb olur. 1979-1992-ci illərdə İngiltərədə özəlləşdirmə prosesi xeyli genişlənməmişdir. Bu zaman özəlləşdirmə naziri işləmiş Devid Yanq «özəlləşdirmənin əsas xarakterik cəhəti nədir?» sualına cavab verərək demişdir: “Korrupsiya”.

Rusiyada qısa müddət ərzində bəzi dövlət məmurlarının milyonçulara çevrilməsi səbəbi, onların öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək nəhəng dövlət müəssisələrinin onlar tərəfindən ucuz qiymətlə satın alınması olmuşdur.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi əsasən **üç modeldə** həyata keçirilir. Bunlardan biri dövlət mülkiyyətinin əhali arasında bərabər və pulsuz bölüşdürülməsidir. Bu proses özəlləşdirmə çeşkləri, vauçerlər, bunlar vasitəsilə aparılır. Əhali bunları özəlləşdirilən müəssisələrin qiymətli kağızlarına dəyişdirməklə mülkiyyət sahibi olurlar. Özəlləşdirmənin digər modeli özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinin əmək kollektivlərinə güzəştli şərtlərlə satılmasıdır. Özəlləşdirilmənin üçüncü modeli

dövlət müəssisələrinin bazar qiyməti ilə satılmasıdır. Müxtəlif ölkələrdə bu modellərdən xalis deyil, müxtəlif nisbətlərdə istifadə olunmuşdur.

Özəlləşdirmə əsasən iki mərhələni: dövlətsizləşdirmə və tam özəlləşdirməni əhatə edir. Dövlətsizləşdirmə əsasən iri müəssisələri, istehsal sahələrini əhatə edir. Bu zaman mülkiyyətin xarakterində heç bir dəyişiklik baş vermir, dövlət mülkiyyətində qalır, təsərrüfat subyektinin idarəedilməsi vəzifələri isə dövlət tərəfindən deyil, subyektin özü tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Neft Şirkəti dövlət mülkiyyətində olmasına baxmayaraq, təsərrüfat fəaliyyətini müstəqil olaraq özü həyata keçirir. Şirkət başqa şirkət və təşkilatlarla (o cümlədən xarici) müstəqil olaraq təsərrüfat əlaqələri qurur, işçilərin əmək haqqını müəyyən edir və s.

Dövlətsizləşdirmə əsasən bazarın liberallaşdırılması, qarışıq (dövlət-xüsusi) müəssisələrin, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr üçün əlverişli mühitin yaradılması, əks milliləşdirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Sonralar isə dövlətsizləşdirilmiş müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi həyata vəsiqə alır.

XX əsrin son on illiyində bir çox Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi MDB məkanında da özəlləşdirmə geniş vüsət almışdır. Bu ölkələrdə özəlləşdirmə müəyyən ümumi cəhətlərə malik olmuşdur. Bunlara əsasən aşağıdakıları aid etmək olar: özəlləşdirmənin təkamül yolu ilə, mərhələ-mərhələ aparılması; özəlləşdirmənin kiçik müəssisələrdən başlanması; özəlləşdirmənin pulsuz və satış modeli ilə aparılması; özəlləşdirmənin qeyri-istehsal sahələrində daha sürətlə həyata keçirilməsi və s.

MDB məkanında olan ölkələrdə özəlləşdirmə bu kimi ümumi cəhətlərlə yanaşı, müəyyən fərqləndirici xüsusiyyətlərə də malikdir. Azərbaycanda özəlləşdirmənin əsas xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Azərbaycanda özəlləşdirməyə ərazisinin 20 %-nin düşmənlə tapdığı altında və bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün olduğu bir dövrdə başlanmışdır;

- Digər xarakterik cəhət özəlləşdirmənin nisbətən gec başlanmasıdır. Bunun müsbət cəhəti isə digər ölkələrin təcrübəsini öyrənmək və onların buraxdıqları səhvləri təkrar etməməkdən ibarət olmuşdur.

- Azərbaycanda özəlləşdirmənin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun aparılması modelindədir. Belə ki, özəlləşdirmə çeşkləri əhaliyə pulsuz verilmişdir. Əhali həmin çeşklərə özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərini ala bilər. Müəssisə səhmlərinin müəyyən hissəsi isə pullu hərraclarda satılır;

-Azərbaycanda dövriyyəyə buraxılmış özəlləşdirmə çeşkləri nominal qiymətə malik deyildir;

-Digər tərəfdən Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesi kənd təsərrüfatından başlanmışdır;

-Nəhayət, Azərbaycanda özəlləşdirmənin xarakterik cəhətlərindən biri də onun dünya ölkələrinin üzünə açıq olmasıdır.

Özəlləşdirmə haqqında qanunvericiliyə görə xarici hüquqi və fiziki şəxslər opsiyonların alınması vasitəsilə özəlləşdirmə prosesində iştirak edə bilərlər. Opsion – özəlləşdirmə çeki almaq hüququnu verən sənəddir. Hər bir opsiyon bir çek almaq hüququnu verir. Özəlləşdirmə çeşkləri almaqla xarici fiziki və hüquqi şəxslər ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlarda iştirak edə bilərlər.

Özəlləşdirməni həyata keçirmək üçün xüsusi Özəlləşdirmə Proqramı tərtib edilmişdir. 1995-ci ilin oktyabr ayında təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı»nda özəlləşdirmənin məqsədi, vəzifələri, istiqamətləri, üsulları, mərhələləri və sairə əksini tapmışdır.

Proqrama müvafiq olaraq kiçik müəssisələrin mülkiyyəti özəlləşdirilərkən 15%-ə qədər əmək kollektivi

üzlərinə güzəştə satılır, yəni onlar pay çəkləri müqabilində müəssisə mülkiyyətinə payçı olurlar. Müəssisə mülkiyyətinin qalan 85%-i pul auksionları, investisiya müsabiqələri, çek hərracları vasitəsilə satılır.

Orta və iri müəssisələr isə əvvəlcə səhmdar cəmiyyətlərə cevrilir. Sonra isə əmlakın (nizamnamə kapitalının) 15%-i əmək kollektivi üzvlərinə güzəştə satılır (pay çeklərinə dəyişdirilir), 50%-dən az olmayaraq çek auksionlarına, 10-20%-i pul auksionlarına çıxarılır. Qalan 25%-i isə sahə və sahələrarası investisiya fondlarına yönəldilir.

Bütövlükdə Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesi dörd mərhələdə (1996-1998; 1998-2000; 2000-2001 və 2001-2005-ci illər) həyata keçirilməli və 2005-ci ildə başa çatmalı idi. Həyatın gedişatı digər sahələrdə olduğu kimi, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi sahəsində də müəyyən dəyişikliklərin edilməsini tələb etmişdir. Bununla əlaqədar özəlləşdirmənin II proqramı qəbul edilmişdir. Bu proqramda özəlləşdirmənin başa çatmalı olan müddəti göstərilir ki, bu proses uzunmüddətlidir.

Özəlləşdirmə prosesi həqiqətən çətin prosesdir. Bu çətinlik təkcə ölkəmizdə deyil, digər ölkələrdə də müşahidə olunur. Belə ki, Böyük Britaniyada M. Tetcerin hökumətə başçılıq etdiyi dövrdə özəlləşdiriləcək müəssisə aktivlərinin

yalnız $\frac{2}{3}$ hissəsi satılmışdır. Özəlləşdirmənin çətinliyi Polşanın keçmiş prezidenti Lex Valensa aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: «kapitalizmdən sosializmə keçid (yəni milliləşdirmə) akvariumdakı balıqlardan balıq şorbası hazırlamağına bənzəyir; sosializmdən kapitalizmə keçid isə (yəni özəlləşdirmə) balıq şorbasından akvarium düzəltməyə bənzəyir».

Azərbaycanda da özəlləşdirmə prosesinin ləng getməsi müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. Əvvəla, əhalinin iqtisadi təfəkkürü nisbətən aşağıdır, yəni cəmiyyət

üzlərinin əksəriyyətinin özəlləşdirmə haqqında minimum anlayışları yoxdur. Digər tərəfdən, onlar bu prosesdə iştirak etmək üçün lazım olan vəsaitə malik deyillər. Üçüncüsü, bir tərəfdən də inzibati-amirlik sistemindən miras qalmış müəssisələrin nəhəngliyi, özəlləşdirmədə iştirak edənlərin bu prosedən yayındırır. Çünkü, iri müəssisələrə kapital tətbiqi daha böyük riskə getmək deməkdir. Bu prosesdə korrupsiya, süründürməçilik və sairə də əhəmiyyətli dərəcədə özəlləşdirməyə maneçilik törədir. Bütün bunların nəticəsidir ki, pay çeklərinin tədavül müddəti üç il müəyyən etdiyi halda, hələ də onlar tədavüldədir. Onların tədavül müddəti dəfələrlə uzaldılmışdır. Nəhayət bu müddət 2010-cu ilin sonunda başa çatmalıdır.

§ 4. Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılması

Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılması çox mürəkkəb mexanizmdir. Mülkiyyət ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlər sistemi vasitəsilə reallaşır.

Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılmasının ilk və əsas təzahürü maddi nemətlər istehsalı prosesindən başlanır. İstehsal vasitələri, daha doğrusu istehsal amilləri üzərində mülkiyyətin bütün formaları əsasən istehsal müəssisələrində reallaşır. İstehsal prosesində mülkiyyətin reallaşması ölçüsü əməyin səmərəlilik dərəcəsidir. Deməli səmərəlilik dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, reallaşdırma səviyyəsi də yüksək olacaqdır. Çünkü, mədəni təşkil olunmuş, ədalətli həvəsləndirilmiş, şüurlü, könüllü əmək cansız istehsal vasitələrini cana gətirərək daha çox və keyfiyyətli məhsul və xidmət istehsal edir. Bu isə mülkiyyətin daha tam reallaşdırılması deməkdir.

Mülkiyyətin reallaşdırılması prosesində istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin reallaşması, yəni satılması da mühüm rol oynayır. Belə ki, istehsal olunmuş məhsul və xidmət satılmış olarsa və bunun nəticəsində də mülkiyyətçi

müəyyən miqdarda gəlir əldə edərsə mülkiyyətçinin mülkiyyəti reallaşmış olar.

Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılması dedikdə, mülkiyyət obyektinin öz subyektinə müəyyən fayda gətirməsi başa düşülür. Mülkiyyət müxtəlifliyi şəraitində bu fayda əmək haqqı, sahibkar mənfəəti, faiz, icarə haqqı, dividend şəklində təzahür olunur.

Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılması dedikdə, əsasən iki cəhətə diqqət yetirilməlidir. Birincisi, mülkiyyətə kim sərəncam verir və ondan kim faydalanır. İkincisi, mülkiyyətdən istifadə edilməsi son nəticədə nə kimi sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olur.

Mülkiyyətlə və onun reallaşdırılması ilə sıx bağlı olan iqtisadi kateqoriyalardan biri də iqtisadi mənafeələrdir. Belə ki, insanların iqtisadi fəaliyyəti onların mənafeləri ilə bağlıdır. İnsanlar iqtisadi fəaliyyətə müəyyən məqsədlə başlayırlar. Bəziləri bu fəaliyyətə özünün və ailəsinin yaşayışını təmin etmək, digərləri varidatını artırmaq, ictimai borcu yerinə yetirmək məqsədilə başlayırlar.

A.Smit cəmiyyətin inkişafında iqtisadi mənafeələrin mühüm rolunu qeyd edərək yazır ki, insanlar öz mənafeələrini güdməklə, eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına əhəmiyyətli şərait yaratmış olurlar. Alman filosofu Hegelin fikrincə «mənafeələr xalqların həyatını hərəkətə gətirir». F.Engelsin fikrincə isə «hər bir cəmiyyətin iqtisadi münasibətləri hər şeydən əvvəl mənafe kimi təzahür olunur».

Mülkiyyətin növündən (tipindən) asılı olaraq mənafeələr üç qrup üzrə: fərdi (şəxsi, xüsusi), qrup və ümumi (dövlət) nəzərdən keçirilir.

Mənafeələrin təzahür formaları aşağıdakılardır:

- müxtəlif sosial qrupların mənafeləri: mülkiyyətçilər və menecerlər, idarəedənlər və idarəolunanlar, varlı və yoxsullar, şəhər və kənd əhli və s.

-yerli və regional: mikroiqtisadi və makroiqtisadi; milli və beynəlmiləl; cari və perspektiv və s.

Mənafelərin bu müxtəlif formaları bir-birilə sıx bağlıdırlar və onların düzgün uyğunlaşdırılması mülkiyyətin müxtəlif formalarının iqtisadi reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənafeələr sistemində fərdi mənafe xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, onun dolğun ödənilməsi qrup və ümumi mənafeələrin daha dolğun ödənilməsi üçün şərait yaradır. Qrup mənafeləri isə fərdi mənafe ilə ümumi mənafenin əlaqələndirilməsində vasitəçi rolunu yerinə yetirir, ümumi mənafenin dolğun ödənilməsi üçün şərait yaradır. Bəzi hallarda ümumi mənafeyə üstünlük verilərək fərdi və qrup mənafeələr ona qurban verilir.

V FƏSİL. İQTİSADI SİSTEM

§1. İqtisadi insan modelləri

Bizi əhatə edən canlı və cansız aləm müəyyən bir sistem, yarım sistem olduğu kimi, iqtisadiyyat da bir sistemdir. Sistem (yunanca – systema) dedikdə hissələrdən ibarət birləşmə, bütöv, tam nəzərdə tutulur. İqtisadi sistem iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinin, iqtisadi vahidlərin və s. məcmusudur. İqtisadi sistemin özəyi, məğzi insandır. İqtisadiyyat insansız, onun tələbatları, maraqları olmadan mövcud ola bilməz. İnsan iqtisadiyyatın, iqtisadi fəaliyyətin əsas amili və son məqsədidir. Belə ki, iqtisadiyyat insansız mövcud deyildir və onun nəticəsi də insanların ehtiyaclarını ödəməkdir.

İqtisad sisteminin özəyi olan insan bir çox elmlər (iqtisadiyyat, fəlsəfə, tarix, sosiologiya və s.) tərəfindən öyrənilir. İqtisadi nəzəriyyə insanların iqtisadi davranışını izah etmə məsələlərinə cavab verən məqamlara diqqət yetirir. Bunlara müxtəlif maddi və mənəvi nemətlərin yaradılması, onların bölgüsü, istifadəsi prosesində insanların fərdi və ictimai hərəkətləri daxildir.

İqtisadi nəzəriyyədə insanların iqtisadi davranışını əks etdirən müxtəlif iqtisadi insan modellərinə rast gəlmək olar. İqtisadi **insan modeli dedikdə** müəyyən sosial-iqtisadi koordinatlar sistemində fəaliyyət göstərən insan haqqında müəyyən şəkilə salınmış təsəvvürlər nəzərdə tutulur.

İnsanın iqtisadi davranışı haqqında A.Smit və D.Rikardonun klassik «**iqtisadi insan**» (homo economicus) modeli aşağıdakı cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir:

- iqtisadi davranışın motivlərində (səbəblərində) şəxsi maraqların müəyyən edici rolu;
- iqtisadi subyektin öz işlərində səriştəliyi;
- insanın təsərrüfat fəaliyyətinin əsas motivi (dəlili), rifahın, gəlirin maksimumlaşdırılması.

A.Smitin fikrincə «iqtisadi insanın davranışını iki amil:

a) ictimai əmək bölgüsü nəticəsində mübadiləyə can atması;

b) şəxsi maraq, xudpəsəndlik, daim öz vəziyyətini yaxşılaşdırmağa can artması müəyyən edir.

Buna görə də bazarın hökmranlığı şəraitində hər bir kəs daha çox gəlir əldə etmək üçün daha qiymətli məhsul və xidmət istehsal etməyə cəhd göstərir. A.Smit qeyd edir ki, kapitalizm (bazar iqtisadiyatı) şəraitində hər kəs «cəmiyyətin xeyrini deyil, öz xeyrini güdür», tacir və sənayeçilər isə, rəqabəti azaltmaq cəhdilə «cəmiyyəti aldatmaqda və hətta istismar etməkdə» maraqlıdırlar. Yalnız azad rəqabət («görünməz əl»), yəni bazar təsərrüfatı qanunları pərakəndə fəaliyyət göstərən xudpəsəndləri nizamlanmış sistemdə birləşdirir, hərc-mərclik xeyli dəqiq təşkil olunmuş cəmiyyətlə əvəzlənir. Beləliklə, iqtisadi insan öz xeyrinə can atmaqla cəmiyyətin xeyrinə fəaliyyət göstərir.

Bazar sistemində insanın davranışına J.Bentam (1748-1832) da diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə insan fəaliyyətinin məqsədi onun rifahıdır. Rifah = müəyyən vaxt ərzindəki əzabların cəmi çıxıldıqdan sonra qalan həzzin cəminə. Onun «**insan təbiəti konsepsiyası**»nın əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

-universallıq (konsepsiya iqtisadi sahə ilə məhdudlaşmır);

- qeyri-sinfi səciyyə (insan heç bir sinfə aid edilmir);

- gedonizm, yəni insan fəaliyyətinin bütün motivləri (səbəbləri) tədricən həzz almağa çatmağa və kədər-lənmədən qaçmağa yönəldilmişdir;

-hesablama rasionalizmi–insanın xoşbəxtliyə aparan bütün hərəkətləri hesablama bilmək qabiliyyəti. Onun «rasional gedonist» modeli təsərrüfatçılıq edən subyektə istehlakçı kimi nəzərdən keçirir. Təsərrüfatçılıq edən

subyektı istehsalçı kimi nəzərdən keçirən klassiklərdən fərqlənən «rasional gedonist» modeli marjinalistlər tərəfindən dəstəklənir.

Marjinalistlər «rasional gedonist» modeli əsasında özlərinin **optimallaşdırıcı – insan konsepsiyasını** yaratdılar. Bu konsepsiyanın əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

-ən yüksək faydalılığı və ya gəlirə, ən az əziyyət və məsrəfə can atma;

- məqsədi ona çatma vasitələri ilə müqayisə edə bilmə, vasitələrdən optimal variantı seçə bilmə qabiliyyəti;

- optimal variantı tapa bilməyə imkan verən tam informasiyaya malik olmaq və səhvsiz qabağı görmək;

- fərdi üstün tutmalar sisteminin zaman daxilində dəyişməzliyi və xarici şəraitdən və fərdlərdən asılı olmaması;

- xarici şərtlərin dəyişməsinə ani reaksiya verə bilmək qabiliyyəti.

Marjinalizmin banilərindən olan A.Vaqner insan təbiətinin əsas xüsusiyyətinin «nemətlərin çatışmazlığını duymaq və bunu aradan qaldırmağa cəhd etməkdə» olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə insanın iqtisadi fəaliyyətini aşağıdakılar idarə edir:

- qazanc istəyi və ehtiyac qorxusu;

- təqdirə ümid və cəza qorxusu;

- ləyaqət hissi və biabır olma qorxusu;

- özü-özlüyündə fəaliyyətə can atma və bekarçılığın nəticəsindən qorxma;

- borc hissi və vicdan əzabı qorxusu;

İqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi insanın davranışını xarakterizə edən, yuxarıda nəzərdən keçirdiyiniz insan modelinə alternativ olan modellər də vardır. Alman tarixi məktəbin nümayəndələrinin baxışlarını buna misal göstərmək olar. Onlar klassik məktəbin fərdçiliyinə, həmçinin iqtisadi fəaliyyət subyektinin modelləşdirilməsindəki rəasionalizm və formalizmin əleyhinə çıxış

edirlər. Onların fikrincə iqtisadçının təhlil obyektı **yalnız xalq ola bilər**. Xalq da sadəcə fərdlərin məcmusu deyil, «milli və tarixi baxımdan müəyyənləşdirilmiş, dövlət tərəfindən birləşdirilmiş tamlıqdır».

Xalqın bir hissəsi kimi insanı yalnız sərvətə can atma deyil, asudə vaxtın artması, ənənələrə riayət edilməsi də maraqlandırır; o, eyni zamanda həm xudpəsənd, həm də alturistdir. Fərdçilikdən məhrum təsərrüfat subyektləri qrup maraqları əsasında birliklər və kollektivlər yaradırlar. İqtisadi davranış subyektı burada tələbatları olan şüurlu varlıq kimi, ailənin, sosial qrupun, sinfin, cəmiyyətin, bəşəriyyətin üzvü kimi çıxış edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin bu cür anlayışı institusionalizm üçün də xarakterikdir. Sosial qrupların davranış normaları, onların ünsiyyət üsulları və sairə də müxtəlifdir. Bütün bunlar sosial qrupun cəmiyyətdəki mövqeyinə müvafiqdir. Qrupun quruluş təbəqələşməsi iyerarxik xarakter alarsa, bu sosial təbəqələşmə hesab olunur.

Müasir iqtisadi nəzəriyyədə aşağıdakı üç əsas təbəqələşmə konsepsiyası nəzərdən keçirilir. **Marksist** nəzəriyyəsinə görə cəmiyyətin iqtisadi əsasını, bazisini istehsal münasibətləri təşkil edir. İstehsal münasibətlərinin də əsasını mülkiyyət münasibəti təşkil edir. Mülkiyyət münasibəti də cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əsas meyarıdır. Mülkiyyət olduqca qeyri-bərabər bölüşdürüldüyündən sinfi münasibətlər istismar münasibətləridir. K.Marksın iqtisadi insan modeli mücərrəd istehsalçıdan, «Kapital»ın I cildindəki «adi» istehsalçıdan, III cildindəki sənaye, ticarət və borc kapitalını təmsil edən kapitalistlərə qədər yüksəlməsini nəzərdə tutur. Onun təlimində insan obyektiv iqtisadi münasibətlərin fərdiləşdirilməsi kimi çıxış edir. Kapitalist kapitalı, işçi isə fərdiləşmiş muzdlu əməyi təmsil edir. Bunlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər isə barışmaz mübarizədir. Bu mübarizə nəticəsində muzdlu işçilər mülkiyyət sahibləri olduqda

(istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyət qərarlaşdıqda) təbəqələşmə də aradan qaldırıla bilər.

XX əsrin 40-60-cı illərində təşəkkül tapmış **funksionalizm** görə isə cəmiyyətdəki sosial təbəqələşmə aradan qaldırılmazdır. Bu təbəqələşmə həvəsləndirmə və nəzarət vəzifələrini yerinə yetirərkən, insanlar müxtəlif sosial-peşə mövqelərini tuturlar. Mövqenin daha yüksək dərəcəli olması sahibinə daha artıq gəlir, ixtiyar və hörmət təmin edir. Daha yüksək fəallığa malik olan cəmiyyət üzvləri daha nüfuzlu yer uğrunda rəqabətdə üstün gəlirlər. Təbəqələşmə haqqında bu istiqamətdə sinfi mübarizə lüzumsuz sayılır.

Təbəqələşmə nəzəriyyəsinin **üçüncü** istiqamətinin banisi, alman alimi M.Veber olan **veberianlıqdır**. Bu istiqamətə görə təbəqələşmənin əsasında hakimiyyət və nüfuzun bölüşdürülməsi dayanır. Hakimiyyət münasibətləri marksizimdə olduğu kimi, mülkiyyət münasibətləri ilə sərt əlaqələndirilmir və funksionistlərin dediklərinin əksinə olaraq, özlərində münaqişə elementlərini daşıyırlar. Bu istiqamətdə sosial qrupun mənası dəyişir, əsas diqqət mülkiyyətə deyil, bazar qruplarının mövqeyinə verilir. Siniflər əmtəə və əmək bazarlarında tipik gümanlarla birləşirlər. Sosial qrupların iqtisadi davranışı təhsil və peşənin hörmətliyi, həyat tərzi, davranış normaları və həmin mövqələrin bazar mövqələrinə müvafiqliyi ilə şərtlənir.

Neoklassik siyasi iqtisadın banisi A.Marşall da iqtisadi insan modelini yaratmağa cəhd göstərmişdir. O, klassik siyasi iqtisadın və marjinalizmin əsas nailiyyətlərini sintez edərək mücərrəd insan əlamətlərini real istehsal agentinin (müvəkkilinin, subyektinin) xüsusiyyətlərinə yaxınlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. O, qismən tarazlıq şəraitində iqtisadi insanın real davranışını təhlil etmişdir. İqtisadi subyektin iki motivinin (dəlilin, səbəbin): həzz almağa can atmaq (bu tələbatın qədərini

müəyyənləşdirir), əmək və istehlakın təxirə salınması ilə çətinliklərdən qaçmaq (bu təklifin qədərini müəyyənləşdirir) gücünə görə bərabərliyi şəraitində insanın real davranışını aşkar etmişdir. A.Marşall normal fəaliyyət anlayışını tətbiq etmişdir. Normal fəaliyyət dedikdə hər hansı peşə qrupunun müəyyən şəraitdə gözlənilən hərəkəti, mənəvi cəhətdən düzgün davranışı nəzərdə tutulur.

Müasir nəzəriyyəçilərin fikrincə «iqtisadi insanın» davranışında sosial şərait və insanın psixologiyası mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq səmərəli seçim nəzəriyyəsi, oyun nəzəriyyəsi, insan kapitalı nəzəriyyəsi və s. kimi nəzəriyyələr meydana gəlmişdir.

İnsanın iqtisadi davranışını iqtisadiyyatla psixologiyanın qovuşuğunda tədqiq edən nəzəri baxışlardan biri də ingilis iqtisadçısı C.Şeklin yaratdığı «iqtisadi təxəyyül» nəzəriyyəsidir. O, əsas diqqəti insanın iqtisadi təxəyyülündən çıxış edərək öz seçimini etməsi üzərində cəmləyir. C.Şeklə görə iqtisadi subyekt seçimi niyyətlər arasında gedir və daha çox ümüd verənə və daha yaxşı əhval-ruhiyyə yaradana üstünlük verir.

Ayrı-ayrı adamların, qrupların, bütövlükdə cəmiyyətin təsərrüfatçılıq fəaliyyəti müəyyən şərtlərlə, müəyyən şəraitdə, iqtisadi mühitdə həyata keçirilir. Təsərrüfatçılıq mühiti təbii və sosial mühitləri əhatə edir. Təbii mühit təsərrüfatçılığın təbii şəraitlərini müəyyənləşdirir. Buraya iqlim, torpaq, əhalinin sayı, qidalanma xüsusiyyətləri, yaşayış və geyim və s. aiddir. Təbii mühitin təsərrüfatçılıq fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti şübhəsizdir. Lakin onun təsirini hədsiz dərəcədə artırmaq lazım deyildir. Çünki insan elə bir varlıqdır ki, o, hər cür şəraitə uyğunlaşır, yeniləşir, inkişaf edir. Elm və texniki yeniliklər edir, onları təsərrüfatçılıqda tətbiq edir, özünün iqtisadi təfəkkürünü, mədəniyyətini, dünyagörüşünü inkişaf etdirir.

İnsanların təsərrüfat fəaliyyətində təbii mühitlə yanaşı, sosial mühit də mühüm rol oynayır. Sosial mühitin qərarlaşmasında istehsal münasibətləri, mülkiyyət münasibətləri əsas yer tutur. Bunlar əmək münasibətlərini, əmək şəraitini, bölgü və s. münasibətləri müəyyən edir.

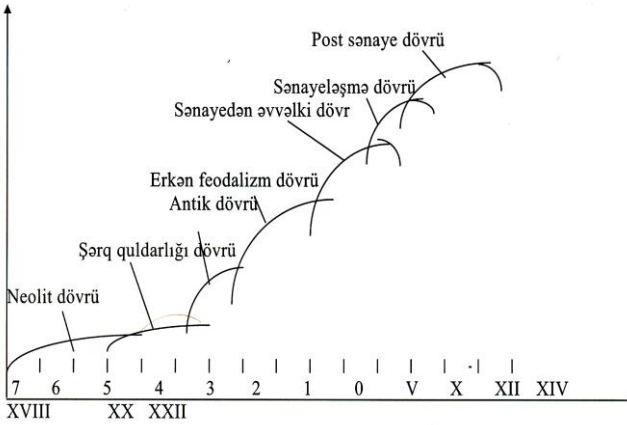
Təsərrüfat fəaliyyətinə təsərrüfatçılıq qaydalarını müəyyənləşdirən, əmək şəraitini tənzimləyən müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları, cəmiyyətlər, partiyalar, həmkarlar ittifaqları da xeyli təsir göstərirlər.

§2. İqtisadi sistem, onun quruluşu və əsas elementləri

İqtisadiyyatın əsas problemlərinin həlli müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə xeyli fərqli olmuşdur. Bu müxtəliflik əsasən məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və ona müvafiq olan istehsal münasibətlərinin xarakterindən asılı olur. Nəzəriyyəçilər bu problemin həlli nöqtəyi-nəzərdən bəşəriyyətin inkişafını müxtəlif cür təsnifatlaşdırırlar.

Görkəmli ərəb mütəfəkkiri İbn Xəldunun (1332-1406) fikrincə cəmiyyət öz inkişafında üç vəziyyəti keçmişdir. Vəhşilik (ovçuluq), kənd yerlərində yaşayış (əkinçilik) və şəhərlərin meydana gəlməsi (sənətkarlıq).

Şotland filosofu Adam Ferqyusson (1723-1816) isə bəşəriyyətin inkişafını sivilizasiyalı tərəqqi baxımından üç mərhələyə: vəhşilik, soyğunçuluq və sivilizasiyalı mərhələlərə bölmüşdür. Müasir dövrdə buna əsaslanaraq bəşəriyyətin tsiklik inkişafı nəzəriyyəsi sivilizasiyasının yeddi mərhələsini fərqləndirir: neolit–daş dövrünün axıncı mərhələsi, şərq quldarlığı – bürünc dövr, antik dövr, erkən feodalizm dövrü, sənayedən əvvəlki dövr, sənayeləşmə dövrü, post sənaye dövrü. Bunlar aşağıdakı kimi təsvir olunur:

Şəkil 4.4. Sivilizasiyanın təkamül mərhələləri.

Bəzi ədəbiyyatda Qərb və Şərq sivilizasiyaları bir-birindən fərqləndirilir. Bunları fərqləndirən əsas cəhət dini-əxlaqi, sosial-mədəni amillərə bağlıdır. Belə ki, Qərb sivilizasiyası daha çox sərbəstliyə, demokratizm prinsiplərinə əsaslandığı halda, Şərq sivilizasiyası daha çox dini əqidələrin möhkəmliyinə, dövlət mülkiyyətinin üstünlüyünə, despotizmə əsaslanır.

K.Marks öz tədqiqatlarında antik, feodal və burjua istehsal üsullarını açıqlamışdır. Buna müvafiq olaraq marksizimdə bəşəriyyətin inkişafı beş istehsal üsulu nöqtəyi-nəzərindən öyrənilirdi: ibtidai icma, quldarlıq, feodal, kapitalist və kommunist istehsal üsulları.

Amerika sosioloqu və iqtisadçısı Uolt Rostou isə texniki səviyyəsinə görə cəmiyyətin inkişafının beş mərhələdən keçdiyini göstərir: ənənəvi cəmiyyət, keçid mərhələsinə şərait hazırlayan dövr, sənayeləşmiş inkişafa irəliləyən və keçən mərhələ, sənayeləşmədən sonrakı yetkin cəmiyyət, kütləvi istehlak cəmiyyəti. Sonralar o, bu mərhələlərə altıncı həyat keyfiyyətinin axtarışı mərhələsini də əlavə etmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının mərhələləri və dövrləri haqqında digər baxışlar da mövcuddur. Bunlardan biri də cəmiyyətin iqtisadi həyatına iqtisadi sistem nöqtəyindən baxışdır. Müasir iqtisadi tədqiqatlarda iqtisadi sistem məhfumundan daha çox istifadə edilir.

İqtisadi sistemin mahiyyəti haqqında baxışlar müxtəlifdir. Bəzilərinə görə iqtisadi sistem dedikdə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan təsərrüfat münasibətləri nəzərdə tutulur. Digərlərinə görə isə iqtisadi sistem iqtisadiyyatın başlıca probleminin həllinin təşkili və idarə olunmasına, mövcud resurslardan istifadə səviyyəsinə, cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsinə və s. görə bir-birindən fərqlənən iqtisad: şərtlərin və amillərin məcmusudur. Başqalarına görə isə iqtisadi sistem – məhsul və xidmətlərin istehsalçıları və istehlakçıları arasındakı xüsusi şəkildə nizamlanmış əlaqələr sistemidir və s.

Hər bir ölkənin fəaliyyətində olan iqtisadiyyatı bir sistemdir. İqtisadi sistem dedikdə isə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, cəhətlərinin, elementlərinin vəhdəti nəzərdə tutulur. Bu müxtəlif cəhətlər, sahələr, elementlər və s. arasında qarşılıqlı əlaqələr, asılılıqlar mövcuddur. Onlar bir-birilə dialektik vəhdətdədir. Daimi fəaliyyətdə olan iqtisadi sistem müxtəlif cəhətlərdən, baxışlardan öyrənilir.

İqtisadi sistem hər şeydən əvvəl ***maddi-texniki quruluşu*** nöqtəyindən öyrənilir. Maddi-texniki quruluşun əsas elementlərini məhsuldar qüvvələr, resurslar, texnoloji proseslər, istehsal olunmuş məhsulun funksional formaları və bölgüsü, ictimai əmək bölgüsü və s. təşkil edir. Məhsuldar qüvvələr bu quruluşun əsas elementidir. Məhsuldar qüvvələr dedikdə istehsal vasitələri və onları hərəkətə gətirən insanlar nəzərdə tutulur. İnsanlar məhsuldar qüvvələrin aktiv ünsürüdür. Belə ki, onlar istehsal vasitələrini hərəkətə gətirərək cəmiyyət üçün lazım olan maddi nemətlər istehsal edirlər. Məhsuldar

qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq çox və ya az miqdarda nemət istehsal olunur.

Maddi-texniki quruluşun elementlərindən biri də texnoloji proseslərdir. Texnoloji proses dedikdə məhsuldar qüvvələrin əsas ünsürü olan insanlar tərəfindən istehsal vasitələrinin hərəkətə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Başqa cür desək bu proses texnoloji istehsal üsulu adlanır. Bəşəriyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq texnoloji istehsal üsulu əmək prosesi elementlərində əmələ gələn dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq daim dəyişir, təkmilləşir. İnsanların əmək alətlərini hərəkətə gətirərkən istifadə etdikləri qüvvəyə görə texnoloji istehsal üsulunun üç növünə təsadüf olunur: əl əməyinə əsaslanan, maşın əməyinə əsaslanan, avtomat əməyinə əsaslanan texnoloji istehsal üsulu. Hər bir ölkədə istifadə olunan texnologiyadan asılı olaraq istehsal olunan məhsulun miqdarı və keyfiyyəti də müxtəlif olur.

Maddi-texniki quruluşun elementlərindən biri də ölkədə istehsal olunmuş məhsul, onun quruluşu, bölgüsü və s.-dir. Bu məhsul funksional roluna görə istehsal vasitələri və istehlak şeyləri; əsas və dövriyyə fondları; aralıq və son məhsul; ödəmə, istehlak və yığım fondları formasında olur.

İqtisadi sistemin maddi-texniki quruluşu maddi əşya forması ilə yanaşı, dəyər formasında da nəzərdən keçirilir. Bunlara iqtisadi subyektlərin xərcləri və gəlirləri, qiymət, pul, büdcə və s. misal göstərmək olar.

İqtisadi sistem digər tərəfdən *sosial-iqtisadi quruluş* nöqtəyi-nəzərdən də öyrənilir. Bu quruluşun əsas elementləri mülkiyyət subyektləri: dövlət, kollektiv və fərdlər arasında olan münasibətlərdir. Belə ki, məhsulların istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif qruplar, təbəqələr, fərdlər və s. arasında iqtisadi münasibətlər baş verir. Bu iqtisadi münasibətlər istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin hökmran formasından asılı olur.

İqtisadi sistemin *institusional quruluşu* dedikdə cəmiyyətdə mövcud olan hüquqi statusla iqtisadi subyektlər arasında bağlanmış hüquqi münasibətlər nəzərdə tutulur. Belə ki, iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olaraq fərdi istehsalçılar, firmalar, firmalarla işçilər, istehlakçılar və s. arasında müəyyən hüquqi müqavilələr bağlanılır. Bu müqavilələrlə müxtəlif qanunlar, qaydalar mühafizə olunur.

Hər bir iqtisadi sistem *təşkilati quruluş* baxımından da nəzərdən keçirilir. Təşkilatı quruluşun əsas elementləri təsərrüfatçılıq subyektləri olan fərdi istehsalçılar, kollektivlər və dövlət təşkilatları arasında olan təsərrüfatçılıq münasibətləridir. Bu münasibətlər də mülkiyyətin hakim (üstün) formasından asılı olaraq əməkdaşlıq və rəqabət, razılaşma və tabeçilik, öz arzusu ilə və ya məcburi, kortəbii və şüurlu və s. formasında həyata keçirilir. Təsərrüfatçılıq subyektləri arasında olan əlaqələr şaquli (müxtəlif pillələr arasında) və üfiqi (eyni pillələr arasında) şəkildə həyata keçirilir.

İstehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin hökmran, üstün formasından və idarəetmə metodlarından asılı olaraq, iqtisadi sistemin müxtəlif növləri, formaları vardır. Bunların daha geniş yayılmış forması *bazar sistemi, bazar iqtisadiyyatıdır*. Bu sistem müasir dövrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemlərdən daha çox ömürlüsüdür. O, XVIII əsrdən yaranmağa başlamış və klassik nümunəsi İngiltərədə olmuşdur.

Bazar sisteminin iki tipini fərqləndirmək lazımdır. Birinci tip XX əsrin ilk onilliyinə qədər davam etmişdir. Onun xarakterik cəhəti azad bazarın, azad rəqabətin mövcud olmasıdır. Bu tip xalis kapitalizm də adlanır. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən dövlət-inhisarçı kapitalizminin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq bazar sisteminin tənzimlənən tipi qərarlaşmışdır. Bu tipin xarakterik cəhəti

bazarın dövlət tərəfindən az-çox dərəcədə tənzimlənməsidir.

Bazar sisteminin əsas üstünlüyü rəqabətin mövcud olması ilə əlaqədar hər bir istehsalçının yaşamaq, mövcud olmaq uğrunda əzmlə mübarizə aparmasıdır. O, yalnız istehsalı səmərəli təşkil etməklə, daha səmərəli işləməklə buna nail ola bilər. Bazar sistemində azad sahibkarlıq mövcud olduğu üçün iqtisadiyyatın əsas probleminin – nə?, nə qədər? və kimin üçün?, - həlli mülkiyyətçilər tərəfindən müstəqil yerinə yetirilir. Qiymətlərin qərarlaşması isə daha çox tələb və təklifin qarşılıqlı təsirindən baş verir. Bunun üçün isə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən daha geniş, ardıcıl istifadə edilməsidir. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur.

Bazar sistemi mütərəqqi cəhətlərlə yanaşı, müəyyən çatışmazlıqlara da malikdir. Əvvəla, istehsalçılar bazarın tələbinə müvafiq hərəkət etdikləri üçün bazarın kortəbii şıltaqlıqları ilə üz-üzə gəlir. Bunlar isə son nəticədə iqtisadi böhranların baş verməsinə səbəb olur. Bununla əlaqədar əhalinin məşğulluğu, qiymətlərin və s. səviyyəsi xeyli dəyişkən olur. Digər tərəfdən mülkiyyət müxtəlifliyi əhali gəlirlərinin qeyri-bərabərliyinə səbəb olmaqla sosial gərginliyin daim mövcud olmasına səbəb olur.

İqtisadi sistemin digər forması *inzibati-amirlik* sistemidir. Sosialist təsərrüfatçılıq sistemi adlanan bu sistem XX əsrin 20-ci illərində meydana gəlmiş, 50-ci illərində xeyli genişlənmiş, 90-cı illərdən başlayaraq tarix səhnəsindən sıxışdırılaraq demək olar ki, çıxarılmışdır. Sosialist təsərrüfatçılıq sistemində inzibati metodlardan daha çox istifadə edildiyi üçün, onu inzibati-amirlik sistemi də adlandırırlar. Bu sistemin xarakterik cəhəti istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin mövcud olması və buna görə də iqtisadiyyatın planauyğun şəkildə inkişaf etdirilməsidir. İqtisadiyyatın əsas probleminin – nə?, nə

qədər? həll edilməsində istehsalçılar sərbəst deyildir. İstehsal müəssisələri yuxarıdan verilmiş plan göstəricilərinə uyğun məhsul istehsal edirdilər. Kimin üçün? problemi isə yox idi. Çünki, cəmiyyətdə varlı və yoxsullar kəslin fərqlənmirdi. Hamı əsasən kütləvi istehsalın məhsullarından istifadə edirdi. İstehsal vasitələri dövlətin şəxsində cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə məxsus olduğu üçün insanlar tərəfindən istismarı, yəni bəzilərinin (çoxlğun) digərləri (azlıq) üçün işləmələri aradan qalxmışdır. Ölkədə istehsal olunmuş məhsul cəmiyyətin üzvləri arasında onların ictimai istehsalda sərf etdikləri əməyin miqdar və keyfiyyətinə müvafiq bölüşdürülürdü. İstehsalın məqsədi hamının tələbatını mümkün qədər dolğun ödəməkdən ibarət idi.

Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemlərdən biri də **qarışıq sistemdir**. Bu sistemin xarakterik cəhəti çox mülkiyyətçiliklə yanaşı iqtisadiyyatın idarə olunmasında həm bazar sisteminin, həm də inzibati amirlik sisteminin elementlərinin üstünlüyündə özünü göstərir. İqtisadiyyatın əsas probleminin həlli dövlətlə xüsusi bölmənin qarşılıqlı fəaliyyəti vasitəsilə həll olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı qarışıq iqtisadiyyatdır. Lakin bunların hər birində dövlət bölməsinin və xüsusi bölmənin xüsusi çəkisi müxtəlifdir. Bu müxtəliflikdən asılı olaraq bəzi ölkələrdə inzibati-amirlik metodlarından, digərlərində isə bazar sistemi metodlarından daha çox istifadə edilir.

İqtisadi sistemin formalarından biri də **ənənəvi sistemdir**. Belə ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, əsasən milli adət və ənənələrə, etik qaydalara, dini etiqadlara əsaslanır. İqtisadiyyatın başlıca problemi ölkənin tayfa və qəbilə başçılarının göstərişləri və məsləhətləri əsasında həyata keçirilir. Bu sistem adətən geridə qalmış ölkələrdə üstünlük kəsb edir. Bu ölkələrin bəzilərinin zəngin təbii sərvətlərə (neft, qaz və s.) malik olmasına

baxmayaraq geridə qalmış ölkələr hesab olunurlar. Çünki uzaq keçmişin qalıqları bu zənğın sərvətlərdən hamının mənafeyi üçün ədalətli istifadəyə imkan vermir.

3. İstehsal imkanları və iqtisadi seçimlərin qarşılıqlı əlaqəsi

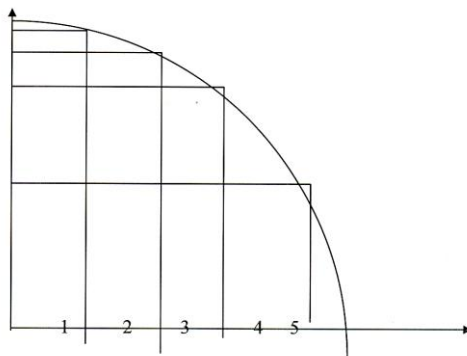
Hər bir iqtisadi sistemdə iqtisadi subyektlər özlərinin malik olduqları istehsal imkanlarından (istehsal amillərindən) iqtisadi məqsədlərinə çatmaq üçün iqtisadi seçim etməlidirlər. Səmərəli seçim malik olduqları istehsal imkanlarından daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

İqtisadi seçimin zəruriliyi hər şeydən əvvəl, tələbatların sonsuzluğu, iqtisadi resursların məhdudluğu ilə əlaqədardır. İqtisadi ədəbiyyatda resursların mütləq və nisbi məhdudluğu fərqləndirilir. Mütləq məhdudluq dedikdə, cəmiyyət üzvlərini bütün tələbatlarının eyni zamanda ödənilməsi üçün istehsal resurslarının kifayət qədər olmaması nəzərdə tutulur. Mütləq məhdudluq əsasən təbii və əmək resursları üçün səciyyəvidir. Nisbi məhdudluq dedikdə isə tələbatların dairəsi azaldılarsa, onların ödənilməsi üçün istehsal imkanlarının nisbətən tükənməyi nəzərdə tutulur. Nisbi məhdudluq maddi, maliyyə və informasiya resursları üçün səciyyəvidir.

İqtisadi subyektlər iqtisadi seçim edərkən nədənsə imtina etməli, nədənsə keçməlidir. Yəni, istənilən nəticəni əldə etmək üçün nə isə qurban verməlidir. Məsələn, cəmiyyətin iqtisadi imkanları (səment, qum, daş, metal və s) hesabına aşağıda göstərilən miqdarda mənzil tikintisini və ya sosial obiyektlərin tikintisini, ya da onların kombinasiyasını həyata keçirmək olar:

İmkanlar	Yaşayış evlərinin tikintisi	Xəstəxana, məktəb və s.-nin tikintisi
A	15	0
B	14	1
C	12	2
D	9	3
E	5	4
F	0	5

Bu rəqəmləri qrafik şəklində də göstərmək olar. Üfiqi ox üzərində xəstəxana, məktəb, uşaq baxçası və sairənin sayı, şaquli ox üzərində isə yaşayış evlərinin sayı göstərilir. Rəqəmləri qeyd edib sonra həmin nöqtələri birləşdirsək, alınan əyri xətt **istehsal imkanları** əyrisi (ABCDEF) olacaqdır.

İstehsal imkanları qrafiki göstərir ki, özünün iqtisadi potensialını tam realizə edən milli iqtisadiyyat, hər hansı nemətdən keçmədən başqa bir nemətin istehsalını artırma bilməz. Misalımızda sosial obyektlərin tikintisini artırmaq üçün mənzil tikintisini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Milli iqtisadiyyatın (iqtisadi sistemin) öz istehsal imkanları

həddində fəaliyyət göstərməsi onun səmərəli fəaliyyətinə dəlalət edir.

İstehsal imkanları əyrisindən (ABCDEF) kənarında götürülən M və N nöqtələrində istehsalın həyata keçirilməsi iqtisadi seçimin düzgün edilmədiyini göstərir. M nöqtəsində istehsalın həyata keçirilməsi həmin ölkə üçün uğursuz sayılır, çünki istehsal imkanlarından səmərəli istifadə edilməmişdir. N nöqtəsi əsasında istehsalın həyata keçirilməsi isə mümkün deyildir, çünki həmin nöqtə istehsal imkanları həddi xaricindədir.

İqtisadi seçim problemi daimidir. Belə ki, çoxsaylı tələbatları üdəmək üçün istifadə olunan hər bir amil məhdud olsa da ondan alternativ istifadə və istehsal amillərinin daha yaxşı kombinasiyası (uzlaşdırılması) problemi həmişə mövcuddur. ETT-nin inkişafı daha yaxşı kombinasiyaların qurulmasına səbəb olar.

§4. İqtisadi sistemlərin transformasiyası

Transformasiya latın sözü olub mənası dəyişmə, bir haldan (formadan, şəkildən) başqa, digər hala, formaya çevrilməsi prosesi deməkdir. İqtisadi sistemlərin transformasiyası iqtisadi sistemin müxtəlif formalarının, fazalarının dəyişilməsidir. Bu proses əsasən məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir iqtisadi sistemin daha mütərəqqi iqtisadi sistemlə əvəz olunmasıdır. Bu proses əsasən təkamül, iqtisadi əsasları bir-birindən kəskin fərqlənən cəmiyyət- yətlərdə isə inqilabi yolla baş verir.

İqtisadi sistemlərin transformasiyası haqqında baxışlar XX əsrin 50-60-cı illərində daha geniş yayılmışdır. Bu dövrdə kapitalizm (bazar sistemi) ilə sosializm (inzibati-amirlik sistemi) arasındakı ideoloji mübarizə xüsusilə kəskinləşmişdi. Hər bir sistem özünün həyatiliyini sübut etməyə çalışırdı.

Uolt Rostou «iqtisadi artım mərhələləri» nəzəriyyəsinə göstərirdi ki, sosialist ölkələrinin iqtisadiyyatı texnoloji səviyyəsinə görə kapitalist ölkələrinin səviyyəsinə çatanda sosializmin siyasi, iqtisadi, ideoloji cəhətləri kapitalizmindən çox da fərqli olmayacaq, yəni sosializm kapitalizm tərəfindən udulacaqdır. Z. Bjezinski, S. Xantin-qon və başqaları da bu fikirdə idilər.

P. Sorokinə görə ETT –nin təsiri altında qarşı-qarşıya durmuş iki sistem (kapitalizm və sosializm) bir-birinə qarşılıqlı təsir etməklə daha çox oxşar cəhətlər kəsb edəcəklər.

Yan Tinberqen isə göstərirdi ki, bu iki sistemin qarşılıqlı təsirindən yaranmış yeni cəmiyyət kapitalizmin dörd əsas prinsipindən (xüsusi mülkiyyət, iqtisadi həvəsləndirmə və mənfəət, bazar sistemi, dövlət müdaxiləsi) birinci üç prinsipini, sosializmin dörd əsas prinsipindən (sosial bərabərlik, fəhlə nəzarəti, iqtisadiyyatın planlaşdırılması, ictimai mülkiyyət) birinci üç prinsipini özündə əks etdirməlidir. Yəni hər iki sistemin birinci üç prinsipi yeni «qarışıq sistemin» əsası olmalıdır.

C. Helbreytə görə hər iki sistem bir istiqamətdə inkişaf edir, təsərrüfat quruluşu və mexanizminin oxşarlığı qarşılıqlı əməkdaşlığa aparır, düşmən münasibətləri arxa plana keçirir.

İqtisadi sistemlərin transformasiyası haqqında Koreya Respublikasından olan Go En Sikin fikri də maraqlıdır. O, yazır ki, bəşəriyyətdə iki böyük inqilab olmuşdur, o indi üçüncüsünə qədəm qoymuşdur. Fransa inqilabı şəxsiyyəti buxovlardan azad etmiş, lakin sosial bərabərsizlik yaratmışdır. Oktyabr inqilabı insanların sosial bərabərliyini irəli sürərək demokratiyanı təkmilləşdirmək cəhdi göstərmişdir, lakin o, totalitarizmin qurbanı olmuş, insanın fərdi azadlığını boğmuşdur. İndi dünya üçüncü demokratik inqilaba qədəm qoymuşdur. Bu inqilab əvvəlki inqilabların

ən yaxşı cəhətlərini özündə əks etməli universal insan qiymətliləri üzərində qurulmalıdır.

Buna bənzər fikrə yapon «iqtisadi möcüzə» müəlliflərindən biri olan S.Okitanın yazılarında da rast gəlmək olur. «Tez-tez belə bir fikir eşidilir ki, MDV (və Şərqi Avropa) ölkələrində tətənəli elan edilmiş bazar mexanizminə keçid bazar yönümlü iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyata nisbətən üstünlüyünün parlaq təzahürüdür. Mən belə hesab edirəm ki, bu səhv fikirdir... Problem bu iki sistemin əsaslarını uzlaşdırmaq, birləşdirməkdir, bazar mexanizmini dövlət planlaşdırılması və tənzimlənməsi ilə uyğunlaşdırmanın səmərəli yolunu tapmaqdan ibarətdir».

İqtisadi sistemlərdən hansının daha yaxşı olması haqqında sualın cavabını C. Helbreyt özünün «İqtisadi nəzəriyyə və cəmiyyətin məqsədi» əsərində aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: «ən yaxşı iqtisadi sistem – insanların çox ehtiyac duyduğu şeylərlə, onların maksimum tələbatını ödəməyə qadir olan sistemdir».

VI FƏSİL. ƏMTƏƏ – PUL MÜNASİBƏTLƏRİ

§1. İctimai təsərrüfatın formaları (tipləri)

İqtisadi ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən nemət, məhsul, xidmət, əmtəə və başqa anlayışlarla rastlaşırıq. **Nemət** dedikdə insanların müəyyən tələbatını ödəyən əşyalar, daha doğrusu şeylər nəzərdə tutulur. Nemətlər təbii və iqtisadi nemətlərə ayrılır. **Təbii nemətlər** dedikdə hava, su, günəş enerjisi, külək və s. nəzərdə tutulur ki, bunlar da insanın müəyyən tələbatını ödəyirlər. **İqtisadi nemətlər** dedikdə isə təbii nemətlər vasitəsilə insanların fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunmuş maddi nemət və xidmətlər nəzərdə tutulur. İqtisadi nemətlər insan əməyi ilə yaradıldığı üçün onlar insan əməyinin nəticəsi və ya sadəcə **məhsul** adlanır. **Xidmət** də insan əməyinin nəticəsidir, lakin onlar əsasən maddiləşmərlər, əşyalaşmırlar. Bəzi (maddi) xidmətlər göstərilərkən yeniləri yaradılmır, sadəcə köhnələri bərpa olunur.

Bəşəriyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində isə iqtisadi nemətlər əmtəə xarakteri alır, yəni onlar istehsalçının öz tələbatını ödəmək üçün deyil, başqalarının tələbatını ödəmək üçün istehsal olunur.

İnsanların tələbatını ödəyən iqtisadi nemətləri istehsal edən təsərrüfatların üç əsas formasına təsadüf olunur. Bu təsərrüfat növlərindən biri **natural təsərrüfatdır**. Natural təsərrüfatda istehsal olunan məhsullar əsasən təsərrüfatın öz daxilində istehlak olunur. Bu təsərrüfatda istehsalla istehlak arasında bilavasitə, birbaşa əlaqə daha genişdir. Bu təsərrüfatın bazarla əlaqəsi çox cüzdür. Burada təbii resurslar və əl əməyi üstünlük kəsb edir. İcma, quldar və feodal təsərrüfatları natural təsərrüfat idi.

Təsərrüfatın digər növü **əmtəə təsərrüfatıdır**. Bu təsərrüfatda məhsullar əsasən bazar üçün, mübadilə üçün istehsal olunur. Əmtəə təsərrüfatı ibtidai icma quruluşunun

dağılması dövründə meydana gəlmişdir. O, quldarlıq və feodalizmdə inkişaf etmiş, bazar iqtisadiyyatı sistemində isə hakim təsərrüfat formasına çevrilmişdir. Əmtəə təsərrüfatının meydana gəlməsinin *ilkin şərtləri* ictimai əmək bölgüsünün mövcud olması və istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin qərarlaşmasıdır. Belə ki, ictimai əmək bölgüsü nəticəsində insanlar müəyyən bir məhsul və ya onun bir hissəsinin istehsalı üzrə ixtisaslaşır. Gündəlik fəaliyyətdə isə onlar bir çox məhsullardan istifadə etmək məcburiyyətində olurlar. Özlərinə lazım olan bir çox məhsulları yalnız bazardan əldə edə bilirlər. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin qərarlaşması istehsalçıları bir-birindən təcrid edir, «uzaqlaşdırır». Onlar arasında iqtisadi əlaqələr yalnız bazar vasitəsilə mümkün olur. Əmtəə təsərrüfatının meydana gəlib inkişaf etməsində III Böyük ictimai əmək bölgüsünün qərarlaşması mühüm rol oynamışdır.

İctimai təsərrüfatın üçüncü növü *planlı təsərrüfatdır*. Təsərrüfatın bu forması istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin hökmran olduğu şəraitdə mümkün olur. Bu təsərrüfatlar plan orqanlarının müəyyən etdiyi çeşiddə və miqdarda məhsul istehsal edirlər.

Əmtəə təsərrüfatının da tarixən **üç növünə** rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri *sadə əmtəə istehsalıdır*. Bu, əmtəə istehsalı istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətə və mülkiyyətçinin şəxsi əməyinə əsaslanır. Sadə əmtəə istehsalında məqsəd əsasən istehsalçının digər istehlak şeylərinə olan tələbatını ödəməkdir. O, özünün istehsal etdiyi məhsulları satmaqla istehsal prosesini davam etdirməyə və öz ailəsinin yaşayışını təmin etməyə çalışır.

Əmtəə istehsalının digər növü *kapitalist əmtəə istehsalıdır*. Bu əmtəə istehsalı istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətə və maddəli işçilərin əməyinə əsaslanır. Kapitalist əmtəə istehsalında məqsəd mülkiyyətçinin

varidatını artırmaqdan ibarətdir. Kapitalist əmtəə istehsalı da sadə əmtəə istehsalı kimi kortəbii həyata keçirilir. Çünki onların fəaliyyəti cəmiyyət miqyasında tənzimlənir. Onlar bazarın dəyişkən tələbinə müvafiq məhsul istehsalını həyata keçirirlər. Kapitalizmdə əmtəə istehsalı ümumi xarakter daşıyır, yəni hər şey əmtəədir. Nəinki maddi nemətlər, hətta maddi nemət olmayan torpaq, iş qüvvəsi, vicdan, namus və sairə də satılıb-alınır. İş qüvvəsinin əmtəə xarakteri alması aşağıdakı şərtlərdən irəli gəlir:

a) iş qüvvəsi sahibi hüquqi cəhətdən azaddır, yəni o öz iş qüvvəsinin sahibi, mülkiyyətçisidir. Ona görə də iş qüvvəsinə sərəncam verə, sata bilər;

b) iş qüvvəsi sahibi istehsal vasitələrindən məhrumdur, yəni istehsal vasitələri başqalarının mülkiyyətindədir. İş qüvvəsi sahibi məhsul və xidmət istehsal etmək üçün başqalarının mülkiyyətində olan istehsal vasitələri ilə birləşmək üçün öz iş qüvvəsini satmalıdır. Quldarlıqda iş qüvvəsi sahibi – qul quldarın mülkiyyəti idi. Feodalizmdə isə təhkimli kəndli torpaq sahibindən yarım asılı idi. Təhkimli kəndli torpağa bağlı idi.

Əmtəə təsərrüfatının üçüncü forması ***sosialist əmtəə istehsalı*** idi. Bu əmtəə istehsalı istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətə və istehsal vasitələrinin birgə sahibləri olan cəmiyyət üzvlərinin bilavasitə ictimai əməyinə əsaslanır. Sosialist əmtəə istehsalı planlı xarakter daşıyırdı. Belə ki, hər bir təsərrüfatın fəaliyyəti plan orqanları tərəfindən tənzimlənirdi. Sosialist əmtəə istehsalının digərlərindən fərqli cəhətlərdən biri də onun məhdud xarakter daşması idi. Belə ki, istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyət şəraitində torpaq, istehsal və qeyri-istehsal obyektləri, iş qüvvəsi, vicdan, namus və s. əmtəə xarakteri daşımırdı və alqı-satqı obyektləri deyildilər.

§ 2. Əmtəə və onun xassələri

Əmtəə dedikdə mübadilə üçün istehsal olunmuş əmək məhsulları nəzərdə tutulur. İqtisadi nemət istehsalçının öz tələbatı üçün deyil, başqasının tələbatını ödəmək üçün istehsal olunduqda əmtəə olur. Məsələn, dərzinin özü və ailə üzvləri üçün tikdiyi köynək əmtəə deyil, əmək məhsulu, maddi nemətdir. Satmaq üçün bazara çıxardığı köynək isə əmtəədir. Satışa çıxarılan köynək təbiətən, məzmunca əmək məhsuludur, təzahür formasına görə isə əmtəədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə istehsalı dairəsi tək-cə maddi nemətlər istehsalı dairəsini deyil, qeyri-maddi istehsalı, xidmət dairəsini də əhatə edir. Burada fəaliyyət göstərən insanlar da ictimai faydalı əmək sərf edirlər. Onların əməyi maddi (dəyər) forması almasa da qiymət formasını alır, qiymətləndirilir.

Əmtəə bir tərəfdən istehlak dəyəri, digər tərəfdən isə mübadilə dəyəri xassəsinə malikdir. Əmtəənin *istehlak dəyəri* dedikdə onun faydalılığı, insanın bu və ya digər tələbatını ödəmək xassəsi nəzərdə tutulur. İstehlak dəyəri, yəni əmtəənin insanın tələbatını ödəmək qabiliyyəti onun fiziki və kimyəvi xassələrindən, həndəsi ölçüsündən və s. asılıdır. Məsələn, ərzaq məhsullarının insanların tələbatlarının ödənilməsi onlarda olan zülal, karbohidrat, yağ və s. asılıdır. Geyim əşyaları isə liflərin fiziki xassələrindən asılı olaraq tələbatları ödəyir. İstehlak dəyəri insanın tələbatını bilavasitə və ya dolaylı yolla (bilvasitə) ödəyir. Ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, ev əşyaları və sairə insanların tələbatını bilavasitə ödəyir. İstehsal vasitələri isə insanın tələbatını bilavasitə, dolaylı ödəyir, onlardan insanların tələbatını bilavasitə ödəmək üçün lazım olan məhsulların istehsalında istifadə olunur.

Əmtəənin *mübadilə dəyəri*, xassəsi dedikdə isə müxtəlif istehlak dəyərlərinin bir-biri ilə mübadilə oluna bilmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Müxtəlif istehlak

dəyərlərinin mübadiləsi müəyyən miqdar nisbətində həyata keçirilir. Məsələn, bir köynək 20 kq almaya mübadilə olunur, (1:20). Bu nisbət zaman və məkandan asılı olaraq dəyişilir. Bir bazarda 1:20 nisbətindədirsə, digərində 1:22 nisbətində ola bilər. Bir bazarda səhər 1:20 nisbətindədirsə, axşam üstü 1:22 nisbətində ola bilər.

Əmtənin bu iki xassəsi istehsalçı və istehlakçı (alıcı, istifadə edən) üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli deyildir. İstehsalçını maraqlandıran əsas xassə mübadilə dəyəridir. Onun üçün fərqi yoxdur ki, çörək və ya qumbara istehsal etsin. Onu maraqlandıran daha çox gəlir əldə etmək, vər-dövlətini artırmaqdır. Lakin o, daha çox gəlir əldə etmək üçün mübadilə dəyərinin hamili, daşıyıcısı olan istehlak dəyərinə, onun dəyəərə mütabiq (müvafiq) olmasına fikir verməlidir. İstehlakçını isə əksinə birinci növbədə istehlak dəyəri maraqlandırır. Onun üçün eyni zamanda bu istehlak dəyəri müqabilində onun nə qədər ödəyəcəyi də əhəmiyyətsiz deyildir. Ümumiyyətlə əmtəə bu iki xassənin vəhdətindən ibarətdir. **Bu iki xassə arasındakı ziddiyyət əmtəə daxili ziddiyyətdir.**

Hələ qədim dövrlərdən başlanmış nəzəriyyəçilər əmtənin bu iki xassəsini bu və ya digər dərəcədə izah etmişlər. Onlar həmçinin əmtənin iki xassəsinin səbəbini də izah etməyə cəhd göstərmişlər. Bu barədə Karl Marksın söylədiyi fikir daha elmidir. O, sübut edir ki, əmtənin bu iki xassəsi əmtəni istehsal edən insan əməyinin ikili xarakterindən asılıdır. Onun fikrincə əmtəni istehsal edənin əməyi bir tərəfdən konkret, digər tərəfdən isə mücərrəddir.

Əməyin *konkretlik xassəsi* dedikdə onun müəyyən bir konkret formada sərflənməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, dəmirçilik, dərzilik, çəkməçilik və s. Müxtəlif konkret əmək növləri bir-birindən istifadə etdikləri istehsal vasitələri və qarşıya qoyduqları məqsədə görə fərqlənir. Dəmirçi çəkcik, zindan, dəmir və sairədən istifadə edərək

balta, dəhrə istehsal edir. Çörəkçi isə un, su, duz, istilik və sairədən istifadə edərək çörək məmulatı istehsal edir. Əməyin konkretlik xassəsi əmtəənin istehlak dəyərini yaradır. Müxtəlif konkret əmək növləri bir-birindən keyfiyyətcə fərqlənirlər.

Əməyin *mücərrədlik xassəsi* dedikdə isə konkret formasından asılı olmayaraq ümumiyyətlə iş qüvvəsinin sərf olunması nəzərdə tutulur. Belə ki, istər dəmirçi, istərsə də çörəkçi müvafiq əmtəələri istehsal edərkən müəyyən miqdarda iş qüvvəsi sərf edir. Bu zaman onlar istehsalla əlaqədar fikirləşir, görür, eşidir, əzələlərini hərəkətə gətirir, müəyyən qədər enerji sərf edir. Müxtəlif peşə sahiblərinin sərf etdikləri mücərrəd əmək bir-birindən kəmiyyətcə fərqlənir. Ağır əmək sahələrində çox, yüngül sahələrdə isə nisbətən az iş qüvvəsi (enerji) sərf olunur. Əməyin mücərrədlik xassəsi isə əmtəənin mübadilə dəyəri xassəsini yaradır. Müxtəlif istehlak dəyərinin bir-birinə mübadilə olunmasına səbəb onların istehsalına sərf olunan mücərrəd əməyin eyni kəmiyyətə malik olmasıdır. Bir köynəyin 20 (22 və s) kq almaya mübadilə olması o deməkdir ki, köynəyin istehsalına sərf olunan mücərrəd əmək 20 (22) kq almanın istehsalına sərf olunan mücərrəd əməyə bərabərdir.

Mübadilə dəyəri əmtəə istehsalının mühüm kateqoriyası olan dəyərin təzahür formasıdır. Əmtəələr mübadilə olunarkən onların dəyəri mübadilə dəyəri formasında miqdar nisbəti şəklində təzahür olunur.

§ 3. Dəyər, dəyər kəmiyyəti və dəyər qanunu.

Əmtəənin dəyəri və dəyər ölçüsü haqqında nəzəriyyəçilər arasında xeyli fikir ayrılığı vardır. İstər klassiklər (A.Smit, D.Rikardo), istərsə də marksistlər dəyər mənbəyinin əmək olduğunu irəli sürürdülər. K.Marksın fikrincə *dəyər* əmtəə istehsalçılarının əmtəədə

maddiləşmiş, cisimləşmiş əməyidir. Dəyər kəmiyyəti isə əməyin sərf olunduğu vaxtla (iş vaxtı ilə) ölçülür. Eyni əmtəə (çörək, ət, neft və s.) istehsal edən istehsalçılar müxtəlif amillərdən asılı olaraq əmtəə istehsalına müxtəlif miqdarda əmək sərf edirlər. Bazarda isə onlar ictimai zəruri əmək məsrəfləri əsasında qərarlaşan qiymətlə satılırlar. ***İctimai zəruri əmək məsrəfləri*** (başqa sözlə ***ictimai zəruri iş vaxtı***) dedikdə normal istehsal şəraitində əmtəə vahidinin istehsalı üçün tələb olunan əmək (iş vaxtı) nəzərdə tutulur. Əmtəə istehsalının daha çox hissəsini istehsal edən əmtəə istehsalçılarının sərf etdikləri əmək (iş vaxtı) ictimai zəruri əmək məsrəfləri hesab olunur. İctimai zəruri iş vaxtı sabit deyil, dəyişkən kəmiyyətdir. O, əmək məhsuldarlığı ilə tərs, əmək intensivliyi ilə düz mütənasibdir. Belə ki, əmək məhsuldarlığı yüksəldikdə dəyər kəmiyyəti aşağı düşür və əksinə. Əmək intensivliyi yüksəldikdə isə dəyər kəmiyyəti də yüksəlir və ya dəyişmir. **Əmək məhsuldarlığı** dedikdə canlı əməyin məhsul istehsal etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. O, vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsulla və ya məhsul vahidinə sərf olunan əməklə ölçülür. **Əmək intensivliyi** isə vaxt vahidi ərzində sərf olunmuş əməklə ölçülür. İntensivliyin artması o deməkdir ki, vaxt vahidində daha çox əmək sərf olunmuşdur. Bunun nəticəsində də əmtəənin dəyəri artır.

Bəzi nəzəriyyəçilər isə (Bem-Baverk və s.) əmtəənin dəyərini, dəyər kəmiyyətini əmtəənin ***faydalılığı*** ilə izah edirlər. Bunun əsasında da son faydalılıq, son məhsuldarlıq və s. nəzəriyyələri yaranmışdır.

Digər nəzəriyyəçilər isə əmtəənin dəyərini istehsal amilləri (torpaq, əmək, kapital) ilə izah edirdilər. Onlar adətən dəyəri istehsal xərcləri ilə eyniləşdirirlər.

Əmtəə dəyərini onun qiyməti ilə eyniləşdirilməsi hallarına da rast gəlmək mümkündür. Əslində isə əmtəənin dəyəri mahiyyət, qiymət isə dəyərin təzahürüdür.

Dəyər qanunu əmtəə istehsalının ümumi iqtisadi qanunudur. Maddi nemətlərin əmtəə xarakterini kəsb etdiyi bütün cəmiyyətlərdə dəyər qanunu fəaliyyət göstərir. **Dəyər qanunu** əmtəələrin istehsalı və mübadiləsinin ictimai zəruri əmək məsrəfləri (ictimai zəruri iş vaxtı) müqabilində həyata keçirilməsini tələb edir. Fərz edək ki, bazara 100 vahid əmtəə çıxarılmışdır. Onun 20 vahidini istehsal edənlər hər vahidinə 10 saatlıq əmək, 25 vahidini istehsal edənlər hər vahidə 12 saatlıq əmək, 40 vahidini istehsal edənlər 15 saatlıq əmək, 10 vahidini istehsal edənlər 17 saatlıq əmək, 5 vahidi istehsal edənlər isə 18 saatlıq əmək sərf etmişlər. Bazarın tələbatının çox hissəsini 40 vahidi istehsal edənlər ödədiyi üçün ictimai zəruri iş vaxtı 15 saat olacaqdır. Dəyər qanunu tələb edir ki, həmin əmtəənin istehsalına 15 saatlıq əmək sərf olunmalıdır.

Mülkiyyət müxtəlifliyinin hökmranlığı şəraitində dəyər qanunu kortəbii fəaliyyət göstərir və aşağıdakı nəticələrə səbəb olur. **Birincisi** dəyər qanununun fəaliyyəti əmtəə istehsalçılarını təbəqələşdirir. Belə ki, ictimai zəruri əmək məsrəflərindən çox əmək sərf edənlər var-yoxdan çıxırlar. İctimai zəruri əmək məsrəflərindən az əmək sərf edənlər isə varlanırlar. **İkincisi**, dəyər qanununun fəaliyyəti məhsuldar qüvvələri inkişaf etdirir. Belə ki, əmtəə istehsalçıları müflisləşməmək üçün ictimai zəruri əmək məsrəflərindən az əmək sərf etməyə cəhd göstərirlər. Bu məqsədlə daha məhsuldar texnikadan, texnologiyadan, əmək üsullarından istifadə etməyə çalışırlar. Bu kimi səylər isə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini inkişaf etdirir. **Üçüncüsü**, dəyər qanunu kortəbii olaraq istehsal vasitələri və işçi qüvvəsinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında yenidən bölüşdürür. Bunlar bazarın tələbatını ödəmək üçün az tələbatlı sahələrdən çox tələbatlı sahələrə gedirlər. Daha

dəqiq desək az gəlirli (mənfəətli) sahələrdən yüksək mənfəət gətirən sahələrə üz tuturlar.

§ 4. Əmtəə tədavülü və pulun meydana gəlməsi

Satılmaq üçün istehsal olunmuş məhsul və xidmətlər istehsal dairəsində uzun müddət qalmamalıdır. Çünki onlar, istehsalçının tələbatını ödəmək üçün deyil, başqasının tələbatını ödəmək üçün istehsal olunmuşlar. Başqasının tələbatını ödəmək üçün o, mübadilə dairəsinə daxil olmalı və burada başqasının əmtəəsi ilə mübadilə olunmalıdır.

Mübadiləyə daxil olan əmtəələrdən biri, əvvəlki misalımızda köynək nisbi dəyər formasında, digəri 20 kq alma isə ekvivalent dəyər formasında olur. Nisbi dəyər formasında olan əmtəə aktivdir, mübadiləyə can atır. Ekvivalent dəyər formasında olan əmtəə isə passivdir, mübadiləyə can atmır. O, yalnız özünün istehlak dəyərində nisbi dəyər formasında olan əmtəənin dəyərini, onda maddiləşmiş əməyi əks etdirir. Köynək=20 kq alma misalında ekvivalent rolunu oynayan 20 kq alma göstərir (deyir) ki, bir köynək istehsalına, 20 kq almanın istehsalına sərf olunan qədər mücərrəd əmək sərf olunmuşdur.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar əmtəə istehsalı və mübadiləsi də inkişaf etmişdir. K. Marks müasir cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan pulun meydana gəlməsi prosesini nəzərdən keçirərkən dəyər formalarının inkişafına da diqqət yetirmişdir. O, göstərirdi ki, cəmiyyətin inkişafının aşağı mərhələsində **sadə və ya təsadüfi** dəyər forması mövcud olmuşdur. Bu zaman natural təsərrüfatlar arasında mübadilə təsadüfi xarakter daşıyırdı. Mübadilə edilən məhsullardan biri nisbi, digəri isə ekvivalent formada olmuşdur.

Cəmiyyətin və həmçinin mübadilənin inkişafı ilə əlaqədar sonralar **dolğun və ya geniş** dəyər forması meydana gəlmişdir. Bu formanın xarakterik cəhəti ondan

ibarətdir ki, müəyyən bir əmtəə nisbi dəyər formasında bir neçə əmtəə isə ekvivalent dəyər formasında olmuşdur.

Əmtəə istehsalı və mübadiləsinin sonrakı inkişafı *ümumi dəyər* formasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu zaman çoxlu miqdarda əmtəə nisbi dəyər formasında, müəyyən bir əmtəə isə ekvivalent dəyər formasında olmuşdur. Müxtəlif bazarlarda ekvivalent əmtəə rolunda duz, xəz, dəri, qurudulmuş balıq və s. çıxış etmişdir. Ümumi dəyər forması əmtəə istehsalı və mübadiləsinə xeyli asanlaşdırmışdır. Belə ki, hər bir istehsalçı öz məhsulunu bazarda ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəəyə mübadilə edir, sonra isə bu əmtəə ilə özünə lazım olan başqa bir əmtəəni asanlıqla ala bilər. Bu forma əvvəlkilərə nisbətən mütləq olsa da, əmtəə mübadiləsinin inkişafına maneçilik törədirdi. Çünki müxtəlif bazarlarda ekvivalent rolunda müxtəlif əmtəələrin çıxış etməsi mübadilənin inkişafına şərait yaratmırdı, əksinə, maneçilik edirdi. Belə bir şəraitdə bütün bazarlarda ümumi ekvivalent rol oynayan pul meydana gəldi. Bu zamandan etibarən əmtəələr iki qütbə ayrıldılar: bir qütbə bütün sırayı əmtəələr, digər qütbə isə «general» rolunu oynayan pul dayandı. Sırayı əskərlər generalın əmrinə tabe olduqları kimi, sırayı əmtəələr də pulun bütün əməllərinə tabe olurlar.

Müxtəlif dövrlərdə pul rolunda müxtəlif metallar çıxış etmişdi. Nəhayət, XIX əsrin ortalarından bu rolu qızıl ifadə etməyə başlamışdır. Qızılın ümumi ekvivalent rol oynamasında onun fiziki, kimyəvi xassələri ilə yanaşı ictimai çəkisinin yüksək olması (istehsalı üçün çoxlu əməyin tələb olunması) da mühüm rol oynamışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda pulun mahiyyəti haqqında digər baxışlar da vardır. Məsələn, P. Samuelsona görə pul süni sosial şərtidir. C. Helbreytə görə isə **pul insanlar arasında olan razılaşmanın məhsuludur**. Müasir dövrdə dəbdə olan «Ekonomiks»in müəlliflərinə görə satıcıların öz məhsul və

xidmətlər müqabilində qəbul etdiyi hər şey puldur; pul rolunu oynayan hər şey puldur.

Onu da qeyd edək ki, pulun mahiyyəti haqqında müasir nəzəriyyəçilərin baxışlarına nisbətən, XIII əsrdə yaşamış Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin baxışları daha elmidir. Onun fikrincə müxtəlif şəxslərin hazırladıqları məhsullara sərf etdikləri əmək müxtəlif (çox və az) ola bilər və buna görə də zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar, o da “dinar (pul) olar”(Bax Xacə Nəsirəddin Tusi, Əxlaqi-Nasiri, Bakı 2005).

Pulun meydana gəlməsi əmtəə fetişizmini daha da gücləndirdi. K.Marksa görə əmtəə fetişizminin (kapital, I cild, fəsil 1, §4) mahiyyəti insanlar arasında münasibətlərin əşyalaşması, əşyaların insanlar üzərində hakimiyətidir. Belə ki, əmtəə istehsalçısı özünün gündəlik təcrübəsində əmin olur ki, onun maddi rifahı əmtəənin bazarda “özünü aparmasından”, onun satılıb-satılmamasından, baha və ya ucuz satılmasından aslıdır. Beləliklə əmtəəyə çevrilmiş əşyalar sanki “canlı ruha” malik olurlar. Belə çıxır ki, insanlar əmək məhsullarının hərəkətini idarə etməzlər, əksinə, əmtəə forması almış əmək məhsulları insanların taleyini idarə edir. Pulun meydana gəlməsilə əmtəə fetişizmi pul fetişizminə çevrilir.

§ 5. Pulun mahiyyəti və vəzifələri

Pul–ümumi ekvivalent rolu oynayan əmtəədir, o, əmtəələrin dəyərini ölçür və onların mübadiləsində vasitəçi rolunu oynayır.

K. Marks pulun əmələ gəlməsi prosesini tədqiq etməklə yanaşı, onun iqtisadiyyatda oynadığı vəzifələri də izah etmişdir.

Pulun birinci vəzifəsi *dəyər ölçüsü* rolunu oynamasıdır. Bu o deməkdir ki, pul tədavül dairəsində olan əmtəələrin dəyərini ölçür. Pulun dəyər ölçüsü vəzifəsini yerinə yetirməsinin səbəbi pulun özünün əmtəə olması, dəyərə malik olmasıdır. Pul özü dəyərə malik olduğu üçün başqa əmtəələrin də dəyərini ölçə bilər. Dəyər ölçüsü vəzifəsini xəyali pul yerinə yetirir. Əmtəə istehsalçısının (satıcının) cibində pul olmasa belə o, öz əmtəəsinin vahidini müəyyən miqdar pula bərabərləşdirərək onun qiymətini müəyyən edir.

Pulun digər vəzifəsi *tədavül vasitəsi* rolunu oynamasıdır. Pul bu vəzifəni yerinə yetirdikdə əmtəə ilə öz yerini dəyişir. Əmtəə satıcıdan alıcıya, pul isə alıcıdan satıcıya keçir. Tədavül vasitəsi rolunu oynamaq üçün real pulun alıcıda olması zəruridir. Pul tədavülü vasitəsi rolunu oynayarkən digər əmtəənin dəyəri reallaşır, pul formasını alır. Əmtəə dəyərinin pulla ifadəsi qiymət adlanır. Onu da qeyd edək ki, dəyər ölçüsü rolunda necib metal çıxış edirdisə tədavül vasitəsi rolunda onun əvəzləyicisi kağız pullar, kredit pullar çıxış edir. Onların real dəyəri yoxdur, onlar tam dəyərlili pulların nişanları, simvollarıdır. Onlara icbari məzənnə verən dövlətdir. Bu məzənnə həmin dövlətin sərhədləri daxilində qüvvəyə malikdir.

Tədavül prosesində əmtəə ilə pulun öz yerlərini dəyişməsi əmtəə metamor fazaları adlanır: Θ -P; P- Θ .

Sadə əmtəə tədavülünün ümumi formulu $\Theta - P - \Theta$ -dir. Burada pulun vasitəçi rolunu oynaması onun çıxdığı nöqtədən – istehsalçıdan (satıcıdan) daim uzaqlaşmasına səbəb olur. Belə ki, sadə əmtəə istehsalçısı əmtəəsi müqabilində aldığı pula özünə lazım olan digər əmtəələr alır.

Kapitalist əmtəə tədavülünün ümumi formulu P- Θ -P-dir. Burada əmtəənin vasitəçi rol oynaması pulun çıxdığı nöqtəyə artıqlaması (P) ilə qayıtmasına səbəb olur.

Nəticədə kapitalist (sahibkar) öz məqsədinə, qazanc əldə etmək məqsədinə nail olur.

Pulun yerinə yetirdiyi digər vəzifə *yığımdır*. Yığım dedikdə pulun tədavüldən götürülməsi nəzərdə tutulur. Klassik formada bu vəzifəni qızıl, gümüş və onlardan hazırlanmış əşyalar yerinə yetirirdi. Tədavül üçün lazım olduqda, bu əşyalar yenə pula çevrilirdi. Müasir dövrdə isə yığım dedikdə pulların banklara toplanması, qiymətli kağızlara çevrilməsi və sairə nəzərdə tutulur.

Pulun yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri də *tədiyyə* vasitəsi olmasıdır. Pulun bu vəzifəsi əmtəələrin möhlətlə satılması zərurəti ilə əlaqədardır. Bu zaman əmtəə ilə pul üz-üzə gəlmir. Əmtəə satıcıdan alıcıya, müəyyən müddətdən sonra isə pul alıcıdan satıcıya keçir. Əmək haqqı, kommunal xidmətlər, müavinətlər, vergilər və sairə ödənildikdə də pul tədiyyə vasitəsi rolunu oynayır. Pulun tədiyyə vasitəsi vəzifəsindən kredit pullar-veksellər, banknotlar, çeklər və s. törəyir.

Pulun yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri də *dünya pulu* vəzifəsidir. Bəzi ticarət əlaqələrində, müharibə xəracı ödənildikdə, pul dünya pulu rolunu oynayır. Bu zaman o, bütün milli formaları ataraq qızıl külçələr şəklində çıxış edirdi. Bir çox nəzəriyyəçilərə görə hazırda dünya pulu rolunda beynəlxalq valyuta çıxış edir.

Pulun vəzifələrinə dair başqa baxışlar da vardır. «Ekonomiks»in müəllifləri pulun üç vəzifəsini nəzərdən keçirirlər. Bunlara dəyər ölçüsü, tədavül vasitəsi və yığım vasitəsini aid edirlər. Bu vəzifələrin izahı da marksist izahından müəyyən qədər fərqlidir. Məsələn, dəyər ölçüsü dedikdə pul vahidi – dollar nəzərdə tuturlar.

Dəyər formalarının inkişafının nəticəsi olan pul bəşəriyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində müxtəlif formalarında olmuşdur. Muzeylərdə müxtəlif formalı pullara rast gəlmək mümkündür. Əvvəllər pulları hazırlamaq üçün adətən mis, bürünc və s. istifadə olunurdu.

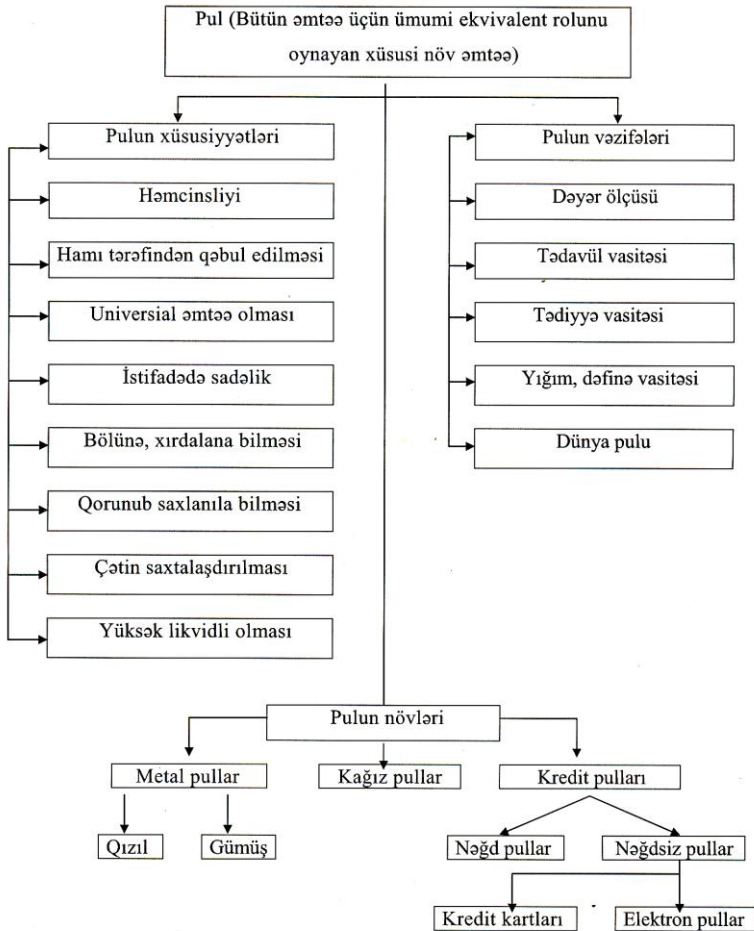
Sonralar bu məqsədlə gümüş və qızıldan istifadə olunmuşdur.

İlk kağız pullar XII əsrdə Çində buraxılmışdır. ABŞ-da 1690, Fransada 1571-ci illərdə, Rusiyada isə XVIII əsrdə II Yekatrinanın hakimiyyəti illərində kağız pullar buraxılmışdır. Kağız pullar dövlət tərəfindən buraxılır və tədavüldə qızılı əvəz edir. O, tədavül, tədiyyə və yığım vasitəsi vəzifələrini yerinə yetirir.

XX əsrin əvvəllərindən isə kredit pullar (kartoçkalar) buraxılmağa başlanmışdır. İlk kredit pullar 1915-ci ildə ABŞ-da buraxılmışdır. Rusiyada isə kredit pullar (kartoçkalar) 1993-cü ildə buraxılmışdır. Kredit kartoçkaları banklar tərəfindən buraxılır, ödəniş və borc (kredit) vəzifələrini yerinə yetirir. Əmtə tədavülündə bunların xüsusi çəkisi sürətlə artır.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq tədavüldə elektorn pullar işlədilməyə başlanmışdır. Dünya ticarətinin 10%-ə qədəri bu pullarla həyata keçirilir.

Kağız pullar dövlət tərəfindən dövlətin ehtiyaçları üçün, banknotlar isə emissiya bankları tərəfindən əmtə tədavülünün ehtiyaçları üçün buraxılır.

Şəkil 6.1

VII FƏSİL. BAZAR İQTİSADIYYATININ XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ, MODELLEƏRİ

§ 1. Bazar iqtisadiyyatının genezisi və xarakterik cəhətləri

Hər bir iqtisadi sistemin əsas elementi insandır. İnsan həm istehsalın zəruri şərti, həm də onun məqsədidir. İqtisadiyyatın əsas vəzifəsi insanların tələbatını daha dolğun ödəmək üçün lazım olan məhsul və xidmətlər istehsal etməkdən ibarətdir. İqtisadiyyat bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün daim ahəngdar işləməlidir.

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının ahəngdar, normal fəaliyyət göstərməsi üçün onun müxtəlif sahələri və cəhətləri arasında müəyyən nisbətlərin (proporsiyaların) gözlənilməsi zəruridir. Bu nisbətlərin geniş izahı sonrakı fəsillərdə veriləcəkdir. İqtisadi sistemlərdə bu nisbətlərin gözlənilməsi müxtəlifdir; ayrı-ayrı metod və vasitələrlə həyata keçirilir. Bazar sistemində bu nisbətlərin tənzim edilməsi bazar vasitəsilədir. İnzibati – amirlik sistemində isə bu nisbətlərin gözlənilməsi, tənzim olunması şüurlu, plana uyğun həyata keçirilir. Qarışıq iqtisadi sistemdə isə həm bazar, həm də planlaşdırma elementlərindən bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur.

İqtisadiyyatda gözlənilməsi zəruri olan nisbətlərin bazar vasitəsilə tənzim olunması *bazar iqtisadiyyatının mahiyyətini* təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatında bazarın, əmtəə münasibətlərinin üstünlüyü onun əmtəə təsərrüfatı ilə eyni olmasına dəlalət etmir. Belə ki, əmtəə istehsalının, bazarın tarixi çox qədimdir. Kapitalist əmtəə istehsalının tarixi isə XVI əsrdən başlanır. Kapitalist əmtəə istehsalının sürətli inkişafı isə sənaye çevrilişindən sonra başlanmışdır. XX əsrin 60-cı illərinə qədər o, kapitalizm adlanırdı. XX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq bazar iqtisadiyyatı məhfumundan istifadə edilməyə başlandı. O, kapitalizmdən (azad bazar iqtisadiyyatından) məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə, rəqabətin məhdudluğuna, dövlətin rolunun güclənməsinə və s.

görə fərqlənir. Bazar iqtisadiyyatı özünəməxsus genetik əsaslara malikdir. Bunlara: inkişaf etmiş ictimai əmək bölgüsünün olması; əmtəə istehsalının ümumi xarakter alması; tələb və təklifin yüksək dinamikliyi; inkişaf etmiş infrastrukturun olması; istehsalın beynəlmilləşdirilməsi; iqtisadi inteqrasiya və s. göstərmək olar.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri ***çoxmülkiyyətçiliyin*** mövcud olmasıdır. Bu iqtisadiyyat istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətlə yanaşı, qrup, dövlət və qarışıq mülkiyyətlərin birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Mülkiyyət müxtəlifliyi iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvələrindən biri olan rəqabətin baş verməsinə səbəb olur. Hər bir sahibkar daha çox qazanc əldə etmək üçün fərdi əmək məsrəflərini ictimai əmək məsrəflərindən aşağı salmağa cəhd göstərir. Bunun üçün isə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, mütərəqqi əmək üsullarından və s. daha geniş istifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən digəri ***bərabərlikdir***. Yəni, mülkiyyət sahibləri bir-birinə qarşı və qanun qarşısında bərabərdirlər. Məsələn, istehsal vasitələri sahibi olan sahibkarla, iş qüvvəsinin sahibi olan işçi, bazarda mülkiyyət sahibləri kimi qarşılaşırlar. Bunların hər biri öz əmtəəsini daha yüksək qiymətə satmağa çalışır. Bu mülkiyyətçilər qanun qarşısında da bərabərdirlər. Məsələn, vergi ödəyiciləri olmaq ehtibarilə onların arasında fərq yox dərəcəsidir. Hər biri öz əmlakına, gəlirinə və s. müvafiq vergi ödəyir. Eyni tərkibli cinayət üçün mülkiyyətin növündən asılı olmayaraq eyni cəza alırlar və s.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərdən biri də ***azadlıqdır***. Belə ki, iqtisadiyyatın əsas problemi olan: nə?, nə qədər? və kimin üçün? problemini hər bir sahibkar müstəqil həll edir. Hər bir sahibkar istədiyi və bacardığı fəaliyyət sahəsi ilə məşğul ola bilir, heç kəs onu məcbur etmir. Azadlığın digər tərəfi ondan ibarətdir ki, hər bir mülkiyyətçi, sahibkar özünə tərəf müqabili seçməkdə azaddır. Yəni öz məhsul və xidmətlərini istədiyi şəxsə (istehlakçıya) sata bilər, istədiyi

şəxsdən də ala bilər. Sahibkar həmçinin işçi qüvvəsini seçməkdə də azaddır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində azadlıq dedikdə, sahibkarın öz mənfəətindən azad surətdə istifadə etmək hüququ da nəzərdə tutulur. O, əldə etdiyi mənfəətdən zəruri ödəmələri (vergi, sığorta və s.) ödədikdən sonra, yerdə qalan hissədən istədiyi kimi istifadə edə bilər. Bu şəraitdə mövcud olan azadlığa, həmçinin, istehlakçıların azadlığını da aid etmək olar. Yəni istehlakçılar bazarların bolluğu şəraitində azad seçimi həyata keçirə bilərlər.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri onun **riskli xarakter** daşmasıdır. Belə ki, bazar subyektlərinin heç biri fəaliyyətinin son nəticəsini təsəvvür edə bilmir. O, son nəticədə ya öz istədiyinə nail olur, ya da uduzur. Bazar iqtisadiyyatı ağıllı risk etməyi tələb edir.

Cəmiyyətdə **«Bentamin»**in hökm sürməsi də bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biridir. Yəni, hər bir şəxs yalnız özü haqqında fikirləşir. Cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti şəxsiyyət deyil, daha çox fərdiyyətçidir, xudpəsənddir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində iki qardaşdan biri milyonçu, digəri isə dilənçi ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri də bu iqtisadiyyatın kommersiona sirtinə əsaslanmasıdır. Yəni ayrı-ayrı istehsalçılar əldə etdikləri yenilikləri gizli saxlayırlar. İqtisadi fəaliyyətin **kommersiona sirtinə** əsaslanması yenilikləri tətbiq edənlərə yüksək qazanc əldə etməyə imkan yaradır. Bununla da onlar rəqabət mübarizəsində qalib çıxırlar. Rəqiblər isə müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək həmin yenilikləri əldə etməyə və öz fəaliyyətlərində istifadə etməyə çalışırlar. Bu mübarizə də məhsuldar qüvvələri inkişaf etdirir.

Nəzəriyyəçilərin çoxunun fikrincə bazar iqtisadiyyatı səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemdir. Bu sistemdə dövlətin roluna gəldikdə isə fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, klassiklər və onların sələfləri olan yeni klassiklər dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini inkar edir, ya da minimal müdaxiləsini üstün tuturlar. Keynsçilər isə bazar iqtisadiyyatı

sistemində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən daha geniş tənzimlənməsini irəli sürürlər. Bu və ya digər dövrdə və ölkədə bu istiqamətlərdən hansına üstünlük verilməsi idarə edənlərin iqtisadi təfəkkür səviyyəsi və onların hansı nəzəriyyəyə üstünlük vermələrindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatının aşkar görünən müsbət cəhətləri ilə yanaşı, müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı ətraf mühiti və bərpa olunmayan təbii resursların qorunmasına biganə münasibət bəsləyir; sosial-zəruri məhsulları deyil, daha baha və dəbdəbəli məhsullar istehsalına üstünlük verir; əməyə, gəlirlərə təminat vermir və s. Bu və ya digər çatışmazlıqlarla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı bazar «xəstəliklərindən», bazar hərc-mərcliklərindən də azad deyildir. Bu və ya digər cəhətin mənfi təsirini azaltmaq üçün dövlət özünün iqtisadi siyasətində müəyyən tədbirlər kompleksini irəli sürür.

Bazar iqtisadiyyatı öz mahiyyətinə görə inzibati-amirlik sisteminin alternatividir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət müxtəlifliyinə əsaslandığı halda, inzibati-amirlik sistemi ictimai mülkiyyətə, daha doğrusu dövlət mülkiyyətinə əsaslanır. Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi azadlıq mövcud olduğu halda, inzibati-amirlik sistemində sərt inzibatçılıq hökm sürür. Yəni iqtisadi subyektlərin «nə?, nə qədər? və necə?» istehsal etməsini dövlət orqanları müəyyən edir. Bu sistemdə tərəf müqabili seçmək, mənfəətdən sərbəst istifadə etmək azadlığı da yoxdur. Bu sistemdə resursların bölüşdürülməsi maddi-texniki təchizat idarələri tərəfindən normativlər əsasında həyata keçirilirdi. İnzibati-amirlik sistemində iqtisadiyyat plana uyğun surətdə idarə olunur. Burada rəqabət deyil, yarış üstünlük kəsb edirdi. Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri iqtisadiyyatın kommertiya sirrinə əsaslanması olduğu halda, inzibati-amirlik sistemində kommertiya sirri mövcud olmur. Ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarda əldə edilən mütərəqqi yeniliklərdən digərləri də istifadə edirdilər. Bazar iqtisadiyyatında qiymət

yanarına, bazar şəraitindən asılı olaraq baş verdiyi halda inzibati-amirlik sistemində qiymət dövlət tərəfindən müəyyən olunur və ona ciddi nəzarət edilirdi. Bazar iqtisadiyyatının çatışmazlıqları da inzibati-amirlik sistemində mövcud deyildir.

§ 2. Bazar iqtisadiyyatının subyektləri

Bazar iqtisadiyyatı mürəkkəb subyektiv quruluşa malikdir. Bunlara mülkiyyətçilər (torpaq, istehsal vasitələri, pul, qiymətli kağız sahibləri), muzzdlu işçilər, ev təsərrüfatları, dövlət, müxtəlif ictimai təşkilatlar və sairəni misal göstərmək olar. İqtisadi fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən bunlar dörd qrupda nəzərdən keçirilir: ev təsərrüfatları, firmalar (müəssisələr), banklar və dövlət. Firma (müəssisə), bank və dövlət təsərrüfat subyektini kimi ayrıca fəsillərdə nəzərdən keçirilir. Burada isə diqqət ev təsərrüfatına yönəldilir.

Ailə, ev təsərrüfatı bir və ya bir neçə şəxsdən ibarət olan, müstəqil surətdə qərarlar qəbul edən, tələbatlarını maksimum ödəməyə çalışan, hər hansı bir istehsal amilinə sahib olan «insan kapitalı»nın istehsalını və təkrar istehsalını təmin edən iqtisadi vahiddir.

Ailə dedikdə həyat fəaliyyəti fərdin, ailənin və ümumilikdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi tələbatını ödəməyə yönəldilmiş, bir qayda olaraq dərk edilmiş qohumluq əlaqələrinə və məişətin ümumiliyinə əsaslanan şüurlu təşkil olunmuş az saylı insan qrupu nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan ailə iqtisadi nəzəriyyəçilər tərəfindən çox az öyrənilmişdir. Yalnız ingilis keşişi və iqtisadçısı T.Maltusun «Əhali qanunu haqqında təcrübə» əsərində ailə haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Marksizmin görkəmli nümayəndəsi F.Engels «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərində ailənin yaranması və inkişafını geniş tədqiq etmişdir. Son dövrlərdə isə ailənin və onun üzvlərinin iqtisadi davranışlarının təhlilinə daha çox diqqət yetirilməyə başlanmışdır.

Hər bir cəmiyyətdə ailə məhsul və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi və bölgüsündə əsas qüvvə rolunu oynayır. Onu da qeyd edək ki, N.Tusinın “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin ikinci məqaləsi “Evdarlıq elmi haqqında” dır. Bu məqalədə ailə qurmağın zəruriliyi, onun fəaliyyəti və sairə ilə əlaqədar çox qiymətli məsləhətlər, tövsiyələr verilmişdir.

Ailə özünün başqa vəzifələri ilə yanaşı, uşaqların dünyaya gətirilməsi, onlara qulluq edilməsi, onların müxtəlif təhlükələrdən qorunmasında daha vacib rol oynayır. Cəmiyyətin ilk özəyi olan ailə iqtisadi, hüquqi, əxlaqi, ideoloji münasibətlərin daşıyıcısı olmaq etibarilə müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilir.

Ailə, ev təsərrüfatı iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən öyrənilərkən o, ailə və bazar üçün məhsul və xidmətlər istehsal edən, bunlar üçün resurslar sərf edən, müəyyən xərclər çəkən xüsusi növ «firma» kimi nəzərdən keçirilir.

Ailə adətən nikahdan başlanır. Nikaha müxtəlif cür tərifi verilir. Qərb iqtisadi ədəbiyyatlarında nikah kişi ilə qadın arasında icbari-hüquqi müqavilə kimi nəzərdən keçirilir. Bu zaman hər iki tərəf qərarların müqavilədə əks olunduğu kimi qəbul etmə qaydaları ilə açıq-aydın razılaşıaraq bir-birinin hüquq və imtiyazlarını qəbul edərək, ailə çərçivəsində öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür. Cütlüyün görüşü və nişanlanmalarının əsas məqsədi onların birgə yaşamağa razı olacağı, qaydaları və müqaviləni işləyib hazırlamağa imkan yaratmaqdan ibarətdir. Müqavilədə uşaqların sayı və hansı işlərin birgə və ayrılıqda görülməsi, boşanma zamanı sərvətin bölüşdürülməsi və s. məsələlər əks oluna bilər.

Bütün cəmiyyətlərdə ailə quranlar adətən eyni səviyyəli ailələrdən olmağa, eyni dini etiqada, təhsil səviyyəsinə, boya, yaşa və s. xüsusiyyətlərinə görə eyni olmağa, nisbətən yaxın olmağa səy göstərirlər. Bəzi hallarda bu kimi ümumiləşmələrdən kənarlaşmalar da olur. Nikah bağlanarkən bu kimi cəhətlərlə yanaşı psixoloji məhfum olan sevgini də yaddan çıxarmaq düzgün deyildir. Bəzi hallarda sevgi əsas amil hesab

olunur. Hər bir ailə gəliri bir neçə ildən sonra əldə olunan investisiya lahiyəsinə bənzəyir.

İnsanların ailə qurmaqla əlaqədar olan fəaliyyətləri məqsəduyğundur. Həyat yoldaşını seçən zaman hər iki cins öz faydalılıqlarını maksimumlaşdırmağa çalışır. Nikaha daxil olmaq istəyən hər bir fərd özü üçün aşağıdakı iki suala cavab tapmağa çalışmalıdır:

a) ümumilikdə nikahın subay həyatla müqayisədə xərcləri (zərəri) və faydası nə qədərdir?

b) o, bu xərc (zərər) və faydanı nəzərə alaraq özünə uyğun tərəf muqabili tapmaq üçün nə qədər vaxt və səy sərf edəcək?

Hər bir fərd müsbət və mənfi cəhətləri götür-qoy etməlidir. Hamı üçün ən əsas mənfi cəhət, nikahın zərəri, xərci – azadlığın, müstəqilliyin itirilməsidir. Məlum olduğu kimi, insanlar heç vaxt tam müstəqil olmurlar, onlar öz hərəkətlərinin başqalarına təsirini nəzərə almalıdırlar. Ailədə isə tərəf müqabillərinin hərəkətlərinin nəticəsi birbaşa və daha təsirli olur. Buna görə də ailə quranlar subay yaşayacağı zamanından fərqli olaraq, öz hərəkətlərini daha çox məhdudlaşdırmalı olurlar.

Ailə adətən bir çox məsələləri demokratik şəkildə, birgə qərarla həll etməyə razı olur. Hər iki tərəfin zövqü eyni olduqda, razılıq daha qısa müddətdə baş verir. Zövqlər eyni və ya bir-birinə yaxın olduqda, hər ikisi dərk edir ki, biri nə alsa (şəkil, paltar, süfrə və s.) digərinin də xoşuna gələcək. Təəssüflər olsun ki, çox vaxt belə olmur. Belə hallarda tərəflərdən biri güzəştə getməyi bacarmalıdır.

Bir çox hallarda ailədə və ev təsərrüfatında müəyyən məsələlərin həllində onlardan biri tərəfindən qərar verilməsinə razı olurlar. Ailə daxilində qərarların qəbul edilməsində hakimiyyətin bölüşdürülməsi, ailənin iqtisadiyyatını səmərəli edir. Ailə iqtisadiyyatının səmərəli edilməsində ailə üzvləri arasında əmək bölgüsünün aparılması da mühüm rol oynayır.

Ailənin, ailə təsərrüfatının faydası, ilk növbədə, nikahsız etmək mümkün olmayanları nikahlı etməkdən ibarətdir. Bunlara ilk növbədə uşaqları meydana gətirmək və onları tərbiyə etməyi misal göstərmək olar. Ailədə böyüyüb tərbiyə almış uşaqlar, adətən natamam ailələrdə tərbiyə alanlardan daha keyfiyyətli olurlar. Digər tərəfdən, ev təsərrüfatı şəklində fəaliyyət göstərən ailə, bir fərddən ibarət olan təsərrüfatlara nisbətən məhsul və xidmətləri daha az xərclə həyata keçirirlər.

Səmərəli nikah – bir-birini sevən, bir-birinə oxşayan və eyni nemətlərə üstünlük verən iki insanın nikahıdır. Məhəbbət nə qədər güclüdürsə və cütlüyün baxışları eynidirsə, ailə də o qədər ideala yaxın olur. Lakin real həyatda belə ailələrə çox az rast gəlinir. Real həyatda fərd tez-tez daha az sevilən, lakin onunla daha çox oxşarlığı olanla, oxşarlığı olmayan insanlar arasında seçim etməli olurlar.

Ailənin ev təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasına baxmayaraq müxtəlif səbəblər üzündən nikahların pozulması halları da mövcuddur. Cəmiyyətin inkişafı, xudpəsəndliyin artması ilə əlaqədar bu hallar daha çox artır.

Ailənin, ev təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatında iqtisadi rolu olduqca rəngarəng və mürəkkəbdir. Ailə ev təsərrüfatının müxtəlif problemlərini, ailə biznesinin idarə olunmasını, işçi qüvvəsinin istehsalı, istehlak tələbatının lazımı səviyyəsinin təmin edilməsi və sair məsələləri həll edir. Ailə bazar iqtisadiyyatında əsas rol oynamaqla bu və ya digər dərəcədə ev təsərrüfatının və firmaların, resurs, əmtəə və xidmət bazarlarının fəaliyyətini şərtləndirir. Belə ki, ailə, ev təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatını istehsal amilləri ilə təchiz edir, onların müqabilində aldıkları pulu ailənin tələbatlarını ödəmək üçün məhsul və xidmətlərin alınmasına sərf edir.

Bazar iqtisadiyyatında ailənin **əsas vəzifələrindən biri «insan kapitalı»nın formalaşmasıdır.** «İnsan kapitalı»nın formalaşması əvvəlcə bu kapitalın istehsalı üçün normal

şəraitin yaradılmasından başlanır. Bu şəraitin yaradılması isə ailə büdcəsinin formalaşması, ondan istifadə ilə əlaqədardır.

Ailə büdcəsi dedikdə ailənin gəlirləri və xərcləri nəzərdə tutulur. Ailə büdcəsi gəlirlərinin əsas mənbələri ailə üzvlərinin aldığı əmək haqqı, sahibkarlıq gəliri, mülkiyyətdən əldə olunan gəlir (renta, faiz, kirayə ödənişləri, dividendlər), dövlət transfert ödənişləri (təqaüd, müavinət, yardım, pulsuz təhsil və səviyyə xidmətləri və s.), digər mənbələrdən əldə olunan gəlirlər (miras, uduş, rüşvət və s.). Müxtəlif ailələrdə gəlirlərin bu növlərinin xüsusi çəkisi xeyli fərqli olmasına baxmayaraq, əksər ailələrin gəlirləri əsasən əmək haqqı formasındadır.

Ailə büdcəsinin xərcləri isə aşağıdakılardır: vergilər, mənzilə çəkilən xərclər, ərzaq məhsulları, ev avadanlıqları və digər istehlak mallarının alınması, müxtəlif xidmətlərin ödənilməsi, müxtəlif əyləncə və səyahət xərcləri, ictimai təşkilatlara ödəmələr, yığım və s. Xərclərin quruluşu da müxtəlif ölkələrdə, eyni ölkənin müxtəlif gəlirli ailələrində xeyli fərqlidir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə və çox gəlirli ailələrdə ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi az olduğu halda, geridə qalmış ölkələrdə və az gəlirli ailələrdə bu xərclər çoxdur.

«İnsan kapitalı» istehsalı üçün normal şəraitin yaradılmasında ev təsərrüfatının aparılması da mühüm rol oynayır. Ev təsərrüfatı ailənin istehsal fəaliyyətinin formasıdır. Belə ki, ev təsərrüfatında həmin ailənin tələbatını ödəmək üçün lazım olan məhsul və xidmətlər hazırlanır. Ev təsərrüfatında mütəmadi olaraq satış üçün məhsul və xidmətlərin istehsal edilməsi fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan ailəni, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı isə əmtəə yönümlü yardımçı təsərrüfatı seçiyələndirir.

Ailə üzvlərinin vaxt büdcəsinin çox hissəsi ev təsərrüfatında sərf olunur. Çox zəhmət tələb edən ev təsərrüfatında qadınlar həlledici rol oynayır. Onlar ailə üçün

müxtəlif məişət işlərini həyata keçirməklə yanaşı, «insan kapitalı»nın istehsalını da həyata keçirirlər.

«İnsan kapitalı»nın formalaşması ailə tərəfindən **doğum vəzifəsinin** yerinə yetirilməsi ilə başlanır. Qərb nəzəriyyəçilərinə görə uşaqlar iqtisadi nemət hesab olunur.

Uşaqlar iqtisadi cəhətdən hər şeydən əvvəl **istehlak mənbəyidir**. Belə ki, valideynlər uşaqların təmsalında digər əmtəələrdən fərqli olaraq, xeyir verən yaxşı yoldaşlar əldə edirlər. Onlarla gəzmək, söhbət etmək, müxtəlif oyunlar oynamaq, şən istirahət etmək olar. Uşaqların mövcudluğu valideynlərə qocaldıqda tənha qalmaqalarını ümidini verir. Uşaqlar valideynlərə hörmət, sevgi və s. hisslərilə də ləzzət verə bilər.

Uşaqlar iqtisadi cəhətdən həm də **investisiya obyekt-ləridir**. Belə ki, yaxın dövrlərə qədər, hazırda isə geridə qalmış ölkələrdə uşaqlar valideynlər üçün əmək qabiliyyətlərini itirdikdə, onların yaşayışını təmin edən amil hesab olunur. Valideynlər uşaqları böyüdərkən elə bil ki, özləri üçün ehtiyat fondu yaradırlar. Qocaldıqda, əmək qabiliyyətini itirdikdə bu fond hesabına yaşayırlar.

İqtisadi cəhətdən uşaqlar valideynlər üçün həm də **əmək mənbəyi** rolunu oynayır. Uşaqların əməyindən ev təsərrüfatında bu və ya digər dərəcədə istifadə edirlər. Kənd yerlərində, fermalarda (fermer təsərrüfatlarında) uşaq əməyindən daha çox istifadə olunur. Kiçik yaşlarından uşaqların əməyə öyrədilməsi onların «insan kapitalı» kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Uşaqların olmasının iqtisadi faydası və valideynlərin onlardan razı qalmalarının ümumi səviyyəsi valideynlərin uşaqlara tələbatını müəyyənləşdirir. Uşaqlara olan tələbat uşaqların ümumi sayına və keyfiyyətinə təsir göstərir.

«İnsan kapitalı»nın formalaşması prosesində ailənin **ictimailəşmə vəzifəsi** də mühüm rol oynayır. Ailənin ictimailəşmə vəzifəsi dedikdə uşaqların tərbiyələndirilməsi,

onların təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. xidmətləri vasitəsilə ictimai sistemə qoşulması nəzərdə tutulur.

Uşaqların tərbiyəsinə sərf olunan xərclərə uşağın doğulmasına, qidalanmasına, geyinməsinə, sağlamlığına, təhsilinə, əyləncələrə, nəqliyyata və s. sərf olunan məsrəflər daxildir. Uşaqların tərbiyəsinə sərf olunan məsrəflərə, həmçinin dəqiq müəyyən etmək mümkün olmayan valideynlərin uşaqların tərbiyəsinə sərf etdikləri vaxt və emosiyaları da daxildir.

Uşaqlara sərf olunan ümumi məsrəflər ailənin harada yaşamasından, ailənin statusundan, əldə edilən gəlirlərin səviyyəsindən, təhsilinin səviyyəsindən və s. asılı olaraq xeyli müxtəlif olur. Hətta, ilk uşaqla sonrakı uşaqlara çəkilən məsrəflər də müxtəlif olur.

Valideynlər uşaqları dünyaya gətirməyi qərara alan zaman, onlara sərf olunacaq məsrəfləri və əldə ediləcək gəlirləri hesablayırlar. Təhsil səviyyəsi nisbətən yüksək olan ailələrdə buna daha çox fikir verilir. Bu halda, **uşaqlara tələbatın funksiyası** get-gedə azalan olur. Valideynlər uşaqların kəmiyyəti ilə keyfiyyətini səmərəli tarazlaşdırmağa cəhd göstərirlər.

Uşaqlar xüsusi növ iqtisadi nemətdir, çünki onlar hər hansı bir alınan əmtəədən daha çox emosiya, risk və qeyri-müəyyənlik gətirir. Doğulan hər bir uşaq özünün istəklərini irəli sürür ki, bu da qeyri-müəyyənliyi artırır. Adi əmtəə alıcısı öz investisiyalarını qismən də olsa bərpa etmək (geri almaq) üçün onu sata bilər. Müasir cəmiyyətdə isə adətən uşaqlarla ticarət etmək qadağandır. Deməli, dünyaya uşaq gətirmək qərarı başqa qərarlardan daha çətindir, daha risklidir, daha çox səhv ola bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, ailələr dünyaya uşaq gətirməsinlər. Uşaq ailənin sevinci, əksər hallarda səmərəli investisiyasıdır, «insan kapitalı»nın formalaşmasının başlanğıcıdır.

§ 3. Bazar iqtisadiyyatının modelləri

Bütün ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının mahiyyəti, məzmunu demək olar ki, eynidir. Lakin onun təzahür formaları, istifadə edilən modeli müxtəlifdir. Bu müxtəliflik ölkənin tarixi inkişaf şəraitindən, resursların mövcudluğundan, mülkiyyətin hakim formasından və s. asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatda bazar iqtisadiyyatının üç əsas modeli: **liberal, sosial və sosial-demokrat modeli nəzərdən keçirilir**. Bunların hər birinin özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır.

Liberal bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən başlıcası iqtisadiyyatda xüsusi mülkiyyətin aparıcı rol oynamasıdır. Bundan asılı olaraq bazar subyektlərinin tam sərbəstliyi təmin edilir, dövlət tənzimlənməsi nisbətən məhdud xarakter daşıyır. Liberal bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial məqsədlərə yönəldilən xərclər qalıq xarakteri daşıyır, yəni digər məqsədlərə vəsait ayrıldıqdan sonra qalan hissə sosial məqsədlərə yönəldilir. Eyni zamanda, sosial məqsədlərə yönəldilən dövlət xərclərinin çəkisi də az olur. Bu vəsait əsasən işsizlərə və həyat səviyyəsi ən aşağı olan təbəqələrə sərf olunur. Liberal bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin bir çox zəruri yaşayış problemlərinin həll olunmasında dövlət təcrid olunmuşdur. Bu problemlərin həll olunması hər bir şəxsin öz işidir. Bazar iqtisadiyyatının bu modelinə ABŞ, Kanada iqtisadiyyatı daha çox uyğun gəlir.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətləri isə aşağıdakılardır. Bu iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi nisbətən çoxdur. İqtisadiyyatda xırda və orta müəssisələr aparıcı yer tutur. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatında dövlət nəinki makroiqtisadi səviyyədə, hətta mikroiqtisadi səviyyədə də tənzimləmə proseslərini həyata keçirir. Dövlət işsizlərin sayını minimum həddə çatdırmaqla əhalinin məşğulluğunu tənzimləyir; əhaliyə dövlət tərəfindən qeyri-istehsal sahəsindəki bəzi xidmətlərin pulsuz göstərilməsini həyata keçirir; cəmiyyətin bütün üzvləri pulsuz təhsil,

tibb xidməti vasitəsilə təmin edilir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatında ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi xeyli yüksəkdir və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi əsasən kredit-pul siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi azad rəqabətin saxlanmasına, yeni təsərrüfat obyektlərinin yaradılmasına yönəldilir.

Bazar iqtisadiyyatının digər modeli *sosial-demokrat modelidir.* Bu modelin xarakterik cəhətləri əsasən sosial yönümlü modelle eynidir. Lakin onun fərqləndirici cəhətlərindən biri dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisinin daha çox olmasıdır. Bununla əlaqədar əmək münasibətləri dövlət səviyyəsində tənzimlənilir: dövlətin həyata keçirdiyi sosial tədbirlər əhalinin gəlirlər üzrə kəskin təbəqələşməsini aradan qaldırır; ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi yüksək olur. Bazar iqtisadiyyatının bu modeli Skandinaviya ölkələrində, Yunanıstan, İspaniya və s. tətbiq olunur. Bu model bazar iqtisadiyyatının əsas çatışmazlıqlarını – mülkiyyətin və gəlirlərin cəmiyyətin kiçik bir hissəsinin əlində cəmləşməsinin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bu ölkələrdə güclü sosial siyasət yetirməklə gəlirlərin təkrar yenidən bölgüsü həyata keçirilir. Məsələn, bu modelle inkişaf edən ölkələrdə «Zəhmətkeşlər fondu» adlanan fond yaradılır və fond birjasında qeyddən keçən hər bir səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin altı faizi bu fondun hesabına keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatının bu əsas modellərinin özləri də onu tətbiq edən bütün ölkələrdə eyni cür təzahür olunmur. Ayrı-ayrı ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, əhalinin adət və ənənələri, cəmiyyətdə sosial qrupların, siyasi partiyaların nisbətindən və sairədən asılı olaraq müəyyən fərqlər mövcud olur. Hər bir ölkə öz şəraitinə müvafiq olaraq iqtisadi inkişaf modeli seçir və bu modelə müvafiq olan iqtisadi siyasət yeridir.

XX əsrin sonlarında dünya sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar keçmiş sosialist ölkələrinin və müxtəlif

respublikaların əksəriyyəti iqtisadi inkişafda bazar iqtisadiyyatı yoluna qədəm qoyduqları üçün bu modellərdən bu və ya digərini özləri nümunə götürdülər.

Siyasi müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası da bu prosesdən kənarda qala bilməzdi. Azərbaycan da öz iqtisadiyyatını bu modellərdən birinin fəaliyyətinə uyğun inkişaf etdirməli idi. Onu da qeyd edək ki, o dövrlərdə bu modellər ayrı-ayrılıqda indiki qədər nisbətən ətraflı öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən cəmiyyət üzvlərinin, o cümlədən idarə edənlərin iqtisadi təfəkkürü xeyli bəsit idi. Buna görə də keçmiş sosialist dövlətləri və respublikaların çoxunda olduğu kimi sosialist təsərrüfatçılıq prinsiplərinə qarşı «suvari hücumu» başlandı. Bunlara mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi, özəlləşdirilməsi; qiymətlərin liberallaşdırılması; planauyğunluğun inkarı; dövlətin iqtisadiyyatdan kənarlaşdırılması; xarici ticarət azadlığı və sairəni göstərmək olar. Bütün bunlar isə monetaristlərin təklif etdikləri «şok terapiyası» idi.

Müəyyən vaxtdan sonra «süvari hücumla» həyata keçirilən «şok terapiyası» özünün acı nəticələrini göstərdi. İqtisadiyyat böhran vəziyyətinə düşdü (ÜMM istehsalı 50-60-cı illər səviyyəsinə düşdü), inflyasiya 100 %-i keçdi, əhalinin real gəlirləri 5-6 dəfə aşağı düşdü, cəmiyyət üzvlərinin 50-60 %-i minimum yaşayış səviyyəsindən xeyli aşağıda yaşayırdı. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın inkişaf modeli haqqında fikirlər söylənməyə başlandı. Bu fikirlərin əksəriyyəti Azərbaycan reallığı üçün sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin uyğunluğunu irəli sürürdü. Çünki 70 il ictimai (dövlət) mülkiyyət şəraitində yaşamış cəmiyyət üzvləri liberal bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşaya bilməzdilər. Sosial– demokratik modelin tətbiqi üçün lazım olan şərait də Azərbaycanda yox idi.

Azərbaycan reallığı üçün ən uyğun model sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli idi. Çünki bu modelin xarakterik xüsusiyyətləri Azərbaycan reallığına daha çox uyğun gəlirdi.

Belə ki, bu modeldə dövlət mülkiyyətinin nisbətən yüksək olması, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən daha geniş tənzimlənməsi, dövlətin xırda və orta sahibkarlığın inkişafına kömək etməsi, əhalinin sosial müdafiəsi və s. tədbirlər Azərbaycanda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının qərarlaşmasına şərait yaradırdı. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində orta təbəqənin əmələ gəlməsi prosesində xırda və orta sahibkarlığa dövlətin köməkliliyi, onların inhisarçılıqdan mühafizə olunması və sairə kimi tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. XX əsrin 90-cı illərin sonlarından başlayaraq (1991-1995-ci illər) ərzində iqtisadi inkişaf əlaqədar 70-ə yaxın qanun qəbul edilmişdir.

Bu qanunlar Azərbaycanda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı yaradılması mexanizmini özündə əks etdirirdi. Bu və digər qanunların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı mövcud böhran vəziyyətindən çıxmış və xeyli inkişaf etmişdir.

VIII FƏSİL. BAZAR VƏ ONUN ƏSAS ÜNSÜRLƏRİ

§ 1. Bazarın mahiyyəti və təsnifatı

Əmtəə-pul münasibətləri ilə əlaqədə olan iqtisadi kateqoriyalardan biri də bazardır. Bazar anlayışına sadələşmə ilə baxdıqda o, alıcılarla satıcıların görüşdükləri məkan kimi nəzərə çarpır. Burada əmtəə-pul metamorfozları həyata keçirilir. Əmtəə-pul metamorfozları dedikdə, əmtəənin pula (Ə-P) və pulun əmtəəyə (P-Ə) çevrilməsi prosesi nəzərdə tutulur.

Bazar, digər tərəfdən, geniş elmi məzmununa malik iqtisadi kateqoriyadır. O, daim təkrar olunan alqı-satqı münasibətlərinin və mübadilə dairəsində sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bazar mübadilə kateqoriyası olmaqla istehsal ilə istehlak arasında əlaqələndirici həlqədir, istehlakçının tələbatını istehsala yönəldir. Bazar, eyni zamanda, orada reallaşdırılmış əmtəədə təcəssüm edilmiş əməyin ictimai əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Bazar ölkə iqtisadiyyatı üçün barometr rolunu oynayır. Bazarın vəziyyətindən asılı olaraq, istehsalçılar və istehlakçılar öz fəaliyyətlərini yeniləşdirirlər.

Bazar əmtəə istehsalı ilə əlaqədar olaraq geniş vüsət alsada, onun yaranma tarixi yəqin ki, çox qədimdir. Belə ki, maddi nemətlər əmtəə xarakteri almamışdan xeyli əvvəllər də, müxtəlif icmalar, qəbilələr arasında məhsul mübadiləsi mövcud olmuşdur. Hal-hazırda da bəzi yerlərdə məhsul mübadiləsinə rast gəlmək mümkündür. Bu proses də müəyyən yerlərdə həyata keçirilir. Qədimlərdə həyata keçirilən məhsul mübadiləsinin genişlənməsi, əmtəə istehsalının meydana gəlməsi amillərindən biri hesab olunur.

Mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya olan bazar, əsasən, aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

a) Bazar istehsalla istehlakın əlaqələndirilməsini təmin etməklə, sistem yaradıcı rol oynayır. Müasir şəraitdə istehsalla istehlak arasındakı iqtisadi əlaqələr, əsasən, bazar vasitəsilə həyata keçirilir. Bazar vasitəsilə mülkiyyətin reallaşdırılması prosesi baş verir.

b) Bazar qiymət yaratmaq vasitəsilə tələblə təklifi müəyyən qədər tarazlaşdırır. Qiymətin dəyişilməsi alıcı və satıcıları xəbərdar edir ki, öz fəaliyyətlərini tənzimləsinlər, istehlakı və istehsalı artırıb – azaltsınlar.

c) Bazar rəqabətin olmasını tələb etdiyi üçün, istehsalın və istehlakın daha səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir. İstehsalı və satışı daha az xərclə həyata keçirənlər, öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. İstehlakçıların öz tələbatlarının daha səmərəli təşkili uğrunda mübarizəsi də istehsalçıları daha səmərəli hərəkət etməyə vadar edir.

d) Bazar sağlamlaşma, qaydaya salma, tənzimləmə vəzifəsini də yerinə yetirir. Belə ki, dövrün tələbinə cavab verməyən məhsulları kənarlaşdırır, cəmiyyət üzvlərində yeni məhsullarla yeni tələbatlar yaradır.

Bəşəriyyətin inkişafında mühüm rol oynayan bazarın bir-birinə qarşı duran iki subyekti – alıcı və satıcısı vardır. Bazar subyektləri rolunda, yəni alıcı və ya satıcı rolunda cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri, firmalar (müəssisələr) və dövlət çıxış edir. Bu zaman fərdi, qrup və dövlət mənafeləri qarşılaşır və mülkiyyətin müxtəlif formalarının reallaşması prosesi baş verir.

Bazarda reallaşdırılan maddi nemətlər, xidmətlər və sairə bazar münasibətlərinin **obyektlərini** təşkil edir. Obyektlərinə görə bazarların əsas növləri aşağıdakılardır:

- İstehsal vasitələri bazarı – burada maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı üçün lazım olan istehsal vasitələri reallaşdırılır. Məsələn, xammal, yanacaq, alətlər, dəzgahlar, qurğular, elektrik enerjisi və s. satılır və alınır.

- İstehlak şeyləri bazarı – burada cəmiyyət üzvlərinin istehlak tələbatını ödəmək üçün lazım olan ərzaq, geyim məhsulları, ev əşyaları, mədəni mallar və sairənin alqı-satqısı həyata keçirilir. Cəmiyyət üzvlərinə kommunal, məişət, nəqliyyat, səhiyyə və s. xidmətlərinin göstərilməsi də burada həyata keçirilir.

- İş qüvvəsi bazarı – bu bazarda cəmiyyət üzvlərinin fiziki və zehni qabiliyyətlərinin alqı-satqısı prosesi həyata keçirilir.

- Pul kapitalı bazarı – bu bazarda sərbəst pulun alqı-satqısı həyata keçirilir.

- Qiymətli kağızlar bazarı – burada qiymətli kağızlar (səhm, veksəl, istiqraz və s) alınıb-satılır.

- Valyuta bazarı–burada müxtəlif ölkələrin milli pulları alınıb-satılır.

- Elmi texniki yeniliklər, patent bazarı – bu bazarda elmi-texniki yeniliklər, ixtiralar və bunları hüquqi cəhətdən təsdiq edən rəsmi sənədlər–patent və lisenziyalar alınıb-satılır.

- daşınmaz (tərpənməz) əmlak bazarı – burada torpaq, mənzillər, digər tikililər və s. alınıb-satılır.

- Nəcib materiallar bazarı– burada qızıl, gümüş, platin və s. alınıb-satılır.

Əhatə dairəsinə, coğrafi məkanına görə yerli, regional, milli və beynəlxalq bazarlara təsadüf olunur. Yerli bazarlar dedikdə ayrı-ayrı şəhər, qəsəbə və kəndlərdə olan bazarlar nəzərdə tutulur. Regional, milli bazarlar ayrı-ayrı regionlarda olan və ölkə daxilindəki bazarları əhatə edir. Beynəlxalq bazarda isə dünyanın müxtəlif ölkələri bazar obyektlərinin reallaşdırılması ilə məşğul olur.

Bazarlar digər əlamətlərə görə də bir-birindən fərqlənilir. Məsələn, rəqabət dərəcəsinə görə: azad rəqabətli, inhisar rəqabətli, inhisarçı və s; satış xarakterinə görə: topdansatış və pərakəndə satış bazarlarına ayrılırlar.

Bundan başqa mütəşəkkil (azad, sərbəst) və qeyri-mütəşəkkil, tənzimlənən və tənzimlənməyən, açıq və xəlvəti (gizli) bazar növlərini də ayırd edirlər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda «qara» və «boz» bazar anlayışlarına da rast gəlmək mümkündür. Qeyri-qanuni malların satışı və qanundan kənar xidmətlərin göstərilməsi məkanı **qara bazar** adlanır. Qara bazarda həyata keçirilən qanunvericiliyə zidd əməliyyatlara nəslə kəsilməkdə olan heyvan və quşların, oğurlanmış sənət əsərlərinin satışını da aid etmək olar. **Boz bazarlarda** dövr edən pullar, öz ölkəsinin hakimiyyət orqanlarından gizlədilən pullardır. Buna səbəb isə, ölkə daxilində iqtisadi sabitliyin olmaması və müqavilə əməliyyatlarına qoyulan məhdudiyətdir. Buna görə də pul daha səmərəli tətbiq olunmaq üçün ölkədən xaricə aparılır.

Ölkənin iqtisadi fəaliyyətini özündə əks etdirən bazar dəyər qanunu, tələb-təklif qanunu və pul tədavülü qanununun fəaliyyəti ilə tənzim olunur. Öyrəndiyimiz kimi, dəyər qanunu istehsal prosesində əmtəə istehsalına çəkilən xərcləri özündə əks etdirir. Bu qanun bazarda tələb və təklif qanunu şəklində təzahür edir. Tələb və təklifin təsiri nəticəsində əmtəənin dəyəri, onun qiyməti şəklində təzahür olunur. Əmtəənin qiyməti xeyli dərəcədə pul tədavülü qanununun fəaliyyətindən də asılıdır. Bu qanunun fəaliyyəti sonrakı fəsildə izah olunacaqdır.

Nəzərdən keçirdiklərimizə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bazar bəşər cəmiyyətinin təbii-tarixi inkişafının törəməsi kimi xalqların çoxəkillik birgə ənənələrinin, milli, mədəni, dini və digər xüsusiyyətləri özündə əks etdirən mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır.

Bazarın əsas elementləri, ünsürləri dedikdə tələb, təklif, qiymət, rəqabət, inhisar nəzərdə tutulur. Bunlar bir-biri ilə sıx bağlı olan, biri digərini tələb edən, bəzən isə biri digərini məhdudlaşdıran, tənzim edən iqtisadi

kateqoriyalardır. Məsələn, tələb təklifsiz, təklif isə tələbsiz mövcud deyildir. Qiymət isə tələb və təklifi tənzimləyir, onların tarazlığını bərpa edir. Bazarın əsas elementləri və iqtisadi qanunlarının qarşılıqlı əlaqə və təsiri, **bazar mezanizmi** adlanır. Bazarda istehsal tərəfdən təklif, istehlak tərəfdən isə tələb çıxış edir və bir-birinə qarşı dururlar. Bir-birinə qarşı duran bu iki qüvvə (tələb və təklif) bazarın konkret şəraitindən asılı olaraq az və ya çox müddətə tarazlaşır (müvazinətləşirlər). Onların tarazlıq (müvazinət) vəziyyətinə gətirilməsi kortəbii, bazar qanunlarının fəaliyyəti, ya da dövlətin tənzimləyici təsiri nəticəsində baş verir.

Bazarda satıcı və alıcıların vəziyyəti çoxsaylı amillərin təsiri altında dəyişən bazar konyunkturasından asılıdır. **Bazar konyunkturu** dedikdə, bazarda məhsul və xidmətlərin realizə olunduğu hər bir zaman kəsiyindən yaranan iqtisadi şərtlər məcmusu nəzərdə tutulur. Bazar konyunkturu tələb və təklifin nisbəti, qiymət səviyyəsi, bazarın tutumu, alıcıların tədiyyə qabiliyyəti, əmtə ehtiyatlarının vəziyyəti, inhisarçılığın səviyyəsi və sairəni əhatə edir.

Bazar mexanizmini qiymətlərin yaranması və resursların bölüşdürülməsi mexanizmi kimi də səciyyələndirmək olar.

§ 2. Bazar və ticarət

Bazarla sıx əlaqədə olan anlayışlardan biri ticarətdir. Bunlar bir-biri ilə sıx bağlı olsalar da fərqlidilər. Belə ki, ticarət fəaliyyət prosesidir. Məhsul və xidmətlərin satıcıları ilə alıcıları arasındakı prosesdir. III Böyük ictimai əmək bölgüsü nəticəsində cəmiyyətdə müəyyən tacirlər təbəqəsi meydana gəlmişdir ki, bunların fəaliyyəti istehsalçıların məhsullarını reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Ticarət əmtəə istehsalının inkişafının səbəb və nəticəsi olmaq etibarilə, ölkə iqtisadiyyatının xüsusiləşmiş təsərrüfat sahəsidir. Başqa cür desək, ticarət alqı-satqı əməliyyatları ilə fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat sahəsidir. Əsas vəzifəsi məhsulların istehsalçılardan istehlakçılara çatdırmaqdır.

Ticarət topdansaş və pərakəndəsaş formalarında həyata keçirilir. Topdansaş dedikdə, əmtəələrin küll halında, çoxlu miqdarda satılması nəzərdə tutulur. Bu proses istehsal müəssisələri (firmalar) ilə əmtəə birjalrı, ticarət təşkilatları, assosiasiyaları, iri mağazalar, marketlər və sair arasında həyata keçirilir. Pərakəndə saş isə əmtəələrin market, mağaza və sair tərəfindən cəmiyyət üzvlərinə satılmasını həyata keçirir. Bununla da əmtəənin pula çevrilməsi prosesi başa çatır.

Ticarətin daxili və xarici ticarət formaları da vardır.

Mülkiyyətin formasına görə ticarət: dövlət, xüsusi və kooperativ, ticarət formalarında həyata keçirilir. Kooperativ mülkiyyət kooperativ üzvlərinin pay haqları hesabına əmələ gəlir. Kooperativ ticarət şəhər əhalisini kənd təsərrüfatı məhsulları ilə, kənd əhalisini isə sənaye məhsulları ilə təchiz edilməsində mühüm rol oynayır.

§ 3. Marketing: strategiya və taktikas

Bazarla əlaqədə olan anlayışlardan biri marketingdir. Marketingin hərfi mənası «**bazar yaratmaq**» deməkdir. Marketing XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da meydana gəlmişdir. 50-ci illərdən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunur. Onun vəzifəsi məhsul və xidmətləri istehlakçılara daha tez çatdırmaqla istehsalçılar üçün qazanc gətirməkdir.

Marketingin mahiyyəti haqqında fikirlər çox müxtəlifdir. Bəzilərinə görə marketing məhsul və xidmətlər axınının istehsalçılardan istehlakçılara istiqamət-

ləndirilməsi ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətidir. Digərlərinə görə «marketing biznes fəlsəfəsidir», «mübadilə vasitəsilə tələbatın və ehtiyacların ödənilməsinə istiqamətləndirilmiş insan fəaliyyəti növüdür» və s. Marketing tədqiqatçısı olan Peter Drukkerə görə, marketingin məqsədi satış üzrə qüvvə sərfini lüzumsuz etməkdir; müştərini elə dərk etməkdən ibarətdir ki, əmtəə və xidmətlər ona tamamilə münasib olsun və özləri özlərini satsınlar.

Marketing böyük biznesin rəqabət mübarizəsi alətidir. Belə ki, marketing fəaliyyətinin tədqiqatı ilə aparılan işlər yalnız iri inhisarlara müyəssər olur.

Marketing fəaliyyətinin təşkili əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir. Əvvəla, firmanı maraqlandıran bazar kompleks öyrənilir. Yəni alıcıların sayı, yaş və cins tərkibi, dini baxışları, adət-ənənələri; təklif olunan məhsul və xidmətlərə onların tələbatı; alıcıların tədiyyə qabiliyyəti və s. Bundan sonra isə alıcıların tələbatına müvafiq olan məhsul və xidmətlər istehsalı təşkil olunur və bazara çıxarılır. Müxtəlif qrup alıcıların tələbatına müvafiq yeni məhsul çeşidləri hazırlanır və s.

Marketing təşkilinin mühüm ünsürlərindən biri də şəraitdən asılı olaraq mütəhərrik qiymət siyasətinin işlənilməsi hazırlanmasıdır. Yəni, bazar konyukturasından asılı olaraq, qiymətin dəyişkənliyi nəzərə alınmalıdır.

Marketing fəaliyyətinin təşkilində firmanın məhsullarına olan tələbatın həvəsləndirilməsi sisteminin işlənilməsi hazırlanması da mühüm yer tutur. Bu prosesdə reklam tədbirləri də çox əhəmiyyətlidir. «Relamo»—latın sözü olub qışqırıram, çağırıram deməkdir. Hələ qədim dövrlərdən məhsulların istehlak xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar müxtəlif vasitələrlə istehlakçılara çatdırılırdı. Müasir dövrdə məhsul və xidmətlərin reallaşdırılmasını sürətləndirmək, onlara tələbat yaratmaq məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrindən geniş istifadə olunur.

Marketing fəaliyyətinin təşkilində məhsul və xidmətlərin istehlakçılara çatdırılması prosesində vasitəçi həlqələrin seçilməsi də mühüm yer tutur. Bunlara lizinq firmaları, texniki xidmət müəssisələri, təminatlı xidmət müəssisələri və s. aiddir.

Firma (müəssisə) marketing fəaliyyətinə başlamaq üçün satış bazarını kompleks öyrəndikdən sonra, **marketing strategiyasını** və taktikasını müəyyən edir. Marketing **strategiyası** dedikdə, firmanın uzun müddətli gələcək inkişafını proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulur. Marketing strategiyası əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

- firmanın təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi;
- işgüzar fəallığın dəyişdirilməsi (bəzi hallarda, bazardan çıxmaq);
- yeni əmtəələrin bazara çıxarılması;
- bazara çıxmaq vaxtının seçilməsi;
- istehlakçılara təsir etmək vasitələrinin seçilməsi və s.

Strateji proqnozlaşdırma qısa müddətli – bir ilə qədər, orta müddətli – bir-beş ilə qədər və uzun müddətli – beş-on beş ilədək olur.

Marketing **taktikası** dedikdə isə yaxın dövrə aid olan tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır:

- əmtəələrin hərəkəti üzrə təsirli tədbirlər görmək;
- şəbəkə marketingi vasitəsilə istehlakçılarla bilavasitə əlaqə yaratmaq;
- reklam tədbirləri;
- sərgi və yarmarkalarda iştirak etmək;
- istehlakçı sorğusunu tez hiss etmək və müvafiq tədbir görmək;
- diversifikasiya prosesini həyata keçirmək və s.

İqtisadi ədəbiyyatda marketingin müxtəlif növləri nəzərdən keçirilir. Bunlara konversiya marketingi, həvəsləndirici marketing, inkişaf etdirici marketing, tələbin səviyyəsini saxlayan marketing və başqaları aiddir. Əhatə

dairəsinə görə, daxili və beynəlxalq marketing formaları da vardır.

§ 4. Tələb və ona təsir edən amillər

İqtisadi ədəbiyyatı nəzərdən keçirərkən tələbat, istehlak, tələb və tədiyyə qabiliyyətli tələb kateqoriyalarına tez-tez təsadüf olunur. Bunlar məzmunca bir-birə yaxın olsalar da, bir-birindən fərqli kateqoriyalardır. ***Tələbat*** dedikdə canlı orqanizmin, ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların və bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin həyat fəaliyyətini saxlamaq üçün zəruri olan hər hansı bir şeyə (məhsula, xidmətə və s.) olan ehtiyacı nəzərdə tutulur. Bu ehtiyac canlıni hərəkətə gətirib, onun fəallığının daxili oyadıcısıdır. Tələbatı ödəmək məqsədilə insanlar təbiətə təsir edir, maddi və mənəvi nemətlər istehsalını həyata keçirirlər. ***İstehlak*** isə mövcud məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək prosesidir, yəni tələbatların ödənilməsi prosesidir. Con Keynsin yazdığı kimi, «istehlak-bütün iqtisadi fəaliyyətin yeganə, son məqsədidir». ***Tələb*** isə ayrı-ayrı şəxslərin, cəmiyyət üzvlərinin müəyyən dövr ərzində məhsul və xidmətlərdən müəyyən qiymətdə, müəyyən kəmiyyətdə əldə etmək arzusudur. İnsanın bütün arzuları çin olmadığı kimi, onun bu arzularının da heç də hamısı təmin olunmur. Onların tələblərinin yerinə yetirilməsi, malik olduqları pulun miqdarından asılıdır. ***Tədiyyə qabiliyyətli*** tələb dedikdə isə ayrı-ayrı şəxslərin və ya bütövlükdə cəmiyyətin məhsul və xidmətlərdən istifadə etməyə yönəldikləri və ya yönəldə biləcəkləri pul məbləği nəzərdə tutulur. Deməli, tələb həmişə tələbatdan kəmiyyətcə azdır, o, bazara pul formasında çıxarılan tələbatdır.

Tələbat və tələb daim dəyişilən, inkişaf edən dinamik prosesdir. Belə ki, tələbat tələbi müəyyən edir, onu yaradır. Tələb isə tələbatın mövcudluq formasıdır, təzahürüdür.

Lakin bu təzahür forması passiv deyildir. O, tələbatın dəyişməsinə, inkişafına təsir göstərir.

Tələbat kimi tələb də məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və digər amillərdən asılı olur. Tələbin səviyyəsinə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

a) sosial-iqtisadi amillər: ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, milli gəlirin ümumi həcmi və adambaşına düşən hissəsi, əhalinin pul gəlirləri, qiymətlərin səviyyəsi;

b) demoqrafik amillər: əhalinin sayı, onun yaş və cins tərkibi, ailələrin sayı və tərkibi, şəhər və kənd əhalisinin nisbəti və s;

v) təbii iqlim şəraiti;

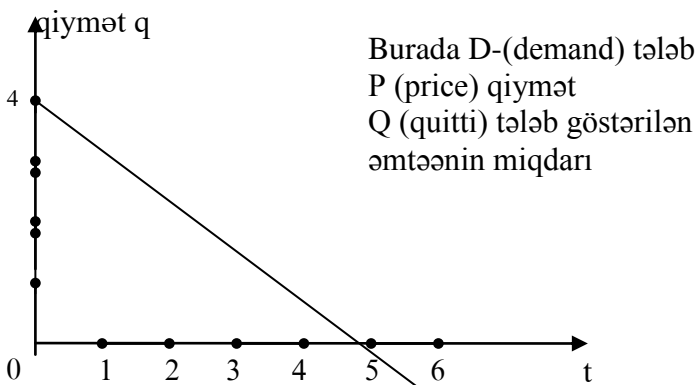
q) tarixi və milli amillər.

Qiymətin tələbin səviyyəsinə təsiri, tələb qanunun fəaliyyətinə uyğun baş verir. Bu qanuna görə tələbin səviyyəsi qiymətlə tərs mütənasibdir. Belə ki, digər amillərin təsiri, dəyişməz hesab etsək, qiymətin səviyyəsi aşağı olduqda tələb çox, yuxarı olduqda isə tələb azalır. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək, əhalinin gəlirləri çox olduqda, tələbin səviyyəsi yüksək olur və əksinə. Alıcıların zövqündə əməyə gələn hər bir dəyişiklik tələbin səviyyəsinə də təsir göstərir. Ümumiyyətlə desək tələbin səviyyəsinə təsir edən amillər qiymət və qeyri-qiymət amillərinə ayrılırlar. Qiymətin dəyişməsindən asılı olaraq tələbin dəyişməsi aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

Qiymət	1	2	3	4	5	6
Tələbin həcmi	10	8	6	5	4	3

Cədvəl 8.1

Tələbin qiymətdən asılılığını qrafik şəklində də göstərmək olar.

Tələbin qiymətdən asılılığı

Tələbin səviyyəsi ilə bağlı fərdi, bazar və məcmu tələb anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **Fərdi tələb** dedikdə, konkret əmtəə bazarında hər bir fərdi alıcının tələbinin həcmi başa düşülür. **Bazar tələbi** dedikdə isə konkret əmtəə bazarında müəyyən əmtəəni almaq istəyən bütün alıcıların tələblərinin məcmusu nəzərdə tutulur. **Məcmu tələb** dedikdə isə cəmiyyət miqyasında bütün növdən olan məhsul və xidmətlər bazarında iştirak edən bütün alıcıların tələblərinin məcmusu nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda tələbin qiyməti və tələbin həcmi anlayışları da nəzərdən keçirilir. **Tələbin qiyməti**, dedikdə konkret zaman kəsiyində alıcının əmtəənin müəyyən kütləsi üçün ödəmək istədiyi maksimum qiymət nəzərdə tutulur. **Tələbin həcmi** dedikdə isə konkret zaman kəsiyində alıcının müəyyən qiymətə almaq istədiyi əmtəənin həcmi (miqdarı) nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda həqiqi, reallaşdırılmış və təmin edilməmiş tələblərin növləri də nəzərdən keçirilir. Həqiqi tələb dedikdə, məhsul və xidmətlərə olan tələb nəzərdə tutulur. Reallaşdırılmış tələb dedikdə isə bu həqiqi tələbin

bazarda alınmış məhsul və xidmətlərdə ifadə olunan tələbdir. Təmin edilməmiş tələb dedikdə isə həqiqi tələbin lazımı əmtəələrin olmaması və ya onların çeşidinin və keyfiyyətinin alıcıların tələbatlarına cavab verməməsi səbəbindən realizə olunmayan hissəsi nəzərdə tutulur.

Amerika iqtisadçısı X. Leybensteyn istehlak tələbinin funksional və qeyri-funksional növlərini ayırd edir. Əmtəənin öz xüsusiyyətləri ilə şərtlənən tələb funksional, öz xüsusiyyətləri ilə bağlı olmayanı işə qeyri-funksional hesab olunur. O, həmçinin ehtikar (spekulyativ) və qeyri-rasional tələbləri də fərqləndirir. Ehtikar (spekulyativ) tələb yüksək inflyasiya gözləmələri ilə, qeyri-rasional (səmərəli) tələb isə alıcıların qeyri-səmərəli davranışları ilə bağlıdır.

Tələbin qiymət və digər amillərdən asılılığı tələbin funksiyası adlanır. Tələbin qiymət funksiyası aşağıdakı kimi işarə olunur:

$$D=f(P)$$

Burada D- tələb, f- funksiya, P- isə qiymətdir. Tələbin digər amillərdən asılılığı isə aşağıdakı kimi işarə olunur:

$$D=f(P,J,Z,W...)$$

Burada D-tələb, f-funksiya, P- qiymət, J- gəlir, Z- zövqlər, W- gözləmələri əks etdirir.

§ 5. Təklif və ona təsir edən amillər

Bazarın zəruri ünsürlərindən biri də təklifdir. ***Təklif*** dedikdə bazarda mövcud olan və ya bazara çıxarıla biləcək məhsul və xidmətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Təklif satıcının müəyyən dövr ərzində hər hansı bir əmtəəni müəyyən qiymətə, müəyyən miqdarda satmaq arzusu və imkanındır. Təklif bazarın maddi əsasını təşkil etməklə,

təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir. Təklifin həcmi, quruluşu və inkişaf meyli istehsalla müəyyənləşir. Buna görə də istehsalçı iqtisadiyyatın əsas prinsipini nə qədər dolğun yerinə yetirərsə, təklifin həcmi yüksək, çeşidi isə rəngarəng olur.

Təklif istehsalla sıx bağlı olsa da, kəmiyyət və keyfiyyətcə, zaman və məkanca ondan fərqlidir. Belə ki, istehsal olunmuş məhsulların heç də hamısı bazara çıxarılmır və təklif olunmur. Məsələn, ölkədə bir milyon ton taxıl, ət və s. istehsal olunmuşsa, onun müəyyən hissəsi istehsalçıların öz tələbatlarının ödənilməsinə sərf olunur. Digər tərəfdən, təklif olunan əmtəənin keyfiyyəti istehsal olundandan fərqli ola bilər. Müəyyən zaman və məkanda istehsal olunmuş məhsul, digər zaman və məkanda təklif oluna bilər.

Bazarda təklifin səviyyəsi təklif qanununa əsasən formalaşır. Bu qanunun tələbinə görə təklifin səviyyəsi məhsul və xidmətin səviyyəsi ilə düz mütənasıbdır. Belə ki, qiymət yüksək olduqda istehsalçı daha çox istehsal etməyə cəhd göstərir. İstehsalçıların bu cəhdi bəzi hallarda tələbatdan xeyli çox məhsul və xidmət istehsalına səbəb olur.

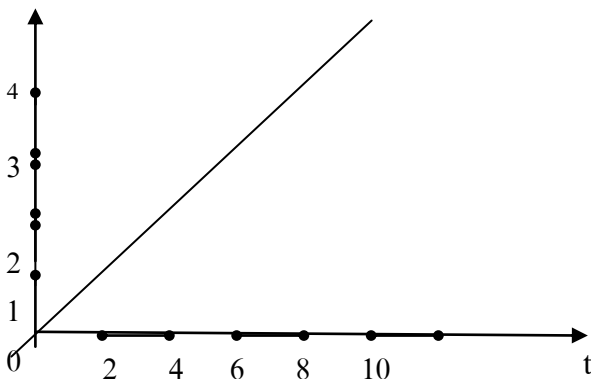
Təklifin qiymətdən asılılığı aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Qiymət	1	2	3	4	5
Təklifin həcmi	2	4	6	8	10

Cədvəl 8.1

Bu asılılıq qrafik şəklində aşağıdakı kimi olacaqdır.

Qiymət

Təklifin qiymətdən asılılığı

Təklifin səviyyəsinə qeyri-qiymət amilləri də təsir göstərir. Məhsul və xidmətlər istehsal etmək üçün lazım olan istehsal vasitələrinin qiymətləri yüksək olarsa, həmin məhsul və xidmətlərinin istehsalı ona müvafiq olaraq təklifi də azaldır. Əksinə, istehsal vasitələrin qiymətləri aşağı olarsa digər şərtlər eyni qalarsa istehsalçı daha çox istehsal və təklif etmək imkanına malik olur.

Təklifin səviyyəsi tətbiq olunan texnologiyanın səviyyəsi ilə də sıx əlaqədardır. Texnologiya yüksək olarsa təklif çox, aşağı olarsa təklif az olur. Məsələn, neftin emal dəriniyi yüksək olduqda (inkişaf etmiş ölkələrdə 90 %) bir ton neftdən daha çox qiymətli neft məhsulları alınır və təklif edilir. Emal dəriniyi aşağı (50-55 %) olduqda, nisbətən az miqdarda neft məhsulları istehsal olunur və təklif də az olur.

Təklifin səviyyəsi vergi və dotasiyaların səviyyəsindən də asılıdır. Məhsul və xidmətlərin satışından ödənilən vergilərin səviyyəsi yüksək olarsa, istehsalçı onları istehsal etməyə az maraqlı olur və təklif də azalır. Vergi və digər ödəmələrin səviyyəsi aşağı olduqda isə istehsalçı nisbətən çox istehsal etməyə çalışır və təklif də çoxalır. Dotasiyaların səviyyəsi ilə təklifin səviyyəsi düz mütənasibdir. Yəni,

dotasiya çox olduqda, təklif də çox olur və əksinə. Dotasiya dedikdə, məhsul və xidmətlər istehsalına çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Təklifin səviyyəsinə təsir edən amillərdən biri də satıcıların sayıdır. Belə ki, hər hansı bir əmtəənin qiymətinin artması həmin əmtəə, istehsalına əlavə istehsalçıların cəlb olunmasına və nəticədə təklifin artmasına səbəb olacaqdır. Qiymətin aşağı düşməsi isə əks təsir göstərəcəkdir.

Fərdi, bazar və məcmu təklif anlayışları bir-birindən fərqli anlayışlardır. Hər bir əmtəə istehsalçısının müəyyən bazarda təklif etdiyi əmtəə, onun *fərdi təklifini* təşkil edir. Müəyyən bazarda bu fərdi təkliflərin məcmusu, həmin əmtəə üçün *bazar təklifini* təşkil edir. *Məcmu təklif* dedikdə isə ölkənin bütün bazarlarında qiymətin hər bir müəyyən səviyyəsində fərdi istehsalçılar, firmalar (müəssisələr) və dövlət tərəfindən təklif edilən əmtəələrin məcmusu nəzərdə tutulur.

Təklifin qiymət və digər amillərdən asılılığının riyazi ifadəsi isə aşağıdakı kimidir:

$$S=f(P)$$

Burada S (supply) –təklif, f- funksiya, P- qiymət. Digər amillərdən asılılığı isə aşağıdakı kimidir:

$$S=f(P, \text{Pres}, K, T, W, B)$$

Burada isə S-təklif, f-funksiya, P-qiymət, Pres-resursların qiyməti, K-tətbiq olunan kapital, T-vergi və dotasiyalar, N- satıcıların sayı, B- digər amilləri göstərir.

§ 6. Tələb və təklifin elastikliyi. Bazar tarazlığı

«Elastos» yunan sözü olub “ asan əyilə bilən” deməkdir. Tələbin və təklifin elastikliyi dedikdə, müəyyən amillərin təsiri nəticəsində onların həcmində əmələ gələn dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda tələbin elastikliyinin üç növü nəzərdən keçirilir. Tələbin həcmnin qiymətin səviyyəsindən asılı olaraq dəyişməsi *tələbin qiymət elastikliyi* adlanır. Tələbin qiymət elastikliyi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$E_d^p = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta P}{P}$$

Burada ΔQ – tələbin səviyyəsindəki dəyişiklik;

Q – tələbin əvvəlki səviyyəsi;

ΔP – qiymətin dəyişilməsi səviyyəsi;

P – qiymətin ilkin səviyyəsi.

Tələbin elastik olub-olmaması vahid elastiklik səviyyəsi ilə müəyyən olunur. *Vahid elastiklik səviyyəsi* dedikdə, qiymətin azalması səviyyəsinin (faizlə) tələbin artması səviyyəsinə (%) bərabərliyi nəzərdə tutulur. Məsələn, qiymətin iki dəfə azalması tələbin həcmnin iki dəfə artmasına səbəb olur ($E = 1$).

Tələbin həcmnin dəyişməsi heç də hər zaman qiymətin dəyişməsi səviyyəsinə müvafiq olmur. Qiymətin azalması nəticəsində satışın artmasından əldə edilən gəlir qiymətin azalmasında itirilən gəlirdən çox olarsa, tələb elastik ($E > 1$), əksinə qiymətin aşağı düşməsi nəticəsində itirilən gəlir tələbin artmasından əldə edilən gəlirdən çox olarsa, tələb qeyri-elastikdir ($E < 1$). Belə ki, əldə edilən və itirilən gəlir tələbin dəyişməsinin nəticəsidir.

Tələbin elastik, qeyri-elastik və vahid olmasını misallarla izah edək. Müəyyən bir əmtənin qiymətinin 6 manatdan 2 manata qədər azalması satışın həcmi 4 dəfə (2 ədəddən 8 ədədə) artmasına səbəb olarsa, satıcının gəliri (kiçiklərsə

tələbi) 12 manatdan 16 manata ($2 \cdot 8$) çatır ki, burada $E > 1$ olur. Qiymətin 6 manatdan 2 manata düşməsi, satışın (kimlərinə tələbi) 2 dəfə artmasına səbəb olarsa, gəlir 12 manatdan ($6 \cdot 2$) 8 manata ($2 \cdot 4$) düşür, $E < 1$ olur. Satışın 3 dəfə artması isə elastikliyin vahidə bərabər olmasına səbəb olur: $(6 \cdot 2) = (2 \cdot 6)$.

Tələbin ***gəlirə görə elastikliyi***, tələbin dəyişmə səviyyəsinin (% lə) gəlirin dəyişmə səviyyəsinə (% lə) nisbət ilə ifadə olunur.

Tələbin dəyişmə səviyyəsi

$$\Sigma = \frac{\quad}{\quad}$$

Gəlirlərin dəyişmə səviyyəsi

Tələbin gəlirə görə elastikliyi müsbət, mənfi və neytral (0) olur. Belə ki, əhalinin gəlirləri artdıqca, normal əmtəələrə olan tələb artır və elastiklik müsbət olur. Əhalinin gəlirlərinin artması aşağı keyfiyyətli əmtəələrə olan tələbin azalmasına, elastikliyin mənfi olmasına səbəb olur. Çünki gəliri çox olanda əhali daha keyfiyyətli məhsullar almağa çalışır. Gündəlik tələbat mallarında isə elastiklik neytral olur. Qiymətin dəyişməsindən asılı olmayaraq, ailə adətən hər gün özünə lazım olan miqdardan çörək, duz, su və s. əldə edir.

Ümumiyyətlə desək, tələbin elastikliyi müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşsa da, ən vacibi vaxt amilidir. Belə ki, qısa vaxt ərzində məhsula olan tələb qeyri-elastikdir, nisbətən uzun vaxt ərzində o daha elastikdir. Məsələn, yağın qiymətinin yüksəlməsi qısa müddətdə ona olan tələbin azalmasına səbəb olmayacaqdır. Müəyyən müddətdən sonra isə, alıcıların bir qismi onun əvəzində bitki yağlarından istifadə edəcək və nəticədə ona olan tələb azalacaqdır.

Bazarın digər zəruri elementi olan təklif də tələb kimi elastikdir. Onun elastikliyi də daha çox bazar qiymətinin dəyişməsinə müvafiqdir. Təklifin qiymətlə bağlı elastikliyi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E_s^p = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta P}{P}.$$

Burada təklifin (S – supply) qiymətlə (p) bağlı elastikliyi əks olunmuşdur. Burada ΔQ satıcı tərəfindən təklif olunan məhsulun səviyyəsindəki dəyişikliyi əks etdirir. Təklifin elastikliyi göstərir ki, bazarda əmtəənin qiymətinin yüksəlməsində əldə edilən gəlir təklif edilən əmtəənin çoxaldılması üçün çəkilən xərclərdən çox olarsa, təklif elastik, az olarsa qeyri-elastikdir.

Təklifin səviyyəsinə təsir edən müxtəlif amillərdən ən əsası **vaxt amilidir**. Belə ki, **qısa müddət** ərzində təklif qeyri-elastikdir. Çünki, qiymət necə dəyişilsə də, qısa müddət ərzində istehsalı artırmaq mümkün deyildir. **Orta müddət** ərzində isə təklif nisbətən elastikdir. Çünki bazarda tələb artdıqda, istehsalçılar dəyişən xərcləri (əmək haqqı, xammal, yanacaq və s.) artırmaqla, istehsalın həcmi genişləndirir və bazara nisbətən çox məhsul çıxarırlar. **Uzun müddət** ərzində təklif tam elastikdir. Bu müddət ərzində istehsalçılar nəinki dəyişən xərcləri, hətta sabit xərcləri də dəyişərək təklifin həcmi artırırırlar. Yeni istehsal və xidmət müəssisələri, binalar və s. tikməklə təklifi artırırırlar.

Müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində dəyişən tələb və təklif bazarda üz-üzə gəldikdə, bir-birinə qarşı əks qüvvə kimi çıxış edirlər. Bu əks qüvvələrin təsiri orta məxrəcin, tarazılıq qiymətinin qərarlaşmasına səbəb olur. **Tarazılıq qiyməti** dedikdə, tələb və təklifin tarazılıq (müvazinət) səviyyəsinə uyğun olan qiymət nəzərdə tutulur. Bu elə bir qiymətdir ki, istehsalçıların satmaq istədikləri əmtəələrin kəmiyyəti və qiyməti ilə alıcıların almaq istədikləri əmtəələrin kəmiyyəti və qiyməti bir-birinə müvafiqdir. Real bazar qiymətlərinin tarazılıq (müvazinət) qiymətindən kənarlaşması həm satıcı, həm də alıcı üçün münasib deyildir. Belə ki, real bazar qiymətinin tarazılıq qiymətindən yuxarı olması alıcıların müəyyən bir hissəsinin itirilməsinə səbəb olur; aşağı olması

isə satıcıların (istehsalçıların) öz xərclərinin ödənilməməsinə səbəb olur. Hər iki halda tərəf mübaqilləri, yəni alıcılar və satıcılar müəyyən tədbirlərə əl atırlar. Bu tədbirlərin nəticəsində isə real bazar qiymətləri tarazılıq qiymətinə yaxınlaşır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda tələb və təklifin dəyişilməsi nəticəsində tarazılıq qiymətinin dəyişilməsinə təsirin aşağıdakı dörd halı daha çox qeyd olunur:

- Tələb artarsa, təklif dəyişməz qalarsa tarazılıq qiyməti yüksələcəkdir;

- Tələb azalarsa, təklif dəyişməz qalarsa, tarazılıq qiyməti azalacaqdır;

- Təklif artarsa, tələb dəyişməz qalarsa tarazılıq qiyməti azalacaqdır;

- Təklif azalarsa, Ş tələb dəyişməz qalarsa tarazılıq qiyməti yüksələcəkdir.

Bazar tarazılığının A.Marşall və Leon Valras şərhləri bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. A.Marşall bazar tarazılığını mikrosəviyyədə və qiymət dəyişkənliyi şəraitində izah edir. Qiymət dəyişkənliyi tələb və təklifin kəmiyyətinə təsir edərək bazarı tarazlaşdırır. L.Valras isə, bazar tarazılığını makrosəviyyədə tədqiq edir. Onun fikrincə, tarazılığın əmələ gəlməsinin ilkin səbəbi tələb və təklifin kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərdir.

§7. Qiymət və qiymətlər sistemi

Bazarın zəruri elementlərindən biri olan qiymət insanların gündəlik fəaliyyətində ən çox rast gəldikləri kateqoriyalardan biridir. Onlar öz məhsul və xidmətlərini satdıqda, özlərinə lazım olan məhsul və xidmətlər aldıqda, müxtəlif ödəmələri həyata keçirdikdə, qiymət kateqoriyası ilə üzləşirlər. Cəmiyyət üzvləri: istər istehsalçılar, istərsə də istehlakçılar özlərinin maraqlarını təmin edən seçimlərini qiymətə istinadən həyata keçirirlər. Qiymət ümumilikdə

cəmiyyətin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin, dövlətin, ayrı-ayrı qurumların və s. maraqlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Mürəkkəb və fundamental kateqoriya olan qiymətin mahiyyəti nəzəriyyəçilər tərəfindən müxtəlif cür izah olunur. Müasir dövrdə ən geniş yayılmış nəzəriyyə A.Marşallın qiymət konsepsiyasıdır. O, özünün qiymət konsepsiyasında A.Smit, D.Rikardo, J.B.Sey, E.Bem-Baverk və başqalarının nəzəriyyələrinə əsaslanır və onların istehsal xərcləri və son hədd faydalılığı nəzəriyyələrini özünün qiymət nəzəriyyəsinə birləşdirir. Bu nəzəriyyəyə görə, **qiymət əmtəyə görə alınan müəyyən məbləğdə pul vahididir**. A.Marşallın fikrincə, bazarda tələb qiyməti ilə təklif qiymətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində tarazlıq qiyməti formalaşır. Onun fikrincə **tələb qiyməti** müəyyən miqdarda əmtəənin müəyyən müddət ərzində alıcını cəlb edə biləcək qiymətdir. Əmtəə təklifindən asılı olaraq, tələb qiyməti də dəyişir. **Təklif qiyməti** isə əmtəənin konkret bazara satış üçün çıxarıldığı qiymətdir. Bu qiymət də, təklif olunan əmtəənin miqdarından asılı olaraq dəyişir. Əmtəənin təklif qiyməti onun istehsal amillərinin qiymətindən asılıdır. Bu qiymətlərin cəmi, göstərilən miqdarda əmtəənin təklif qiymətini təşkil edir.

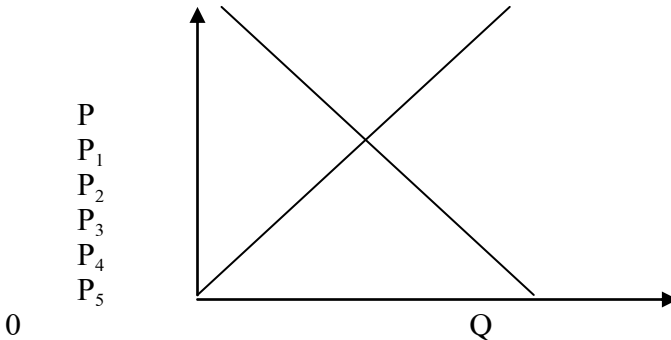
A.Marşall qiymətin yaranması mexanizmini izah edərkən aşağıdakıları nəzərdə tutur: bazarda normal tələb və normal təklif təmsil olunmuşdur; tələb və təklifin qüvvələri sərbəst fəaliyyət göstərir, azad rəqabət geniş tətbiq olunur; bazarda yalnız bir normal qiymət vardır; bazar konyunkturası götürülmüş zaman kəsiyində sabit qalır.

A.Marşall bazar qiymətinin formalaşması prosesini təklif parametrlərinin müxtəlif dinamikaya malik olduğu üç zaman kəsiyində nəzərdən keçirir. Ani zaman kəsiyində əmtəə təklifi dəyişməzdir. Buna görə də əmtəənin qiyməti tamamilə tələbdən asılıdır. Tələbin artması qiymətin artmasına səbəb olur və əksinə, tələbin azalması qiymətin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Qısa müddətli tarazılıq şəraitində isə tələbin dəyişməsinə müvafiq olaraq təklif də dəyişir. Bu dəyişmə dəzgah, qurğu və avadanlıqlardan daha intensiv istifadə edilməsi hesabına baş verir. Həmin dövrdə başqa firmalar bu sahəyə girə bilməzlər. Bu dövrdə tələb aşağı düşə bilər. Prosesin təklifin azalmasına da səbəb olur.

Uzun müddətli dövrdə isə firmalar öz avadanlıqlarını yeniləşdirir, yeni firmalar sahəyə daxil olurlar. Bunun nəticəsində isə təklif genişlənir. Təklifin genişlənməsi qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Yeni firmaların bu sahəyə daxil olması, qiymətlərin normal vəziyyətinə qayıdana və firmalar normal qazanc əldə edəndə qədər davam edir.

Qısa müddət ərzində qiymət artıb-azaldığı halda, uzunmüddətli dövrdə qiymət sabit qalır. Belə ki, bu dövrdə sahibkarlar qiymət dəyişmələrinə uyğunlaşaraq, tələb və təkliflərini dəyişdirərək tarazılığın, normal qiymətin qərarlaşmasına nail olurlar. A.Marşallın davamçılarının dedikləri kimi, **normal qiymət** dedikdə, müəyyən dövrün orta qiyməti deyil, təklif artan dövrün axırındakı qiymət nəzərdə tutulur. Bu proses P_1 , P_2 , P_3 , P_4 qiymətlərinin normal P qiymətinə yaxınlaşdığı qrafikdə öz əksini tapmışdır:

Uzunmüddətli dövrdə normal qiymətin yaranması.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətin formalaşması prosesində inhisarlaşma və dövlətin rolu da xeyli yüksəkdir.

Qiymətin yaranma nəzəriyyəsinə digər baxış marksist baxışıdır. Neoklassiklər qiymətin əmələ gəlməsi prosesində dəyərin rolunu inkar etdikləri halda, K.Marksın qiymət nəzəriyyəsi dəyəərə, dəyər qanununa əsaslanır. Onun fikrincə qiymət – əmtəə dəyərinin pulla ifadəsidir, daha dəqiq desək «Qiymət əmtəədə maddiləşmiş əməyin pul adıdır».

Marksist baxışlara görə qiymət dəyər kəmiyyətinə, ictimai zəruri əmək məsərəflərinə əsaslanır, tələb və təklifin təsirindən asılı olaraq ondan kənarlaşır. Tələb və təklifin bərabərliyi şəraitində qiymət ictimai zəruri əmək məsərəflərinə bərabər olur. Bazarda belə bir şərait yalnız təsadüfi hallarda ola bilər. Tələb və təklifin bərabərliyi şəraitində, onlar bir-birini ödədikləri üçün bir-birinin təsirini heçə endirmiş olur. Bu isə bazar subyektlərinin fəaliyyətsizliyinə gətirib çıxara bilər. Tələb və təklifin bərabərliyi yalnız iqtisadi hadisə və prosesləri elmi cəhətdən izah edərkən nəzərdə tutulur.

K. Marksın iqtisadi təlimində istehsal qiyməti nəzəriyyəsi mühüm yer tutur. Onun fikrincə, sahə daxili rəqabət bazar dəyərinin, bazar qiymətinin qərarlaşmasına səbəb olur. Sahələrarası rəqabət nəticəsində isə istehsal qiyməti qərarlaşır. **İstehsal qiyməti** əmtəənin istehsal xərcləri ilə orta (normal) mənfəətdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, bazar mexanizmi özünükləmə və özünü tənziqləmə qabiliyyətinə malik olsa da təkmil deyildir. Bazarın özünü tənziqləmə mexanizmi iqtisadi həyatda bir çox xoşagəlməz halların (inhisar, böhran, inflyasiya, işsizlik və s.) baş verməsinə səbəb olur. Ona görə də müasir mərhələdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi zəruridir. Dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsi üsullarından biri də qiymətin yaranması prosesində dövlətin fəal iştirakıdır. Bununla, dövlət cəmiyyətdə baş verə biləcək sosial gərginliyi müəyyən qədər zəiflədir. Dövlət özünün qiymət siyasətində

bəzi əmtəələrin maksimal mümkün olan qiymətini, bəzi əmtəələrin isə minimal mümkün olan qiymətini müəyyən edir.

Dövlətin qiymətin qərarlaşması prosesinə təsiri iqtisadi və inzibati metodların üzvi əlaqələndirilməsi vasitəsilə reallaşır. Bu metodlardan istifadənin nisbəti müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə xeyli fərqli olur. İqtisadi metodlarla tənzimləmə dövlətin vergi, maliyyə – büdcə, kredit, valyuta və s. siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Qiymətlərin inzibati ünsürlə, birbaşa tənzimlənməsi isə, əsasən, ictimai istifadə (istehlak) sahələrində, bəzən isə iqtisadiyyatda fəvqəladə hallar baş verdikdə (böhran, sürətli inflyasiya və s.) tətbiq olunur.

Dövlətin qiymət siyasəti cəmiyyətin ictimai mənafeyinin ayrı-ayrı istehsalçıların və istehlakçıların mənafeləri ilə uyğunlaşmasına xidmət etməlidir. Müasir şəraitdə qiymətlərin qərarlaşması prosesində inzibati metodlar daha çox üstünlük kəsb edir. Bu bir tərəfdən iqtisadiyyatın bütün sahələrində inhisarların hökmranlığı ilə, digər tərəfdən isə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi cəhdlərinin artması ilə əlaqədardır.

Bazarın mühüm elementi olan qiymət özünün fəaliyyəti ilə müəyyən *vəzifələr yerinə* yetirir. Qiymətin yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri uçot, yəni istehsal amillərinin pulla hesablanması vəzifəsidir. Belə ki, məhsul və xidmətlərin istehsalına sərf olunan istehsal amillərinin qiymətlərinin cəmi, onların istehsalına sərf olunan istehsal xərclərini təşkil edir. Qiymət əmtəənin hazırlanmasına nə qədər əmək, xammal, material və s. sərf olunmasını ifadə edir. O, həmçinin əməyin hansı səmərəliliklə sərf olunduğunu da xarakterizə edir. Qiymət uçot vəzifəsini yerinə yetirərkən, bütün dəyər göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş vasitəçisi kimi çıxış edir. Ayrı-ayrı firma və sahələrin müxtəlif məhsul və xidmətləri, ölkənin ümumi daxili məhsulu, milli gəliri, əmtəə dövriyyəsi və s. ümumiləşdirilmiş dəyər göstəricisi olan qiymət vasitəsilə ifadə olunur.

Qiymətin yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri də onun xəbərverici vəzifəsidir. Qiymətin bu vəzifəsinə müvafiq

olaraq istehsalçı məhsul və xidmətlərin istehsalını genişləndirir və ya məhdudlaşdırır. Belə ki, real bazar qiymətləri istehsalçılar üçün qazanc təmin etdikdə, onlar istehsalı davam etdirir, genişləndirir, təmin etmədikdə isə məhdudlaşdırır və ya dayandırır. Qiymət həmçinin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, mütərəqqi əmək üsullarından və sairədən istifadə etməkdə də istehsalçıları həvəsləndirir. Bütün bunlardan istifadə edilməsi onların fərdi əmək məsrəflərinin ictimai əmək məsrəflərindən aşağı olmasına və onlara yüksək qazanc təmin etməsinə səbəb olur.

Qiymət istehsal və istehlak (tələb və təklif arasında tarazılığın (müvazinətin) yaradılması vəzifəsini də yerinə yetirir. Qiymətin tələb və təkliflə qarşılıqlı əlaqəsi ikitərəflidir. Bir tərəfdən tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri qiymətin qərarlaşmasına səbəb olur. Digər tərəfdən isə qiymət tələb və təklifin tarazlığına səbəb olur. Belə ki, tələb təklifi üstələdikdə əmtəənin qiyməti artır (digər amillər dəyişməz qaldıqda). Bu səbəbdən bir tərəfdən alıcıların bir qismi tələbi məhdudlaşdırır, digər tərəfdən isə istehsalçılar təklifi artırır. Nəticədə, tələblə təklifin tarazlaşması baş verir. Təklif tələbdən çox olduqda isə qiymət aşağı düşür. Tələbin artması və təklifin azalması yenə də tələblə təklif arasında tarazılığın bərpa olunmasına səbəb olur.

Qiymət, quruluşuna görə istehsal xərcləri, mənfəət və vergilərdən ibarət olur. Bəzi məhsulların (benzin, spirtli içkilər, ziynət əşyaları və s.) qiymətlərinin çox hissəsini (50%-dən çoxunu) müxtəlif vergilər təşkil edir.

Qiymət öz fəaliyyətində adətən dəyər (statistik hesablamalarda istehsal xərcləri) ətrafında tərəddüd edir. Bu tərəddüdlər əsasən tələb və təklifin təsiri nəticəsində baş verir. Qiymətin dəyərdən (istehsal xərclərindən) kənarlaşması müxtəlif iqtisadi sistemlərdə fərqli şəkildə baş verir. Bazar iqtidyyatı şəraitində bu kənarlaşma adətən bazarda, tələb və təklifin təsirindən asılı olaraq baş verir. İnzibati-amirlik sistemində isə bu kənarlaşma dövlət orqanları tərəfindən

planlı qaydada həyata keçirilir. Belə ki, əhalinin yaşayışı və inkişafı üçün zəruri olan məhsul və xidmətlərin qiyməti dəyərdən (bəzən istehsal xərclərindən) aşağı, zəruri olmayanların qiyməti isə yuxarı müəyyən edilirdi. Zəruri olanlara ərzaq məhsulları, tibbi ləvazimat, uşaq məmulatları, məktəb-maarif əşyaları və s. aid edilirdi. Zəruri olmayanlara isə ziynət şeyləri, tütün, spirtli məmulatlar və s. aid edilirdi.

Qiymətin əmələ gəlməsi prosesi bazarı idarə edən iqtisadi qanunların, tələb və təklif qanunu, pul tədavülü qanununun fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Qiymətin əmələ gəlməsinin əsasını məhsul və xidmət istehsalına çəkilən ictimai əmək məsrəfləri (ictimai istehsal xərcləri) təşkil edir. Qiymətin əmələ gəlməsində əmtəyə olan tələb və təklif, onun nadirliyi, keyfiyyəti və s. də mühüm yer tutur. Qiymətin qərarlaşmasına ona aid olan əlavələr və güzəştlər də təsir göstərir. Qiymətin qərarlaşmasında siyasi, sosial və iqtisadi amillərin də rolu vardır.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında müxtəlif növ qiymətlər mövcuddur. Bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan bu qiymətlər, *qiymətlər sistemini* təşkil edir. Qiymət sistemində topdansatış qiymətləri əsas yer tutur. Topdansatış qiymətləri dedikdə, əmtələrin çoxlu miqdarda, küll halında satılması nəzərdə tutulur. Əmtələrin topdansatış qiymətləri ilə reallaşdırılması iri istehsalçı firmalar arasında, istehsalçı firmalarla ticarət firmaları, universal mağazalar arasında həyata keçirilir. Birjalarda, dövlətlərarası ticarətdə də əmtələr topdansatışı həyata keçirilir. Birjalarda elan olunan preyskurant (sorgu) topdansatış qiymətləri, həmin əmtələrin faktiki sövdələşmə qiymətlərindən fərqlənir. Qiymətlər sistemində sənayenin baza sahələrinin topdansatış qiymətləri əsas rol oynayır. Yanacaq-energetika, metallurgiya, kənd təsərrüfatı sahələrinin qiymətlərinin dəyişkənliyi, digər sahələrdə də qiymətlərin dəyişməsinə səbəb olur.

İstehlak şeyləri, xidmətlər və s. isə cəmiyyət üzvlərinə pərakəndə satış qiymətləri ilə satılır. Bu qiymətlərlə əmtəələr ticarət müəssisələri tərəfindən əhaliyə satılır. Bazar şəraitindən asılı olaraq pərakəndə satış qiymətləri «tələb qiyməti», «təklif qiyməti» və «tarazlıq qiyməti» şəklində olur. «Satıcı bazarı» şəraitində təklif qiyməti qərarlaşır. Bu zaman, tələb təklifdən çox olduğu üçün, satıcılar yüksək bazar qiyməti ilə öz əmtəələrini satırlar. «Alıcı bazarı» şəraitində isə tələb qiyməti qərarlaşır. Buna səbəb təklifin tələbdən çox olmasıdır. Tələb və təklifin az-çox dərəcədə tarazlığı şəraitində isə tarazlıq qiyməti qərarlaşmış olur.

Müəyyən edilməsi qaydalarına görə, qiymətlərin aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

a) dövlət tərəfindən müəyyən olunanlar;

b) tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən müqavilə qiymətləri;

v) dövlət tərəfindən müəyyən təsirlərlə tənzimlənən qiymətlər;

q) bazarda tələb və təklifin təsirindən asılı olaraq formalaşan sərbəst qiymətlər.

Fəaliyyət müddətinə görə qiymətlər sabit, cari, mövsümi, mərhələli növlərə ayrılır. İqtisadi həyatda qiymətlərin digər növlərinə də təsadüf etmək mümkündür.

Qiymətlər, həmçinin daxili və xarici bazar qiymətlərinə ayrılır. Bazar sistemi şəraitində onların bir-birində çox fərqlənməsi əmtəələrin açıq və ya gizli yollarla ölkəyə gəlməsinə və ya ölkədən aparılmasına səbəb olur.

§ 8. Rəqabətin mahiyyəti, növləri və metodları

Bazarın zəruri ünsürlərdən biri də rəqabətdir. İstehsal vasitələri üzərində mülkiyyət müxtəlifliyi istehsalçılar və həmçinin istehlakçılar arasında rəqabətin baş verməsinə səbəb olur. Rəqabət bazar təsərrüfatı sisteminin ağırlıq

mərkəzi, bazarda qiymətlərin və təklif olunan əmtəələrin həcmi müəyyənləşdirmək istiqamətində istehsalçılar arasında olan münasibətləri əks etdirir. İnsanı rəqabət mübarizəsinə girməyə sövq edən amil, başqalarına üstün gəlmək arzusudur. Rəqabətin mahiyyəti haqqında da nəzəriyyəçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Marksizmə görə rəqabət–iqtisadi bəhsləşmənin antoqonist cəmiyyətə xas olan formasıdır. Bu zaman cəmiyyət üzvləri yaşamaq, mövcud olmaq uğrunda bir-birilə barışmaz mübarizə aparırlar. Müasir nəzəriyyəçilərə görə isə **rəqabət–istehsalçı** və istehlakçıların bazara azad sürətdə daxil olub çıxmalarını nəzərdə tutur. Onlar əmtəə istehsalı və satışının ən yaxşı şərtləri uğrunda mübarizə aparırlar.

Müasir nəzəriyyəçilərə görə rəqabət cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir. Belə ki, hər bir istehsalçı mövcud olmaq, rəqibinə qalib gəlmək üçün daha çox gəlir əldə etməlidir. Bu məqsədlə o, istehsal prosesində elmi-texniki yeniliklərdən, müasir, daha mükəmməl texnologiyalardan, yeni əmək metodlarından istifadə etməyə çalışır. Bu çalışqanlıq, bu mübarizə isə cəmiyyəti irəliyə doğru inkişaf etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət, bəzən xeyli miqdarda məhsuldar qüvvələrin məhv edilməsinə də səbəb olur.

Bazarda (xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində) rəqabətin mövcud olmasının obyektiv səbəbləri aşağıdakılardır:

- çoxsaylı bərabərhüquqlu bazar subyektlərinin olması;
- onların hər birinin tam iqtisadi əlahiddəliyi;
- bazar subyektlərinin bazar konyunkturasından asılılığı;
- alıcı tələbinin ödənilməsi uğrunda bazar subyektləri arasında yaşamaq uğrunda mübarizənin getməsi.

Rəqabətin növlərini isə nəzəriyyəçilər nisbətən eyni cür təsnifləşdirirlər. Marksizmə görə **azad və inhisar**

rəqabəti vardır. **Azad rəqabət sahədaxili və sahələrarası rəqabət** formasında çıxış edir. **Sahədaxili rəqabət dedikdə** müəyyən növ məhsul (taxıl, çörək, ayaqqabı, maşın və s.) istehsal edən istehsalçılar arasında gedən rəqabət nəzərdə tutulur. Sahədaxili rəqabət bazar (dəyərinin) qiymətinin qərarlaşmasına səbəb olur. Bazar dəyəridən çox əmək sərf edənlər, rəqabət mübarizəsində məğlub olur, az əmək sərf edənlər isə bu mübarizədə qalib çıxırlar. İqtisadi inkişaf və yaşamaq uğrunda rəqabət mübarizəsi bazar təsərrüfatının hərəkətverici qüvvəsidir. Lakin, rəqabət idealdan uzaqdır. Belə ki, rəqabət mübarizəsində yalnız qaliblər deyil, məğlub olanlar da olur. Bir çox neqativ hallar (məflisləşmə, işsizlik, təbəqələşmə, inhisarlaşma və s.) rəqabətlə bağlıdır. **Sahələrarası rəqabət** isə müxtəlif növ məhsullar istehsal edən sahələrin istehsalçıları arasında gedən rəqabətdir. **Inhisarçı** rəqabət isə inhisarların əmələ gəlməsi ilə əlaqədar meydana gəlir və əsasən üç formada: inhisardaxili, inhisarlararası və inhisarlarla inhisarlaşmamış müəssisələr arası (bunlar sonrakı paragrafda izah olunacaq) formasında təzahür olunur. Bu rəqabət nəticəsində isə inhisar qiymətləri qərarlaşır.

Müasir nəzəriyyəçilər də azad (mükəmməl) və inhisarçı (qeyri-mükəmməl) rəqabətin olduğunu qeyd edirlər. Rəqabətin bu növlərinə uyğun olaraq, azad rəqabətli bazarla inhisarçı rəqabətli bazarı fərqləndirirlər. **Azad rəqabətli**, xalis rəqabətli, mükəmməl bazarın xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır: satıcılar və alıcıların sayı çox və onların hər birinin xüsusi cəkisi az olduğu üçün onlar bazar qiymətlərinə heç bir təsir göstərə bilmirlər; bu əmtəə satıcıları adətən xüsusi əmtəə nişanları və markaları əks etdirməyən kütləvi, standartlaşdırılmış əmtəə (taxıl,ət, çörək və s.) təklif edirlər; bu əmtəə satıcıları reklamdan istifadə etmirlər; belə bazarlara daxil olmaq üçün heç bir maneə yoxdur, hər bir istehsalçı bazara azad surətdə daxil ola bilər. Azad rəqabətli bazar

müəyyən dərəcədə fərziyyədir, çünki hər bir bazarda bu və ya digər dərəcədə rəqabətin məhdudluğu mövcuddur.

Rəqabətin məhdudluğunun dərəcəsinə görə bazarların aşağıdakı növlərinə, modellərinə təsadüf olunur: inhisarçı rəqabətli, oliqapolik rəqabətli, xalis inhisarçı bazar. ***İnhisarçı rəqabətli bazar*** inhisarların meydana gəlməsi (bu proses sonrakı §-da izah olunacaq) və iqtisadi həyatda aparıcı yer tutması ilə əlaqədar qərarlaşır. İnhisarçı rəqabətli bazarda müəyyən məhsul satışının çox hissəsi inhisarlar tərəfindən həyata keçirildiyi üçün, azad rəqabət məhdudlaşır, qiymətlərə təsir göstərə bilir və buna görə də bazarda inhisar qiymətləri qərarlaşır. İnhisarlar öz əmtəələrini yüksək inhisar qiymətləri ilə satır, inhisarlaşmamış istehsalçıların əmtəələrini isə aşağı inhisar qiymətlərilə satın alırlar. Belə bazarlara daxil olma nisbətən çətinidir. ***Oliqapoliya rəqabətli bazarda*** isə satıcıların sayı daha az olur və buna görə də qiymətlərə daha çox təsir göstərə bilirlər. Bazara daxil olma xeyli çətinləşir. Satıcılar öz əmtəələrini satmaq üçün reklam tədbirlərindən geniş istifadə edirlər. ***Xalis inhisarçı bazarda*** isə adətən bir satıcı olur. Başqalarının oraya daxil olması demək olar ki, müşküldür. Bazarda əmtəənin qiyməti həmin satıcı tərəfindən təyin olunur və yeganə satıcı olduğu üçün yüksək qazanc əldə edir. Məsələn, yaxın dövrlərə qədər, «De Birs» firması dünya bazasında brilliantin yeganə satıcısı idi. Hazırda isə dünya bazasında bu firmanın payı 80 %-dən artıqdır.

Rəqabət əsasən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- istehsalçını istehlakçı tələblərinə yönəldir;
- istehsalın istehsalçının həyat fəaliyyətinin davam etməsini təmin edən səmərəliliyin artırılmasına səbəb olur;
- əmtəə istehsalçıların təbəqələşdirir;
- resursları iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında bölüşdürür;
- rəqabət qabiliyyəti olmayan müəssisələrin ləğv olunması prosesini həyata keçirir;
- əmtəələrin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edir və s.

Qərb iqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabətin intensivliyini qiymətləndirmək üçün M.Y.Porterin «rəqabətin beş qüvvəsi modeli»ndən istifadə olunur. Bu modeldə rəqabətin aşağıdakı beş qüvvəsi fərqləndirilir:

1. Bir-biri ilə bəhşlənən satıcılar arasında rəqabət.
2. Əvəzləyicisi olan və qiymət cəhətdən rəqabət qabiliyyətli əmtəələr tərəfindən rəqabət.
3. Yeni rəqiblərin meydana gəlməsi təhlükəsi.
4. Təchizatçıların iqtisadi imkanları və ticarət qabiliyyətli.
5. Alıcıların iqtisadi imkanları və ticarət qabiliyyətli.

Rəqabət **metodları** dedikdə rəqiblərin istifadə etdikləri vasitələr, üsullar nəzərdə tutulur. Bunlar qiymət və qeyri-qiymət metodlarıdır. Belə ki, rəqiblərdən biri digərini üstələmək üçün əmtəələrin qiymətini aşağı salır. Bu, *dempinq* siyasəti adlanır. Rəqibi sıradan çıxardıqdan sonra qiymətləri yenidən yüksəldir. Qeyri-qiymət metodlarına isə reklam, keyfiyyətin yüksəldilməsi, ETT-nin nailiyyətlərindən, mütərəqqi əmək üsullarında istifadə edilməsi və sairələr aiddir. Bəzi ədəbiyyatlarda rəqabət metodları sağlam və haqsız metodlar kimi təsnif olunur. Sağlam rəqabət metodları dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- qiymətin aşağı salınması (dempinq siyasəti «qiymətlər müharibəsi»);
- satışı qədərki və satışdan sonrakı xidmətlər;
- yeni əmtəə və xidmətlərin yaradılması, ETT-nin nailiyyətlərindən istifadə;
- reklam və s.

Haqsız rəqabətin əsas metodları isə aşağıdakılardır:

- kommersiya sirtinin oğurlanması;
- rəqibin məhsullarının saxtalaşdırılması;
- rəqibini xammal, yanacaq, və s. məhrum etmə;
- istehlakçıların aldadılması və s.

§9. İqtisadiyyatda inhisarçılıq və onun aradan qaldırılması

Rəqabətlə üzvü sürətdə bağlı olan kateqoriyalardan biri də inhisardır. Eyni zamanda, rəqabətlə inhisar bir-birinə əks olan kateqoriyalardır. Belə ki, rəqabətin fəaliyyətinin nəticələrindən biri də inhisarın meydana gəlməsidir. Digər tərəfdən, inhisarın meydana gəlməsi rəqabəti məhdudlaşdırır.

İnhisar – yunan sözü olan monopoliya (monos-tək, poleo satıram) sözünün tərcüməsidir. Hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi dövlətin, müəssisənin (firmanın), təşkilatın, satıcının müstəsna hüququnu ifadə edir. Öz təbiətinə görə azad rəqabət, kortəbii bazarın əsaslarını dağıdan qüvvə kimi çıxış edir.

İnhisarçılığın tarixi çox qədimdir. Lakin, XIX əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadiyyatda aparıcı rol oynamağa başlamışdır. İnhisarçılığın iki növünə təsadüf olunur: təbii və süni (təşkilati). Təbii inhisarçılıq dedikdə, sərəncamında nadir və sərbəst təkrar istehsal oluna bilməyən resurslara malik mülkiyyətçi və təsərrüfatçı subyektivlər nəzərdə tutulur. Əhaliyə göstərilən müəyyən kommunal xidmətləri (enerji, su, qaz təchizi) də təbii inhisarçılığa aiddir. Süni (təşkilati) inhisarçılıq dedikdə isə hər hansı bir əmtəə istehsalı və satış bazarının ayrı-ayrı əllərdə cəmlənməsi nəzərdə tutulur.

İnhisarın mahiyyəti haqqında da fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, marksizmə görə inhisar dedikdə, müəyyən növ məhsul istehsalı və satışının çox hissəsini öz əllərində cəmləşdirən istehsalçılar nəzərdə tutulur. «Ekonomiks»də isə inhisar dedikdə satıcıların sayının xeyli az olduğu bazar; məhsulun çox hissəsini istehsal edən az miqdarda firmalar nəzərdə tutulur. Bəzi hallarda kənddə (qəsəbədə) bir aptek köşkünün, qəhvəxananın və s. olmasını da inhisarçılıq hesab edirlər. Müasir nəzəriyyəçilərin çoxunun bazara üstünlük vermələri, anti-inhisar qanunlarında da öz əksini tapır.

İnhisarların iqtisadiyyatda aparıcı rol oynaması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu zaman, bəzi

obyektiv səbəblər inhisarlaşmanın güclənməsinə təkan vermişdir. Bunlara elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istehsalda geniş istifadə edilməsi, iqtisadi böhranlara və rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək istəyi, xırda və orta müəssisələrin iri müəssisələrə çevrilməsi tələbi və s. Əmələ gələn bir neçə iri müəssisənin müəyyən bir sazişə gəlməsi, çoxlu miqdarda xırda və orta müəssisələr nisbətən xeyli asan idi. İnhisarların meydana gəlməsi və əsas formaları V.İ.Leninin «İmperializm kapitalizmin ən yüksək mərhələsidir» əsərində ətraflı izah edilmişdir. Burada təşkilati inhisarların aşağıdakı formaları nəzərdən keçirilmişdir.

Kartel – inhisarın elə bir formasıdır ki, onun iştirakçıları istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnu saxlayır, istehsal və satış proseslərini müstəqil həyata keçirirlər. Lakin, onlar müəyyən şərtlər üzrə razılığa gəlirlər. Kartel iştirakçılarının hər biri üçün istehsalın həcmi (kvotası), satış qiyməti və satış bazarı üzrə razılığa gəlir. Kvotanı pozanlar, kartelin kassasına cərimə ödəməlidirlər.

Sindikatta – şərtlər karteldə olduğu kimidir. Lakin onun iştirakçılarının istehsal etdiyi əmtələrin satışı və istehsalı üçün lazım olan istehsal vasitələrinin alınması müəyyən bir kantor (təşkilat, qurum) tərəfindən həyata keçirilir.

Trestdə isə istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ itirilir. Onun iştirakçıları trest mülkiyyətinin payçılarına çevrilirlər. Malik olduqları payın (səhmin) miqdarına müvafiq olaraq gəlir əldə edirlər.

Konsernin yaradılmasında isə tək-cə istehsalçı müəssisələr deyil, nəqliyyat, sığorta, ticarət və s. müəssisələri də iştirak edə bilirlər.

XX əsrin 60-cı illərində inhisarların yeni bir forması - **konqlomeratlar** meydana gəlmişdir. Bunlar bir-birilə texnoloji əlaqəsi olmayan müəssisələrin iri şirkətlər tərəfindən satın alınması yolu ilə yaradılır. Buraya sənaye müəssisələri ilə yanaşı, xidmət müəssisələri, banklar, sığorta cəmiyyətləri və s. daxil olur. Məsələn, «İnterneyşl telefon end teleqraf» (İTT)

telekommunikasiya avadanlığı ilə yanaşı, avtomobil sənayesi üçün komplektləşdirici elementlər, ağac emalı müəssisələri, mehmanxanalar, avtomobillərin kirayəsi, sığorta birlikləri və sairələri birləşdirir.

Son dövrdə inhisarın yeni bir forması-**şirkət** geniş yayılmışdır. Bunlar irimiqyaslı layihələri həyata keçirmək məqsədilə yaradılır. Onun yaradılmasında müxtəlif ölkələrin hökumətləri və ölkələrin şirkətləri özlərinin maliyyə-texniki imkanlarını birləşdirirlər. Zəngin xammal yataqlarının istismarı, nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması şirkətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti buna bariz misaldır. Bu şirkət müxtəlif ölkələrin (dövlət və qrup) mülkiyyətləri hesabına yaradılmış və Xəzərin Azərbaycan bölməsinə aid olan hissədəki enerji daşıyıcılarını dünya bazarına çıxarır.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən təşkilatın inhisarları ilə yanaşı təbii inhisarları da ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırlar. Təbii inhisarlara bir tərəfdən təbii yeraltı sərvətlərdən istifadə ilə məşğul olan inhisarlar, digər tərəfdən, əhaliyə kommunal xidməti göstərən müəssisələr aid edilir.

Əhatə dairəsinə görə, inhisarlar ölkədaxili və beynəlxalq (transmilli) inhisarlara ayrılırlar. Transmilli (fövqəlmilli) inhisarlar beynəlxalq miqyasda istehsal və xidmət sahələrini öz əllərində cəmləşdirərək iqtisadiyyatın qloballaşmasını həyata keçirirlər. Yəni, dünya iqtisadiyyatı bu inhisarların mənafeələrinə tabe edilmiş olur.

Yuxarıda göstəriləndi kimi, rəqabət mübarizəsi nəticəsində meydana gələn inhisar birlikləri rəqabət mübarizəsini məhdudlaşdırır, lakin onu aradan qaldırmır. İnhisar birliklərinin hökmranlığı dövründə rəqabət mübarizəsi inhisardaxili, inhisarlararası və inhisarlarla inhisarlaşmamış müəssisələr (firmalar) arasındakı formalarında təzahür olunur. **İnhisardaxili** rəqabətdə inhisar iştirakçıları daha çox pay almaq və buna müvafiq olaraq yüksək qazanc əldə etmək uğrunda mübarizə aparırlar. Onlar həmçinin inhisarın idarə olunması, ona nəzarət

etmək uğrunda da mübarizə aparırlar. İnhisarlararası rəqabətdə daha çox qazanc əldə etmək üçün müxtəlif inhisarlar arasında gedən mübarizədir. İnhisarlarla inhisarlaşmış müəssisələr (firmalar) arasında gedən mübarizədə isə sonuncular inhisarların əlaltılarına çevrilirlər.

Nəzəriyyəçilərin çox hissəsi ictimai mülkiyyətin hökmranlığı şəraitində mövcud olan iri müəssisələri də inhisarçı müəssisələr hesab edirlər. Fikrimizcə bu təsəvvür doğru deyildir. Belə ki, inhisarlar rəqabət mübarizəsi nəticəsində meydana gəlmişdilər. İnzibati-amirlik sistemində olan iri müəssisələr isə dövlət büdcəsi hesabına irimiqyaslı yaradılmışdır. Rəqabət mübarizəsi nəticəsində yaradılmış inhisarlar istehsal sərbəstliyi ilə yanaşı, qiymətqoymada da sərbəstdir. Sosialist iqtisadiyyatında isə qiymət dövlət tərəfindən müəyyən edilirdi və s.

İnhisar birliklərinin yaranması və hər bir ölkənin iqtisadi həyatında hökmran yer tutması, iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Belə ki, yüzlərlə xırda müəssisənin uzun müddət ərzində görə bilməyəcəyi işləri inhisarlar qısa bir müddətdə yerinə yetirirlər. Digər tərəfdən, rəqabət nəticəsində meydana gələn inhisarlar rəqabətin özünü məhdudlaşdırır. Rəqabətin məhdudlaşması isə, bəzi nəzəriyyəçilərin fikrincə, iqtisadiyyatın inkişaf sürətinin zəifləməsinə səbəb olur. Belə ki, inhisarlar inhisarçı vəziyyətlərinə görə yüksək qazanc əldə etdikləri üçün yenilikləri tətbiq etməkdə həmişə maraqlı olurlar. Buna görə də hər bir inhisarlaşma durğunluğa səbəb olur. Resursların çox hissəsinin inhisarların əlində cəmlənməsi də iqtisadi inkişafı ləngidir. İnhisarlaşmanın güclənməsi digər tərəfdən cəmiyyətin əks qütblərə – varlılara və yoxsullara parçalanmasını daha da gücləndirir. Bu isə sosial münaqişələrə səbəb ola bilər. Buna görə də inhisarların iqtisadi həyatda həlledici rol oynadığı dövrdən başlayaraq antiinhisar qanunlar qəbul edilmişdir. Məsələn, ABŞ-da 1890-cı ildə Şerman qanunu, 1914-cü ildə Kleyman qanunu, 1936-cı ildə Robinson-Petmen qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunlar

və onlara edilmiş müxtəlif düzəlişlər inhisarlaşmanı müəyyən qədər ləngitsə də onun qarşısını ala bilməmişdir. 1920-ci illərdə avtomobil istehsalı ilə ABŞ-da 80 firma məşğul olduğu halda, 1960-cı illərdə 4, hazırda isə 10 mln-dan çox avtomobilin 90%-i 3 inhisar tərəfindən həyata keçirilir. Antiinhisar qanunlarının tam gücü ilə işləməsinə səbəb inhisarlaşma məhfumunun yalnız ticarətə aid edilməsidir.

Bazar iqtisadi sisteminə keçilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının da «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunda da vurğu yenə satışa yönəldilmişdir. Qanuna uyğun olaraq bir müəssisə satışın 33%-ə, üç müəssisə 50%-ə, beş müəssisə 66,6%-ə malik olduğu hallarda, inhisarçı hesab olunur. Bu qanunun tələbini həyata keçirmək üçün yaradılmış Antiinhisar Komitəsi 2001-ci ildə ləğv edilmişdir. Bu komitənin səlahiyyətləri İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin anti-inhisar departamenti tərəfindən icra olunur. Qanunda dövlətin antiinhisar tədbirləri də öz əksini tapmışdır. Bunlardan əsasları aşağıdakılardır:

- a) yeni təsərrüfatçılıq subyektlərinin yaradılması;
- b) inhisarçı məhsulların qiymətləri üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- v) inhisarçı müəssisələrə mütərəqqi vergilərin tətbiq edilməsi;
- q) onlara kredit verilməsinin sərtləşdirilməsi;
- d) inhisarçı müəssisənin bir neçə xırda müəssisəyə bölüşdürülməsi.

IX FƏSİL. BAZAR İNFRASTRUKTURU

§1. İnfrastrukturun mahiyyəti və növləri.

İnfrastruktur termini son dövrlərdə Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ almış sözlərdən biridir. Bu sözlərdən ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Avropada hər b elmində istifadə edilmişdir. «İnfrastruktur» məhfumu latın sözləri olan **infra** – aşağı, altında və **struktur** - tikili, yerləşmə əmələ gəlmişdir. Bu sözdən geniş istifadə edilməsinə baxmayaraq, onun vahid qəbul olunmuş izahı yoxdur. Bəzilərinə görə o, istehsala və əhaliyə xidmət etmək, qulluq göstərmək vəzifəsini yerinə yetirən xidmət sahəsi hesab edilir. Digərləri onu yalnız sənayeyə xidmət sahəsi hesab edirlər. Başqalarına görə isə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə şərait yaradan sahələrin məcmusu hesab edilir. Fikrimizcə, **infrastruktur** – əsas məqsədə çatmaq üçün xidmət edən müxtəlif sahələrin, fərmaların, təşkilatların, ümumiyyətlə müxtəlif hüquqi və fiziki subyektlərin məcmusudur. İnfrastruktur hər bir sistemin istər iqtisadi, istər siyasi, istər hərbi və s. sistemlərinin zəruri tərkib hissəsidir. O bu sistemlərin vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edən müxtəlif hissələrin məcmusudur. İnfrastruktur sahələrinin meydana gəlməsi də ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsi və onun getdikcə genişlənməsi və dərinləşməsilə əlaqədardır.

İqtisadi ədəbiyyatda infrastrukturun üç növü – **istehsal, sosial** və **bazar** infrastrukturunu tədqiq edilir. **İstehsal-infra -struktur** məhsul və xidmətlərin istehsalı prosesinə xidmət edir. İstehsal infrastrukturunun elementləri məhsul istehsalında iştirak etmir, istehsalın həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaradır. Bu elementlərə nəqliyyat, rabitə, anbarlar, elevatorlar, elektrik ötürücüləri, transformatorlar və s. aiddir. **Sosial infrastruktur** isə cəmiyyət üzvlərinin sosial inkişafına xidmət edir. Buraya təhsil, səhiyyə, sosial təminat, əhaliyə xidmət

edən nəqliyyat və rabitə sahələri, məişət xidməti müəssisələri və s. aid edilir.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatda ayrı-ayrı sahələrin – nəqliyyat, rabitə, təhsil, səhiyyə sahələrinin infrastrukturuları da müstəqil olaraq nəzərdən keçirilir.

İnfrastrukturun növlərindən biri də **bazar infrastrukturudur**. Bazar infrastrukturunu dedikdə, məhsul və xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılmasına xidmət edən müxtəlif sahələrin, firmaların və s. məcmusu nəzərdə tutulur. Daha dolğun desək bazar infrastrukturunu məhsul və xidmətlərin hərəkətlərini, alqı-satqı əməliyyatlarını və ya bazara xidmət edən, onun normal fəaliyyətini təmin etmək üzrə müəyyən vəzifələri yerinə yetirən institutlar, xidmətlər, firmalar və s. məcmusudur.

Bazar infrastrukturunu əsasən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- bazar subyektlərinin iqtisadi maraqlarının reallaşdırılmasının asanlaşdırılması;

- iqtisadiyyatın ayrı-ayrı subyektlərinin və fəaliyyət növlərinin ixtisaslaşdırılması əsasında, bazar subyektlərinin operativliyini və səmərəliliyini yüksəltmək;

- hüquqi və iqtisadi nəzarətin, işgüzar praktikanın dövlət və ictimai tənzimlənməsini asanlaşdırmaq;

- bazar münasibətlərinin təşkilinin rəsmiləşdirilməsi.

Müasir bazar infrastrukturunun əsas elementləri aşağıdakılardır: birja, yarmarka, sərqi, hərrac, kredit sistemi və banklar, reklam agentlikləri, informasiya mərkəzləri, ticarət palataları, lizing firmaları, audit şirkətləri, məsləhət (konsaltinq) firmaları və s.

§ 2. Birjanın növləri və vəzifələri

Bazar infrastrukturunun mühüm elementi olan birja latın sözü olan «**bursa**» sözündən olub hərfi mənası dəri (pul) kisəsi deməkdir. Birjalar tacirlərin ticarət əməliyyatları aparmaq

üçün toplaşdıqları xüsusi yer kimi XVI əsrdən mövcuddur. İlk birja 1531-ci ildə Antverpendə yaradılmışdır. Bakıda əmtəə birjası 1887-ci ildə açılmışdır.

Birja bir tərəfdən kütləvi standart əmtəələrin topdansatış ticarətinin təşkili forması, digər tərəfdən qiymətli kağızlar, valyuta və iş qüvvəsinin alqı-satqısı üzrə sistemətikli əməliyyatlar sahəsidir. Birjada adi ticarətdən fərqli olaraq satıcı və alıcı bir-birini bəxtəbəxt axtarmaqdan daha asan tapa bilir. Birja adətən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- ticarət əməliyyatlarını aparmaq üçün satıcı və alıcılara yer verir. Onlar burada toplaşaraq qiymətlər barədə razılığa gəlirlər;

- birja hərraclarını təşkil edir;

- alqı-satqı sövdələşmələri üzrə nümunəvi müqavilələr dəstini işləyib hazırlayır;

- iştirakçılar arasındakı mübahisələri tənzimləyir, yəni birja arbitrajını həyata keçirir;

- iştirakçılar üçün informasiya fəaliyyətini həyata keçirir;

- sövdələşmələrin yerinə yetirilməsinə müəyyən təminat verir və bunun əvəzində tərəf müqabillərindən müəyyən haqq alır.

Sövdələşmə maliyyə alətinin (pul, bank sənədləri və s.) bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə müşayiət olunan, birja əmtəəsinə münasibətdə hüquq və öhdəliklərin qarşılıqlı verilməsi haqqında razılaşmadır. Birja sövdələşmələrinin aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1. **Forvard sövdələşmələri**, - bunlar real əmtəyə görə həyata keçirilir. Bu zaman əmtəə satanın əlində olmalı və müqavilədə göstərilmiş vaxtda yerinə çatdırılmalıdır. Belə növ əmtəə dövriyyəsi ümumi dövriyyənin cüzi hissəsini (1-2%) təşkil edir.

2. **Fyucers sövdələşmələri**, - bunlar real əmtəələrə görə deyil gələcəkdə istehsal olunacaq əmtəələr üzrə aparılır. Belə sövdələşmələr müəyyən müddətə bağlanır və dəfələrlə təkrarən satıla bilər. Bu, əslində əmtəənin özünün satışı deyil

ona olan hüququn alqı-satqısıdır. Fyucers sövdələşmələri dünya birja ticarətinin əsas hissəsini təşkil edir və onun 85%-i Amerika, 8%-i İngilis və 6%-i yapon birjalarında həyata keçirilir. Dünyada 54 adda əmtəə üzrə 150-yə yaxın fyucers birjası vardır.

3. **Mükafatlı sövdələşmə**, - bu sövdələşmə müqavilədə göstərilən müddət ərzində öhdəliyi yerinə yetirmək və ya ondan imtina etmək hüququnu verir. Əgər müqavilədə göstərilən müddət ərzində əmtəə baha qiymətə başqasına satılarsa, mükafatı (dəbbələmə pulu) satıcı ödəyir. Əgər bu müddət ərzində əmtəə alınıb daha baha qiymətə satılarsa, mükafatı (dəbbələmə) alıcı ödəyir. Qiymətlər dəyişməzdirsə və ya aşağı düşərsə, alıcı sövdələşmədən imtina etmək hüququna malikdir. Bu halda mükafat alıcıya qalır.

4. **Sığortalayıcı əməliyyatlar** və ya hecirləmə. Bu əməliyyatların iki növü vardır: qısa hecirləmə (birja müqavilələrinin satışı), uzun hecirləmə (birja müqavilələrin alışı). Bu əməliyyatlar qiymət dəyişməsi zamanı gəlirin riskdən qorunması alətləri kimi çıxış edir. Hecirləmə möhtəkirliyin əksi olan əməliyyatdır. Möhtəkirliyin yeganə məqsədi qiymət dəyişmələrində gəlir əldə etməkdir. Hecirləmənin ən geniş yayılmış növü müddətli (müqaviləli) sövdələşmədir.

5. Qiymətin sonradan müəyyən edildiyi sövdələşmə, bu «**onkol**» **sövdələşməsi** adlanır. Bu halda bir tərəf digərinə müqavilə imzaladığı vaxtla əmtəənin göndərilməsi arasındakı vaxtda qiyməti müəyyənləşdirmək hüququ verir. Bu zaman qiymət iki amildən asılı olaraq müəyyən edilir:

a) birja qiymət təyini (fyucers);

b) onlarda (bazisdən) əlavələr və ya güzəştlər. Adətən bazis qiyməti birja qiymətlərindən 3%-dən artıq olmur.

Birja qiymət təyini (kotirovka) birjada satılan əmtəələri satanın və alanın qiymətinin müəyyənləşdirilməsidir; başqa sözlə qiymət təyini əmtəə, səhm və onların alqı-satqısı, o

cümlədən qiymətlər haqqında informasiyanı əks etdirən cədvəllərdir.

Birjada kütləvi istehsal olunan, daimi tələb olunan standart əmtəələr reallaşdırılır. Bu proseslə broker və dilerlər məşğul olurlar. **Brokerlər** müştərilər (maraqlı tərəflər) arasında sövdələşmənin aparılmasına köməklik edir. Onlar müştərilərin tapşırığı və onların hesabına alqı-satqı müqavilələri bağlayır və buna görə haqq alır. Brokerlər müştərilərə bazarın öyrənilməsini, reklam, kredit almaq kimi xidmətlər də göstərə bilər. **Dilerlər** isə öz hesabına əmtəəni alıb-satmaqla məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Onların qazancı əmtəənin alış-satış qiymətləri arasındakı fərqdən ibarətdir.

Bəzi ədəbiyyatlarda birja dəllalları ifadəsinə də rast gəlmək mümkündür. Bunlar da birjada yeri olan, müştərilərin tapşırığı ilə və onların hesabına sövdələşmələr aparən və müəyyən birja əməliyyatları üzrə ixtisaslaşmış şəxslərdir.

Birja oyuncularını birja jarqonlarına görə «öküz» və «ayıl»lara ayırırlar. «Öküzlər» qiymətlərin qalxmasına ümid edir və tərəfdaşlardan əmtəə, səhm, birja müqavilələri və sairəni alır ki, sonradan baha qiymətə sataraq xeyli qazanc götürsünlər. «Ayılar» isə «öküzlərin» əksinə olaraq qiymətlərin düşməsinə oynayırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, indi əmtəələri satmaqla əldə edəcəkləri məbləği gələcəkdə aşağı qiymətə sataraq əldə edəcəklərindən çox olacaqdır.

Birjada keçirilən əməliyyatlar onu təşkil edənin, ya da müvafiq dövlət idarəsinin nəzarəti altında həyata keçirilir. Birjada yerlərin miqdarı məhdud olur və onun qiyməti tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişir. Birja qeyri-kommersiya tipli dövlət təşkilatıdır. Onun gəliri birjada yer almaq üçün verilən haqdan, orada bağlanmış sövdələşmələrdən, komissiyon ayırmalardan, iştirakçılara göstərilən müxtəlif xidmətlər üçün ödəmələrdən ibarətdir.

Birjanın növlərindən biri **əmtəə birjasıdır**. Burada yekcins əmtəələr (taxıl, xammal, yanacaq və s.) nümunələr və

standartlar əsasında topdansatış formasında həyata keçirilir. Klassik formada əmtəələr birjaya gətirilir, anbarlara yığılır və müəyyən müddətdən sonra satılırdı. İndi isə nümunələr üzrə müqavilələr bağlanır və müəyyən edilmiş vaxtda əmtəə alıcıya çatdırılır. Əmtəə birjalarında sövdələrin predmeti əmtəə və ya onların çatdırılmasına dair müqavilələrdir. Əmtəə birjasında əsasən fyuçers sövdələşmələri bağlanılır. Əmtəə birjası müxtəlif əmtəələr üzrə sövdələşmələr bağlananda vasitəçilik xidməti göstərir; ticarət mübahisələrini həll edir. Burada həmçinin istehsalın vəziyyəti, qiymətlər və s. haqqında məlumatlar çap edir və birja iştirakçılarına çatdırır.

Birjanın digər mühüm növü **fond birjasıdır**. Bu birjada qiymətli kağızlar (səhm, istiqraz, dövlətin qısamüddətli öhdəlikləri, sertifikatlar və s) alınır-satılır. Fond birjasının başlıca vəzifəsi qiymətli kağızların normal tədavülünün təmin edilməsi və bununla da iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün lazım olan pul vəsaitini səfərbər etməsidir. Qiymətli kağızların alqı-satqısı onlara olan tələb və təklifin təsiri altında tez-tez dəyişən birja kursu əsasında həyata keçirilir. Birja kursu isə qiymətli kağızın gətirdiyi gəlirin (divident) və borc faizinin səviyyəsindən asılı olur. Birja kursu dividentlə düz, faiz norması ilə tərs mütənasibdir. Fərz edək ki, nominal qiyməti 100 olan səhm il ərzində 20 vahid divident gətirir, faiz norması da 10%-dir. Onda bu səhmin birja kursu

$$\left(\frac{\text{divident}}{\%} \cdot 100 = \frac{20}{10} \cdot 100 = 200 \right) 200 \text{ vahid olacaqdır.}$$

Qiymətli kağızların birja kursunun onların nominal qiymətindən yuxarı olması **laj** və ya **ajio**, aşağı olması isə **dizajio** adlanır.

Fond birjasında qiymətli kağızların ilkin və təkrar satışı həyata keçirilir. Onların ilkin bazarı dedikdə yeni buraxılmış qiymətli kağızların səhmdar cəmiyyətlər və ya dövlət tərəfindən reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Qiymətli kağızların təkrar bazarı dedikdə isə əvvəllər buraxılmış qiymətli

kağızların alqı-satqısı nəzərdə tutulur. Təkrar bazarın xeyli hissəsi birjadan kənarda həyata keçirilir.

Fond birjaları ölkə iqtisadiyyatının barometri rolunu oynayır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı dövründə qiymətli kağızların birja kursu yüksəlir, digər dövrlərdə isə aşağı düşür. Müasir dövrdə fond birjalarının rolu getdikcə azalır. Çünkü qiymətli kağızların alqı-satqısı getdikcə daha çox banklararası telekommunikasiya vasitələri həyata keçirilir. Buna səbəb sərbəst pul vəsaitlərinin getdikcə daha çox banklara toplanması və ictimai həyatın bütün sahələrində ETT – nin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsidir.

İqtisadiyyatda mühüm rol oynayan birjanın növlərindən biri də **valyuta birjasıdır**. Açıq iqtisadiyyat şəraitində hər bir ölkənin iqtisadiyyatında özünün milli valyutası (pulu) ilə yanaşı, digər ölkələrin beynəlxalq valyutası rolunu oynayan valyutalardan da istifadə olunur. Bazar subyektləri tərəfindən valyutanın əldə edilməsi və satılması valyuta birjalarında həyata keçirilir. Ölkələrarası valyuta ticarəti əsasən banklararası sövdələşmələrlə, ölkə daxilində isə banklarla qeyri-bank müəssisələri arasında baş verir. Valyuta birjasında aparılan ticarət valyuta kursuna əsaslanır. Valyuta kursu dedikdə bir-birindən fərqli iki pul vahidinin mübadilə nisbəti nəzərdə tutulur. Valyuta birjalarında həm rəsmi, həm də azad valyuta kursları mövcud olur. Rəsmi kurs əsasında dövlətin bütün valyuta əməliyyatları həyata keçirilir. Valyutanın azad kursu banklararası valyuta sövdələşmələrində tələb və təklifin təsiri altında formalaşır. Lakin azad kurs rəsmi kursa əsaslanır. Valyuta kursunun formalaşmasına dövlətin iqtisadi siyasəti, tədiyyə balansının vəziyyəti və s. təsir göstərir.

Birjanın mühüm növlərindən biri də **əmək birjasıdır**. Əmək birjası işçi və işverənlərin maraqlarını razılaşdırən, iş qüvvəsinə tələb və təklifi uzlaşdırmaq, işsizlərə sosial yardım göstərən vasitəçi təşkilatdır. Dövlətə məxsus olan əmək birjası əsasən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: ərazidəki işsizlərin və boş yerlərin (vakansiyaların) uçotu; işsiz statusu

almışlara maddi yardım; işsizlərə yeni ixtisasların öyrədilməsi və onların ixtisaslarının artırılmasının təşkili; işsizlərə müxtəlif məsləhətlərin verilməsi və s. İşsizlərə verilən müavinətin miqdarı və müddəti hər bir ölkənin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən olunur. Əgər işsiz əmək birjası tərəfindən təklif olunan yerə getməkdən boyun qaçırırsa o, işsizliyə görə müavinətdən məhrum olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmək birjası tərəfindən göndərilən iş qüvvəsini sahibkar işə götürməyə də bilər, yəni əmək birjasının göndərişi sahibkar üçün qanun deyildir.

Birja fəaliyyətinin səthi və hətta saxtalaşdırılmış halda mətbuatda işıqlandırılması, qiymətli kağızların qeyri-obyektiv reklamı, səhv iqtisadi proqnozlar və müxtəlif şayələr birja fəaliyyətinə çox pis təsir göstərir. Bəzən bu təsir birja fəaliyyətin iflic vəziyyətinə salır.

§ 3. Yarmarka və auksionlar, lizinq və sığorta şirkətləri.

Əmtələrin istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılmasında yarmarka və auksionlar da mühüm rol oynayır. Bunlar əmtəə birjasının klassik forması olsalar da, müasir dövrdə də bazar infrastrukturunda əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Yarmarka alman sözü olub «hər il keçirilən bazar» deməkdir. Onun fərqləndirici cəhəti müəyyən dövrdən bir keçirilməsidir. Məsələn həftədə bir dəfə, mövsümdə bir dəfə, ildə bir, iki dəfə və s. Yarmarkada alqı-satqı əməliyyatlarını alıcı və satıcıların özləri, ya da onların səlahiyyətli nümayəndələri həyata keçirirlər. Beynəlxalq miqyasda həyata keçirilən yarmarkalar ixtisaslaşdırılmış, çoxsahəli və universal formada təşkil olunurlar.

Auksionlar da bazar infrastrukturunun tərkib hissələrindən biridir. Auksionlar adətən müəyyən növ əmtələrin (çay, xəz-dəri, tütün, cins, mal-qara və s.) satışı üzrə təşkil

edilir. Burada aparıcı əmtənin, onun ayrı-ayrı hissələrinin qiymətini elan edir. Əmtəə ən yüksək qiymət ödəyənə satılır.

Auksionun könüllü və məcburi növləri vardır. Könüllü auksion öz əmtəəsini daha baha qiymətə satmaq istəyən sahibkar tərəfindən təşkil olunur. Məcburi auksion isə məhkəmə və dövlət orqanları tərəfindən borclarını ödəyə bilməyənlərin əmlakını müsadirə edilmiş əmtəə və yüklərin və s. satmaq məqsədilə təşkil olunur.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində özəlləşdirmə ilə əlaqədar olaraq qiymətli kağızlar (çek, vaucer) auksionları da keçirilir. Burada da iştirakçıların sayı qeyri-məhdud olur və təklif olunanın qiyməti tələbdən asılı olaraq dəyişilir. Çek auksionlarında satışa çıxarılan müəssisə səhmlərinin qiyməti müəssisənin fəaliyyətindən asılı olur. Burada səhmlər pulla deyil çeklərlə ödənilir. Auksiona çıxarılmış müəssisəni almaq üçün verilən sifarişlərin (təqdim olunan çeklərin) sayı nə qədər az olarsa onlara düşən səhmlərin miqdarı da bir o qədər çox olar.

Bazar infrastrukturunun tərkib hissələrindən biri də **lizinq şirkətləridir**. Bu şirkətlər fiziki və hüquqi şəxslərə lizinq xidmətini göstərir. Onlar istehsal və istehlak təyinatlı əmtəələri istehsalçılardan satın alaraq istehlakçılara icarəyə verirlər. Bunun müqabilində icarə müddətində icarəçilərdən icarə haqqı alırlar. Lizinq iştirakçıları kimi üç tərəf – satıcı (istehsal vasitələri istehsal edən), lizinq şirkəti və icarəçi çıxış edirlər. Lizinq xidməti hər üç tərəfin maraqlarının reallaşmasını təmin edir. Bir tərəfdən, lizinq xidməti istehsalçı müəssisələrinin sifariş portfəllərinin sifarişlərlə təmin olunmasına xidmət edir. Buna görə də istehsalçı öz fəaliyyətini davam etdirir, bazarı öyrənmək, bazar tapmaq və s. kimi fəaliyyətlərdən azad olur. Digər tərəfdən icarəçi istehsal avadanlıqlarını icarəyə götürə bildiyi üçün nisbətən az vəsaitlə öz fəaliyyətini qura bilir. İcarə müddəti ərzində istehsal avadanlıqlarına texniki xidmət lizinq şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. İcarə müddəti

qurtardıqdan sonra avadanlıqlar qalığı qiyməti ilə icarəçinin mülkiyyətinə çevrilə bilər.

Bu üç tərəf arasında həyata keçirilən iqtisadi münasibətlər hər üç tərəf üçün qazanc əldə edilməsini təmin edir. Lizing xidməti bu üç tərəfin maraqlarını təmin etməklə, cəmiyyətin ictimai maraqlarını da təmin edir. Belə ki, lizing xidməti cəmiyyətin müəyyən üzvlərinin məşğulluğunu təmin etməklə yanaşı, ölkədə məhsul və xidmətlər istehsalının artmasına və bununla əlaqədar olan digər nəticələrə səbəb olur.

Onu da qeyd etmək ki, lizing şirkətlərinin çox olması müəyyən mənfi cəhətlərə də səbəb ola bilər. Belə ki, bu şirkətlər istehsalçıların istehlakçılarla bilavasitə əlaqələrinin azalmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində isə əmtəə istehsalının bazarın tələbindən kənarlaşmasına gətirib çıxarır. Çünki istehsalçılar bazarın tələbinə uyğun deyil, lizing şirkətlərinin sifarişlərinə əsasən istehsalı reallaşmasının çətinləşməsinə və bununla əlaqədar olan nəticələrin baş verməsinə səbəb olur.

Sığorta şirkətləri də bazar infrastrukturunun tərkib üzvlərindən biridir. Bu şirkətlər bazar təsərrüfatının, ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin edən amillərdəndir. Çünki təbiətin və ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi iqtisadiyyatda da müxtəlif, gözlənilməz hadisələr baş verə bilər. Bunun nəticəsində isə iqtisadi subyektlərə müxtəlif dərəcədə ziyan dəyər, iqtisadiyyatın normal ritmi pozula bilər. Belə hadisələri qabaqlamaq, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin etmək üçün ehtiyat fondu, sığorta fondu yaradılır.

Sığorta fondlarının yaradılması dövlət və özəl sığorta şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Yaradılan sığorta fondları gözlənilməz hadisələrdən qorunmaq üçün zəmanət yaradır.

Bazar infrastrukturuna yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimizlə yanaşı banklar, audit, reklam, informasiya və s. şirkətlər də daxildir. Bunlar da bazar sisteminin normal fəaliyyət göstərməsində müəyyən rol oynayırlar.

§4. Azərbaycan bazar infrastrukturunun formalaşması

Ölkəmizdə bazar infrastrukturunun əsas elementləri (əmtəə, fond, əmək birjaları) XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər mövcud olmuşlar. Sonralar əmtəə birjaları maddi-texniki təchizat müəssisələri ilə əvəz olunmuşlar. Banklardan yalnız dövlət bankı fəaliyyət göstərmişdir.

XX əsrin sonlarında bazar sisteminə (bazar iqtisadiyyatına) keçidlə əlaqədar bazar infrastrukturunun əsas elementlərindən olan əmək, əmtəə və fond birjalarının fəaliyyətinin bərpa edilməsi, digərlərinin (lizinq, informasiya və s.) isə yaradılması prosesi başlanmışdır.

Bazar infrastrukturunun yaradılması üçün onların hüquqi bazasının təmin edilməsi məqsədilə bir çox hüquqi qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlardan «Qiyətli kağızlar və fond birjaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» (24 noyabr 1992-ci il), «Əmtəə birjası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu » (25 may 1994-cü il), «Lizinq xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» (29 noyabr 1994-cü il), «Sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» (5 yanvar 1993-cü il) və s. misal göstərmək olar. Bu və digər qanunlarda, hüquqi sənədlərdə infrastrukturun elementlərinin mahiyyəti, onların yaradılması prosesi, fəaliyyət mexanizmi və digər cəhətlərin ətraflı şərh verilmişdir. Vaxt getdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq qəbul edilmiş qanun və digər hüquqi sənədlərə müəyyən düzəlişlər və əlavələr edilmiş və ediləcəkdir. Bütün bunlar bazar infrastrukturunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və əmtəələrin istehlakçılara daha tez və səmərəli çatdırılmasına xidmət edir.

Bazar infrastrukturunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi infrastrukturun digər növlərinin də inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bütün bunlar isə milli iqtisadiyyatın güclənməsinə və son nəticədə əhalinin maddi və mənəvi tələbatının daha dolğun ödənilməsinə səbəb olur.

X FƏSİL. İSTEHLAKÇI DAVRANIŞI NƏZƏRİYYƏSİ

§ 1. İstehlakçı davranışı və əmtəənin faydalılığı

Bildiyimiz kimi hər bir iqtisadi sistemin, iqtisadiyyatın əsası, məqsədi və amili insandır. O, bir tərəfdən istehsalçı olmaq etibarilə öz fəaliyyətindən daha çox qazanc əldə etməyə çalışır. Buna görə də öz fəaliyyətini yaradılan məhsul və xidmətə tələbi, istifadə etdiyi resursların qiymətini və s. amilləri nəzərə almaqla həyata keçirir. Digər tərəfdən, istehlakçı olmaqla öz gəlirindən, şəxsi maraqlarından çıxış edərək, məhsul və xidmətlərin bazar qiymətlərini nəzərə almaqla, öz tələbatlarını maksimum ödəmək, aldığı məhsul və xidmətlərdən maksimum faydalanmağa can atır. İnsanın bu ikili təbiətinin bu və ya digərinə üstünlük verərək, nəzəriyyəçilər «istehsalçı insan» və «istehlakçı insan» modelini yaratmışlar.

İstehlakçı insanın davranışı öz əksini faydalılıq nəzəriyyəsində tapmışdır. Bu nəzəriyyə XVIII əsrdə yaranmış və onun tədqiqat obyektini klassik və marksist nəzəriyyədən fərqli olaraq, istehsal sahəsi deyil, tədavül sahəsidir. Onların (marjinalistlərin) fikrincə, müxtəlif nemətlərin faydalı xüsusiyyətlərinin həm alıcılar, həm də satıcılar tərəfindən qiymətləndirilməsi məhz mübadilədə (bazarda) baş verir, alıcı və satıcıların qarşılıqlı təsiri nəticəsində nemətin qiymətliliyi, onun qiyməti müəyyən olunur. Hər bir alıcı ona lazım olan neməti almaq üçün hansı miqdarda pul verməyə hazır olmasını özü müstəqil həll edir. Qiymətin formalaşmasının bu konsepsiyasının əsasında – nemətin qiymətliliyinin alıcı tərəfindən yalnız subyektiv müəyyənləşdirilməsi prosesi durur. Buna görə də, bu iqtisadi konsepsiya (faydalılıq nəzəriyyəsi) insan tələbatlarına yönümlənib ki, onlar da istehsalı özlərinə tabe etdirir, onun inkişafını istiqamətləndirir.

«Faydalılıq» məhfumunun özü elm aləmində ilk dəfə ingilis sosioloqu J.Bentam (1748-1832) tərəfindən gətirilmişdir. Nemətlərin insanların bu və ya digər tələbatlarını ödəmək qabiliyyəti onların faydalılığındadır. *Faydalılıq* dedikdə nemətdən istifadə edərkən insanın aldığı ləzzət nəzərdə tutulur. İnsanlar bu və ya digər neməti alarkən həmin faydalılıqlığı (ləzzəti) özləri üçün qiymətləndirirlər. Bu faydalılıq həmin nemətin istehlakından aldığı ləzzətə görə insanın ödədiyi qiymətdə maddiləşir. Beləliklə, faydalılıq nəzəriyyəsi əmtəələrə qiymətin formalaşması prosesini izah edir. Onu da qeyd edək ki, N.Tusiyə görə ləzzət verən hər şey faydalı deyildir və biz də bu fikirdəyik.

A.Smit əmtəənin qiymətliliyi ilə onun istehlakından alınan faydalılıq arasındakı əlaqəni izah etmişdir. O, «istehlakdakı qiymətlilik»lə (faydalılıq) «mübadilədəki qiymətlili»yi fərqləndirir.

Faydalılıq nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı Uilyam Cevons (1835-1882) tərəfindən həyata keçirilmişdir. O, «Siyasi iqtisad nəzəriyyəsi» (1871) əsərində son hədd faydalılığı nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Bu əsərdə sübut edilir ki, bazar qiyməti ümumi faydalılıqla deyil, son hədd faydalılığı ilə müəyyən olunur.

Müasir iqtisadi nəzəriyyə baxımından istehlakçının bazarda davranışını onun faydalılığı qiymətləndirməsi müəyyən edir. Faydalılığın ölçülməsinin iki üsulu (yolu) vardır: **kardinalist** və **ordinalist yanaşma**. Kardinalistlər (K.Menger, L.Valras) faydalılıq ölçüsü kimi «yutil» şərti-subyektiv vahiddən istifadə edirlər. Onlar faydalılığın miqdarının tam dəqiq kəmiyyət müəyyənliyini nəzərdə tuturlar.

Faydalılığın ölçülməsinin ordinalist yanaşması isə müəyyən düzümü, yəni məhsul və xidmətlərə üstünlük verilməsi, seçim ardıcılığı prinsipinə əsasən sıralanmasını nəzərdə tutur. «Ordinar» sözünün mənası dərəcələnməmiş və ya müəyyən qaydada düzümlənmiş deməkdir. Müasir

ordinalistlər (V.Pareto, S.Fişer, C.Hiks) faydalılıq dedikdə, yalnız üstünlüklərin sıralanmasını nəzərdə tuturlar.

Faydalılıq nəzəriyyəsinin öyrənilməsi, əvvəlcə kardinalistlər, sonra isə ordinalistlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

§2. İstehlakçı davranışının kardinalist nəzəriyyəsi

İstehlakçı davranışı istehlakçıların gəlirləri və şəxsi maraqları nəzərə alınmaqla müxtəlif məhsul və xidmətlərə olan tələblərin formalaşması prosesidir. İstehlakçı davranışını ətraflı təhlil etməzdən əvvəl, aşağıdakı şərtlilikləri nəzərdə tutaq:

a) bütün əmtəə və xidmətlər bazarı təkmil (azad) rəqabətli bazarlardır, bütün məhsul və xidmətlərin bazar qiymətləri mövcuddur;

b) alış haqqında qərar qəbul etmək üçün istehlakçı lazımı məlumatlara malikdir;

c) istehlakçı özünü səmərəli aparmaq istəyir, yəni özünün pulunu elə xərcləmək istəyir ki, maksimum məcmu faydalılıq əldə edə bilsin.

İqtisadi ədəbiyyatlarda ümumi (məcmu) və son hədd faydalılığı fərqləndirilir. ***Ümumi faydalılıq*** dedikdə, müəyyən məhsul vahidləri cəminin istehlakından alınan ləzzət nəzərdə tutulur. ***Son hədd faydalılığı*** isə həmin əmtəənin əlavə vahidinin alınması ilə əlaqədar, ümumi faydalılığın çoxalmasına bərabər olan artıma deyilir. Son hədd faydalılıq tələbatın çox zərurilik dərəcəsini əks etdirir. Sonra alınan hər bir əmtəənin son hədd faydalılığı azalmağa başlayır. Son hədd faydalılığın azalması alınmış əmtəə vahidinin sayı artdıqca, istehlakçı tərəfindən əmtəə vahidinin subyektiv qiymətləndirilməsinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır.

Son hədd faydalılığın **azalması** prosesini ilk dəfə 1854-cü ildə müəyyənləşdirilmiş alman iqtisadçısı

H.Qessenin (1810-1858) adı ilə **Qessenin birinci qanunu adlanır**. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir nemətin istehlakının artması ilə (qalanlarının istehlak həcminin dəyişməz qalması şərtilə) istehlakçının əldə etdiyi ümumi faydalılıq (TU) artır, lakin get-gedə daha az artır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi faydalılıq subyektiv anlayışdır, buna görə də onun dəqiq kəmiyyət ölçüsü mümkün deyildir. Kardinalist iqtisadçılar son hədd faydalılığını hesablamaq üçün şərti vahid olaraq «yutil»dən (utility-ingiliscə faydalılıq deməkdir) istifadə edirlər. «Yutil» vasitəsilə tələbatın təmin edilməsi dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

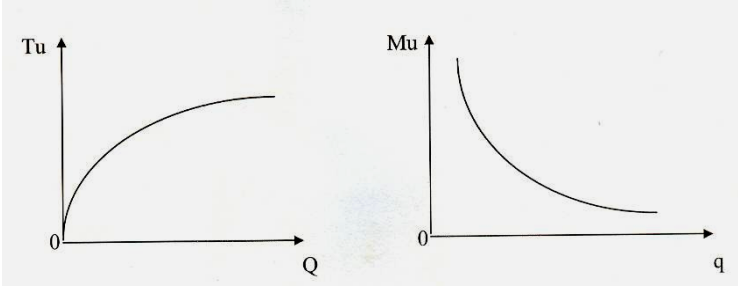
Ümumi və son hədd faydalılığın müəyyənləşdirilməsinə kardinalist yanaşmanı aşağıdakı cədvəllə izah edək:

İl ərzində teatra gedişlərin miqdarı (Q)	Teatra gedişlərin ümumi faydalılığı (TU)	Teatra gedişlərin son hədd faydalılığı (MU)
0	0	-
1	10	10
2	13	3
3	15	2
4	16	1
5	16	0

Cədvəl 10.1

Cədvəldən görüldüyü kimi il ərzində teatra ilk gedişdə ümumi faydalılıq (TU) 10-a bərabər olduğu kimi son hədd faydalılığı (MU) da 10-a bərabərdir. 2-ci gedişdə isə ümumi faydalılıq 13, son hədd faydalılığı isə 3-ə bərabər olur. Növbəti gedişdə ümumi faydalılıq az sürətlə artsa da, son faydalılıq yenə azalır. Nəhayət, 5-ci gedişdə ümumi faydalılıq son həddə çatır, son hədd faydalılığı isə 0-a bərabər olur.

Bu məlumatların qrafiki aşağıdakı kimi olur:

Şəkil 10.1

Məlumatlara əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əmtəə istehlakı çoxaldıqca məcmu faydalılıq artır, lakin getdikcə azalan sürətlə artır; son hədd faydalılığı (MU) isə azalır. Son hədd faydalılığının azalması qanununa görə məhsul və xidmətlərin istehlakı artdıqca, əlavənin son hədd faydalılığı azalır.

Hər bir növbəti əmtəə vahidi get-gedə daha az son hədd faydalılığına malikdirsə, istehlakçı əlavə əmtəə vahidini yalnız onların qiymətinin aşağı düşdüyü halda alacaqdır. Son hədd faydalılığı qanunu azalan tələb qanununu əsaslandırmağa imkan verir və istehlakçının ala biləcəyi müxtəlif əmtəələr arasında öz pul vəsaitini necə bölüşdürməli olduğunu izah edir.

İstehlakçı o vaxt səmərəli fəaliyyət göstərmiş olur ki, özünün malik olduğu pul vəsaitindən maksimum fayda əldə etmiş olsun. O, istədiyi hər şeyi ala bilməz, çünki onun pul vəsaiti məhduddur. Buna görə də istehlakçı almaq istədiyi müxtəlif əmtəələr arasında seçim etməlidir ki, pul vəsaitinin məhdudluğu şəraitində özünün nöqtəy-nəzərdən daha üstün bildiyi məhsul və xidmətlər dəstinə yiyələnə bilsin. İstehlakçı davranışı qaydası bundan ibarətdir ki, əmtəə alınmasına hər bir sonuncu pul vahidi xərci eyni son hədd, yəni əlavə faydalılıq gətirməlidir. Faydalılığın maksimumlaşdırılması qaydasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$\frac{\text{A d\ae stin son h\ae dd faydalılığ ı}}{\text{A d\ae stin qiym\ae ti}} = \frac{\text{B d\ae stin son h\ae dd faydalılığ ı}}{\text{B d\ae stin qiym\ae ti}} = \frac{\text{D d\ae stin son h\ae dd faydalılığ ı}}{\text{D d\ae stin qiym\ae ti}} = \dots$$
 = b\ddot{u}dc\ae g\ae lirl\ae rind\ae n x\ae rcl\ae rin pul vahidin\ae d\ddot{u}ş\ae n orta son h\ae dd faydalılığ ı.

B\ddot{u}dc\ae g\ae lirl\ae rind\ae n x\ae rcl\ae rin pul vahidin\ae d\ddot{u}ş\ae n son h\ae dd faydalılığ ı v\ae ya istehlakçı \ddot{o}z v\ae saitl\ae rini \ae mt\ae\ae alışı \ddot{u}zr\ae aş\ae ğ ıdaki kimi b\ddot{o}l\ddot{u}ş\d\ddot{u}rs\ae maksimum m\ae mnunluq ola bil\ae r:

$$\frac{MU_A}{P_A} = \frac{MU_B}{P_B} = \frac{MU_D}{P_D} = \lambda$$

Burada: MU_A, MU_B, MU_D – A, B, D \ae mt\ae l\ae rinin son h\ae dd faydalılığ ıdır;

P_A, P_B, P_D – A, B, D – \ae mt\ae\ae d\ae stl\ae rinin qiym\ae tl\ae ridir.

λ - pulların son h\ae dd faydalılığ ını s\ae ciyy\ae l\ae ndir\ae n vahiddir;

Bu b\ae rab\ae rlikd\ae $\frac{MU_A}{P_A}$ olan nisb\ae t istehlakç ının A \ae mt\ae\ae sinin olunmasına x\ae rcl\ae rinin 1 pul vahidi (m\ae s: manat) artması zaman ı \ddot{u}mumi faydalılığ ın (TU) nec\ae yutil artacağ ını g\ddot{o}st\ae rir.

Bu b\ae rab\ae rlik g\ddot{o}st\ae rir ki, tarazılıq v\ae ziyyetind\ae (y\ae ni g\ae lirin v\ae \ae mt\ae l\ae rin qiym\ae tl\ae rinin verilmiş k\ae miyy\ae tind\ae maksimum m\ddot{u}mk\ddot{u}n m\ae cmu faydalılığ ın s\ae viyy\ae si) h\ae r hans ı bir \ae mt\ae\ae nin alınmasına x\ae rcl\ae nmiş sonuncu pul vahidind\ae n \ae ld\ae olunmuş faydalılıq, hans ı \ae mt\ae\ae nin alınmasına x\ae rcl\ae nm\ae sine baxmayaraq eynidir. Bu m\ddot{u}dd\ae **Qessenin ikinci qanunu** adlanır.

T\ae hlili davam etdir\ae r\ae k f\ae rz ed\ae k ki, A \ae mt\ae\ae sinin qiym\ae ti artıb onda b\ae rab\ae rlikd\ae birinci nisb\ae t $\frac{MU_A}{P_A}$ azalır.

Bu nisbəti bərpa etmək və ümumi faydalılığı (TU) maksimumlaşdırmaq üçün istehlakçı A əmtəsinin istehlakını azaltmalıdır. Çünki, əmtənin qiyməti artarsa, ona tələbin kəmiyyəti azalır.

Əgər yuxarıda nəzərdən keçirilmiş faydalılığın maksimumlaşdırılması düsturunu dəyişsək və onu aşağıdakı kimi yazsaq:

$$\frac{MU_A}{MU_B} = \frac{P_A}{P_B}; \quad \frac{MU_B}{MU_D} = \frac{P_B}{P_D}; \quad \frac{MU_A}{MU_D} = \frac{P_A}{P_D};$$

görmək olar ki, istənilən iki nemətin MU-ları arasındakı nisbəti onların müvafiq olan P-lərin nisbətinə bərabərdir. Deməli, «n» nemətlərin son hədd faydalılıqları arasındakı nisbət, onların müvafiq qiymətləri arasındakı nisbət kimidir.

Son hədd faydalılığının azalması qanunu daimi işlədiyindən faydalılığın maksimallaşdırılması qaydasını və məntiqi cəhətdən onunla uyğunlaşan tələb əyrisini, qiymətin aşağı düşməsinə nəzərə alaraq, daim dəqiqləşdirmək lazım gəlir.

Qiymətin aşağı düşməsi iki nəticəyə səbəb olur:

1. Gəlir effekti – əgər qiymət aşağı düşsə, həmin əmtə istehlakçısının real gəliri (alıcılıq qabiliyyəti) artır. Yəni, malik olduğu pula daha çox əmtəə ala bilər.

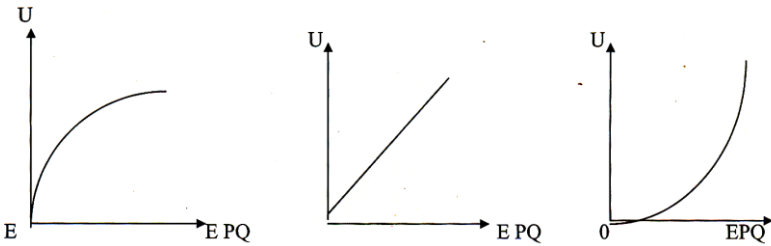
2. Əvəzləmə effekti – qiymətin aşağı düşməsi həmin əmtənin başqalarından ucuz olması deməkdir. Buna görə də istehlakçı onu daha başqa əmtəələrlə əvəz etməyə çalışır. O, bahalı əmtəəni daha ucuzu ilə əvəzləyərək, özünün faydalılığını maksimumlaşdırır.

Lakin həmişə belə olmur. Bəzi hallarda qiymətin aşağı düşməsi həmin əmtəəyə olan tələbin də azalmasına səbəb olur. Belə əmtəələr Qiffen əmtəəsi adlanır. Bu hadisə onu tədqiq etmiş ingilis iqtisadçısının adı ilə **Qiffen paradoksu** adlanır. Bu şəraitdə, yəni aşağı keyfiyyətli əmtəələrin qiymətlərinin düşməsi şəraitində əvəzləmə effekti tələbin artmasına, gəlir effekti isə tələbin azalmasına səbəb olur.

İnsanların bazarda davranışı qeyri-müəyyən səciyyəyəndirilə bilən vəziyyətlə bağlıdır. Onların çoxu qeyri-müəyyənlikdən, naməlumluqdan qaçmağa çalışır, yəni riskə getmək istəmirlər. Onların bəziləri isə riskə meyilli olurlar.

İnsanların qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində davranışının təhlilində kardinalist son hədd faydalılığı nəzəriyyəsinəndən istifadə olunur. Burada düşüncə məntiqi belədir: insanın itirdiyi hər bir manat udulan hər bir manata nisbətən baha qiymətləndirilir. Buna görə də əgər 100 manat qazanmaq imkanı və 100 manat uduzmaq şansı varsa onda uduşun son hədd faydalılığı uduzmağın son hədd faydalılığından aşağı qiymətləndiriləcək və risk əleyhdarları riskə getməyəcəklər. Onlar səmərəli hərəkət edərək, ümumi faydalılığı maksimumlaşdıracaqlar. Onların bu davranışı son hədd faydalılığının azalması qanununa müvafiqdir.

İnsanın qeyri-müəyyənlik şəraitində səmərəli qərar qəbul etməsi faydalılıq funksiyasına əsaslanır. Amerika alimləri C. Neyman və O. Morgenştern göstərmişlər ki, səmərəli qərar qəbul edilməsində insan gözlənilən faydalılığın maksimumlaşdırılmasına can atır və mümkün variantlardan o, ən böyük gözlənilən faydalılığı təmin edəni seçəcək. Qrafik şəkildə Neyman–Morgenştern faydalılıq funksiyası aşağıdakı kimidir:

Şəkil 10.2

- a) riskə meyilli olmayan insan   b) riskə neytral insan   c) riskə meyilli insan

U – insanın əldə etmək istədiyi faydalılıq. EPQ – gözlənilən (ehtimal olunan) pul qiymətləndirilməsi (uduş).

§ 3. İstehlakçı davranışının ordinalist nəzəriyyəsi

İstehlakçı davranışının ordinalist yanaşması nəzərdə tutulur ki, istehlakçı imkanı çatan əmtəə çoxluğundan özü üçün ən üstünlük verimli əmtəə dəstini seçir. Sıra yanaşması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır. İstehlakçı üstünlükverimi və ya fərqsizlik münasibətlərinin köməkliyi ilə göstərə bilər ki, istənilən dəst cütü (məsələn A və B) üçün:

1. biri (məsələn A) o birindən (B) üstündür, $A > B$;
2. ikincisi (B) birincisindən (A) üstündür, $B > A$;
3. onlar bərabər qiymətlidirlər ($A = B$).

Əgər $A > B > C$ və ya $A = B > C$, yaxud $A > B \sim C$ olarsa, onda $A > C$ bu **tranzitivlik** prinsipidir.

Ordinalist sıra nəzəriyyəsində «faydalılıq» məhfumu üstünlükverim ardıcılığını göstərir. Deyəndə ki, A dəsti B dəstindən üstündür, bu o deməkdir ki, bu istehlakçı üçün A dəsti B dəstinə nisbətən daha çox faydalılıq verir. Bir əmtəənin digərindən istehlakçı üstünlükverimlərinin təhlili fərqsizlik ayrılarının köməkliyi ilə aparılır. Fərqsizlik ayriləri konsepsiyası XX əsrin əvvəllərində italyan alimi V. Pareto tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. XX əsrin 30-cu illərində R.Allen və C.Hiksin əsərləri çapdan çıxdıqdan sonra, faydalılıq haqqında ordinalistlərin baxışları geniş yayılmış nəzəriyyələrdəndir. Bu nəzəriyyənin əsasında iki əyri növünün–büdcə xətti və fərqsizlik ayrılarının həndəsi birləşməsi dayanır.

Büdcə xətti pul vahidinin sabit qalması şəraitində alınacaq iki əmtəənin müxtəlif kombinasiyalarını əks etdirir. İstehlakçının büdcə məhdudluğunu aşağıdakı bərabərlik şəklində yazmaq olar: $J = P_X \cdot X + P_Y \cdot Y$. Burada J – istehlakçının X və Y əmtəələrinin alınmasına xərclədiyi vəsaitin cəmidir. Büdcə məhdudluğunun mənası budur ki, istehlakçının gəliri

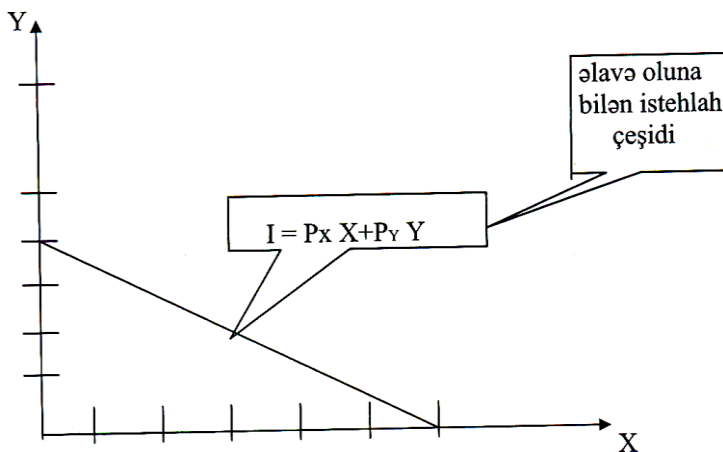
onun X və Y əmtəələrinin alınmasına xərclədiyi məbləğlərin cəminə bərabərdir. Məsələn, əgər Y əmtəəsinin qiyməti 1,5 manat, X əmtəəsinin qiyməti isə 1 manat olarsa, istehlakçı 12 manat pul müqabilində X və Y əmtəələrinin aşağıda göstərilmiş bütün kombinasiyalarını ala bilər:

Y məhsulu vahidləri (qiyməti 1,5 manat)	X məhsulu vahidləri (qiyməti 1 manat)	Məcmu xərc (12 manat)
8	0	12+0=12 9+3=12
6	3	6+6=12
4	6	3+9=12
2	9	0+12=12
0	12	

Cədvəl 10.2

Büdcə məhdudluğu istehlakçı üçün mövcud qiymətlər və pul gəliri səviyyəsində əldə oluna bilən X və Y əmtəələri çeşidini müəyyənləşdirir. Burada maksimal miqdarda Y əmtəəsindən $Y=J/P_y$ – və $X=0$ olduqda, maksimal miqdarda X əmtəəsindən $Y=0$ və $X=J/P_x$ olduqda almaq olar.

Bu məlumatların büdcə xətti qrafiki və büdcə xətti mailliyi aşağıdakı kimi olur:

Büdcə xəttinin mailliyi $X(P_x)$ əmtəəsi qiymətinin $Y(P_y)$ qiymətinə nisbətindən asılıdır. Büdcə xəttinin mailliyi qiymətlərin tərs mütənasibliyi ilə səciyyələnir.

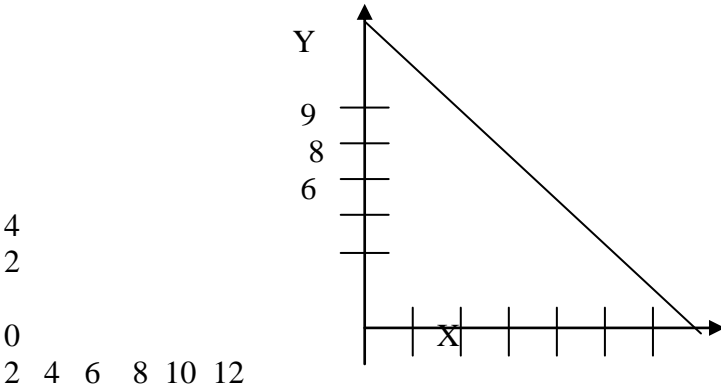
$$\frac{P_x}{P_y} = \frac{1 \text{ manat}}{1,5 \text{ manat}} = \frac{2}{3}$$

Bu yalnız istehlakçının 3 vahid X məhsulu ala bilmək üçün 3 manat əldə etmək məqsədilə hər biri 1,5 manat olan 2 vahid Y məhsulundan imtina etməli olmasının riyazi ifadəsidir.

Büdcə xəttinin yerdəyişməsi, əsasən, iki amildən asılıdır:

- pul gəlirlərinin dəyişməsindən;
- əmtəə qiymətlərinin dəyişməsindən.

Əgər əmtəələrin qiymətləri dəyişməz qalarsa, pul gəlirlərinin aşağı düşməsi büdcə xəttinin paralel olaraq sola, pul gəlirlərinin artması isə sağa yerdəyişməsinə səbəb olur.

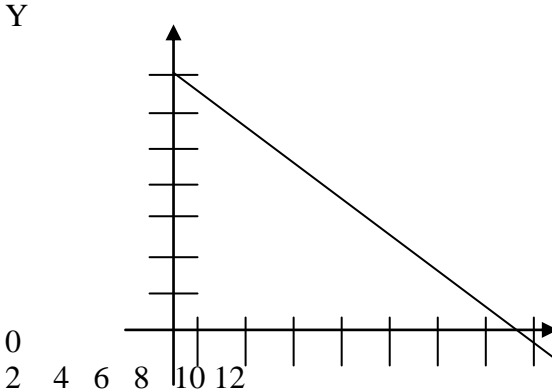

Şəkil 10.4 Pul gəlirlərinin artması zamanı büdcə xəttinin sağa dəyişməs.

Əgər qiymətlər proporsional dəyişərsə, yəni eyni qədər artıb–azalarsa, büdcə xətti yenə də paralel dəyişəcəkdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, gəlir və qiymətlər eyni zamanda proporsional artarsa və ya azalarsa, büdcə xəttinin vəziyyəti dəyişməz və əhali gəlirlərinin indeksləşdirilməsinin mənası da bundadır. Belə ki, inflyasiya zamanı qiymətlərin

artımına proporsional olaraq gəlirlər artırılarsa büdcə xətti və əhalinin real gəlirləri dəyişmir.

Əgər qiymətlər proporsional deyil, müxtəlif nisbətlərdə dəyişilsə büdcə xətti dəyişiləcəkdir. Məsələn, X əmtəəsinin qiyməti dəyişməyib Y əmtəəsinin qiyməti 1,5 manatdan 1 manata düşərsə gəlirin dəyişmədiyi şəraitdə büdcə xəttinin mailliyi dəyişəcəkdir. Bu zaman büdcə xətti aşağıdakı kimi olur. (Şəkil 2)

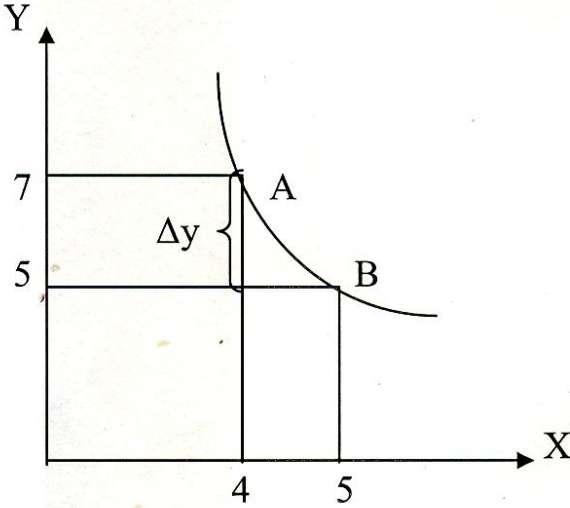

Şəkil10.5

Bu zaman büdcə xəttinin koordinat oxu ilə kəsişmə nöqtəsi koordinatların başlanğıc nöqtəsindən uzaqlaşır və 8-dən 12-yə keçir.

Ordinalistlər istehlakçı davranışını nəzərdən keçirərkən fərqsizlik əyriləri məhfumundan da istifadə edirlər. Fərqsizlik əyriləri X və ya Y məhsullarına istehlakçıların üstünlükverimləri barədə məlumat verir. Başqa sözlə desək, **fərqsizlik əyriləri** müəyyən pul gəlirinə istehlakçının nələr satmaq istədiyini göstərir. Fərqsizlik əyriləri özü-özlüyündə X və Y məhsullarının istehlakçıya eyni həcmdə məmnunluq və ya fayda verən bütün kombinasiyalarını nümayiş etdirir. Aşağıdakı şəkildə X və ya Y əmtəələrini özündə əks etdirən fərqsizlik əyrisi verilmişdir. İstehlakçının üstünlükverimləri

elədir ki, X və Y əmtəələrinin istənilən kombi- nasiyasında onların eyni məcmu faydalılığı onu qane edir. Deməli, məhsulların hansı kombinasiyasının həqiqətən alınması istehlakçı üçün fərsizdir.

Şəkil 10.6. X və Y əmtəəsinin fərsizlik əyrisi.

Fərz edək ki, istehlakçı A əmtəə dəstindən (A nöqtəsindən) B əmtəə dəstinə (B nöqtəsinə) keçməklə, Y əmtəəsi istehlakını 2 vahid azaldır ($\Delta Y = -2$), X əmtəəsinin istehlakını isə bir vahid ($\Delta X = 1$) artırır, lakin istehlakçının məmnunluq səviyyəsi dəyişmişdir. Bu zaman X neməti ilə Y nemətinin əvəzlənməsinin son hədd norması (MRS_{XY} – marqinal rate of substitution) X nemətinin bir vahid artırılması zamanı istehlakçının məmnunluq səviyyəsi dəyişilmədən Y nemətinin azaldılmalı olduğu miqdarına deyilir.

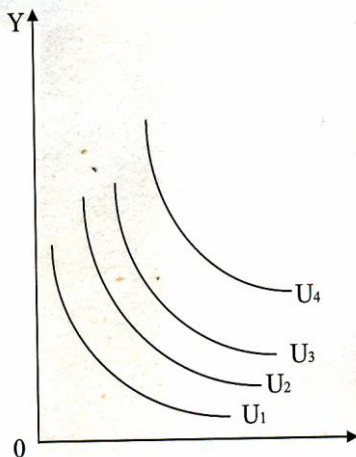
$$MRS_{XY} = \frac{\Delta Y}{\Delta X}$$

Onu da qeyd edək ki, X neməti ilə Y nemətinin əvəzləməsinin son hədd norması X nemətinin son hədd faydalılığının Y nemətinin son hədd faydalılığına nisbəti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, Y əmtəəsi X əmtəəsi ilə əvəzləndikdə MU_X azalır, MU_Y isə müvafiq olaraq artır, buna

görə də MRS_{xy} -ə bərabər olan $\frac{MU_X}{MU_Y}$ nisbəti azalır.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimizə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ordinalist nəzəriyyəsidəki əvəzləmənin azalan son hədd norması məzmunca kardinalistlərin faydalılığın son həddinin azalması ilə eynidir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, kardinalistlərdə əmtəənin hər bir əlavə vahidinin faydalılığı yutillərlə ölçülür, ordinalistlərdə isə istehlakçının imtina etməyə hazır olduğu başqa əmtəənin həcmi ilə ölçülür. Konkret alıcının zövqü barədə təsəvvür əldə

etmək üçün fərqsizlik əyriləri silsiləsi çəkilər ki, buna **fərqsizlik əyriləri xəritəsi** deyilir. Bu xəritə iki əmtəənin istənilən istehlak səviyyəsində onların əvəzlənmə normasını göstərir

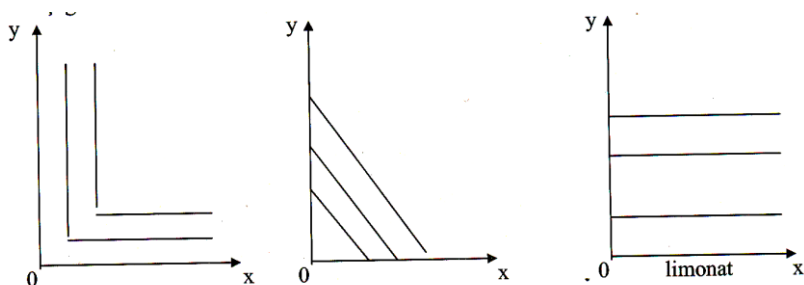

Şəkil 10.7. Fərqsizlik əyriləri xəritəsi.

Fərqsizlik əyriləri xəritəsi bir qrafikdə üç dəyişənin X əmtəəsinin miqdarının və faydalılığın qarşılıqlı əlaqəsini göstərməyə imkan verir. Xəritədə hər hansı fərqsizlik əyrisi

nə qədər yuxarıdırsa, onun əks etdirdiyi faydalılıq bir o qədər yüksək olur.

Fərqsizlik əyrilərinin çöküklüyü, ən ümumi və geniş yayılmış halıdır. Bu əyrilərin başqa formalarına da rast gəlmək mümkündür. Bunlardan bəziləri aşağıdakı kimi olur:

Şəkil 10.8

<p>Bir-birini mütləq tamamlayan əmtəələr (avtomobil və benzin)</p>	<p>Tam qarşılıqlı əvəzlənən əmtəələr (süd və qatıq)</p>	<p>Birinin (pivənin) limonadla sıfır son hədd əvəzləməsi</p>
--	---	--

Tədqiqatçılar fərqsizlik əyrilərinin köməkliyi ilə istehlakçı davranışını təhlil edərək onların aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini qeyd edirlər:

- digər əyridən yuxarıda və sağda yerləşən fərqsizlik əyrisi üstünlükverilən dəstdir və ona daha böyük faydalılıq xasdır;

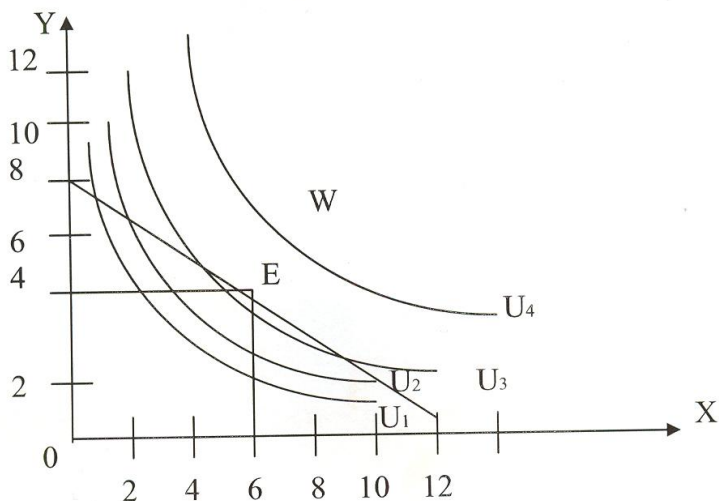
- fərqsizlik əyriləri heç vaxt kəsişmir və bir-birinə toxunurlar, bu alıcının tranzitivliyi aksiomundan irəli gəlir ki, həmin aksiom üstünlükverimlərin razılaşdırılmasını təmin edir;

- fərqsizlik əyrisi həmişə mənfi mailliklidir və bu çox əmtəənin azdan daha üstünlükverimli olması ehtimalından irəli gəlir;

- fərqsizlik əyrisinin mütləq mailliyi onun üstü ilə sağa, aşağı hərəkət zamanı azalır (əyri koordinatın başlanğıcına nəzərən qabarıqdır).

Yuxarıda öyrəndiyimiz kimi, büdcə xətti verilmiş pul gəliri həcmi ilə X və Y əmtəələrinin təsbit edilmiş qiymətləri səviyyəsində istehlakçının ala biləcəyi X və Y əmtəələrinin bütün mümkün kombinasiyalarını əks etdirir. Əgər istehlak büdcəsi xətti ilə fərqsizlik xətlərini birləşdirsək, **istehlakçının müvazinəti vəziyyətini** müəyyənləşdirə bilərik. Başqa sözlə desək, istehlakçı əldə edə biləcəyi kombinasiyalardan hansına üstünlük verəcəkdir? Cavab bir mənalıdır—ona ən çox məmnunluq və ya ən çox faydalıq gətirən üstün olacaqdır.

Faydalılığı maksimallaşdıran kombinasiya istehlakçı üçün əldə oluna bilən fərqsizlik əyriələrindən ən yuxarıda yerləşənin üzərindəki nöqtəyə müvafiq olacaqdır. Bu istehlak faydalılığını maksimallaşdıran kombinasiya və ya X və Y məhsullarının müvazinət kombinasiyası büdcə xəttinin U_3 əyrisinə toxunduğu E nöqtəsində olacaqdır:

Şəkil 10.9 Qütbləşmənin maksimallaşdırılması qrafiki.

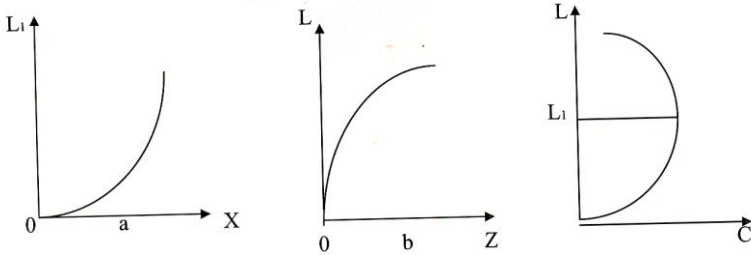
Çünki verilmiş pul gəliri səviyyəsində (12 manatı) istehlakçı özünün X əmtəsinə (almanın qiyməti 1 man.) və Y əmtəsinə (portağalın qiyməti 1,5 man.) olan tələbatını maksimum ödəyəcək.

Qiyətlərin təsbit olunmuş vəziyyətində gəlirin artması, istehlakçıya onun üçün əvvəllər əlçatmaz olan əmtəə dəstləri almağa imkan verir. Bu zaman büdcə xətti koordinatlar başlanğıcından uzaqlaşır. Gəlir azaldıqda isə əks hadisə baş verir, yəni büdcə xətti koornatlar başlanğıcına yaxınlaşır. Büdcə xəttinin yerdəyişməsi yeni müvazinət nöqtəsini əmələ gətirir. Əgər fərqsizlik əyriləri üzərində müxtəlif gəlir kəmiyyətlərinə müvafiq olan bütün müvazinət nöqtələrini birləşdirsək, «gəlir – istehlak» əyrisini alırıq. Bu əyrini ingilis hərfləri İEP (İnkomi Expansion Path) və ya İCC (İnkomi Consumption Curse) ilə qeyd edirlər.

«Gəlir – istehlak» xətti əsasında **istehlakçının pul gəliri ilə alınan əmtənin kəmiyyəti arasındakı asılılığı bilavasitə ifadə edən Engel əyrisini** qurmaq olar.¹

Superior əmtəələr üçün Engel əyrisi müsbət mailliyə malikdir (Superior əmtəə o əmtəədir ki, gəlirin artması ilə onların istehlakı da artır). Lakin burada iki variant mümkündür:

1. Gəlirin artması ilə əyrinin maillik bucağı dəyişir ki, bu da əlavə əmtəə alışlarının ixtisarına dəlalət edir. Bu kimi əyrlər qıda məhsulları üçün səciyyəvidir

Şəkil 10.10

2. Gəlirin artması ilə əyrinin maillik bucağı azalır, çünki əlavə məhsul alışları artır. Bu kimi əmtəələrə bəzək əşyaları, xəz, təhsil, istirahət, turizim və s. misal ola bilər (şəkil b).

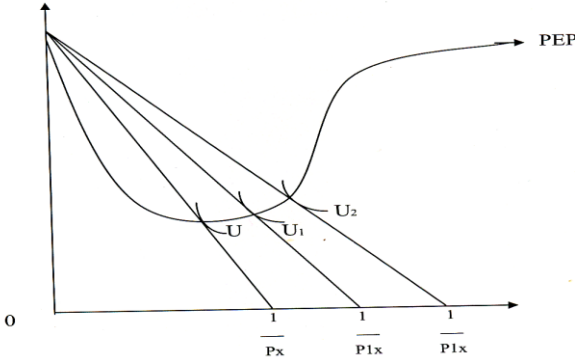
Bəzi hallarda isə gəlir müəyyən həddə çatdıqda, əmtəə superiorlardan inferiora çevrilir. Belə ki, gəlir artdıqda istehlakçı aşağı keyfiyyətli (inferior) əmtəələrin istehlakını azaldır. (şəkildə c)

Gündəlik həyatda istifadə olunan əmtəələr müxtəlif qruplara – ərzaq, qeyri-ərzaq, xidmətlər, uzunmüddət istifadə olunanlar və s. ayrılırlar. Engel əyrisi bu qruplara tətbiq olunduqda, Engel xərcləri əyrisinə çevrilir ki, o da alıcının gəlir səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər əmtəə qrupuna xərcləri səciyyələndirir. Engel müəyyənləşdirməsidir ki, gəlir

¹ Ernest Engel – XIX əsrin sonunda gəlirin ailənin istehlakına təsirini tədqiq etmiş alman statistikidir

artdıqca mənzil və onunla bağlı olan xərclərə yönəldilən hissə dəyişməz qalır və ya az artır, digər xərclərin payı isə artır.

İndiyə qədər əsasən təsbit olunmuş qiymət şəraitində istehlakçının seçimi nəzərdən keçirilmişdir. İndi isə qiymətin dəyişməsi şəraitində istehlakçı seçimini nəzərdən keçirək. Təsbit olunmuş gəlir şəraitində əmtəələrdən birinin qiymətinin dəyişməsi büdcə xəttinin maillik bucağının

Şəkil 10.11 «Qiymət-istehlak» xəttinin klassik görüntüsü.

dəyişməsinə səbəb olur, çünki əmtəələrin qiymət nisbəti dəyişir, X əmtəəsinin qiyməti ardıcıl olaraq azalır (artırsa) həmin əmtəənin hər qiymətinə öz büdcə xətti müvafiq olur. Büdcə xətlərinin hər biri hər hansı bir fərqsizlik əyrisinə toxunur. Bütün toxunan nöqtələr «qiymət – istehlak» xəttini əmələ gətirir ki, bu da PEP (Prise Expantion Path) hərflərilə göstərilir. Aşağıdakı şəkildə X əmtəəsi qiymətinin P_x -dən P''_x -ə qədər ardıcıl azalması zamanı büdcə xətti dönüşü göstərilmiş və PEP xətti qurulmuşdur.

E nöqtəsindən E_i kəsiyində qiymətin P_x -dən P'_x -ə düşməsində X əmtəə istehlakının artımı Y əmtəə istehlakının azalması hesabına baş verir. Bu intervalda maillik bucağı mənfidir. Qiymətin sonrakı azalmasında istehlakçı yalnız X əmtəəsinin istehlakını deyil, həm də Y əmtəəsinin istehlakını artırmaq imkanında olur, bunu PEP əyrisinin E_i -dən sağdakı

parçada müsbət mailliyi göstərir. Sonra X əmtəəsinin qiyməti lap kiçik olanda, istehlakçı gəlirinin çox hissəsini Y əmtəəsinin alınmasına sərf edir. Qrafikdə bu PEP xəttinin istehlakçının öz gəlirinə ala biləcəyi Y əmtəəsinin maksimum miqdarını əks etdirən qırıq xətlərə yaxınlaşmasında görmək olar.

İnsanların zövqlərinin formalaşmasına və onların bu və ya digər əmtəələrin seçiminə, əsasən, aşağıdakı amillər təsir edir; a) bəzi insanlar bahalı əmtəələr hesabına müəyyən sosial sambal əldə etməyə çalışırlar; b) onların rahat həyat sürməyə təkidlə çağıran reklam; c) onların təhsil səviyyəsi; d) həyat şəraitinin dəyişməsi (ailənin, uşaqların olması, müxtəlif maraqlar, müxtəlif yaş dövrləri və s.) dəbin dəyişməsi və s.

XI FƏSİL.İSTEHSAL XƏRCLƏRİ VƏ MƏNFƏƏT

§1. İstehsal xərclərinin mahiyyəti və quruluşu

Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi subyektlər məhsul və xidmətlər istehsal etmək üçün lazım olan istehsal amillərini resurslar bazarından satın alırlar. Bunun üçün onlar müəyyən miqdarda pul vəsaiti sərf edirlər. Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli seçimi (davranışı) istər satın aldıkları istehsal amillərindən maksimum nəticə almaq, istərsə də amil xərclərinin minimallaşdırılması yollarını axtarmağa sövq edir.

Sahibkarlıq subyektlərinin istehsal amilləri almaq məqsədilə sərf etdikləri vəsait **istehsal xərcləri** adlanır. İstehsal xərcləri həm sadə, həm də mürəkkəb kateqoriyadır. Sadədir, ona görə ki, xərclər sözünün mənasının özü bunun nə olduğunu və istehsalın təşkilinin neçəyə başa gəldiyini bildirir. Mürəkkəbdir, çünki xərclərin mahiyyəti və ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə metodik yanaşmalar müxtəlifdir.

İstehsal xərclərinin mahiyyəti haqqında nəzəriyyəçilərin fikirləri xeyli müxtəlifdir. A.Smit və D.Rikardo istehsal xərclərini istehsal qiyməti kimi nəzərdən keçirirlər.

C.Mill, C.Mak-Kullox, R.Torrens əmtəənin dəyərinin gəlirlərdən (əmək haqqı, mənfəət, renta) ibarət olduğunu əsas tutaraq, istehsal xərclərini də “yığılmış əmək məsrəfləri” kimi izah edirlər.

XIX əsrin sonlarında F.Vizer istehsal xərclərinin yeni konsepsiyasını işləyib hazırlamışdı. Onun subyektiv nəzəriyyəsinə görə həqiqi istehsal xərcləri əmtəənin istehsalına sərf olunmuş iqtisadi ehtiyatların faydalılığı ilə müəyyən olunmalıdır.

Neoklassizmin görkəmli nümayəndəsi A.Marşall isə istehsal xərcləri nəzəriyyələrinin obyektiv (klassik) və subyektiv (marjinalist) variantlarını birləşdirməyə (sintez etməyə)

çalışmışdır. O, istehsal xərclərini fəhlələrin “əziyyətinə” və kapitalistlərin “imtinasına” səbəb olan xərclərin cəmi kimi azah edirdi.

K.Marksın fikrincə isə istehsal xərcləri kapitalistlərin məhsul və xidmətlərin istehsalı üçün sərf etdikləri sabit və dəyişən kapitalın cəmindən ibarətdir.

Mühasibat baxımından istehsal xərcləri dedikdə, resurslar bazarından istehsal amillərinin alınması üçün sərf olunan vəsait nəzərdə tutulur. Bu xərclər quruluşuna görə aşağıdakıları əhatə edir: əsas kapital ünsürlərinin əldə edilməsinə sərf olunan vəsait; yanacaq və elektrik enerjisinin alınmasına sərf olunan vəsait; əsas və yardımçı materialların, yarımfabrikatların alınmasına sərf olunan vəsait; muzzdlu işçilərə sərf olunan vəsait və s. İstehsal xərclərinin kəmiyyəti resursların bazar qiymətlərindən və onların alınma miqdarından asılı olur. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehsal xərclərinin bu müxtəlif ünsürlərinin xüsusi çəkisi müxtəlif olur. Belə ki, bəzi sahələrdə əsas materialların xüsusi çəkisi nisbətən yüksək olur ki, belə sahələr materialtutumlu (metaltutumlu) sahələr adlanır. Yanacaq və elektrik enerjisinin xüsusi çəkisi yüksək olduğu sahələr isə enerjitutumlu sahələr adlanır. Bəzi sahələr isə əməktutumlu, elmtutumlu hesab olunurlar.

İqtisadi subyektlər istehsal xərclərini aşağı salmaq haqqında fikirləşərkən onların quruluşuna diqqət yetirməlidirlər. Xüsusi çəkisi yüksək olan amilə qənaət edilməsi daha yüksək səmərə verə bilər.

Istehsal xərclərinin aşağı salınmasının əsas yolları (istiqamətləri) aşağıdakılardır:

- ETT – nin nailiyyətlərindən kompleks istifadə edilməsi;
- Müasir tələblərə cavab verən texnologiyalardan istifadə edilməsi;
- Maşın, dəzgah, avadanlıq və s. istifadənin növbəlilik əmsalının artırılması;

- Xammal, yanacaq, enerji və s. qənaət etmək.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehsal xərclərinin aşağı salınmasının bu əsas istiqamətlərinin tətbiqi xeyli müxtəlifdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehsal xərclərinin aşağı salınması məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirməməlidir. Bəzi hallarda isə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri istehsal xərclərinin artmasına da səbəb ola bilər.

§2. *İstehsal xərclərinin növləri*

Mühasiblərdən fəqli olaraq, iqtisadçıları istehsal xərclərinin zahiri və kifayət qədər aşkar tərəfi qane etmir. Onlar xərclərin daxili mahiyyətini açmağa cəhd göstərirlər. İqtisadi ədəbiyyatda istehsal xərcləri müxtəlif cür təsnif olunurlar. Bunlardan biri ***fərdi və ictimai istehsal*** xərcləridir. Fərdi istehsal xərcləri dedikdə fiziki və hüquqi subyektlərin məhsul və xidmətlərin istehsalına sərf etdikləri kapital məsrəfləri nəzərdə tutulur. İctimai istehsal xərcləri dedikdə isə məhsul və xidmətlərin istehsalına cəmiyyətin çəkdiyi xərclər nəzərdə tutulur. Fərdi istehsal xərcləri kapital məsrəfləri ilə ölçüldüyü halda ictimai əmək məsrəfləri cəmiyyət tərəfindən əmək sərfi ilə ölçülür. Hər bir sahibkar istehsalı səmərəli təşkil etmək üçün fərdi istehsal xərclərini ictimai istehsal xərclərindən aşağı salmağa çalışır. Belə bir şəraitdə onun qazancı (mənfəəti) daha çox olur. İstehsal xərclərinin bu cür təsnifatı marksist ədəbiyyatda daha geniş yayılmışdır.

Müasir nəzəriyyələrdə istehsal xərcləri əsasən ***aşkar və gizli*** xərclər şəklində nəzərdən keçirilir. Bəzi ədəbiyyatlarda bunlar xarici və daxili xərclər şəklində nəzərdən keçirilir. Aşkar (xarici) xərclər dedikdə, istehsal subyektlərinin resurslar bazarından istehsal amilləri almaq üçün sərf etdikləri vəsait nəzərdə tutulur. Gizli (daxili) xərclər isə sahibkarın istehsal

amili almaq məqsədi ilə pul sərf etməsilə əlaqədar deyildir. Bu xərclər bir növ sahibkarın qurbanları hesab olunur. Məsələn, sahibkar malik olduğu istehsal sahəsini (torpaq, tikili və s.) başqasına icarəyə verməyib, özü istifadə edir. O, bir növ həmin sahəni icarəyə verib alacağı icarə haqqını qurban verir. Bəzi hallarda isə sahibkar firmanı özü idarə edir, bu və ya digər işlərdə çalışır. O, bu işləri başqasına gördürüb əmək haqqı ödəsəydi və özü başqa yerlərdə işləsəydi əmək haqqı olardı. Sahibkarın qurban verdiyi icarə haqqı və gizli (daxili) xərc hesab olunur. Bu xərclər mühasibat sənədlərinə düşməsə də, iqtisadçılar tərəfindən nəzərdə tutulur.

Aşkar (xarici) və gizli (daxili) xərclərin məcmusu məcburi istehsal xərcləri adlanır. Məcburi istehsal xərclərinin tərkib hissələrindən biri də normal mənfəətdir. Normal mənfəət istehsalçıya həmin sahədə qalmağa imkan verir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal xərcləri sabit (təsbit olunmuş) və *dəyişən* xərclər formasında da tədqiq olunur. Sabit xərclər o xərclərdir ki, onların kəmiyyəti istehsal olunmuş məhsulun miqdarından (həcmindən) asılı deyildir. Bu xərclərə vergilər, borca görə faiz, mühafizə haqqı, amortizasiya ayırmaları, idarəetmə xərcləri və s. aid edilir.

Dəyişən xərclər isə bilavasitə istehsal olunmuş məhsulun miqdarından (həcmindən) asılı olaraq dəyişir. Bu xərclərə xammal və materiallar, yanacaq və elektrik enerjisinə və s. çəkilən xərclər, muzzdu işçilərə verilən əmək haqqı və s. aid edilir. Sabit və dəyişən xərclərin məcmusu, ümumi istehsal xərcləri adlanır.

Nəzərdən keçirilən xərclərin istehsalın miqdarına olan nisbəti *orta istehsal xərclərini* ifadə edir. Orta istehsal xərclərinin aşağıdakı növləri vardır: orta sabit xərclər, orta dəyişən xərclər və orta ümumi xərclər. Orta ümumi xərclər, orta sabit xərclərlə, orta dəyişən xərclərin cəminə bərabərdir: $AC=AFC+AVC$.

Istehsal xərclərinin təsnifatında son hədd xərcləri kateqoriyası da mühüm yer tutur. Son hədd xərcləri dedikdə, əlavə məhsul vahidinin istehsalı ilə əlaqədar ümumi xərclərin artımı nəzərdə tutulur. Aşağıdakı cədvəldə son hədd xərcləri və onların ümumi dəyişən xərclərlə əlaqəsi əks olunmuşdur.

məhsulun miqdarı	ümumi dəyişən xərclər	son hədd
0	0	0
1	10	10
2	18	8
3	24	6

Cədvəl 11.1

Cədvəldən göründüyü kimi, son hədd xərcləri iki yanaşı duran ümumi dəyişən xərclərin fərqi bərabərdir və ya:

$$\Delta TVC$$

$$MC =$$

$$\Delta Q$$

Son hədd xərclərinin öyrənilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində mühüm yer tutur. Belə ki, istehsalın miqyasının dəyişilməsi ilə əlaqədar son hədd xərcləri istehsal qiymətindən aşağı olarsa, istehsalı davam etdirmək məqsədəuyğundur. Əks təqdirdə, istehsalı dayandırmaq daha məqsədəuyğundur. Çünki istehsalın genişləndirilməsi firmanın zərərlə işlədilməsinə səbəb olar.

Istehsal xərclərinin növlərindən biri də *alternativ* xərclərdir. Alternativ xərclər dedikdə mövcud ehtiyatlardan (əmək, kapital, material və s.) ən əlverişli istifadə olunmasının dəyər kəmiyyətini əks etdirən xərclər nəzərdə tutulur. Başqa cür desək, mövcud iqtisadi ehtiyatları təsərrüfat fəaliyyətinin hansına yönəltmək məsələsi meydana gəldikdə alternativ xərcləri hesablamaq zərurəti meydana çıxır. Sahibkar özünün iqtisadi imkanlarını müxtəlif cür məhsulların istehsalına

yönəldə bilər. Bu müxtəlif sahələrə çəkiləcək xərclər bir-biri üçün alternativ hesab olunur. Alternativ xərcləri müqayisə etməklə, sahibkar özü üçün ən əlverişli seçimi həyata keçirir.

Son dövrlərdə iqtisadi ədəbiyyatlarda **transaksiya xərcləri** ifadəsinə də tez-tez rast gəlmək olur. Transaksiya xərcləri dedikdə, mübadilə sahəsinə mülkiyyət hüququnun dəyişdirilməsi ilə bağlı olan xərclər nəzərdə tutulur. Bu xərclərə, əsasən, aşağıdakı xərclər aid edilir:

a) iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanın (iqtisadi agentin) informasiya axtarışına, informasiya alınması və işlənməsinə sərf olunan vaxt və vəsait;

b) nəticəsiz informasiyalarla əlaqədar itkilər;

c) danışıqların aparılmasına sərf olunan xərclər;

d) kollektivdə “Konsensus ideologiyasının” formalaşmasına və s. çəkilən xərclər.

Bəzi ədəbiyyatlarda əmtəələrin tədavülü ilə əlaqədar olan xərcləri də istehsal xərclərinin bir növü hesab edirlər. Əmtəələrin tədavül dairəsində hərəkəti ilə əlaqədar olan bu xərclər–xalis tədavül xərcləri və tədavül dairəsində istehsal prosesinin davamı ilə əlaqədar olan xərclərdir. İstehsal prosesinin tədavül dairəsində davamı ilə əlaqədar xərclərə normal nəqliyyat xərcləri, əmtəələrin saxlanması, qablaşdırılması və s. ilə əlaqədar olan xərclər aiddir. Xalis tədavül xərclərinə isə satıcıların, kassirlərin, nəzarətçilərin, müşahidə cihazlarının və sairənin saxlanması xərcləri aid edilir. İstehsal xərcləri kimi, tədavül xərclərinin də azaldılması sahibkarların əldə etdikləri qazanclarının artmasına səbəb olur.

§3. Mənfəətin mahiyyəti, növləri və rolu

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin hər bir növü ilə məşğul olan iqtisadi subyekt, fəaliyyətə müəyyən

məqsədlə başlayır. Onun əsas məqsədi, mümkün olduqca yüksək qazanc əldə etməkdir. Onun bu məqsədi, iqtisadi ədəbiyyatda mənfəət kateqoriyası ilə ifadə olunur.

Mənfəətin mahiyyəti və təbiəti haqqında nəzəriyyəçilərin baxışları xeyli müxtəlifdir. A.Smitə görə mənfəət, həmçinin torpaq rentası sahibkarlar tərəfindən işçilərin əmək məhsulundan çıxma hesab edilir. Lakin o, haqqı ödənilməmiş əməyin təzahür forması olan mənfəət, orta mənfəəti əmək – dəyər nəzəriyyəsi baxımından izah edə bilməmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, mənfəət işçilərin sayına proporsional olmalıdır. Həyat fəaliyyətində isə, kapitalın kəmiyyətinə proporsional olur.

Mənfəət haqqında neoklassiklərin baxışları klassiklərin baxışlarından xeyli müxtəlifdir. Neoklassiklərin mənfəət nəzəriyyəsinin əsasını son məhsuldarlıq nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə görə, kapital da əmək kimi “məhsuldar xidmət” edir və ictimai məhsuldan öz payını alır. Bu pay kapitalın yaratdığı son məhsulun dəyərinə bərabər olan hissəsidir. Frenk Haytın fikrincə, mənfəət qeyri-təkmil rəqabət şəraitində sahibkarların riskə getdikləri fəaliyyətləri müqabilində aldıkları haqdır.

J.Şumperə görə, mənfəət sahibkarların elmi-texniki yenilikləri tətbiq etdiklərinə görə aldıkları haqqıdır. P.Samuelsonun da mənfəət haqqında fikri buna yaxındır. Onun fikrincə, mənfəət qabaqcadan nəticəsi görünməyən texniki yeniliklərin cəsarətli tətbiqindən götürülən müvəqqəti gəlirdir.

Neoklassiklər mənfəəti iqtisadi hökmranlıqla da əlaqələndirirlər. Bunlara kapital sahibləri, idarəedənlər, mühəndislər, hətta, səhm sahibləri olan mizumlu işçiləri də aid edirlər.

Klassiklərdən fərqli olaraq K. Marks mənfətin mahiyyətini əmək-dəyər nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən izah etmişdir. Onun fikrincə, mənfəət izafi dəyərin çevrilmiş formasıdır; mənfəət reallaşmış, pul formasını almış izafi dəyərdir.

Mənfətin mahiyyəti haqqında nəzəri baxışlar müxtəlif olduğu kimi onun haqqında da fikirlər müxtəlifdir. K. Marks mənfətin iki növünü – orta və üstəlik-tədqiq etmişdir. Orta mənfətin qərarlaşması sahələrarası rəqabətin nəticəsidir. Belə ki, kapital daim daha yüksək kapital olan sahələrə gedir. Kapitalın da bu cür axını bütün sahibkarlar üçün bərabər (orta) mənfətin qərarlaşmasına səbəb olur.

Orta mənfəət dedikdə, müxtəlif sahələrdə tətbiq olunmuş eyni kəmiyyətli kapitallar üçün bərabər mənfətin əldə olunması nəzərdə tutulur. Məsələn, müxtəlif sahələrdə (sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət və s.) tətbiq olunmuş 100 vahid kapital 10 vahid mənfəət əldə edir. Üstəlik, mənfəət isə bundan əlavə əldə edilən mənfəətdir. Bu mənfəət müxtəlif amillərlə bağlı olur. Azad rəqabət şəraitində bu müvəqqəti olur, inhisarçılıqda isə daimidir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda isə mənfətin iki növü nəzərdə keçirilir. Bunlardan biri mühasibat mənfəətidir. **Mühasibat mənfəti** dedikdə məhsulun satışından əldə edilən puldan, xarici xərcləri çıxdıqdan sonra, yerdə qalan hissəsi nəzərdə tutulur. Mühasibat mənfəti normal mənfəət də adlanır.

Normal mənfəət kapitala həmin tətbiq sahəsində qalmağa imkan verən minimal mənfəətdir. Bu mənfəti kapital qiyməti, investisiyalar qiyməti, biznesin iştirakı qiyməti hesab etmək olar. Əgər, normal mənfəət başqa yerdə mümkün olan gəlirdən aşağı olarsa, sahibkar kapitalı daha mənfəətli səhəyə keçirər. Normal mənfəət marksizmin orta

mənfəət kateqoriyası ilə müqayisə oluna bilər. Belə ki, hər ikisi istər normal mənfəət, istərsə də orta mənfəət, sahibkarı həmin sahədə fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

İqtisadi (xalis) mənfəət dedikdə isə, satışdan əldə edilən puldan bütün istehsal xərclərini (daxili və xarici) çıxıldıqdan sonra, yerdə qalan hissə nəzərdə tutulur. İqtisadi mənfəət istehsal xərclərinə aid olan normal mənfəətdən əlavə alınmış xalis gəlirdir. Xalis mənfəət sahibkara imkan verir ki, fəaliyyətini davam etdirdirsin və lazım olduqda genişləndirsin.

Sahibkarın iqtidadi fəaliyyətində mənfəət mühüm rol oynayır. K.Marksın yazdığı kimi, mənfəət kapitalist istehsalının hərəkətverici qüvvəsidir, ancaq mənfəətlə istehsal edilə bilən şey və ancaq mənfəətlə istehsal edildiyi dərəcədə istehsal edilir. Kapitalın həyat fəaliyyətində mənfəətin rolunu, XIX əsrin ortalarında yaşayıb yaratmış ingilis publisisti T.C.Danning obrazlı şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Kapital hay-küydən və döyükdən uzaq qaçır, o, öz təbiəti etibarlə qorxaqdır. Bu bir həqiqətdir, lakin bütün həqiqət tək-cə bunlardan ibarət deyildir. Təbiət boşluqdan qorxdığı kimi, kapital da mənfəətin olmamasından və ya çox az olmasından qorxur. Kifayət qədər mənfəət olduqda isə kapital cəsarətlənir. Mənfəət 10% olduqda, kapital hər şəkildə işlədilməsinə razı olur; mənfəət 20% olduqda, kapital cüsurə gəlir; 50-% olduqda isə hətta başını da verməyə hazırdır. Mənfəət 100% olduqda, kapital bütün bəşər qanunlarını tapdalayır; mənfəət 300% olduqda, o, hətta asılacağını göz önündə tutmalı da olsa, hec bir cinayətdən geri durmaz” (K.Mark, Kapital I cild, səh. 758).

Əgər belə olmasaydı müharibələr, terrorizm, narkobiznes və s. kimi insanlığa xas olmayan proseslər baş

verməzdi. Bütün bu proseslər kimlərə sə yüksək mənfəət təmin etdiyi üçün hələ də davam edir.

Ümumiyyətlə desək, mənfəət hər bir sahibkarın ümdə arzusudur. Çünki, mənfəət əldə etməsə istehsal genişləndirə, təkmilləşdirə, yenilikləri tətbiq edə bilməz. Bunlarsız isə rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək olmaz.

Istehsalçıların əldə etdikləri mənfəətin artırılmasının yolları, istehsal xərclərinin aşağı salınması, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və sairədir.

XII FƏSİL. FİRMA VƏ ONUN FƏALİYYƏT MEXANİZMİ

§1. Firmanın mahiyyəti və onun fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Bazar iqtisadiyyatının subyektlərindən biri də firmadır. Firma geniş yayılmış sözlərdən biri olmaqla hərfi mənası müxtəlif cür izah olunur. Bəzi ədəbiyyatlar bu sözün hərfi mənasının italyanca “işgüzar sənəddəki imzanı təsdiq edirəm” deməkdir. Digər ədəbiyyatlarda isə ingilis dilindəki “firm” sözündən əmələ gəlmiş iddia olunur ki, bu sözün də mənası “bərk, etibarlı, inadlı” deməkdir.

«Firma» dedikdə, istehsal amillərinin kombinasiyası vasitəsilə məhsul və xidmətlərin hazırlanması və reallaşdırılması ilə məşğul olan təsərrüfat vahidi nəzərdə tutulur. İqtisadi ədəbiyyatlarda “firma” və “müəssisə” anlayışları adətən eyni mənada işlədirlər. Bununla yanaşı, bu məhəfumlarda arasında müəyyən fərq də qoyulur. Belə ki, firmaya bir və ya bir neçə müəssisə daxil ola bilər. Müəssisə dedikdə isə adətən tək profilli, müəyyən bir məhsul istehsal edən, xidmət göstərən təsərrüfat vahidi nəzərdə tutulur.

Canlı orqanizm kimi, daim fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat yüz minlərlə, milyonlarla firmadan (müəssisədən) ibarətdir. Hər bir firma (müəssisə) iqtisadiyyatın ilk quruluş həlqəsidir. O, bir tərəfdən texniki vahiddir, digər tərəfdən sosial vahiddir, üçüncü tərəfdən hüquqi vahiddir. Firma (müəssisə) **texniki vahiddir** bu o deməkdir ki, orada müəyyən bir hissənin, qovşağın və ya məhsulun hazırlanması texnologiyası başa çatmış olur. Firma **ictimai vahiddir**, bu o deməkdir ki, burada cəmiyyətin müəyyən sayda üzvləri fəaliyyət göstərir. Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə əlaqədar onlar arasında iqtisadi münasibətlər baş verməklə yanaşı digər sosial münasibətlər də

baş verir. Belə ki, onlar ictimai, yaradıcı, dini və s. təşkilatlarda birləşərək fəaliyyət göstərirlər. Firma **hüquqi vahiddir** dedikdə, firma ilə digər firmalar, cəmiyyət üzvləri, dövlət təşkilatları və s. arasındakı hüquqi münasibətlər nəzərdə tutulur.

Hər bir firmanın iqtisadi həyatdakı yeri, xüsusi çəkisi bir çox iqtisadi göstəricilərlə müəyyən olunur. Bu göstəricilər əsasən aşağıdakılardır:

a) maddi-texniki potensialın göstəriciləri: illik dövriyyənin həcmi, əsas məhsul istehsalının miqdarı və həcmi; firmaya daxil olan müəssisə və istehsal sahələrinin sayı və istehsal sahəsi (M^2); əsas kapital və kapital qoyuluşlarının həcmi, işçilərin sayı və s.

b) maliyyə potensialı göstəriciləri: aktivlərin həcmi; firmanın öz kapitalının həcmi; xalis gəlirin həcmi; aktiv filiallarının sayı və həcmi (M^2) və s.

c) elmi-texniki potensial göstəriciləri: elmi-tədqiqat və təcrübə - konstruktor işlərinə xərclənən vəsaitin həcmi, tədqiqat mərkəzlərinin sayı; ölkədə və xaricdə qeydə alınmış patentlərin miqdarı; həmin patentlərin lisenziyasından əldə edilən vəsaitin həcmi və s.

Firmanın fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş, əsas göstəricisi illik dövriyyənin həcmi hesab olunur, yəni firma illik fəaliyyəti nəticəsində məhsul və xidmətlərin istehsalı və reallaşdırılması nəticəsində nə qədər vəsait əldə etmişdir. İllik dövriyyəyə qiymətli kağızların satışından əldə edilən vəsait, dividendlər və s. aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, firma bazar münasibətlərinin obyektı və subyektı hesab olunur. Bazar münasibətlərinin **obyektı** olması o deməkdir ki, hər bir firma satılıb-alına bilər. Firma bazar münasibətlərinin **subyektidir** dedikdə isə firmada istehsal olunan əmtələrin satılması, firmaya lazım olan istehsal vasitələri, iş qüvvəsi və s. alınması nəzərdə tutulur.

Firma, həmçinin, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin subyektidir. **Biznes fəaliyyəti** dedikdə, həmin fəaliyyətin daxili və xarici mühitini təşkil edən şəxslər, təşkilatlar və bilavasitə istehsalın iştirakçıları arasındakı münasibətlər sistemi nəzərdə tutulur. Biznesin daxili mühiti dedikdə, kapital sahibləri, menecerlər və muzzdlu işçilər arasındakı münasibətlər nəzərdə tutulur. Biznesin xarici mühütü dedikdə isə, biznes fəaliyyətinin təşkilatçısı olan firma ilə dövlət və cəmiyyət, mal göndərənlər, istehlakçılar, borc verənlər və borc alanlar arasında olan münasibətlər nəzərdə tutulur.

Hər bir firma biznes fəaliyyəti ilə yanaşı kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olur. Firmanın kommersiya fəaliyyətinə əsasən aşağıdakılar aid edilir:

a) sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s. firmalarının istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olan ticarət əməliyyatları, yəni, istehsal olunmuş məhsul və xidmətlətin reallaşdırılması əməliyyatları;

b) ticarət, bank və s. firmaların əmtəə və pulların dövriyyəsinə aid edilən ticarət əməliyyatları;

c) əmtəələrin alıcıya doğru hərəkəti ilə bağlı olan daşınma, sığorta, qorunub saxlanması ilə əlaqədar olan nəqliyyat, sığorta və s. firmalarının əməliyyatları;

ç) ticarət fəaliyyətinin müxtəlif növ icarə, informasiya və başqa xidmətlərlə təmin edilməsi əməliyyatları.

Firma fəaliyyətinin son məqsədi, yüksək mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə, firma bir sıra taktiki və strateji tədbirlərdən istifadə edir. **Taktiki tədbirlərə** əsasən aşağıdakılar aid edilir: istehsal və satışın həcminin artırılması; daha yüksək artım sürətinə nail olmaq; bazarda payının artırılması; kapitalın quruluşunun təkmilləşdirilməsi; qoyulmuş kapitalla görə mənfəətin artırılması və s.

Strateji tədbirlərə isə uzunmüddətli dövr üçün əsas məqsəd və vəzifələrinin seçilməsi, bunların yerinə yetirilməsi

üçün resursların toplanması və istifadə edilməsi aiddir. Strateji tədbirlər müdafiə və hücum xarakterli olur. **Müdafiə** -xarakterli tədbirlərə əsasən yeniliklərin tətbiqi ilə bağlı risklərin azaldılması aid edilir. Bu məqsədlə yenilikləri tətbiq edən rəqiblərin fəaliyyəti izlənilir və sairə. **Hücum** xarakterli strategiya isə yeniləşdirmə, innovasiya, yeniliyin öyrənilməsi və bazar boşluğunun doldurulması strategiyalarını əhatə edir. Yeniləşdirmə strategiyası yeniliklərin tətbiqinin artırılması üçün resursların artırılmasını, innovasiya strategiyası məhsul və xidmətlər istehsalını artırmaq üçün yeni texnologiyaların mənimsənilməsini, əsas kapitalın təzələnməsini nəzərdə tutur. Firmanın hücum strategiyası elmi-tədqiqat işlərinə çəkilən çoxlu xərclərlə və işgüzar risklə əlaqədardır.

§ 2. Firmaların təsnifatı

İqtisadiyyatın ilk quruluş vahidi olan firmalar, iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif olunurlar.

1. Malik olduqları **mülkiyyətə** görə onlar: xüsusi, qrup, dövlət, bələdiyyə və qarışıq mülkiyyətli firmalara ayrılırlar. Xüsusi mülkiyyətli firmalar dedikdə mülkiyyəti müəyyən bir şəxsə və ya ailəyə məxsus olan firmalar nəzərdə tutulur. Bunlar adətən xırda firmalar olub daha çox xidmət sahələrində, kənd təsərrüfatı istehsalında mövcud olur. Qrup mülkiyyətli firmaların mülkiyyəti cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinə məxsus olur. Qarışıq mülkiyyətli firmaların mülkiyyəti isə dövlətə, cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinə, qruplarına və s. məxsus olur.

2. Fəaliyyət göstərdikləri **iqtisadi sahələrinə** görə firmalar: sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, rabitə və s. xarakterli olur.

3. **Funksional** xarakterinə görə istehsal, ticarət və xidmət xarakterli firmalar vardır. İstehsal xarakterli firmalar maddi nemətlərin istehsalını həyata keçirir. Ticarət xarakterli firmalar

isə istehsal olunmuş maddi nemətlərin reallaşdırılması ilə məşğul olur. Xidmət firmaları isə müxtəlif xidmətlərin istehsalı və göstərilməsi ilə məşğul olur.

4. Firmalar *həcminə* görə kiçik (xırda), orta və iri müəssisələrə ayrılırlar. Onlar adətən, işçilərin sayına görə fərqləndirilir. Bu fərqlənmə həm müxtəlif ölkələrdə, həm də müəyyən bir ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində fərqli olur. Məsələn, Şərqi Avropada 50 nəfərə qədər işçisi olan firma kiçik firma hesab olunduğu halda, ABŞ-da 100 nəfərə qədər işçisi olan firma kiçik hesab olunur. Orta firma müvafiq olaraq 50-500, ABŞ-da 100-500, iri firmalar da müvafiq olaraq 500-dən çox və 1000-dən çox, Azərbaycan Respublikasında sənayedə 50 nəfərə qədər, tikintidə 25, nəqliyyatda 15, ticarət və xidmət sahələrində 10 nəfərə qədər işçisi olan müəssisə kiçik müəssisə hesab olunur və s.

Bazar iqtisadiyyatında mövcud olan firmaların 80-90%-i istehsal olunan ümumi milli məhsulun 45-50 %-i, işləyənlərin 50-60%-i, yeni yaradılan iş yerlərinin 70-80%-dən çoxu xırda və orta firmaların payına düşür. Ayrılıqda götürüldükdə, kiçik (xırda) firmaların xüsusi çəkisi ümumi firmaların 90%-nə yaxınına əhatə edir. Kiçik firmaların sayının çox olması onların mövcud olması üçün nisbətən az miqdarda kapitalın tələb olunmasıdır. Belə firmalarda iş yerlərini yaratmaq digərlərinə nisbətən on dəfə az kapital tələb edir. Xırda (kiçik) firmalar müəyyən üstünlüklərə malikdir. Belə ki, onlar çoxsaylı olmaqla, azad rəqabətin fəaliyyəti üçün şərait yaradırlar. Kiçik firmalar çevik olmaqla bazarın konyukturasına çox tez reaksiya verirlər. Kiçik firmalar sürətlə yeniləşmək qabiliyyətinə malikdir. Onların çatışmazlığı isə rəqabət mübarizəsinə davamsızlığıdır. Yeni yaradılmış firmaların çoxunun ömür müddəti 5 ilə yaxın olur. Lakin onların çoxu ləğv olunmur, başqa sahədə, başqa formada fəaliyyət göstərirlər.

Orta firmaların da özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır. Belə ki, onlar kiçik firmalar kimi çoxsaylı və çevik deyillər. Onlar müəyyən növ məhsul və ya xidmət istehsalı ilə ixtisaslaşaraq, bazarın müəyyən sahəsində mövcud olurlar. Orta firmalar iri firmalar üçün rəqibdirlər, özləri iri firmalara çevrilməyə, inhisarlaşmağa meyillidirlər.

İri firmaların üstünlüyü isə onların sabatlı və rəqabətə davamlı olmasıdır. Bu firmalar ləğv olunmurlar, onların yalnız sahibləri, mülkiyyətçiləri dəyişilir. İri firmalarda **axımlı, kütləvi istehsal** olduğu üçün, istehsal xərcləri xeyli aşağı olur. İctimai əməyə qənaət olunur. Ölkədə həyata keçirilən elmi-tədqiqat işlərinin çox hissəsi belə firmalarda həyata keçirilir. Məsələn: ABŞ-da elmi-tədqiqat işlərinin 95%-dən çoxu 600 şirkət tərəfindən maliyyələşdirilir. İri firmalarda çalışan işçilərin sayı çox olmaqla, ölkədə istehsal olunan ümumi milli məhsulun da çox hissəsi bu firmalarda istehsal olunur. Məsələn, ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən ümumi firmaların 15%-ə yaxınını təşkil edən iri firmalar məhsul istehsalının 32%-ni, istehsal etdiyi halda, ümumi 34%-ni təşkil edən xırda firmalar kənd təsərrüfatı məhsullarının cəmi 32%-ni istehsal edir. Onu da qeyd edək ki, firmanın həcmnin iri olması qazancın, mənfəətin çox olması demək deyildir. Çünkü, firmanın optimal həcmdən kənarlaşması idarə, nəqliyyat və.s xərclərin artması deməkdir. Bu isə qazancın azalmasına səbəb olur.

5. Firmaları təsnifatlaşdıran əlamətlərindən biri də onların **təşkilati hüquqi** formasıdır. Təşkilati-hüquqi formasına görə firmalar aşağıdakı kimi olurlar: dövlət, fərdi, şərikli, payçı, məhdud məsuliyyətli, səhmdar cəmiyyətli.

Dövlət firmalarında (müəssisələrində) istehsalın təsisatçısı və təşkilatçısı kimi, dövlət və ya bələdiyyə çıxış edir. Bu firmalar adətən, ya çox yüksək ilkin kapital qoyuluşu tələb olunduğu, ya xərclərin ödənilməsi müddəti çox uzun olduğu,

ya da cəmiyyət üçün zəruri məhsulun istehsalının ziyan gətirəcəyi qabaqcadan məlum olduğu sahələrdə yaradılır. Bu firmalarda səmərəlilik nisbətən aşağıdır. Çünki bu firmalar rəqabəti tam hiss etmir, dövlət onların itkilərini ödəyərək, onlara hamilik edir. Bu firmalar təsərrüfat fəaliyyətində müstəqil deyillər, onlar məhsul və xidməti adətən, maya dəyərinə (istehsal xərclərinə) realizə edirlər.

Fərdi (ailə) firması adətən ailə üzvlərindən ibarət olur. Onlar mülkiyyətçi olmaq etibarilə adətən özləri də əmək sərf edərək məhsul və xidmətlər istehsal edirlər. Bu firmalar daha çox xidmət sahələrində, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında mövcud olurlar.

Şərikli (tam ortaqlı) firma azı iki fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən yaradılır. Firmanın fəaliyyətinə eyni dərəcədə cavabdeh olurlar.

Payçı və şərikli firma isə azı bir şərik və bir payçı fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən yaradılır. Şərik firmanın öhdəliklərinə və borclarına bütün əmlakı ilə, payçı isə payı miqdarında cavabdehdir.

Məhdud məsuliyyətli (Ltdlimited) firma bir və ya bir neçə fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən yaradılır. Belə firmanın təsisçiləri yalnız firmanın nizamnamə fondundakı payına görə məsuliyyət daşıyırlar

Firmanın geniş yayılmış formalarından biri də **səhmdar cəmiyyətidir**. Bu cəmiyyət ən azı üç fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən yaradılır. Cəmiyyətin nizamnamə fondu səhm buraxılışı ilə formalaşdırılır. Səhmdarlar cəmiyyətin öhdəliklərinə malik olduqları səhmlərin miqdarına müvafiq olaraq cavabdeh olurlar. Səhmdar cəmiyyət səhmlərin satışı yolu ilə pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilməsi əsasında istehsalın təşkili formasıdır. **Səhmdar cəmiyyəti** dedikdə, ümumi səhmdar kapitalla pul ödəyən, sahibkarlıq fəaliyyətində ondan istifadə edən və birgə gəlir əldə edən və ya zərər çəkən şəxslərin ittifaqı

nəzərdə tutulur. Buraxılan səhmlərin növündən, onların bazarda dövriyyəsinin təşkilindən asılı olaraq, səhmdar cəmiyyəti açıq və qapalı olurlar. Açıq səhmdar cəmiyyətin səhmləri bazarda satılıb- alınır. Qapalı (məhdud məsuliyyətli) səhmdar cəmiyyətin səhmləri isə təsisçilər arasında bölüşdürülür.

Hüquqi statusundan, iqtisadi müstəqilliyin dərəcəsiindən, şirkətlər və bölmələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən asılı olaraq, səhmdar cəmiyyətlər **konsern**, konqlomerat və maliyyə qrupları formalarında olur. Konsern maliyyə nəzarəti əsasında hüquqi cəhətdən müstəqil şirkətlərin (səhmdar cəmiyyətlərin) bir vahiddə birləşməsi nəticəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlığın təşkilati formasıdır. Konsernin fəaliyyətinə nəzarət imkanı konsernə daxil olan firmaların səhmlərinin nəzarət paketinə sahibliklə müəyyən edilir. Nəzarət paketi, adətən, konsernin özülünü təşkil edən istehsal firmasına mənsub olur. Konsernə daxil olan digər şirkətlərin (maliyyə, nəqliyyat, ticarət və s.) siyasəti baş şirkətin siyasətinə tabe olur. Konserndə çox vaxt vahid nəzarət mərkəzi-ümumi strategiyayı hazırlayan, şirkətlər (səhmdar cəmiyyətləri) qarşısında konkret vəzifələr qoyan və onların yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edən holdinq şirkəti formalaşır.

Bir sahibə (mülkiyyətçiyə) məxsus olan hüquqi müstəqil şirkətlər qrupu **konqlomerat** adlanır. Bu şirkətlər adətən bir-birindən asılı olmayan iqtisadi siyasət yeridirlər. Bu müstəqil şirkətlərin müəyyən qrupda birləşdirilməsi onların gəlirliyi, sahənin perspektivliyi və daha çox sahibin maliyyə imkanlarından asılı olur. Bir-biri ilə nə iqtisadi, nə də hüquqi əlaqəsi olmayan firmaları birləşdirən konqlomeratlar adətən davamsız olur, tez yaranıb, tez də yox olurlar.

Səhmdar cəmiyyətinin (şirkətinin) formalarından biri də maliyyə qrupudur. Maliyyə qrupu iqtisadiyyatda xeyli mürəkkəb hadisədir. Bu qrupa daxil olan firmalar hüquqi və

qismən də iqtisadi müstəqilliklərini saxlayırlar. Onların mənafe birliyi hər hansı birgə əməliyyatların keçirilməsi zamanı aşkar olur. Maliyyə qrupları əvvəllər ailə ittifaqları kimi yaranırdılar.

Fordların, Rokfellerlərin, Rotşıldlərin, Nobellərin maliyyə imperiyaları daha çox tanınıb. Firmaların maliyyə qrupunda birləşməsi səhmdar kapitalında qarşılıqlı iştirak sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Bir tərəfdən sənaye firmaları bank, nəqliyyat, ticarət firmalarının səhmlərini satın alır, digər tərəfdən isə bank, nəqliyyat, ticarət və s. firmaları sənaye firmalarının səhmlərini satın alaraq onların mənfəətlərinin bölgüsündə iştirak edirlər. İstehsal firmaları özlərinə xidmət edən bankların təsisçiləri olur, banklar isə sənaye, ticarət və başqa firmaların yaradılmasında təsisçi kimi çıxış edirlər. Əmələ gələn maliyyə, sənaye-maliyyə qrupları ölkə iqtisadiyyatında hökmran rol oynayırlar.

“Ekonomiks”in müəlliflərinə (K.Makkonnell və C.Bryu) görə ABŞ-da firmalar aşağıdakı formalarda da nəzərdən keçirilirlər:

a) Union shop-yalnız həmkarlar təşkilatlarının üzvü olanlar və ya olacaqlar işləyirlər, işə qəbul olunurlar;

b) Open shop-həmkarlar təşkilatlarının üzvü ola da bilər, olmaya da;

c) Nonunion shop-yalnız həmkarlar təşkilatlarının üzvü olmayanlar işləyirlər və ya qəbul olunurlar;

ç) Closed shop-yalnız həmkarlar təşkilatlarının üzvləri işləyirlər və ya qəbul olunurlar;

d) İctimai istifadə müəssisəsi-həyat üçün zəruri olan məhsul və ya xidmət istehsal edir. Onlara dövlət tərəfindən güclü kömək göstərilir.

§3. Firma haqqında nəzəriyyələr

İqtisadi ədəbiyyatda firmanın (müəssisənin) fəaliyyəti haqqında müxtəlif nəzəriyyələrə, nəzəri baxışlara (konsepsiyalara) rast gəlmək mümkündür. Bu nəzəri baxışlar bir-birinin alternativi hesab olunur, müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dövrlərdə bu və ya digəri hökmran rol oynayır.

Firma haqqında klassik, ənənəvi nəzəriyyə-**mənfəətin maksimumlaşdırılması** nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə iki ehtimala əsaslanır:

1. Mülkiyyətçilər firmanın fəaliyyətini idarə edir və firmanın işlərinə gündəlik nəzarəti həyata keçirir.

2. Sahibkarın yeganə arzusu mənfəəti maksimumlaşdırmaqdır.

Sahibkarın bütün fəaliyyəti onun əldə etdiyi mənfəətin miqdarından aslı olduğu üçün o, daha çox mənfəət əldə etməyi arzulayır. O, mənfəət əldə etməsə və ya az mənfəət əldə edərsə rəqabət mübarizəsində onu sıxışdırıb aradan çıxararlar.

Firma haqqında digər nəzəriyyə **menecer nəzəriyyəsidir**. Bu nəzəriyyə də iki ehtimala əsaslanır:

1. Müasir mərhələdə operativ idarəetmə, əsasən, mülkiyyətçilər tərəfindən deyil, xüsusi ixtisaslı menecerlər tərəfindən həyata keçirilir;

2. Menecerin əsas məqsədi, satışın həcmi və bundan alınan gəliri maksimumlaşdırmaqdır. Çünki menecerə verilən haqqının və digər ödəmələrin miqdarı satışdan alınan gəlirin miqdarından aslı olur.

Firmanın fəaliyyəti haqqında nəzəriyyələrdən biri də **firmanın miqyasının maksimumlaşdırılması nəzəriyyəsidir**. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə istər sahibkarların, istərsə də menecerlərin məqsədi firmanın miqyasını maksimumlaşdırmaqdır. Çünki, bunun nəticəsində həm menecerlərin

şəxsi statusu və qazancı artır, həm də mülkiyyətçilərin gəlirləri, aktivləri artır.

Firmanın miqyasının maksimumlaşdırılması prosesi əsasən iki yolla baş verir. Birinci yol daxili və xarici mənbələr hesabına kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi vasitəsilə firma həcminin genişləndirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün firmanın mənfəətinin bölünməz hissəsindən, amortizasiya fondundan, qiymətli kağızların emissiyasından, bank və digər təşkilatlardan alınan borc vəsaitindən istifadə olunur.

Firma həcminin genişləndirilməsinin ikinci yolu qovuşma və udma nəticəsində kapitalın və istehsalın mərkəzləşməsi yoludur. Qovuşma dedikdə, müxtəlif firma başçılarının birləşmə haqqında bağladıkları müqavilə nəzərdə tutulur. Qovuşan firmaların səhmlərinin vahid nümunə əsasında yenidən buraxılması qovuşma mexanizmini təşkil edir. Udulma isə bir firma tərəfindən başqasının kapitalının öz nəzarətinə keçirilməsi vasitəsilə baş verir. Bu proses də ya könüllü, ya da məcburi həyata keçirilir. Bir firma könüllü olaraq özünün nəzarət səhm paketini digərinə satdıqda (adətən bazar qiymətindən yuxarı) hüquqi şəxs kimi sıradan çıxır və udulmuş olur. Digər halda isə müflisləşmiş firmanın əmlakı məhkəmənin qərarı ilə satıldıqda, firma onu alır və satılan firma udulmuş olur.

Firma haqqında nəzəriyyələrdən biri də ***firmanın davranışı haqqında*** nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, firmanın bir deyil (mənfəəti mak, satışı mak, həcmi mak), çoxlu məqsədi var, burada müxtəlif mənafeələr qarşılaşırlar. Bu müxtəlif mənafeələrə: idarəedənləri, səhmdarları, muzdlu işçiləri, dövləti və.s göstərmək olar. Bu müxtəlif mənafeələr bir-birilə toqquşur. Bu toqquşma sosial gərginliyə çevrilməmək üçün, firmanın ali idarə orqanı bu müxtəlif mənafeələri firmanın ümumi strateji mənafeyinə uzlaşdırmağı bacarmalıdır. Ali rəhbərlik buna nail olarsa firma öz

fəaliyyətini normal davam etdirə bilər. Ali rəhbərlik bu mənafeləri uzlaşdırmaq üçün, onlar arasında kompromis razılaşmasının əldə edilməsinə diqqət yetirməlidir. Firmanın davranış nəzəriyyəsində xarici mühitə də xüsusi fikir verilir. Buraya firmanı əhatə edən iqtisadi, siyasi, ekoloji, sosial şərait və s. aid edilir.

§ 4. Təkmil və qeyri-təkmil rəqabət şəraitində firmanın davranışı

Firmanın davranışı, onun strategiyası və taktikası seçiminə bazar quruluşu və ya xüsusi bazar vəziyyəti təsir göstərir. Firmanın davranışı isə öz növbəsində onun fəaliyyətinin göstəriciləri: qiymət, mənfəət, səmərəlilik ilə bilavasitə bağlıdır. Firmanın davranışı və nəticəliliyi həmin sahənin fəaliyyətinə, o da öz növbəsində bütövlükdə milli iqtisadiyyata təsir edir.

Öyrəndiyimiz kimi, bazarın əsas elementləri olan rəqabət və inhisarın nisbətlərindən aslı olaraq, bazarın təkmil və qeyri-təkmil modelləri vardır. Bu modellər şəraitində firmanın davranışı da müxtəlif olur.

Bütün digər modellər kimi, xalis rəqabətli bazar modeli də xalis mücərrədlikdir (abstraksiyadır). Bu modeldə sahə bazarında bir-birindən aslı olmayan çoxlu istehsalçı və istehlakçı firmalar olur; onların hər birinin tələb və təklif səviyyəsi sahə ilə müqayisədə çox cüzdür; ona görə də qiymətin səviyyəsinə təsir edə bilmir; sahəyə giriş və çıxış sərbəstdir və s.

Real həyatda isə belə quruluşlu, yəni xalis rəqabətli bazar çətin ki, mövcud olsun, ya da yuxarıda göstərilən şərtlərin çoxu gözlənilmir. Belə ki, sahəyə daxil olmağa və biznes qurmağa müəyyən bürokratik və ya iqtisadi məhdudiyyətlər həmişə mövcuddur; sahədə çoxsaylı satıcı olduğu halda, bazar

hökmranlığına malik olan və qiymətləri diktə edən üstün firmalar da həmişə mövcuddur və s. Bütün bunlarla bərabər, rəqabət qabiliyyətli firmanın davranışını başa düşmək üçün bu şərtlilikləri nəzərə almaq lazımdır.

Təkmil rəqabət şəraitində firmanın davranışını təhlil etmək üçün daha bir şərtliyi, firmanın məqsədini də nəzərə almaq lazımdır. İqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan müxtəlif məktəblərin, cərəyanların nümayəndələrinin (klassiklər, marksistlər, yeni klassiklər və.s) çoxu firmanın əsas məqsədi məsələsində yekdildirlər. Onların çoxunun fikrincə, firmanın əsas məqsədi mənfəəti maksimumlaşdırmaqdır.

Ən ümumi şəkildə məcmu mənfəət (TP-total profit) məcmu satış pulu ilə məcmu xərclər arsındakı fərq kimi müəyyənləşdirilir və bunu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

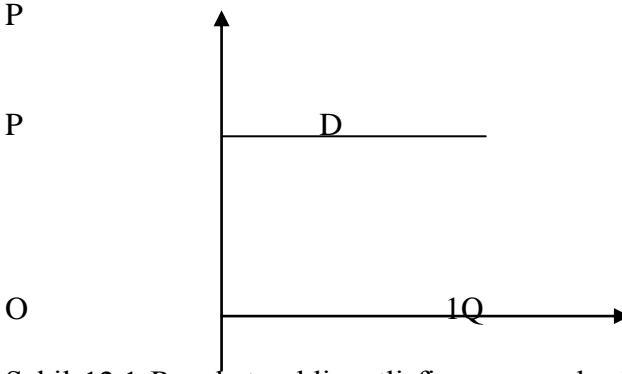
$$TP = TR - TC = \sum_{i=1}^n p_i Q_i - \sum_{i=1}^m w_i X_i$$

Burada - n -istehsal olunan məhsulların miqdarı;
 m -tətbiq olunan istehsal amillərinin miqdarı;
 p - i əmtəsinin qiyməti;
 q - istehsal olunmuş i - əmtəsinin miqdarı;
 w - i -istehsal amilinin qiyməti;
 x - istifadə olunmuş i -istehsal amilinin miqdarı.

Demək olar ki, firma mənfəətini istehsal amilləri vasitəsi və yaradılmış son hədd məhsulunun qiyməti, həmin istehsal amilinin qiymətinə bərabər olduqda maksimallaşdırır.

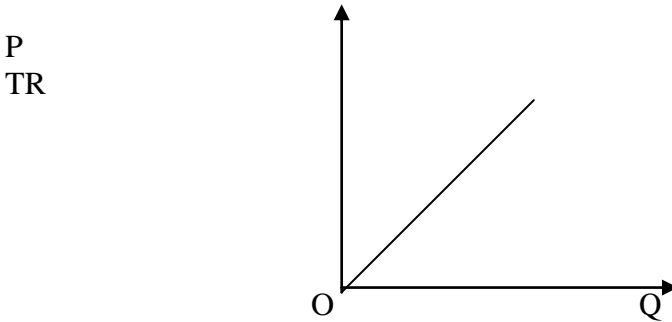
Təkmil rəqabət şəraitində firmanın məhsuluna olan tələb üfqi xətdir. Çünki o qiymət alandır, istehsal etdiyi hər şeyi cari bazar qiymətlərinə sata bilər. Belə ki, cari bazar qiymətinə satmaq mümkündürsə, ucuz satmağın mənası yoxdur. Baha da satmaq mümkün deyildir, çünki bu halda firmanın məhsuluna tələb sifıra düşər. Ona görə ki, məhsulu bazar qiymətinə təklif

edən çoxlu sayda firmalar mövcuddur. Buna görə də rəqabət qabiliyyətli firmanın məhsuluna tələb üfqi xətdir.(Şəkil 1)

Şəkil 12.1 Rəqabət qabiliyyətli firmanın məhsuluna tələb əyrisi.

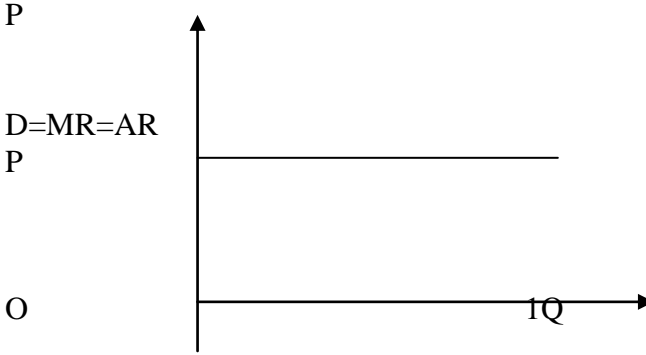
Təkmil rəqabət şəraitində rəqabət qabiliyyəti firma məhsulununun hər vahidini cari bazar qiymətinə satmaqla PQ həcmində məcmu satış pulu (məcmu gəlir) və orta satış pulu (orta gəlir) əldə edir. Onun əldə etdiyi məcmu gəliri koordinatların başlanğıcından keçən düz xətdir. (Şəkil 2)

Şəkil 12.2 Rəqabət qabiliyyətli firmanın ümumi gəliri (satış pulu) əyrisi.

Orta gəlirin qrafik təsviri isə o, firmanın məhsuluna orta tələb əyrisi ilə tam üst-üstə düşür, çünki hər bir məhsulun satışından orta gəlir cari bazar qiymətinə bərabərdir.

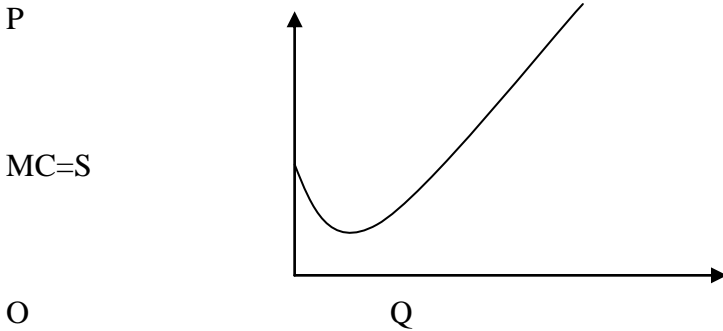
Daha bir məhsul vahidinin satılması nəticəsində firmanın məcmu gəliri müəyyən vahid qədər (məhsul vahidinin qiyməti qədər) artacaq ki, bu da son hədd gəliri adlanır. **Son hədd gəliri** əlavə əmtəə vahidinin satışından əldə olunan gəlirdir. Beləliklə, təkmil rəqabət şəraitində son hədd gəliri orta gəlirə və məhsulun qiymətinə bərabərdir. Bu zaman firmanın son hədd və orta gəliri onun məhsuluna olan tələb əyrisi ilə üst-üstə düşür. (Şəkil 12.3)

Şəkil 12.3 Rəqabət qabliyyətli firmanın son hədd və orta gəliri və onun məhsuluna tələb əyrisi.

Təkmil rəqabət şəraitində qısa müddətli dövrdə firmanın təklifi yalnız onun istehsal xərcləri ilə müəyyənləşir. Buna görə də firmanın təklif əyrisi onun son hədd xərcləri əyrisi ilə üst-üstə düşür. Çünki, istehsal həcmi artdıqca, daha bir məhsulun istehsalının son hədd xərcləri də artır (azalan son hədd çıxışı qanununa görə). Bu şəraitdə firmanın təklif əyrisi yüksələn səciyyəlidir: (Şəkil 12.4)

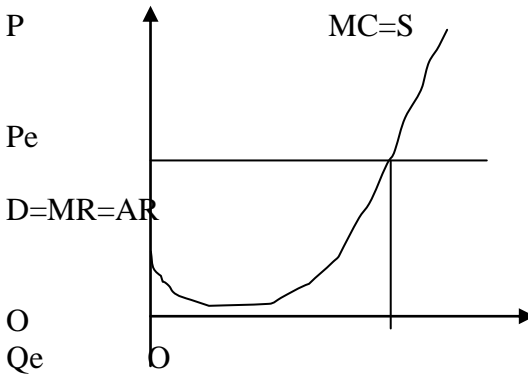

Şəkil 12.4. Rəqabət qabliyyətli firmanın təklif əyrisi.

Təkmil rəqabət şəraitində firmanın davranışının təhlili zamanı diqqət yetirilən şərtlilərdən biri də istehsalçının özünü səmərəli (rasional) aparmasıdır. İstehsalçı davranışının səmərəliliyi daha bir məhsul vahidi istehsalının verdiyi son hədd gəliri (uduşu) həmin əlavə vahidi istehsalının son hədd məsrəflərindən çox olduqda əldə edilir. Məhsulun son hədd gəliri ilə son hədd xərcləri arasındakı müsbət fərq firmanın son hədd gəlirini təşkil edir.

Başqa sözlə, firma istehsal həcmi onun son hədd gəliri və son hədd xərcləri ilə bərabərləşənə qədər davam etdirəcəkdir. $MR=MC$ olduğu halda, istehsalçı öz gəlirinə daha heç nə əlavə edə bilməyəcək, çünki gəlirinin həcmi maksimuma çatmış olur. Əgər, istehsalı yenə davam etdirmiş olarsa, onda son hədd gəliri son hədd xərclərindən az olur, gəlir isə aşağı düşməyə başlayır.

Şəkil 12.5. Qısamüddətli dövrdə rəqabət qabliyyətli firmanın tarazlığı.

Deməli $MR=MC$ gəlirinin maksimallaşdırılması şərtidir. MR və MC əyrilərinin kəsişmə nöqtəsi firmanın müvazinət nöqtəsidir (şəkildə E nöqtəsi). Firmanın müvazinəti gəlirin maksimuma çatdığı P_E müvazinət qiyməti və Q_E müvazinət istehsal həcmi ilə səciyyələnir. (şəkil 5)

Təkmil rəqabət şəraitində rəqabətə davamlı firmaların davranışı cəmiyyətdə Allokativ səmərəliliyə səbəb olur. $P=MC$, yəni bir tərəfdən əmtənin (xidmətin) qiyməti onun son hədd xərcləri qiymətindən çox olmur. Bu cəmiyyətin resurslarının ictimai tələbatın ödənilməsini maksimallaşdırma bilmək üçün lazım olan qaydada bölüşdürülməsi deməkdir. Təkmil rəqabət şəraitində istənilən əmtəə məcmusu deyil, məcmu tələbin quruluşuna, yəni istehlakçı üstünlükverimlərinə müvafiq quruluşda istehsal edir. Digər tərəfdən təkmil rəqabət şəraitində istənilən əmtənin (xidmətin) qiyməti nemətin istehlakçı üçün son hədd faydalılığının göstəricisi kimi çıxış edir. Məhsulun faydalılığını qiymətlə ifadə olunandan az qiymətləndirməyən istehlakçılar onu almağa hazır dirlər. Başqa sözlə desək, hər bir

əmtəə onun son faydalılığının bazar qiyməti ilə bərabərləşdiyi nöqtəyə qədər alınacaq və bu zaman istehlakçı da alınan faydalılığı (həzzi) maksimallaşdıracaqdır.

Qeyri-təkmil (inhisarçı, oliqopolik, inhisar) rəqabət şəraitində firmanın davranışı təkmil rəqabətdə olduğundan fərqlidir. Məsələn, inhisaçı rəqabət qabiliyyətli firmaların məhsuluna olan tələb əyrisi, təkmil rəqabətli firmaların əyrisindən daha az elastik, lakin inhisar tələb əyrisindən daha çox elastik olur.

Qısamüddətli dövrdə inhisarçı rəqabətli firmanın davranışı, əsasən, inhisar davranışına bənzəyir. Bu zaman firmanın son hədd gəliri qiymətə bərabər deyil, çünki firmanın qiymət üzərində müəyyən nəzarəti var. Belə ki, firma məhsula olan tələbatını itirmədən onun qiymətini artırma bilər. Firma öz məhsulunu daha çox satmaq üçün məhsulun qiymətini aşağı salır ki, bu halda firmanın son hədd gəliri əyrisi, tələb əyrisindən aşağıda yerləşir. İnhisarçı rəqabət şəraitində firma istehsal həcmi və qiymətin elə kombinasiyasını seçir ki, onun əldə etmiş olduğu gəlir maksimum həddə olur. Firmanın $MC = MR$ ayrılığının kəsişməsi ilə tarazlıq nöqtəsi müəyyən edilir. $MC = MR$ şərti gəlirin maksimumuna çatması şərtidir.

Qeyri-təkmil rəqabət şəraitində rəqabət qabiliyyətli firma istehsalı bir qədər kəşirli edir və qiyməti artırır. Qiymət son hədd xərclərindən yüksək ($P > MC$) olduğundan, cəmiyyətdə allokativ səmərəliliyə nail olunmur. Qiymətin yüksək olması nəticəsində firmanın məhsuluna tələb azaldığı üçün firma zərər çəkəcəkdir. Əgər bu zaman firmanın tarazlıq qiyməti orta dəyişən xərcləri ödəyərsə, firma fəaliyyətini davam etdirir. $MC = MR$ olan həcmdə məhsul istehsal edərək itkiləri minimuma endirir. Əgər tələb çox aşağıdırsa və tarazlıq qiyməti orta dəyişən xərcləri ödəmirsə, firma istehsalını dayandırır. Uzunmüddətli dövrdə isə rəqabət qabiliyyətli firmanın inhisarçı rəqabət bazarında davranışı, inhisar modelində olduğundan fərqlidir. Belə ki, sahəyə daxil olmaq

üçün maneələr olmadığından, daha doğrusu, az olduğundan yeni firmalar bu sahədə öz istehsallarını təşkil edir. Buna görə də əvvəlki firmaların hər birinin məhsuluna olan tələb azalır və son hədd gəliri əyrisi daha az meyilli olur. Əyrilərin bu dönüşü yalnız tələb əyrisi orta xərclər əyrisinə toxunana qədər davam edir. Bu toxunma nöqtəsində iqtisadi mənfəət yox olur. Buna görə də sahəyə yeni firma və kapital axını da dayanır. Bu şəraitdə sahənin bütün firmaları yalnız normal mənfəət əldə edəcəklər. Çünki tarazlıq qiyməti orta xərclər səviyyəsində sabitləşir. "E" nöqtəsi inhisarçı, qeyri-təkmil rəqabət şəraitində uzunmüddətli dövrdə tarazlıq nöqtəsi olur.

§ 5. İnhisarçı rəqabət qabiliyyətli firmanın xərclərinin minimallaşdırılması

Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, inhisarçı rəqabət şəraitində nə allokativ, nə də istehsalın səmərəliliyi əldə edilir. Çünki, bir tərəfdən, qiymət uzunmüddətli orta xərclərin ən aşağı səviyyəsinə bərabər deyil, digər tərəfdən, təkmil rəqabətdə olduğu kimi, qiymət son hədd xərclərinə bərabər ($P=MC$) deyil.

Qeyri-təkmil rəqabətin bir forması olan oliqopoliya şəraitində firmanın davranışında müəyyən xarakterik cəhətlər gözə çarpır. Əvvəla oliqopoliya rəqabəti bir çox göstəricilərinə görə xalis inhisarı xatırladır. Belə ki, oliqopoliya məhsuluna olan tələb əyrisi inhisardakı tələb əyrisinə çox oxşayır. Bu oliqopolianın iki həlledici xüsusiyyəti: sahəyə daxil olmaq üçün maneələrin olması; sahədə fəaliyyət göstərən firmaların bir-birindən qarşılıqlı asılıqları ilə əlaqədardır. Firmaların sayı az (2-5) olduğundan, birinin davranışı rəqib firmalarda müxtəlif reaksiyalar yarada bilər. Buna görə də oliqopolist firma özünün bazardakı davranışını təkcə özünün marağına, bazarın vəziyyətinə görə deyil, həm də rəqiblərinin cavab reaksiyalarının proqnozunun nəticələrinə uyğun qurmalıdır.

Digər tərəfdən, oliqopolik rəqabət şəraitində mövcud olan az sayda firmalar öz aralarında müştərək strategiya və taktika haqqında sözləşə, hər bir tərəfdaş üçün əlverişli olan qiymətləri müəyyən edə və sahə təklifinin optimal ölçüsünü, hər bir iştirakçının sahə istehsalındakı payını müəyyənləşdirib bazarı öz aralarında bölə bilərlər. Bu məqsədlə firmalar arasında açıq və gizli sövdələşmələr aparılır.

Müasir mərhələdə gizli sövdələşmələr üstünlük kəsb edir. C.Helbreyt və P.Samuelson öz əsərlərində dəfələrlə qeyd edirlər ki, müasir dövrdə oliqopolik firmaların açıq sövdələşmələrə ehtiyacı yoxdur. Onlar işlərin vəziyyətini, potensial imkanları, bir-birinin məqsəd və maraqlarını o qədər yaxşı bilirlər ki, görüşmədən, telefonla danışmadan hamı üçün eyni dərəcədə sərfəli olan strategiya işləyib hazırlaya bilirlər.

Qeyri-təkmil rəqabətin inhisar formasında, bazarda müəyyən bir firma bütün əmtəə təklifini təşkil etdiyindən o, qiymət qoyan hesab olunur. Bu firma əmtəəsinə olan tələbi itirmədən qiyməti artırma bilər. Bununla belə firmanın öz məhsuluna istədiyi qədər yüksək qiymət təyin etmək iqtidarında olduğunu düşünmək də düzgün deyildir. Belə ki, firma özünün qiymət siyasətində əhalinin alıcılıq qabiliyyətini, tədiyyə qabiliyyətli tələbi nəzərə almalıdır.

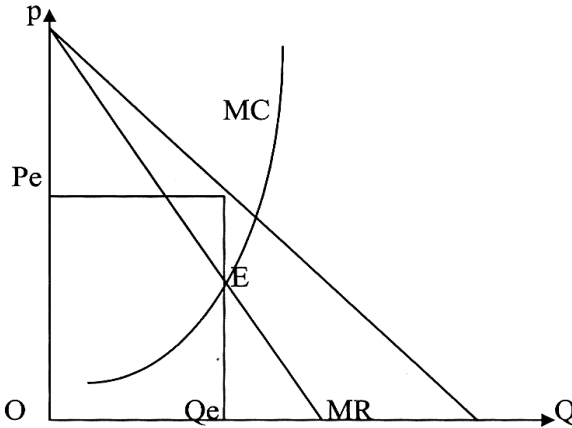
Inhisar rəqabətli bazarda digər firmaların oraya girişi bağlı olur. Bu bağlılıq həm inzibati-hüquqi, həm də iqtisadi metodlarla əldə olunur. Məsələn, müəyyən bir məhsul istehsalını və ya texnologiyanı tətbiq etməyə müstəsna hüquq verən patentin əldə edilməsi, müəyyən məhsul istehsalının yalnız bir firmaya icazə verən dövlət lisenziyasının olması, nadir xammal resursuna malik olma və s.

Digər firmalar kimi, inhisarçı firma da son hədd gəliri son hədd xərclərindən az oluncaya qədər istehsalı davam etdirir. MR və MC əyrilərinin kəsişmə nöqtəsi firmanın müvazinət nöqtəsidir. MR və MC arasındakı müsbət fərq firmanın son

hədd gəlirini təşkil edir. Nə qədər ki $MR > MC$ məcmu gəlir artacaq, əksinə olduqda isə məcmu gəlir azalır. Mənfəətin maksimallaşdırılması şərti isə $MR = MC$ -dir.

İnhisarçı firma üçün son hədd gəliri qiymətdən aşağı olduğundan müvazinət nöqtəsində son hədd xərcləri qiymətdən aşağıdır - $MC < P$. Beləliklə inhisar zamanı allokativ səmərəlilik şərtinə əməl olunmur, yəni, cəmiyyətdə resurslar ən səmərəli və optimal qaydada bölüşdürülməmiş qalır.

Qısamüddətli dövrdə firmanın müvazinət nöqtəsi istehsal həcminin və müvazinətli qiyməti müəyyənləşdirir.

Şəkil 12. 6. İnhisarçı firmanın müvazinəti.

Burada gəliri maksimallaşdıran istehsal həcmi Q_E ilə işarə olunmuşdur. Müvazinətli qiymətə gəldikdə isə o, tələb imkanlarından çıxış edərək firma tərəfindən müəyyən-ləşəcəkdir. Tələb əyrisi bazarda təklif edilən həmin həcmdə məhsula görə istehlakçının hansı qiyməti ödəməyə hazır olduğunu göstərir. Firmanın P_E -dən aşağı qiymət müəyyən-ləşdirməsi mənasızdır, çünki istehlakçı daha çox pul verməyə

hazırdır. Firma P_E -dən yuxarı qiymət təyin edə bilməz, çünki daha yüksək qiymətə bazar bu qədər əmtəəni qəbul etməz. Deməli, P_E qiyməti inhisarcının mənfəətini maksimallaşdıran müvazinət qiyməti olacaqdır.

Uzunmüddətli dövrdə də firma iqtisadi mənfəət əldə edəcək, çünki sahəyə kapitalın gəlməsi qarşısında müəyyən sədlər vardır. İnhisarın özü isə istehsal həcmi artırıb-azaltmayacaq, çünki bu halda onun mənfəəti azala bilər. Bu səbəbdən də uzunmüddətli dövrdə də firma iqtisadi mənfəət əldə edəcək, onun məhsulunun müvazinət qiyməti isə uzunmüddətli orta xərclərin ən aşağı nöqtəsinə enməyəcək. İnhisar zamanı $P > LRAC$ minimum olacaqdır.

XIII FƏSİL. SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ: MAHİYYƏTİ VƏ FORMALARI

§1. Sahibkarlıq anlayışı. Sahibkarın hüquq və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar bu iqtisadiyyata xas olan sahibkar, sahibkarlıq qabiliyyəti, sahibkarlıq fəaliyyəti və sair kimi sözləri də dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. **Sahibkar** sözü sahib və kar ifadələrinin birləşməsi olub, nəyin isə sahibinin, mülkiyyətçinin nə isə bir işlə məşğul olmasını ifadə edir. Daha aydın desək, sahibkar–yeni muəssisənin (firmanın) yaradılması, cəmiyyətə təklif olunan yeni ideyanın, məhsulun və ya xidmətin işlənilib hazırlanması ilə bağlı riski öz üzərinə götürən şəxsdir. Sahibkar xeyir götürmək məqsədilə istehsal amillərini hərəkətə gətirən və ya bu fəaliyyəti təşkil edən iqtisadi subyektdir. Sahibkar, yəni mülkiyyətçi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Sahibkarlıq qabiliyyəti dedikdə, maddi və ya intellektual mülkiyyət sahiblərinin ictimai fəaliyyətin müəyyən sahəsində daha çox yararlı olması, müəyyən işi daha müvəffəqiyyətlə icra etməsi nəzərdə tutulur. Bu qabiliyyət bir tərəfdən sahibkarın fərdi psixi xüsusiyyətindən, digər tərəfdən isə onu əhatə edən iqtisadi şəraitdən asılıdır. Sahibkarlıq qabiliyyəti ya ictimai fəaliyyət prosesində, ya da təhsil prosesində əldə edilir. Uzun müddət birinci yol, yəni fəaliyyət prosesi üstünlük kəsb etdiyi halda müasir dövrdə ikinci yol üstünlük kəsb edir. Dövrün tələbinə cavab verən təhsil prosesində ayrı-ayrı şəxslər sahibkarlıq qabiliyyətinə yiyələnirlər. Sahibkarlıq qabiliyyəti xüsusi növ insan kapitalıdır. Daha aydın desək sahibkarlıq qabiliyyəti – nemətlər və xidmətlər yaradılması üçün istehsalın bütün digər amillərinin birləşdirilməsinə yönəldilmiş xüsusi növ insan kapitalıdır. Əlverişli şəraitdə bu qabiliyyətin ictimai

həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilməsi *sahibkarlıq fəaliyyətidir*.

Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə, fayda (mənfəət) əldə etmək məqsədilə öz riski əsasında müstəqil, sistemətik olaraq məhsul istehsal etmək, xidmət göstərmək və ticarətlə məşğul olmaq fəaliyyətidir. İqtisadi ədəbiyyatda sahibkar, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür.

İngilis iqtisadçısı R.Kantilyona (1680-1734) görə, feodalizm cəmiyyətindəki torpaq mülkiyyətçilərinə və müxtəlif növlü mizdurlara, yeni iqtisadi sistemdə, kapitalizmde mənfəət göturmək məqsədilə digərlərindən məhsulu müəyyən qiymətə alaraq, bazarda özünə hələ də məlum olmayan qiymətə satmağa çalışan (deməli risk edən) yeni insanlar qrupu əlavə olunmuşdur. O, bu insanları sahibkar adlandırır. Kantilyonun fikrincə, sahibkarlıq xüsusi növ iqtisadi vəzifə olub müxtəlif növ bazarlarda əmtəələrə olan tələblə təklif arasında uyğunluq yaratmağa çalışır.

A.Smit (1723-1790) isə sahibkarı öz istehsalını planlaşdırən və təşkil edən, onun nəticələri üzərində müstəqil sərəncam verən, mənfəət göturmək məqsədilə kommersiya ilə bağlı hər hansı bir ideyanı reallaşdırmaq üçün risk edən mülkiyyətçi kimi səciyyələndirirdi.

Fransız iqtisadçısı J.B.Sey (1767- 1832) də sahibkarı risk etməsinə baxmayaraq, mənfəət göturmək məqsədilə hər hansı bir məhsul istehsal edən şəxs kimi qələmə almışdı. O, sahibkarlıq mənfəətini təmin edən iqtisadi mühiti-bazar mühitini ətraflı tədqiq etmişdir. Onun fikrincə, sahibkar mənfəəti əldə etmək üçün sahibkarın yerinə yetirdiyi vəzifələr yaradıcı xarakter daşıyır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında alman iqtisadçısı V.Zombartın (1863-1944) fikirləri müəyyən qədər fərqlənir. O, sahibkarlıq fəaliyyəti qarşısında duran məqsədi iki yerə: əsas və asılı məqsədlərə bölmüşdür. Onun fikrincə sahibkarlıq

fəaliyyətinin əsas məqsədi daim inkişaf etmək, çiçəklənmək, genişlənməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün sahibkar risk etməyə hazır olmalı, inadkarlıq və inam göstərməli, ümumi mənafe naminə bir çox insanları işə cəlb etməyi bacarmalıdır. Zobmarta görə, mənfəət əldə etmək sahibkarın ikinci dərəcəli, asılı məqsədidir. Bəs, görəsən mənfəət əldə etməsə, sahibkar necə inkişaf edə, çiçəklənə bilər?

Avstriya iqtisadçısı J.Sumpeterin (1883- 1950) sahibkarlıq haqqında fikirləri də maraqlıdır. O, sahibkarı hər şeydən əvvəl yenilikçi adlandırır. Onun fikrincə sahibkar olmaq digərlərinin edə bilmədiklərini etmək, yenilik tapmaq, köhnəliyə qarşı çıxmaq, ağıllı risk etmək deməkdir. Sumpeter yazır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektini kimi, həm mülkiyyətçinin özü, həm də firmanın, bankın, səhmdar cəmiyyətin idarəedicisi (direktoru, meneceri və.s) çıxış edə bilər.

Dahi nəzəriyyəçi N.Marks (1818-1883) sahibkarla mülkiyyət sahibi olan kapitalisti bir-birindən ayırmamış, onları eyniləşdirmişdir. Buna görə də marksist iqtisadi nəzəriyyədə sahibkarlıq ayrıca iqtisadi kateqoriya kimi tədqiq olunmamışdır.

A. Marşal, C.M.Keyns və başqaları da sahibkarlığı, sahibkarlıq fəaliyyətini bu və ya digər dərəcədə tədqiq etmişlər. Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə, təsərrüfat subyektlərinin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə etmək məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti əsasında, qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri üzrə həyata keçirdikləri təşəbbüskarlıq fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti mürəkkəb iqtisadi məzmunla malikdir. Bir tərəfdən o, iqtisadi kateqoriya olmaqla bazar subyektləri arasındakı çoxsahəli iqtisadi münasibətləri (məhsul və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və.s) özündə əks

etdirir. Digər tərəfdən sahibkarlıq səmərəli təsərrüfatçılıq tipidir. Belə ki, sahibkar daha çox mənfəət əldə etmək üçün elmi-texniki tərəqqinin yeniliklərindən, mütərəqqi əmək üsullarından və sairədən istifadə edərək özünün iqtisadi fəaliyyətini daha səmərəli həyata keçirməyə çalışır. Üçüncü tərəfdən sahibkarlıq mütərəqqi iqtisadi təfəkkürdür. Belə ki, mütərəqqi iqtisadi təfəkkürlü sahibkar dövrün tələbatına uyğun məhsul və xidmətlər istehsal edir, daha mütərəqqi üsullarla xidmət göstərir, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində ciddi qənaət rejiminə riayət edir, ətraf mühitin qorunmasına çalışır və.s.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin zəruri şərti iqtisadi azadlığın olmasıdır. ***İqtisadi azadlıq*** dedikdə insanın malik olduğu iqtisadi resurslar (kapital, iş qüvvəsi, torpaq), habelə istehsal olunmuş məhsullar üzərində sərbəst sürətdə sərəncam vermək azadlığı nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi azadlıq sonsuz deyildir. Belə ki, bir tərəfdən mülkiyyət sahibi malik olduğu kapital resurslarından istifadə edərək məhsul və xidmətlər istehsal etmək və sairə kimi iqtisadi fəaliyyət göstərməkdə müstəqildir. Digər tərəfdən sahibkarlıq subyektləri cəmiyyət, digər sahibkar, işçilər və sairə qarşısında müəyyən məsuliyyət daşıyırlar. Deməli sahibkar müəyyən hüquq və vəzifələri yerinə yetirməklə iqtisadi azadlığın reallaşmasını təmin edir.

Sahibkarın, sahibkarlıq subyektinin ***hüquqları*** aşağıdakılardır:

-firma (müəssisə) açmaq və onun idarə olunmasında iştirak etmək;

-başqa firmaların fəaliyyətində sərəncamında olan əmlakla iştirak etmək;

-işçiləri iş qəbul etmək və işdən azad etmək;

-işçilərin əməyinin ödənilməsinin forma və sistemlərini müəyyən etmək;

-öz məhsulları və xidmətləri üçün qiymətləri (tarifləri) müəyyən etmək;

-digər subyektlərlə əlaqələri həyata keçirmək üçün bankda hesab açmaq;

-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətdən sərbəst istifadə etmək və sairə.

Sahibkarın *vəzifələri* isə əsasən aşağıdakılardır:

-qüvvədə olan qanunvericilikdən və bağladığı müqavilələrdən irəli gələn bütün vəzifələri yerinə yetirmək;

-işə qəbul olanlarla müqavilələr bağlamaq, onlara qanunvericiliklə müəyyən olunmuş minimum səviyyədən az olmayaraq əmək haqqı ödəmək, onlara normal əmək şəraiti yaratmaq;

-istehsal olunmuş əmtələri markalaşdırmaq;

-antiinhisar qanunvericiliyinə riayət etmək;

-öz fəaliyyəti haqqında dövlət, statistika və maliyyə orqanlarına müəyyən edilmiş formada hesabatlar vermək və sairə.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin *obyektləri* dedikdə cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün lazım olan məhsul və xidmətlərin istehsalı, cəmiyyət üzvlərinə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi və s. nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin *subyektləri* dedikdə isə sahibkarlıq obyektlərinin istehsalı, satışını və sairəni təşkil edən fiziki və hüquqi şəxslər nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatda, KIV-də, adi danışıqlarda sahibkarlıqla sıx bağlı olan “biznes” anlayışından da geniş istifadə olunur. Bu anlayışları bir-birinə yaxınlaşdıran bir sıra *ümmumi cəhətlər* vardır: əvvəla, hər ikisinin məqsədi mənfəət əldə etməkdir və bu məqsədə bazar vasitəsilə nail olur; digər tərəfdən bu məqsədə nail olmaq üçün istehsal və xidmət fəaliyyətlərini həyata keçirirlər; başqa bir tərəfdən isə onların fəaliyyəti üçün iqtisadi mühitin, iqtisadi azadlığın olması tələb olunur. Bu kimi ümmumi cəhətlərlə yanaşı onlar arasında

müəyyən *fərqli cəhətlər* də vardır: əvvəla, biznes fəaliyyəti tarixən əmtəə istehsalı ilə əlaqədar olduğu üçün nisbətən qədim dövrlərdən başlanmışdır, sahibkarlıq fəaliyyəti isə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Digər tərəfdən biznesmen möhtəkliklə, kələk gəlməklə, əli gətirməklə öz məqsədinə nail ola bildiyi halda, sahibkar bu yollarla öz məqsədinə nail ola bilməz; sahibkar yenilikçi, daim axtarışda olan işguzar insandır. Digər tərəfdən isə biznes fəaliyyəti birdəfəlik akt kimi səciyyələndirdiyi halda, sahibkar fəaliyyəti daimi bir fəaliyyətdir. Buna görə də ölkə iqtisadiyyatının ümumi mənzərəsi sahibkarların yenilikçi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq müxtəlif meyarlar baxımından təsnifləşdirilir:

1. Mülkiyyətə görə: fərdi, qrup, dövlət, qarışıq;
2. Fəaliyyətin həcminə görə: kiçik, orta, iri;
3. Fəaliyyət sahəsinə görə: sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və.s
4. Fəaliyyətin xarakterinə görə: istehsal, kommersiya, xidmət;
5. Əhatə etdiyi əraziyə görə: yerli, regional, milli, beynəlxalq”;
6. Innovasiya sahibkarlığı – sahibkarlığın bu forması ayrı-ayrı təsərrüfatlarda texnoloji yenilikləri tətbiq etməklə, maşın və avadanlıqlar quraşdırmaqla və sairə ilə məşğul olur.

§ 2. Sahibkarlıq subyektlərinin vəzifələri və onların reallaşdırılması mühiti

Sahibkarlıq subyektləri, yəni sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilatçıları məhsul və xidmətlərin istehsalını təşkil edərkən müəyyən vəzifələr yerinə yetirirlər. Onların yerinə yetirdikləri əsas vəzifələrdən biri iqtisadi fəaliyyət üçün zəruri olan digər

amilləri (əmək, kapital, torpaq) *bir yerə toplamaqdır*. Bu amillərin müəyyən bir kombinasiyada birləşməsinə təmin edir. Bu kombinasiyanın səmərəli təşkil edilməsi sahibkarlıq subyek- tinin sahibkarlıq qabiliyyətindən asılı olur.

İqtisadi resursların kombinasiyası sabit olmayıb dəyiş- kəndir. Bu dəyişkənliyə resursların qiyməti, istehsalın texniki səviyyəsi, firmanın istehsal həcmi, firmanın satış bazarlarına yaxın və ya uzaqda yerləşməsi və s. təsir edir. Belə müxtəlif amilləri nəzərə alaraq sahibkarlıq subyekti daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə isehsal amillərinin səmərəli kombina- siyasını təşkil etməyə çalışmalıdır.

Sahibkarlıq subyektinin digər vəzifəsi maksimum mənfəət əldə etmək üçün iqtisadi fəaliyyətində *yenilikləri* tətbiq etməkdən ibarətdir. İqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində: məhsulların istehsalı, onların reallaşdırılması, xidmətlərin göstərilməsi və .s müxtəlif yeniliklərdən geniş istifadə etməlidir. Yeniliklərdən istifadə etməklə fərdi istehsal xərclərini ictimai istehsal xərclərindən aşağı salmaqla əldə etdiyi mənfəəti maksimallaşdırmağa çalışır. Bununla da rəqiblərini qabaqlayır və cəmiyyətdə öz nüfuzunu artırır. Sahibkarlıq subyektlərinin yenilikçilik fəaliyyəti bazarlarda məhsul bolluğunun yaradılmasına, göstərilən xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Sahib- karlıq subyektlərinin yenilikçilik vəzifəsi cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisinin əsasını təşkil edir.

Sahibkarlıq subyektlərinin vəzifələrindən biri də iqtisadi fəaliyyətinin müxtəlif məsələləri üzrə *qərarlar qəbul etməkdir*. Əgər, sahibkarlıq fəaliyyətinin həcmi kiçikdirsə qərarların qəbul edilməsi sahibkarın özü tərəfindən həyata keçirilir. Fəaliyyət dairəsi geniş və mürəkkəbdirsə əsas qərarlar, biznesin taleyüklü qərarları sahibkar tərəfindən ikinci dərəcəli məsələ- lər üzrə qərarlar isə sahibkarlıq subyektinin digər iştirakçıları tərəfindən qəbul olunur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti

kimi bir şəxs deyil, bir neçəsi çıxış edərsə hər biri fəaliyyətin konkret sahəsi üzrə (satış, təchizat, maliyyə, reklam) ixtisaslaşır və bu sahənin fəaliyyəti ilə bağlı qərarlar qəbul edirlər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məsələləri üzrə səmərəli qərarların qəbul edilməsi üçün qərar qəbul edənin özü bir sıra şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bu şəxsi keyfiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

sahibkarlıq fəaliyyəti üçün tələb olunan ümumi bilik;
müasir iqtisadi təfəkkür;
işgüzar mədəniyyət;
iqtisadi vəziyyəti onerativ təhlil etmək və öz imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmək bacarığı və s.

İqtisadi fəaliyyətin əsas məsələləri üzrə qərarların qəbul edilməsi əsasən iki formada həyata keçirilir: ənənəvi olaraq qərarlar sahibkarlıq subyekti tərəfindən təkbaşına və ya digər vəzifəlilər tərəfindən qəbul edilir və yuxarıdan aşağıya doğru tabelilik prinsipinə uyğun olaraq yönəldilir və icra edilirlər. Bəzi ölkələrdə (Yaponiya, Cənubi Koreya və s.) isə XX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq qərarların qəbul edilməsində aşağı pillələrin də fəal iştirakı nəzərdə tutulur. Aşağıdakıların fəal iştirakı ilə razılaşdırılmış qərarların qəbulu daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur.

Sahibkarlıq subyektlərinin mühüm vəzifələrindən biri də ***ağıllı risk*** etməkdir. Belə ki, sahibkarlıq subyekti iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün öz vəsaiti, vaxtı və işgüzar aləmdəki nüfuzu ilə risk edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti hər zaman qeyri-müəyyənlikə, risklə bağlıdır. Sahibkarlıq riski sığortalanan və sığortalanan risklərə ayrılır. Sığortalanan risklər dedikdə yanğın, daşınma zamanı məhsulun xarab olması, firma rəhbərlərinin və ya aparıcı mütəxəsislərin ölümü və ya xəstələnməsi və s. nəzərdə tutulur. Bu kimi risklərdən irəli gələn zərəri ödəmələr üçün onlar sığortalanırlar.

Sığortalanmayan risklər isə əsasən aşağıdakı hadisələrlə əlaqədə olur:

alıcıların zövqündəki dəyişikliklər;

rəqiblərin fəaliyyətindəki dəyişikliklər;

iqtisadi resursların qeyri-səmərəli bölgüsü və qiymətlərin dəyişilməsi;

siyasi şəraitin dəyişilməsi, münaqişələr, təbii və ekoloji fəlakətlər və s.

Bu risklərdən isə sığortalanmaq mümkün deyildir. Risklərlə əlaqədar sahibkara dəyən zərərin üç səviyyəsi fərqləndirilir: a) aparılan riskli əməliyyat nəticəsində sahibkar mənfəət əldə etmir. Atalar demişkən “aldım qoz, satdım qoz mənə qaldı xıxıltısı”, b) aparılan riskli əməliyyat çəkilən xərcləri ödəmir, zərər sahibkarın öz hesabına ödənilir. Belə hal adətən təsadüfi ola bilər. c) aparılan iqtisadi fəaliyyət sahibkarı müflisləşdirir. Belə halın baş verməməsi üçün sahibkar ağıllı risk etməyi bacarmalıdır. H.Fordun dediyi kimi “işinizdə daha çox ağıla üstünlük verin-ağıla və bir daha ağıla” .

Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən bu və digər vəzifələrin həyata keçirilməsi sahibkarlıq mühiti şəraitində baş verir. **Sahibkarlıq mühiti** dedikdə işgüzar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə təsir göstərən şərait və amillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Bunlara iqtisadi mühit, texnoloji mühit, təbii-coğrafi mühit, siyasi şərait və s. aiddir. Bu və digər amillər sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli və ya qeyri-əlverişli şərait yaradır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılmasında aşağıdakı amillər də mühüm rol oynayır: sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri qanunvericilik bazasının yaradılması, sahibkarlığa dövlət himayəsi, firmaların (müəssisələrin) yaradılmasına, fəaliyyətin genişlənməsinə imkan verən vergi, kredit, gömrük siyasətinin yeridilməsi, dövlət və xüsusi bölmə tərəfindən sahibkarlığın inkişafına

yönəldilən vəsaitin artırılması, sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşması və onun səmərəli fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması və s. Sahibkarlıq infrastrukturu dedikdə innovasiya mərkəzlərinin, lizinq firmalarının yaradılması, sahibkarların hazırlanması və ixtisasartırma məktəblərinin, kursların və s. olması nəzərdə tutulur.

§3. Azərbaycanda sahibkarlığın formalaşması

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən biri də sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə yanaşı “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu “ da qəbul edilmişdir. Bu qanunda sahibkarlığın mahiyyəti, prinsipləri, sahibkarlıq subyektlərinin hüquq və vəzifələri, sahibkarlığın dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olumasının forma və üsulları, sahibkarlığın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri və s. müəyyən edilmişdir. Qanunda göstərilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə etmək məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və ya əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir.

Qanun mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi prinsipinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələri seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılmasına yönəldilmişdir.

Qanunun birinci bölməsində sahibkarlıq fəaliyyəti, sahibkarlıq haqqında qanunvericilik, sahibkarlığın subyektləri və sahibkarlıq hüduqlarının hüquqi nizamlanması məsələləri açıqlanır. Qanunun ikinci bölməsində sahibkarın hüquq və vəzifələri, üçüncü bölməsində isə sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi məsələləri nəzərdən keçirilir.

Qanunun dördüncü bölməsində isə sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması və ona xitam verilməsi məsələlərindən bəhs olunur. Qanunda göstərilir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərarı adətən sahibkarın özü qəbul edə bilər. Dövlət orqanları, o cümlədən antiinhisar fəaliyyəti, vergi, ekologiya, sanitariya, memarlıq, texniki təhlükəsizlik, yangından qorunma məsələləri üzrə səlahiyyətli orqanlar isə sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması haqqında təqdimat vermək hüququna malikdirlər. Mübahisələr yalnız məhkəmə yolu ilə həll edirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə qərarı da sahibkarın özü tərəfindən və ya məhkəmə tərəfindən qəbul edilir.

Bu qanunla yanaşı, sahibkarlığın hüquqi bazasını möhkəmlətmək üçün çoxlu miqdarda qanun və normativ hüquqi sənəd qəbul edilmişdir. Bunlara dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığa dövlət yardım regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və s. göstərmək olar. Sahibkarlığa kömək məqsədilə “Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu”da yaradılmışdır. Sahibkarlığa kömək məqsədi ilə informasiya mərkəzləri, lizinq firmaları və sairələr də yaradılmışdır. Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində 40 mindən çox kiçik müəssisə və obyekt, 1600-ə yaxın iri obyekt özəl mülkiyyətə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində ÜDM-da özəl bölmənin payı 2008-ci ildə 84,5% təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə özəl bölmənin payı daha yüksəkdir.

XIV FƏSİL. ƏMƏK BAZARI. ƏMƏK HAQQI NƏZƏRİYYƏSİ

§ 1 Əmək bazarının quruluşu

Sahibkarlıq subyektləri məhsul və xidmətlər istehsal etmək üçün lazım olan istehsal amilləri dəstini almaq məqsədilə müxtəlif bazarlara gedirlər. Onların getdikləri bazarlardan biri də əmək bazarıdır.

Əmək bazarı dedikdə müəyyən iqtisadi məkan çərçivəsində işə götürən və mizdlü işçilər arasında yaranan iqtisadi və hüquqi münasibətləri əks etdirən, qarşılıqlı fəaliyyət sahəsi nəzərdə tutulur. Əmək bazarının obyektı haqqında nəzəriyyəçilərin fikirləri xeyli müxtəlifdir. Klassiklərin fikrincə, bu bazarda alqı-satqı obyektı əməkdir. Gənc Marks da belə hesab edirdi . Lakin sonralar o tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, əmək deyil, xüsusi növ əmtəə olan iş qüvvəsi satılır.

İş qüvvəsinin xüsusi növ əmtəə olması, əsasən, aşağıdakılarla izah olunur. Əvvəla, bütün digər əmtəələr satılarkən, alıcı onun qiymətini ödəyir və əmtəə onun mülkiyyətinə keçir. İş qüvvəsi satıldıqda isə o, iş qüvvəsi sahibinin mülkiyyətində qalır. Buna görə də bəzi nəzəriyyəçilərə görə iş qüvvəsi satılmır, o, qarşılıqlı, əlverişli şərtlərlə icarəyə verilir. Digərlərinə görə isə iş qüvvəsi satılmır, ondan istifadə hüququ satılır. Başqalarına görə isə iş qüvvəsi satılmır, iş qüvvəsi sahibinin göstərdiyi xidmət satılır.

İş qüvvəsinin xüsusi növ əmtəə olması, digər tərəfdən onun öz dəyərindən artıq dəyər yaratmaq qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Alıcını da iş qüvvəsinin bu qabiliyyəti maraqlandırır. İş qüvvəsinin əmtəə olmasının, onun əmək bazarının obyektı olmasının şərtləri aşağıdakılardır:

- iş qüvvəsi sahibinin istehsal və yaşayış vasitələrindən məhrum olması;
- iş qüvvəsi sahibinin hüquqi cəhətdən azad olması, öz iş qüvvəsinin sərəmcamçısı olması;
- bazarda iş qüvvəsini almağa imkanı olan istehsal vasitələri sahibinin olması.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində bu şərtlər mövcud olduğu üçün, mizdlu işçi qüvvəsi sistemi formalaşır.

Əmək bazarı anlayışı irrasional anlayışdır. Belə ki, burada əmək deyil, xüsusi növ əmtəə olan iş qüvvəsi alınıb satılır. Buna görə də nəzəriyyəçilərin bəziləri onu işçi qüvvəsi bazarı, bəziləri isə əmək ehtiyatları bazarı adlandırırlar. Bəzi hallarda bu kimi məhfumlardan da istifadə etmək olar. Ümumilikdə isə bu bazarı əmək bazarı adlandırmaq daha doğru olar.

Əvvəla, bu bazar ənənəvi olaraq belə ifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən bu bazarda əmək resurslarının reallaşması prosesi baş verir.

İş qüvvəsi xüsusi növ əmtəə, olmaqla digər əmtəələr kimi, mübadilə dəyərinə və istehlak dəyərinə malikdir. İş qüvvəsi **əmtəəsinin dəyəri** (mübadilə dəyəri) işçinin və onun ailəsinin yaşaması üçün lazım olan istehlak şeylərinin dəyərləri cəmindən ibarətdir. Mizdlu işçi aldığı əmək haqqına özünün və ailəsinin normal yaşamasını təmin etməlidir. İş qüvvəsindən ibarət əmtəənin **istehlak** dəyəri isə öz dəyərindən artıq dəyər yaratmaq qabiliyyətidir. Bu artıqlıq isə kapital sahiblərinin gəlirlərinin mənbəyini təşkil edir

Əmək bazarının *subyektləri* aşağıdakılardır:

- a) işə götürənlər və ya onların nümayəndələri;
- b) dövlət bölməsinin nümayəndələri;
- c) vasitəçi təşkilatlar;
- d) öz qabiliyyətlərini (iş qüvvəsini) satan mizdlu işçilər.

Əmək bazarı müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif olunur.

1. Demografik əlamətlərinə görə gənclərin, yaşlı işçilərin, qadınların, əlillərin əmək bazarı fərqləndirilir. Gənclərin əmək bazarı nisbətən aşağı səviyyəli peşə ixtisaslı və tez-tez iş yerini dəyişmək və s. ilə xarakterizə olunur. Bunlar böyük enerji ehtiyacına və yeni iş şəraitinə tez uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olurlar. Yaşlı işçilərin əmək bazarı yüksək peşə ustalığı, böyük iş təcrübəsi ilə bərabər, fiziki güclərinin və sağlamlığın nisbətən zəif olması, yeni iş yerlərinə və yeni peşələrə uyğunlaşmasının aşağı olması ilə səciyyələnir. Qadınlar və əlillərin əmək bazarı da müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

2. Peşə əlamətlərinə görə: ixtisassız işçilərin, mühəndislərin, həkimlərin, müəllimlərin, iqtisadçıların və s. əmək bazarı nəzərdən keçirilir.

3. Məkana görə yerli, regional, milli və beynəlxalq əmək bazarları fərqləndirir.

4. Kamillik dərəcəsi və tənzimləmə səviyyəsinə görə: tənzimlənən, tənzimlənməyən və natamam əmək bazarlarına təsadüf olunur. **Tənzimlənən** əmək bazarı dedikdə, həm dövlət, həm sahibkarlar, muzzdlu işçilər arasında müxtəlif səviyyələrdə razılaşmalarla tənzimlənən əmək bazarı nəzərdə tutulur. Belə əmək bazarı muzzdlu işçilərin kifayət qədər yüksək sosial müdafiəsini və sahibkarların hüquqlarının qorunmasını təmin edərək, **tripatizm** prinsipi üzrə fəaliyyət göstərir. Tənzimlənən əmək bazarı işçi qüvvəsinin hərəkəti ilə məşğul olan infrastrukturun inkişafını nəzərdə tutur.

Tənzimlənməyən əmək bazarını kölgəli (gizli) iqtisadiyyat doğurur. Burada dövlət tənzimlənməsi, muzzdlu işçilərin sosial müdafiəsi olmur, bütün məsələləri işə gətirən həll edir. Kölgəli əmək bazarının mövcud olmasının səbəbi, gizli iqtisadiyyatda əmək haqqının yüksək olmasıdır.

Natamam əmək bazarı inzibati amirlik sistemində mövcud olur. Orada iş qüvvəsi əmtəə xarakteri almır, çünkü

cəmiyyətin bütün üzvləri istehsal vasitələrinin birgə sahibi hesab olunur. Firmalar (müəssisələr) işçi qüvvəsi ilə əsasən, təhsil müəssisələrini bitirənlər hesabına, təyinatla göndərilənlər hesabına planlı təmin olunurlar. Bu əmək bazarının natamam olması, həm də müəssisələr üçün əmək haqqı səviyyəsinin dövlət tərəfindən plana uyğun şəkildə müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır.

5. İdarəetmə dərəcəsinə görə, liberal və sosial yönümlü əmək bazarları fərqləndirilir. **Liberal** əmək bazarı dövlətin ona nisbətən az təsiri ilə fərqlənir. Belə ki, mizumlu işçilərin sosial-əmək problemlərinin həllinə dövlət müdaxilə etmir. Əmək münasibətləri bir qayda olaraq işə gətirənlərlə mizumlu işçilər arasında razılaşma yolu ilə həll olunur. ABŞ –in əmək bazarı buna misal ola bilər. Burada dövlət bütün işləyənlər üçün minimum əmək haqqını qanunla müəyyən edir. Bütün digər problemləri işverənlər həll edirlər.

Sosial yönümlü əmək bazarında isə dövlətin müdaxiləsi xeyli güclü olur. Dövlət nəinki makro səviyyədə, hətta mikro səviyyədə də işverənlərlə mizumlu işçilər arasındakı əmək münasibətlərinə müdaxilə edir. Firmalarda əmək şəraiti, əmək haqqı səviyyəsi və digər əmək münasibətləri dövlətin iştirakı ilə danışıqlar vasitəsi ilə həll olunur.

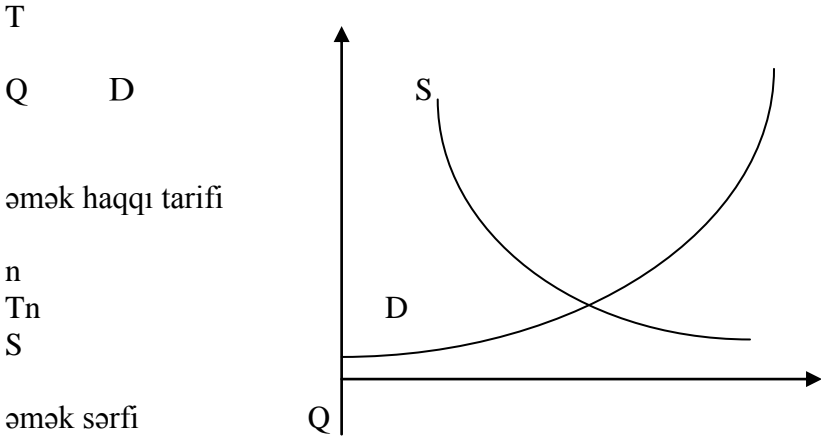
Son dövrlərdə **çevik əmək bazarı** forması da geniş yayılmaqdadır. Bu bazar iş vaxtının müxtəlif qeyri-standart iş vaxtı rejimlərinin tətbiqi ilə fərqlənir. Qeyri-standart rejimlərinə qısaldılmış iş günü, qısaldılmış iş həftəsi, gün ərzində iş vaxtının azad rejimi, uzun müddətli fasilə ilə iş gününün iki hissəyə bölünməsi, iş yerinin iki işçi arasında bölünməsi və s. aiddir. Qeyri-standart rejimlər işsizliyin azaldılması və qarşısının alınması ilə yanaşı, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində də mühüm rol oynayır.

Digər bazarlar kimi, əmək bazarının da müxtəlif modelləri vardır. Bunlara xalis rəqabətli, monopsonik, ikitərəfli inhisar və həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini nəzərə alan

modelləri göstərmək olar. Xalis (azad) rəqabətli əmək bazarı aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- bir tərəfdən, konkret əmək növünə malik olan işçilər uğrunda rəqabət aparan çoxlu sayda firmalar var;
- digər tərəfdən, həmin əmək növünə malik olan çoxlu sayda işçilər öz iş qüvvələrini təklif edirlər;
- nə firmalar, nə də işçilər əmək haqqı tarifinə təsir edə bilirlər.

Xalis (azad) rəqabətli əmək bazarında tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı şəkildəki ayrılərlə təsəvvür edilə bilər.

Şəkil 13.1

Burada D-D ayrısı iş qüvvəsinə tələbin dəyişməsinə xarakterizə edir. Digər şərtlər eyni olduqda, əmək haqqının aşağı tarifinə iddia edənlərə tələb çox, yüksək tarif dərəcəsinə iddia edənlərə isə əksinə, az olur.

§ 2. Əmək bazarının fəaliyyət mexanizmi

Başqa bazarlarda olduğu kimi, əmək bazarının da əsas elementləri tələb, təklif, qiymət, rəqabət və inhisardır. Bu elementlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əmək bazarı mexanizmi təşkil edir. Əmək bazarının fəaliyyət mexanizmində əmək bazarı infrastrukturu da mühüm yer tutur.

Əmək bazarının mühim elementlərindən biri iş qüvvəsinə olan **tələbdir**. Sahibkarlıq subyektlərinin məhsul və xidmətlər istehsal etmək üçün lazım olan konkret iş qüvvəsinə olan tələbatı müxtəlif amillərdən asılı olur. Bu amillərə istehsal olunacaq məhsul və xidmətin həcmi, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, sosial ödəmələrin səviyyəsi və s. misal göstərmək olar.

İş qüvvəsinə tələbatın üç növü nəzərə çarpır:

- təmin olunmuş tələbat, yəni müəyyən müddət ərzində işə götürülmüş işçilər;

- təmin olunmamış tələbat, yəni firmada boş qalmış iş yerlərinin sayı;

- potensial, proqnozlaşdırılan tələbat, yəni firmanın (müəssisənin) inkişafı nəzərə alınmaqla, gələcəkdə işçi qüvvəsinə olan tələbat.

İş qüvvəsinə olan tələbatın quruluşu da çox müxtəlifdir. Belə ki, firmalarda az-çox növdə müxtəlif əmək növləri üzrə ixtisaslaşmış işçilər tələb olunur. İş qüvvəsinə olan tələb ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda, yerlərdə iqtisadiyyatın quruluşundan asılı olur.

Mülkiyyətə görə iş qüvvəsinə olan tələb özəl və dövlət formalarında olur.

Əmək bazarının digər elementi **iş qüvvəsinin təklifidir**. İş qüvvəsinin təklifi dedikdə, maddəli işçinin malik olduğu əmək qabiliyyətinin müəyyən vaxtda, müəyyən qiymətə işə götürənə təklif olunması nəzərdə tutulur. İş qüvvəsinin təklifi iş qüvvəsinin sahibi ilə istehsal vasitələrinin sahibi arasında olan münasibəti əks etdirir. Formal olaraq, hüquqi cəhətdən bunlar bərabər vəziyyətdədirlər. Hər biri öz

əmtəsinin mülkiyyətçisidir və müstəqil olaraq ona sərəncam verir, hər biri daha çox qazanc, fayda götürməyə çalışır. Həqiqətdə isə iqtisadi güc sahibkarın tərəfindədir. Belə olmasaydı, onların varidatı daim artmazdı.

İş qüvvəsinin təklifi fərdi xarakter daşıyır və işçidən başlayır. Onun təklifi əmək qabiliyyətli əhalinin sayından, onun peşə quruluşundan, iş vaxtının müddəti, əmək şəraiti, iş qüvvəsinin qiyməti və s. kimi amillərdən asılıdır.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, əhalinin gəliri artdıqca, onun iş qüvvəsinin təklifi də azalır. Belə ki, əmək insan fəaliyyətinin əsası olmaqla yanaşı, həyatın bütün mənası təkcə əməkdə deyildir. Əmək sərəf etməklə yanaşı istirahət etməli, özünün digər tələbatlarını ödəməlidir. Gəliri çoxaldıqca digər tələbatları ödəməyə daha çox vaxt, qüvvə sərəf edir və buna görə də iş qüvvəsi təklifi azalır.

Digər bazarlarda olduğu kimi, əmək bazarının mühüm elementlərindən biri də **qiymətdir**. İş qüvvəsinin qiyməti, əsasən, əmək haqqı şəklində ifadə olunur. İş qüvvəsinin qiymətinin həm onu satan, həm də alan üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, iş qüvvəsinin qiyməti onu satanın və onun ailəsinin maddi vəziyyətini müəyyən edir. İş qüvvəsinin qiyməti işə götürənin maraqlarına da toxunur. Belə ki, o, istehsal xərclərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. İşgötürənin gəliri xeyli dərəcədə iş qüvvəsinin qiymətindən asılıdır.

İş qüvvəsinin qiyməti iş qüvvəsinin tələb və təklifinə əsaslı təsir göstərir. Onun quruluşu mizumlu işçi və işə götürən nöqtəyi nəzərindən xeyli müxtəlifdir. İşçinin nöqtəyi nəzərindən iş qüvvəsinin qiyməti həm əmək haqqı, həm də sosial ödəmələr və güzəştlərdən (peşə hazırlığına xərclər, iş vaxtı olan yeməyə güzəştlər, uşaq müəsisələrində uşaqların saxlanması və s.) ibarətdir. İşə götürənlər nöqtəyi-nəzərindən iş qüvvəsi qiymətinə bunlarla yanaşı, işçinin sosial müdafiəsi üçün müxtəlif fondlara (pensiya, sosial

sığorta, məcburi tibbi sığorta, məşğulluq və s.) köçürmələr də aiddir.

İş qüvvəsinin qiymətinə müxtəlif amillər təsir edir. Bunlara ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, iş qüvvəsinə tələb və təklif, iş qüvvəsinin təhsil və ixtisas səviyyəsi, əmək şəraiti, həmkarlar təşkilatlarının mübarizliyi və s. göstərmək olar.

Digər bazarlarda olduğu kimi, əmək bazarında da **rəqabət və inhisar** onun əsas elementlərindəndir. Əmək bazarında rəqabət dedikdə, əsasən aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- iş qüvvəsinin qiymətinin müəyyən edilməsi uzrə iş verənlərlə iş qüvvəsinə satanlar arasında;

- ixtisaslı iş qüvvəsinə əldə etmək üçün firmalar (müəssisələr) arasında;

- iş yerləri uğrunda işçilər arasında gedən mübarizə.

Əmək bazarında rəqabət, əsasən, təkmil və qeyri-təkmil formalarında olur. Təkmil (azad, xalis, təmiz) rəqabət formasında, bazarda çoxlu miqdarda iş götürən və işə satan olur. Bunların hər biri bazarın kiçik bir segmentini (hissəsini) tutduğu üçün heç biri qiymətin səviyyəsinə təsir edə bilmir, qiymət alan olurlar. Qeyri-təkmil rəqabət şəraitində isə bunlardan biri bazarda inhisar vəziyyətində olur, bu və ya digər dərəcədə qiymətin səviyyəsinə təsir edə bilər. Qeyri-təkmil rəqabət ya monopsonik yəni bir alıcının inhisarı, ya da ikitərəfli inhisar formasında olur. Hazırda firmaların əksəriyyəti qeyri-təkmil rəqabət formasında fəaliyyət göstərir.

Əmək bazarının fəaliyyəti əmək bazarının əsas elementləri ilə yanaşı **əmək bazarı infrastrukturunun** da olmasını tələb edir. Əmək bazarı infrastrukturunu əhalinin işə düzəldilməsi, peşə yönümü, peşə hazırlığı və yenidən hazırlanması və s. əhatə edir. Əmək bazarı infrastrukturunu işə götürənlər və işçilər arasında əlaqənin yaranması, məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi və əmək bazarının fəaliyyəti ilə bu və ya

digər dərəcədə bağlı olan müxtəlif orqanların fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması vəzifəsini yerinə yetirir. Əmək bazarı infrastrukturunu aşağıdakı üç əsas blokun fərqləndirmək olar:

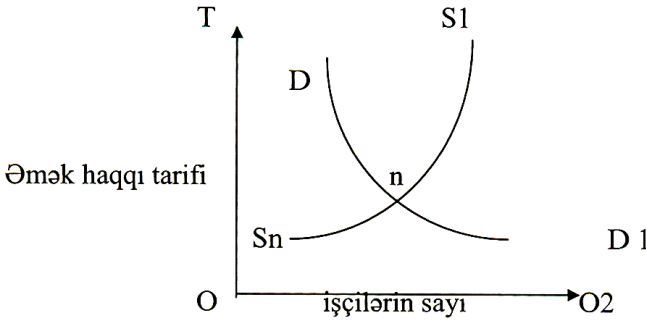
- dövlət və qeyri-dövlət məşğulluq xidmətləri və müəssisələrinin kadrları şöbəsi;

- işçilərin peşə hazırlığı, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması ilə məşğul olan təşkilatlar;

- sosial tərəfdaşlıq, yəni hakimiyyət orqanlarının, işçilərin nümayəndələrinin (həmkarlar təşkilatlarının) və sahibkarların qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərini əhatə edir.

Əmək bazarının əsas elementləri və infrastrukturunu nəzərdən keçirdikdən sonra? əmək bazarının fəaliyyət mexanizmini nəzərdən keçirək. Digər bazarlarda olduğu kimi, rəqabət və inhisarın nisbətindən asılı olaraq, əmək bazarının da modellərinə təsadüf olunur. Bunlara təkamil (azad, təmiz, xalis) rəqabətli əmək bazarı; monopsonik əmək bazarı; həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini nəzərə alan əmək bazarı; ikitərəfli inhisar modeli əmək bazarlarını göstərmək olar.

Təkamil (təmiz, xalis, azad) rəqabətli əmək bazarında tələb

və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıda verilmiş şəkildəki ayrılarla təsəvvür edilə bilər.

Burada şaquli xətdə(OT) əmək haqqı tarifi, üfüqi xətdə (OQ) isə əmək sərfi- yəni işçilərin sayı göstərilir. D-D əyrisi

iş qüvvəsinə tələbin dəyişməsinə xarakterizə edir və mənfi eniş bucağına malikdir. Digər şərtlər bərabər olduqda əmək haqqının aşağı tarifinə razı olanlara tələb daha çox, yüksək tarifinə razı olanlara daha çox, yüksək tarifinə iddia edənlərə işə az olur.

S-S ayrısı isə iş qüvvəsinin təklifinin dəyişməsinə xarakterizə edir və müsbət eniş bucağına malikdir. Burada isə digər şərtlər eyni olduqda, yüksək əmək haqqına iddia edənlər çoxluq, az bir hissəsini isə aşağı əmək haqqı ilə işləmək istəyənlər təşkil edir.

Təkmil rəqabət şəraitində müəyyən növ iş qüvvəsinə tələb və təklif ayrıləri müəyyən bir «n» nöqdəsində kəsişir. Bu nöqtə tarazlaşma nöqtəsi olur, yəni işçilər T_n miqdarda əmək haqqı almaqla işləməyə, sahibkarlar isə bu əmək haqqı tarifi ilə n sayda işçi qüvvəsini işə götürməyə razılaşırlar. Təkmil rəqabətli əmək bazarında iş qüvvəsi qiymətinin tarazlaşma səviyyəsindən kənarlaşması, bazar mexanizmi vasitəsilə tənzim olunur. Məsələn, iş qüvvəsinin qiyməti tarazlaşdırılmış qiymətdən yuxarıdırsa, onda iş qüvvəsi təklifi ona olan tələbdən artıq olur və iş qüvvəsinin qiyməti aşağı düşür; əksinə iş qüvvəsinin qiyməti tarazlıq qiymətindən aşağı olduqda isə iş qüvvəsinin təklifi tələbdən az olur və onun qiyməti tarazlıq qiymətinə qədər qalxır.

Bildiyimiz kimi, təkmil rəqabətli bazar ehtimaldır, fərziyyədir. Hər bir bazar bu və ya digər cəhətdən inhisarçı, qeyri-təkmil bazardır. Belə bazarda isə inhisarçı mövqedə olan tərəf üstünlüyə malik olur və qiymət yaranma mexanizminə müəyyən təsir göstərir. Əmək bazarının monopsonik, ikitərəfli inhisar və həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətini nəzərə alan modelləri qeyri-təkmil bazar hesab olunur.

Monopsonik, bir alıcının inhisarında olan əmək bazarının xarakterik cəhətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- müəyyən növ əməklə məşğul olan işçilər, əsasən, bir firmada (müəssisədə) məşğul olurlar;
- bu işçilər malik olduqları ixtisası dəyişmədən başqa iş yeri tapa bilməzlər;
- əmək haqqını firma müəyyənləşdirir.

Bəzi yerlərdə işçiləri işlə təmin edən iri müəssisə bir olduqda isə oliqopsonik hal hesab olunur. Bunlara kiçik şəhərlərdə, uzaq yerlərdə olan iri emal və hasilat müəssisələri (firmaları) misal göstərmək olar. Belə müəssisələr sistem yaranandan yararlanır. Bəzi hallarda isə iş qüvvəsini satanlar da inhisarçı vəziyyətində olurlar. Hansı tərəf (alıcı, satıcı) inhisarçıdırsa, əmək bazarında iş qüvvəsinin qiymətini də o müəyyən edir.

Həmkarlar ittifaqlarının iştirak etdiyi əmək bazarı və ikitərəfli inhisar modeli də qeyri-təkmil əmək bazarı hesab olunur. Bu bazarda iş qüvvəsinin qiyməti, daha doğrusu, işçiyə ödənilən əmək haqqının səviyyəsi tərəflərin qarşılıqlı danışıqı, onların mübarizə qabiliyyətinə əsasən müəyyən olunur. Onların mübarizliyi nəticəsində əmək haqqı tarifi və məşğulluq səviyyəsi, təkmil rəqabət əmək bazarı şərtlərinə yaxınlaşır.

Əmək bazarı modelinə müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən məşğulluq siyasəti də müəyyən təsir göstərir. Milli təsirləri nəzərə alaraq, əmək bazarının aşağıdakı üç modeli iqtisadi ədəbiyyatda daha çox nəzərdən keçirilir.

Əmək bazarının **Yapon modelinə** «ömürlük muzd» prinsipinə əsaslanan əmək münasibətləri sistemi xarakterikdir. Burada işçinin firmada daim məşğulluğu 55-60 yaşına qədər təmin olunur. İşçilərin aldığı haqq və onlara sosial ödəmələrin həcmi işlədiyi illərin sayından birbaşa asılıdır. Əmək münasibətlərinin bu sistemi firmanın işçilərinə öz işlərini yerinə yetirməyə yaradıcı münasibət aşılıyır. Bu isə keyfiyyətin yüksəldilməsinin zəruri şərtidir. Buna görə də Yapon işçiləri yüksək keyfiyyətli məhsul

istehsalı ilə fəxr edirlər. Əmək münasibətlərinin bu sistemində istehsalı azaltmaq lazım olduqda, bunu işçiləri işdən azad etmək yolu ilə deyil, iş vaxtı müddətini azaltmaq, yaxud da işçilərin bir hissəsini onların razılığı ilə digər müəssisələrə köçürmək və s. yolu ilə həyata keçirilir.

Əmək bazarının **ABS modelinə** isə işçilərə qarşı çox ciddi münasibət mövcuddur. İstehsalı məhdudlaşdırmaq lazım olduqda, işçilər işdən azad olunurlar. İşdən azad olunmaq haqqında xəbər əvvəldən deyil, işdən azad olunma ərəfəsində verilir. İşçilərin firmadaxili hazırlığına az fikir verilir. Həmkarlar ittifaqları nisbətən zəifdir. Kollektiv müqavilələrə işçilərin yalnız dördüdə biri cəlb olunurlar.

Əmək bazarının **İsveç modeli** isə məşğulluq sahəsində dövlətin fəal siyasəti ilə xarakterizə olunur. Bu siyasətin əsas istiqaməti işsizliyin qarşısının alınmasıdır. Buna görə də bu modeli tətbiq edən ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi xeyli aşağıdır. İşçilərin ixtisasının artırılması, onlara yeni peşələrin öyrədilməsi və s. məsələlər dövlətin sosial siyasətində mühüm yer tutur. Həmkarlar təşkilatlarının rolu xeyli güclüdür. İşçilərin demək olar ki, hamısı kollektiv əmək müqavilələrinə cəlb olunur.

§ 3. Əmək bazarının fəaliyyətinə konseptual baxışlar

Əmək bazarının fəaliyyətinə konseptual baxışların ilkini klassiklərin baxışları təşkil edir. Bildiyimiz kimi, klassik iqtisadi nəzəriyyənin yaradılmasında A.Smit və D.Rikardo mühüm rol oynamışlar. Onların müstəsna rolu ondan ibarətdir ki, dəyər kateqoriyasını əməklə əlaqələndirən nəzəriyyənin əsaslarını yaratmış, əməyi iqtisadiyyatın və öz araşdırmalarının mərkəzi elementi hesab etmişlər. Onların bazar haqqında, tələblə təklifin tarazlaşması haqqında fikirləri əmək bazarına da aiddir. Onların fikrincə azad, rəqabətə əsaslanan bazara dövlətin müdaxiləsi işin

zərərinədir. A.Smitin fikrincə hər şey öz axarı ilə davam etməlidir.

Müasir klassiklərin (neoklassiklərin) baxışları da klassiklərin baxışlarına əsaslanır. Pol Samuelson, A.Laffer və başqalarına görə, bütün başqa bazarlar kimi, əmək bazarı da qiymətlərin tarazlığı əsasında fəaliyyət göstərir. Yeni klassik konsepsiyasının tərəfdarlarına görə, iş qüvvəsinin qiyməti bazarın tələbatına çevik təsir göstərir, işsizlik isə mümkün deyil. İşsizliyin faktiki mövcudluğunu həmkarlar ittifaqlarının müdaxiləsi, dövlətin tənzimləyici fəaliyyəti, məlumat qıtlığının nəticəsi hesab edirlər. Bu konsepsiyanın tərəfdarları könüllü işsizlik tezisini irəli sürürlər. Onların fikrincə, işsizliyin mövcud olması, müəyyən mənada könüllü xarakter daşıyır və azad seçimin nəticəsidir. Belə ki, işdən azad olmuş adamlar peşələrini, yaşayış yerlərini dəyişmək istəmir, aşağı əmək haqqına razılaşırlar.

Əmək bazarı haqqında keynsçi baxış klassik nəzəriyyədən xeyli fərqlidir. C. M. Keynise görə, əmək haqqının dəyişməsi ilə əmək bazarının tənzimləməsi haqqında klassiklərin baxışları səhvdir. O, əmək bazarındakı tarazlığı da təsadüfi hesab edirdi. Onun fikrincə, dövlət əmək bazarına fəal müdaxilə etməlidir. Bu məqsədlə, dövlət investisiya fəaliyyətini genişləndirməli, tələbi artırmaq üçün sosial xarakterli tədbirlər həyata keçirməlidir. Əmək bazarını tənzimləmək haqqında Keynsin ideyaları xeyli müddət dünyanın aparıcı ölkələrinin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutmuşdur.

Əmək bazarı haqqında digər konseptual baxış monetaristlərin baxışlarıdır. Bu baxışlar XX əsrin 70-ci illərində qərarlaşmışdır. Onlar keynsçi baxışları tənqid edərək göstərirdilər ki, əmək bazarını tənzim etmək üçün dövlətin müdaxiləsini maksimum məhdudlaşdırmaq və aztəminatlı əhali üçün vergiləri aşağı salmaq yolu ilə öz problemlərini sərbəst həll etmək üçün şərait yaratmaq

lazımdır. Əmək bazarındakı kənarlaşmaları dövlət tənzimlənməsindəki səhvlərin nəticələri hesab edirdilər. Monetaristlər təmin olunmuş minimum əmək haqqını və işsizliyə görə müavinəti azalmağı təklif edirdi. Onlar həmkarlar təşkilatlarını əmək bazarında inhisar hesab edərək, onun əleyhinə çıxış edirdilər. Monetaristlər təbii işsizlik anlayışını irəli sürmüşdülər. Monetaristlərin nəzəri ideoloqu Çıkaqo Universitetinin professoru Fridmen Milton Deviddir. Əmək bazarı haqqında monetaristlərin baxışları ABŞ, İngiltərə, Çili və başqa ölkələrin hökumətləri tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur.

Əmək bazarı haqqında konseptual baxışlardan biri də «Sosial bazar iqtisadiyyatı» konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın yaradıcıları V.Oyken, L.Erxard, V.Repko və başqalarıdır. «Sosial bazar iqtisadiyyatı» konsepsiyasının müddəaları Almaniya Federativ Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlarda tətbiq olunmuşdur. Müəlliflər bu konsepsiyaya bazar iqtisadiyyatı ilə inzibati amirlik iqtisadiyyatı arasındakı «üçüncü yol» kimi baxırlar. Bu iqtisadiyyatda bazar ünsürləri ilə yanaşı, güclü dövlət tənzimləməsindən də istifadə olunur. Dövlət digər bazarlarda olduğu kimi, əmək bazarında da tənzimləyici tədbirlər həyata keçirir . Bu məqsədlə, tam məşğulluğun təmin edilməsi, sosial təminat, sosial ədalət və s. təmin edən iqtisadi siyasət həyata keçirir. Bu konsepsiyada əmək bazarında da rəqabətin qorunmasına diqqət yetirilir.

§ 4. Əmək haqqının mahiyyəti, forma və sistemləri

Əmək bazarının elementlərindən biri olan iş qüvvəsinin qiyməti insanlar tərəfindən əmək haqqı kimi dərk edilir. İş

qüvvəsi qiymətinin əməyin haqqı kimi görünməsi əsasən aşağıdakılarla əlaqədardır.

- iş qüvvəsinin alıcısı onun qiymətini iş qüvvəsi sahibi müəyyən müddət işlədikdən, əmək sərf etdikdən sonra ödəyir;

- iş qüvvəsi sahibinin aldığı haqqın (qiymətin) miqdarı, onun istehsal etdiyi məhsulun və ya xidmətin miqdar və keyfiyyətindən, ya da sahibkarın sərəncamında olduğu vaxtdan asılı olur.

Əmək haqqının mahiyyətini nəzəriyyəçilər müxtəlif çür izah edirlər. Klassiklər onu əməyin qiyməti hesab edirdilər. Onlar əməyin dəyərini və qiymətini fərqləndirirdilər. Əməyin dəyərini işçinin və onun ailəsinin işçi kimi yaşaması üçün lazım olan xərclərlə xarakterizə edirdilər. U.Petti bunu «zəruri qiymət», A. Smit və D.Rikardo isə «təbii qiymət» adlandırır. Bazar qiymətinin isə bu qiymət ətrafında artıb-azaldığını iddia edirdilər. Onlar mənfəət, faiz və rentanı işçinin əmək haqqından tutulmalar hesab edirdilər. K. Marks əmək haqqının irrasional anlayış olduğunu hesab edərək, onun mahiyyətini iş qüvvəsinin qiyməti hesab edirdi. Onun fikrincə, əmək haqqı iş qüvvəsi dəyərinin pulla ifadəsidir.

Sonrakı nəzəriyyəçilər (J.B.Sey,N.Senior, F.Bastia və b.) klassik nəzəriyyəni bayağılaşdırır və əmək haqqını kapital və torpağın yaratdığı mənfəət və renta kimi, istehsal amillərinin birindən-əməkdən alınan ədalətli gəlir kimi qiymətləndirirdilər.

Əmək haqqının mahiyyəti kimi, onun miqdarı barəsində də nəzəriyyəçilərin baxışları müxtəlifdir. Belə ki, klassiklər yaşayış vasitələri minimum nəzəriyyəsinə tərəfdar idilər. Belə ki, əmək haqqının miqdarı zəruri yaşayış vasitələrinin qiymətindən çox olmamalıdır. Onların bu nəzəri baxışları F.Lassalın əsərlərində daha geniş inkişaf etdirilmişdir. O, yaşayış vasitələri minimumu əmək haqqının «dəmir qanunu»

adlandırmışdır. Digər qrup iqtisadçılar (T.Maltus, İ.Bentam və b.) yaşayış vasitələrini minimum «işçi fondu» nəzəriyyəsi ilə izah edirdilər. Bu nəzəriyyəyə görə, işçilər üçün təbiətin özü tərəfindən məhdudlaşdırılan müəyyən həyat vasitələri fondu mövcuddur və ictimai sərvətin bu hissəsinin sərhədləri aradan qaldırıla bilməz və buna görə də əmək haqqının artırılması uğrunda mübarizə faydasızdır.

Müasir dövrdə son hədd məhsuldarlığı, sosial nəzəriyyə və tənzimlənən əmək haqqı nəzəriyyələri geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, son hədd məhsuldarlığı nəzəriyyəsi bütün istehsal amillərinin məhsuldarlığa malik olması, dəyişən amil vahidləri artdıqca, bu məhsuldarlığın azalması və amil gəlirlərinin onların son hədd faydalılığına bərabər olması fikrindən çıxış edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, məşğulluğun artması, əməyin son hədd məhsuldarlığının azaldılmasına səbəb olur.

Əmək haqqının sosial nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqı nəinki əməyin məhsuldarlığı ilə, həm də sosial qüvvələrin nisbəti ilə müəyyən olunur. Əməyin məhsuldarlığı və işçilərin sosial qüvvəsi nə qədər yüksək olarsa, əmək haqqı da yüksək olar. Statistik məlumatlar isə sübut edir ki, əmək haqqı əmək məhsuldarlığına nisbətən xeyli zəif artır.

C.M.Keyns və başqaları tərəfindən irəli sürülən tənzimlənən kapitalizm nəzəriyyəsi əmək haqqına da şamil edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının tənzimlənməsi tədbirləri xeyli güclənir. Dövlətin əmək haqqı siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirilən tənzimləyici tədbirlərə: əmək haqqı minimumunun müəyyən edilməsi, əmək haqqının indeksləşdirilməsi və s. göstərmək olar.

Sahibkarlıq subyektlərinin maddəli işçilərə veriləsi əmək haqqı, əsasən iki əlamət üzrə; vaxta görə (vaxta maddə) və işəməz fərqlənir. **Vaxtəməz əmək haqqı** formasında işçiyə ödənilən haqqın miqdarı, onun idarəedənin sərəncamında olduğu vaxtdan asılı olur. Bu əmək haqqı o sahələrdə tətbiq

olunur ki, orada əmək sərfini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmur və ya istehsal olunmuş məhsulun həcmi ayrıca bir işçinin fəaliyyətindən asılı deyildir. Konveyer axın xətlərinin tətbiq olunduğu sahələrdə vaxtamuzd əmək haqqının xüsusi çəkisi yüksək olur. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə muzzdlu işçilərin 70-80% -nin əmək haqqı vaxtamuzd formasında ödənilir. Vaxtamuzd əmək haqqı formasının geniş yayılmasına baxmayaraq, onun müəyyən çatışmazlıqları vardır. Bunlara yaxşı işləyənlər üçün həvəsin (stimulun) olmaması, işçilər üzərində ciddi nəzarətin olması, işçilərin işin gec yerinə yetirilməsi taktikasına əl atması və s. göstərmək olar.

İşəmuzd əmək haqqı formasında işə işçilərə verilən haqqın miqdarı istehsal etdiyi məhsulun miqdarından və ya gördüyü işin həcmindən asılı olur. İstehsal olunan məhsulun miqdarı və ya görülən işin həcmi ayrıca bir işçidən asılı olduğu sahələrdə işəmuzd əmək haqqı forması tətbiq olunur. İşəmuzd əmək haqqı yalnız ayrı-ayrı işçilərə deyil, az miqdarda işçiləri əhatə edən qruplar üçün də tətbiq olunur. Bu əmək haqqı formasının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Çəkilən zəhmət qiymətləndirilir, yəni nə qədər çox istehsal edərsə, alınacaq haqq da artır;

- İşçilər nisbətən çox haqq alırlar;

- Daimi yorucu nəzarət lazım olmur;

- İşçi işini özünəməxsus sürətlə davam etdirə bilir;

- İşçilər kiçik qruplarda işləyərkən, qrupda ruh yüksəkliyi yaranır və bu əlavə ictimai qüvvə, məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. Bütün bunlara və digərlərinə görə bu işəmuzd haqqı həm sahibkar, həm də işçi üçün daha əlverişlidir. Əmək haqqının bu formada ödənilməsi işəgötürənlərin və işçilərin gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq, həmkarlar ittifaqları işəmuzd əmək haqqının geniş tətbiq olunmasına maneçilik törədir. Çünki,

işçilər çox qazanmaq məqsədi ilə artıq qüvvə sərf edə və vaxtsız sıradan çıxıb bilərlər. İşəməzd haqqın geniş tətbiq olunması, bir tərəfdən xeyli mürəkkəbdir, digər tərəfdən idarə edənlərin işçilər üzərində nəzarətinin azalmasına səbəb olur və s. Buna görə də sahibkarlar daha çox vaxtəməzd haqqın tətbiq olunmasına üstünlük verirlər.

Vaxtəməzd və dənəməzd (işəməzd) əmək haqqının müxtəlif sistemlərindən də istifadə olunur. Bunlara: (müstəqim) mükafatlı və mütərəqqi mükafatlı vaxtəməzd, işəməzd əmək haqqı sistemlərini göstərmək olar. Bunlardan başqa, götürəiş (podrat) briqada, mənfəətdə iştirak, insani münasibətlər və s. sistemlərdə tətbiq olunur.

Son dövrlərdə çevik əmək bazarının genişlənməsi ilə əlaqədar vaxtəməzd əmək haqqının xüsusi forması olan **saatlıq** əmək haqqı da geniş tətbiq olunur. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar saatlıq əmək haqqına üstünlük verirlər. BMT-nin tövsiyəsinə, əsəsən, saatlıq əmək haqqı 4 \$-dan aşağı olmamalıdır.

İqdisadi ədəbiyyatda əmək haqqının bu formaları ilə yanaşı, **nominal və real** əmək haqqı anlayışlarını da rast gəlmək mümkündür. Nominal əmək haqqı dedikdə işə götürənin müzdə işçiyə verdiyi pulun miqdarı nəzərdə tutulur. İşçinin aldığı nominal əmək haqqının səviyyəsi adətən işverənlə işçi arasında bağlanan müqavilədə nəzərdə tutulan əmək haqqı tarifindən (dərəcəsiindən) yüksək olur. Belə ki, nominal əmək haqqına müqavilədə göstərilən tarifdən əlavə, müxtəlif ödəmələr (mükafat, yardım və s.) də daxil olur.

İş qüvvəsinin qiyməti kimi, əmək haqqının səviyyəsinə də bir çox amillər təsir göstərir. Bunlara işçinin əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, təhsilinin, ixtisasının səviyyəsi, həmkarlar təşkilatında iştirakı və təşkilatın mübarizliyi, əmək şəraiti və s. göstərmək olar. Nominal əmək haqqının səviyyəsinə görə işçinin vəziyyəti, həyat səviyyəsi haqqında

fikir yürütmək mümkün deyildir. Məsələn, kəçən il hər ay 150 manat əmək haqqı alan işçinin vəziyyəti bu il hər ay 200 manat aldığından yaxşı ola bilər. Vəziyyətin belə olmasına müxtəlif amillər təsir edir.

Muzdlu işçinin vəziyyəti haqqında az-çox dürüst təsəvvürü onun aldığı **real əmək** haqqına əsasən əldə etmək mümkündür. Real əmək haqqı dedikdə, nominal əmək haqqı müqabilində əldə etdiyi istehlak şeyləri və xidmətlərin miqdar və keyfiyyəti nəzərdə tutulur. Real əmək haqqının səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir edir:

- işçinin aldığı əmək haqqının normal səviyyəsi;
- onun işçi kimi yaşaması üçün zəruri olan istehlak şeyləri və xidmətlərin qiymətləri səviyyəsi;
- vergilərin, cərimələrin, digər ödəmələrin səviyyəsi.

Bu amillərin hər birindəki bu və ya digər istiqamətdəki dəyişiklik, muzdlu işçinin real vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olur.

Müxtəlif ölkələrin iqtisadi-inkışaf səviyyəsindən asılı olaraq əmək haqqı səviyyəsi müxtəlif olduğu kimi, əmək haqqı sahəsində yeridilən siyasət də xeyli müxtəlifdir. Belə ki, bəzi ölkələrdə əmək haqqının minimumu müəyyən edilir. Bəzi ölkələrdə isə əmək haqqının minimum səviyyəsi sahibkar, işçilər və həmkar təşkilatları nümayəndələrinin birgə iştirakı ilə müəyyən edilir.

XV FƏSİL. KAPİTAL NƏZƏRİYYƏSİ. KAPİTAL BAZARI

§ 1. Kapital haqqında nəzəri baxışlar

İqdisadi nəzəriyyənin əsas və mürəkkəb kateqoriyalarından biri də kapitaldır. Bu kateqoriyanın əsas olması ondan görünür ki, çəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsinin adı ondan götürülmüşdür və kapitalizm adlanır. Kapitalın mürəkkəbliyi ondadır ki, nəzəriyyəçilər onun mahiyyətini müxtəlif cür izah edirlər. Merkantilistlər sərvəti pulla eyniləşdirdikləri kimi, pulu kapital hesab edirdilər.

Kapitalın ən geniş yayılmış təriflərindən biri, onun əvvəllər istehsal olunmuş nemətlər olmasıdır. Kapitalın mahiyyətinin bu cür izahı klassiklərdən başlayaraq, indiyə qədər davam etməkdədir. A.Smit kapitalı toplanmış, maddiləşmiş əmək kimi xarakterizə edir. D.Rikardoya görə isə «kapital ölkə sərvətinin istehsalda istifadə olunan hissəsidir». Klassiklərin fikrincə, insanın öz məqsədinə çatmaq üçün istifadə etdiyi hər şey kapitaldır. Onlar ibtidai insanların istifadə etdiyi oxu və nizəni də kapital hesab edirlər. Onlar kapitalı insanla istehsal vasitələri arasındakı münasibət hesab edərək, onu bütün dövrlərə və xalqlara xas olan əbədi kateqoriya hesab edirdilər. Neoklassiklərdən J.Şumpeterə görə, “kapital sahibkarın əlində ona lazım olan sərvəti mənimsəmək, öz sərəncamına almaq, istehsalı yeni istiqamətə yönəltmək üçün vasitədən başqa bir şey deyildir.”

Müasir nəzəriyyəçilərin çoxu istehsal vasitələrinin kapital olması haqqında klassiklərin fikirlərini bu və ya digər formada davam etdirirlər. Pol Samuelsonun fikrincə «kapital yeni əmtəələrin istehsalı üçün iqtisadiyyatın yaratdığı müddət uzun istifadə olunan nemətlərdən ibarətdir. Bu nemətlərə müasir iqtisadiyyatın mənzərəsini təşkil edən dəzgahlar, bahalı kompüterlər, böyük çəkiclər, yük maşınları, prokat dəzgahlar, binalar və s. daxildir.» Müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə nəşr olunmuş «Ekonomiksin müəlliflərinə (K.Makkonnel, S.Bryu) görə “Kapital” yaxud, investisiya ehtiyatları mövcud olan bütün istehsal vasitələrini, yəni əmtəələrin və xidmətlərin istehsalında, son istehsalçıya

çatdırılmasında istifadə edilən alətləri, maşınları, avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrini və satış şəbəkəsini əhatə edir.

«Müasir ekonomiks»in müəlliflərinə (İ.Jack Harvey və E.Jorusey) görə isə «kapital hər hansı bir anda mövcud olan ehtiyatdır. Kapital digər sərvətlərin istehsalı üçün insan tərəfindən yaradılmış sərvətdir».

Kapitalın mahiyyətini başqa cür izah edənlər də vardır. Məsələn, S.Fişer, D.Beqq, R.Dopibuş və başqalarına görə, pul kapitaldır. Onlar da merkantilistlərin fikirlərini təkrar edirdilər. C.Bekker, F.Maxlup və başqalarına görə, kapital insanın əmtəə və xidmətlər istehsalında istifadə olunan biliyi, təcrübəsi, onun enerjisidir. Müasir dövrdə «insan kapitalı» anlayışındanda geniş istifadə olunur.

Kapitalın mahiyyəti haqqında marksist baxışı nəzərdən keçirilən baxışlardan tamamilə fərqlidir. Marksın fikrincə, kapital əşya deyil, münasibətdir. Maddiləşmiş əşyalar (istehsal vasitələri, əmtəə, pul və s.) klassiklərin fərz etdikləri kimi, təbiətən kapital deyildir, bunlar yalnız muzzdlu əməyi mənimsəmək üçün istifadə olunduqda kapital olurlar. Onun fikrincə, «Kapital muzzdlu əməyin istismar edilməsi nəticəsində izafi dəyər gətirən dəyərdir». İstehsal vasitələrinin kapital kimi çıxış etməsi, işçilərə qarşı durması, onların işçilərdən təcrid edilməsidir. Bu proses ilkin kapital yığımın gedişində baş verir və xırda (sadə) əmtəə istehsalçıları istehsal vasitələrindən məhrum olurlar. Bu proses nəticəsində bir qrup istehsal vasitələrinin sahibi olur, istehsal vasitələrindən məhrum olanlar isə muzzdlu işçiyə çevrilirlər. İstehsal etmək üçün istehsal vasitələri ilə işçilər birləşməli və onların mülkiyyətçiləri (sahibləri) arasında müəyyən münasibətlər baş verməlidir. Deməli, kapital muzzdlu əməyin, muzzdlu əmək isə kapitalın olmasını tələb edir.

§2. Kapitalın tarixi və funksional formaları

Kapitalın meydana gəlməsi, əmtəə istehsalı və mübadiləsinin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu prosesin nəticəsi olan pul, kapitalın başlanğıc nöqtəsini təşkil edir. Hər bir kapital öz başlanğıcını pulla başlayır. Kapital birdən-birə meydana gəlib inkişaf etməmişdir. Kapital tarixən kapitalizmdən xeyli əvvəl əmtəə istehsalı və mübadiləsinin müəyyən qədər inkişafından sonra meydana gəlmişdir. Kapitalın ilkin tarixi formaları tacir və sələm kapitalıdır. Kapitalın ilkin tarixi formaları ikinci və üçüncü böyük ictimai əmək bölgülərinin inkişafının nəticələridir.

Tacir kapitalı, adından göründüyü kimi, əmtəə tədavülünə xidmət etmiş və bunun nəticəsində əmələ gəlib inkişaf etmişdir. Belə ki, tacirlər əmtəələri istehsal olunduğu yerlərdən başqa yerə apararaq, nisbətən baha qiymətə satırdılar. Bunun nəticəsində də onların pulu kapitalla çevrilirdi. Ticarət kapitalı qeyri-ekvivalent mübadilənin nəticəsi idi. Bu kapital məhsuldar qüvvələrin inkişaf etməsinə xeyli təkan vermişdir.

Kapitalın qədim tarixi formalarından biri də **sələm kapitalıdır**. Tacir kapitalının əkizi olan sələm kapitalı da sadə əmtəə istehsalı və tədavülünün olmasını tələb edirdi. **Sələm kapitalı dedikdə**, imkanı olan ayrı-ayrı şəxslərin, din xadimlərinin tələbatı olan şəxslərə borc verməsi nəzərdə tutulur. Sələm kapitalı, əsasən, istehlak məqsədi ilə verilirdi. Belə ki, müəyyən miqdarda pula və ya məhsula ehtiyac hiss edən kəndli, sənətkar və s. imkanı olan şəxslərdən borc götürürdü. Borcu qaytardıqda isə müəyyən qədər də sələm ödəyirdi. Bəzi hallarda borclarını ödəyə bilməyənlər malik olduqları torpaq payı, mal-qara və sairədən məhrum olurdular.

İstər tacir, istərsə də sələm kapitalı müəyyən əllərdə xeyli miqdarda pulun və maddi sərvətlərin toplanmasına səbəb olurdu. Bu isə sənaye kapitalı üçün ilkin yığımın mənbələrindən biri idi.

XV-XVI əsrlərdən başlayaraq tarix meydanında **sənaye kapitalı** görünməyə başladı. Kapitalın tarixi formalarından biri olan sənaye kapitalı dedikdə K.Marksın dediyi kimi, «kapitalist üsulu ilə aparılan hər cür istehsal sahəsini əhatə edən» kapital nəzərdə tutulur. Bu kapital təkcə sənaye sahələrində deyil, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə, tikinti və s. sahələrdə tətbiq olunan kapitalı əhatə edir. İqdisadiyyatın bu və digər sahələri iqdisadi cəhətdən kapitalist prinsiplərinə (istehsal vasitələrinin mükiyyətçiləri muzzdlu əməkdən istifadəyə) əsaslanarsa, bu kapital sənaye kapitalı adlanır. Sənaye kapitalı pul, məhsuldar və əmtəə formalarında olmaqla, müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir.

Sənaye kapitalının funksional formaları dedikdə, pul kapitalı, məhsuldar kapital və əmtəə kapitalı nəzərdə tutulur. Pul kapitalı dedikdə, sahibkarlıq subyektlərinin sərəncamında olan avans edilmiş pul vəsaiti nəzərdə tutulur. O, məhsuldar kapital ünsürlərinin əldə edilməsi və digər ödəmələrin yerinə yetirilməsi vəzifəsini görür. Məhsuldar kapital dedikdə isə avans edilmiş pul kapitalına əldə edilən istehsal amilləri (istehsal vasitələri və iş qüvvəsi) nəzərdə tutulur. İstehsal prosesində bu ünsürlər birləşərək sahibkarın nəzərdə tutduğu məhsul və ya xidmətin istehsalını təmin edir. Əmtəə kapitalı dedikdə isə bazarda satılmağa hazır olan əmtəə və xidmət nəzərdə tutulur. Bunlar reallaşdırılırsa, əmtəə kapitalı pul kapitalına çevrilir.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi nəticəsində, sənaye kapitalının bu funksional formaları bir-birindən təcrid olunaraq, ayrı-ayrı sahibkarların fəaliyyət sahəsinə çevrilir. Bunun nəticəsində də iqdisadiyyatda sənaye kapitalı ilə yanaşı, ticarət və borc kapitalları müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Lakin onu da qeyd edək ki, ticarət və borc kapitalı kapitalizmdən əvvəlki dövddə olduğu kimi, kapitalın hakim forması deyil, sənaye kapitalına tabe formasında olur və ona xidmət edir.

Ticarət kapitalı dedikdə, əmtəə tədavülü dairəsində tətbiq olunan kapital nəzərdə tutulur. Hər bir kapital kimi, bu kapitalın da məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Bu məqsədlə o, ticarətin təşkili ilə məşğul olur. Ticarətlə ayrı-ayrı şəxslərin (kapitalın) məşğul olması, istər istehsalçı üçün, istərsə də cəmiyyət üçün xeyrlidir. Sənaye kapitalı üçün faydası ondan ibarətdir ki, o, bütün kapitalını və diqqətini istehsala cəmləyir, əmtəə satışı və alışı daha sürətli olur və s. Buna görə də əldə etdiyi mənfəətin miqdarı çox olur. Kapitalın sənaye və ticarət kapitalına bölünməsi mənfəətin də iki təcrid olunmuş formaya; sahibkar gəliri və ticarət mənfəətinə bölünməsinə səbəb olur. Ticarət mənfəətinin mənbəyi sənaye kapitalının öz mənfəətinin ticarət kapitalına güzəşt etdiyi hissəsidir. Buna səbəb əmtəənin satılması vəzifəsinin sənayeçi tərəfindən ticarətçiyə həvalə edilməsidir. Təkmil rəqabət şəraitində mənfəətin sənaye kapitalına və ticarət kapitalına çatan hissəsi təqribən bərabər olur. Belə olmasa az pay çatan öz sahəsini tərk edər və çox pay olan sahəyə keçər. Aldıqları mənfəətin miqdarı isə malik olduqları kapitalın miqdarına müvafiq olur.

Kapitalın formalarından biri də borc kapitalıdır.

Kapitalın bu forması da sənaye kapitalı daxilində baş verən ixtisaslaşma və əmək bölgüsü nəticəsində pul kapitalının çevrilmiş, təcrid olunmuş formasıdır. **Borc kapitalı** dedikdə, kapitalı qaytarmaq və faiz ödəmək şərtilə borc verilən pul kapitalı nəzərdə tutulur.

Borc kapitalı cəmiyyətdə olan sərbəst pul ehtiyatlarının bir yerə cəmlənməsinə və bu vəsaitdən sahibkarların fəaliyyətlərinin genişlənməsinə imkan yaradır. Borc kapitalı fəaliyyətdə olan sahibkarlara (istehsalçı və ticarətçilərə) imkan verir ki, öz fəaliyyətlərini genişləndirsin, kapitalın dövriyyəsinə sürətləndirsin və s. Bütün bunlar isə bir hissəsinin borc faizinin ödənilməsinə sərf olunacaq mənfəətin artırılmasına səbəb olur. Kapitalı borc verən kapital sahibinin borc faizi şəklində əldə etdiyi gəlir sahibkar

mənfəətinin bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, bir tərəfdən borc kapitalı sahibi kapitalı heç kəsə müftə verməz, digər tərəfdən borc faizinin səviyyəsi mənfəətin səviyyəsindən yüksək ola bilməz. Belə olsaydı, heç kəs borc götürməzdi. Təkmil rəqabət şəraitində borc kapitalı da ictimai kapitalın tərkib hissəsi kimi normal mənfəətin (K.Marksın sözlərinə, orta mənfəətin) qərarlaşmasında iştirak edir.

Sənaye kapitalı çərçivəsində ixtisaslaşma, kapital üçün gəlirlərin təcrid olunmasına baxmayaraq, bu gəlirlərin mənbəyi, istehsal sahələrində muzzdu işçilərin yaratdıqları izafi məhsuldur.

Kapitalın tarixi formalarından biri də maliyyə kapitalıdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə kapitalın mərkəzləşməsi və təmərkləşməsi nəticəsində kapitalizm öz inkişafının daha yüksək mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələnin fərqləndirici əlamətlərindən biri də ölkənin iqtisadi həyatında maliyyə kapitalının hökmran rol oynamasıdır. **Maliyyə kapitalı** dedikdə, sənaye kapitalı ilə bank (borc) kapitalının qovuşub-birləşməsi nəzərdə tutulur. Bu qovuşub-birləşmə, əsasən aşağıdakı qaydada baş verirdi. Bir tərəfdən sənaye kapitalı sahibləri, bankların buraxdıqları qiymətli kağızları satın alır, bəzi hallarda isə özlərinə xidmət edən iri banklar yaradırdı. Digər tərəfdən isə banklar sənaye inhisarlarının buraxdıqları qiymətli kağızları alır, ya da banklar iri sənaye birliklərinin yaradılmasında payçı kimi iştirak edirdilər. Maliyyə kapitalı yalançı kapitalın sürətli inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur.

Maliyyə kapitalı istehsal sahələrini, bankları, sığorta cəmiyyətlərini, nəqliyyat şirkətlərini, elmi tədqiqat və hətta, tədris müəsisələrini özündə birləşdirən iri maliyyə-sənaye qruplarının formalaşmasına səbəb olur. Bu qruplar ölkə iqtisadiyyatında maliyyə oliqarxiyasını formalaşdırır. Maliyyə oliqarxiyası dedikdə, bir qrup maliyyə işbazlarının iqtisadiyyatda hökmranlıq etməsi nəzərdə tutulur. Maliyyə

kapitalı iqtisadiyyatda hökmranlıq etməklə kifayətlənmiş, ya dövlət vəzifələrində yer tutmaqla, ya da öz adamlarını hakimiyyətə gətirməklə, siyasi hakimiyyəti də tabeliyinə keçirir.

İqtisadi ədəbiyyatda kapitalla bağlı müxtəlif anlayışlara da rast gəlmək mümkündür. Bunlara həqiqi və yalançı (fiktiv) kapital, fərdi və ictimai (milli) aktiv və passivlər və s. daxildir. Həqiqi kapital dedikdə, əsasən, istehsal amilləri nəzərdə tutulur. Fiktiv (yalançı) kapital isə qiymətli kağızlardan (sələm, istiqraz, bon və s.) ibarətdir. Aktiv kapital kapitalın o ünsürləridir ki, onlar əmək cisminə bilavasitə təsir göstərir, passiv kapital isə əmək cisminə bilavasitə təsir göstərmək üçün şərait yaradır. Fərdi kapital ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin kapitalıdır. Milli (məcmu) kapital ölkədə mövcud olan bütün kapitalı əhatə edir. Fiziki kapital dedikdə, maddiləşmiş, fiziki formada olan kapital (binalar, qurğular, avadanlıqlar və s.) nəzərdə tutulur. Qeyri-fiziki (mənoni) kapital dedikdə isə insan kapitalı, elmi potensial, firmanın «təmiz adı» və s. nəzərdə tutulur. Son dövrlərdə iqtisadi ədəbiyyatda vençur kapitalı, kooperativ kapital anlayışından da istifadə olunur.

§ 3. Kapitalın dövrünü və dövriyyəsi

K.Marks kapitalın mahiyyətini müxtəlif cür izah etmişdir. Bu izahlardan birinə görə, «kapital hərəkətdir; hərəkətsizlik kapital üçün ölümdür.» Deməli, kapital öz sahibinə gəlir gətirmək üçün daim hərəkətdə olmalıdır. Kapital öz hərəkətində özünün funksional formalarından birindən digərinə keçir. Kapitalın ardıcıl surətdə bir formadan başqasına çevrilməsi və üç mərhələni əhatə edən hərəkətinə *kapitalın dövrünü* deyilir. Kapitalın bu üç mərhələni əhatə edən hərəkəti iki dairədə, sahədə (istehsal və tədavül) baş verir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əmtəə istehsalı və tədavülünün son nəticəsi olan pul, kapitalın başlanğıc nöqtəsidir. Belə ki, hər bir sahibkarlıq subyekti öz fəaliyyətinə müəyyən miqdarda pul avans etməklə başlayır. Dövranın birinci mərhələsində sahibkar avans etdiyi pulla resurslar bazarına çıxır. Bu bazarlardan məhsul və xidmətlər istehsal etmək üçün lazım olan istehsal amilləri dəstəsini satın alır. Bunun nəticəsində sahibkarların pul kapitalı məhsuldar kapitala çevrilir. Bu proses tədavül dairəsində (sahəsində) baş verir.

Kapitalın dövranının ikinci mərhələsi istehsal sahəsində (dairəsində) baş verir. Burada məhsuldar kapitalın ünsürləri birləşərək müəyyən məhsul və ya xidmət istehsal olunur. Bu məqsədlə, istehsalın şəxsi amili olan işçi qüvvəsi maddi amilləri hərəkətə gətirir. Əmək prosesi adlanan bu prosesdə bir tərəfdən köhnə dəyərlərin saxlanması, hifz olması prosesi, digər tərəfdən isə yeni dəyərin yaradılması prosesi baş verir. Əmək prosesini daha ətraflı izah etmək üçün K.Marks məhsuldar kapitalın sabit və dəyişən kapitala bölgüsünü irəli sürür. **Sabit kapital** dedikdə, əmək prosesində öz dəyərlərini dəyişməyən, sabit saxlayan kapital ünsürləri (istehsal vasitələri) nəzərdə tutulur. **Dəyişən kapital** dedikdə isə istehsal prosesində öz dəyərini dəyişən, yəni artıran kapital ünsürü, iş qüvvəsi nəzərdə tutulur. İş qüvvəsinin hərəkətə gətirilməsi nəticəsində o, artıq dəyər yaradır. Belə olmsaydı, iş qüvvəsinin alınmasının mənası olmazdı. Yaradılan yeni dəyərin bir hissəsi kapitalın sahibi, mülkiyyətçisi tərəfindən sahibkar mənfəəti şəklində mənimsənilir. Yaradılan yeni dəyərin digər hissəsi isə iş qüvvəsinin dəyərinin ödənilməsi üçün sərf olunur. Dəyişən kapitalın dəyərinin artması ilə əlaqədar istehsal olunmuş məhsulun da dəyəri artmış olur. Buna görə də kapital dövranının ikinci mərhələsi xüsusilə zəruri mərhələdir. Bu mərhələdə məhsuldar kapital əmtəə kapitalına çevrilir.

Kapital dövranının üçüncü mərhələsi yenə də tədavül dairəsində həyata keçirilir. Bu mərhələdə ikinci mərhələdə

istehsal olunmuş əmtəə kapitalı pul kapitalına çevrilir. Beləliklə, sahibkarın (sahibkarlıq subyektlərinin) avans etdiyi pul artıqlaması ilə onlara qayıdır. Kapitalın dövrünün ümumi formulu aşağıdakı kimidir:

istehsal vasitələri

P – Ə

.... İ.... Ə - P

iş qüvvəsi

belə əks olunur. Bu formada əks olunan birinci və sonuncu P keyfiyyətə eyni (puldur), kəmiyyətə isə müxtəlifdir, yəni artmış puldur. Formulada olan Ə, Ə` isə həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə müxtəlifdir. Əvvəlki Ə müəyyən nisbətdə olan istehsal vasitələridir. Sonrakı Ə` isə istehsal olunan yeni məhsuldur, onun dəyəri isə istehsal prosesində yeni dəyər əlavə olunduğu üçün artmışdır.

Ümumiyyətlə desək, kapital dövrünün birinci mərhələsində pul kapitalı məhsuldar kapital ünsürlərinə, ikinci mərhələdə məhsuldar kapital ünsürləri əmtəə kapitalına, üçüncü mərhələdə isə əmtəə kapitalı yenə pul kapitalına çevrilir. Kapitalın dövrünün daim davam etməsi üçün kapital bu üç mərhələnin üçündə də eyni zamanda müəyyən nisbətdə mövcud olur. Kapitalın bir hissəsi pul formasında, çox hissəsi məhsuldar kapital formasında, bir hissəsi əmtəə kapitalı formasında olur. Nəzərdən keçirilən pul kapitalının dövrünü kapitalın dövrünün ümumi formulu adlanır. Burada sahibkarın öz istəyinə nail olması aydın hiss olunur. Onun məqsədi kapitalını artıqmaqdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsindən sonra, kapitalın funksional formaları müstəqilləşir və müxtəlif qrup şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Məhsuldar kapitalın dövrünü məhsul və xidmətlərin istehsalçıları tərəfindən, pul kapitalının dövrünü borc sahibləri

(banklar) tərəfindən, əmtəə kapitalının dövrünü isə ticarətçilər tərəfindən həyata keçirilir.

Kapitalın hər üç funksional formasının dövrünü başa çatmaqla, kapital öz hərəkətini dayandırmır. Hərəkətin dayanması kapital üçün ölüm deməkdir. Kapitalın dövrünü daim təkrar olunmaqdır ki, onun mülkiyyətçisi daim gəlir götürsün.

Kapital dövrününün fasiləsiz davam etməsi, *kapitalın dövriyyəsi* adlanır. Kapitalın dövriyyədə olduğu vaxt, dövriyyə vaxtı hesab olunur və bu vaxt istehsal vaxtı və tədavül vaxtlarının cəmindən ibarətdir. **İstehsal vaxtı** dedikdə, kapitalın istehsal dairəsində olduğu vaxtdır. Məhsuldar kapital ünsürlər müəsisəyə (firmaya) daxil olduğundan, hazır məhsul şəklində anbara təhvil verilənə qədər davam edən vaxt istehsal vaxtı hesab olunur. İstehsal vaxtının daha zəruri olan hissəsi iş dövrü adlanır. **İş dövrü** ərzində əmək cismi bilavasitə əməyin təsiri altında olur. İstehsal vaxtına iş dövrü ilə yanaşı, müxtəlif fasilələr, istehsal vasitələrinin ehtiyat şəklində saxlanıldığı vaxt və s. aid olur. İstehsalın müxtəlif sahələrində iş dövrü ilə istehsal vaxtı arasındakı fərq xeyli müxtəlif olur. Məsələn, kənd təsərrüfatında iş dövrü istehsal vaxtının az bir hissəsini təşkil edir.

Kapitalın tədavül dairəsində olduğu vaxt *tədavül vaxtı* adlanır. Tədavül vaxtı kapitalın hazır məhsul şəklində anbara təhvil verildiyi vaxtdan məhsuldar kapital ünsürləri şəklində müəsisəyə daxil olana qədər davam edən vaxtı əhatə edir.

İstər istehsal, istərsə də tədavül vaxtına müxtəlif amillər təsir edir. Bunlara misal olaraq ETT, nəqliyyatın sürəti, məhsulun keyfiyyəti və s. göstərmək olar. İstehsal və tədavül vaxtlarının qısaldılması kapitalın dövriyyəsinin sürətlənməsinə səbəb olur. Dövriyyə sürəti il ərzində etdiyi dövriyyələrin sayı ilə ifadə olunur. İqdisadiyyatın müxtəlif sahələrində kapitalın il ərzində etdiyi dövriyyələrin sayı xeyli müxtəlif olur.

Dövriyyə müddətinə görə kapital ünsürləri əsas və dövriyyə kapitalına ayrılır. **Əsas kapital** kapitalın o ünsürləridir ki, onlar istehsal prosesində uzun müddət iştirak edir və öz dəyərlərini məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirirlər. Bunlara binalar, qurğular, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və s. aiddir. **Dövriyyə kapitalı** isə istehsalın bir tsiklinə xidmət edir və öz dəyərini istehsal olunan məhsula tamamilə keçirir. Bu kapital kapitalın dövrünü başa çatdıqda pul formasında sahibkara qayıdır. Dövriyyə kapitalına xammal, yanacaq, yarımfabrikatlar, yardımçı məhsullar, iş qüvvəsinin qiyməti (əmək haqqı) və sairə aid edilir.

Əsas kapital ünsürləri istehsal prosesinə xidmət etdikcə **aşınır** və müəyyən müddətdən sonra istehsal üçün gərəksiz olur, yəni istehsala yararsız, gərəksiz olur. Aşınmanın fiziki və mənəvi formaları vardır. Fiziki aşınma dedikdə əsas kapital ünsürünün fiziki mənada istehsal üçün yararlı olmaması nəzərdə tutulur. Bu iki səbəbdən ola bilər:

- əsas kapital ünsürü istehsala xidmət müddətini başa çatdırıb istehsal üçün gərəksiz olur;

- xidmət müddətini başa vurmamış, müəyyən amillərin təsirindən xarab olur və istehsala xidmət edə bilmir. Məsələn 10 il xidmət etməli olan traktor və s. beş ildən sonra xarab olaraq istehsal üçün yararsız hala düşür.

Əsas kapitalın mənəvi iqtisadi aşınması dedikdə isə kapital amilinin xidmət müddəti başa çatmamış, ondan istifadə etməyin iqtisadi cəhətdən əlverişli olmaması nəzərdə tutulur. Mənəvi aşınma da iki səbəbə görə baş verir:

- daha məhsuldar kapital ünsürü istehsal olub bazara çıxarılır;

- həmin növdən olan kapital ünsürləri daha ucuz istehsal olunur və satırlar.

Aşınmış kapital ünsürlərinin yeniləri ilə əvəz olunması üçün **amortizasiya fondundan** istifadə olunur. Bu fond əsas kapital ünsürlərinin dəyərinin (qiymətinin) istehsal edilmiş əmtəələr üzərinə keçən hissələrinə uyğun olan amortizasiya

ayrılmaları hesabına yaradılır. Amortizasiya ayrılımlarının əsas kapital ünsürlərinin qiymətinə faizlə nisbəti amortizasiya norması hesab olunur. Amortizasiya norması aşağıdakı kimidir:

amortizasiya ayırması

$$(A') = \frac{A}{Q} \cdot 100 \cdot (A' = \frac{\quad}{100})$$

əsas kapital ünsürünün qiyməti

Amortizasiya norması kapital ünsürünün qiyməti ilə düz, xidmət müddəti ilə tərs mütənasıbdır. Ən yüksək amortizasiya norması nəqliyyat vasitələri, buxar qazanları və s. üçün müəyyən olunur. Ən aşağı amortizasiya norması tikililər üzrə müəyyən olunur. ETT ilə əlaqədar olaraq əsas kapitalın sürətlə aşınması amortizasiya normasının yüksəldilməsini tələb edir. Amortizasiyanın sürətləndirilməsi mənfəətin bir hissəsinin amortizasiya fonduna qatılmasına və mənfəət vergisi məbləğinin azaldılmasına imkan yaradır. Bu proses, eyni zamanda, kapitalın dövriyyəsinə sürətləndirir və mənfəətin normasının və kütləsinin artmasına səbəb olur.

§ 4. Kapital bazarı

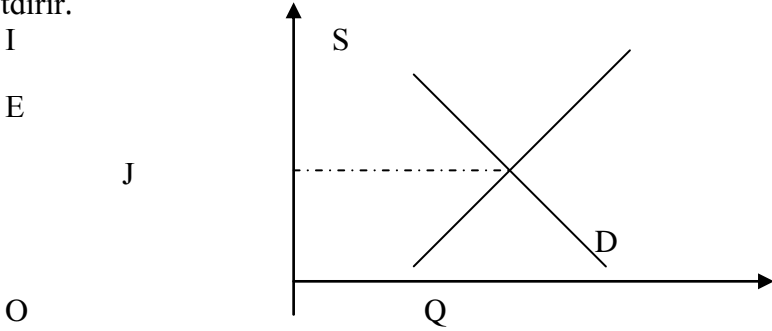
İstehsal amilləri (daha doğrusu, resursları) bazarının növlərindən biri də kapital bazarıdır. Bu bazarın mövcud olması kapital mülkiyyətinin kapital funksiyasından (xidmətdən) fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, kapital sahibi bəzi hallarda kapitaldan istifadə edərək məhsul və xidmət istehsalını təşkil etmək əvəzinə onu başqalarının sərəncamına verməyi üstün tutur. Kapital bazarı məhsuldar kapital ünsürləri bazarını və pul kapitalı bazarlarını əhatə edir.

Məhsuldar kapital sahibi öz kapitalından üç cür istifadə edə bilər. Bunlardan biri məhsuldar kapital ünsürlərini satmaqla onun qiymətinə bərabər birdəfəlik gəlir əldə edir. Digər yolu, kapital ünsürlərindən (torpaq, dəzgah, qurğu, nəqliyyat vasitələri və s.) məhsuldar istifadə edərək, yəni məhsul və xidmətlərin istehsalını təşkil etməklə müntəzəm mənfəət əldə edə bilər. Üçüncü yolu isə kapital ünsürlərinin xidmətlərini başqalarına satmaqla, yəni kapitalı icarəyə verməklə (lizinq xidmətləri) icarə haqqı formasında gəlir əldə etməkdir. Sonuncu formada gəlir əldə etmək son dövrlərdə daha geniş yayılmaqdadır.

Kapital xidməti bazarında icarəyə götürülən avadanlığa tələbə qarşı onun təklifi durur. Bazar qanunlarına müvafiq, olaraq, həm icarəçi, həm də mülkiyyətçi firma bazarda səmərəli davranış prinsipini əldə rəhbər tutur, yəni hər biri özünün marağını daha dolğun ödəməyə çalışır. Onlar icarəyə götürülən (verilən) texnikanın miqdarını əlavə avadanlıq vahidinin icarəsinin son hədd xərcləri ilə onlardan istifadənin son hədd gəliri bərabərləşənə qədər ($MRC=MRP$) artırmaqla davam edəcəklər. İcarəçi firma üçün avadanlığa olan tələbi kapital xidmətlərindən son hədd gəliri ilə müəyyənləşir və bazarın renta (icarə haqqı) ödənişləri dərəcələrinə tərs mütənasib olur, yəni bu dərəcələr yüksək olduqda, tələb azalır. Avadanlıq təklifi isə bu dərəcələrlə düz mütənasib olur. Tələb və təklif ayrılıqlarının kəşimə nöqtəsi onların tarazılıq (müvazinət) nöqtəsi olur.

Kapital bazarının digər obyektı borc kapitalıdır. Burada borc kapitalının mülkiyyətçisi bu kapitaldan istifadə hüququnu borc götürənə verir. Borc götürən isə borc kapitalından istifadə etmək müqabilində, kapital sahibinə haqq ödəyir ki, bu da borc faizi adlanır. Borc faizi kapitalın istehlak dərəcəsini, yəni gəlir gətirmə qabiliyyətini ifadə edir. Borc faizi borc vəsaitləri bazarında tələbin və təklifin həcmi müəyyənləşdirdiyindən, borc kapitalının qiyməti kimi sıxışdırılır. Digər şərtlər eyni olduğu şəraitdə, borc

faizinin yüksək olması pul kapitalı mülkiyyətçilərini borca daha çox vəsait təklif etməyə, fəaliyyətdə olan sahibkarı isə nisbətən az borc götürməyə təhrik edir. Buna görə də borc vəsatlərinə tələb əyrisi, təklif əyrisinin kəsişmə nöqtəsi, borc kapitalı bazarında müvazinəti (tarazılı) bazar faizi normasını əks etdirir.

Şəkil 15.1

Şəkilə borc kapitalı bazarında tələb və təklifin formal təsviri verilmişdir. E nöqtəsi borc kapitalı bazarında müvazinətli bazar faizi normasını əks etdirir.

Kapital bazarında təklif olunan vəsait sahibkarların, cəmiyyət üzvlərinin, ictimai, yaradıcı təşkilatların və s. malik olduqları müvəqqəti sərbəst vasitələrdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kapital öz sahibinə gəlir gətirmək üçün daim hərəkətdə olmalıdır. Deməli, müvəqqəti mövcud olan vəsait də ona ehtiyac hiss edənlərə borc verilə bilər.

Kapital bazarında olan kapitala tələb də sahibkarlar, cəmiyyətin digər üzvləri və s. tərəfindən mövcud olur. Bazarda pul kapitalının təklifi və tələbi zaman və məkan, kəmiyyət etibarilə eyni olmaya bilər. Buna görə də bunlar arasında müəyyən vasitəçilərin olması zəruridir. Bu vasitəçilər (banklar, investisiya fondları, pensiya fondları və s.) kapital bazar subyektlərinin transaksion xərclərinin azaldılmasına, kapitalın dövriyyəsinin sürətlənməsinə və nəticədə, subyektlərin gəlirlərinin artmasına səbəb olur.

Kapital bazarında olan vasitəçilər də öz mənafeələrinə müvafiq fəaliyyət göstərir. Banklar, investisiya fondları öz adından cəmiyyətdə olan sərbəst vəsaiti toplayır və borc vəsaitinə ehtiyacı olanlara borc verir. Onlar aldıkları və verdikləri borc müqabilində faiz alırlar. Aldıkları faizin səviyyəsi verdikləri faizin səviyyəsindən yüksək olur. Faizlər arasındakı fərq vasitəçilərin gəlirlərini təşkil edir.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar, kapital bazarında yeni bir ünsür (element), qiymətli kağızlar meydana gəlir. Bunlar bazarda vasitəçiləri lüzumsuz edir. Çünki ayrı-ayrı firmalar sərbəst vəsait toplamaq üçün qiymətli kağızlar buraxır və onları reallaşdırır. Qiymətli kağızlar buraxılışının artması fiktiv (yalançı) kapital kütləsinin xeyli artmasına səbəb olur. Bu iş iqtisadiyyatda gözlənilməsi zəruri olan nisbətlərin pozulmasına gətirib çıxarır.

Nəzəriyyəçilərin fikrincə, kapitala və kapital əmtəələyə (dəzgahlar, avadanlıqlar, qurğular və s.) tələb, adətən kapitalı artırmaq, yəni investisiya etmək istəyindən irəli gəlir. Pul kapitalı sahibləri və ya onun sərəncamçıları kapitalın həcmi artırmaq məqsədilə müxtəlif investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində iştirak edirlər. İntestisiya layihəsinin həyata keçirilməsinə çəkilən son hədd xərcləri istehsal olunan məhsuldan və ya göstərilən xidmətdən alınan son hədd gəlirlərindən az olarsa, onların avans etdikləri kapital artmış olur. Layihənin həyata keçirilməsi müəyyən müddət tələb edir və bu vaxtda müxtəlif hadisələr baş verə bilər. Buna görə də son hədd xərclərini və gəlirləri müqayisə edib səmərəli qərar qəbul etmək olduqca çətindir. Belə hallarda səmərəli qərarın qəbul edilməsi, əsasən, gələcək xərclər və gəlirlər axınının indiki zamana gətirilməsi və ya gələcək pul axınlarının dəyərinin diskontlaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. **Diskontlaşdırma** dedikdə, gələcək dövrlərin dəyərlərinin cari dövrlə üzləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Diskontlaşdırma inversiya layihə-

sinin dəyərini, onun məqsədə yönümlüyünü və səmərəliliyini kifayət qədər dəqiqliklə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Diskontlaşdırma həmişə nəzərə alır ki, investora pulu faizlə banka qoymaq və ya başqa bir layihəni maliyyələşdirmək kimi alternativləri var. Buna görə də investisiya layihəsinin gələcək gəlirləri banka pul qoyuluşuna görə faiz şəklində gələn gəlirlərlə, investisiya layihəsinin dəyəri isə banka qoyulması kapitala müqayisə olunmalıdır. Əgər layihənin gələcək gəlirləri həmin illərdə bankın verəcəyi faiz gəlirlərindən çox olarsa, layihə səmərəli hesab olunur. Əks halda, pulu banka qoymaq, ya da digər investisiyaları nəzərdən keçirmək lazımdır.

XVI FƏSİL. TORPAQ BAZARI. RENTA MÜNASİBƏTLƏRİ

§ 1. Kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri və rolu

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının ən qədim və mühüm sahəsi kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatı ölkənin iqtisadi həyatında mühüm yer tutur. Belə ki, kənd təsərrüfatı sahələrində əhalinin ərzaqla təmin edilməsi üçün lazım olan xammal istehsal olunur. Əhalinin istifadə etdiyi istehlak şeylərinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı təbiətlidir. Kənd təsərrüfatı həmçinin, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün daxili bazar rolunu oynayır. Həyatımızda kənd təsərrüfatının rolunu ABŞ-ın prezidenti olmuş Franklin Ruzvelt aşağıdakı kimi ifadə etmişdir. “Fermer bu gün ölərsə biz hamımız sabah öləcəyik”.

Ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan kənd təsərrüfatı istehsalı iqtisadiyyatın digər sahələrindən müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərinə görə fəqlənir. Bu xarakterik xüsusiyyətlərdən biri odur ki, kənd təsərrüfatı sahələrində əmək cismi torpaqdır. Əkinçilik, heyvandarlıq, meşə təsərrüfatı sahələrinin inkişafı torpağın hümusla zəngin olan üst qatının bioiqlim potensialından asılıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalında torpaqla yanaşı digər təbii amillər, günəş enerjisi də mühüm yer tutur.

Kənd təsərrüfatının istehsalının digər xarakterik xüsusiyyəti, məhsulların istehsalında insanların təbiətin özü kimi fəaliyyət göstərməsidir. Bu istehsal bir tərəfdən mövsümi xarakter daşıyır, digər tərəfdən məhsul istehsalının bioloji xarakterini dəyişmək mümkün deyildir. Kənd təsərrüfatı istehsalı mövsümü xarakter daşdığı üçün bəzi məşin və qurğulardan istifadə də, əsasən, mövsümi xarakter daşıyır. Toxum səpən, məhsul yığan və digər məşin və qurğulardan il ərzində cəmi 10-15-20 gün istifadə olunur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun tullantısız və ya az tullantılı istehsal olmasıdır. Əkinçiliyin tullantılarından heyvandarlıqda və əksinə istifadə olunur.

Qiymət yaranma xüsusiyyətlərinə görə də kənd təsərrüfatı istehsalı başqa sahələrdən fərqlidir. Belə ki, digər sahələrdə satış qiyməti orta sahə xərclərinə əsaslandığı halda, kənd təsərrüfatı sahələrində pis sahələrdə çəkilən xərclərə əsaslanır. Ona görə ki, yaxşı və orta torpaq sahələri məhduddur. Bu sahələrdə istehsal olunan məhsullar cəmiyyətin tələbatını ödəyə bilmir. Buna görə də pis torpaq sahələrindən də istifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Pis torpaq sahələrindən isə o vaxt istifadə olunur ki, orada təsərrüfatçılıq edənlər tətbiq etdikləri kapital üçün heç olmasa normal mənfəət götürmüş olsunlar.

Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas əmək cismi olan torpaq, təbii nemət olmasına baxmayaraq, mülkiyyət obyektidir. Torpaq ayrı-ayrı şəxslərin, dövlətin və s. mülkiyyətindədir. Torpaq mülkiyyətçiləri çox vaxt torpaqdan özləri istifadə etmir, onu başqalarının istifadəsinə verirlər. Torpaq mülkiyyətçiləri ilə ondan istifadə edənlər arasında yaranan münasibətlər **aqrar (icarə) münasibətləri** adlanır. Daha dəqiq desək, kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin sahibləri ilə bu torpaqdan istifadə edənlər arasında yaranan münasibətlər aqrar münasibətlər, torpaq sahibləri ilə digər istifadəçilər arasında olan münasibətlər isə icarə münasibətləri adlanır. **İcarə** dedikdə əmlaka, torpağa və digər təbii sərvətlərə müqavilə əsasında, haqqı ödəməklə müddətli sahib olmaq və bunlardan istifadə etmək nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. İstər bu müxtəlif formalar, istərsə də xalqlar və dövlətlər arasında torpaq uğrunda xeyli qanlar axıdılmışdır.

Müxtəlif ölkələrdə burjua inqilablarından sonra, torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif formaları ləğv edilərək, dövlət mülkiyyəti bərqərar olmuşdur. Sonralar isə bəzi ölkələrdə torpağın hamısı, bəzilərində isə əsas hissəsi

dövlət mülkiyyətində qalmaqla, qalan hissəsi özəl mülkiyyətə satılmış və ya pulsuz verilmişdir. XX əsrin 20-90 - cı illərində Azərbaycanda torpaq üzərində vahid dövlət mülkiyyəti mövcud olmuş və ayrı-ayrı istifadəçilərə icarəyə verilmişdir. XX əsrin 90-cı illərindən sonra isə həyata keçirilən torpaq islahatı nəticəsində, torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı xüsusi və bələdiyyə mülkiyyəti formaları qərarlaşmışdır. Respublika torpaq fondunun 44,7% - i dövlət, 33,2% -i bələdiyyə, 22,1% - i isə özəl mülkiyyətdədir. Mülkiyyətin müxtəlif formalarının, torpaq bazarının meydana gəlməsi, torpaq bazarının qərarlaşmasına şərait yaradır.

§ 2. Torpaq bazarı

İstehsal amilləri (resursları) bazarının növlərindən biri də torpaq bazarıdır. Torpaq bazarı hər bir inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatının zəruri tərkib hissəsidir. **Torpaq bazarı** dedikdə, yalnız torpaq sahələrinin alqı-satqısı deyil, həmçinin torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi də nəzərdə tutulur. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələri, hasiledici sahələr üçün yararlı torpaqlar, istehsal və mülki tikinti, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, sağlamlıq və istirahət üçün yararlı torpaq sahələri torpaq bazarının əsas obyektləri hesab olunur.

Torpaq bazarı müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla torpaq təbiətin əvəzsiz bəxşişi olduğu üçün, onun dəyəri irrasional xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq o, mülkiyyət obyektinə olduğu üçün, alınıb-satılır, icarəyə verilir. Digər tərəfdən, bu və ya digər təbii iqlim şəraitindən, yerləşmə şəraitindən asılı olaraq kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələri yaxşı, orta və pis sahələrə ayrılır. Bu bölgü torpağın təbii münbitliyinə əsaslanır. Əlavə kapital tətbiq etmək vasitəsilə torpağın

münbitliyini artırmaq olar. Belə artırılmış münbitlik iqtisadi münbitlik adlanır. İqtisadi münbitliyin artırılmasını bütün növ torpaqlarda etmək mümkündür. Lakin bu prosesin müəyyən bir həddi vardır. Belə ki, münbitliyini azalması qanuna görə hər vahid əlavə kapital tətbiqi münbitliyini nisbətən az artmasına səbəb olur.

Digər tərəfdən isə torpaq sahələrinin təbii məhdudluğu cəmiyyət arasında onun təklifinin qeyri-elastik olmasına səbəb olur. Urbanizasiya, şoranlaşma və s. proseslər də kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin məhdudluğunu daha da artırır. Lakin ayrı-ayrı istifadəçilər üçün təklif elastikdir. Çünki onlar öz tələblərini digərlərinin sahələri hesabına genişləndirə bilər. Onu da nəzərə alaraq ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpaq mülkiyyətçiləri torpaq sahələrini satmaq əvəzinə icarəyə verməyi daha üstün tuturlar. İcarə vasitəsilə onlar mütəmadi gəlir əldə edirlər. Buna görə də ayrı-ayrı zaman kəsiyində çox az miqdarda torpaq satılmış olur.

Torpaq bazarı fəaliyyətinin genişləndirilməsində torpaq kadastrı mühüm rol oynayır. **Torpaq kadastrı** dedikdə torpaq sahəsinin təbii, təsərrüfat və hüquqi vəziyyəti haqqında rəsmi sənəd nəzərdə tutulur. Burada torpağın fiziki və kimyəvi tərkibi, onun təsərrüfat onun yararlılığı, iqtisadi qiyməti və s. öz əksini tapır. Bu və ya digər məlumatlar toplusunun (bankının) olması torpaq bazarının canlanmasına səbəb olur.

Digər bazarlarda olduğu kimi torpaq bazarının da elementləri tələb, təklif, qiymət, rəqabət və inhisardır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi torpağa olan tələb ondan müəyyən məqsədlərlə istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Bəziləri ondan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək, digərləri torpağın təkindən müxtəlif faydalı qazıntılar hasil etmək, başqaları onun üzərində tikintilər aparmaq və s. üçün istifadə edirlər. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif

dövrələrində tələblərin xüsusi çəkisi də xeyli müxtəlif olur. Belə ki, əvvəllər torpaqdan daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək üçün istifadə olunurdu. Sənaye inqilablarından sonra isə torpaq daha çox faydalı qazıntılar yatağı kimi maraqlı olmağa başladı. Müasir dövrdə isə torpağın getdikcə daha çox hissəsi müxtəlif tikililər, infrastruktur məqsədlərilə istifadə olunur.

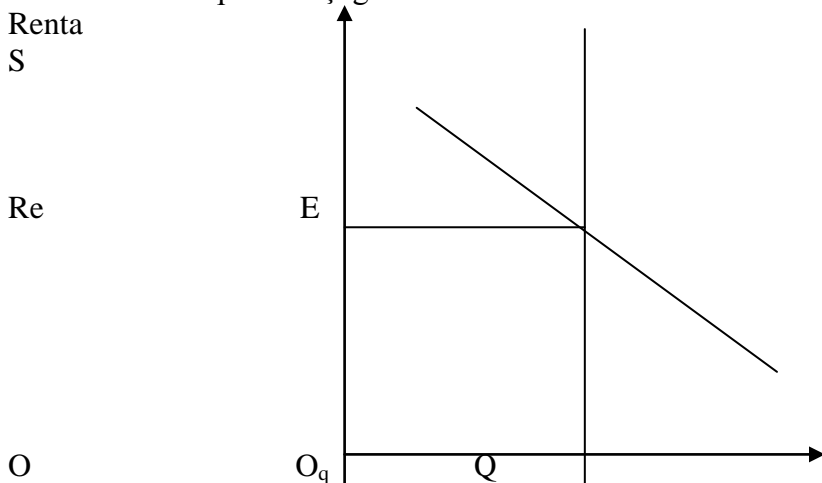
Yuxarıda qeyd olduğu kimi torpağın təklifi qeyri-elastikdir. Çünki torpaq sahələri, xüsusi ilə yaxşı və orta sahələr məhdud olmaqla yanaşı bu məhdudluq getdikcə artır. Bundan başqa torpağın satılması deyil, onun icarəyə verilməsi prosesi getdikcə daha çox artır.

Məhsuldar kapital sahibi kimi torpaq sahibi də mülkiyyətində olan torpaq sahəsindən üç cür istifadə edə bilər: ya torpağı satıb satış qiymətini əldə etməklə öz mülkiyyətini iqtisadi cəhətdən reallaşdırır. Ya da torpaqda təsərrüfatçılıq etməklə mənfəət əldə edir. Ya da ki, torpağı icarəyə verməklə müntəzəm şəkildə icarə haqqı formasında gəlir əldə edir. Qeyd olunduğu kimi son variant daha çox yayılındır.

Məlum olduğu kimi bazar subyektləri özlərinin mülkiyyətindən maksimum faydalanmağa çalışırlar. Yəni torpaq sahibləri çalışırlar ki, torpağı daha baha satsınlar və ya torpaq üçün daha yüksək icarə haqqı götürsünlər. Alıcılar (torpağın müştəriləri) bunun əksinə nail olmağa çalışırlar. Onların bu mübarizəsi, rəqabəti torpağın bazar qiymətinin qərarlaşmasına səbəb olur.

Yuxarıda göstəriləni kimi, qısamüddətli dövr ölkə miqyasında torpaq təklifi: qeyri-elastik hesab olunur. Belə ki, icarə haqqı yüksək olduqda icarəyə götürülən torpağın miqdarı az aşağı olduqda isə çox olur. Torpağa tələb əyrisi torpaqdan son hədd gəliri əyrisi ilə eynidir. Torpağa tələb və təklif əyrilərinin kəsişməsi bazar müvazinətini və

müvazinət rentasını səciyyələndirir. Torpaq bazarında bazar müvazinətinin qrafiki aşağıdakı kimidir.

Torpaq bazarında tarazlıq

Şəkil 16.1

E nöqtəsi torpağa tələb və təklifin tarazlıq nöqtəsi, R_e isə tarazlıq qiyməti hesab olunur. R_e qiymətində O_q , qədər torpaq sahəsi satılır.

Torpağın qiyməti həmin sahədən alınan illik rentanın miqdarı ilə düz, bank faizinin norması ilə tərs mütənəsbdir.

renta

$$\mathbf{P \text{ torpaq} = \frac{\text{renta}}{\text{borc faizi dərəcəsi}} \cdot 100}$$

borc faizi dərəcəsi

Torpağın qiyməti kapitallaşmış renta adlandırılır. Fərz edək ki, bir hektar torpaq sahəsindən əldə edilən illik renta 200 manat borc faizi dərəcəsi də 5%-dir. Bu torpaq sahəsinin qiyməti 4000 manat olur. 400 manat sahibi pulunu kapitalla çevirmək üçün ya bu pula bir hektar torpaq

sahəni alır və ildə 200 manat gəlir götürür, ya da həmin pulu banka qoyaraq ildə 200 manat faiz şəklində gəlir əldə edir.

Torpaq qiymətinin dinamikası daim yüksəlməyə doğrudur, yəni artır. Çünki bir tərəfdən cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar rentanın miqdarı artır, digər tərəfdən borc faizinin dərəcəsi aşağı düşür.

Torpaq bazarında torpaq üzərində inhisarın ənənəvi formaları da müəyyən rol oynayır. Bunlar torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət inhisarı və torpaq üzərində təsərrüfat obyektini inhisarıdır. Torpaq üzərində **mülkiyyət inhisarı** dedikdə torpağın dövlətə və ya ayrı-ayrı şəxslərə məxsus olması nəzərdə tutulur və yalnız onlar mülkiyyətlərində olan torpaq sahələrindən istifadə edilməsinə sərəncam verə bilərlər. Mülkiyyətçilər (dövlət, banklar, sığorta təşkilatları, ayrı-ayrı şəxslər) torpağı ya becərmir, ya da az bir hissəsində təsərrüfatçılıq edirlər. Özləri istifadə etmədikləri torpaq sahələrini isə icarəyə verirlər. İcarəyə verilmiş torpaq sahələrində isə yalnız icarəçi təsərrüfatçılıq edə bilər. İnhisarın bu forması torpaq üzərində **təsərrüfat obyektini inhisarı** adlanır. Müxtəlif dövrlərdə torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi müddəti fərqlidir. Muasir dövrdə icarə müqavilələri demək olar ki, hər il təzələnilir.

§ 3. Rentanın mahiyyəti və formaları

Torpaq mülkiyyətçisi müəyyən torpaq sahəsini icarəyə verdikdə müəyyən miqdarda icarə haqqı götürür. İcarə haqqının miqdarı torpağın bioiqlim potensialından, yerləşməsi şəraitindən, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətindən, borc faizinin səviyyəsindən və sairədən asılı olur. İcarə haqqının əsas hissəsini torpaq rentası təşkil edir. İcarə haqqına rentadan əlavə torpağa tətbiq olunmuş kapitaldan istifadə haqqı da daxildir. Torpağa tətbiq

olunmuş kapital dedikdə torpaq sahəsində olan müxtəlif qurğular, avadanlıqlar, tikililər, və s. nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi icarə haqqının əsas hissəsini torpaq rentası təşkil edir. Rentanın mahiyyətinə nəzəriyyəçilərin baxışları müxtəlidir. Fizokratlar rentanı təbiətlə əlaqələndirir, onu təbii qüvvələrin hədiyyəsi hesab edirdilər. Klassik məktəbin görkəmli nümayəndəsi D.Rikardo torpaq rentasını dəyər qanunu əsasında izah etmişdir. Onun fikrincə torpaq rentası əkinçilik məhsullarının ictimai və fərdi dəyərləri arasındakı fərqdən ibarətdir. D.Rikardonun torpaq rentası haqqındakı nəzəriyyəsi iki ehkama əsaslanırdı. Əvvəla o, rentanın yaranmasını yalnız yaxşı torpaqdan pis torpağa keçid zamanı mümkün olduğunu hesab edirdi. Digər tərəfdən onun fikrincə eyni bir torpaq sahəsinə ardıcıl kapital quruluşu məhsuldarlığın azalması ilə nəticələnir. Onun nəzərdən keçirdiyi bu «qanun» sonrakı bir çox nəzəriyyəçilər tərəfindən istehsal amillərinin məhsuldarlığının azalması «qanunlarının» əsasını təşkil etmişdir.

K. Marksın renta nəzəriyyəsi bu ehkamları rədd edir və göstərir ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə məhsuldarlığın azalmasından söhbət gedə bilməz. Onun fikrincə torpaq rentası muzzdu işçilərin yaratdıqları izafi dəyərin təzahür formalarından biridir. **Torpaq rentası** tətbiq olunmuş kapital üçün orta mənfəət (normal mənfəət) çıxarıqdan sonra izafi dəyərin yerdə qalan hissəsidir ki, o da torpaq sahibinə çatır. Torpaq rentası üç sinif arasında olan istehsal münasibətlərini əks etdirir. Bunlar torpaq sahibləri, icarədarlar və muzzdu işçilərdir.

Torpaq rentasının mövcud olması torpağın bioiqlim potensialı, onun coğrafi yerləşməsi, təsərrüfatçılığın aparılması yolları və s. ilə bağlıdır. Torpaq rentasının mənbəyi isə muzzdu işçilərin əməyidir. Belə ki, ən məhsuldar torpaq sahələri əmək tətbiq olunmadan məhsul istehsal etmək və

deməli torpaq rentası yaratmaq qabiliyyətinə malik deyildir. Tarixən torpaq rentasının feodal və kapitalist torpaq rentası formaları olmuşdur. Feodal torpaq rentası torpaq sahibləri ilə təhkimli kəndlilər arasında olan münasibətləri əks etdirirdi. Feodal torpaq rentası cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq biyar (işləyib ödəmə), məhsul və pul formalarında ödənilmişdir. Bazar iqtisadiyyatında isə üç sinif arasında münasibəti əks etdirən renta əsasən pul formasında ödənilir.

Əvəzəlməz təbii nemət olan torpaq sahiblərini əldə etdikləri rentanın müxtəlif formaları vardır. Bunlardan biri **mütləq rentadır**. Bu renta torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət inhisarının mövcud olması ilə əlaqədardır. Belə ki, mülkiyyətçisi ən pis torpaq sahəsini heç vaxt əvəzsiz olaraq başqasının istifadəsinə vermir. Bu rentanın da mənbəyi kənd təsərrüfatı, hasilat və digər sahələrdə çalışan mizumlu işçilərin izafi əməyidir. K. Marksın fikrincə mütləq renta kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti (dəyəri) ilə istehsal qiyməti arasındakı fərqdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri ($c+v+m$), istehsal qiyməti isə ($c+v+Porta$) ifadə olunur. Onun fikrincə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin aradan qaldırılması mütləq rentanın aradan çıxmasına və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olar.

Torpaq rentasının digər forması **differensial (fərq) rentadır**. Bu rentanın mövcud olması torpaq sahələrinin bioiqlim potensialı, onların coğrafi yerləşməsi və təsərrüfatın intensiv aparılması ilə əlaqədardır. Bu kimi şərtlərdən asılı olaraq ayrı-ayrı təsərrüfatlarda daha yüksək məhsuldarlıq əldə edilir ki, bu da torpaq istifadəçilərinə orta (normal) mənfəətdən əlavə gəlir götürməyə imkan yaradır. Bu əlavənin meydana gəlməsi əsasən icarədarların fəaliyyəti ilə əlaqədar olmadığı üçün torpaq sahibinə çatır. Differensial (fərq) rentasının iki növünə təsadüf edilir: I

(birincili) və II (ikincili). I Differensial renta torpaq sahələrinin bioiqlim potensialı və coğrafi yerləşməsi ilə əlaqədardır. Digər şərtlər sabit olduqda münbit sahələr daha yüksək məhsuldarlıq təmin etməklə əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir. Digər şərtlər dəyişməz olduqda satış bazarına, nəqliyyat qovşaqlarına yaxınlıqda yerləşən torpaqlarda təsərrüfatçılıq edənlərin nəqliyyat xərclərinin az olması nəticəsində də əlavə gəlir əldə edirlər. Hər iki halda əldə edilən əlavə gəlir I differensial renta şəklində torpaq sahibinə verilir. Daha doğrusu torpaq sahibi bu şərtlərdən xəbərdar olduğu üçün bu sahələrə daha yüksək icarə haqqı müəyyən edir.

II differensial renta isə təsərrüfatın intensiv aparılması ilə əlaqədardır. Belə ki, icarədar əlavə kapital tətbiq etməklə də məhsuldarlığı artırıb əlavə gəlir əldə edə bilər. Bu məqsədlə o, istehsalın intensivləşdirilməsi tədbirlərini həyata keçirir. Məsələn, daha məhsuldar mal-qara və toxum növlərindən istifadə edir, suvarma və meliorasiya tədbirlərini həyata keçirir, ETT-nin nailiyyətlərindən istifadə edir və sairə. II Differensial rentanın əmələ gəlməsi icarədarın əlavə kapital tətbiqi ilə əlaqədar olduğu üçün rentanın bu növü icarədarın sərəncamında qalır.

Torpaq rentasının differensial rentaya oxşar formalarından biri **inhisar rentasıdır**. Bu renta becərilməsi üçün xüsusi şərait tələb edən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə əlaqədardır. Məsələn, citrus meyvələri, üzümün bəzi növləri və sairənin becərilməsi xüsusi şəraitin olmasını tələb edir. Bu cür sahələr isə xeyli məhduddur. Bu məhdud sahələr cəmiyyətin həmin məhsullara olan tələbatını ödəyə bilmir və bu məhsulların satış qiyməti yüksək olur. Bunu nəzərə alaraq mülkiyyətçilər həmin sahələr üçün inhisar rentası tələb edirlər.

Bildiyimiz kimi torpaq təkə kənd təsərrüfatı üçün deyil, həm də hasilat sahələri üçün də əmək cismidir. Belə ki

torpaq faydalı qazıntılar məskənidir. Torpağın təkindən faydalı məhsullar (neft, qaz, daş kömür və s.) hasil edən sahibkarlar torpaq sahibinə **hasilat rentası** ödəyirlər. Hasilat rentasının miqdarı yatağın qalınlığından, yer səthinə yaxın-uzaqda olmasından, faydalı qazıntının keyfiyyətindən, kommunikasiya qurğularına yaxın-uzaqda olmasından və s. amil- lərdən asılı olur.

Torpaq kənd təsərrüfatı və hasilat sahələri üçün yararlı olmaqla bərabər insanların yaşayış, fəaliyyət məskənidir. Yer səthində istehsal, mülki, kommunikasiya obyektlərinin tikintisi həyata keçirilir. Tikinti həyata keçirən sahibkarlar, təşkilatlar torpaq sahiblərinə **tikinti rentası** ödəyirlər. Tikinti rentasının miqdarı da müxtəlif amillərdən asılı olur. Məsələn, şəhərlərin mərkəzində qiymət kənarlara nisbətən yüksək olur. Ona görə də şəhərlərin mərkəzi hissəsində mənzillərin qiyməti, mənzil kirayəsi də yüksək olur.

§ 4. ASK-nın mahiyyəti və quruluşu. Aqrobiznes

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatını iqtisadiyyatın digər sahələrin- dən kənarlaşmış, müstəqil fəaliyyət göstərən sahə kimi təsəvvür etmək mümkün deyildir. O, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sıx inteqrasiya olunmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar kənd təsərrüfatındakı elmi- texniki inqilab nəticəsində kənd təsərrüfatı sənaye əsaslarına keçərək xüsusi sənaye sahəsinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində də kənd təsərrüfatı sahələri ilə sənayenin müəyyən sahələrini birləşdirən aqrar-sənaye kompleksi (ASK) meydana gəlmişdir. Bu birləşmə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınun səmərəli ixtisaslaşması, kənd təsərrüfatı istehsalında mösümiyyətin müəyyən mənada aradan qaldırılması, məhsul itkilərinin azaldılması və s. ilə nəticələnir. ASK müəyyən sənaye obyektlərinin zəruri xammalla fasiləsiz təmin olunması, kənd təsərrüfatı

işçilərinin bütün il ərzində işlə məşğul olmağa şərait yaradır. Bu integrasiya həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sahələrin tullantılarından kompleks daxilində istifadə edilərək tullantısız istehsal tsiklinin də fəaliyyətinə imkan yaradır. Bütün bunlar isə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqla yanaşı sahibkarların əldə edəcəkləri mənfəətin miqdarının da artmasına səbəb olur.

ASK-nın mühüm tərkib hissəsini ərzaq kompleksi (ƏK) təşkil edir. Ərzaq kompleksi qeyri-ərzaq təyinatlı kənd təsərrüfatı xammalının emalı sahələrini əhatə etmir. ABŞ ASK-də ərzaq kompleksi xüsusi yer tutur. Belə ki, ASK-də istehsal olunan bütün məhsulun 9/10-u ərzaq kompleksinin payına düşür.

ASK-nın formalaşmasının maddi zəmini ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, bunun nəticəsində də kənd təsərrüfatı sahələrinin, sənayenin müəyyən sahələri ilə daim genişlənən istehsal-texnoloji kooperasiyası prosesidir. Belə ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının bilavasitə istehsalçısı öz məhsulunu tam istehlak hazırlığı səviyyəsinə çatdırmır. Məsələn, süd istehsalçısı ondan müxtəlif məhsulların (yağ, pendir, kəsmik və s.) hazırlanması ilə məşğul olmur. Bu proseslər digər ixtisaslaşmış şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

ASK quruluşuna görə aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələrinin istehsalı;
- b) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı;
- c) kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması, emalı və istehlakçılara çatdırılması;
- d) bu sahələrin infrastruktur şəbəkəsi.

Kənd təsərrüfatı üçün lazım olan istehlak vasitələrini (maşın və qurğular, avadanlıqlar, müxtəlif ehtiyat hissələri, kimyəvi maddələr və s.) istehsal müəssisə və bölmələrin ASK-də birləşməsi bu sahələrlə kənd təsərrüfatı arasında birbaşa əlaqənin yaranmasına imkan yaradır. Birbaşa

əlaqələr isə kənd təsərrüfatı üçün daha uyğun olan istehsal vasitələri istehsalını genişləndirir. Bu bölmədə həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması, saxlanması və emalı üçün zəruri olan maşın və qurğuların istehsalı da həyata keçirilir.

ASK-nın tərkibində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı bölməsi də mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında ənənəvi üsullarla yanaşı onların sənaye üsulu ilə istehsalı xeyli genişlənməmişdir. Bu proses heyvandarlıq sahəsində daha artıq hiss olunur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə fərdi, ailə fermaları (fermerlər), ailə-qrup firmaları və fermer təsərrüfatları əsasən ayrı-ayrı ailə üzvlərinin əməyinə əsaslanır. Ailə fermerləri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən təsərrüfat subyektlərinin çox hissəsini təşkil edir. Lakin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmindən onların istehsal etdikləri məhsul nisbətən azdır. Digər tərəfdən rəqabət mübarizəsi ailə fermerlərinin getdikcə azalmasına səbəb olur. Bəzi hallarda ailə fermerləri az miqdarda muzzdlu əməkdən də istifadə edirlər.

Rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək üçün fermerlər bəzi hallarda qrup halında birləşərək ailə-qrup fermaları şəklində fəaliyyət göstəririlər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının daha çox hissəsi səhmdar şirkətləri tərəfindən istehsal olunur. İri fermer təsərrüfatları ümumi sayın çox az hissəsini təşkil etməsinə baxmayaraq əmtəlik məhsul istehsalının 80%-ə qədər onların payına düşür .

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı fermer təsərrüfatlarının və orada işləyənlərin sayının azalmasına səbəb olmaqla yanaşı məhsul istehsalının artmasına səbəb olur. Məsələn, 1950-2000-ci illər ərzində ABŞ-da fermer təsərrüfatlarının sayı 5,4 mln-dan 2,2 ml-na enmiş, işləyənlərin sayı 70%

azalmasına baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı iki dəfədən çox artmışdır.

Bəzi ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında fermer təsərrüfatları ilə yanaşı kollektiv təsərrüfatlar da müəyyən rol oynayır. Bu təsərrüfatlarda kooperativin üzvləri birgə əmək sərf edərək istehsalı həyata keçirirlər. Onlar ya dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrində, ya da özlərinin torpaq sahələrində birgə fəaliyyət göstərirlər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə dövlət təsərrüfatları da məşğul olurlar. Bunlara müxtəlif toxumçuluq təsərrüfatları, yeni cinslərin yetişdirilməsi və rayonlaşdırılması ilə məşğul olan təsərrüfatları misal göstərmək olar.

ASK-nın mühüm tərkib hissələrindən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və emalı sahələridir. Bunlar istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarını əhalinin istehlak tələbatına uyğun olan formaya salmaq vəzifəsini yerinə yetirirlər.

ASK-nə aqrar sahələrə xidmət edən sosial və infrastrukturuları da aid edilir. Bunların inkişaf etdirilməsi kənd təsərrüfatı xammallarının saxlanması və daşınmasına optimal şərait yaradaraq çoxlu miqdarda ictimai əmək itkilərinin qarşısını almağa imkan verir.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ASK-nin tərkib hissələrinin xüsusi çəkisinin də dəyişilməsinə səbəb olur. Belə ki, əvvəllər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının xüsusi çəkisi yüksək olduğu halda hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü, daşınması, saxlanması və emalı sahələrinin xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdir. ASK-nin ümumi məhsul istehsalının 30% - kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən sahələrinin, 10 % - kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahələrinin 60 % -ə yaxını kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü, saxlanması, emalı və s. sahələrinin payına düşür.

İqdisadi ədəbiyyatlarda ASK, aqrar-sənaye birlikləri anlayışları ilə yanaşı aqrobiznes anlayışına da təsadüf edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ASK formalaşması aqrobiznesin formalaşması üçün zəmindir. **Aqrobiznes** dedikdə kənd təsərrüfatı xammalı və ondan hazırlanmış istehlak məhsullarının, həmin məhsullara tələbin tam ödənilməsi şəraitində gəliri maksimallaşdırmaq məqsədi ilə saxlanması emalı və satışı üzrə əməliyyatların məcmusu nəzərdə tutulur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrobiznes kənd təsərrüfatının zəruri resurslarla təmin edilməsi, ərzaq və texniki xammalın istehsal və emal edilməsi, bölgüsü ilə bağlı ardıcıl əməliyyatların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üzrə əlaqələndirmə tədbirlərinin spesifik formasıdır. Aqro-biznesin əsas məqsədi tələbatların tam ödənilməsi vasitəsi ilə gəlirlərin maksimallaşdırılmasıdır. ASK sistemində qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrinin üstünlük kəsb etməsi aqrobiznesin xarakterik şərtidir. Qeyri-kənd təsərrüfatı müəssisə, firma və birlikləri daha iri obyektlərdə təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi müasir aqrobiznesin qanunauyğunluğudur. Məs, ABŞ-da fermaların (fermer) təsərrüfatlarının traktor və kombaynlarla təchiz edilməsinin 4/5 hissəsi ABŞ-ın ən iri «Con Dir» və «Keys və Ko» şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir.

Aqrobiznesin qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində səhmdar cəmiyyətləri, (şirkətləri) üstünlük kəsb etməklə yanaşı xırda və orta şirkətlər də əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, bunlar ETT-nin nailiyyətlərinin tətbiqində mühüm rol oynayır.

Aqrobiznesin bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən bölməsində isə yuxarıda nəzərdən keçirilən fərdi-ailə, ailə-grup formaları üstünlük kəsb edir. Aqrobiznesin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində əsas meyl bir müəssisədə istehsalın həcmi daim artırmaqdan ibarətdir. Bu meyl firmaların (fermer

təsərrüfatlarının) sayının azalmasına və iri təsərrüfatların rolunun artmasına səbəb olur.

§5. Aqrar islahatlar: mahiyyəti, modelləri və nəticələri

Dünyanın bütün ölkələrində aqrar islahatlar həyata keçirilir. **Aqrar islahatlar** dedikdə torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə sisteminin dəyişdirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu prosesin həyata keçirilməsində məqsəd sənaye sahələrini xammal, əhalinin isə ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasını yaxşılaşdırmaqdır. Son dövrlərdə torpaq islahatları əsasən üç model üzrə həyata keçirilir.

Birinci modelə torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti hökmranlığı ləğv edilir və onunla bərabər bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət formaları da yaradılır. Postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında torpaq islahatı bu model üzrə həyata keçirilmişdir. İslahat nəticəsində torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyət yaradılır. Bütün mülkiyyətçilərə azad rəqabətə əsaslanan sahibkarlıq hüququ verilir. Bunun nəticəsində yaradılan fermer təsərrüfatları rəqabəti gücləndirmək nəticəsində istehsalı genişləndirmək imkanı əldə edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fermer təsərrüfatların meydana gəlməsi təsərrüfatçılığın kollektiv formalarının ləğv olunması demək deyildir. Xüsusi fermer təsərrüfatları rəqabət mübarizəsində məğlub olmamaq üçün müxtəlif kollektivlərdə birləşirlər. Bütün dünyada bu proses getdikcə genişlənməkdədir.

Torpaq islahatının ikinci modeli torpaq üzərində dövlət və kollektiv mülkiyyətə əsaslanır. Bu modelə aqrar islahatlar, Çin, Vyetnam və Laosda həyata keçirilmişdir. Dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən müxtəlif kooperativlər və yoldaşlıqlar formalarında istifadə olunur. Çində əkinə yararlı torpaq sahələrinin çox hissəsi kəndli ailələrinə 15 illiyə icarə verilir. Hər kəndli ailəsi 7-8

hissələrdən ibarət 0,5 hektar əkin sahəsini becərir. Sahələrin kiçik olması müasir texnika və texnologiyanın tətbiqinə maneçilik törədir.

Torpaq islahatının üçüncü modeli torpaq və əmlak üzərində kollektiv (icma) mülkiyyətinin xüsusi mülkiyyətlə əvəz olunmasıdır. Bu model Latın Amerikasını ölkələrində tətbiq olunmuşdur. Torpaq fermerlərin mülkiyyətinə verilmiş, lakin onun həcmi qanunla məhdudlaşdırılır. Kiçik mülkiyyətçilər üçün maksimum hədd ərzaq bitkiləri üçün 100, pambıq üçün 150, tropik bitkilər və meyvə bağları üçün 300 hektar müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi bu modellərdən birinci və ikincisi bir-birinin əksi, üçüncüsü isə aralıq mövqedədir.

XX əsrin sonlarında siyasi müstəqilliyin əldə edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan biri də aqrar islahatdır. Həyata keçirilən aqrar islahatın əsas istiqamətləri torpaqların özəlləşdirilməsi, yəni torpağın müəyyən hissəsinin özəl mülkiyyətə keçməsi, yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatlar aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

I mərhələ (1993-1994-cü illər) ölkədəki reallığı nəzərə almaqla dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və yekdil bir fikrin formalaşmasını əhatə edir.

II mərhələ (1995-1996-cı illər) aqrar islahatlara başlamaq üçün normativ hüquqi bazanın yaradılmasını əhatə edir. Bu dövrdə “Aqrar islahatların əsasları haqqında AR qanunu”, «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında AR qanunu», «Torpaq islahatı haqqında AR qanunu», «Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ hüquqi aktların təstiq edilməsi barədə» AR Prezidentinin Fərmanı və digər qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

III mərhələ 1997-2000-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə torpaqların özəlləşdirilməsi həyata keçirilirdi; yeni tipli təsərrüfat formaları yaradıldı və təsərrüfat subyektləri fəaliyyətə başladılar. Bu mərhələdə Su, Meşə Məcəllələri, «Torpaq icarəsi haqqında», «Torpaq bazarı haqqında» qanunlar və digər qanunvericilik aktları qəbul edildi.

IV mərhələ 2000-2002-ci illəri əhatə edir. Bu illərdə torpaq və su üzərində bələdiyyə mülkiyyətinin bərqərar olması haqqında qanunlar qəbul edildi. Bu dövrdə həmçinin aqrar islahatların dərinləşməsi, torpaq və kredit bazarının formalaşması, fermer təsərrüfatlarının səmərəli fəaliyyətini təmin edən normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Bütün bu və digər hüquqi sənədlər aqrar bölmədə sahibkarlığın inkişafı üçün şərait yaratdı. Bu bölmədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif fondlar, cəmiyyətlər, agentliklər və s. vasitəsilə dövlət xeyli dərəcədə köməklik göstərir. Məsələn, təkcə 2008-ci ildə büdcədən sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna- 80 mln. manat, «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyətə-40 mln. manat, k/t kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinə-5 mln. manat vəsait ayrılmışdır. Bundan başqa cins damazlıq mal-qara, mineral kübrələrin alınmasına, kübrə və texnikanın saxlanması üçün xüsusi anbarların tikintisinə AR Prezidentinin Ehtiyat Fondundan - 95mln manat vəsait ayrılmışdır.

Aparılan aqrar islahatlar k/t məhsulları istehsalında müəyyən quruluş dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Belə ki, texniki bitkilər istehsalı xeyli azalmış taxıl, kartof və s. istehsalı isə artmışdır. Bunun nəticəsində də ölkədə istehlak olunan ət, süd, yumurta, şəkər, və s. məhsulların 90-95 % -i daxili istehsal hesabına təmin olunur.

VII FƏSİL. MIKROİQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ

§1. Mikroiqtisadi tənzimləmənin zəruriliyi və mahiyyəti

Bazar iqtisadiyyatının əsas subyekti olan firma (müəssisə) özünün işgüzar fəaliyyətində digər iqtisadi subyektlərlə müəyyən iqtisadi və digər əlaqələrə girir. Bu əlaqələr özünə lazım olan istehsal vasitələri və xidmətləri satın aldıqda, öz məhsullarını reallaşdırdıqda və s. yararır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, istehsalın miqyası genişləndikcə bu əlaqələr çoxalır və mürəkkəbləşir. Belə bir şəraitdə firmanın bazarda davranışı mikroiqtisadi tənzimləmə mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mexanizm istər firma daxilində, istərsə də firma ilə digər firmalar, dövlət və əmək kollektivi arasında yaranan əmək, əmlak və digər münasibətləri tənzimləyən təşkilati, iqtisadi və hüquqi normaları özündə əks etdirir.

Mikroiqtisadi tənzimləmə dedikdə, firma kollektivinin fəaliyyətinin qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq istiqamətinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə, əsasən məcburetmə və iqtisadi həvəsləndirmə prinsipindən istifadə olunur. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə həmin prinsiplərdən bu və ya digərinə daha çox üstünlük verilir. Məsələn, inzibati-amirlik sistemində məcburetməyə üstünlük verildiyi halda, bazar sistemində iqtisadi həvəsləndirməyə daha çox üstünlük verilir. İnzibati-amirlik sistemində təsərrüfatçılıq münasibətlərinin təşkili mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirildiyi halda, bazar sistemində qeyri-mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir.

Real həyatda tətbiq olunan bu prinsiplər bir tərəfdən iqtisadi azadlığın genişlənməsinə, digər tərəfdən isə onun dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Bazar sistemində firmanın fəaliyyətini bazar tənzimləyir, bazarın fəaliyyətini isə müəyyən vasitələrlə dövlət tənzimləyir. Bu o deməkdir ki, firmanın fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsi minimum həddə olur. Dövlət yalnız firma öz məqsədlərindən

çox kənarlaşdığı halda onun fəaliyyətinə müdaxilə edir. Bu müdaxilə yalnız dövlətin mənafeləri deyil firmaların da mənafelərinə uyğun həyata keçirilir.

Beləliklə, mikroiqtsadi tənzimləmə mexanizmi vasitəsilə yalnız dövlətlə firmalar arasındakı və firma daxili iqtisadi münasibətlər deyil, ictimai istehsalın məqsədi də reallaşmış olur. Bu reallaşma nəticəsində bir tərəfdən firma öz məqsədinə çatır, maksimum mənfəət əldə edir, digər tərəfdən isə əhəlinin tələbatları ödənilir, onların rifahı yüksəlir. Firmanın (öz məqsədinə)-yüksək mənfəət əldə etmək məqsədinə çatmaq üçün, onun davranışının cari və uzunmüddətli iqtisadi siyasətini fərqləndirmək lazımdır. Cari dövrdə firmanın seçim azadlığı çox məhduddur. Belə ki, onun fəaliyyəti əvvəllər bağlanmış müqavilələr və digər öhdəliklərlə, investisiya və innovasiya üzrə qəbul edilmiş qərarlarla məhdudlaşır. Digər tərəfdən, firmanın istehsal imkanları onun malik olduğu istehsal gücləri, avadanlıqlar və texnologiya ilə məhdudlaşır.

Uzunmüddətli dövrdə isə firma öz fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə yeni qərarlar qəbul edə bilər. Bu dövrdə firmadaxili tənzimləmə, əsasən, firma üçün yüksək mənfəət təmin edən tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər firma fəaliyyətinin səmərəli olmasını təmin edən şəraitin yaradılmasına yönəldilir.

Firmanın fəaliyyət strategiyası təsərrüfat-iqtisadi, inzibati, hüquqi və mənəvi-psixoloji vasitələri özündə birləşdirir. Firmanın strategiyası iqtisadi kateqoriya kimi resursların (əmək, kapital, material məsrəfləri və s.) idarə olunması kimi də nəzərdən keçirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, istehsal həcmiminin iki dəfə artması, məhsul vahidinə xərclərin 20% azalmasına səbəb olur. Bu nəzəriyyəyə görə, istehsalın həcmi artırmaqla firmanın bazarda çəkişinin artması yüksək gəlirin əldə edilməsinə və firmanın rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur. Bundan başqa, son hədd faydalılığı, son

hədd xərcləri, tələb və təklif və başqa nəzəri baxışlara əsaslanan firma strategiyalarına da rast gəlmək mümkündür. Bunlardan bu və ya digərindən istifadə edilməsi, konkret şəraitdən və menecerin elmi dünyagörüşündən asılı olur.

Firma strategiyasının üç növü fərqləndirilir: portfel, işgüzar və funksional. **Portfel strategiyası** müəyyən bir sahibkara məxsus müxtəlif təsərrüfat bölmələrini əhatə edir ki, bunlar şirkətlər qrupunu (şirkət, konsern, konqlamerat və s.) əmələ gətirir. Portfel strategiyası şirkətin səmərəli fəaliyyəti və gələcək inkişafı üçün zəruri olan tədbirlər sistemini əhatə edir. **İşgüzar strategiya** isə firmaya yüksək rentabellik təmin edən tədbirlər kompleksini əhatə edir. Bu məqsəd, yəni yüksək rentabellik, firmaya daxil olan müxtəlif təsərrüfat bölmələrinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi vasitəsilə təmin olunur. **Funksional strategiya** isə təsərrüfat bölməsinin müxtəlif şöbələrinin fəaliyyətini əks etdirir.

Hər bir firma öz məqsədini və imkanlarını nəzərə alaraq, strategiyanın müxtəlif variantlarını seçir. Bunlardan ən asası və az risklisi-məhdud artım variantıdır. Bu variantı, adətən, öz vəziyyəti ilə kifayətlənən firma seçir. Bu zaman artım strategiyası “əldə olunan səviyyədən” başlanır. Mülayim artım da nisbətən çox seçilən variantıdır. Bu zaman əmtəələrin çeşidi genişləndirilir, şirkətlərin qovuşması baş verir. Artım əvvəlki dövrə nisbətən sürətli olur. Firmanın alternativ strateji tiplərindən biri də “azalma” strategiyasıdır. Bu zaman firmanın məqsədi əvvəlki dövrə nisbətən aşağı müəyyən olunur. Firmanın tam ləğv olunması və ya onun müəyyən bölmələrindən azad olunması (ləğv olunması və ya satılması) zamanı strategiyanın bu növündən istifadə olunur. Bu növ daha çox iqtisadi aktivliyin azalması dövründə və ya firmanın bütün göstəricilərinin pisləşdiyi şəraitdə tətbiq olunur. Real həyata alternativ strateji variantların hər üçündən də eyni zamanda istifadə oluna bilər. Məsələn, müəyyən bir məhsul

istehsalının artması zamanı, digər məhsul istehsalı azaldıla bilər.

§2. Mikroiqtisadi tənzimləmədə menecmentin və marketingin rolu

Firma strategiyasının tərkib hissələrindən biri də menecmentdir. Menecment əsas məqsədi, firmanın yüksək, maksimum mənfəətini və rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdir. Menecment istehsalının səmərəliliyini təmin edilməsinin prinsip və metodlarının məcmusu kimi çıxış edir. Menecmentin əsasını istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi metodlarını işləyib hazırlamaq və onları reallaşdırmaq təşkil edir.

Əsas məqsədə çatmaq üçün menecment aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. Firmanın ümumi məqsədinin müəyyən edilməsi. Bu məqsəd daim konkretləşir və daha xırda məqsədlərə ayrılır ki, bu, xırda məqsədlər firmanın ayrı-ayrı bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir. Ümumi məqsədin müəyyən edilməsi avtoritor idarə sistemində olduğu kimi, idarəedici (menecer) tərəfindən müəyyən edilir və müxtəlif bölmələr onun göstərişlərini yerinə yetirirlər. Bundan fərqli olaraq, yapon firmalarında tətbiq olunan “rinqi” sistemində idarə edən (menecer) xüsusi sənəd “rinqse” hazırlayır və onu yerinə yetirməli olan bölmələrin rəhbərlərinə göndərir. Onlar həmin problemi və onun yerinə yetirilməsi sistemi ilə tanış olurlar. Sonra onlar bu tədbirlər haqqında öz təkliflərini və qeydlərini idarəetmənin yuxarı pillələrinə ötürürlər. Son nəticədə idarəetmənin (menecerin) qəbul etdiyi qərar onu yerinə yetirəcəklərin rəyləri əsasında qəbul olunur. Bu sistemdə qərarın qəbul edilməsində, idarəetmənin orta mərhələsinin hüquq və məsuliyyəti daha mühüm olur.

2. Xarici mühitin təhlili. Belə ki, firma onu əhatə edən xarici mühiti dəyişə bilmədiyi üçün, ona uyğunlaşmalıdır. Firmanı əhatə edən xarici mühitə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- a) demoqrafik amillər (əhalinin sayı, quruluşu);
- b) iqtisadi yüksəliş və enmələr;
- c) siyasi sabitlik.

Bu amillər firmanın fəaliyyə göstərdiyi bazara və onun vasitəsilə firmanın fəaliyyətinə təsir göstərir. Xarici mühit təhlil edilərkən xarici ölkələrdəki rəqiblərin fəaliyyəti də nəzərə alınmalıdır.

3. Proqnozlaşdırma və planlaşdırma. Bunlar yaxın və uzaq gələcəkdə istehsalın əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdə mühüm rol oynayır. Planlaşdırma idarəetmədə qəbul edilmiş hər bir qərarı əsaslanmağa imkan verir .

4. Menecmentin yerinə yetirməli olan vəzifələrindən biri də nizamlamadır. Firmanın fəaliyyətində yaranan kənarlaşmaların nizamlanması zəruri şərtidir.

5. Nəzarət vəzifəsi-firma işçilərinin öz vəzifə borclarının vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirməsini nəzərdə tutur.

6. Həvəsləndirici vəzifəsi müəsisə kollektivinin firmanın son məqsədinə çatmaq üçün maddi və mənəvi maraqlandırılmasını nəzərdə tutur. Menecmentin bu vəzifəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər bir firmanın fəaliyyəti orada çalışan insanların işgüzarlığı, onların işə və bir-birlərinə olan münasibətindən asılıdır. Buna görə də firmanın ümumi maraqları ilə hər bir işçinin maraqlarının uyğunlaşdırılması fəaliyyətin daha səmərəli olmasına şərait yaradır. Bunların maraqlarının uyğunlaşmaması, isə firmanın ümumi fəaliyyətinə, onun əsas məqsədinə mənfi təsir göstərir.

Firmanın maksimum mənfəət əldə edilməsi prosesində işçinin maddi və mənəvi maraqlandırılması və onların inkişafı üçün normal şəraitinin yaradılması mühüm rol oynayır.

Iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə əhalinin gəlirləri az olduğu üçün, maddi maraqlandırma daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yüksək gəlirli ölkələrdə isə onların inkişafı üçün normal şəraitin yaradılması əsas rol oynayır. Deməli, mikroiqtisadi tənzimləmə prosesində işçinin əməyə həvəsləndirilməsi mühüm rol oynayır.

Mikroiqtisadi tənzimləmə prosesində mühüm rol oynayan menecment öz vəzifələrini menecerlər vasitəsilə reallaşdırır. Onlar idarə etdiyi firma, təşkilat, bölmə və s. fəaliyyətini planlaşdırır, idarə edir, ona nəzarət edir. Menecerlərin sayı firma işçilərinin ümumi sayının 8-15%-nə qədərini əhatə edir.

Mikroiqtisadi tənzimləmədə menecmentlə yanaşı, marketinq də müəyyən rol oynayır. Marketinq-istehsalını təşkili, məhsulun satışı və konkret bazarın öyrənilməsinin kompleks sistemidir. Marketinqin də əsas vəzifəsi menecment kimi, firma üçün maksimum mənfəətin əldə edilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə, marketinq öz fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirir:

- a) konkret bazarı hərtərəfli, kompleks öyrənir;
- b) bazarın tələbatına müvafiq olaraq, müəyyən məhsul növlərinin istehsalını təşki edir;
- c) bazar şəraitindən asılı olaraq qiymət siyasətini müəyyən edir;
- d) satışı həvəsləndirmə tədbirlərini və satışdan sonrakı xidməti təşkil edir və sairə.

Marketinqin bu vəzifələri marketinq fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyən edir. Bazarın konkret vəziyyətindən asılı olaraq, firma marketinqin müxtəlif növlərindən istifadə edir:

- məhsulun keyfiyyətindən asılı olmayaraq, ona tələb yoxdursa, tələb yaratmaq məqsədi ilə marketinq xidməti konversion marketinqindən istifadə edir;

- məhsula tələb az olduqda isə tələb yaratmaq və ya tələbin təzahürü üçün şərait yaratmaq məqsədilə həvəsləndirici marketinqdən istifadə olunur;
- məhsula potensial tələb olduqda, onu real etmək üçün məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə genişləndirən marketinqdən istifadə olunur;
- bazarın müəyyən növ məhsulla doyması nəticəsində ona tələb azaldıqda, tələbi artırmaq üçün remarketing_növündən istifadə olunur;
- mövsümdən və konyukturadan asılı olaraq məhsula tələb tərəddüd etdikdə, sinxromarketinq növündən istifadə olunur. Bu halda, satış tələbin tərəddüdlüyünə uyğun olaraq stabilləşir;
- tələbə müvafiq satışı saxlamaq üçün köməkədiçi marketinqdən istifadə olunur;
- tələb istehsal imkanlarından yüksək olduqda tələbi azaltmaq üçün demarketinqdən istifadə olunur. Bu məqsədlə qiymət artırılır, reklam dayandırılır;
- tələb yüksək olduqda, onu minimuma endirmək məqsədi ilə əks-təsir göstərən marketinq növündən istifadə olunur. Bunun üçün istehsal və satış azaldılır;
- xarici bazarı kompleks öyrənmək, orta və uzun müddətə məhsul ixracı proqramını hazırlamaq üçün ixrac marketinqindən istifadə olunur.

Əvvəllərdə öyrəndiyimiz kimi, marketinq müəyyən mənada istehsalın fəlsəfəsidir və tamamilə bazarın tələblərinə tabe olur. Bazarın tələbləri isə elmi-texniki və sosial amillərin təsirindən daim dəyişilir. Buna görə də marketinq firmaya maksimum mənfəət gətirən üsulları axtarır tapmalı, səhvlərin risklərini azaltmalı, firmanın dayanıqlı inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına xidmət etməlidir.

§ 3. Mikrosəviyyədə firma davranışının dövlət tənzimlənməsi

Mikroiqtisadi tənzimləmə prosesində menecment və marketinqlə yanaşı, dövlət tənzimlənməsi də mühüm rol oynayır. Mikroiqtisadi səviyyədə dövlət tənzimlənməsi dedikdə, firmanın normal fəaliyyətini təmin edən müxtəlif forma və metodların məqsədəuyğun təsiri nəzərdə tutulur.

Nəzəri cəhətdən iqtisadi liberalizmə görə, dövlətin firmanın iqtisadi fəaliyyətinə qarışması səmərəsizdir. Lakin qeyri-təkmil rəqabət şəraitində bazar mexanizmi firmanın tarazlı inkişafını təmin edə bilmir. O, öz fəaliyyətində bazar mexanizminin çatışmazlıqları ilə qarşılaşır. Buna görə də müasir mərhələdə mikrosəviyyədə də dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici təsiri zəruridir.

Firmanın fəaliyyətinə dövlətin tənzimləyici təsiri müxtəlif məqsədlər güdür. Bunlara bəzi məhsullar istehsalının məhdudlaşdırılması, digərlərinin isə həvəsləndirilməsi, işsizliyin səviyyəsinin azaldılması, inflyasiya ilə mübarizə və s. daxildir. Mikroiqtisadi səviyyədə dövlət tənzimlənməsi bilavasitə və dolayı yollarla həyata keçirilir. Firmanın fəaliyyətinə bilavasitə təsir dövlətin gücünə əsaslanır. Dövlət öz gücünə arxalanaraq bəzi iqtisadi proseslər üzrə qadağanedici, məcbureddici tədbirlər görür. Məsələn, dövlət müəyyən məhsullar və xidmətlər üzrə təsbit edilmiş və son hədd (aşağı və ya yuxarı) qiymətlərini müəyyən edir. Bu qiymətlər tarazlıq qiymətindən yuxarı və ya aşağı ola bilər. Dövlət müəyyən məhsul istehsalını, texnologiyaları qadağan edə bilər. Dövlət, həmçinin, minimum əmək haqqı səviyyəsini də müəyyən edə bilər və s.

Dövlət vergi güzəştləri, dotasiya, subsidiya, amortizasiyanın sürətləndirilməsi və s. vasitələrlə mikroiqtisadi tənzimləməni həyata keçirir.

Dövlətin mikroiqtisadi tənzimləmə vasitələrindən biri də antiinhisar mübarizəsidir.

Ümumiyyətlə desək, istər dövlət, istərsə də menecment və marketing vasitəsilə həyata keçirilən mikrotənzimləmə, firmanın az-çox dərəcədə dayanıqlı fəaliyyətini təmin edir.

MAKROIQTİSADİYYAT

XVIII FƏSİL. MAKROIQTİSADİYYATA GİRİŞ

§1. Makroiqtisadiyyatın tədqiqat predmeti

Makroiqtisadiyyat-iqtisadi nəzəriyyənin, iqtisadiyyatın bütövlükdə fəaliyyət mexanizmini öyrənən hissəsidir. Makroiqtisadiyyatın tədqiqat obyektı bütün təsərrüfat üzrə yekun, ümumiləşdirilmiş göstəricilərdir. Milli sərvət, ümumi milli və ümumi daxili məhsul, milli gəlir, məcmu dövlət və özəl investisiyaları, tədavüldə pulların ümumi miqdarı, həmçinin makroiqtisadiyyat ölkə üzrə orta gəlirlər, orta əmək haqqı, inflyasiyanın səviyyəsi, məşğulluq, içtimai əmək məhsuldarlığı kimi orta iqtisadi göstəriciləri öyrənir və tədqiq edir. Eyni zamanda makroiqtisadiyyatın predmeti iqtisadi artımın ümumiləşdirilmiş göstəriciləri, ölkə iqtisadiyyatını səciyyələndirən kəmiyyətlərin artma, yaxud azalma templəri və onda baş verən iqtisadi proseslər və quruluş dəyişiklikləridir. Makroiqtisadiyyatın müstəqil bir fənn kimi formalaşması C.M.Keynsin adı ilə bağlıdır. İqtisadi nəzəriyyənin müstəqil hissəsi olan makroiqtisadiyyatın formalaşmasında XX əsrin 20-30-cu illərindəki iqtisadi dəyişikliklərin və o cümlədən, Böyük tənəzzülün güclü təsiri olmuşdur. C.M.Keynsin “Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində makroiqtisadi problemlərin öyrənilmə mexanizmini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

1. Məşğulluq səviyyəsini müəyyənləşdirən amillərin aşkar edilməsi;
2. İşsizliklə mübarizə metodlarının müəyyənləşdirilməsi;
3. Pulun rolunu və pula tələbi müəyyənləşdirən amillərin öyrənilməsi;
4. Nemətlər və pul bazarları arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən əsas vasitəçi kimi faiz dərəcəsinin rolunun təhlil edilməsi.

İqtisadi nəzəriyyənin müstəqil bölməsi olan makroiqtisadiyyat mikroiqtisadiyyatdan azı yarım əsr gec

formalaşmış, lakin bu iki elmlər qarşılıqlı əlaqəli və bir-birilə kifayət qədər sıx bağlıdır. Mikroiqtisadiyyatla makroiqtisadiyyatın tədqiqat predmetləri və metodları arasında xeyli fərq vardır. Mikroiqtisadiyyatda ayrılıqda götürülmüş bazarda qiymətin müəyyənləşdirilməsi mexanizmi, istehlakçının davranışı və istehsalçının istehsalın həcmi barədə qərar qəbul etməsinin motivləri öyrənilir. Makroiqtisadiyyatda isə iki əsas bazar: əmtəə və xidmətlər və pul bazarı nəzərdən keçirilir. Makroiqtisadiyyat əsasən müvazinətin pozulmasının nəticələrini öyrənir, onları qiymətləndirir, onların mənfi təsirinin azaldılması üsullarını təklif edir. Makroiqtisadiyyat iqtisadi nəzəriyyənin mikroiqtisadiyyatından tamamilə ayrı-ayrı olan, təcrid olunmuş hissəsi deyil. Makro və eləcə də mikroiqtisadiyyatda dövlət, firmalar, ev təsərrüfatları subyektləri fəaliyyət göstərir. Onların fəaliyyətləri, qəbul edilmiş ümumi qərarların nəticələri yalnız ayrı-ayrı subyektlərin iqtisadi fəaliyyətinə deyil, həm də bütövlükdə iqtisadiyyata təsir edəcək. Məsələn, istehsalın azalması şəraitində investisiyalar üçün həvəsləndirmə olmur. Firma üçün daha az həcmdə gəlirin yeni maksimum nöqtəni tapması bütövlükdə iqtisadiyyatda milli istehsalın azalması ev təsərrüfatlarının daha az gəlir əldə etmələri iqtisadiyyatda istehsal olunmuş əmtəələrin bir hissəsinin satılmaması deməkdir. Buna görə də makroiqtisadi tədqiqatlarda mikroiqtisadi problemlər də özünə yer alır.

Bütövlükdə makroiqtisadiyyatda aşağıdakı əsas tədqiqat istiqamətlərini fərqləndirmək olar:

1) İstehlak nəzəriyyəsi istehlakçı xərclərinin dinamikasını müəyyənləşdirən əsas amili fərqləndirir.

2) İntestisiya qərarları qəbul edilməsi nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda tələblər həcmnin dəyişməsi haqqında qərarların qəbul edilməsində xüsusi firmaların maraqları nədən ibarətdir, sualına cavab verir.

3) Pul nəzəriyyəsi pula tələbin nə ilə müəyyənləşməsi və müasir iqtisadiyyatda pulun rolu necədir, suallarına cavab verir.

4) Məşğulluq nəzəriyyəsi yol verilən işsizlik səviyyəsini, məcburi işsizliyin səbəblərini, işsizliyin ÜDM-in dinamikasına təsirini öyrənir.

5) İqtisadi artım nəzəriyyəsi iqtisadi artımın optimal tempini, onun mənbə və nəticələrini müəyyənləşdirir. İqtisadiyyat inkişaf xarakteri daşdığından makroiqtisadiyyat iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsi şərtlərini, yəni iqtisadi artım şərtlərini aşkarlamalıdır.

6) İqtisadi tsikllər nəzəriyyəsi inkişafın fazalarının, onların parametrlərini, böhranlı hadisələrinin yaranma səbəblərini təstiq edir.

7) İqtisadi siyasət nəzəriyyəsi. Makroiqtisadiyyatda prinsipial məsələlər həll olunur: dövlət iqtisadiyyatı tənzimləməlidirmi, iqtisadiyyatı dövlət tənzimləməsinin prinsipləri, metodları və hədləri necədir.

8) Beynəlxalq iqtisadiyyatın nəzəriyyəsi. XX əsrin 90-cı illərinin sonunda qloballaşma problemlərinin tədqiqi xüsusi rol oynamağa başladı.

9) Keçid iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi. Makroiqtisadiyyatın bu bölməsinin yaranması keçmiş sosialist ölkələrində “yeni” iqtisadiyyatın formalaşması ilə bağlıdır.

İlk iki problem daha çox mikroiqtisadi səciyyəli olsa da mikroiqtisadi konsepsiyalar onların zəminində formalaşır. Keçid iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi müstəqildir və müəyyən iqtisadiyyat tipinə aiddir. Bununla belə o, bütün əvvəlki problemləri özündə ehtiva edir və onların həllini təklif edir.

Bütün bu sadalanan tədqiqat istiqamətləri təcrid olunmuş səciyyəli deyil. Onların həll variantları qarşılıqlı

əlaqədar olmalıdırlar ki, bütün iqtisadiyyatın fəaliyyət konsepsiyası siyasi formalaşa bilsin.

Milli iqtisadiyyatın quruluşu mürəkkəb olduğu üçün, onun inkişafı yalnız artımdan ibarət deyil, bütün iqtisadiyyatlarda həm də tənəzzül var. Mikroiqtisadiyyatın qarşısında iqtisadiyyatda yarana biləcək ümumi tarazlığın şərtlərini müəyyənləşdirmək məsələləri durur. Bunun üçün əsas problemlər: istehlak, investisiyalar, dövlətin müdaxiləsi, işsizlik, faiz dərəcəsi, qiymət səviyyələrinin dəyişdirilməsi və s. arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkar etmək lazımdır. Nəticədə iqtisadiyyatın vahid iş mexanizmi yaradılmalıdır. Mikro- iqtisadiyyatda o, konsepsiya şəklində təzahür edir.

İqtisadiyyatın fəaliyyət konsepsiyası bir neçə problemin həllindən ibarət olmalıdır. Bu problemərə daxildir:

- Milli məhsulun dəyər etibarı ilə qiymətləndirilməsi;
- Məşğullüğün optimal səviyyəsinin əldə olunması;
- İnflyasiya;
- İqtisadi artım;
- İqtisadi tsikl;
- Dövlət siyasəti, onun istiqamətləri və səmərəliliyi.

Bir elm kimi makroiqtisadiyyat müxtəlif məktəblərlə təmsil olunub və onların nümayəndələrinin əsas problemlərə baxışları fərqlidir. Makroiqtisadi tədqiqatların mikroiqtisadi tədqiqatlardan bir fərqi də bundadır.

Beləliklə, makroiqtisadiyyatın əsas problemi əsas bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsi üçün müxtəlif məktəblərin nümayəndələrinin nəzəri baxışlarına əsaslanan bitkin konsepsiyanı yaratmaqdan ibarətdir.

Makroiqtisadiyyatda tədqiqatın xüsusiyyəti eyni bir problem üzrə bir neçə baxışın və ya modelin olmasındadır.

İqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsi, onun problemləri və onların həlli barədə əsas alternativ təsəvvürlər müxtəlif məktəblərdə formalaşmış. Ən dəyərli nəzəri konsepsiyalar aşağıdakılardır:

- Neoklassik;
- Keynsçi;
- Monetarist;
- İnstitusional.

Məhz bu məktəblər arasında tədqiqatın ilkin verilənləri, iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsi, ayrı-ayrı bazarların qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqlarının aşkarlanması və onlar arasındakı əlaqənin xarakteri, iqtisadi siyasətin aparılması və prioritetləri haqqında təsəvvürlər xeyli fərqlənirlər.

§ 2. Makroiqtisadi proseslərə nəzəri baxışlar

Məlumdur ki, klassik məktəb iqtisadi nəzəriyyədə XX əsrin 30-cu illərinə qədər üstünlük təşkil edib. Makroiqtisadiyyat həmin dövrə qədər bütöv bir elm kimi formalaşmadığından mənbələrdə nə vahid bir konsepsiyaya, nə də hər hansı bir fikrə rast gəlinmir. Ayrı-ayrı məsələlərin və makroiqtisadi problemlərin tədqiqi və şərhini A.Smitin, D.Rikardonun, K.Marksın, L.Varlasın əsərlərində rast gəlinir. Bu istiqamət bütövlükdə ortodoks klassikadır. Ən sistem- ləşdirilmiş şəkildə bu konsepsiyaya A.Marşallın “İqtisadi nəzəriyyənin prinsipləri” kitabında və Kembric məktəbinin digər nümayəndələrinin əsərlərində verilmişdir. Klassik məktəbin ənənələrinin davam etdirilməsində ən ardıcıl olanlar neoklassiklərdir.

Bu məktəbin əsas ideyaları aşağıdakılardır:

• İqtisadiyyat mahiyyətinə görə *təkmil rəqabət iqtisadiyyatıdır*. Qeyri-təkmil rəqabətin meydana gəlməsi təsadüfə hal olub iqtisadi təbiətin nə mahiyyətini, nə də xarakterini dəyişmişdir. Bu Sey qanununun əsasında baş verir ki, bu qanuna görə təklif tələbi doğurur. Buna görə də təklifin dəyişməsi tələbin dəyişməsinə səbəb olacaq və iqtisadiyyat yenidən müvazinətli vəziyyətə qayıdacaq.

• Bütün istehsal amillərindən tam istifadə olunur. Təklifin səviyyəsi potensial səviyyədədir.

• Təklifin həcmi yalnız nağd istehsal amilləri ilə müəyyənləşir. Bütün amillər qarşılıqlı əvəzlənəndi.

• İqtisadiyyat özü tənzimlənən olduğundan dövlətin ona təsiri minimal olmalıdır. Dövlət iqtisadiyyatı kağız pullarla təmin edir, öz maliyyə bazasını formalaşdırmaq üçün vergiləri yığır.

• İqtisadiyyat özü tənzimlənəndi. Onun özündə olan tənzimləyicilər bunlardır:

- əmək haqqı;
- qiymət;
- faiz dərəcəsi.

Özü tənzimlənən stabilləşdiricilər iqtisadiyyata, xarici müdaxiləyə müraciət etmədən, müvazinəti bərpa etməyə imkan verirlər. Xarici müdaxilə dedikdə dövlətin iqtisadiyyatı müstəqil tənzimləməsi başa düşülür.

• “Məcmu tələb-məcmu təklif” modelində əsas rol məcmu təklifə verilir.

• Qiymətlət tamamilə çevikdir, çünki onlar qısa müddət ərzində həm artma, həm də azalma istiqamətində dəyişə bilirlər.

• İqtisadiyyatda tam məşğulluq var. İşsizlik müvəqqəti xarakter daşıyır, çox vaxt könüllü olur.

- Klassiklər **klassik dixotomiya** vəziyyətindən çıxış edirlər. İqtisadiyyat iki müxtəlif sektora bölünür.

- pul;
- real.

Bütün real bazarlar (əmtəə, torpaq, kapital və əmək) müvazinətlidir. İqtisadiyyatın inkişafına əsas təsiri real sektor göstərir.

Pul və real bazarların fəaliyyəti müstəqil səciyyəlidir, pul və real sektorların bir-birinə qarşılıqlı təsiri minimaldır.

- Pullar iqtisadiyyata müstəqil təsir göstərmirlər, hesablama vahidi və tədavül vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirirlər.

- İqtisadi subyektlər öz mənfəətlərinin maksimallaşdırılmasından çıxış edərək rəşional fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, firma üçün daha çox mənfəət əldə etmək, ev təsərrüfatına isə istehlakı artırmaq vacibdir. Subyektlərin qəbul etdikləri bütün qərarlar iqtisadi konyukturanın böyük təsiri altında olur.

- Klassik yanaşma subyektə qiymətləndirmədən azaddır, o, kifayət qədər obyektivdir.

- Neoklassik məktəbin əsas nümayəndələri R.Solou, T.Srajent, R.Lukas, N.Uolessdir.

Keynsçi məktəbi. O, makroiqtisadiyyatı bütöv sistem kimi nəzərdən keçirir və klassik məktəbin bütün postulatlarını inkar edirdi. Keynsçilərin fikrincə, iqtisadiyyat klassik məktəb tərəfindən real iqtisadi prosesləri əks etdirməyən ideal, müraciət model kimi nəzərdən keçirilirdi.

Keynsçi konsepsiyasının əsas müddələri aşağıdakılardır:

- İqtisadiyyat təkml rəqabət iqtisadiyyatı deyil, əksinə, bazarların qeyri-təkmllyi müasir iqtisadiyyata xasdır.

- İqtisadiyyat çox vaxt qeyri-müvazinət vəziyyətində olur, ümumi müvazinət nadir hallarda əldə olunur və bu, ani xarakter daşıyır.

- Bazarın özü ümumi müvazinətin bərpa edilməsi problemini həll edə bilmir.

- Müvazinətin bərpa olunması bir çox problemlərin həll edilməsinə görə məsuliyyəti dövlət öz üzərinə götürməlidir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi obyektiv xarakter daşıyır.

- “Məcmu tələb-məcmu təklif” modelində aparıcı rol məcmu tələbə məxsusdur. Dövlət müdaxiləsi məcmu tələbin və ya iqtisadiyyatda ümumi xərclərin artmasını həvəsləndirməlidir.

- Klassik məktəbin iqtisadiyyatın özünü bərpası haqqında fikri özü tənzimlənən stabilləşdiricilərin fəaliyyətinə söykənsə də əslində belə deyil. İnstitusional amillərin (uzunmüddətli müqavilələr) və subyektlərin davranışlarının subyektiv xüsusiyyətlərinin, iqtisadiyyatın gələcəyi haqqında onların proqnozlarının təsiri səbəbindən qiymətlər çevik deyillər.

Faiz dərəcəsi iqtisadiyyatda yeganə tənzimləyici rolunu oynaya bilməz, çünki qənaətlə yığılmış pulun mülkiyyətçisi ilə investorların maraqları üst-üstə düşmür.

Əmək haqqı konyuktura dəyişdikcə dəyişilə bilməz, çünki onun səviyyəsi uzunmüddətli əmək müqavilələrində təsbit olunur.

İqtisadiyyat üçün məcburi işsizlik xasdır.

- İqtisadi subyektlər qeyri-rasional fəaliyyət göstərirlər, onlar ənənələr, sosial şərtliliklər, davranış psixologiyası kimi subyektiv amilləri əldə rəhbər tuturlar.

- Pullar sərvətdir və onların müstəqil dəyəri vardır.

- Bütün bazarlar qarşılıqlı əlaqədədir və onların birindəki istənilən dəyişikliklər digərlərində dəyişikliklərə

səbəb olur. Pul bazarı və real bazar arasında müəyyən qarşılıqlı təsir mexanizmi mövcuddur.

- İstehsal amilləri qarşılıqlı əvəzlənən deyillər, ondan tam istifadə olunmur, buna görə də bazar iqtisadiyyatı üçün əsas problem potensial ÜDM səviyyəsinə çatmaqdır.

Monetalizm nəzəriyyəsi müasir iqtisadi nəzəriyyədə ən maraqlı cərəyanlardan biridir. Monetarist nəzəriyyəsinin əsasında daim gəlir ideyası və pul tələbi nəzəriyyəsi durur.

Monetarist konsepsiyaya görə:

- İqtisadi subyektlər **uyğunlaşma gözləmələri** nəzəriyyəsinə görə müvafiq hərəkət edirlər.

- Ev təsərrüfatları öz gəlirlərini cari gəlirdən deyil, daimi (permanent) gəlirdən çıxış edərək planlaşdırırlar.

- İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi iqtisadiyyatın təbiətinə ziddir, lakin, bununla barışmaq lazım gəlir. Dövlət çoxdandır ki, pul bazarındadır, nəgd pulların emitentidir. Buna görə də o, birinci növbədə iqtisadiyyatın pul sektorunun tənzimlənməsi ilə məşğul olmalıdır. Tənzimləmənin məqsədi pul kütləsinin artım dinamikasını dəyişdirməlidir.

- Dövlətin iqtisadiyyatın real sektoruna müdaxiləsi arzu olumazdır, çünki, birincisi, dövlət iqtisadiyyatları fərdi investisiyalardan az səmərəlidir. İkinci, dövlətin əmtəə və xidmətlər alışıının artması yalnız dövlətin artması hesabına mümkündür.

-

- Ev təsərrüfatları öz gəlirlərini cari gəlirdən deyil, daimi (permanent) gəlirdən çıxış edərək planlaşdırırlar.

- İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi iqtisadiyyatın təbiətinə ziddir, lakin, bununla barışmaq lazım gəlir. Dövlət çoxdandır ki, pul bazarındadır, nəgd pulların emitentidir. Buna görə də o, birinci növbədə iqtisadiyyatın pul sektorunun tənzimlənməsi ilə

məşğul olmalıdır. Tənzimlənmənin məqsədi pul kütləsinin artım dinamikasının dəyişdirilməsidir.

- Dövlətin iqtisadiyyatın real sektoruna müdaxiləsi arzu olunmazdır, çünki, birincisi, dövlət investisiyaları fərdi investisiyalardan az səmərəlidir. İkincisi, dövlətin əmtəə və xidmətlər alışıının artması yalnız dövlətin artması hesabına mümkündür.

APARICI MƏKTƏBLƏRİN ƏSAS MÜDDƏALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Gösrəricilər	Neoklassik məktəb	Keynsçi məktəb	Monetaristlər
Subyektlərin motivasiyası	Regional gözləmələr	Subyektiv motivasiya	Adaptiv gözləmələr
Pul	Pulun müstəqil dəyəri yoxdur, o, hesablama vahididir	Sərvətdir	Pul aktivlərindən biridir
Bazarların qarşılıqlı əlaqəsi	Bazarlar bir-biri ilə əlaqədar deyil	Bazarlar qarşılıqlı əlaqədadır	Uzunmüddətli dövrdə bazarlar neytraldır, qısamüddətli dövrdə pul bazarı- nın dəyişməsi il- kindir
Subyektlərin fəaliyyətinin (motivasiyası) əsasları	Daha çox gəlir əldə edilməsi. Subyektlər rəasional fəaliyyət göstərirlər	İnsituəonal və psi- xoloji amillərin əhə- miyyəti böyükdür	
Qiymətlər	Çeviklik	Çevik deyillər (inis- titusional amillərin təsiri)	Çevikdik
İqtisadiyyat	Təkmil rəqəbət iqtisadiyyatı	Özünütənzimlənən deyil	İdeal bazara ya- xınlaşdırılmalıdır
İstehsal amilləri	Qrşılıqlı əvəzlənəndir- lər	Qarşılıqlı əvəzlənən deyillər	Qarşılıqlı əvəzlənəndir- lər
Dövlət siyasətinin istiqamətləri	Dövlət yalnız nağd pulun emitenti, vergi yığandır	Büdcə-vergi və kre- dit-pul.Məqsəd məcmu tələbi hə- vəsləndirməkdir	Kredit-pul (piori- tet istiqamət).Məqsəd Məcmu təkilifi hə- vəsləndirməkdir
Məşğulluq	Tam məşğulluq möv- cuddur	Natamam məşğulluq, məcburi işsizlik	Təbii işsizlik-iqti- sadiyyat üçün nor- mal hadisə
İqtisadiyyatda müvazinət	Real sektorun bütün bazarları daim müva- zinətdir	Müvazinət anidi, o daha çox istisnadır	Müvazinət tam məşğulluq vaxtı əldə olunur. Mü- vazinətsizlik dövlətin fəaliyyətindən doğur
Tənzimləticilər	Qiymətlər, əmək haq- qı, faiz dərəcəsi	Dövlət siyasəti (dövlətin əmtəə xid- mətlər alışı, vergilər)	Pul kütləsi

Cədvəl 18.1

XIX FƏSİL. İCTİMAİ TƏKRAR İSTEHSAL

§ 1. Təkrar istehsalın mahiyyəti, fazaları, növləri və tipləri

İnsanlar yaşayıb inkişaf etmələri üçün, gündəlik fəaliyyətində müəyyən qədər maddi və mənəvi nemətlərdən,

müxtəlif xidmətlərdən istifadə etməlidirlər. İnsanlar tərəfindən bunların istehlakı daimi olduğu kimi, onların istehsalı da daimi olmalıdır. Cəmiyyət üzvlərinə lazım olan bu məhsul və xidmətlərin istehsalının daim davam etməsi **təkrar istehsal** adlanır. Əhatə dairəsinə görə təkrar istehsal fərdi və ictimai təkrar istehsal formalarında olur. **Fərdi təkrar istehsal** dedikdə, ayrı-ayrı təsərrüfatlarda, müəssisələrdə (firmalarda) həyata keçirilən təkrar istehsal nəzərdə tutulur. Öz fəaliyyətlərində fərdi təkrar istehsal bir-birilə qovuşur, çulğalaşır və **ictimai təkrar istehsalı** əmələ gətirir. Müəyyən bir fərdi istehsal (A fərdi kapital) üçün pul kapitalının məhsuldar kapitalla çevrilməsi prosesi digər (B fərdi kapital) üçün əmtəə kapitalının pul kapitalına çevrilməsi prosesidir B kapitalı üçün əmtəə kapitalının pul kapitalına çevrilməsi prosesi C kapitalı üçün pul kapitalının məhsuldar kapitalla çevrilməsi prosesidir. Bu cür qovuşmuş, çulğalaşmış kapital məcmusu, **ictimai kapitalı** təşkil edir. İctimai kapitalın fəaliyyəti ictimai təkrar istehsalıdır.

İctimai təkrar istehsalın mahiyyəti dedikdə, aşağıdakıların təkrar istehsalı nəzərdə tutulur:

a) **maddi nemətlərin təkrar istehsalı**; bu zaman müəyyən maddi nemətlərdən və xidmətlərdən istifadə olunaraq, digər maddi nemət və ya xidmətlər istehsal olunur. Məsələn, un, su, duz, xama, istilik və s. istifadə olunaraq çörək və ya digər un məmulatları istehsal olunur.

b) hər bir ictimai təkrar istehsal **iş qüvvəsinin təkrar istehsalıdır**. Fərdi təkrar istehsal zamanı iş qüvvəsinin dəyəri təkrar istehsal olunur. İctimai təkrar istehsalda işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, iş qüvvəsinə malik olan işçilər əbədi deyillər. Onlar müəyyən müddətdən sonra istehsal üçün gərəksiz olurlar. Buna görə də onları əvəz etmək üçün yeni ixtisaslı işçi qüvvəsi mövcud olmalıdır. Yeni işçi qüvvəsi əhəlinin təbii artımı vasitəsilə

həyata keçirilir. İxtisaslı işçi qüvvəsi isə təhsil müəssisələrində, iş yerlərində hazırlanır.

c) hər bir təkrar istehsal **istehsal münasibətlərinin**, ilk növbədə mülkiyyət, mövqe, bölgü münasibətlərinin təkrar istehsalı prosesidir. Belə ki, təkrar istehsal prosesindən əvvəl, istehsal vasitələri kimə məxsusdursa, prosesdən sonra da ona məxsus olur (həm məhsul, həm də istehsal vasitələri). İşçi də əvvəlki münasibətlərdə qalır.

ç) hər bir ictimai təkrar istehsal **istehsal şərtlərinin** təkrar istehsalı prosesidir, yəni, kəsilmiş meşə, mal-qara, sıradan çıxmış avadanlıqlar və s. bərpa olunur.

Hər bir təkrar istehsal prosesi aşağıdakı **dörd fazanı** əhatə edir: istehsal, mübadilə, bölgü və istehlak. İstehsal fazasında yuxarıda izah etdiyimiz kimi, bir cür maddi nemətlərdən və xidmətlərdən istifadə olunaraq, digərləri istehsal olunur. Mübadilə fazasında isə istehsal olunmuş məhsullar pula (bəzi hallarda məhsula) mübadilə olunur, yəni satılır. Bölgü fazasında isə mübadilədən əldə edilən pul, istehsal şərtləri arasında bölüşdürülür. Pulun bir hissəsi istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin bərpasına sərf olunur; müəyyən hissəsi işçi qüvvəsinə öz iş qüvvəsini bərpa etmək üçün verilir; bir hissəsi də sahibkar (mülkiyyətçi) mənfəət şəklində mənimsəyir. İstehlak fazasında isə istehsal olunmuş maddi nemətlər istehlak olunur, fiziki cəhətdən yox edilir. Nəzəriyyəçilər bu fazalardan bu və ya digərinə üstünlük verirlər. Klassiklər və marksistlər istehsal fazasına üstünlük verir və istehsalçı insan modelini irəli sürürlər. Marjinalistlər isə istehsalə üstünlük verərək, istehlakçı insan modelini yaradırlar. İstehsal olunmuş maddi nemətlər, istifadəsinə görə, istehsal vasitələri və istehlak şeylərinə (əşyalarına) bölünürlər. Lakin, onların arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Belə ki, bəzi maddi nemətlər həm istehsal vasitəsi, həm də istehlak şeyi (əşyası) kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, un, çörək, parça və s. həm istehsal vasitəsi, həm də istehlak şeyi

kimi istifadə olunur. Bunlar avans edilmiş pula, kapital olan pula mübadilə olunursa, onlar istehsal vasitəsi hesab olunurlar. Yox, əgər pul rolunu (tədavül vasitəsi) oynayan pula mübadilə olunarsa, istehlak şeyi (əşyası) hesab olunur. İstehsal vasitələri o əşyalardır ki, onlardan yeni nemətlərin istehsalı üçün istifadə olunur. Ona görə də onların istehlakı məhsuldar istehlak, istehsal istehlakı adlanır. İstehlak əşyaları isə cəmiyyət üzvlərinin şəxsi istehlakına sərf olunduğu üçün, şəxsi istehlak adlanır.

İctimai təkrar istehsalın sadə, geniş və natamam növlərinə təsadüf olunur. **Sadə** təkrar istehsal dedikdə, istehsalın əvvəlki həcmdə təkrar istehsalı nəzərdə tutulur. Sadə təkrar istehsal prosesində istehsal olunmuş izafi məhsul cəmiyyət üzvlərinin şəxsi istehlakına sərf olunur. **Geniş** təkrar istehsal dedikdə isə əvvəlki dövrə nisbətən artmış həcmdə təkrar istehsal nəzərdə tutulur. Bu zaman istehsal olunan izafi məhsulun müəyyən hissəsi istehsalın genişləndirilməsi üçün sərf olunur. Əvvəlki dövrə nisbətən az həcmdə təkrar istehsal isə, **natamam** təkrar istehsal hesab olunur. İqtisadiyyatın normal inkişafı üçün geniş təkrar istehsal xasdır. Çünki cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar cəmiyyət üzvlərinin tələbatı daim artır, yeniləşir. Daim artan, yeniləşən tələbatı ödəmək üçün nemət və xidmətlər istehsalını artırmaq və yeniləşdirmək lazımdır.

İctimai geniş təkrar istehsalın ekstensiv və intensiv tipləri vardır. **Ekstensiv tiptə** geniş təkrar istehsal, istehsal sahəsinin genişlənməsi hesabına həyata keçirilir. Yeni müəssisə (firma) tikilir, dəzgah və qurğuların sayı artırılır, əkin sahələri genişləndirilir, əlavə işçi qüvvəsi istehsala cəlb edilir və s. **İntensiv tiptə** isə istehsal sahəsi dəyişmədən, mövcudlardan daha səmərəli istifadə etmək hesabına daha çox məhsul və xidmət istehsal olunur. İnkişafın bu iki tipi tək-təklidə deyil, birgə fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu və ya digər dövrdə və ölkədə bu və ya digər tip aparıcı olur. Buna görə də iqtisadi

ədəbiyyatda intensiv tipli təkrar istehsal, ekstensiv tipli təkrar istehsal anlayışlarından istifadə olunur.

İctimai təkrar istehsal prosesində yaradılmış məhsul natural və dəyər quruluşuna malikdir. Natural quruluş dedikdə istehsal vasitələri və istehlak şeyləri olması nəzərdə tutulur. Buna müvafiq olaraq ictimai istehsal iki bölməyə ayrılır:

I-istehsal vasitələri istehsal edən sahələr;

II-istehlak şeyləri istehsal edən sahələr.

İctimai məhsulun dəyər quruluşunu nəzəriyyəçilər müxtəlif cür izah edirlər. K.Marksa görə həm ayrıca əmtənin, həm də ictimai məhsulun dəyər quruluşu istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin dəyərindən (c) və yeni yaradılmış dəyərdən (V+M) ibarətdir. Yeni yaradılmış dəyər isə zəruri məhsulun dəyərindən və izafi məhsulun dəyərindən ibarətdir.
 $W=C+V+M$

Hazırda geniş yayılmış iqtisadi fikrə görə ictimai məhsulun dəyər quruluşu dörd ünsürdən ibarətdir:

- a) istifadə xərcləri (u)
- b) amil xərcləri (f)
- c) əlavə xərclər (re)
- d) sahibkarın məcmu gəliri (D)

İstifadə xərcləri dedikdə məhsulun istehsalında istifadə olunmuş istehsal vasitələrinə çəkilən xərclər nəzərdə tutulur. Amil xərcləri dedikdə isə sahibkarın digər istehsal amillərinə çəkdiyi xərclər nəzərdə tutulur. Bunlara işçilərə verilən əmək haqqı, borc kapitalı müqabilində verilən faiz və torpaq rentası aid edilir.

Əlavə xərclər dedikdə avadanlıqların mənəvi aşınması ilə əlaqədar olan xərclər nəzərdə tutulur. Bu nəzəriyyəyə görə ictimai məhsulun dəyəri $W=U+F+V+D$

§ 2. İctimai təkrar istehsalın əsas nisbətləri (proporsiyaları)

Məlum olduğu kimi, canlı təbiətin müxtəlif hissələri, hadisələri arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə, qanunauyğunluq, nisbətlər mövcuddur. Canlı aləmin ən inkişaf etmiş hissəciyi olan insanın istehlakında da müəyyən nisbətlər vardır. Belə ki, bəzi məhsul və xidmətlər insanlara daha çox və tez-tez lazım olur, digərləri isə nisbətən az. Bəzilərindən isə heç istifadə etməsə də yaşayıb yarada bilir. Buna görə də məhsul və xidmətlərin istehsalında müəyyən nisbətlər gözlənilməlidir. Deməli, bu məhsul və xidmətləri istehsal edən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və cəhətləri arasındakı zəruri nisbətlərin gözlənilməsi, iqtisadiyyatın ahəngdar inkişafının zəruri şərtidir. Ölkə iqtisadiyyatının normal inkişafı bu nisbətlərin gözlənməsini, tənzimlənməsini tələb edir. İqtisadiyyatda gözlənilməsi zəruri olan əsas nisbətlərin qısa izahı aşağıdakı kimidir.

İctimai təkrar istehsalın ilk fazası olan istehsalla son fazası, məqsədi olan istehlak arasında müəyyən nisbət gözlənilməlidir. Yəni, cəmiyyətdə (xarici ticarət nəzərə alınmadan) cəmiyyət üzvlərinin tələbatını ödəməyə, müvafiq miqdarda məhsul və xidmətlər istehsal olunmalıdır. Bu nisbətin gözlənilməməsi, pozulması isə o deməkdir ki, bir tərəfdən cəmiyyətdə tələbatdan artıq nemət və xidmətlər istehsal olunmuş, təbii, əmək və maddi resurslar hədəf sərf olunmuşdur. Digər tərəfdən isə cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif məhsul və xidmətlərə olan tələbatı tam ödənilməmişdir. Əmtəə-pul münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində bu nisbət, yəni istehsalla istehlak arasındakı nisbət, tələblə təklif arasındakı nisbət kimi təzahür olunur.

İqtisadiyyatda gözlənilməsi zəruri olan digər nisbət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında və sahələri daxilində olan nisbətlərdir. Belə ki, iqtisadiyyatın normal inkişafı üçün sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və sairə sahələri arasında müəyyən nisbətlərin

gözlənməsi zəruridir. Bu sahələr canlı orqanizm olan iqtisadiyyatın müxtəlif üzvləri olmaqla bir-biri ilə qarşılıqlı, sıx əlaqəlidir. Sənayenin inkişafı kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və başqa sahələrin inkişafını tələb edir. Kənd təsərrüfatı isə sənayesiz, nəqliyyatsız və sairəsiz normal inkişaf edə bilməz. Bu nisbətlər sahələrin daxilində də gözlənilməlidir. Belə ki, hasilat sahələri inkişaf edibsə, emal sahələri də ona müvafiq olmalıdır. Kənd təsərrüfatında əkinçilik və heyvandarlıq sahələri bir-birinə müvafiq inkişaf etdirilməlidir və s.

İqtisadiyyatın müxtəlif cəhətləri olan əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında müəyyən nisbətənin olması tələb olunur. Belə ki, əmək məhsuldarlığı yüksəldikcə, əmək haqqı da artırılmalıdır. Lakin, əmək məhsuldarlığının artım sürəti nisbətən yüksək olmalıdır. Məsələn, əmək məhsuldarlığı 10% artıbsa, əmək haqqı 6-7% artırılmalıdır. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasındakı nisbətənin gözlənilməməsi də iqtisadiyyatda müəyyən çətinliklərin baş verməsinə səbəb olur.

İctimai təkrar istehsalın normal gedişi əhalinin pul gəlirləri ilə onlara satılacaq əmtəələr arasında müəyyən nisbətlərin gözlənilməsini tələb edir. Bu nisbətlərin gözlənilməməsi bəzi hallarda istehsal olunmuş əmtəələrin satılmasının çətinləşməsinə, digər hallarda isə « qızmış » pulların (yəni lazım oldu-olmadı hər şeyi olan) meydana gəlməsinə səbəb olur. Hər iki hal isə iqtisadiyyatın normal gedişinə mənfi təsir göstərir.

İqtisadiyyatın normal inkişafı milli gəlirin istehlak və yığıma gedən hissələri (mahiyəti §4-də izah olunacaq), ölkənin müxtəlif regionları və sairə arasında müəyyən nisbətlərin gözlənilməsini zəruri edir.

İqtisadiyyatda gözlənilməsi zəruri olan bu və ya digər nisbətlər əbədi deyildir. ETT, istehlakdakı dəyişikliklər və s. onların dəyişilməsinə səbəb olur. İnsanlar

öz fəaliyyətlərində daim pozulan nisbətləri tənziqləməyə cəhd göstərirlər.

§ 3. Milli sərvət, onun quruluşu və artım mənbələri

İctimai təkrar istehsal prosesi ölkənin malik olduğu milli sərvətin artmasına səbəb olur. **Milli sərvət dedikdə**, ölkənin malik olduğu təbii, maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Təbii sərvət dedikdə, cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətindən asılı olmayaraq mövcud olan və istifadə edilən sərvətlər nəzərdə tutulur. Bunlara bütün yeraltı və yerüstü sərvətlərlə birlikdə torpağı, günəşli, küləkli günlərin sayı, günəşin yerə verdiyi enerjisi, iqlim şəraiti, qabarma və çəkilmələri və sairəni misal göstərmək olar. Əvvəllərdə öyrəndiyimiz kimi, təbii sərvət tərkib hissələrinə görə tükənən və tükənməyən, bərpa olunan və bərpa olunmayanlara ayrılır. Milli sərvətdən istifadə edən hər bir şəxs bunu nəzərə almalı, tükənənlərdən daha səmərəli istifadə etməli, bərpa olunanları isə daha çox bərpa etmək qayğısına qalmalıdır. Çünki, bizdən sonra gələn nəsillər də onlardan istifadə etməlidirlər. Necə deyirlər, «yetiriblər yeyirik, yetirərik yeyərlər».

Milli sərvətin quruluş ünsürlərdən biri də maddi sərvətdir. Maddi sərvət dedikdə, cəmiyyət üzvlərinin (keçmiş və indiki) fəaliyyətinin nəticəsi olan maddi nemətlər nəzərdə tutulur. Maddi sərvət iqtisadi quruluşuna görə aşağıdakılardan ibarətdir:

a) cəmiyyətin malik olduğu əsas istehsal fondları: - bunlara ölkənin iqtisadi potensialı olan dəzgahlar, qurğular, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və s. aiddir.

b) cəmiyyətin malik olduğu tədavül və dövriyyə fondları:

- bunlara dövriyyə kapitalı, ünsürləri, tədavül dairəsində olan məhsul, pul vəsaitləri aid edilir.

c) cəmiyyətdə mövcud olan qeyri-istehsal əsas fondları:

- bunlara qeyri-istehsal sferasındakı binalar, qurğular, avadanlıqlar aiddir. Təhsil, səhiyyə müəssisələri, muzeylər, stadionlar və s. qeyri-istehsal əsas fondlar hesab olunur.

ç) cəmiyyət üzvlərinin şəxsi mülkiyyətində olan əmlak;

d) dövlətin sığorta və ehtiyat fondları.

Hər bir ölkə müəyyən miqdarda müxtəlif məhsullar, üzrə sığorta və ehtiyat fonduna, qızıl valyuta ehtiyatına malik olur.

Milli sərvətin tərkib ünsürlərindən biri də mənəvi sərvətdir. Mənəvi sərvətlərə cəmiyyət üzvlərinin elmi-texniki bilikləri, ixtisas səviyyələri, dünyagörüşləri, sağlamlıqları, xalqın mentaliteti və sairə daxildir. Mənəvi sərvətlər səviyyəsinin yüksək olması, iqtisadiyyatda daha yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsinin mühüm şərtidir.

Milli sərvətin artırılmasının əsas yolları aşağıdakılardır: təkrar istehsal prosesində ETT-nin nailiyyətlərindən daha geniş istifadə edilməsi; ictimai həyatın bütün sahələrində hərtərəfli qənaətin həyata keçirilməsi; cəmiyyət üzvlərinin elmi, texniki, ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsi və onların dünya görüşünün genişləndirilməsi; təkrar istehsal prosesinə daha çox yeni təbii sərvətlərin cəlb edilməsi; istehsalda quruluş dəyişiklərinin həyata keçirilməsi və s.

§ 4. Ümumi milli məhsul

Milli sərvətin müəyyən hissəsini Məcmu İctimai Məhsul, Ümumi Milli Məhsul, Ümumi Daxili Məhsul təşkil edir. Bu ifadələrdə ölkədə il ərzində istehsal olunmuş dəyərli nəzərdə tutulur. İl ərzində istehsal olunmuş dəyərlilərin bu müxtəlif adlarla adlandırılması, müxtəlif

nəzəriyyələrə və hesablanmasında istifadə olunan üsulların müxtəlifliyinə görədir.

Yaxın keçmişə qədər bütün sosialist təsərrüfat sistemində daxil olan ölkələrdə il ərzində istehsal olunan ümumi məhsulu Məcmu, İctimai Məhsul adlanırdı. Marksist nəzəriyyəsinə görə Məcmu İctimai Məhsul maddi istehsal sahələrində yaradılır. Bunlara sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, tikinti, yük nəqliyyatı, istehsala xidmət edən rabitə, ictimai iaşə aid edilirdi. Bu sahələrdə yaradılan məhsulun məcmusu ümumi ictimai məhsul hesab olunurdu. Məcmu ictimai məhsula aralıq məhsul da daxil idi. **Aralıq məhsul dedikdə**, istehsal prosesində istifadə olunan xammal, yanacaq, elektrik enerjisi, materiallar, alətlər nəzərdə tutular ki, bunların dəyəri istehsalın bir neçə mərhələsində təkrar-təkrar nəzərə alınır. Məsələn, pambığın dəyəri (qiyməti) pambıq təmizləmə müəssisəsinin ümumi məhsulunda, əyirici fabrikinin, boyama fabrikinin, toxuculuq müəssisəsinin, tikiş fabrikinin məhsulunda təkrar olaraq hesaba alınır. Bu hal da məcmu ictimai məhsulun təkrar hesablamalar hesabına şişməsinə səbəb olurdu. Son məhsul istehsalına qədər xammal, yanacaq və s. 8-10 dəfə, orta hesabla isə 4-5 dəfə təkrar hesablanırdı. Bu təkrar hesablamayı nəzərə almayan son ictimai məhsul məcmu ictimai məhsulla aralıq məhsul arasındakı fərq kimi hesablanırdı $SİM = MİM - AM$.

Maddi əşya quruluşuna görə son ictimai məhsul istehlak şeylərindən və istehsal təyinatlı məhsullardan ibarətdir. İstehsal təyinatlı məhsullara il ərzində sıradan çıxmış əmək alətlərini əvəz edən və yığım üçün istifadə olunan məhsullar aiddir. Dəyər quruluşuna görə isə ödəmə fondundan və yeni yaradılmış dəyərdən–milli gəlirdən ibarətdir.

Funksional formasına görə, ictimai məhsul aralıq və son məhsulla yanaşı zəruri və izafi məhsuldan ibarətdir. Zəruri məhsul dedikdə maddi istehsal sahələrində çalışanların və onların ailə üzvlərinin yaşaması üçün zəruri

olan məhsul nəzərdə tutulur. İzafi məhsul dedikdə isə cəmiyyətin digər üzvlərinin yaşaması üçün zəruri olan məhsul nəzərdə tutulur.

1988-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə məcmu ictimai məhsul BMT tərəfindən statistik məlumatlarda istifadə edilən milli hesab sistemi vasitəsilə hesablanır. Milli hesablar sisteminin əsas göstəriciləri məcmu (ümumi) Milli Məhsul, məcmu (ümumi) daxili məhsul, xalis milli məhsul, milli gəlirdir. Ümumi (məcmu) milli məhsul dedikdə, ölkənin malik olduğu istehsal amillərindən istifadə edilərək son, istehlak üçün yaradılan məhsul və xidmətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Ümumi milli məhsul iqtisadi mahiyyətinə görə son ictimai məhsula müvafiqdir, lakin qeyri-maddi xidmətlər dəyərinə ondan çoxdur. Ümumi milli məhsul il ərzində istehsal edilmiş son məhsul və xidmətlərin bazar qiymətləri ilə ifadə olunmasıdır.

Ümumi daxili məhsul (ÜDM) isə ümumi milli məhsulun (ÜMM) şəkil dəyişməsi olub, ölkədə il ərzində istehsal olunmuş son məhsul və xidmətlərin bazar qiymətlərinin məcmusu kimi hesablanır. ÜDM-da milli mənsubiyyəti nəzərə alınmadan ölkə daxilində yerləşən bütün təsərrüfatların istehsal etdikləri son məhsul və xidmətlərin bazar qiymətlərinin məcmusudur. **ÜMM-da isə heç bir ərazi əlaməti nəzərə alınmadan milli müəssisələrdə istehsal olunmuş son məhsul və xidmətlərin bazar qiymətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur.** Bunlar arasında olan fərq ölkə daxilində xaricilərin (məs, ABŞ) əldə etdiyi gəlirlərlə xarici ölkələrdə bu ölkə (məs, Azərbaycan) vətəndaşlarının əldə etdiyi gəlirlər arasındakı fərqdən ibarətdir. ÜMM-la ÜDM arasındakı fərq adətən «ÜDM-un 1 %-i səviyyəsində olur. Müxtəlif ölkələrdə bu göstəricilərdən bu və ya digərindən istifadə olunur. ABŞ və Yaponiyada əsas göstərici kimi ÜMM, bir çox digər ölkələrdə isə ÜDM göstəricisindən istifadə olunur. İstər ÜMM, istərsə də ÜDM əsasən üç metodla hesablanır.

Birincisi, sahə metoduna görə, yəni ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsal olunmuş əlavə dəyərlərin həcmi kimi, ikincisi, xərc metoduna görə, bu zaman il ərzində istehsal edilmiş əmtəələrin alınmasına sərf edilmiş bütün xərclərin məcmusu nəzərə alınır, **üçüncüsü**, gəlir metoduna əsasən, il ərzində ölkədə istehsal edilmiş əmtəələrdən əldə edilən gəlirlər nəzərə alınır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və KİU-də nominal və real ÜDM ifadələrinə rast gəlmək mümkündür. Nominal ÜDM dedikdə qiüvvədə olan (cari ilin bazar) qiymətlərlə hesablanmış, ÜDM nəzərdə tutulur. Qiymətlərin dəyişməsinə görə dəqiqləşdirilmiş və ya baza qiymətlərinə görə hesablanmış ÜDM real adlanır. Real ÜDM hesablamaq üçün nominal ÜDM inflyasiyanın təsirindən təmizləmək, yəni qiymətlərin indeksasiyasını tətbiq etmək lazımdır.

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin təhlilində adam başına düşən ÜDM göstəricisi əsas götürülür. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 10-12 min ABŞ dollarından yuxarı, inkişaf etməklə olan ölkələrdə isə bundan aşağıdır.

Milli hesablar sisteminin göstəricilərindən biri də xalis milli məhsuldur. Xalis milli məhsul (XMM) ümummilli məhsuldan amortizasiya ayırmalarını çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissədir.

Makroiqtisadi göstəricilərdən biri olan milli gəlir də milli hesablar sisteminin göstəricilərindən biridir. Milli gəlir əhalinin real vəziyyətini əks etdirən əsas göstəricidir. Buna görə də müxtəlif dövrlərdə yaşamış nəzəriyyəçilər onun mahiyyətini şərh etməyə cəhd göstərmişlər. 1664-cü ildə U.Petti İngiltərə əhalisinin gəlirləri və xərcləri balansını tərtib etmiş və bunun əsasında da milli gəliri əhalinin əmək və əmlakdan (torpaq, evlər, kapital) əldə etdiyi gəlirlərin məcmusu hesab etmişdir. A.Smit və D.Rikardo isə məcmu məhsuldan istehsal vasitələrinin dəyərini çıxıldıqdan sonra, yerdə qalan hissəni milli gəlir adlandırdılar. K.Marksa

görə isə milli gəlir maddi istehsalda çalışan maddi işçilərin yaratdıqları yeni dəyərdir. Müasir dövrdə nəzəriyyəçilərin çoxu milli gəlir haqqında Jan Batist Seyin fikrinə tərəfdardırlar. O, belə hesab edirdi ki, dəyər və faydalılıq istehsalın üç amilinin (əmək, kapital, torpaq) xidmətinin nəticəsidir. Bu üç amilin sahiblərinin əldə etdiyi gəlirlərin məcmusu, milli gəlir hesab oluna bilər. Deməli, gəlir əldə edən hər kəs milli gəlir yaradır.

Müasir statistik hesablamalarda da milli gəlirin hesablanması, bu nəzəriyyəyə əsasən həyata keçirilir. Xalis milli məhsuldan biznes üçün dolayı vergilər (aksizlər, gömrük rüsumları və s.) çıxdıqdan sonra, yerdə qalan hissə milli gəlir hesab olunur. İqtisadi ədəbiyyatda istehsal və istehlak olunmuş milli gəlir fərqləndirilir. İstehsal olunmuş milli gəlir XMM-dan dolayı vergilər çıxdıqdan sonra yerdə qalmış hissədir. Bundan da təbii fəlakətlərin törətdiyi itkilər, xarici ticarət saldosunun fərqi, məhsul itkiləri çıxdıqdan sonra yerdə qalan hissə istifadə olunmuş milli gəlir hesab olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ifadələrinə də rast gəlmək mümkündür. Milli gəlirin bölgüsü dedikdə, onun yaradıldığı sahələrdə mülkiyyətçilər və işçilər arasında bölgüsü nəzərdə tutulur, yenidən bölgü dedikdə isə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, ölkənin regionları arasında bölgüdür. Milli gəlirin getdikcə daha çox hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülür.

İstifadə olunan milli gəlir istehlak və yığım fonduna ayrılır. İstehlak fondu cəmiyyət üzvlərinin şəxsi istehlakına, yığım fondu isə istehsalın genişləndirilməsinə sərf olunur. Milli gəlirin istehlak və yığım fondları arasında da müəyyən nisbət olmalıdır. Milli gəlirin 70-90 %-i istehlaka, 10-30 %-i isə yığma yönəldilir. Milli gəlirin bu iki hissəsi arasındakı nisbət pozulması iqtisadiyyatda müəyyən xoşagəlməz halların baş verməsinə səbəb olur. Yığım fondu

hesabına istehlakın genişləndirilməsi yığımın azalmasına və gələcəkdə artmış istehlakın ödənilməsində çətinliklərin baş verməsinə səbəb olar. Əksinə, istehlak fondu hesabına yığımın artırılması istehlakın zəifləməsinə və lazımsız əsas kapital ünsürlərinin tikilib quraşdırılmasına səbəb olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli gəlirin istehlak və yığım fondu arasında nisbət, iqtisadiyyatın mütəmadi inkişafı üçün gözlənilməsi zəruri olan nisbətdəndir. Müəyyən dövrlərdə yığma gedən hissənin çox olması, iqtisadi inkişafın yüksək sürətli olmasına imkan yaradır.

Cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsi istehlaka yönəldilən milli gəlirin həcmindən bilavasitə asılıdır. Buna görə də milli gəlirin ümumi həcmi, adambaşına düşən milli gəlirin artırılması, hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətidir. Milli gəlirin artırılması yolları da milli sərvətin artırılması yolları ilə demək olar ki, eynidir.

Milli gəlirin artımı əhalinin maddi rifahını, həyat səviyyəsinin artımına səbəb olsa da, bunların artımları heç də uyğun gəlmir. Belə ki, müəyyən dövr ərzində (10-15 il) milli gəlirin iki dəfə artması əhalinin rifahının iki dəfə artmasına səbəb olmur. Bu fərqlənmə çox müxtəlif səbəblərdən də ola bilər. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

- Milli gəlirin artımı əhalinin gəlirlərinin artımına səbəb olsa da, qiymətlərin, vergilərin və s. əks artımı əhalinin rifahının milli gəlirin artımından geri qalmasına səbəb olur.

- Milli gəlirin artımı əhalinin sayının artması hesabına da ola bilər ki, bu şəraitdə əhalinin maddi rifahı artmır. Buna görə də adambaşına düşən milli gəlir onun ümumi həcmindən daha realdır.

- Milli gəlirin istər ümumi, istərsə də adambaşına düşən hissəsi statistik göstəricidir. Milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prinsipindən asılı olaraq onun çox hissəsi

az miqdarda əhalinin sərəncamına keçdiyi üçün əhalinin çox hissəsinin vəziyyəti yaxşılaşmaya bilər.

- Milli gəlirin artmasına baxmayaraq dövlət xərclərinin (hərbiiləşdirmə, investisiya və s.) artması nəticəsində əhalinin çox hissəsinin maddi rifahı dəyişməyə bilər.

- Milli gəlirin artması iş vaxtının (iş günü, iş həftəsi, iş ili) artırılması iş şəraitinin pisləşməsi hesabına baş verərsə, əhalinin rifahının pisləşməsinə səbəb ola bilər.

- Milli gəlirin artması tükənən, əvəz olunmayan sərvətlərin hədsiz istehlakı və ətraf mühitin çirklənməsi hesabına baş verərsə əhalinin rifahının yaxşılaşmasından söhbət gedə bilməz.

- Bəzi hallarda, milli gəlirin həcmi insanların əvvəllər özləri gördükləri işləri indi başqalarına gördürüb, haqq ödədikləri halda, şişirdilir. Məsələn, evdar qadınlar məhsul və xidmətlərin istehsalı sahələrinə qayıtdıqda əvvəllər özləri gördükləri işi başqalarına gördürür və haqqını ödəyir. Bununla da eyni vəsait milli gəlirə iki dəfə daxil edilir. Bir dəfə evdar qadının işdən aldığı gəlir kimi, ikinci dəfə ev işlərini görən gəliri kimi milli gəlirə daxil olur. Birja oyunları, möhtəklik də milli gəlirin şişirdilməsinə səbəb olur.

§ 5. İctimai məhsulun reallaşdırılması

Əmtəə istehsalının hökmranlığı şəraitində istehsal olunmuş əmtəənin reallaşdırılması, yəni onların pula çevrilməsi çətin məsələdir. Çünki, xüsusi və çox mülkiyyətçiliyin hökmranlığı şəraitində milli sərvətin, o cümlədən, milli gəlirin çox hissəsi məhdud miqdarda şəxslərə mənsub olur. Cəmiyyətin çox hissəsinin malik olduğu pul vəsaiti tədavül dairəsində olan əmtəələri satın

almaq üçün kifayət etmir. Buna görə də reallaşma problemi bir çox nəzəriyyəçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Ölkədə yaradılan ictimai məhsul reallaşdırılması problemi ilə ilk dəfə fransız iqtisadçısı Fransua Kene məşğul olmuşdur. O, bu prosesini 1758-ci ildə çapdan çıxmış «İqtisadi cədvəl»ində nümayiş etdirmişdi. Onun fikrincə, ölkədə istehsal olunan 2 milyardlıq izafi məhsul üç sinif arasında aşağıdakı kimi reallaşdırılır:

1) Torpaq sahibləri fermerlərdən bir milyardlıq renta alırlar;

2) sonra bu məhsula «barsız sinifdən (sənayeçilər, sənətkarlar, tacirlər və s.) bir milyardlıq sənaye məhsulları alır;

3) «Barsız» sinif əldə etdiyi bir milyard müqabilində fermerlərdən ərzaq məhsulları alır;

4) fermerlər «barsız»lardan bir milyardlıq sənətkarlıq məhsulları (alətlər, avadanlıqlar) alırlar;

5) nəhayət, «barsız»lar bu bir milyarda fermerlərdən xammal alırlar.

İctimai məhsulun reallaşdırılması problemi ilə K.Marks da məşğul olmuşdur. O, bu problemi araşdırarkən bəzi elmi sərf-nəzərlər etmişdir. Məsələn, cəmiyyət yalnız mülkiyyətçilərdən (kapitalistlərdən) və mizdli işçilərdən ibarətdir; ictimai istehsal iki bölmədən:

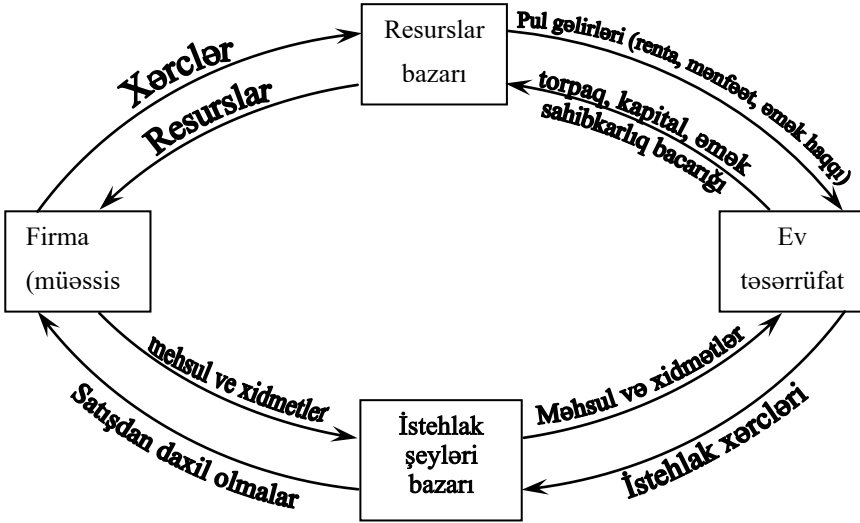
I istehsal vasitələri istehsalı,

II istehlak şeyləri istehsalı sahələrindən ibarətdir; əsas kapital ünsürləri ilə ərzində tamamilə istehlak olunur; izafi dəyər norması-100 %-dir; sahələr arası və sahələr daxili nisbətlər dəyişmir və s.

İctimai məhsulun reallaşdırılması probleminə V.İ.Lenin də nəzər yetirmişdir. O da K.Marksın təkrar istehsal nəzəriyyəsinə əsaslanmış, lakin ondan fərqli olaraq ictimai

təkrar istehsalda texniki tərəqqini nəzərə almaqla reallaşmanı izah etmişdir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda isə ictimai məhsulun reallaşdırılması problemi məhsulların və gəlirlərin dövrünü kimi izah olunur ki, bunun da sxematik təsviri aşağıdakı kimidir.

Bu dövrün prosesində əmtəələr (məhsul və xidmətlər) və gəlirlər bir-birinə əks istiqamətdə hərəkət edir. Məsələn, cəmiyyətin özəyi olan ev təsərrüfatları resurslar bazarına iş qüvvəsi, torpaq, kapital çıxarır və bunun müqabilində gəlir əldə edir. Bu gəlirlərlə istehlak şeyləri bazarından məhsulları satın alır. İqtisadiyyatın ilk təsərrüfat vahidi olan firma (müəssisə) resurslar və istehlak şeyləri bazarına öz məhsul və xidmətlərini çıxarmaqla, oradan gəlir əldə edir. Digər tərəfdən isə bu gəlirlər müqabilində oradan özünə lazım olan məhsul və xidmətlər əldə edir. Bütün bunların nəticəsində isə bazarın tələbinə müvafiq olaraq, istehsal

olunmuş məhsul və xidmətlər bazar vasitəsilə reallaşdırılır. Nəzəri cəhətdən çox sadə və asan həll olunması təsvir olunan bu hadisə, real həyatda çox mürəkkəbdir. Mülkiyyətçilərin sərvət hərisliyi ictimai təkrar istehsalın zəruri nisbətlərinin gözlənilməməsi, reallaşmanı xeyli çətinləşdirir. Bu isə iqtisadi inkişafın normal gedişinə mənfi təsir göstərir və iqtisadiyyatda müəyyən «xəstəliklərin» baş verməsinə səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatının bu çatışmamazlıqların müəyyən qədər qarşısının alınmasında dövlət müəyyən rol oynadığı üçün müasir nəzəriyyəçilərin bəziləri bu formaya dövləti də daxil edirlər.

XX FƏSİL. İCTİMAİ TƏKRAR İSTEHSAL SİSTEMİNDƏ QEYRİ-İSTEHSAL SAHƏLƏRİNİN ROLU

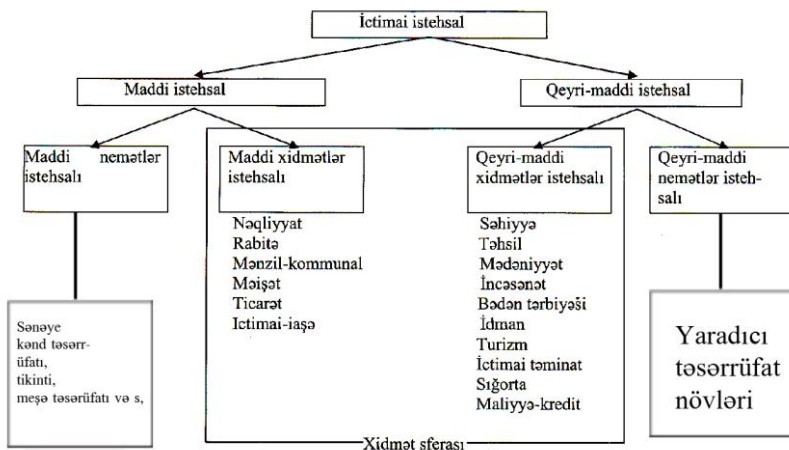
§1. Maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin xüsusiyyətləri

Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal sahələrindən ibarətdir. Maddi istehsal

sahələrində maddi nemətlər və maddi xidmətlər istehsalı həyata keçirilir. Maddi nemətlər dedikdə, maddiləşmiş, müəyyən bir fiziki forma almış istehsal vasitələri və istehlak şeyləri nəzərdə tutulur. Maddi istehsal sahələrində maddi xidmətlər də istehsal olunur. Bunlara nəqliyyat, rabitə, mənzil-kommunal, məişət, ictimai-iaşə, ticarət sahələri aiddir. Bu sahələrdə əsasən (ictimai iaşə və məişətin müəyyən hissəsindən başqa) yeni məhsullar yaradılmır, lakin onların dəyərinin artması həyata keçirilir. Bu sahələrdə tətbiq olunan ictimai əməyin əsas vəzifəsi, cəmiyyət üzvlərinə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı xidmət göstərməkdən ibarətdir.

Qeyri-maddi istehsal sahələri isə qeyri-maddi nemətlər istehsalı və qeyri-maddi xidmətlər istehsalı sahələrindən ibarətdir. Bu sahələrdə cəmiyyət üzvlərinə qeyri-maddi xidmətlər (səhiyyə, təhsil, incəsənət və s.) göstərilir və qeyri-maddi nemətlər (ədəbiyyat və incəsənət əsərləri) istehsal olunur. Bu sahələrdə təsir obyektini insan, insanın həyat fəaliyyətinin sosial şərtləri və ictimai orqanizm olan cəmiyyətdir. Bu sahələrdə fəaliyyət göstərənlər ya mənəvi nemətlər yaradır, ya da qeyri-istehsal xidmətləri yaradır və onu reallaşdırırlar.

İctimai istehsalın sxematik təsviri aşağıdakı kimidir.

Şəkil 20.1

Maddi və qeyri-maddi sahələr müəyyən xarakterik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Maddi istehsal sahələrinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- bu sahələrdə insan təbiət maddələrinə dəyişdirici təsir göstərir, təbiət maddələrini öz məqsədinə lazım olan şəkllə, formaya salır;
- bu sahələrdə yeni məhsulların yaradılması prosesində istifadə edilmiş istehsal vasitələrinin dəyəri, canlı əməklə məhsula keçirilir və məhsula yeni dəyər əlavə olunur;
- bu sahələrin məhsulunun istehsalı və istehlakı zaman və məkan, kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə fərqli olur;
- bu sahələr bütün digər sahələrin maddi əsasını təşkil edir.

Qeyri-istehsal sahələrində yaradılan xidmətlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- Bu sahələrin fəaliyyəti ilk növbədə insan amilinin fəallaşmasına şərait yaradır. Buna görə də bu sahələr sosial sahə adlanır;

- Bu sahələrdə əmək prosesi yaradıcı, yüksək intellektual xarakter daşıyır. Bu sahələr yüksək əmək tutumluğu ilə fərqlənir;

- Bu sahələrdə xidmətlərin istehsalı və istehlakı zaman və məkan etibarilə üst-üstə düşür. Bu sahələrdə yaradılan xidmətləri toplamaq, onları bir yerdən başqa yerə aparmaq mümkün deyil.

- Bu sahələrdə yardımcı əməyin nəticələri şəxsi istehlaka və qeyri-istehsal təyinatlı ictimai istehlaka xidmət edir;

- Bu sahələrin əksəriyyəti ictimai nemətlər yaradan sahə, bazar mexanizminin məhdudluğu sahəsidir, Onları büdcədən maliyyələşdirilmə sahəsi kimi baxmaq olar. Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, müdafiə, ictimai aşıyışı qorumaq və s. belə sahələr hesab olunur.

- Bu sahələrin xarakterik cəhətlərdən biri də bu sahələrdə istifadə olunan maddi vəsaitlərin (alətlər, avadanlıqlar və s.) dəyəri əməyin nəticələrinin üzərinə keçirilmir, tətbiq olunan əmək, yeni dəyər yaratmır. Bunlara baxmayaraq, həmin sahələrdə tətbiq olunan əmək qiymətləndirilir və müəyyən qiymətə malik olur.

İctimai istehsalın bu iki sahəsinin xüsusi çəkisi cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində xeyli fərqli olmuşdur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər maddi istehsal sahəsinin xüsusi çəkisi xeyli yüksək idi. XX əsrin ortalarından başlayaraq, qeyri-istehsal sahələri sürətlə inkişaf etmişdir. Bu proses ictimai istehsalın humanistləşməsinin genişlənməsilə

əlaqədar idi. Bunun nəticəsidir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə UDM-un 60-80%-i sosial sahədə yaradılır.

§2. Xidmətlərin mahiyyəti və təsnifatı

Müasir dövrdə BMT-nin millətlərarası statistik hesablaşmalar sistemində bütün iqtisadi sahələr (o, cümlədən maddi və qeyri-maddi) üç sektora bölünür. Birinci sektor təbii sərvətlərin hasilatı ilə əlaqədar hasilat sektoru adlanır. Buraya hasilat sənayesi sahələri, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq sahələri aid edilir. İkinci sektora hasilat sferasının məhsullarını emal edən sahələr aid edilir və emal sferası adlanır. Üçüncü sektora (sferaya) isə xidmət sahələri aid edilir. Buraya həm istehsala xidmət edən, həm də qeyri-istehsala xidmət edən sahələr aid edilir.

Xidmət-məqsədəuyğun əmək fəaliyyətidir ki, onun nəticələri insanın bu və ya digər tələbatını ödəyən faydalı təsir kimi təzahür edir. K.Marksın fikrincə, “xidmət hər bir əmtəə kimi əməyin xüsusi istehlak dəyərindən başqa bir şey deyildir, lakin bu əməyin spesifik istehlak dəyəri burada ona görə “xidmət” deyilən xüsusi bir ad almışdır ki, o, bir əşya kimi deyil, bir fəaliyyət kimi xidmət göstərir.

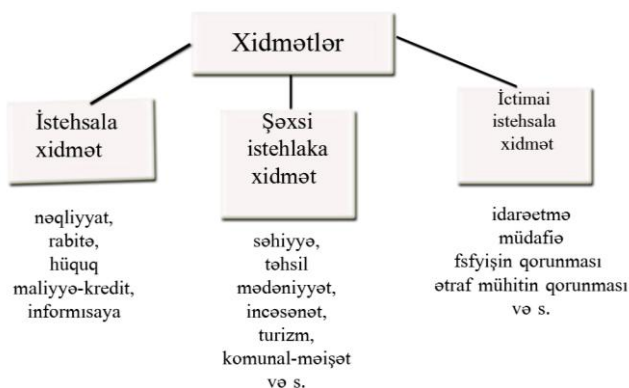
Xidmətlər (sektoruna, bölməsinə) həm maddi (istehsal təyinatlı), həm də qeyri-maddi (qeyri-istehsal təyinatlı) xidmətlər aid edilir. Maddi (istehsal təyinatlı) xidmətlər özləri də iki cür olur. İstehsala xidmət edənlər- bunlara istehsala xidmət edən nəqliyyat, rabitə, istehsal avadanlıqları, qurğuların və s. təmiri, istehsala xidmət edən hüquq, maliyyə-kredit xidmətləri aid edilir. Maddi xidmətlərin digər hissəsinə-şəxsi istehlaka xidmət edənlər aid edilir. Bunlara ticarət, məişət, ictimai-iaşə, ev avadanlıqların, cihazların təmiri və s. aiddir. Əvvəldə göstəriləyi kimi, istehsal təyinatlı xidmətlərin göstərilməsi prosesində, əsasən, yeni maddi nemətlər

yaradılmır, lakin mövcud olanlara dəyərin əlavə edilməsi, itirilmiş istehlak dəyərlərinin bərpa olunması həyata keçirilir. Əvvəlki cümlədə əsasən sözü ona işarədir ki, ictimai işə və məişətin bəzi xidmətləri yeni məhsulların istehsalına səbəb olur. Məsələn, işə müəsisələrində xörəklər bişirilir, bəzi məişət xidmətləri nəticəsində paltar, ayaqqabı tikilir, mebel hazırlanır və s.

Qeyri-maddi (qeyri-istehsal təyinətli) xidmətlər də iki qismə ayırırlar: şəxsi istehlak təyinətli, ictimai istehlak təyinətli. Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət və s.xidmətləri şəxsi istehlak təyinətli xidmətlər hesab olunurlar.

Xidmətlərin bu kimi təsnifatı ilə yanaşı daha bir təsnifata da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, funksional formalarına görə xidmətlər: istehsala xidmət edənlər, şəxsi istehlaka xidmət edənlərə və ictimai istehlaka xidmət edənlərə ayrılır. Bunları cədvəl şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 20.2

Şəxsi və ictimai istehlaka xidmət edən sahələrin məcmusu sosial sahə hesab olunur. Çünki bu sahələrin fəaliyyəti bilavasitə insan amilinin fəallaşmasına, insan kapitalının formalaşmasına səbəb olur.

§3. Qeyri-istehsal sahələrində iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı ictimai istehsalın sosial istiqamət olması ilə əlaqədar, qeyri-istehsal sahələrinin rolu xeyli artır. Buna görə də nəzəriyyəçilər bu sahələrdə iqtisadi münasibətlərin xarakterinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışlar. Bu sahələrdə iqtisadi münasibətlərin xarakteri haqqında nəzəriyyəçilərin fikirləri xeyli müxtəlifdir. Belə ki, bəziləri bu sahələri iqtisadi münasibətlərə daxil etməyin əleyhinə çıxır, digərləri bu sahələrdə sərf olunan əməyi də qeyri-məhsuldar hesab edir. Bəziləri də bu sahələrdə sərf olunan əməyi də məhsuldar əmək hesab edir və s.

Bəziləri isə bu sahələrdə ki iqtisadi münasibətləri maddi istehsal sahələrindəki münasibətlərlə eyniləşdirilir. Onların fikrincə məhz maddi istehsal sahəsindəki iqtisadi fəaliyyət və bununla əlaqədar olan iqtisadi münasibətlər cəmiyyətin həyatının maddi əsasını təşkil edir. Bu müstəvidən çıxış edərək, qeyri-istehsal sahələrindəki iqtisadi münasibətləri nəzərdən keçirək.

Bildiyimiz kimi, hər bir cəmiyyətin, iqtisadi sistemin iqtisadi əsasını istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Əgər cəmiyyətin iqtisadi əsasını da istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin əsas forması çıxış edirsə, bu qanunauyğunluq həm maddi istehsal sahələrinə, həm də qeyri-maddi istehsal sahələrinə aiddir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, maddi istehsal sahələri üçün bu, ilkin, qeyri-

istehsal sahələrində törəmədir. Maddi istehsal sahələrində hakim mülkiyyət forması necədirsə, qeyri-istehsal sahələrində də onun kimi olur. Məsələn, inzibati-amirlik sistemində maddi istehsal sahələrində mülkiyyətin hakim forması ictimai (dövlət) mülkiyyəti olduğu kimi, qeyri-istehsal sahələrində də ictimai (dövlət) mülkiyyəti hökmranıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə mülkiyyətin müxtəlif formaları mövcud olduğu üçün, qeyri-istehsal sahələrində də mülkiyyət müxtəlifliyi mövcud olur. İstər təhsil, istər səhiyyə və s. sahələrdə dövlət müəsisələri ilə yanaşı, özəl mülkiyyət müəsisələri də mövcud olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində intellektual mülkiyyət hüququ xüsusi ciddiliklə mühafizə olunur.

Əmək münasibətlərində də proses maddi istehsal sahələrində olduğu kimidir. Maddi istehsal sahələrində maddi əməkdan istifadə olunduğu kimi, qeyri-istehsal sahələrində də maddi əməkdan istifadə olunur.

Bölgü münasibətlərində də vəziyyət maddi istehsal sahələrində olduğu kimidir. Burada da məhsulun bölgüsü kapitala görədir. Yəni, kimin kapitalı çoxdursa, milli gəlirin də çox hissəsi ona çatır. Fərq isə ondan ibarətdir ki, qeyri –maddi istehsal sahəsində çalışanlar, milli gəlirin yenidən bölgüsü nəticəsində öz paylarını alırlar.

Qeyri-istehsal sahələrində rəqabət və digər iqtisadi münasibətlər də, maddi istehsal sahələrində olduğu kimidir. Bu sahələrdə çalışan, istər intellektual mülkiyyət sahibləri, istərsə də digər işçilər özlərinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, kapitalarını artırmaq uğrunda rəqabət mübarizəsi aparırlar.

Qeyri-istehsal sahələrində bazar münasibətləri müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, maddi istehsal sahələrində bazar münasibətləri tam hökmran olduğu halda, qeyri-maddi istehsal sahələrində bazar münasibətləri ilə yanaşı, qeyri-bazar münasibətləri də mövcud olur. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində müəyyən səviyyəli təhsil, tibb və digər sosial

xidmətlər cəmiyyət üzvlərinə pulsuz göstərilir. İqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisindən asılı olaraq, müxtəlif ölkələrdə pulsuz xidmətlərin xüsusi çəkisi də xeyli müxtəlifdir. Bununla bərabər bu sahələrdə pullu, ödənişli xidmətlər daha çox üstünlük təşkil edir.

Sosial zəmanət verən minimumdan əlavə olan pullu xidmətlər bazar bölməsinə daxil edilir və əhalinin gəlirləri artdıqca, onların da xüsusi çəkisi çoxalır. Bazar iqtisadiyyatına keçdikcə büdcə təşkilatlarının göstərdikləri bəzi pulsuz xidmətlər də pullu xidmətlərlə əvəz olunur. Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi kooperativ və fərdi əmək fəaliyyəti sahələrində pullu xidmətlərin göstərilməsi üçün daha yaxşı şərait yaradır. Dövlət mülkiyyəti çərçivəsində xidmətlərin bazar bölməsinin yaradılması mülkiyyət obyektlərinin icarəyə verilməsi vasitəsilə inkişaf etdirilir. Bütün müxtəlifliklər cəmiyyət üzvlərinin xidmətlərə olan tələbatlarının daha dolğun və keyfiyyətli ödənilməsinə təmin edir.

§4. Maddi və qeyri-maddi sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi

İctimai istehsalın bu iki sahəsi: maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqələr cəmiyyət inkişaf etdikcə daha da genişlənir və inkişaf edir. Belə ki, bəşəriyyətin inkişafının ilk çağlarında insanlar müəyyən xidmətləri özləri həyata keçirir, sonralar bu xidmətlər ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən görülür, daha sonralar isə xidmət göstərən ayrı-ayrı sahələr meydana gəlir. Məsələn, əvvəllər insanlar özlərinin geyim əşyalarını özləri hazırlayırdı, sonralar bunlar ixtisaslaşmış şəxslər tərəfindən hazırlanırdı, daha sonra isə bu işlərlə məşğul olan sahələr meydana gəlirdi. Təhsil, səhiyyə, incəsənət və s. sahələrdə də inkişaf bu cür getmişdir. İctimai əmək bölgüsünün nəticəsi olan bu proses ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bu sahələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə, əsasən, aşağıdakı formalarda mövcud olur. Bir tərəfdən, maddi sahələrdə istehsal olunan maddi əşyalar qeyri-istehsal sahələrində tətbiq olunaraq istehsal qeyri-maddi xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə maddi istehsal sahələrində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bu sahələrdə çalışanların ixtisar olunmasına və onların qeyri-istehsal sahələrinə keçmələrinə şərait yaradır.

Qeyri-istehsal sahələri də öz növbəsində, maddi istehsal sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, bir tərəfdən maddi istehsal sahələrinin məhsullarından istifadə edərək bu sahələr üçün bazar rolunu oynayır. Digər tərəfdən, maddi istehsal sahələri üçün ixtisaslı işçi qüvvəsi hazırlayaraq, bu sahələrdə məhsul və xidmətlərin istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olur.

Maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin birgə və qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində, cəmiyyət üzvlərinin maddi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi insanların orta ömür müddətinin artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində orta ömür ABŞ-da 47, Azərbaycanda 27, dünyada orta hesabla 35 il olduğu halda, XX əsrin sonunda, 2000-ci ildə bu göstərici ABŞ-da 77, Azərbaycanda 71,8, dünyada isə 50 il olmuşdur.

Bəşəriyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, maddi və qeyri-maddi sahələrin ölkə iqtisadiyyatında tutduğu xüsusi çəkisi də dəyişir. Bu müsbət meyl bir tərəfdən qeyri-istehsal sahələrində çalışanların sayının sürətlə artmasında, digər tərəfdən ÜDM-un getdikcə daha çox hissəsinin xidmət sahələrində istehsal olunmasında özünü göstərir. Bu proses inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında özünü daha aydın hiss etdirir. Bu ölkələrdə ÜDM-un 60-80 %-i xidmət sahələrində istehsal olunur.

Ölkə iqtisadiyyatında xidmət sahələri məhsulunun xüsusi çəkisinin artması müəyyən dərəcədə bazar iqtisadiyyatı ölkələrində istifadə edilən Milli Hesablar Sistemi (MHS) ilə

əlaqədardır. Belə ki, makroiqtisadi hesablamalarda tətbiq olunan MHS, planlı iqtisadiyyat ölkələrində tətbiq olunmuş xalq təsərrüfatı balansı sistemindən fərqlidir.

Əvvəllər bu ölkələrdə tətbiq olunmuş xalq təsərrüfatı balansı sistemi iqtisadi nəzəriyyə klassiklərinin (A.Smit, K.Maks) əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu nəzəriyyəyə görə, məcmu ictimai məhsul və onun tərkib hissəsi olan milli gəlir maddi istehsal sahələrində yaradılır, qeyri-istehsal sahələri isə bunların yenidən bölüşdürülməsində və istifadəsində iştirak edir. Xalq təsərrüfatı balansı sistemi maddi və qeyri-maddi sahələrin mövcudluğunu qəbul edirdisə də, hesablamalarda qeyri-maddi sahələrin məhsullarının (xidmətləri) nəzərə alınmırdı.

Müasir hesablamaların əsaslandığı MHS isə istehsalın geniş konsepsiyasına güvənir. Bu konsepsiyaya görə, istər ÜDM, istərsə də milli gəlir, maddi və qeyri-maddi sahələrində istehsala çəkilən xərclər və ya istehsalçıların əldə etdikləri gəlirlərə əsasən hesablanır. Bu hesablamalarda pullu və pulsuz xidmətlərin hesablanması müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, pullu xidmətlərin dəyəri maddi xərclər, əmək haqqı və gəlirlə müəyyən olunur. Pulsuz xidmətlərin gəlirləri isə cari maddi xərclər və əmək haqqı fondunun cəmi kimi hesablanır.

Sonda onu da qeyd edək ki, xidmət sahələrinin sürətli inkişafı cəmiyyətin inkişafında müsbət haldır. Bu prosesin mütərəqqi olmasını XIX əsrin ortalarında K. Marks qeyd etmişdir. Onun yazdığı kimi, milli sərvətlərin bərabərliyi şəraitində məhsuldar əhali (maddi istehsal sahələrində işləyənlər) qeyri-məhsuldar əhaliyə (qeyri-istehsalda çalışanlar) nisbətən az olan ölkə, daha zəngindir. Buna səbəb, həmin ölkədə ictimai əmək məhsuldarlığının daha yüksək olmasıdır.

XXI FƏSİL. İQTİSADİ ARTIM

§ 1. İqtisadi artımın mahiyyəti, məqsədi və tipləri

Hər bir ölkədə geniş təkrar istehsal prosesinin nisbətən uzun müddət davam etməsi, iqtisadiyyatda yeni keyfiyyət halının, iqtisadi artımın baş verməsinə səbəb olur. İqtisadi artım dedikdə əhalinin tələbatını ödəmək üçün məhsul və xidmətlərin əvvəlki dövrə nisbətən çox və keyfiyyətli istehsal olunması nəzərdə tutulur. İqtisadi artım iqtisadiyyatın yalnız kəmiyyət tərəfini deyil, keyfiyyət tərəfini də özündə əks etdirir. İqtisadi artımın əsas göstəriciləri əvvəlki dövrə nisbətən ümumi milli məhsul və ya xalis milli məhsulun faizlə artımı və ya onların adambaşına düşən kəmiyyətidir. Bu göstəricilər sırf kəmiyyət göstəriciləridir. Bunlar, eyni zamanda, iqtisadiyyata keyfiyyət cəhətdən də təsir edir. Belə ki, adambaşına düşən nemətlər artırsa, onun kəmiyyət tələbini ödəyirsə, o, yeni keyfiyyətli nemətlərə tələb irəli sürəcəkdir. Çünki məhsuldar qüvvələrin, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanların tələbatı yeniləşir, genişlənir. Bu tələbatlara müvafiq olaraq təklif də genişlənməli, yeniləşməlidir. Nəticədə, iqtisadiyyat yeni keyfiyyət kəsb edir.

İqtisadi artımın məqsədi bu əbədi ziddiyyəti – insanların daim genişlənən və yeniləşən tələbatı ilə, onun ödənilməsi səviyyəsi arasındakı ziddiyyəti həll etməyə cəhd göstərməkdir. Bu ziddiyyət əbədi olduğu üçün iqtisadiyyat daim fəaliyyətdə, inkişafda olmalıdır. İqtisadiyyatın daimi fəaliyyəti cəmiyyət üzvlərinin maddi rifahının yüksəlməsinə səbəb olur. Bu proses aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

a) adam başına düşən milli gəlirin artması nəticəsində əhalinin gəlirləri artır;

b) istehsal olunan məhsul və xidmətlərin çeşidi genişlənməklə bərabər, onların keyfiyyətinin yüksəlməsi nəticəsində, əhali onlardan daha geniş və zövqlə istifadə edir.

İqtisadi artımın bu məqsədi sahibkarların fəaliyyətinə həvəsləndirici təsir göstərir. Belə ki, onlar cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün geniş çeşidli və keyfiyyətli məhsul və xidmətlər istehsal etməklə, daha çox mənfəət əldə etmiş olurlar. Bu məqsədə çatmaq üçün kapital qoyuluşlarını artırır, yeni texnologiyanın tətbiqini genişləndirir, istehsalın təşkili və idarə edilməsi üsullarını təkmilləşdirir və s.

İqtisadi artımın məqsədindən biri də, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdir, yəni ölkənin iqtisadi cəhətdən başqa ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməməsinə çalışmaqdır.

İqtisadi artımın tipləri geniş təkrar istehsalın tipləri kimi ekstensiv və intensiv tiplərdir. Ekstensiv artım istehsal sahəsinin genişlənməsi hesabına əldə edilir. Yəni, yeni müəssisə (firmalar) yaradılır, mövcudlar genişləndirilir, iş növbələri artırılır, işçilərin sayı çoxaldılır və s. Kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və digər sahələrdə də bu cür genişləndirmə işləri həyata keçirilir. İqtisadi artımın ekstensiv amillər hesabına əldə edilməsi, müəyyən maneələrlə üzləşir. Bunlara resursların (torpaq, kapital, əmək) məhdudluğunu, əhalinin təbii artımını və s. göstərmək olar.

Buna görə də iqtisadi artım əsasən intensiv amillər hesabına əldə edilir. Yəni, dövlətin, ayrı-ayrı firmaların malik olduqları resurslardan daha səmərəli istifadə etmək yolu ilə məhsul və xidmətlər istehsalı genişləndirilir və onun keyfiyyəti yaxşılaşdırılır.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində intensivləşdirmə üsulları, metodları müxtəlifdir. Kənd təsərrüfatında yeni növ və cinslərdən istifadə edilməsi, aqro və zootexnik tədbirlərdən istifadənin genişləndirilməsi mühüm yer tutursa, emal sənayesi sahələrində yeni texnologiyalardan istifadə mühüm rol oynayır. ETT-nin inkişaf imkanları hüdudsuz olduğu kimi, intensiv amillər hesabına iqtisadi artımın əldə edilməsi də məhdudiyətsizdir.

Geniş təkrar istehsalı xarakterizə edərkən göstərdiyimiz kimi, iqtisadi inkişafın bu iki tipi adətən eyni zamanda

fəaliyyət göstərir. Lakin, bu və ya digər dövrdə bunlardan biri üstünlük kəsb edir. Belə ki, bu və ya digər ölkədə inkişafın ilk dövrlərində ekstensiv inkişaf yolu, inkişaf etmiş dövrlərində isə intensiv inkişaf yolu aparıcı rol oynayır.

İntensiv inkişafın fond tutumlu və resurs qoruyucu formaları mühüm rol oynayır. Fond tutumlu formada canlı əməyin fondlarla silahlanma səviyyəsini artırmaqla onun qənaəti həyata keçirilir. Resurs qoruyucu formada isə məhsul vahidinə sərf olunan həm canlı, həm də maddiləşmiş əməyə qənaət olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda «iqtisadi artımın keyfiyyəti» məhfumuna da rast gəlmək mümkündür. «İqtisadi artımın keyfiyyəti» anlayışı ölkənin iqtisadi inkişafında sosial istiqamətin üstünlük kəsb etməsi deməkdir. «İqtisadi artımın keyfiyyəti» anlayışının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi;
- sosial və həyat şəraitinin təhlükəsizliyinin artması;
- tam məşğulluğun təmin edilməsi;
- işsizlərin və əmək qabiliyyəti olmayanların sosial müdafiəsi və s.

Onu da qeyd edək ki, bəzi hallarda iqtisadi artımın sürəti ilə iqtisadi artımın keyfiyyəti arasında müəyyən ziddiyət ola bilər. Bəzən yüksək artım sürəti keyfiyyətin aşağı düşməsi hesabına əldə edilir.

§ 2. İqtisadi artımın amilləri və hərəkətverici qüvvələri

Məlum olduğu kimi, məhsul və xidmətlərin istehsalı müəyyən şərtlərin və şəraitin olmasını tələb edir. Bu şərtlər və şəraitin məcmusu **iqtisadi artımın amilləri** hesab olunur. Bu amillər məhsul və xidmətlərin real həcminə, iqtisadi artımın keyfiyyətinə təsir göstərir. Bu amillər iqtisadi artıma bilavasitə və dolaylı (bilavasitə) təsir göstərilər.

Bilavasitə təsir göstərənlərə təbii resursların, əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyəti, tətbiq olunan əsas

kapitalın həcmi, istifadə edilən texnologiyanın səviyyəsi, istehsalın təşkili və idarəedilməsi aid edilir. Belə ki, təbii resursları zəngin olan ölkədə iqtisadi artım üçün daha əlverişli şərait mövcud olur. Bu əlverişli şəraitdən səmərəli istifadə edilməsində ölkənin malik olduğu əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyəti daha mühüm rol oynayır. Əgər onların sayı və keyfiyyəti kifayətedici deyildirsə, təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmayacaqdır. Əksinə, əmək resursları kəmiyyət və keyfiyyətə yüksək olarsa ölkənin malik olduğu (bəzi hallarda olmadığı) təbii resurslardan daha səmərəli istifadə olunaraq iqtisadi artımın nisbətən yüksək sürəti əldə ediləcəkdir.

İqtisadi artımın sürət və keyfiyyəti tətbiq olunan kapitalın həcmi və texnologiyanın səviyyəsindən də xeyli asılıdır. Belə ki, tətbiq olunan əsas kapitalın xüsusi çəkisi (xüsusilə aktiv hissəsinin) çox olarsa canlı işçi qüvvəsi nisbətən az fiziki əmək sərf etməklə daha cox məhsul və xidmət istehsal edir və əksinə. Tətbiq olunan texnologiyanın səviyyəsi də iqtisadi artımın sürət və keyfiyyətinə təsir göstərir. Xammalın emal dərinliyi yüksək olan ölkədə daha çox və keyfiyyətli məhsul əldə edilir. Məsələn qabaqcıl ölkələrdə nefti emal dərinliyi 80-90 % olduğu halda, digər ölkələrdə 50-60 %-dir. Buna müvafiq olaraq əldə edilən nəticə və iqtisadi artım da müxtəlif olacaqdır.

İqtisadi artıma bilavasitə (dolayı) təsir edən amillərə inhisarlaşma səviyyəsi, istehsal resurslarının qiymətlərini, vergilərin səviyyəsi, borc əldə etmək imkanları və s. aid edilir.

İqtisadi artımın hərəkətverici qüvvələri dedikdə isə, istehsalın şəxsi amili (işçi qüvvəsi) ilə əlaqədar olan hadisə və proseslər nəzərdə tutulur. Bunlar şəxsi amilə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərərək iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur. İqtisadi artımın hərəkətverici qüvvələrinə adətən ziddiyyətlər, iqtisadi bəhsləşmə və iqtisadi mənafeləri aid edirlər.

Ümumiyyətlə ziddiyyət hər cür hərəkətin, inkişafın, dəyişkənliyin, yeni keyfiyyətə keçidin daxili mənbəyidir. İqtisadi ziddiyyətlər də iqtisadi dəyişikliklərin, iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsidir. İqtisadi artımın hərəkətverici ziddiyyətlərinə istehsalla istehlak (tələblə təklif), istehlakla yığım, sahibkarlar və sahibkarlarla işçilər, cəmiyyət üzvlərinin can atdıqları istehlakla istehlakın əldə etdiyi səviyyə arasında olan ziddiyyətləri misal göstərmək olar. Bunlara, həmçinin, müxtəlif regionlar, ölkələr arasında olan iqtisadi ziddiyyətləri də aid etmək olar. İqtisadi ziddiyyətlərin vaxtında həll edilməməsi iqtisadi artımın zəifləməsinə, bəzən isə daha ağır nəticələrin baş verməsinə səbəb olur.

İqtisadi artımın hərəkətverici qüvvələrindən biri də iqtisadi bəhsləşmədir. Məlum həqiqətdir ki, az-çox miqdarda işçinin bir yerdə işləməsi, ictimai təması, onlar arasında bəhsləşməyə səbəb olur. Bunun nəticəsində də ayrı-ayrı şəxslərin fərdi məhsuldarlığını yüksəldən həyat enerjisi yaranır. Bu isə daha çox məhsul və xidmət istehsalı deməkdir.

İqtisadi bəhsləşmə, adətən, rəqabət və yarış formalarında təzahür edir. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin və çox mülkiyyətçiliyin hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə, iqtisadi bəhsləşmə rəqabət şəklində özünü göstərir. Bu zaman, istehsalçılar mövcud olmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Onlar öz istehsallarını kommersiya sirri əsasında təşkil edir, yəni əldə etdikləri yenilikləri digərlərindən gizli saxlayırlar. Digərləri isə bu sirri əldə etməyə çalışırlar. Mövcud olmaq uğrunda gedən bu mübarizə ictimai tərəqqiyə səbəb olur. Həmin mübarizədə külli miqdarda firmalar (müəssisələr) iflasa uğrayır, yenilər meydana gəlir və s.

İstehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin hökm sürdüyü şəraitdə isə firmalar (müəssisələr), bir-birilə yarışmasına baxmayaraq əldə etdikləri yenilikləri, qabaqcıl təcrübəni digərinə həvəslə öyrədir. Məsələn, yaxın keçmişdə İsmayılı rayonundakı Kalinin adına kolxoz respublikanın kolxoz və sovxozları üçün qabaqcıl təcrübə məktəbi hesab

olunurdu. Müxtəlif rayonların kolxoz və sovxoz nümayəndələri qabaqcıl təcrübəni öyrənmək üçün buraya gəlirdilər. Çünki bu kolxozda hər hektardan 40-50 sentner taxıl, mal-qaradan yüksək məhsuldarlıq əldə edilirdi. Öyrənilən qabaqcıl təcrübə digər yerlərdə tətbiq olunsada çox təəssüf ki, onun nəticəsi kifayətləndirici olmamışdır.

İqtisadi artımın hərəkətverici qüvvələrindən biri də iqtisadi mənafeleldir. Alman filosofu G.Hegelin sözləri ilə desək «mənafelel xalqların həyatını hərəkətə gətirir». F.Engelsə görə iqtisadi mənafelel eyni zamanda iqtisadi münasibətlərin təzahür formasıdır. Hər bir mülkiyyətçi istehsal prosesinə öz mülkiyyətini reallaşdırmaq nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. İstehsal vasitələri sahibləri mənfəət əldə etmək məqsədilə kapital avans edir, istehsalı təşkil və idarə edirlər.

İstehsalın şəxsi amili olan işçi qüvvəsi isə iş qüvvəsinə sahibliyi reallaşdırmaq, onun təkrar istehsalını həyata keçirmək üçün lazım olan şərtləri əldə etmək məqsədilə istehsalı həyata keçirir. İstehsalın iştirakçılarının (sahibkarların və işçilərin) tələbatları bunların ödənilməsi səviyyəsindən çox olduğu üçün onlar öz fəaliyyətlərini daim davam etdirirlər. Fəaliyyətlərin bu daimliyi iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsidir. Hərəkətverici qüvvələr isə iqtisadiyyatı sükunət halına düşməyə imkan vermir.

İqtisadi artımın hərəkətverici qüvvələrinə qeyri-iqtisadi amilləri də aid etmək olar. Bu amillər (əlvərişli əmək şəraiti, mənəvi amillər, idarəetmədə işçilərin iştirakı və s.) istehsalın şəxsi amilinə psixoloji təsir edərək, iqtisadi artıma daha sürətləndirici təsir göstərir.

§ 3. İqtisadi artım və istehsalın səmərəliliyi

İqtisadi artımı nəzərdən keçirərkən, istehsalın səmərəliliyini də nəzərə almaq lazımdır. Bu iki anlayış bir-birilə sıx, dialektik əlaqədə olan anlayışlardır. İqtisadi artım məhsul və xidmətlər istehsalının əvvəlki dövrə nisbətən

kəmiyyət və keyfiyyət artımıdır. Belə artım isə istehsalın səmərəliliyinin nəticəsidir.

İstehsalın səmərəliliyi dedikdə, müəyyən miqdar əmək şəraiti müqabilində daha yüksək nəticələrin əldə edilməsi nəzərdə tutulur. İnsanlar bütün tarix boyu öz istehsallarını daha səmərəli etməyə can atmışlar. Bu məqsədlə öz dövrlərinə müvafiq olan istehsal vasitələrindən və əmək üsullarından istifadə etmişlər. Müasir mərhələdə isə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi zəruriliyi, əsasən, aşağıdakılarla əlaqədardır: istifadə edilən ənənəvi faydalı qazıntı yataqlarının tükənməsi ilə əlaqədar xammal üçün daha dərinə və daha uzağa getmək; istehsalın sosial istiqamətinin genişlənməsi; qlobal problemlərin kəskinləşməsi və s. Yalnız səmərəliliyin yüksəldilməsi bu və ya digər ölkədə iqtisadi artımın sürətini və keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

İctimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri isə aşağıdakılardır: istehsal prosesində ETT-nin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsi; ictimai həyatın bütün sahələrində hərtərəfli qənaətin həyata keçirilməsi; tullantısız və az tullantılı texnologiyadan istifadə edilməsi; iqtisadiyyatda quruluş dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi və s.

İctimai istehsalın səmərəliliyinin əsas göstəriciləri:

1. əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi;
2. fond veriminin artması;
3. material (metal, enerji) tutumunun azalması; məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsidir.

İctimai əmək məhsuldarlığı dedikdə, məcmu ictimai məhsulun maddi istehsalı sahələrində çalışanların sayına nisbəti nəzərdə tutulur. Fond verimi isə milli gəlirin əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərində və dövriyyə vasitələrinə olan nisbətidir. Bunun əksi olan göstərici isə fond tutumudur. Material tutumu dedikdə, milli gəlir vahidinin istehsalı üçün sərf olunmuş, xammal, enerji, yardımçı materiallar və s. nəzərdə tutulur.

Nə qədər qəribə olsa da ictimai istehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi insanın orta ömür müddətidir. Belə ki, səmərəlilik yüksək olan ölkələrdə insanın orta ömür müddəti də yüksək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, digər göstəricilərdə olduğu kimi bu göstəricidə də müəyyən kənarlaşmalar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanda səmərəlilik səviyyəsi nisbətən aşağı olmasına baxmayaraq orta ömür müddəti nisbətən yüksəkdir.

İqtisadi ədəbiyyatda istehsalın səmərəliliyinin iki növü: iqtisadi və sosial-iqtisadi səmərəlilik bir-birindən fərqləndirilir. İqtisadi səmərəlilik dedikdə az xərc çəkməklə daha yüksək nəticə əldə edilməsi prosesi nəzərdə tutulur. XIX əsrin 60-cı illərinə qədər ayrı-ayrı sahibkarlar və dövlətlər istehsalı iqtisadi cəhətdən daha səmərəli həyata keçirməyə cəhd göstərirdilər. Onların bu cəhdi son nəticədə təbiətlə cəmiyyət arasında ziddiyyətin əmələ gəlməsinə, kəskinləşib ekoloji böhrana çevrilməsinə səbəb oldu. Bunun nəticəsində bir çox su hövzələri çirkab bataqlığına çevrildi, torpağın eroziyası və səhrələşmə xeyli artdı. Bu kimi halların qarşısını almaq üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Bunlardan biri də iqtisadi səmərəlilik əvəzinə sosial-iqtisadi səmərəlilik göstəricisindən istifadə edilməsidir.

Sosial-iqtisadi səmərəlilik dedikdə ətraf mühitə və insanların sağlamlığına zərər vurmada az xərcə daha çox nəticə əldə edilməsi prosesi başa düşülür. Ayrı-ayrı sahibkarlar və bütövlükdə cəmiyyət yalnız iqtisadi fayda haqqında deyil, sosial-iqtisadi fayda haqqında düşünməlidir. Ayrı-ayrı məhsul və xidmətlər istehsalını həyata keçirərkən ətraf mühitin qorunması tədbirləri üçün də kapital sərf edilməlidir. Yalnız bu yolla bizi əhatə edən ətraf mühiti gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq mümkündür.

§ 4. İqtisadi artımın istehlak və yığımla qarşılıqlı əlaqəsi

Nəzərdən keçirdiklərimizə əsasən inamla demək olar ki, iqtisadi artım hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədidir. Yalnız iqtisadi artıma nail olmaqla cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu qoruyub saxlamaq mümkündür. Əhalinin həyat səviyyəsi, o cümlədən onların müxtəlif məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək səviyyəsi bilavasitə iqtisadi artımla bağlıdır. Belə ki, iqtisadi artım səviyyəsi nisbətən yüksək olan ölkələrdə istehlakın səviyyəsi də yüksək olur.

Ölkələr	Adambaşına düşən ÜMM (dollarla)2003	Orta ömür müddəti 2000-ci il
Yaponiya	34066	80,7
ABŞ	31437	77,1
Fransa	29627	78,8
Kipr	15200	76,6
Azərbaycan	888	72,0
Qvineya	514	46,5
Zambiya	430	43,0
Malavi	113	40,7

Cədvəl 21.1

Bu və ya digər müxtəliflik iqtisadi artımın sürəti və onun xüsusi çəkisi ilə əlaqədardır. İqtisadi artım bir tərəfdən əhalinin məşğulluğunu təmin etməklə onların gəlirlərinin, digər tərəfdən isə onlara satılacaq məhsul və xidmətlərinin miqdar və keyfiyyətə artmasına səbəb olur.

İqtisadi artım yığımla da qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, ÜMM-da yığımın xüsusi çəkisinin yüksək olduğu ölkələrdə iqtisadi artımın sürəti də nisbətən yüksək olur. Bu öz əksini

müxtəlif ölkələrdə içtimai əmək məhsuldarlığı səviyyəsində tapır. «Ekonomiks»in müəlliflərinə (K.R.Makkonnell, S.L.Bryu) görə 1960-1982-ci illərdə ÜMM-da yığımın xüsusi çəkisi ABŞ-da 20 %-ə yaxın olmuş əmək məhsuldarlığı 1-2% artmışdır; Fransa və İtaliyada 20-25% olmuş, əmək məhsuldarlığı 3-4% artmışdır; Yaponiyada isə yığımın payı 30 %-dən artıq olmuş, əmək məhsuldarlığı isə 6 %-dən çox artmışdır. İstər ayrı-ayrı sahibkarlar, menecerlər, istərsə də dövlətin iqtisadi siyasətini müəyyən edənlər bu qanunauyğunluqları nəzərdən qaçırmaq üçün, daha yüksək nəticələr əldə edilməsinə nail ola bilər.

XXII FƏSİL. İSTEHLAK YIĞIM VƏ İNVESTİSİYALAR MULTİPLİKATOR-AKSELERATOR NƏZƏRİYYƏSİ

Əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biri olan milli gəlir istifadəsinə görə istehlak və yığım fondlarına ayrılır. Milli gəlirin bu iki hissəsi arasında olan nisbətın gözlənilməsi, zəruri olan ictimai təkrar istehsalın nisbətlərindən biridir. Nəzəriyyəçilərin fikrincə, istifadə olunan milli gəlirin 70/85%-i istehlaka, 15/30%-i yığma sərf olunmalıdır. Hər bir ölkənin konkret tarixi şəraitindən asılı olaraq, bu nisbət bu və ya digər dərəcədə dəyişilə bilər.

§1. İstehlakın mahiyyəti və təsnifatı

İstehlak dedikdə məhsul və xidmətlərdən istifadə olunması, onların fiziki mənada məhv edilməsi nəzərdə tutulur. Burada qeyri-məhsuldar, cəmiyyət üzvlərinin şəxsi istehlakı nəzərdən keçiriləcəkdir. İctimai təkrar istehsalın son fazası olan istehlak, onun digər fazaları (mübadilə, bölgü) ilə, xüsusilə də istehsal fazası ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, istehlakın səviyyəsi xeyli dərəcədə istehsalın səviyyəsindən asılı olur. Əmək məhsuldarlığı və ona müvafiq olaraq ictimai istehsalın səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə qeyri-məhsuldar istehlakın da səviyyəsi yüksək olur.

Qeyri-məhsuldar istehlak əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə təsnifatlaşdırılır:

a) istehlak olunma obyektlərinə görə maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakı fərqləndirilir;

b) istehlakın subyektlərinə görə şəxsi və ictimai istehlak fərqləndirilir. **İctimai istehlak dedikdə**, idarəetmə, müdafiə, elm, təhsil və s. xidmətlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur;

c) istehlakın yerinə yetirilməsi formasına görə, fərdi və kollektiv istifadə formaları fərqləndirilir. **Kollektiv istifadə dedikdə**, dövlət mülkiyyətində olan yaşayış evlərdən və digər obyektlərdən, ictimai xidmət müəssisələrinin xidmətlərindən birgə istifadə olunması nəzərdə tutulur;

d) məhsul və xidmətlərdən istifadə pullu və pulsuz qaydada həyata keçirilir.

İstehlakın kəmiyyət cəhəti və onun dinamikası müəyyən natural və dəyər göstəriciləri ilə ifadə olunur. Bu göstəricilər ictimai istehsalın səmərəliliyi səviyyəsilə yanaşı, cəmiyyətdə olan bölgü münasibətlərindən də asılıdır. Bu münasibətlərdən asılı olaraq sosial qurupların, ailələrin və fərdlərin və s. istehlakı xeyli fərqli olur. İstehlakın səviyyəsinə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

a) Gəlirin (milli gəlirin) həcmi, bu amillə istehlak düz mütənasibdir. Gəlirin səviyyəsi yalnız istehlakın kəmiyyətinə deyil, keyfiyyətinə də təsir göstərir. Belə ki, gəlirlər çoxaldıqca, insanlar daha baha və keyfiyyətli məhsul və xidmətlərdən istifadə etməyə cəhd göstərilir;

b) Məhsul və xidmətlərin qiymətləri səviyyəsi; bunlarla istehlakın səviyyəsi tərs mütənasibdir;

c) Zəruri ödəmələrin səviyyəsi (borc, cərimələr, vergilər və s.).

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda istehlak dedikdə, müəyyən dövrdə ev təsərrüfatının məhsul və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərclər nəzərdə tutulur. Bu xərclərə uzunmüddətli istifadə məhsullarına (maşın, mebel, televizor və s.), cari istehlak məhsullarına (ərzaq, paltar, benzin və s.) və xidmətlərə çəkilən xərclər aid edilir. Ev (mənzil) alınmasına çəkilən xərclər isə investisiya xərclərinə aid edilir. Nəzəriyyəçilər muxtar istehlak xərclərini xüsusi ilə vurğulayırlar. **Muxtar istehlak xərcləri** dedikdə, ilkin tələbat əmtələrinə olan minimum istehlak xərcləri nəzərdə tutulur. Belə ki, bu xərclərin

səviyyəsi milli gəlirin kəmiyyətindən asılı deyildir. Milli gəlirin səviyyəsi nə qədər aşağı olsa da fərdlər, ailələr bu xərcləri çəkir. Öz gəlirləri çatışmadıqda, borc almaqla bu xərcləri ödəməyə məcbur olurlar. Bəzi hallarda isə əvvəllər həyata keçirdikləri yığımdan istifadə edirlər. Dövlət isə gəlirlər az olduqda, başqa dövlətlərdən, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından borc götürməklə muxtar xərcləri ödəməyə çalışır.

İstehlak yalnız gəlirin (milli gəlirin) səviyyəsindən deyil, istehlaka meyillikdən də asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatda istehlaka orta hədd meyilliyi və istehlaka meyilliyin həddi (son həddi) anlayışlarına da rast gəlmək mümkündür. İstehlaka orta meyillilik-APC (average propensity to consume) milli gəlirin istehlak olunan hissəsinin bütövlükdə milli gəlirə olan nisbətə ilə ölçülür:

$$APC = \frac{C}{Y} = 0,8$$

olması, o deməkdir ki, istifadə olunan milli gəlirin 80%-i cəmiyyət üzvləri tərəfindən istehlak olunur.

İstehlaka son hədd meyilliyi (MPC-mazginal propensiti to consume) istehlakdakı dəyişikliyin milli gəlirdə dəyişikliyə nisbəti kimi ölçülür:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

MPC= sıfırla bir arasında dəyişilir;

MPC=0 milli gəlirin bütün artımı istehlak olunur;

MPC=½ milli gəlirin artımının yarısı istehlak olunur, yarısı isə yığılır;

MPC= 1 milli gəlirin artımının hamısı yığıma sərf olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda istehlakın funksiyası anlayışına da rast gəlinir. İstehlakın funksiyası $C=Ca + cYd$ formulunda yazılır. Burada:

C- istehlak;

Ca – muxtar istehlak;

c- istehlaka son hədd meyliliyi (MPC);

Yd – sərəncamda qalan milli gəlir, yəni, vergilər ödənildikdən və transferlər (büdcədən ödəmələr) alınandan sonrakı gəlir.

§2. Yığımın mahiyyəti, səbəbləri, ona təsir edən amillər və təsnifatı

Məlum olduğu kimi cəmiyyət inkişaf etdikcə, onun üzvlərinin tələbatı da artır. Onların artan tələbatlarını ödəmək üçün, məhsul və xidmətlərin istehsalı da artmalıdır. Bunun üçün isə istehsal amillərinin həcmi artmalı və keyfiyyəti yaxşılaşdırmalıdır. Beləliklə, cəmiyyət istifadə etdiyi milli gəlirin hamısını istehlak etməməli, onun müəyyən hissəsini istehsalın genişləndirilməsinə sərf etməlidir.

Milli gəlirin bir hissəsinin istehsalın genişləndirilməsinə sərf olunması **yığım** adlanır. Başqa sözlə desək, izafi məhsulun (milli gəlirin tərkib hissələrindən biri) bir hissəsinin kapitalla qatılması kapital yığımı adlanır. Ev təsərrüfatını, firmaları və dövləti yığma sövq edən səbəblər müxtəlifdir.

Ev təsərrüfatını yığma sövq edən səbəblər aşağıdakılardır: bahalı məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək arzuları; qocaldıqda, əmək qabiliyyətini itirdikdə, işsiz qaldıqda normal həyat şəraitinə malik olmaq; uşaqlarının gələcəyini təmin etmək üçün onları daha nüfuzlu universitetlərdə oxutmaq və s.

Firmaları yığma, daha doğrusu kapital yığımına sövq edən səbəblər isə aşağıdakılardır:

a) Rəqabət mübarizəsi. Belə ki, hər bir firma kəskin rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək üçün ETT-nin nailiyyətindən, mütərəqqi əmək üsullarından və s. geniş istifadə etməlidir. Bütün bunlar isə müəyyən qədər vəsaitin, yığımın olmasını tələb edir;

b) Kapital hərisliyi. Belə ki, hər bir firma, kapital öz həcmi mümkün qədər genişləndirməyə çalışır. K.Marksın yazdığı kimi, “Kapital hərisliyinin sonu yoxdur, nə qədər çox kapitalı olursa, bir o qədər çox yığmaq istəyir.

Dövləti yığma sövq edənlər isə aşağıdakılardır:

a) İctimai əmtəələrin istehsalını genişləndirmək üçün daha çox kapital qoyuluşları tələb olunur;

b) Ölkənin ictimai təhlükəsizliyinin təmin edilməsi getdikcə daha çox vəsait tələb edir;

c) İqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi də getdikcə daha çox kapital qoyuluşları tələb edir və s.

Yığım təyinatına görə əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyat keçirilir:

a) İstehsal təyinatlı yığım-bu məhsul və xidmətlərin istehsalını həyata keçirmək üçün lazım olan istehsal vasitələrinin alınmasına xidmət edir;

b) Qeyri-istehsal təyinatlı yığım-bu qeyri-istehsal təyinatlı əsas kapital ünsürlərinin artımına yönəldilir;

c) İstehlak təyinatlı yığım-bu istehsalın genişləndirilməsi ilə ələqədar, istehsala yeni cəlb olunmuş işçi qüvvəsi üçün lazım olan istehlak şeylərinin alınmasına sərf olunur;

d) Ehtiyat və sığorta fondunun yaradılmasına xidmət edən yığım.

Bu və ya digər təsərrüfatda yığımın səviyyəsinə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

Gəlirlərin səviyyəsindən asılı olaraq iqtisadi subyektlərin yığımları da müxtəlif olur. Daha doğrusu, gəlirlə yığım əsasən düz mütənəsbdir. Belə ki, gəlirləri çox olan təsərrüfatlar yığma daha çox hissəsini sərf edirlər. Bu müddəə bütün firma və ölkələrə də aiddir və bu qanunauyğunluğa ilk dəfə C.M.Keyns diqqət yetirmiş və **onu əsas psixoloji qanun** adlandırmışdır.

Bu qanuna görə, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə gəlirin (milli gəlirin) daha az hissəsi istehlak olunur və daha çox hissəsi yığılır. Bu isə istehsalın ümumi həcminə və məşğulluğa mənfi təsir göstərir. Bu da öz növbəsində, məcmu tələbin ləngiməsinə və sahibkarların məhsul və xidmətlər istehsal etmək maraqlarına mənfi təsir göstərir. Belə bir vəziyyəti Keyns “qənaətçilik paradoksu” adlandırır. Deməli, yığımın müəyyən sərhədləri keçməsi ifrat istehsal böhranlarına səbəb olur. Bunun baş verməməsi üçün istehlakla yığım arasında olan zəruri nisbət gözlənilməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda yığma orta meyillik və yığma son hədd meyilliyi ifadələrinə də rast gəlmək mümkündür.

Yığma orta meyillilik

S

APS= — formasında

Y

ifadə olunur. Bu milli gəlirin yığılan hissəsinin milli gəlirin ümumi həcminə nisbətini ifadə edir. Məsələn, APS-0,3 (average propensity to save-gəlirin orta qənaət həcmi) olması, bu o deməkdir ki, milli gəlirin 30%-i yığılır.

Yığma son hədd meyilliyi (MPS) milli gəlirin bir vahid artdığı təqdirdə yığımın

ΔS

nə qədər artacağını göstərir:

$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$ Məsələn, MPS

(marginal propensiti to save) 0,15 olarsa, milli gəlirin bir manat artması yığımın 0,15 manat artmasına səbəb olar. MPS-də sıfırla vahid arasında dəyişir.

Sərəncamda qalan gəlir (Yd) ya istehlak oluna, ya da yığıla bildiyindən yığımın funksiyası (S) sərəncamda qalan gəlirdən istehlakın kəmiyyətinin çıxılması ilə alınır:

$$S = Yd - Ca$$

Buna görə də yığımın funksiyası:

$$S = Ca + s Yd$$

Burada – **Ca** –muxtar istehlak;

S- yığıma son hədd meylliliyi (MPS);

Yd –sərəncamda qalan gəliridir.

Yekun olaraq onu da qeyd etmək olar ki, istehlak və yığıma son hədd meylliliklərinin cəmi (MPC + MPS=1) vahidə bərabərdir.

Yığımın həyata keçirilməsi ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına səbəb olur. Yığım məhsuldar qüvvələrin maddi ünsürlərini yeniləşdirməklə, şəxsi ünsürünün də inkişaf etməsinə səbəb olur. Yığım daha çox “insan kapitalının” inkişafına yönəldilir. Belə ki, istehsalın humanistləşməsi milli gəlirdə zəruri məhsul nisbətinin artmasını tələb edir. Buna görə də bir tərəfdən sahibkarlarla maddi işçilər arasındakı əmək müqavilələrinin bağlanması onlarla bərabər dövlət və həmkarlar təşkilatlarının nümayəndələri də iştirak edir, digər tərəfdən, sahibkarlar və dövlət “insan kapitalı”nın inkişafı üçün müəyyən tədbirlər (təhsil və ixtisasın artırılması, səhiyyə və digər xidmətlər) həyata keçirirlər.

§3. Investisiyanın mahiyyəti və təsnifatı

İnvestisiya (latınca- investio-geyindirirəm) dedikdə, mənfəət əldə etmək məqsədilə ölkə daxilində və xaricində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə uzunmüddətli kapital qoyuluşlarını nəzərdə tutur. İnvestisiya həmin dövrdə mülkiyyətçinin istehlakını müəyyən qədər məhdudlaşdırsa da, gələcəkdə daha çox gəlir əldə etməklə, istehlakı genişləndirməyə imkan yaradır. Buna görə də cəmiyyət üzvləri öz yığımlarını, əsasən, investisiya edirlər. İqtisadi ədəbiyyatda investisiyaların müxtəlif təsnifatına rast gəlmək mümkündür:

1. Maliyyə və real investisiyalar fərqləndirilir. **Maliyyə** investisiyaları dedikdə, dividend əldə etmək məqsədilə qiymətli kağızların əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Bunun nəticəsində, qiymətli kağızların sahiblik hüququ dəyişilir və yeni sahiblərə əməksiz gəlir əldə etmək imkanı yaradılır. **Real** investisiya dedikdə isə mənfəət əldə etmək məqsədilə real kapital nemətlərinin (dəzgah, qurğu, avadanlıq və s.) alınmasına sərf olunmuş vəsait nəzərdə tutulur.

2. İnvestisiyalar ümumi və xalis investisiyalara ayrılır. **Ümumi** investisiyalar dedikdə, əsas kapital ünsürlərinə, əmtəə-maddi ehtiyatlarına (xammal, materiallar, hazır məhsul və s.), mənzil tikintisinə investisiyalar nəzərdə tutulur. Bunların nəticəsində yeni layihələr həyata keçirilir, istehsalı genişləndirmək mümkün olur. Ümumi investisiyadan amortizasiya ayırmalarını çıxdıqdan sonra, yerdə qalan hissə **xalis** investisiyadır.

3. İnvestisiya dövlət və özəl mülkiyyəti tərəfindən həyata keçirilir. Bunların investisiya istiqamətləri, məqsədi və mənbələri fərqlənir. Özəl investisiyalar adətən daha tez və yüksək mənfəət təmin edən sahələrə yönəldilir. Onların mənbəyi sahibkarların həyata keçirdikləri yığımlar və aldıkları borclardır. Dövlət investisiyaları isə az mənfəətli, uzun vaxt

tələb edən sahələrə yönəldilir. Onların mənbəyi isə dövlət büdcəsi və kənardan cəlb edilən vəsait olur.

Ümumiyyətlə investisiyalar uzun müddətli və qısa müddətli olmaqla, bank və qeyri-bank təşkilatları (investisiya, sığorta, təqaüd fondları və s.) tərəfindən həyata keçirilir.

4. İqtisadi ədəbiyyatda muxtar və məcburi investisiya ifadələrinə də rast gəlmək mümkündür. **Muxtar** investisiya dedikdə, milli gəlirin və faiz normasının səviyyəsindən asılı olamayaraq, yeni kapital ünsürlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Muxtar investisiyalara səbəb ETT-nin nailiyyətlərindən istifadə etmə əhali artımı, müharibə və siyasi çevrilişlər və s.-dir. Buna tipik misal hərbi tikililərin, yolların inşası, onların zəruri avadanlıq və qurğularla təchizi və s.-dir. Bu kimi zəruri investisiyalar milli gəlirin və faizin səviyyəsindən asılı olmayaraq həyata keçirilir. **Məcburi** investisiyalar isə cəmiyyət üzvlərinin istehlak xərclərinin artması ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilir.

Muxtar investisiya iqtisadi artıma ilk təkan verir. Bunun nəticəsində artmış gəlirlərin nəticəsi olan məcburi investisiyalar iqtisadi artımın daha da sürətlənməsinə səbəb olur.

5. Riskin səviyyəsinə görə investisiyalar: risksiz, az riskli, orta riskli, yüksək riskli və möhtəkir riskli olur.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiyanın aşağıdakı üç növü də fərqləndirilir: əsas kapitalla investisiya, mənzil tikintisinə investisiya, ehtiyatlara investisiya.

İnvestisiyanın həcminə, səviyyəsinə, əsasən, aşağıdakı amillər təsir edir:

a) Əldə edilən gəlirin (milli gəlirin) istehlaka və yığma bölünməsi nisbəti. Belə ki, gəliri az olanlar onun çox hissəsini istehlaka sərf edirlər. Gəliri çox olan iqtisadi subyektlər isə, yığma nisbətən çox hissəsini sərf edirlər;

b) Gözlənilən mənfəət norması. Həyata keçirilən layihədən yüksək mənfəət gözlənilirsə, oraya daha çox kapital can artır. Çünki, mənfəətin yüksək olması kapitalı cüshə gətirir.

c) Borc faizi dərəcəsi. Əgər gözlənilən mənfəət norması borc faizinin orta dərəcəsindən yüksək olarsa borc alıb investisiya etmək sərfəlidir. Əks təqdirdə risk edib investisiya etməyə dəyməz.

d) İnflyasiyanın gözlənilən sürəti. Əgər sürət yüksək olacağı gözlənilirsə gözlənilən mənfəət norması qiymətdən düşəcək və investisiyalar həmin layihədən uzaqlaşmağa çalışacaqlar;

e) İntestisiyanın səviyyəsinə avadanlıqların alınmasına, istismarına və ona edilən xidmətə çəkilən xərclər, vergilərin səviyyəsi, öz kapitalının həcmi və s. təsir göstərir.

İntestisiyalar ÜDM-un ən qeyri-sabit komponentidir. Belə ki, iqtisadi tsiklin gedişindən, elmi-texniki yeniliklərdən, tələbdəki dəyişikliklərdən, sahibkarın əhval-ruhiyyəsindən və s. asılı olaraq investisiyaya maraq, onun həcmi dəyişilir.

§4. Multiplikator-akselerator nəzəriyyəsi

İstehlak, yığım və investisiya prosesləri ilə sıx bağlı olan məhfumlardan biri multiplikatorur. **Multiplikator**- investisiya dəyişilmələrindən asılı olaraq gəlirin (milli gəlirin) dəyişilməsinin göstəricisidir. Belə ki, investisiya həcmi artdıqda gəlirin (milli gəlirin) həcmi, investisiya artımına nisbətən k dəfə artır. Multiplikator k -koffisenti ilə işarə olunur və bu koffisent istehlaka son hədd meylikdən bilavasitə asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, multiplikator yalnız muxtar investisiyaların gəlirlərin artmasına təsirini əks etdirir.

Multiplikasiya prinsipinin kəmiyyət xarakteristikasını ifadə edən K koffisenti

ΔY

$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$ — yəni, gəlir (milli gəlir) artımına olan nisbəti inkişaf

ΔI

etmiş ölkələrdə K 2-3 arasında tərədüd edir, yəni investisiya artımına nisbətən, gəlirin artımı 2-3 dəfə çox olur. Artımı $\Delta Y = K \cdot \Delta I$ şəklində də yazmaq olar.

Multiplikator anlayışından ilk dəfə 1931-ci ildə R.F.Kann istifadə etmişdir. Sonralar C.M.Keyns tərəfindən daha geniş öyrənmişdir. Daha sonralar isə multiplikatorun vaxt amilini nəzərə alan modeli P.Samuelson, F.Maklup, C.Robinson, A.Xansen və başqaları öyrənmiş və müvafiq modellər yaradılmışdır. İqtisadi ədəbiyyat da multiplikatorların müxtəlif formalarına təsadüf olunur. Bunlara misal olaraq investisiya multiplikatoru, vergi multiplikatoru, balans büdcə multiplikatoru, pul multiplikatoru və s. göstərmək olar. Multiplikatorun təhlili real iqtisadiyyatda mövcud olan qənaətçilik (yığım) paradoksunu izah etməyə imkan verir. Belə ki, qənaətçilik məcmu tələbi azaldıb istehsalı və müvafiq olaraq gəliri azaltdığı halda, yığım hesabına həyata keçirilən investisiya təklifin və gəlirin artmasına səbəb olur.

İstehlak, yığım, gəlir, investisiya anlayışı ilə bağlı olan məhfumlardan biri də akseliratorudur. **Akselator** (lat.-akcelero-tezləşdirirəm, sürətləndirirəm deməkdir) investisiya artımının hazır məhsul, gəlir və istehlak tələbinin artımına olan nisbəti ifadə etdirir. O, bir növ multiplikatora əks kəmiyyətdir. Akselator yalnız məcburi investisiyanın gəlir, məhsul və tələb artımına olan nisbəti əks etdirir. Yəni, gəlir, məhsul və tələbin artımını və ya azalması məcburi investisiyanın artım və ya azalmasını tələb edir.

Akselerasiya prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehlak xərclərinin artması və ya azalması kapital yığımında dəyişikliklərə səbəb olur. Əmtəələrə istehlak tələbinin artması, istehsal güclərinin də artmasını tələb edir. Əksinə, istehlak

xərclərinin azalması mənfəəti azalda bilər, bu isə investisiya həcmində azalmasına səbəb olur.

Bu prinsip ilk dəfə 1913-cü ildə A.Aftalon tərəfindən irəli sürülmüş, 1919-cu ildə C.M.Klark tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Sonralar bu prinsip R.Xarrod, C.Hiks, P.Samuelson tərəfindən iqtisadi artımın yeni keynsçilik modelinə daxil edilmişdir. Makroiqtisadi modellərdə akselator multiplikatorla birləşir və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün geniş istifadə olunur.

Multiplikator və akselatorun birgə fəaliyyəti məhsul buraxılışı və ya gəlirin artımına səbəb olur. Dövlət tənzimlənməsi nəticəsində istehlak tələbi artır, əmtəə və xidmətlərə yeni tələbi sürətləndirir və bu da son nəticədə milli gəlirin artmasına səbəb olur. Milli gəlirin artımı isə öz növbəsində investisiyaların artımına, bu isə sahibkarlıq fəaliyyətinin canlanmasına gətirib çıxarır.

Multiplikator və akselatorun iqtisadiyyat da belə təsiri daimi olmaqla iqtisadi artımın daimiliyinə səbəb olur.

XXIII FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYAT VƏ MİLLİ BAZAR

§ 1. Milli iqtisadiyyat və onun tipləri

İqtisadi nəzəriyyənin vəzifələrindən biri də iqtisadiyyatın makroiqtisadi problemlərini öyrənməkdir. Makroiqtisadi problemlər dedikdə, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına xas olan problemlər nəzərdə tutulur. Bunlara ictimai məhsulun təkrar istehsalı, iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyi, əhalinin məşğulluğu və işsizlik, əhalinin gəlirləri, yaşayış səviyyəsi və s. göstərmək olar.

Makroiqtisadiyyat konkret ölkənin təmsalında nəzərdən keçirildikdə, onu milli iqtisadiyyat da adlandırmaq olar. Makroiqtisadiyyat və milli iqtisadiyyat anlayışları birbirinə yaxın olsalar da, onlar mahiyyət etibarilə fərqlidir. **Milli iqtisadiyyat** dedikdə, konkret ölkənin təbii, iqtisadi və əmək resurslarından ölkə əhalisinin mənafeleəri üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatda milli iqtisadiyyatın üç tipi: sağlam (sivilizasiyalı), müstəmləkə xarakterli və yarım-müstəmləkə xarakterli milli iqtisadiyyat nəzərdən keçirilir.

Sağlam (sivilizasiyalı) milli iqtisadiyyat siyasi və iqtisadi cəhətdən müstəqil olan ölkələrdə mövcud olur. Bu iqtisadiyyatın əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- ölkədə mövcud olan milli dövlət, siyasi müstəqilliyə müvafiq olaraq müstəqil fəaliyyət göstərir, yeni başqalarının buyruqlarını yerinə yetirmir;

- dövlət hakimiyyəti müstəqil iqtisadi siyasət yeridir. Məhsuldar qüvvələri milli mənafeleərə müvafiq inkişaf etdirir. Məhsuldar qüvvələrin səmərəsiz inkişaf meyli hiss olunan kimi, dərhal bunun qarşısını almaq üçün tədbirlər görür. Xammaldan kompleks istifadə olunaraq, hazır məhsul istehsalı genişləndirilir. Sənaye ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələri də inkişaf etdirilir;

- istehsal sahələri ilə birlikdə, infrastrukturun da inkişaf etdirilməsinə fikir verir. Çünki, istehsalın bu və ya digər sahələrinin inkişafı, xeyli dərəcədə infrastrukturun inkişafı ilə bağlıdır;

- sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşması xeyli dərəcədə sahibkar və biznesmenlərin fəallığı və əzmkarlığı, işçilərin işgüzarlığından da xeyli dərəcədə asılıdır;

- sağlam milli iqtisadiyyatın xarakterik cəhətlərindən biri də azad xarici ticarətin həyata keçirilməsidir. Ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlər dünya bazarında və daxili bazarda beynəlxalq rəqabətə davam gətirməlidir.

Sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşması müəyyən şərtlərin, amillərin mövcud olmasını tələb edir. Bu amillərdən başlıcası siyasi müstəqilliyi qoruyub saxlaya bilən dövlətin olmasıdır. Dövlət, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın təşəkkül tapması üçün iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminə malik olmalıdır. Dövlət konkret ölkənin mövcud şəraitini və xüsusiyyətlərini əks etdirən «sağlam milli iqtisadiyyat» modelinə malik olmalı və iqtisadiyyatı həmin model əsasında tənzimləməlidir.

Sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşması şərtlərindən biri də ölkədə əmin-amanlığın mövcud olmasıdır. Yalnız bu şəraitdə iqtisadiyyatı sağlam milli iqtisadiyyat istiqamətinə yönəltmək olar.

Sağlam milli iqtisadiyyatın təşəkkül tapmasınınin zəruri şərtlərindən biri də ölkənin milli valyutaya malik olmasıdır. Başqa dövlətin milli valyutası iqtisadiyyatın müstəqil inkişafına müəyyən maneçiliklər törədə bilər.

Çoxmülkiyyətçiliyin mövcud olması da milli iqtisadiyyatın yaradılması amillərindəndir. Çoxmülkiyyətçilik sərt mərkəzləşdirməyə, bürokratizmə və sairəyə qarşı mübarizənin iqtisadi əsasıdır. Dövlət mülkiyyəti də tamamilə ləğv edilməməlidir. Çünki dövlət müəyyən dərəcədə mülkiyyət sahibi olmadan iqtisadiyyata tənzimləyici təsir göstərə bilməz.

Sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılması amillərdən biri də iqtisadiyyatın bütün sahələrində səmərəlilik və keyfiyyət probleminin müsbət həll edilməsidir. Yalnız bu şəraitdə ölkənin resurslarından daha dolğun istifadə edilə bilər. Yalnız belə şəraitdə rəqabət mübarizəsinə tab gətirmək olar.

Sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılması heç də «feodal qapalılığına» qayıtmaq demək deyildir. Bu iqtisadiyyatın yaradılmasında digər ölkələrin təcrübəsindən, resurslarından da istifadə olunmalıdır. Daha doğrusu, sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılması prosesində beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən geniş istifadə olunmalıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formalarından, xüsusilə qarışıq (birgə) müəssisələrin yaradılmasından milli iqtisadiyyatın dirçəlməsi, inkişaf etməsi üçün istifadə olunmalıdır. Birgə müəssisələr yaratmaqla, bir tərəfdən yeni elmi-texniki yenilikləri ölkəyə gətirmək, digər tərəfdən yerli işçilərin onlardan istifadə etmək vərdişlərinə yiyələnmək mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın digər tipləri müstəmləkə və yarımüstəmləkə iqtisadiyyatıdır. Müstəmləkə ölkələrinin iqtisadiyyatı dedikdə, siyasi və iqtisadi cəhətdən digər müstəmləkəçi ölkələrdən tamamilə asılı olan ölkələrin iqtisadiyyatı nəzərdə tutulurdu. Milli iqtisadiyyatın bu tipi XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xeyli azalmış, 70-ci illərdən başlayaraq demək olar ki, sıradan çıxmışdır.

Yarımüstəmləkə milli iqtisadiyyat dedikdə isə siyasi cəhətdən müstəqil, iqtisadi cəhətdən isə digər ölkələrdən asılı olan iqtisadiyyat nəzərdə tutulurdu. Bu ölkələrin iqtisadiyyatı bu və ya digər dərəcədə sağlam milli iqtisadiyyata malik olan ölkələrin iqtisadiyyatından asılı olur. Müstəmləkə və yarımüstəmləkə iqtisadiyyatına malik ölkələrdə, əsasən, xammal istehsalı sahələri az-çox dərəcədə inkişaf edir və ixracın da əsas hissəsini xammal ixracı təşkil edir.

Konkret olaraq Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına gəldikdə isə o, yüz ildən artıq müddət ərzində car

Rusiyasının müstəmləkəsi olmuş və geridə qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. Buna baxmayaraq, XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Bakı neft sənayesi mərkəzinə çevrilməyə başlamışdı.

XX əsrin 20-ci illərindən isə Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarından biri kimi inkişaf etmişdir. Bütün respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadiyyat ümumittifaq ictimai əmək bölgüsünə müvafiq olaraq inkişaf etdirilmişdir. Əvvəllər neft hasilatı ilə əlaqədar neft emalı və neft maşınqayırma sahələri xeyli inkişaf etdirilmişdir. XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq kimya, elektrotexnika sahələri də inkişaf etdirilməyə başlanmışdır. Bütün bunlar nəticəsində isə, Azərbaycan Respublikası inkişaf etmiş sənaye və kənd təsərrüfatı respublikasına çevrilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində isə Azərbaycan Respublikası dünya sosialist təsərrüfat sisteminin və SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar siyasi müstəqillik əldə etmiş, iqtisadiyyat sahəsində də müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdır. Əvvəllər müstəqil iqtisadi inkişaf konsepsiyasının olmaması, ənənəvi iqtisadi əlaqələrin pozulması və başqa amillər iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə salmışdır.

§ 2. Respublika iqtisadiyyatının quruluşu və onun təkmilləşdirilməsi problemləri.

Ölkə iqtisadiyyatının quruluşu dedikdə, müxtəlif istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin, ölkənin müxtəlif ərazilərinin iqtisadiyyatda tutduğu xüsusi çəkisi nəzərdə tutulur. İqtisadiyyatın quruluşu, əsasən, üç istiqamətdə (sahə, texnoloji və ərazi) öyrənilir. İqtisadiyyatın sahə quruluşu dedikdə, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və s.) ölkə iqtisadiyyatında tutduğu xüsusi çəkisi nəzərdə tutulur. Texnoloji quruluş isə hasilat və emal sahələrinin nisbətini

əks etdirir. Ərazi quruluşu dedikdə isə məhsuldar qüvvələrin ölkənin ayrı-ayrı regionları üzrə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ümumittifaq əmək bölgüsünə əsasən həyata keçirildiyi üçün, onun müxtəlif sahələri respublika mənafeələrinə deyil, ümumittifaq mənafeələrinə əsasən inkişaf etdirilmişdir. Bunun nəticəsində də respublikanın iqtisadi imkanları ilə onun istehlak tələbatı arasında fərqlər meydana gəlmişdir. İstehsal olunmuş xammalın (dəmir filizi, pambıq, üzüm, tütün və s.) çox hissəsi ölkənin digər regionlarına göndərilir, metal, taxıl, heyvandarlıq məhsulları və sairə isə başqa regionlardan gətirilirdi.

İstehsalın texnoloji quruluşunda da kəskin uyğunsuzluqlar var idi. Neft hasilatı 11-14 mln. ton olduğu halda, neftayırma qurğularının illik gücü 20 mln. ton idi. Taxıl məhsulları emalı müəssisələrinin illik gücü 3 mln. ton olduğu halda, respublikada əmtəlik taxıl istehsalı 600-700 min ton idi. Məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə yerləşdirilməsində də təzadlar mövcud idi. Belə ki, sənaye potensialının 70%-dən çoxu Abşeron yarımadasında yerləşdirilmişdi. Bu isə bir çox sosial gərginliklərə səbəb olurdu.

Siyasi müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan müasir mərhələdə və yaxın gələcəkdə real iqtisadi müstəqilliyə malik olmaq üçün həm bazar iqtisadiyyatına keçməli, həm də sağlam milli iqtisadiyyat yaratmalıdır. Bu məqsədlə, milli iqtisadiyyatın digər atributları ilə yanaşı, iqtisadiyyatda köklü quruluş dəyişiklikləri həyata keçirilməsi zəruridir. Bu dəyişikliklər həm sahə quruluşunu, həm texnoloji quruluşu, həm də ərazi quruluşunu əhatə etməlidir. Bu dəyişikliklər ölkənin təbii, iqtisadi və əmək resurslarından cəmiyyət üzvlərinin mənafeələri üçün daha səmərəli istifadə etməyə imkan verməlidir.

Əvvəllər maşınqayırma müəssisələrinin çoxu neft quyularının qazılması və onlara xidmətlə əlaqədar olan

avadanlıqlar istehsalı ilə məşğul olurdu. Hazırda bu avadanlıqlara olan tələb xeyli azalmışdır. Bu azalma daha çox onların keyfiyyətinin dövrün tələblərindən geri qalmasıdır. Buna görə də bu müəssisələrin imkanlarından diversifikasiya yolu ilə digər məhsulların (kənd təsərrüfatı alət və avadanlıqları və s.) istehsalı üçün istifadə etmək olar. Elektrotexnika müəssisələrində isə digər ölkələrin müəssisələri ilə kooperasiya əlaqələrinə girərək, müasir bazarın tələbatına cavab verən məhsul və hissələr, qovşaqlar istehsalını təşkil etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatında həyata keçirilən quruluş dəyişiklikləri bu sahənin xammalından istifadə edən emal müəssisələrində də dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edir. Emal müəssisələri əvvəlki kimi iri həcmdə deyil, kiçik həcmdə olmaları da zamanın tələbidir.

Milli iqtisadiyyatın yaradılması ilə əlaqədar iqtisadiyyatın ərazi quruluşunda da ciddi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zəruridir. Çünki, iqtisadi potensialın kiçik bir ərazidə yerləşdirilməsi məhsuldar qüvvələrdən qeyri-səmərəli istifadə edilməsinə səbəb olur. Belə ki, bir tərəfdən regionlardakı təbii və əmək resurslarından lazımi dərəcədə istifadə olunmur, daimi yaşadıqları yerdə iş tapa bilməyən əhali sənaye mərkəzlərinə gedir. Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istehsal potensialının az bir ərazidə yerləşməsi bir çox sosial gərginliklərə səbəb olur. Regionların sosial iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət Proqramlarının yerinə yetirilməsi gedişatı milli iqtisadiyyatın ərazi quruluşunu təkmilləşdirilməsində mühüm yer tutur.

İqtisadiyyatın sahə quruluşu ilə yanaşı, texnoloji quruluşunda da dəyişikliklər edilməlidir. Əvvəla, hasilat sahələri ilə emal sahələri arasında mövcud olmuş disproporsiyalar mümkün qədər aradan qaldırılmalı, yəni bunlar arasında müəyyən uyğunluq yaradılmalıdır. Digər tərəfdən, qeyri-mütərəqqi, vaxtı keçmiş texnologiyadan mütərəqqi, beynəlxalq standartlara uyğun texnologiyaya

(kompleks emal, tullantsız, az tullantılı) keçmək zəruridir. Bütün bunlar isə ölkədə istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına səbəb olar və onların dünya bazarına çıxarılmasına şərait yaradar.

Milli iqtisadiyyatda həyata keçirilən quruluş dəyişikliklərində biri də infrastrukturda həyata keçirilən yeniliklərdir. İnfrastrukturun müxtəlif sahələrində (istehsal, sosial bazar) həyata keçirilən dəyişikliklər, digər sahələrə nisbətən daha çox hiss olunur.

Sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılmasından iqtisadiyyatdan dövlət və özəl bölmələrinin xüsusi çəkisinin dəyişdirilməsi də mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı çox mülkiyyətçiliyə əsaslandığı üçün özəl bölmənin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həyata keçirilən iqtisadi islahatlarda bu məsələyə xüsusi diqqət vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, istehsal olunan ÜDM-un 80%-dən çoxu özəl bölmədə istehsal olunur.

Milli iqtisadiyyatın yaradılması ilə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın quruluşunda həyata keçiriləcək bu və ya digər dəyişikliklərin əsas məqsədi iqtisadiyyatın ümumiləşdirilmiş göstəricilərində kəmiyyət və keyfiyyət irəliləyişlərinin əldə edilməsi və bununla əlaqədar, əhalinin rifahının yüksəldilməsinə iqtisadiyyatın kəmiyyət göstəricilərinə milli sərvət, Ümumi Daxili Məhsul, xalis milli məhsul, milli gəlirin ümumi həcmi və adambaşına düşən həcmnin artırılmasını misal göstərmək olar. 1998-ci ildə adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsul ABŞ-da-30025, Yaponiyada– 32380, Rusiyada – 4310, Çində – 3650, Azərbaycanda – 570 dollar olmuşdur. 2008-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 4439 manat və ya 5403 ABŞ dolları olmuşdur.

İqtisadiyyatın keyfiyyət göstəricilərinə isə ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə fond verimi, fond tutumu, material tutumu, enerji tutumu, metal tutumu və

sairə aiddir. Bu göstəricilərinə də müasir dövrün tələblərindən xeyli geridədir.

§ 3. Milli bazar və onun quruluşu

Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biri də bazardır. Burada istehsalçılar və istehlakçılar arasında mübadilə münasibətləri həyata keçirilir. Yəni, təsərrüfatçılıq subyektləri özlərinin məhsul və xidmətlərini reallaşdırır, onlara lazım olan istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi əldə edir, ev təsərrüfatları isə özlərinə lazım olan istehlak şeyləri əldə edərək pul tədavülünü davam etdirir, iş qüvvələrini və xidmətlərini təklif edir və s.

Nəzərdən keçirilən milli iqtisadiyyat da milli bazarın olmasını tələb edir. **Milli bazar** dedikdə, milli iqtisadiyyatın istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərin reallaşdırılması prosesi nəzərdə tutulur. Deməli, milli bazar bilavasitə milli iqtisadiyyata söykənir, onunla qidalanır və ona xidmət edir. Milli bazarla milli iqtisadiyyat arasında üzvi, sıxı əlaqə vardır, daha dəqiq desək, milli bazar milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir. Digər yerlərdən gəlmiş məhsul və xidmətlərin reallaşması prosesi milli bazara aid edilmir. Sağlam milli iqtisadiyyata malik olan hər bir ölkə, milli bazarda reallaşdırılan xarici məhsul və xidmətlərin payının mümkün qədər az olmasına çalışır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda milli bazarların aşağıdakı növləri nəzərdən keçirilir. Ölkənin hər bir guşəsində mövcud olan nemətlər bazarında ölkədə istehsal olunmuş son məhsul və xidmətlər reallaşdırılır. Cəmiyyət üzvləri bu bazardan özlərinə lazım olan istehlak şeyləri və xidmətlər əldə edirlər.

Qiymətli kağızlar bazarında isə dövlətin qısamüddətli istiqrazlarının reallaşdırılması həyata keçirilir. Bu prosesdə adətən iri banklar və müxtəlif təyinatlı fondlar iştirak edirlər. Pul bazarında isə milli valyuta (pul vahidi) vasitəsilə qiymətli kağızların alqı-satqısı həyata keçirilir.

Real kapital bazarında isə istehsal vasitələri (maşın, qurğu, avadanlıq və s.) reallaşdırılır. Əmək bazarında isə iş qüvvəsinin alqı-satqısı həyata keçirilir.

Sağlam milli iqtisadiyyatın və ona müvafiq olan bazarın formalaşması millətin real mənafeələrinə və artan tələbatlarına daha dolğun cavab verir. Bu isə ölkənin iqtisadi qüdrətinin artmasının həm səbəbi, həm də nəticəsidir.

§ 4. Milli iqtisadiyyat və milli ideologiya

Öyrəndiyimiz kimi, iqtisadiyyat cəmiyyətin əsası, onun onurğa sütunudur. İctimai həyatda mövcud olan digər münasibətlər, baxışlar və sairə xeyli dərəcədə cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədardır. O cümlədən, milli ideologiya, onun həyatiliyi, genişlənmə imkanı və digər cəhətlər milli iqtisadiyyatdan asılıdır.

Milli ideologiya dedikdə, hər bir xalqın mədəniyyəti, mənəviyyəti, etik-estetik, dini, siyasi, hüquqi baxışlarının məcmusu nəzərdə tutulur. Milli ideologiya xeyli dərəcədə tarixi inkişaf və dini baxışlarla bağlıdır.

Lakin iqtisadi inkişaf səviyyəsi daha mühüm rol oynayır. Məsələn, Amerika xalqının (ABŞ) tarixi çox da qədim deyil, dini baxışları da çox müxtəlifdir. İqtisadi qüdrətin yüksək olması, onun ideologiyasının dünyanın hakim ideologiyasına çevrilməsinə imkan verir. İqtisadi qüdrət dünyanın hər yerində bu ideologiyayı təbliğ edən kütləvi informasiya vasitələrinin yaradılmasına şərait yaradır. Bu ideologiyayı qəbul etməyənlərə qarşı müxtəlif tədbirlər, hətta zor işlətməkdən də çəkinmirlər.

Azərbaycanın milli ideologiyasının formalaşması da xeyli dərəcədə sağlam milli iqtisadiyyatın, milli bazarın formalaşmasından asılıdır. Milli ideologiyanın formalaşması isə milli iqtisadiyyatın daha da inkişafı, çiçəklənməsi deməkdir. Hər iki proses cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi təfəkkürü ilə sıx bağlıdır.

§ 5. Milli iqtisadiyyat və iqtisadi təhlükəsizlik

Milli iqtisadiyyatın və milli bazarın formalaşması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maddi əsasıdır. Belə ki, az-çox dərəcədə normal fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyat, ölkə üçün tələb olunan əsas istehsal vasitələri və istehlak şeyləri istehsalını həyata keçirir. Belə milli iqtisadiyyat digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, öz iqtisadi təhlükəsizliyini qoruyub saxlayır.

İqtisadi təhlükəsizliyin əsas təzahür forması ərzaq təhlükəsizliyidir. Hər bir milli iqtisadiyyat ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əhalinin yaşayışının əsasını təşkil edən əsas ərzaq məhsullarını özü istehsal etməlidir. Çünki əsas ərzaq məhsullarının xaricdən gətirilməsi bir tərəfdən ölkənin digər ölkə və ölkələrdən bu və ya digər dərəcədə asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə xaricdən gətirilmiş əsas ərzaq məhsulları əhalinin sağlamlığına tam təminat vermir. Belə ki, bir tərəfdən onlar xeyli köhnəlmiş və öz keyfiyyətlərini itirmiş olur. Digər tərəfdən isə bir coğrafi mühütdə yetişmiş ərzaq məhsulları digər coğrafi mühütdə yaşayan insanlar üçün bioloji cəhətdən o qədər də faydalı deyildir. Buna görə də milli iqtisadiyyat əhalinin əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatını mümkün qədər daxili istehsal hesabına ödəməlidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sosial-iqtisadi səmərəliliyin gösrıcisi olan əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşması istiqamətlərindən biri də xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli quruluşunun formalaşmasıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli quruluşu dedikdə, bir tərəfdən ixracatda istehsal vasitələri və hazır məhsulun, digər tərəfdən isə idxaltda xammal və yarımfabrikatların və istehlak şeylərinin xüsusi çəkisinin çox olması nəzərdə tutulur. İqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsi xarici ticarət və digər əlaqələrin məhdud miqdarda ölkələrinin deyil, daha çox ölkələrlə həyata

keçirilməsi daha sərfəlidir. Çünki ölkələrin sayı çox olduqda, onların heç biri ayrılıqda milli iqtisadiyyatı özünə tabe etmək imkanına malik olmur. Bu və ya digər ölkə ilə iqtisadi əlaqələrin müəyyən səbəblər üzündən zəifləməsi, milli iqtisadiyyata o qədər də mənfi təsir göstərmir.

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində qızıl-valyuta ehtiyatının yaradılması da mühüm rol oynayır. Belə bir fondun olması və orada qızıl-valyuta ehtiyatının çox olması, ölkənin iqtisadi və digər sahələrdə daha sərbəst fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Bu fond idxalı xeyli genişləndirməyə, milli valyutanı möhkəmləndirməyə, ölkədə inflyasiyanı tənzimləməyə və sairə problemləri həll etməyə əlverişli şərait yaradır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xarici borcun təhlükəli bir həddə çatmaması da mühüm rol oynayır. Belə ki, hər bir ölkə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkə bu və ya digər inkişaf etmiş ölkədən, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından borc götürmək məcburiyyətindədir. Çünki bu və ya digər sahədə iqtisadi fəaliyyət göstərmək üçün ölkə daxilindəki vəsait kifayət deyildir. Götürülmüş xarici borcdan səmərəli istifadə etməklə bərabər o, təhlükəli həddə çatmamalıdır. Çünki borcun təhlükəli həddə çatdırılması ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin itirilməsi deməkdir. Dünyanın əksər ölkələri xarici borcların boyunduruğu altında fəaliyyət göstərir. Bu ölkələr bəzi hallarda borcdan istifadə faizini ödəmək üçün yenidən borc götürürlər.

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi də mühüm rol oynayır. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi o deməkdir ki, bu iqtisadiyyatın istehsal etdiyi məhsul və xidmətlər beynəlxalq standartlara cavab verir, istər daxili bazarda, istərsə də xarici bazarda rəqabətə davam gətirə bilər.

Hər bir ölkənin həyata keçirdiyi xarici və daxili iqtisadi siyasət də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Xarici iqtisadi siyasətdə himayədarlığa üstünlük verilməsi, ölkə iqtisadiyyatını xarici təsirlərdən qoruyur, daxili istehsalçıların dirçəlməsinə şərait yaradır. Daxili iqtisadi siyasət də bu istehsalçıların fəaliyyətinə kömək göstərməlidir. Bu kömək həm iqtisadi, həm də inzibati üsullarla göstərilə bilər.

Ölkənin iqtisadi təhlüksizliyinin təmin edilməsi və bu problemlərin həyata keçirilməsi, xeyli dərəcədə idarəedənlərin iqtisadi təfəkküründən və idarəetmə bacarığından asılıdır. İqtisadi təhlükəsizlik probleminin həll edilməsində cəmiyyətin hər bir üzvü də fəal iştirak etməlidir. Çünki iqtisadi təhlükəsizlik hər birimizin təhlükəsizliyi, həyat səviyyəimizin yüksəlməsi, gələcək nəsillərin təhlükəsizliyidir.

XXIV FƏSİL. MAKROİQTİSADI QEYRİ-SABİTLİK, MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLİK

§ 1. İqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyinin mahiyəti və səbəbləri

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hər bir ölkənin iqtisadiyatı normal inkişaf etməsi üçün onun müxtəlif sahələri və cəhətləri arasında da müəyyən nisbətlərin (proporsiyaların) gözlənməsi zəruridir. Nəzəri cəhətdən fərz edilən bu müddəanın tələbləri real həyatda çox vaxt pozulur. Bunun nəticəsində də iqtisadiyyatın inkişafı rəvan deyil, səbatsız olur. Yəni, ayrı-ayrı dövrlərdə iqtisadi inkişafın artım sürəti nisbətən yüksək, yavaşma, geriləmə formalarında təzahür olunur. Uzun tarixli dövr üçün inkişaf yüksələn xətt üzrə getsə də, nisbətən qısa tarixli dövr üçün bu yüksəliş heç də sabit, tərəddüdsüz olmur. İqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyini xarakterizə edən iqtisadi tərəddüdlər işgüzar fəallıqdakı dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər istehsalın ümumi həcmində, məşğulluqda, qiymətlərdə və sairədə özünü hiss etdirir.

Nəzəriyyəçilər iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyinə təsir edən amilləri xarici və daxili amillərə ayırırlar. **Xarici amillər** dedikdə, müharibə, inqilab və digər siyasi sarsıntılar; neft, uran və s. resursların nəhəng yataqlarının kəşfi, onlardan istifadə uğrunda gedən mübarizə; ictimai istehsalın quruluşunda dəyişiklər edə biləcək texnoloji yeniliklər; demoqrafik partlayışlar və əhalinin miqراسiyası və s. nəzərdə tutulur.

Daxili amillər dedikdə isə bilavasitə istehsalın amillərindəki köklü dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Bunlara əsas kapitalın çox hissəsinin fiziki aşınmasının qısa müddətdə başa çatması; əhalinin şəxsi istehlakındakı

gözlənilməz dəyişikliklər; əsaslı kapital qoyuluşundakı əndazənin gözlənilməməsi və s. aid edilir.

İqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyi vaxtaşırı, müntəzəm, proqnozlaşdırılan xarakter alarsa iqtisadi tsikl adlanır. Bəzilərinə görə isə “iqtisadi tsikl-iqtisadi artıma uzun müddətli meylin olması şəraitində bir sıra illər ərzində təkrarlanan və bir-birindən davamlığı və intensivliyi ilə fərqlənən iqtisadi fəallığın yüksəlməsi və enməsidir.” İqtisadi tsiklin təbiəti nisbətən az öyrənilmiş və mübahisəli problemlərdəndir. Bir qrup nəzəriyyəçilər iqtisadi tsiklin müntəzəmliyini, vaxtaşırılığını qəbul etmir, onun təsadüfi amillərin nəticəsi hesab edir, digərlər isə onu qabarma və çəkilmə kimi müntəzəmliyini iddia edir, onu real aləmin ayrılmaz hissəciyi sayırlar.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ayrı-ayrı iqtisadçılar (J.Sismondi, T.Maltus və s.) iqtisadiyyatda tsiklik inkişaf, böhranlar kimi hadisələrə fikir verməyə başlamışdılar. Bu hadisələri daha ətraflı tədqiq etmək cəhdi K.Marksda olmuşdur. Ç.S.Mill, A.Marşall bu hadisələrə öləri nəzər yetirmişlər. XX əsrdə də bir çox nəzəriyyəçilər bu problemləri izah etməyə cəhd göstərmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, müddətliyinə görə tsiklin 1380-dən artıq tipi vardır. Bunlardan ən çox nəzərə çarpanı Ç.Kitcin tipi (2-4 il), Juqlar tipi (7-12 il), Kuznets tipi (16-35 il), Kondratyev tipi (40-60 il), Forrester tipidir (200 il).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tsiklin təbiətinə dair də fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, bəziləri iqtisadiyyatda tsiklik inkişafı inkar edirlər. Bu fikri Valrasın məcmu tarazlıq qanunu ilə əsaslandırırırlar. Valras da Sey qanununa əsaslanırdı. Seyə görə isə təklif özünə müvafiq tələb yaradır. Onların fikrincə, müəyyən amillərin təsiri nəticəsində iqtisadiyyatda qeyri-tsiklik tərəddüdlər ola bilər. Yeni klassik və monetar məktəbin tərəfdarları da daha çox bu

fikirdədirlər. Keynscilər (Ç.Keyns, Ç.Xiks, P.Samuelson, E.Xansen və b.) də bu fikrə tərəfdardılar.

Marksistlərin tsiklin təbiəti haqqındakı baxışları xeyli fərqlidir. Onlar yalnız K. Marksın sənaye tsikli nəzəriyyəsini qəbul edirlər. Eyni zamanda, onu yalnız kapitalizmə xarakterik hal hesab edirlər. Səbəbini də kapitalizmin əsas ziddiyyətində– istehsalın ictimai xarakteri ilə mənimsəmənin xüsusi kapitalist formasında olmasında görürlər. Onların fikrincə iqtisadiyyatın tsiklik inkişafı sosializmdə ola bilməzdi, çünki burada iqtisadiyyat plana uyğun inkişaf etdirilirdi.

İqtisadiyyatın tsiklik inkişafını qəbul edənlər arasında da onun təbiətinə dair fikir ayrılığı mövcuddur. Bunların fikir ayrılığı əsasən üç istiqamətdədir. Ekzogen istiqamətin tərəfdarları tsiklik inkişafın səbəblərini xarici amillərdə, endogen istiqamətin tərəfdarları daxili amillərdə görürlər. Eklektik istiqamətin tərəfdarları isə hər ikisinin müəyyən cəhətlərini birləşdirməyə cəhd göstərirlər. Ekzogen istiqamətin banisi U.S.Cevsona (1835-1882) görə, iqtisadi tsikl 11 illik günəş aktivliyi tsikli ilə əlaqədardır. Onun fikrincə, günəşdəki ləkələr kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına, taxılın qiymətinə və ticarət tsiklinə aktiv təsir göstərir. Onun oğlu X.S.Cevsona görə günəş tsikli məşğulluğa da təsir göstərir. X.M.Mor isə günəş aktivliyinin ümumi iqtisadi nəzəriyyəsini yaratmışdır.

Monetar nəzəriyyəyə görə, iqtisadi tsikl «xalis pul hadisəsidir». Pul axınının dəyişməsi iqtisadi fəallığa təsir göstərir, çiçəklənmə, ləngimə və s. baş verməsinə səbəb olur. Onların fikrincə qeyri-pul amilləri (müharibə, təbii fəlakətlər, tətillər və s.) sənayenin ayrı-ayrı sahələrində süstlük hallarının baş verməsinə səbəb ola bilər.

İsveçrə iqtisadçısı J.Sismondியə (1773-1842) görə, tsiklik inkişafın səbəbi «hədsiz yığımla» əlaqədar istehlakın məhdudlaşdırılmasıdır. Ayrı-ayrı şəxslər və firmalar

tərəfindən həyata keçirilən «hədsiz yığım» istehsalla reallaşma arasındakı nisbətənin pozulmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, iqtisadi tsiklin təbiəti haqqında müxtəlif nəzəriyyələr, baxışlar vardır. Bunlardan ən əsasları aşağıdakı cədvəldə verilməmişdir.

Nəzəriyyə	Ən görkəmli nümayəndələri	Tsiklin səbəbləri
Xarici amillər nəzəriyyəsi	U.Cevons (1835-1882)	İqtisadi tsikllərin yaranması günəş fəallığının intensivliyinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir.
Sənaye tsikləri nəzəriyyəsi	K.Marks (1818-1883) F.Engels (1820-1895)	Böhranların yaranması kapitalizmin əsas zidiyyəti ilə, onların dövrüliyi isə əsas kapitalın kütləvi yeniləşdirilməsi ilə əsaslandırılır
Kapitalin ifrat yığını nəzəriyyəsi	M.Turan-Baranovski 1865-1919) A.Aftalon (1874-1956)	Böhran hadisələri istehsal quruluşunda disproporsiya yaranması nəticəsində, yəni kapitalın ifrat yığını nəticəsində yaranır
Kredit-pul konsepsiyası	R.Xoutri (1879-1975) İ.Fişer (1867-1947)	Böhranlar pul tələbi və təklifi sahəsində pozuntular nəticəsində yaranırlar
Keynisçi nəzəriyyə	C.M.Keyns (1883-1946)	Tsikl milli gəlirin hərəkəti, istehlak və kapital yığını, bazar mexanizminin zəifliyi arasında qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi nəzərdə keçirilir
Yeniliklər nəzəriyyəsi	İ.Şumpeter (1883-1950)	İqtisadi artımın tsiklik prosesi texniki ixtiralar və yeniliklərin həyata keçirilməsinin sıçrayışları olması ilə şərtlənir
Natamam istehlak nəzəriyyəsi	J.Sismondi (1773-1842)	İqtisadi böhranın səbəbi istehlakın kifayət qədər olmamasında, milli gəlirdə əmək haqqı payının azalmasıdır
Monetar nəzəriyyə	M.Fridmen (1912)	İstehsalın tsiklik xarakteri pul tədaviünün qeyri sabitliyi ilə izah olunur

Cədvəl 24.1

§ 2. *İqtisadi tsikl və onun fazaları*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kapitalizmdə sənayenin tsiklik inkişafı K.Marks tərəfindən daha ətraflı tədqiq edilmişdir. Onun fikrincə sənaye tsikli bir böhranın başlanğıcından, digər böhranın başlanğıcına qədər olan dövrü əhatə edir. Kapitalizmdə sənayenin tsiklik inkişafının səbəbi, kapitalizmin əsas ziddiyyəti, maddi əsası isə əsas kapital ünsürlərinin çox hissəsinin fiziki aşınmasıdır. «Böhranlar mövcud ziddiyyətlərin həmişə ancaq müvəqqəti zorakı həllindən, pozulmuş müvazinəti bir anlığa bərpa edən zorakı partlayışlardan ibarətdir» (“Kapital” III cild, səh.258). Böhranlar təsərrüfat subyektlərini xəbərdar edir ki, hansı məhsullar tələbatdan, cəmiyyətin «həzm» edə bilmək qabiliyyətindən çox istehsal olunmuşdur.

Sənaye tsikli dörd fazanı: böhran, süstlük (depressiya), canlanma və yüksəlişi əhatə edir. **Böhran** tsiklin elə bir fazasıdır ki, bu zaman məhsul və xidmətlərin təklifi ilə onlara olan tələb arasındakı ziddiyyət ən yüksək səviyyəyə çatır. Qeyd edək ki, müasir dövrdə həm ifrat istehsal, həm də natamam istehsal böhranları nəzərdən keçirilir. K.Marks isə yalnız ifrat istehsal böhranı və onun fazalarını tədqiq etmişdir.

İfrat istehsal böhranı zamanı tədavül kanalları əmtəələrlə dolu olur. Onların təklifi tələbdən çox olduğu üçün, reallaşdırılması xeyli çətinləşir. Sahibkarlar əmtəələri satılmadığı üçün, fəaliyyətlərini davam etdirmək məqsədilə əlavə pula ehtiyac hiss edirlər. Onların çoxunun bankla müraciəti faiz normasının artmasına səbəb olur. Bəzi sahibkarlar isə əmtəələrin qiymətlərini aşağı salmaqla onları reallaşdırmağa çalışırlar. Bu kimi tədbirlər kifayət olmadığından, istehsalı məhdudlaşdırırlar. Bunun nəticəsində isə işsizlərin sayı xeyli artır, işləyənlərin əmək haqqı aşağı düşür.

K.Marks göstərir ki, ifrat istehsal böhranı imkanı hələ sadə əmtəə istehsalı zamanında mövcud olur. Lakin bu imkanın reallığa çevrilməsi iri maşınlı sənayenin meydana gəlməsi ilə mümkün olmuşdur. Çünki iri maşınlı sənaye küllü miqdarda əmtəə istehsal etməyə şərait yaradır.

İlk ifrat istehsal böhranı 1825-çi ildə İngiltərədə baş vermişdir. 1847-48-ci illərdə ABŞ və bir çox Avropa ölkələrində baş vermiş böhran dünya sənayesinin birinci böhranı hesab olunur. Kapitalist dünyasının ən dağıdıcı iqtisadi böhranı isə 1929-1933-cü illər böhranıdır. Bu illər ərzində kapitalist dünyasında istehsalın həcmi $\frac{2}{5}$, dünya

tiçarəti $\frac{3}{5}$ dəfədən çox azaldı. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində işsizlərin sayı 30 milyondan çox olmuşdur.

Marksist dünyagörüşünə görə, ifrat istehsal mütləq deyil, nisbi xarakter daşıyır. «Məsələ onda deyildir ki, yaşayış vasitələri mövcud əhaliyə nisbətən olduqca çox istehsal olunur. Əksinə, yaşayış vasitələri əhali kütləsinin yaxşı və insancasına yaşaya bilməsi üçün olduqca az istehsal olunur» (“Kapital” III cild, səh.267). Belə ki, əmtəələrin tədavül kanallarında (bazalar, mağazalar və s.) dolub qalması, cəmiyyət üzvlərinin onlardan gen-bol istifadə etmələrinin nəticəsi deyil, çoxunun onları satın ala bilməmələrinin nəticəsidir. Hazırda bizi əhatə edən mühütdəki bolluğun səbəbi də cəmiyyət üzvlərinin çox hissəsinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olmasıdır.

Natamam istehsal böhranlarında isə tələb təklifi xeyli üstələmiş olur. Buna səbəb, bir tərəfdən müxtəlif amillərin təsirindən asılı olaraq təklifin həcmninə sabit qalması və ya azalması, ya da artımın tələbin səviyyəsindən az olmasıdır; digər tərəfdən isə əhalidə çoxlu miqdarda pulun olmasıdır. Bu pullar, «qızmış pullara» çevrilir, lazım oldu-olmadı hər

cür və hər miqdarda əmtələri satın alaraq, böhran vəziyyətini, yəni qıtlığı daha da dərinləşdirir.

Tsiklin böhrandan sonra gələn fazası **süslük** (depressiya) fazasıdır. Bu fazaya durğunluq da deyirlər. Bu fazada istehsal çox süst olur, işsizliyin yüksək səviyyəsi davam edir. Çoxlu miqdarda müəssisələr müflisləşdiyi üçün, sərbəst pul kapitalına tələbat azalır və buna görə də faiz norması aşağı düşür. Tədavül kanallarındakı əmtəə kütləsi azalır. Bəzi sahibkarlar istehsal vasitələrinin qiymətlərinin aşağı salınmasından istifadə edərək, özlərinin köhnəlmiş avadanlıqlarını yeniləri ilə əvəz etməyə çalışırlar. Bu işə maşınqayırma sənayesində canlanmanın baş verməsinə səbəb olur.

Beləliklə, iqtisadi tsiklin **canlanma** fazası başlanır. Maşınqayırmada başlanmış canlanma digər sahələrə də keçir. Əmələ gələn canlanma istehsalının artmasına, işsizliyin azalmasına, əmək haqqı və mənfəətin artmasına səbəb olur. İstehsalı genişləndirmək məqsədilə əlavə kapitalla tələb artdığı üçün, faiz norması yüksəlir.

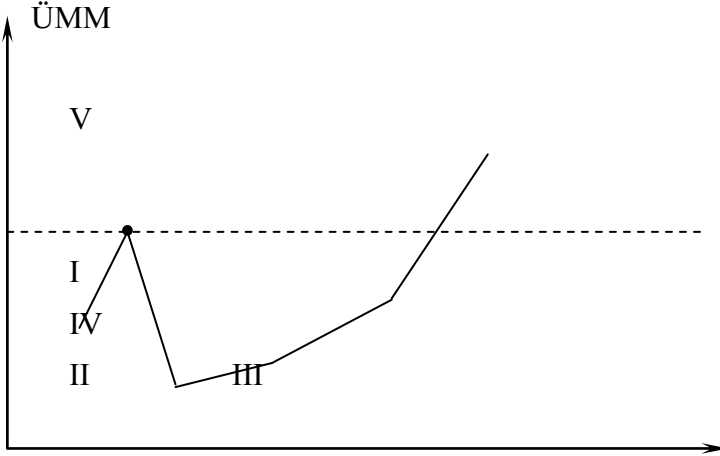
Sahibkarların mənfəət hərisliyi iqtisadi inkişafı tsiklin **yüksəliş** fazasına çatdırır. Bu zaman istehsalın səviyyəsi böhranın başlanğıc səviyyəsini də ötüb keçir. İşsizliyin azalması, əmək haqqının artması, əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin artmasına səbəb olur. Bu işə məhsul və xidmətlər istehsalının artmasını tələb edir.

Yüksək mənfəət hərisliyi (kapital hərisliyinin sonu yoxdur), sahibkarlar arasında rəqabət mübarizəsi, cəmiyyət miqyasında planlaşmanın olmaması son nəticədə iqtisadiyyatın yeni böhran vəziyyətinə düşməsinə səbəb olur. Bu hərəkət mülkiyyətçilərin və mizdlü işçilərin olduğu cəmiyyətin iqtisadi inkişaf yoludur.

XX əsrin ortalarından başlayaraq, tsiklin bu klassik gedişində, onun fazalarında müəyyən xarakterik dəyişikliklər baş vermişdir. Bunlara böhran fazasının əvvəlki kimi dağıdıcı olmaması, bu fazada qiymətlərin aşağı düşməməsi,

müxtəlif ölkələrdə tsiklin fazalarının asinxron baş verməsi, böhranların nisbətən tezləşməsi və sairəni misal göstərmək olar. Bütün bunlar isə o dövrdən başlayaraq dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadiyyatın tənzim- lənməsi tədbirlərinin təsiri ilə əlaqədardır.

K.Marksın tədqiq etdiyi sənaye tsiklinin qrafik təsviri aşağıdakı kimidir.

Şəkil 24.1

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi tsiklin fazaları haqqında ABŞ İqtisadi Tədqiqatlar Milli Bürosunun təklif etdiyi məhfumlardan istifadə olunur: zirvə (pik, bum); azalma (resessiya), dib (depressiya)—ən aşağı səviyyə və canlanma (genişlənmə).

İqtisadi ədəbiyyatda, həmçinin iqtisadi böhranın spesifik təzahür forması olan quruluş (struktur), maliyyə, ekoloji və s. böhranlar da nəzərdən keçirilir. Bunlar dünya iqtisadiyyatında keçən əsrin 70-80-ci illərindən etibarən təsadüf olunmağa başlanmışdır. Bunlar iqtisadiyyatın (sənayenin) bütün sahələrini deyil, müəyyən bir və ya bir neçə sahəsini əhatə edir və müəyyən növ əmtələrin ya ifrat, ya da natamam istehsalı üzrə baş verir. Yanacaq, enerji, xammal,

ərzaq və s. böhranları bu qəbildəndir. Quruluş böhranları da ifrat və natamam istehsal böhranları kimi, məhsuldar qüvvələrin inkişafına pozucu təsir göstərir. İstehsal müəssisələri, bankların iflası uğraması əhalinin müəyyən hissəsinin var-yoxdan çıxması, kütləvi işsizlik və sairə bir çox sosial bəlalara, sosial gərginliyin artmasına səbəb olur.

§ 3. Dövlətin antitsiklik tənzimlənməsi

İqtisadiyyatın tsiklik inkişafı, daha doğrusu, iqtisadi və quruluş böhranları ilə əlaqədar, ölkə iqtisadiyyatında və sosial aləmdə əmələ gələn gərginliyi azaltmaq üçün hər bir dövlət müəyyən antitsiklik tədbirlər həyata keçirir. İqtisadçılar arasında tsiklik tərəddüdlərin səbəbləri və təbiətinə dair fikir ayrılığı mövcud olduğu kimi, antitsiklik tənzimləmə tədbirlərində də fikir ayrılığı mövcuddur. Bu tədbirlər, əsasən, yeni keynsci və neokonservativ nəzəriyyəyə müvafiq həyata keçirilir. Bunlardan hansısından istifadə edilməsi hakimiyyətdə olanların iqtisadi tərəküründən, onların hansı iqtisadi nəzəriyyəyə qulluq etmələrindən asılıdır. Yeni keynscilər iqtisadi inkişafı qeyri-sabitliyini aradan qaldırılmasında məcmu tələbə, neokonservativçilər isə məcmu təklifin tənzimlənməsinə üstünlük verirlər.

Yeni keyncilər iqtisadi inkişafın sabitliyinin təmin edilməsində büdcə-vergi sisteminə xüsusi üstünlük verirlər. Neokonservativlər isə monetarist nəzəriyyəyə əsaslanaraq, pul-kredit alətlərindən istifadəni ön plana çəkirlər. Onların fikrincə, iqtisadi sabitliyə nail olmaqda tədaviyə olan pul kütləsi mühüm rola malikdir.

Böhran və depressiya mərhələsində işgüzar fəallığı artırmaq məqsədilə, dövlət vergi dərəcələrini aşağı salır, yeni kapital qoyuluşlarına vergi güzəştləri tətbiq edir, sürətləndirilmiş amortizasiya siyasəti həyata keçirir və s.

canlanma və yüksəliş fazasında isə buna əks tədbirlər görür, yəni vergi dərəcələri qaldırılır, güzəştlər ləğv edilir, faiz dərəcəsi yüksəldilir və s.

Dövlətin iqtisadi inkişafında sabitləşdirici tədbirlərdən biri də iqtisadi tsiklin siyasi tədbirlərlə (seçkilərlə) sinxronlaşdırılmasıdır. Belə ki, seçkilər ərəfəsində istehsalçılara gen-bol vədlər verilir, sonralar isə onlar unudulur.

XX əsrin 70-80-ci illərində bir çox ölkələrdə iqtisadi tsiklin tənzimlənmə mexanizminin yenidən qurulması prosesi həyata keçirilmişdir. ABŞ, İngiltərə, Yaponiyada bazarın xeyrinə dövlətin rolunun məhdudlaşdırılması siyasəti yeridilmişdir. İngiltərədə çoxlu miqdarda dövlət mülkiyyəti özəlləşdirilmişdir. İqtisadiyyata dövlət xərcləri xeyli azalmışdır.

Fransada isə sosialistlər hökuməti bu tədbirlərin əksi olan milliləşdirmə prosesini həyata keçirilmişdir. Bununla da iqtisadi həyatda dövlətin rolu xeyli artırılmışdır.

§ 4. Məşğulluq və onun haqqında baxışlar

İqtisadiyyatın qeyri-sabit inkişafı ilə sıx bağlı olan anlayışlardan biri məşğulluqdur. Belə ki, böhran və süstlük fazasında onun həcmi azalır, canlanma və yüksəliş fazasında isə artır. Buna görə də, hər bir hökumətin iqtisadi siyasətində məşğulluq probleminə xüsusi əhəmiyyət verilir. Ölkədə təkrar istehsal prosesi, istərsə də sosial vəziyyət xeyli dərəcədə bu problemlə bağlıdır. **Məşğulluq** dedikdə, əmək qabiliyyəti olan və işləmək istəyən hər bir şəxsin ictimai faydalı işlə məşğul olması başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatlarda əlavə (ikincili) məşğulluq, özüməşğulluq anlayışlarına da rast gəlmək mümkündür. Əlavə (ikincili) məşğulluq dedikdə, işçinin iş vaxtından sonra öz iş yerində çalışması, ya da başqa yerdə işləməsi nəzərdə tutulur. Özüməşğulluq dedikdə isə kiçik biznes, küçə ticarəti, evdə

əmək, xalq sənətkarlığı ilə məşğul olmaq və sairə nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövrdə və hər bir ölkədə faydalı əməklə məşğul olmayanların sayı rəsmi işsizlərin sayından çox olur. Bunlar müxtəlif səbəblər üzündən işləmir, iş axtarmır və yaxın dövrlərdə işləmək fikrində olmurlar. Hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətinə nəzər salınarkən, ilk növbədə əhalinin məşğulluğu və onların yaşayış səviyyəsinə diqqət yetirilir. Buna görə də məşğulluq problemi tədqiqatçıların diqqətini coxdan cəlb etmiş və onun haqqında öz nəzəriyyələrini yaratmışlar.

Məşğulluq nəzəriyyəsi uzun təkamüllü inlişaf yolu keçmişdir və çoxsaylı konseptual yanaşmaların, metodların və alətlərin olması ilə səciyyələnir. Həmin problemə nəzəri baxışlara dünya iqtisadi fikir tarixində mövcud olmuş cərəyanların fikirlərinə rast gəlirik.

Məşğulluq haqqındakı nəzəriyyələrdən biri də klassik və yeni klassik nəzəriyyədir. D.Rikardo, Ç.Mill, A.Marşall, A.Piqu və s. görə bazar sistemi öz-özünü tənzimləmə mexanizminə malik olduğu üçün tam məşğulluğu təmin edə bilir. Bu cərəyanın əsasını A.Smitin klassik nəzəriyyəsi təşkil edir. Klassiklərə, o cümlədən J.Seyə görə əməyin qiyməti (əmək haqqının səviyyəsi) iş qüvvəsinin tələb və təklifinə təsir göstərərək, onların tarazlığına səbəb olur, bu işə məşğulluğu təmin edir. Onların fikrincə, iş yerləri uğrunda rəqabət əmək haqqını o dərəcədə aşağı salır ki, bu səviyyə sahibkar üçün əlverişli olur və bütün işsizləri işə götürmək imkanına malik olur.

Klassiklərin bir çox baxışları kimi, məşğulluq haqqındakı baxışları da real həyatda təkzib olunurdu. Belə ki, qeyri-iqtisadi sabitliklə yanaşı, məşğulluq üzrə də güclü tərəddüdlər baş verirdi. Belə bir şəraitdə də məşğulluq haqqında Keyns nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Ç.M.Keyns «Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» kitabında göstərirdi ki, kapitalist iqtisadiyyatında tam məşğulluğu

təmin edəcək və öz-özünü tənzimləyən hec bir mexanizm yoxdur. Onun fikrincə, bu sistemdə tam məşğulluq qanunauyğun hal deyil, təsadüfdür. Keynsçilərə görə məşğulluğun əsas parametrləri – məşğulluq və işsizliyin səviyyəsi, əməyə olan tələb, real əmək haqqının səviyyəsi məhsul və xidmətlər bazarında olan səmərəli tələbdən asılıdır. Əmək bazarında yalnız əmək haqqının səviyyəsi və ondan asılı olan əmək təklifi kəmiyyəti formalaşır. Amma əməyin təklifi faktiki məşğulluğun formalaşmasında əsas rol oynamır, o, yalnız əmək haqqının hazırkı məbləğində onun maksimum mümkün səviyyəsini səciyyələndirir. İşçi qüvvəsinə olan tələb məcmu tələblə, istehsal və investisiyanın həcmi ilə müəyyən olunur.

Məcburi işsizliyin olması səmərəli məcmu tələbin çatışmazlıqları ilə şərtlənir ki, bunu da büdcə və kredit-pul tənzimlənməsinin eksponionist tədbirləri aradan qaldıra bilər. Dövlət məcmu tələbi artması istiqamətində təsir etdikdə, əməyə tələbin artmasına səbəb olur. Keyns və onun tərəfdarlarına görə, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin səmərəli vaistəsi dövlət tərəfindən məcmu tələbin yüksəldilməsidir. Bu məqsədlə dövlət investisiya fəaliyyətini genişləndirməlidir. Məşğulluğun keynsçi nəzəriyyəsi makroiqtisadi proseslərə dövlətin müdaxiləsinə, onun reallaşması isə psixoloji xarakterli hadisələrə (istehlaka, yığıma, investisiyaya meyillik) əsaslanır.

İnstitusional-sosioloji məktəbin nümayəndələrinə (T.Veblen, C.Danlop, C.Helbreyt və b.) görə, məşğulluq sahəsində ki, problemlər müxtəlif növ institusional islahatların köməkliyi ilə həll oluna bilər. Bu məktəbin nümayəndələri üçün diqqətin makroiqtisadi təhlil üzərində cəmlənməsindən uzaqlaşmaq səciyyəvidir və onlar əmək bazasındakı uyğunsuzluqları iş qüvvəsi və onlara müvafiq olan əmək haqqı səviyyəsinin quruluşundakı sosial, peşə, sahə, cins, yaş, və s. fərqlərlə izah etməyə çalışmışlar.

Məşğulluğun müqavilə nəzəriyyəsi (M.Beyli, D.Qordn, K.Azariadiş) neoklassik keynsçi baxışların sintezinə əsaslanan konsepsiyadan ibarətdir. Nəzəriyyəçilər bir tərəfdən keynsçilərin pula əmək haqqının sərtliyi barədə fikirlərini qəbul edir və hesab edirlər ki, əmək bazarında uyğunlaşma qiymətlərin deyil, istehsalın və məşğulluğun fiziki həcminin dəyişməsi hesabına baş verir. Digər tərəfdən, bu sərtliyin özü öz şəxsi iqtisadi maraqlarında hərəkət edən fərqlərin optimallaşdırılan davranışdan irəli gəlir.

Bu nəzəriyyənin əsasında, sahibkarlar və işçilərin öz aralarında uzun müddətli müqavilə münasibətlərinə girmələri haqqındakı müddəa durur. Çəvik bazar konsepsiyası (R.Bual, Q.Stendik) XX əsrin 70-ci illərində ən inkişaf etmiş Avropa ölkələrində iqtisadiyyatın quruluş dəyişikliyi dövründə yayılmışdır. Bu konsepsiyaya əmək bazarının qaydaya salınmasının zəruriliyi, daha çevik funksional fərdiləşdirilmiş və qeyri-standart məşğulluqlara (qismən məşğulluq, natamam iş günü və ya həftəsi, qısamüddətli müqavilələr və s.) keçməyin zəruriliyi müddəası irəli sürülmüşdü. Belə yanaşma, iqtisadiyyatda quruluş dəyişikliklərinin aparılması xərclərini azaltmaq aşağıdakılar hesabına əldə olunur:

-işə girmənin (azad etmənin) çevikliyinə və məşğulluğun rəngarəngliyi.

-iş vaxtının tənzimlənməsinin, normallaşdırılmış iş günü daha mütərəqqi iş rejiminin müəyyən edilməsinin çevikliyi.

-daha fərdiləşmiş yanaşma əsasında əmək haqqının tənzimlənməsində çeviklik;

-işçilərin sosial müdafiyyəsinin metodları və formalarının, həmzinin iş qüvvəsinin həcmi, quruluşu, keyfiyyəti və qismətinin əmək bazarında tələb və təklifin artıb-azalmasının uyğunlaşmasının çevikliyi.

Ümumiyyətlə çevik əmək bazarı, konsepsiyası, sahibkarlar və işzilər arasında qarşılıqlı münasibətlərin forma müxtəlifliyinin yaranmasını nəzərdə tutur və məcmu xərclərin, mənfəətliliyinin artmasını və əmək bazarının yüksək dinamikliyi saxlanmasına yönəldilmişdir.

Monetar məktəbin nümayəndələrinə (M.Fridmen, E.Fels, F.Keyqen, K.Buruner, F.Moltser və b.) görə də bazar iqtisadiyyatı özünü tənzimlənmə mexanizminə malik olduğu üçün səmərəli məşğulluğu bazar özü müəyyən edir. Bu dövrdə dövlətin müdaxiləsi bazarın özünü tənzimləmə mexanizminin pozulmasına, məcmu tələbi artırmaq cəhdi isə infilyasiyaya səbəb olur.

§ 5. İşsizliyin növləri və onun sosial-iqtisadi nəticələri

Makroiqtisadi qeyri-sabitliklə bağlı olan iqtisadi hadisələrdən biri işsizlikdir. İşsizlik məhfumunu ilk dəfə 1911-ci ildə Britaniya ensklapediyaşında, sonra isə 1945-ci ildə ABŞ-nın əmək nazirliyinin hesabatlarında işlədilmişdir. Hazırda işsizlik müxtəlif həcmlərdə, formalarda, müddətlərdə olmaqla dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. **İşsizlik dedikdə**, əmək qabiliyyətli şəxslərin bir hissəsinin müəyyən səbəblər üzündən öz qabiliyyətlərini reallaşdırma bilməməsi nəzərdə tutulur. İşsizlik, məşğulluğun əksinə olaraq tsiklin böhran və süstlük fazalarında artır, canlanma və yüksəliş fazalarında isə azalır. İşsiz o şəxs hesab olunur ki, həmin dövrdə ictimai faydalı əməklə məşğul olmur, əmək bazarında fəal surətdə iş axtarır.

Beynəlxalq əmək təşkilatının (BƏT) satandartlarına əsasən, işsizlərə yaşı 16 və daha artıq olub nəzərdən keçirilən dövrdə:

- iş (gəlirli məşğuliyəti) olmayanlar;

- iş axtaranlar (dövlət, kommertiya, məşğulluq qurumlarına müraciət edənlər, şəxsi əlaqələrdən istifadə edənlər və s.);

- işə başlamağa hazır olanlar daxildir.

Əməyə qabil olanları işsizliyə aid etdikdə, yuxarıda sadalanmış meyarların hər üçü gözlənilməlidir. İşsizlik- əmək bazarının ayrılmaz elementidir, əmək bazarı, bazar qanunlarına tabe olan əmək satan və alanların müxtəlif cür və dinamik əlaqələr sistemi şəklində olub, aşağıdakı spesfik xüsusiyyətlərə malikdir:

-sahə, peşə və s. fərqlər nəzərə alınmadan vahid milli bazar kimi nəzərdən keçirilir;

-işə götürmə münasibətlərinə təsir edən yeganə göstərici kimi əməyin qiyməti (əmək haqqı dərəcəsi) təhlil olunur.

Məşğulluq haqqında olduğu kimi, nəzəriyyəçilər işsizlik haqqında da müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. İngilis iqtisadçısı, keşiş T.R.Maltusun (1766-1834) fikrincə, «mütləq artıq adamların» (yəni işsizlərin) olması «təbii əhali qanununun» fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu qanuna görə, əhalinin təbii artım sürəti yaşayış vasitələri istehsalının artım sürətinə nisbətən yüksək olur. Onun fikrincə yaşayış vasitələri ədədi silsilə ilə, əhali isə həndəsi silsilə ilə çoxalır. Əhalinin bu cür artımı işsizliyə səbəb olur.

Bəziləri isə işsizliyin səbəbini ETT-nin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinin genişlənməsi ilə izah etməyə çalışırlar. Onların fikrincə, daha məhsuldar maşın və qurğulardan, yeni texnologiyadan geniş istifadə olunması, işçi qüvvəsinə olan tələbi azaldır.

C.M.Keynsin fikrincə, işsizliyin səbəbi, əmtəələrə olan tələbin azlığıdır. Buna səbəb isə insanların psixologiyasıdır. Belə ki, onlar əldə etdikləri gəlirləri tamamilə istehlaka deyil, müəyyən hissəsini yığma sərif edirlər. Yığım isə əmtəələrə olan tələbi məhdudlaşdırır.

«Azad sahibkarlıq» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə isə işsizliyin səbəbi əmək haqqının yüksək olmasıdır. Onların fikrinə, işsizliyi azaltmaq üçün əmək haqqını aşağı salmaqla, məşğulluğu artırmaq olar.

K.Marksa görə isə işsizlik kapitalizmin yol yoldaşdır, çıxırdaşdır. Onun fikrinə, işsizliyin səbəbi, kapitalizmin əsas ziddiyyətidir, yəni istehsalın ictimai xarakteri ilə mənimsəmənin xüsusi kapitalist xarakteri arasında olan ziddiyyətdir. Bunun nəticəsində də işçinin yaratdığı izafi məhsulun çox hissəsi qeyri-məhsuldar istehlak olunur. O, yuxarıda nəzərdən keçirilən nəzəriyyələri tənqid edərək göstərir ki, onların məqsədi işsizliyin səbəbini cəmiyyətdən, sahibkarlardan uzaqlaşdırmaqdır, işsizliyin səbəbi yeni texnika, texnologiya deyil, onun kapitalistcəsinə tətbiq edilməsidir.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hər bir ölkədə iqtisadi inkişafın əsas şərti kəmiyyət və keyfiyyətə kifayət dərəcədə əmək resurslarının olmasıdır. Əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması istehsalın yüksək sürətlə inkişafı deməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmək resurslarından səmərəli istifadə edildikdə də, tam məşğulluğu təmin etmək mümkün deyildir. Belə ki, tam məşğulluq şəraitində də işsizlik mümkündür. Aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz friksion və quruluş (struktur) işsizlik həmişə mövcud olur. Tam məşğulluq şəraitində mövcud olan işsizlik işsizliyin təbii səviyyəsi adlanır. Təbii səviyyə müəyyən mənada müsbət hadisədir. Çünki, friksion işsizlərə özlərinin istəklərinə uyğun boş iş yerlərini axtarmaq, struktur (quruluş) işsizlərə isə yeni ixtisas qazanmaq üçün müəyyən vaxt lazımdır.

Hər bir ölkədə işsizlik səviyyəsi işsizlərin işçi qüvvəsinə olan nisbəti ilə müəyyən olunur:

$$\frac{\textit{işsizlər}}{\textit{işçi qüvvəsi}} \cdot 100$$

İşsizlər dedikdə əmək bazarında qeydə alınanlar, işçi qüvvəsi dedikdə isə işləyənlər və işsizlər nəzərdə tutulur.

İqtisadi əbədiyyatda işsizliyin friksion, struktur (quruluş), tsiklik, mövsümi, regional növləri fərqləndirilir. Friksion işsizlik dedikdə müvəqqəti və ya mövsümü məşğul olanlar, lakin daimi, özlərinin ürəyinə yatan iş yeri axtarmaq prosesi nəzərdə tutulur. Öz ixtisasına, qabiliyyətinə uyğun iş axtaranlar da friksion işsizlərə aid edilir. İş qüvvəsinə onları təmin edən iş, iş verənlərə isə onlara lazım olan işçi axtarmaq üçün müəyyən vaxt tələb olunur. bu vaxt adətən 1-3 ay arasında olur.

Sturuktur (quruluş) işsizliyi dedikdə isə texnologiyada və istehsalda baş vermiş quruluş dəyişiklikləri ilə əlaqədar baş verən işsizlik nəzərdə tutulur. Bu dəyişikliklər nəticəsində işçi qüvvəsinə olan tələbat da dəyişir. Belə ki, yeni texnologiya, yeni sahələr, yeni keyfiyyətli işçi qüvvəsi tələb edir. İşçilər yeni ixtisasları öyrənənə qədər xeyli vaxt keçir. Buna görə də quruluş işsizliyi friksion işsizliyə nisbətən xeyli vaxt tələb edir.

Sturuktur işsizliyin formalrından biri texnoloji işsizlikdir ki, yeni texnologiyaların və avadanlıqların tətbiqi nəticəsində yaranır. Bu da insanların maşınla əvəzlənməsinə və onların azad olmasına aparır. Bu zaman bazarın həcmi artarsa, məşğulluq əsasən yeni peşə və daha yüksək peşə hazırlığına malik işsizlərin peşə hazırlığına malik işçilərin cəlb edilməsi hesabına artacaq. Keçid dövründə hərbi sənaye kompleksinin (HSK) konversiyanın aparılması və koniyukturanın artıbazalmasının güclənməsi nəticəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb xüsusi konversiya və iqtisadi işsizliklərin fərləndirilməsi fikrini söyləyənlərdə var.

Tsiklik işsizlik isə istehsalın tsiklik inkişafı ilə əlaqədardır. Böhran və durğunluq fazasında istehsalın məhdudlaşması, müəssisələrin iflasa uğraması ilə əlaqədar işsizlərin

sayı artır, canlanma və yüksəliş fazasında isə onlar yenidən işə cəlb edirlər.

Həqiqi (real) və saxta işsizliyi fərqləndirmək lazımdır. Bir halda insan əmək qabiliyyətinə malikdir və işləmək istəyir, lakin əmək bazarında yaranmış vəziyyətə görə iş tapa bilmir. İkincisi bu və ya digər səbəblərdən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəməyənləri səciyyələndirir. İşsizlik aşkar və gizli, uzunmüddətli və qısamüddətli olur. Uzunmüddətli işsizliyə stuktur, qısa müddətliyə isə mövsümü və friksion işsizlik aiddir.

İqtisadi nəzəriyyə könüllü işsizlik anlayışına rast gəlinir ki, burada işçilərin müəyyən bir qismi bu və ya digər səbəbdən əmək bazarına çıxır və “kөнülsüz işsiz” olur. Bundan başqa, əmək bazarının təhlili zamanı təkrar (dövri) işsizlik və iş tapmağa ümidin itirib birdəfəlik iş qüvvəsi sırasından çıxan şəxsləri nəzərdə tutan durğun işsizliyi kimi hadisələri nəzərə almaq lazımdır.

Müddətinə görə durğun və axıcı işsizliklər fərqləndirilir. İşsizliyin müddəti iş yerinin itirilməsi ilə, yeni iş yerində iş düzəlmək arasındakı zaman kəsiyi ilə ölçülür. İşsizliyin axıcı forması işçinin müəssisədən öz istəyi ilə, müdiriyyətin təşəbbüsü ilə işdən getməsilə səciyyələnir.

Mövsümü işsizlik isə adından bəlli olduğu kimi işlərin mövsümi xarakter daşması ilk əlaqədir. Kənd təsərrüfatı, tikinti, meşə təsərrüfatı, balıq ovlama və s. sahələrdə işlər mövsümi xarakter daşdığı üçün, işsizlik də mövsümi olur. Bu zaman, iş qüvvəsinə olan tələb mövsümi xarakter daşır.

Regional işsizlik isə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsindəki uyğunsuzluqlarla əlaqədir. Bunlar təbii, tarixi, siyasi xarakter daşır. Bəzi regionlarda təbii artım hesabına iş qüvvəsi artıqlığı, digərlərində isə məhsuldar kapital artıqlığı mövcud olur.

K.Marks «Kapital» əsərində işsizliyin (daha doğrusu, nisbi əhali artıqlığının, ehtiyat əmək ordusunun) aşağıdakı üç formasını göstərmişdir:

Axıcı əhali artıqlığı dedikdə, böhran və süstlük fazasında işdən kənar edilmişlərin canlanma və yüksəliş fazasında işə qəbul edilmələri, bir müəssisədən çıxarılmışların digərlərində işə qəbul olunması prosesi nəzərdə tutulur.

Gizli əhali artıqlığı dedikdə isə əsasən kənd təsərrüfatında məşğul olan əhali nəzərdə tutulurdu. Bunlar, başqa sahələrdə iş tapa bilmədikləri üçün zərurət üzündən ya özlərinin, ya da icarəyə götürdükləri torpaq sahəni becərməyə məcburdurlar. Başqa sahələrdə iş tapsalar, məmnuniyyətlə torpağı becərməkdən əl çəkərlər.

Durğun əhali artıqlığı dedikdə isə daimi iş yeri olmayan, müvsümi işlərlə, natamam iş vaxtında məşğul olanlar nəzərdə tutulur. Bunlar daimi iş yeri tapmaq ümidini itirmiş yaşlı əhalidir.

İqtisadçıların əksəriyyəti müəyyən dərəcədə 3-5 % işsizliyin olmasını normal hal sayırlar. Belə ki, işsizlərin bu faizdə olması, bir tərəfdən bazarda tələb artdıqda bu və ya digər sahədə istehsalı genişləndirmək üçün lazım olan işçi qüvvəsinə olan tələbatı ödəmək imkanı verir. Digər tərəfdən isə işsizliyin bu dərəcədə olması işdə olanları öz işlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmalarına vadar edir. Əks təqdirdə bu və ya digər işsiz məsuliyyətsiz işçini əvəz edə bilər.

İşsizlik bir çox mənfi sosial və iqtisadi nəticələrə səbəb olur. İşsizliyin iqtisadi itkiləri istehsal olunmayan məhsul və xidmətlərdir. Nəticədə, ümumi milli məhsulun faktiki həcmi potensial həcmindən az olur. Makroiqtisadi problemlərin məşhur tədqiqatçısı V.Oykenə görə işsizliyin faktiki səviyyəsinin təbii səviyyəsindən 1 % yuxarı olması, ÜMM faktiki həmçinin potensial həcmindən orta hesabla az olması deməkdir. İşsizlik, həmçinin dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin həcmindən azalmasına, işsizlik üzrə ödəmələrin artmasına səbəb olur. İşsizlik cəmiyyətin malik olduğu elmi-

təhsil potensialının istifadə edilməməsinə, işsizlərin və onların ailə üzvlərinin həyat səviyyəsinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. İşsizliyin uzun müddət davam etməsi, ixtisaslı iş qüvvəsinin xaricə getməsi, orta ömür müddətinin azalması, ölüm hallarının artması və sairə deməkdir.

İşsizlik bu və digər mənfi iqtisadi nəticələrlə yanaşı, bir çox arzuolunmaz sosial nəticələrə də səbəb olur. İşsiz öz qabiliyyətlərindən istifadə edə bilmədiyi üçün nəinki gəlir əldə etmir, o həmçinin psixoloji cəhətdən səbatsız olur, gələcəyə inamını itirir. Bunun nəticəsində də bir çox mənfi sosial-psixoloji hallar artır. Bunlara oğurluq, narkomaniya, əsəb xəstəliklərinin çoxalması, özünü öldürmə və sairəni misal göstərmək olar.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, kütləvi və uzunsürən işsizlik cəmiyyət üçün kəskin sosial-iqtisadi problemdir. Buna görə də hər bir dövlət işsizliyə qarşı ciddi mübarizə aparır və bu məqsədlə konkret mübarizə tədbirləri işləyib həyata keçirir. Bu mübarizə tədbirləri iqtisadi siyasəti hazırlayanların iqtisadi təfəkküründən, onlara hakim olan iqtisadi baxışlardan asılı olaraq müxtəlif olur.

XXV FƏSİL. İNFLYASIYA VƏ ANTIİNFLASIYA TƏNZİMLƏNMƏSİ

§1. İnflyasiyanın mahiyyəti və növləri.

İnflyasiya (latın sözü: inflatio-şişmə, köpmə) ən vacib makroiqtisadi problemlərdən biridir. İnflyasiya ağır sosial-iqtisadi nəticələr verən iqtisadi hadisə olmaqla, pul sisteminin böhranını və ictimai təkrar istehsalın pozulmasını göstərir. İnflyasiya termini latın mənşəli olmaqla şişmiş, köpmüş mənasını verir. Bu iqtisadi hadisə zamanı qiymətlər yüksəlir, tələb və təklifin tarazlığı pozulur, pul qiymətdən düşdüyündən əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür.

« İnflyasiya » anlayışı bir iqtisadi hadisə kimi XVII-XVIII əsrlərdə müşahidə edilmiş, onun nəzəri və praktiki əsasları diqqəti cəlb etmişdir. Bir iqtisadi termin kimi, inflyasiya sözü ilk dəfə Şimalı Amerikada 1861-1865-ci illərdə, vətəndaş müharibəsi zamanı hərbi xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə külli miqdarda pul buraxılmasını ifadə etmək üçün işlədilmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər inflyasiya müəyyən dövrlərdə hiss olunurdu. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daimi prosesə çevrilmişdir.

İnflyasiya pul dövriyyəsi kanallarının əmtəə kütləsinə nisbətən həddən artıq dolması başa düşülür ki, bu da pul vahidinin qiymətdən düşməsinə və əmtəə qiymətlərinin uzunmüddətli artımına səbəb olur.

İnflyasiyanın əksinə olaraq, defilyasiya dedikdə, qiymətlərin və xərclərin ümumi azalması başa düşülür. Qiymət artımının orta sürətinin azaldılması definflyasiya adlanır.

İnflyasiyanın mahiyyəti, onun əsas göstəricisi, qiymətlərin yüksəlməsidir. Qiymətlərin yüksəlməsi dedikdə, ayrı-ayrı əmtəələrin qiymətlərinin yüksəlməsi deyil, qiymət

indeksinin yüksəlməsi nəzərdə tutulur. Qiymət indeksi dedikdə qiymətin əvvəlki dövrə nisbətən dəyişilməsi nəzərdə tutulur.

Qiymət indeksi ümumiyyətlə desək, inflyasiyanın mövcudluğunu, yaxud olmadığını, həmçinin, onun dərinliyini göstərən başlıca və əyani göstəricilərdən biridir. Bununla əlaqədar, bir neçə qiymət indeksinin olmasını göstərmək olar.

- İstehlak qiymət indeksi. Bu qiymət indeksi istehlak malları və xidmətləri səbətinin dəyəri ilə müəyyən olunur. (Ən başlıcası ərzaq, paltar, mənzil haqqı, yanacaq, tibbi xidmət və s.)

- İstehsalçının topdansatış qiymət indeksi.

- ÜMM deflyatoru, yəni nominal ÜMM real ÜMM nisbətini, başqa sözlə, real ÜMM miqdarca aşağı düşməsi. Belə göstərici istehlak qiymətləri indeksi ilə müqayisədə, daha universal hesab olunur, çünki təkcə istehlak qiymətlərini yox, həm də bütün digər qiymətlərin artmasını da ölçür.

İnflyasiya zamanı əmtəələrin qiymətləri qeyri-bərabər dəyişilir. Yəni istehlak şeylərinin qiymətləri daha çox, istehsal vasitələrinin qiymətləri nisbətən az yüksəlir; əmək haqqı isə əksinə, aşağı düşür.

İnflyasiya çoxcəhətli hadisə olduğundan, meyarlarına görə növləri iqtisadiyyatda aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

Qiymətlərin artım sürətindən asılı olaraq, onun üç növünə təsadüf olunur. İl ərzində qiymətlərin artım indeksi 10 %-ə qədər olduqda, mövcud olan inflyasiya mülayim, mütədil, sürünən inflyasiya adlanır. Nəzəriyyəçilərin çoxu bu inflyasiyanı, xüsusilə qiymətlərin 5 %-ə qədər artımını iqtisadiyyat üçün müsbət hal hesab edirlər. Onların fikrincə, mülayim inflyasiya iqtisadiyyatı hərəkətə gətirir, istehsalçıları əmtəə istehsalını artırmağa sövq edir. İstehlakçılar da qiymətlərin

artmasını gözlədikləri üçün, daha çox məhsul və xidmətlər əldə etməyə çalışırlar. Bunların nəticəsində də mülayim inflyasiya zamanı iqtisadiyyatda az-çox dərəcədə tarazlıq mövcud olur.

İl ərzində qiymətlərin artım sürətinin 10-50%, bəzən 100%-ə qədər olması, sürətli inflyasiyanın olmasını göstərir. Sürətli inflyasiya zamanı nəinki əmtəələrin qiymətləri yüksəlir, həmçinin kağız pulun alıcılıq qabiliyyəti xeyli aşağı düşür. İmkanı olan əhali daşınmaz əmlak, zinyət şeyləri, uzunmüddət istifadə olunan əmtəələr əldə etməyə çalışırlar. Buna görə də istehsala sərmayə (kapital) qoyuluşu azalır və nəticədə məcmu təklif məhdudlaşır. Bu isə iqtisadiyyatda pozulmuş nisbətləri daha da dərinləşdirir.

Qiymət artımının 100%-dən çox olması isə hiperinflyasiya, ifrat inflyasiyadır. Bu zaman qiymətlər dəfələrlə yüksəlir, pul öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmir. Pulun alıcılıq qabiliyyəti xeyli aşağı düşdüüyü üçün pul əvəzinə barter alqı-satqısından istifadə olunur. 1938-48-ci illərdə Yaponiyada qiymətlər 116 dəfə artmış, fermer və balıqçılar pulu saymamaq üçün tərəzidən istifadə etmişdilər. I Dünya müharibəsindən sonra Almaniyada qiymətlər gündə bir neçə dəfə artmışdır. XX əsrin son qərində Latın Amerikasını ölkələrində, sonunda isə MDB ölkələrində də hiperinflyasiya mövcud olmuşdur. Hiperinflyasiya zamanı əmək haqqının natural formada ödənilməsi, ərzağın talonlarla satılması halları da müşahidə olunur. Bu inflyasiya ölkə iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə salır ki, bu proses də staqflyasiya adlanır. Staqflyasiya dedikdə, qiymətlərin sürətlə artmasının istehsalın aşağı düşməsi ilə müşayiət olunması nəzərdə tutulur.

Təzahür formasına görə açıq və gizli inflyasiyaya təsadüf olunur. Açıq inflyasiya bazar iqtisadiyyatına xas

olan xarakterik cəhətdir. Burada qiymətlərin artımı açıq-aşkar hiss olunur. İnzibati amirlik sistemində isə inflyasiya əsasən, gizli formada mövcud olur. Belə ki, müəyyən əmtəələrə olan tələb təkliflə tarazlaşmadıqda, «qara» (gizli) bazarda onların qiymətləri yüksəlir, dövlət ticarətində isə sabit qalırdı. Bu hal uzun müddət davam etdikdə, dövlət ticarətində də qiymətlər qaldırılırdı. Qiymətlərin bu cür yüksəldilməsini əvvəllər müvəqqəti hal hesab edirdilər, sonralar isə çeşidin dəyişdirilməsi kimi izah olundu

Tədqiqat obyektindən asılı olaraq milli, region və dünya inflyasiyası fərqləndirilir.

Baş vermə üsuluna görə tələb və təklif inflyasiyası fərqləndirilir.

Tələb inflyasiyası-məcmu təklifə nisbətən məcmu tələbin artması ilə əlaqədardır. Bu isə qiymətlərin artmasına səbəb olur.

Təklif inflyasiyası-istehsal resurslarından tam istifadə olunmadığı şəraitdə, istehsal xərclərinin artması ilə əlaqədar qiymətlərin yüksəlməsinin təzahürüdür. Təklif inflyasiyası mübahisəli olduğundan, çox vaxt onu xərclər inflyasiyası da adlandırırlar.

Müxtəlif əmtəə qrupları üzrə qiymətlərin artmasından asılı olaraq inflyasiya balanslaşdırılmış və balanslaşdırılmamış olur. Balanslaşdırılmış inflyasiyada müxtəlif əmtəələrin qiymətləri bir-biri ilə müqayisədə dəyişməz proporsiyalarda artır. Balanslaşdırılmamış inflyasiyada isə əmtəələrin qiymətləri, bir-birinə nisbətən daim dəyişir, həm də bu dəyişmənin proporsiyaları da fərqlənir. Bu inflyasiya yüksək inhisarlaşmış iqtisadiyyatda xarakterikdir. İqtisadiyyat üçün ən böyük təhlükə inflyasiyanın bu növündən gəlir.

Gözləmə xarakterinə görə, inflyasiya gözlənilən və gözlənilməyən olur.

Gözlənilən inflyasiya əvvəlcədən məlum olur və o, müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırılır. Gözlənilməyən (qəfil) inflyasiya əmtə defisitinin olduğu şəraitdə baş verir və o, gözlənilənə nisbətən qorxulu olur.

Xarici və daxili amillərin təsirindən irəli gələn idxal və ixrac infilyasiyaları fərqləndirilir.

Ölkədə sərt valyuta kursu saxlandığı təqdirdə idxal məhsullarının istənilən qiymət artımı ölkəyə infilyasiyanı idxal edəcək. İnflyasiyanı ixrac etmək valyutası ehtiyat valyuta kimi istifadə olunan və ya **substitut** olmayan əmtələri digər ölkələrin idxalında böyük yer tutan ölkələr üçün daha asandır.

Dövlətin inflyasiyaya təsir etmək qabiliyyətindən asılı olaraq, inflyasiya prosesi idarə edilən və idarə edilməyənlərə bölünür.

İdarə edilən inflyasiya–dövlətin qısa müddətdə qiymətlərin artım sürətinin ləngidilməsi və ya sürətləndirilməsi ilə əlaqədardır.

İdarə edilməyən inflyasiya – inflyasiyanın səviyyəsini aşağı salmaq üçün real mənbənin olmaması ilə əlaqədardır.

§2. İnflyasiyanın səbəbləri və onun haqqında nəzəri baxışlar.

Müasir dövrdə bütün ölkələrin təcrübəsində inflyasiya xroniki hal almışdır. Buna səbəb məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı nisbətə pozulmasıdır. İnflyasiyanın baş verməsi səbəbləri daxili və xarici səbəblərə ayırılır. Daxili səbəblərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: strateji və çox istifadə olunan məhsulların istehsalı və istehlakı (tələb və təklifi) arasındakı nisbətlərin pozulması, yəni təklifin tələbdən geri qalması qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur; iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi tədaviyə məhsul və xidmətlərlə təmin olunmamış xeyli miqdarda pulun çıxmasına səbəb olur;

kredit ekspansiyası (kreditin təsərrüfatların real tələbindən çox olması); bitməmiş istehsalın həcminin çoxalması, sosial xərclərin, pulun çıxmasına səbəb olur. Bütçə gəlirlərini çox üstələmək, dövlətin iqtisadi siyasətində səhvlər və s. proselərdə tədavülə əlavə. Müəyyən səbəblərlə bağlı qiymətlərin və əmək haqqının əsaslandırılmamış yüksəlməsi də inflyasiya prosesinin baş verməsinə gətirib çıxarır.

İnflyasiyanın baş verməsinin xarici səbəblərinə əsasən idxal olunan strateji əhəmiyyətli məhsulların (əsasən enerji daşıyıcıları) qiymətlərinin yüksəlməsini misal göstərmək olar. Bu məhsulların qiymətlərinin yüksəlməsi ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların da qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. İnflyasiyanın xarici səbəblərindən biri də milli valyutanın dövrəli valyuta olmasıdır. Milli bank digər ölkələrin banklarının tələbatını ödəmək üçün, tədavülə lazım olduğundan çox pul emissiyasını həyata keçirir. Xaricə aparılmış bu pullar müxtəlif yollarla ölkəyə gələrək inflyasiyanın baş verməsinə səbəb olur.

İnflyasiyanın baş verməsində fəvqəladə vəziyyətlər (təbii fəlakətlər, siyasi tətilər, müharibələr), gizli iqtisadiyyat, az səmərəli xarici ticarət də müəyyən rol oynayır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda inflyasiyanın monetar və qeyri monetar konsepsiyasını fərqləndirirlər. Monetar konsepsiyanın tərəfdarları inflyasiyanı yalnız pul hadisəsi hesab edirlər.

Monetarist yanaşmaya görə, inflyasiyanın inkişafının birinci kanalı – istehsalın və məcmu tələbin artmasına səbəb olan pul kütləsinin artmasıdır. Pul kütləsinin artması isə aşağıdakı səbəblərdən yarana bilər:

- dövlətin ekspansionist maliyyə siyasəti;

- büdcə defisitinin «çap maşını» vasitəsi ilə aradan qaldırılması;

- kreditin kəskin şəkildə genişləndirilməsi;

- əhalinin borc öhdəliklərindən ödəniş vasitəsi kimi istifadənin artması.

Bu halda, inflyasiyanın səbəbkarı pul aqreqləri üzərində nəzarəti həyata keçirən kredit-bank sistemi çıxış edir. İnflyasiya prosesinin bu inkişaf üsulu inhisara qədərki kapitalizm dövrünün «klassik» inflyasiyası üçün səciyyəvidir.

İnflyasiyanın inkişafının digər kanalı, pul tədavülü sürətinin istehsal artımını üstələyən artımından asılıdır. Pulun tədavül sürəti müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər:

- bank işində texniki yeniliklər;

- qanunvericilikdə dəyişikliklər;

- qiymətli kağızlardan yığım vasitəsi qismində istifadə.

Qiymətlərin sürətlə artması da real kassa qalıqlarını azaldır. Bu da onunla əlaqədardır ki, real kassanın əvvəlki səviyyədə saxlanması üçün alternativ xərclər çox yüksək olur. Əhali və firmalar alışlarını tez etməyə çalışır, puldan «qaçma» baş verir. Pulun tədavül sürəti vaxtaşırı artmağa meyilli olur.

Qeyri monetar konsepsiyalarda isə inflyasiya çox amilli hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Bərabərsizlik burada inflyasiyanın səbəbi kimi deyil, zəruri şərt kimi çıxış edir. Qiymətlərin inflyasiya artımının səbəbləri isə həm pul tədavülü, həm də istehsal sahəsindən gəlir. Sonunculara isə istehsal xərclərinin artmasına, tələbin quruluşunun dəyişməsinə, milli gəlirin təkrar bölgüsünə səbəb olan amillər aid edilir. Monetaristlərə görə, inflyasiya şokuna səbəb inhisarın, oliqopolinın, dövlətin inzibati qaydada qiymətlərin artmasında əksini tapan bazar hakimiyyəti, həddindən artıq hərbi xərclər və s. səbəb ola bilər. Qeyd edilməlidir ki, inflyasiya bütün dövrlərdə ictimai sarsıntılar,

siyasi və sosial münaqişələrlə eyni zamanda təzahür edir. Beləliklə, inflyasiya amillərinin təhlili onun öyrənilməsinin monetar və qeyri monetar konsepsiyasına əsas verir. Birinci konsepsiyaya görə, qiymətlərin inflyasiya artımının səbəbləri pul tədavül sahəsindədir, ikincisi, qeyri monetarist konsepsiyaya görə isə bunun səbəbləri həm pul tədavülü, həm də istehsal sahəsindədir inflyasiyanın monetar və qeyri-monetar səbəbləri biri-birini inkar etmir və eyni zamanda fəaliyyət göstərə bilər.

§3 İnflyasiyanın sosial - iqtisadi nəticələri

Mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə olan inflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələri də mürəkkəbdir. Bir çox nəzəriyyəçilərin fikrincə mülayim və gözlənilən inflyasiya iqtisadiyyatı inkişaf etdirir. Belə ki, pul kütləsinin artımı tədiyyə dövrüyyəsini sürətləndirir, investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan yaradır və s.

İnflyasiya prosesi sürətləndikcə o, iqtisadiyyatı müvəqqəti inkişaf etdirən amildən onu ləngidən amilə çevrilir. O, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri arasında olan nisbətlərə pozucu təsir göstərir, itehsal vasitələri və ixtisaslı işçi qüvvəsi daha mənfəətli sahələrə axır, gizli iqtisadiyyat, möhtəkirlik, korrupsiya halları daha da artır.

İnflyasiya nəticəsində milli sərvətin daha çox hissəsi dövlətin, işbazlar qruplarının əlinə keçir və bunun nəticəsində də ölkədə sosial gərginlik xeyli artır. Sosial gərginliyin artması əhali arasında əmlak bərabərsizliyin güclənməsinin nəticəsidir. İnflyasiyanın əsas zərbəsi dövlət büdcəsi hesabına yaşayanlara dəyir. Çünki istehlak şeylərinin, müxtəlif xidmətlərin qiymətlərinin xeyli yüksəlməsinə baxmayaraq onlara verilən pul ödənişləri artmır, artsa da inflyasiyanın sürətindən xeyli geri qalır. İnflyasiya cəmiyyət üzvlərinin əmanətlərinin də qiymətdən düşməsinə səbəb olur. Belə ki, qiymətlərin

yüksəlməsi nəticəsində əmanətlərin (pulun) alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür. Digər tərəfdən isə dövlət özü borc alan tərəf kimi inflyasiyadan səmərə götürür. Çünki dövlət borcları əvvəlki alıcılıq qabiliyyəti olan pul vahidi ilə deyil, alıcılıq qabiliyyəti xeyli aşağı olan pulla qaytarır. Ümumiyyətlə desək inflyasiya əhalinin zərərinə, dövlətin və iri işbazların xeyrinə milli sərvəti yenidən bölüşdürür

Beləliklə, inflyasiya aşağıdakı sosial - iqsadi nəticələrə gətirir:

- gəlirlərin və sərvətin yenidən bölüşdürülməsi
- dövlət müəsisələri qiymətlərinin bazar qiymətlərindən geri qalması;
- vergi mexanizmi vasitəsi ilə əhalidən pul vəsaitinin gizli sürətdə dövlət tərəfindən müsadirəsi;
- pul vəsaitinin sürətlə əmtəələrdə maddiləşməsi;
- real faizin aşağı düşməsi;
- inflyasiya sürətinin işsizlik səviyyəsini artırması ;
- gəlirlərin və sərvətin yenidən bölüşdürülməsində borclunun kriditorun hesabına qazanması.

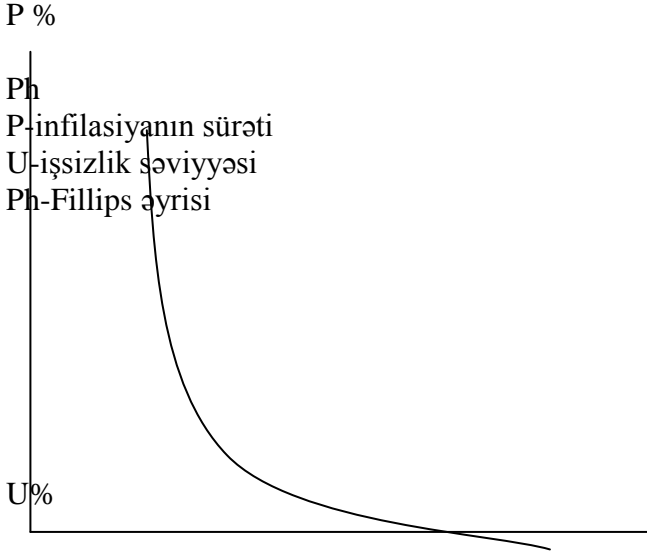
§ 4. Antiinflyasiya tənzimlənməsi

İnflyasiya ən mühüm və həlli zəruri olan makro- iqsadi problemlərdən biridir. Buna görə hər bir dövlət mümkün olan vasitələrlə inflyasiyanın qarşısını almaq, heç olmasa, onun sürətini azaltmaq məqsədi ilə antiinflyasiya tədbirlərini həyata keçirir.

İnflyasiya bazar təsərrüfatçılığının daimi yol yoldaşdır, onu birdəfəlik dəf etmək mümkün deyil. Lakin, antiinflyasiya tədbirləri vasitəsi ilə inflyasiyanın bir çox sosial iqsadi nəticələrinin qarşısını almaq və ya onları azaltmaq mümkündür. Antiinflyasiya tədbirlərinin təsirli olması üçün, hər şeydən əvvəl, inflyasiyanın səbəblərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Təcrübələr göstərir ki, praktik olaraq bütün ölkələrdə inflyasiyanın sürəti ilə pul təklifinin artım sürəti arasında sıx

korrelyasiya asılılığı mövcuddur. Ona görə də inflyasiya sürətinin azaldılması üçün monetar və ya fizikal siyasətdən istifadə olunur. **Monetar metodlara:** pul kütləsinin, verilən kreditlərin həcmnin artımına məhdudiyətlər tətbiq etmək; uçot dərəcələrinin artırılması (əks maliyyələşdirmə dərəcələri); mütləq ehtiyatlar normasının artırılması; dövlətin qiymətli kağızlarının açıq bazarda satılması. Fiskal metodlara isə: dövlət xərclərinin azaldılması; birbaşa və dolaylı vergi dərəcələrinin artırılması, vergi güzəştlərinin azaldılması, yəni, büdcəyə gələn mədaxillərin artırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi; amortizasiya ayırmalarının qayda və normalarını tənzimləyən qaydaların sərtləşdirilməsi.

Lakin, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi heç də həmişə istəlinən nəticəni vermir. Belə ki, pul kütləsinin artım sürətinin aşağı salınmasının qaçılmaz nəticəsi istehsal və məşğuluğun aşağı düşməsidir. Bu qarşılıqlı asılılığın xarakterini fillips əyrisi əsk etdirir.

0
Şəkil 25.1

Dünya təcrübəsində inflyasiya şəraitində iqtisadiyyatı idarə etməyin iki yolu məlumdur: biri inflyasiyaya uyğunlaşmaq, digəri isə radikal tədbirlərin köməyi ilə inflyasiyanı aradan qaldırmaqdır.

İngiltərədə və ABŞ –da dövlət səviyyəsində inflyasiya əleyhinə mübarizə aparmaq vəzifəsi irəli sürülür. Bəzi ölkələrdə isə inflyasiyaya uyğunlaşmaq (indeksasiya etmək və s.) tədbirləri həyata keçirilir.

İnflyasiyaya uyğunlaşmaq siyasəti elə qurulur ki, bazar subyektləri öz fəaliyyətlərində inflyasiyanı nəzərə alırlar. Onlar pulun qiymətdən düşməsi nəticəsində baş verən itkilərin uçotunu aparmaq yolu ilə həyata keçirirlər. Firmalar inflyasiya şəraitində qoyulan kapitalın tez geri qayıtmasını mümkün edən layihələrə üstünlük verirlər. Firmalar dövriyyə vəsaitləri çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün, kənar mənbələrdən istifadə etməyə meyl göstərirlər ki, bu onlar üçün böyük riskdir.

Muzdlarla işləyən işçilər də alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşmüş pulla əmək haqqı aldıkları bir şəraitdə itirdiklərini kompensasiya yolu ilə əldə etməyə və əlavə mənbələr tapmağa, çalışırlar. Onlar ailə büdcəsinin xərclərini inflyasiya şəraitinə uyğunlaşdırmağa vəziyyətdən çıxmağa çalışırlar.

Dövlət makroiqdisadi səviyyədə inflyasiya prosesinə təsir etmək, tədiyyə qabiliyyətli tələbi tənzimləmək məqsədilə, büdcənin gəlir və xərcləri ilə manevr edir. Belə ki, inflyasiya zamanı dövlət artıq tələbə öz xərclərini azaldır və vergiləri artırır. Nəticədə, inflyasiyanın sürəti düşür. Ancaq büdcənin kəsirdə olması vergi və xərclərlə manevr etməyi məhdudlaşır.

Bəzi hallarda dövlətin müdaxiləsi olmadan, Mərkəzi Bank özünün pul-kredit siyasəti vasitəsi ilə inflyasiya prosesinə təsir etməyə çalışır. Bu zaman Mərkəzi Bank tədavüldə olan pulun miqdarı və borc faiz dərəcələrini

dəyişməklə iqtisadiyyata təsir göstərir. O öz tədbirləri ilə tədaviyə olan artıq pulların bir hissəsini geriyyə qaytarır, faiz dərəcələrini artırmaqla tədaviyə əlavə pul kütləsinin daxil olmasının qarşısını alır. Bu işə inflyasiyanın sürətini aşağı salır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı inflyasiyalıdır və onu törədən bütün amilləri aradan qaldırmaq çətindir. Bununla belə, bir çox ölkələrin inflyasiyanı buxovlamaq, onun sürətini azaltmaq və nəticələrini aradan qaldırmaq sahəsində müsbət təcrübələri vardır. Bu təcrübəni öyrənmək çox faydalı olardı. Azərbaycan iqtisadiyyatında da inflyasiya hadisəsi baş vermiş və qiymətlər tədricən qalxaraq 2008-ci ildə inflyasiya səviyyəsinin təxminən 20-22 % -ə çatmasına səbəb olmuşdur. Baş vermiş inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədi hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Azərbaycan Respublikasında antiinflyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında» fərman imzalamışdır (31 may 2005-ci il).

Azərbaycanda qiymətlərin qalxmasının və inflyasiya səviyyəsinin yüksək olması səbəbləri haqqında deyilir: «İnflyasiya səviyyəsinin gözlənilən həddən yüksək olması, əsasən, dünya bazarında xam neftin qiymətinin artmasının istehsal xərclərinə təsiri nəticəsində idxal mallarının bahalaşması, dövriyyədə olan pul kütləsinin həcmnin artması və izafi pul kütləsinin müxtəlif maliyyə əmanətlərinə cəlb olunma mexanizminin kifayət qədər inkişaf etməməsi, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların quruluşunun təkmil olmaması, istehsalda, ticarətdə və idxal-ixrac əməliyyatlarında inhisarçılığa qarşı mübarizənin yetərli olmaması və s. səbəblərlə bağlıdır».

Fərmanda inflyasiyanın səbəbləri ilə yanaşı, onun aradan qaldırılmasının konkret istiqamətləri və həyata keçirilməsi üçün zəruri olan tədbirlər də öz əksini tapmışdır (bax: “Xalq qəzeti” 1 iyun 2005-ci il). Qiymətlərin qalxma-

sına və inflyasiyanın qarşısının alınmasına təsir edə biləcək aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

- qiymətli kağızların buraxılması və onun bazarının genişləndirilməsi;

- inzibati xərclərin azaldılması;

- dövriyyədə olan pul kütləsinin həcmnin azaldılması;

- inhisarçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və s.

Bu və ya digər antiinflyasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də respublikada inflyasiyanın qarşısını almaq mümkün olmayıb. Buna görə də dövlət ölkə iqtisadiyyatında inhisarçılığın güclü olmasını nəzərə alaraq, inhisarçılığa qarşı inzibati vasitələrlə mübarizəni gücləndirməyi nəzərdə tutmuşdur.

Azərbaycanda inflyasiyanın mülayim, sakit tərzdə baş verməsini təmin etmək üçün, milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və daxili bazar tələbini yerli məhsullar hesabına təmin etmək lazımdır.

XXVI FƏSİL. MAKROİQTİSADİ TARAZLIQ. MƏCMU TƏLƏB VƏ MƏCMU TƏKLİF

§1. Fərdi və məcmu tarazlıq

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və cəhətləri arasında müəyyən nisbətlərin gözlənilməsi zəruri olduğu kimi, bu müxtəlif sahələr və cəhətlər arasında müəyyən tarazlığın (müvazinətin) olması da zəruridir. Nisbət və tarazlıq anlayışları məzmunca bir-birinə yaxın olsalar da, eyni deyillər. Belə ki, tarazlıq dedikdə faktiki nəticələrin gözlənilməsi zəruri olan nisbətlərə yaxın olması nəzərdə tutulur. Məsələn, iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün 5 mln ton neft lazım olur. Ölkədə 4,7-4,8 mln ton neftin çıxarılması tarazlıq vəziyyəti hesab oluna bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bazar və məcmu tarazlıq (müvazinət) anlayışlarına rast gəlinir. **Bazar tarazlığı** dedikdə, ayrı-ayrı bazarlarda tələb və təklifin bərabərliyi, daha doğrusu, tarazlığı, bir-birinə daha çox yaxın olması nəzərdə tutulur. Bazar tarazlığı modeli tələb və təklifin mahiyyətini, onların qiyməti ilə qarşılıqlı əlaqə mexanizmi aydınlaşdırmaq üçün çox əlverişlidir. Belə ki, tələb və təklifin bərabərliyi şəraitində qərarlaşan qiymətlər tarazlıq qiymətləri adlanır. Bu qiymət istehsalçının faydalı fəaliyyətini təmin edən qiymətdir. Tarazlıq qiyməti istehsalçı (satıcı) və istehlakçının (alıcının) əvvəlcədən nəzərdə tutduqları faydalılığını əldə etməyə imkan verir. Belə ki, istehsalçı əmtəəni həmin qiymətə satıb öz xərclərini ödəyir və gözlədiyi mənfəəti də götürür. İstehlakçı isə malik olduğu pula tələbatı ödəyən miqdarda əmtəə ala bilər.

Qiymətin tarazlıq qiymətindən kənarlaşması isə həm alıcı, həm də satıcı üçün əlverişli deyildir. Çünki, real qiymət tarazlıq qiymətindən yüksək olarsa, satıcı öz müştərilərinin bir hissəsini itirmiş olur, alıcı isə malik olduğu pula tələbatını

ödəyəcək miqdarda əmtəə əldə edə bilmir. Bazar qiyməti tarazlıq qiymətindən aşağı olduqda isə satıcı mənfəətini itirir və hətta istehsal xərclərinin müəyyən hissəsini də ödəyə bilmir. Qiymətin tarazlıq qiymətindən aşağı olması halı alıcı üçün də əlverişli deyildir. Çünki, müəyyən müddətdən sonra özünə lazım olan əmtəəni həmin qiymətə tapa bilməyəcəkdir. Bütün bunlara görə də hansı səbəbdənsə bazar qiymətinin tarazlıq qiymətindən kənarlaşması onun tarazlıq vəziyyətinə qaytarılması meylini yaradır. Bu bazar fərdlərinin (bazar subyektlərinin) öz faydalılıqlarını artırmağa yönəldilmiş iqtisadi davranışlarının təsiri ilə olur. Ayrı-ayrı bazarlar səviyyəsində iqtisadi məsələlərə aydınlıq gətirən bazar tarazlığı bu bazarların qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət olan, ümumilikdə iqtisadiyyatı səciyyələndirən makroiqtisadi problemlərinin izahına imkan yaratmır.

Deməli, ÜMM-un həcmi ilə şərtlənən məcmu təklif və cəmiyyətin ümumi gəlirləri ilə məhdudlaşan məcmu tələb arasında əlaqələrin izahına, ayrı-ayrı bazarlarda yaranan tarazlıqla makroiqtisadi tarazlığın uyğunlaşması mexanizminin təhlilinə zərurət yaranır. Aydındır ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ayrı-ayrı fərdlərin davranışında, ayrı-ayrı bazarlarda baş verən hər cür dəyişikliklər bütövlükdə iqtisadi inkişafda, makroiqtisadi səviyyədə öz əksini tapır. Nəzərə almaq lazımdır ki, makroiqtisadi tarazlıq təhlil edilərkən yalnız bazar amillərinin təhlili ilə kifayətlənmək olmaz. Çünki ETT-nin, yeni texnologiyaların, mütərəqqi əmək üsullarının və s. təsiri nəticəsində iqtisadiyyatın sahələri, müəssisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr daim dəyişir, təkmilləşir. Bu dəyişikliklər qeyri-iqtisadi (siyasi, sosial, demografik və s.) amillərin təsirinə də məruz qalır. Bütün bunların nəticəsində isə makroiqtisadi tarazlıq daim dəyişir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda ideal və real makroiqtisadi müvazinət anlayışlarına rast gəlmək mümkündür. İdeal (nəzəri, arzuolunan) müvazinət dedikdə adından məlum olduğu kimi, nəzəri cəhətdən arzuolunan müvazinət nəzərdə tutulur. Bu müvazinətə çatmaq üçün əsasən aşağıdakı şərtlərə əməl olunması tələb olunur:

- fərdlərin hamısı bazarda istehlak şeyləri tapmalıdır;
- sahibkarların hamısı bazarda onlara lazım olan istehsal amillərini tapmalıdır;
- əvvəlki ilin bütün məhsulu realizə olunmalıdır.

Real makroiqtisadi tarazılıq dedikdə isə qeyri-təkmil rəqabət və bazara xarici amillərin təsiri nəticəsində qərarlaşan tarazlıq nəzərdə tutulur. Ən ümumi şəkildə iqtisadi tarazlıq iqtisadi ehtiyatlarla tələbatlar arasındakı uyğunluğun problemi. Aydın ki, burada tam uyğunluqdan söhbət gedə bilməz, çünki, tələbatlar həmişə ehtiyatlardan artıqdır. Buna görə də ümumi tarazlıq tələbatlarının məhdudlaşdırılması şərti ilə ehtiyatlardan optimal istifadə təmin edilə bilər.

Nəzəriyyəçilər makroiqtisadi tarazılığın müxtəlif modelərini yaratmışlar. Bunlardan ən ilkini F.Kenenin “İqtisadi cədvəllərinə” təsvir olunan sadə təkrar istehsalı və tədavülü modelidir. Bu modeldə Fransada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və onun reallaşdırılması prosesi əks olunmuşdur.

K.Marks isə kapitalist ictimai təkrar istehsalın (həm sadə, həm də geniş) modelini yaratmışdır. Bu modeldə makroiqtisadi müvazinət resursların (istehsal vasitələri və istehlak şeylərinin) yerdəyişmələri hesabına həyata keçirilir. Bu yerdəyişmə ictimai istehsalın I və II bölmələri və iqtisadi subyektlər arasında baş verir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda Leon Valras (1834-1910) azad rəqabət qanununun fəaliyyəti şəraitində “ümumi iqtisadi müvazinət” modelini daha çox nəzərdən keçirir. O, belə bir qənaətə gəlir ki, ümumi iqtisadi tarazlıq yalnız müəyyən şərtlər

daxilində mümkündür. Bu şərtlərə isə tam azad rəqabət, bazarda bütün alıcıların bərabərliyi, iqtisadi vəziyyətin dəyişməməsi, iqtisadi sistemin qapalı olması aiddir. Varlasın tarazlıq modeli güclü riyazi aparat əsasında qurulmuşdur. L.Varlasa görə ümumi iqtisadi tarazlıq elə bir haldır ki, bu zaman istehsal xidmətlərinə olan səmərəli tələbi və səmərəli təklif xidmətlər bazarında tarazlaşır; məhsullara olan səmərəli tələb və səmərəli təklif məhsullar bazarında tarazlaşır və nəhayət, satış qiymətləri məhsuldar xidmətlərdə ifadə olunmuş istehsal xərclərinə bərabər olur. Valrasın modelində ümumi tarazlıq istehsal xidmətləri və əmtəə bazarlarındakı tarazlıqlardan törənir, başqa bazarların təsiri nəzərə alınmır. O, ümumi tarazlığı izah etmək üçün nisbi qiymət anlayışından istifadə edir. Bu məqsədlə bazarda olan əmtəələrdən biri ekvivalent vahidi kimi qəbul olunur və onun əsasında nisbi qiymət müəyyən edilir.

n

L.Valrasın riyazi baza əsasında məcmu tələbi: $\sum_{i=1}^n X_{ki}$,
 məcmu təklifi isə $\sum_{i=1}^n X_{ki}$ formulasından istifadə

edir. Burada X_{ki} i-ci alıcının aldığı K əmtəəsinin miqdarını, X_{ki} isə i-ci bazar iştirakçısında olan K məhsullarının ilkin ehtiyat miqdarını göstərir. Bu zaman bütün əmtəələrin məcmu tələbi və məcmu təklifi K növ əmtəədə ifadə olunur. Valrasa görə ümumi tarazlıq məcmu tələb və məcmu təklifin bərabərliyi zamanı

n   n -

mümkün olur: $\sum_{i=1}^n X_{ki} = \sum_{i=1}^n X_{ki}$

Makroiqtisadi tarazlıq haqqında V. Leontyevin “Xərclər-buraxılış” modeli, C.M.Keynsin qısamüddətli iqtisadi tarazlıq

modeli, A.Marşalın, C.Veymanın və s. də modellərin də modelləri vardır.

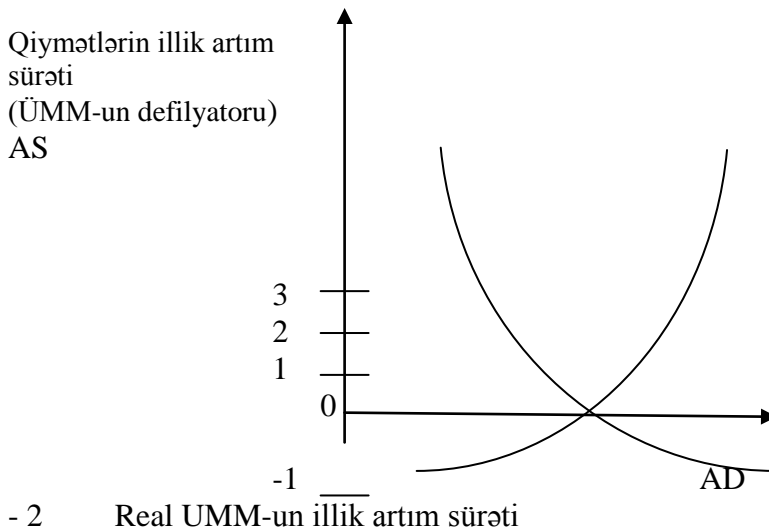
Fərdi tarazlıqdan fərqli olaraq, makroiqtisadi tarazlıq müxtəlif amillərin təsirindən əmələ gələn ümumiləşdirilmiş göstəricilərlə şərtlənir. Belə göstəricilərdən biri də qiymətin ümumi səviyyəsi göstəricisidir. Onu da qeyd edək ki, makroiqtisadi tarazlığa təsir edən müxtəlif amillər ayrı-ayrılıqda müxtəlif zamanlarda deyil, eyni zamanda da təsir edir. Buna görə də real iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlıq dayanıqlı olmayıb daim pozulandır. Bununla belə, iqtisadi tarazlıq daim pozulduğu kimi, onun bərpa olunması da baş verir. Bu baxımdan demək olar ki, makroiqtisadi tarazlıq iqtisadiyyatın mümkün olmayan və eyni zamanda mövcud olan halıdır. Bu hal iqtisadi ədəbiyyatda “müvazinətsizliyin-müvazinəti” adlanır.

Makroiqtisadi müvazinətin müasir təhlili müəyyən ümumi- ləşdirmələrin köməkliyi ilə aparılır. Bunlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

a) müvazinətli miqdarda məhsul və xidmətləri birləşdirən milli istehsalın real həcmi;

b) bütün məhsul və xidmətlər məcmusunun qiymət səviyyəsi.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda makroiqtisadi tarazlığın qrafiki aşağıdakı kimidir:

Şəkil 26.1

§2. Məcmu tələb və təklif

Makroiqtisadi tarazlığı daha aydın başa düşmək üçün onun qarşılaşan tərəfləri olan məcmu tələbi və təklifi nəzərdən keçirək. “Məcmu tələb” məhfumu iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrinin həmin vaxt ərzində xərcləməyə hazır olduğu pulun məcmu həcmiini bildirir. **Məcmu tələb** (AD-aggregate demand) dedikdə, milli iqtisadiyyatda yaradılmış bütün son məhsul və xidmətlərin alınması üçün iqtisadi subyektlərin hamısı tərəfindən planlaşdırılmış məcmu xərclər başa düşülür:

$$AD=C + \dot{I} + G + N_x$$

Burada: C - ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri;
 $\dot{I}$ - xüsusi bölmənin investisiya xərcləri;
 G – dövlət xərcləri;

N_x – xalis ixrac.

Məcmu tələbin çox hissəsini (50%) əhalinin istehlak xərcləri, 30%-ə yaxınıni dövlət xərcləri, 15-20% -ni xüsusi bölmənin investisiya xərcləri təşkil edir.

Məcmu tələbin səviyyəsinə bir çox amillər təsir edir. Bunlara real milli gəlirin səviyyəsi, yığılmış əmlakın səviyyəsi, dövlətin maliyyə, pul-kredit siyasəti və s. Onun səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdən biri də ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsidir.

İqtisadi nəzəriyyədə məcmu tələb kəmiyyətinin qiymətlərinin səviyyəsindən azalan asılılıq qanunu nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Bu qanun qiymətlərin dəyişməsi (artırılması) nəticəsində iqtisadiyyatda baş verən üç effektin (təsirin) xarakterinə əsaslanır:

a) faiz dərəcəsi effekti, belə ki, qiymətlərin səviyyəsinin artması (digər amillər sabit qaldıqda) pula tələbin artmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində isə faiz dərəcəsi yüksəlir. Faiz dərəcəsinin yüksəlməsi isə investisiya qoyuluşları və digər məqsədlər üçün kredit götürülməsinə marağın azalmasına səbəb olur. Nəticədə məcmu tələb azalır.

b) Varlılıq və ya real kassa qalıqları effekti. Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi bank əmanətlərinin, qiymətli kağızlardan gəlirlərin real dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə istehlakçılar əvvəlki zənginliklərini bərpa etmək üçün alışlarını azaldır, yığım həyata keçirirlər. Bunların nəticəsində isə məcmu tələb azalır.

c) İdxal alışları effekti. Ölkədə qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi xarici əmtəə və xidmətlərin idxalının artmasına, və milli əmtəə və xidmətlərin ixracının azalmasına səbəb olur. Nəticədə məcmu tələbin tərkib hissəsi olan xalis ixracın azalması baş verir.

Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi isə yuxarıda nəzərdən keçirilənlərin əksinin baş verməsinə səbəb

olur. Yəni istehlakçılar daha çox məhsul və xidmətlər alır daha ucuz milli məhsulun xarici bazarda satılmaq imkanı yaranır və s. .Bütün bunların nəticəsində isə məcmu tələb artır.

Qiymətlərin ümumi səviyyəsi dəyişməz qaldığı halda da məcmu təklifin artıb-azalmasına təsir göstərən amillər vardır. Bunlar qeyri-qiymət amilləri adlanır. Məcmu tələbə təsir göstərən qeyri-qiymət amilləri aşağıdakılardır:

- istehlak yönümlü xərclərdə dəyişikliklər;
- investisiya xərclərindəki dəyişikliklər;
- xalis ixracatda dəyişikliklər.

İstehlak yönümlü xərclərdəki dəyişikliklər istehsalçıların zövqündəki dəyişikliklər, onların borcları, vergilərin miqdarı və dərəcələri, cərimələrin səviyyəsi və s. ilə əlaqədardır.

İnvestisiya xərclərindəki dəyişikliklər isə faiz dərəcəsinin dəyişməsi, gözlənilən mənfəət, müəsisələrdən alınan vergi, texnologiyadakı dəyişikliklər və s. ilə əlaqədardır.

Xalis ixracatın artması da qiymətlərin dəyişilməzliyi şəraitində məcmu tələbin artmasına səbəb olur.

Makroiqtisadi tarazlığın bir tərəfi məcmu tələbdirsə, digər tərəfi məcmu təklifdir. Məcmu təklif (AS- aggregate supple) dedikdə, ölkədə istehsal olunmuş və qiymətlərin bütün mümkün səviyyələrində iqtisadi subyektlərin müəyyən müddət ərzində təklif etməyə hazır olduqları məhsul və xidmətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Məcmu təklif istehsal olunmuş milli gəlir də adlandırıla bilər. Qiymətlə təklif arasındakı düz proporsionallıq məcmu təklif üçün də doğrudur. Məcmu təklifi də qiymətin səviyyəsinə uyğun olaraq artıb-azalır. Lakin, ayrı-ayrı bazarlar üçün bu asılılığı əsaslandırmaq həmin şərtlər, makroiqtisadi səviyyədə məsələni izah etmək üçün kifayət etmir. Hər bir istehsal subyekti istehsalı artırmaq üçün xərclərlə gəlirləri müqayisə edir. İstehsal olunan məhsulun qiymətinin artması istehsalı artırmağa sövq etsə də, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artması istehsalı (təklifin) artması firmanın

marağının təmin etməmiş olur. Buna görə də məcmu təklifin öyrənilməsində yeni amillərin təsirinin nəticələrini nəzərə almağa ehtiyac duyulur.

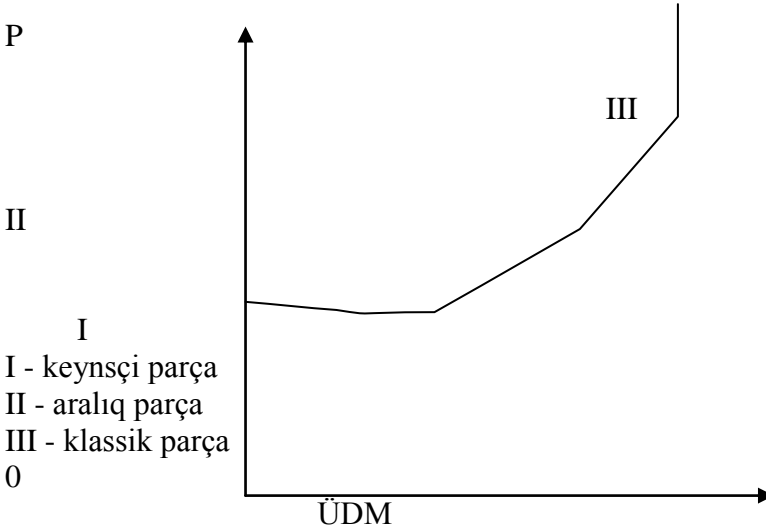
Məcmu təklifi müəyyənləşdirən amillərin təsiri iqtisadi inkişafın səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Təcrübə göstərir ki, bütün dövrlərdə iqtisadi imkanlardan eyni dərəcədə istifadə olunmur. İşsizlik, istehsal subyektlərinin tam gücü ilə işləməməsi, təbii ehtiyatların istehsala cəlb olunması imkanlarının məhdud olması və s. vaxtaşırı həll olunması tələb olunan problemlər kimi qarşıya çıxır. Bütün bunların qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə həll olunması, məcmu təklifin qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə öyrənilməsinin iki modeli vardır.

Məcmu təklifi araşdıran klassik məktəb bildirir ki, istənilən məcmu təklif əyrisi şaqulidir. Məcmu təklif əyrisi dedikdə milli istehsalın real həcmnin qiymətlərin səviyyəsindən asılılığı nəzərdə tutulur. Bu konsepsiya iqtisadiyyatın tam gücü ilə işləməsi və resursların tam məşğulluğu ehtimalından çıxış edir. Belə şəraitdə qısa müddətə istehsal həcmnin artırılması mümkün deyildir.

Klassik məktəbdən fərqli olaraq, keynsçi məktəb iddia edir ki, məcmu təklif əyrisi ya üfüqidir ya da ucalandır. Məcmu təklif əyrisinin üfiqi parçası iqtisadiyyatın dərin tənəzzülü, əmək və istehsal resurslarından tam istifadə edilməməsi vəziyyətinə müvafiqdir. Bu nəzəriyyənin əsası XX əsrin 30-cu illərinin böhranı və tənəzzüldən sonra istehsal xərclərinin və resursların qiymətinin artmasından çəkinmədən istehsalı genişləndirmək dövründə irəli sürülmüşdü. Bu zaman istifadə olunmayan istehsal güclərinin yüklənməsinin artması qiymət səviyyəsinə toxunmadan milli istehsalın real həcmi artırmağa imkan verirdi. Nəticədə qiymətlərin səviyyəsi artmadan da məcmu təklif artırdı. Qiymətin artmamasının səbəbi məhsul

vahidinə çəkilən xərclərin dəyişməməsidir, çünki, istifadə edilməmiş istehsal güclərindən istifadə olunurdu.

Tələb əyrisinin üç parçası:

Şəkil 26.2

Müasir iqtisadi nəzəriyyə ondan çıxış edir ki, nəzərdən keçirilən konsepsiyalar təkrar istehsalın gerçəklikdə mümkün olan müxtəlif vəziyyətlərini təsvir edir. Deməli, məcmu təklif əyrisinin güman edilən üç formasını üç hissədən ibarət bir əyridə birləşdirmək məntiqlidir. Üfiqi və ya keynçi, şaquli və ya klassik; aralıq və yay yüksələn.

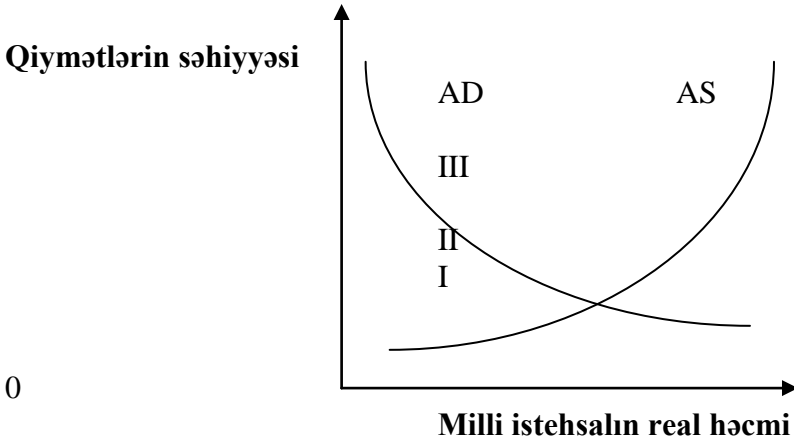
Məcmu təklif əyrisinin şaquli (klassik) və üfiqi (keynçi) parçaları arasındakı aralıq parça isə yüksələndir. Bu parça təkrar istehsalın elə vəziyyətini nəzərdə tutur ki, bu zaman milli

istehsalın real həcmnin artması, qiymətlərin müəyyən dərəcədə artması ilə müşayət olunur.

Məcmu təklifin dəyişməsinə qiymət amili ilə yanaşı, qeyri-qiymət amilləri də təsir göstərir. Bunlara iqtisadi resursların qiymətlərinin dəyişməsi, əmək məhsuldarlığının dəyişməsi, hüquqi normalardakı dəyişikliklər və s. aid etmək olar.

§3. Məcmu tələb və məcmu təklifin qarşılıqlı əlaqəsi

Məcmu tələb və məcmu təklif sadəcə kəmiyyətlər cəmi olmayıb, iqtisadiyyatın keyfiyyət göstəriciləridir. Bunlar formalaşmalarında müəyyən müstəqilliyə malik olsalar da, bir-birilə sıx bağlı olan anlayışlardır. Alıcıların pul gəlirləri ilə məhdudlaşan məcmu tələb və satıcıların məhdud iqtisadi ehtiyatlarından istifadə dərəcəsi ilə müəyyənləşən məcmu təklif daim qarşılıqlı əlaqəlidir. Bu qarşılıqlı əlaqə iqtisadiyyatın mövcudluq halıdır. Məcmu tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi onların ayrılərində də əks olunur:

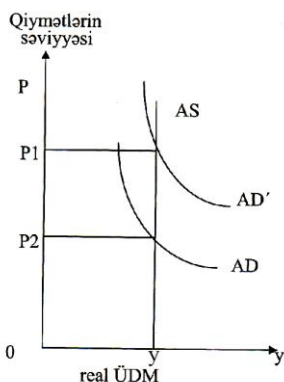
Şəkil 26.3

Cəmiyyətin istehsal imkanlarını maksimumlaşdırmaq meyli məcmu tələblə məcmu təklifin qarşılıqlı əlaqələrinin optimallaşması dərəcəsindən bilavasitə asılıdır. Məsələyə klassik konsepsiya baxımından yanaşan iqtisadçılar (A.Smit, D. Rikardo, C.Mill, A.Marşall və b.) bazar sisteminin iqtisadi ehtiyatların tam istifadəsini təmin etməsi ehtimalını əsas şərt kimi qəbul edirlər. Onların fikrincə iqtisadiyyatda baş verən kənarlaşmalar bazar özünü tənzimləməsi ilə bərpa olunur. Onların bu görüşləri Sey qanununa əsaslanır. Bu qanuna görə təklif özünə müvafiq tələb yaradır. Deməli, məcmu təklif də məcmu tələb yaradır və iqtisadiyyatda ifrat istehsal böhranı ola bilməz. Beləki, təklifin artması istehsalçıların gəlirlərinin və onlara müvafiq olaraq tələbin artmasına səbəb olur. Klassik məktəb qiymətlərin çevik olub tələbə müvafiq dəyişməsinə əsas şərt kimi qəbul edir.

Onların bu baxışları həyatda özünü doğrultmur və ifrat istehsal böhranları baş verirdi. XX əsrin 30-cu illərinin böhranı onların makroiqtisadi taraqzılıq haqqındakı baxışlarına güclü zərbə oldu. Bu zaman onların baxışlarına alternativ olan Keynsçi baxışlar meydana gəldi və geniş yayılmağa başladı.

C.M.Keynsin fikrincə təklif özünə müvafiq tələb yaratmır, əksinə, tələb təklifin yaranmasına səbəb olur və buna görə də dövlət səmərəli tələbin yaradılmasına şərait yaratmalıdır. Keynsçilərin fikrincə tələbin məhdud səviyyəsində təklif ÜDM-un potensial səviyyəsinə çata bilməz. Tələbi artırmaq üçün dövlət iqtisadiyyata fəal müdaxilə etməlidir və s.

Klassiklərin və keynsçilərin məcmu tələb və məcmu təklifə fərqli baxışları onların makroiqtisadi müvazinət modelində də aydın hiss olunur.

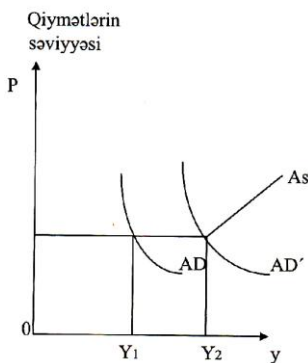
Y-tam məşğulluğa müvafiq olan

ÜDM-un modeli:

P1-ilkin məcmu tələb zamanı qiymətlərin səviyyəsi;

P2-məcmu tələbin artması zamanı qiymətlərin səviyyəsi.

Makroiqtisadi tarazlığın klassik modeli:

Y1-ilkin məcmu tələb zamanı ÜDM-un həcmi;

Y2-məcmu tələbin artması ÜDM-un həcmi.

Makroiqtisadi tarazlığın keynsçi modeli:

Şəkil 26.3

Şəkil 26.4

Makroiqtisadi müvazinət, o cümlədən dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi haqqındakı klassik baxışlardan köklü fərqlənən keynsçi baxışlar XX əsrin 70-ci illərdə öz mövqelərini itirməyə başladı. Bu vaxtlardan başlayaraq, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi siyasətində neoklassizmin yeni variantları (monetarizm, təklif iqtisadiyyatı və s.) üstünlük kəsb etməyə başlamışdır. Makroiqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda dövlət və özəl bölmələrinin optimal nisbətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

*§1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin
zəruriliyi və mahiyyəti*

İqtisadiyyatın qeyri-sabit inkişafı və onun sosial-iqtisadi nəticələri canlı orqanizm olan iqtisadiyyatın xəstələnməsi deməkdir. Hər bir xəstəliyi isə müalicə etmək lazımdır. O da məlumdur ki, hər bir xəstəlikdən qorunmaq tədbirləri onu müalicə etməkdən xeyli asandır və iqtisadi cəhətdən əlverişlidir. Bu analoqu iqtisadiyyata tətbiq etdikdə, onu tənzimləmək lazımdır. Tənzimləmək o deməkdir ki, hadisəni müəyyən hədudlar, parametrlər çərçivəsində saxlamaq lazımdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi isə o deməkdir ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və cəhətləri arasında gözlənilməsi zəruri olan nisbətlərə əməl edilməli, bu nisbətlərin hədsiz dərəcədə pözulmasına yol verilməməlidir.

Sadə əmtəə istehsalı və kapitalist əmtəə istehsalının ilk dövrlərində bu nisbətlər bazar vasitəsilə kortəbii tənzim olunurdu. Buna əsasən də A.Smit belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, iqtisadiyyat «görünməz əl» vasitəsilə tənzimlənməli, idarə olunmalıdır.

Lakin məhsuldar qüvvələrin inkişafı, maşınlı istehsalın genişlənməsi, istehsalın içtimailəşmə səviyyəsinin yüksəlməsi «görünməz əl» nəzəriyyəsinin əsaslarını laxlatdı, iqtisadiyyatın qeyri-sabit inkişafını daha da gücləndirdi. 1929-1933-cü illər böhranı isə bu nəzəriyyənin sonu demək oldu. Ç.M.Keyns «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini əsaslandırıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Keynsin bu nəticəyə gəlməsində SSRİ-də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində əldə edilən nailiyyətlər də müəyyən rol oynamışdır.

Dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsi XX əsrin ikinci yarısından sonra xüsusilə güclənmişdir. Bu, iqtisadiyyatın sosial yönümünün güclənməsi ilə əlaqədar idi. Müasir mərhələdə isə iqtisadiyyatın qloballaşması prosesi dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici təsirini daha da genişləndirir.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi dedikdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün təkrar istehsal prosesinin sabitləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Müxtəlif dövrlərdə bu məqsədlə müəyyən məqsədəuyğun tədbirlər həyata keçirilir. Bunlara böhran və işsizliklə mübarizə, inflyasiyanın tənzim edilməsi, iqtisadiyyatda quruluş dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, elmtutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi, təsərrüfat mexanizminə planlaşdırma elementlərinin daxil edilməsi və s. daxildir. Bu, tədbirlərin bəziləri qısamüddətli, digərləri isə uzunmüddətli olur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi bilavasitə və dolay (biləvasitə) yollarla həyata keçirilir. Bilavasitə tənzimləmə müəyyən qanunverici aktlarla aparılır. Dolay (biləvasitə) tənzimləmə isə iqtisadi metodlarla həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyekt və obyektlərini də fərqləndirmək lazımdır. Tənzimləmənin subyektləri dedikdə tənzimləmə ilə məşğul olan mərkəzi, regional bələdiyyə idarəetmə orqanları nəzərdə tutulur. Tənzimləmə obyektini dedikdə isə iqtisadiyyatda baş verən sosial-iqtisadi proseslər, ətraf mühitin qorunması, xarici iqtisadi əlaqələr və s. nəzərdə tutulur.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin iki tipi məlumdur. Bunlardan biri istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin hökmran olduğu inzibati-amirlik sistemindəki planlaşdırma. Bu zaman istehsal vasitələrinin əsas hissəsi dövlət mülkiyyətində olduğu üçün, dövlət iqtisadiyyatın bütün mərhələlərinə nüfuz edir, hətta ayrı-ayrı istehsal müəssisələri səviyyəsində təsərrüfatçılıq proseslərini həyata keçirən bir orqan kimi fəaliyyət göstərirdi. Dövlət bu özəklər üçün istehsal planlarını müəyyən edir, onları resurslarla təchiz edir,

məhsulun reallaşdırma obyektlərini müəyyən edir və s. Dövlət, həmçinin qiymətin, əmək haqqının, mükafatın, mənfəətin də səviyyəsini müəyyən edirdi.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin digər tipi bazar sistemi, bazar iqtisadiyyatında mövcud olan iqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesidir.

§ 2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi haqqında baxışlar və modellər

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi fikirlərinə hələ qədim dünyanın iqtisadi nəzəriyyələrində rast gəlmək mümkündür. Quldarlıq və feodalizm dövründə də dövlət iqtisadi həyata müəyyən dərəcədə müdaxilə etmişdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsi haqqında müxtəlif baxışlar bir-birini əvəz etmiş, bəzi baxışların ömrü nisbətən uzun, digərlərininki isə nisbətən qısa olmuşdur.

A.Smitin əvvəllər nəzərdən keçirilən «görünməyən əl» nəzəriyyəsi nisbətən uzun müddət hakim olmuş və hazırda da bəziləri ona tərəfdardırlar. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından olan E.Bem-Baverk, F.Vizer, U.Cevons, A.Marşall belə hesab edirlər ki, dövlət istehsalın həcmnin və məşğulluğun səviyyəsinin tənzim olunmasına qarışmamalıdır. Onların fikrincə dövlət ancaq qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərməklə kifayətlənməlidir.

Yeni klassisizmin əsas cərəyanlarından olan monetarizm məktəbinin nümayəndələrinə (M.Fridmen, F.Hayek və b.) görə dövləti idarəetmə sistemi bürokratiyadır, səmərəsizdir, bir çox hallarda isə iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyinə səbəb olur. Bu məktəbin tərəfdarlarına görə dövlət yalnız pul tədaviyəsini tənzim etməlidir.

XX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmiş Keyns nəzəriyyəsi isə dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsini müdafiə edirdi. Bu nəzəriyyəni idarəetmədə «Keyns inqilabı»

adlandırırlar. C.M.Keynsin fikrincə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etməlidir, lakin bu proses qısa dövrü – böhrandan çıxmaq dövrünü əhatə etməlidir. Bu məqsədlə o, «səmərəli tələb» ideyasını irəli sürür. Onun fikrincə dövlət «səmərəli tələbi» genişləndirməklə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxara bilər. Bunun üçün isə fəal büdcə–maliyyə siyasəti yeritməlidir. Bu siyasətlə məşğulluğu, istehlakı xeyli genişləndirmək mümkündür və s. Bu nəzəriyyəyə görə milli gəlirin daha çox hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülməli, dövlət və qarışıq müəssisələrin yaradılması hesabına sahibkarlığın dövlət bölməsi genişləndirilməlidir.

XX əsrin 60-cı illərində isə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzim olunması haqqında yeni keynsçilik meydana gəlmişdir. Yeni keynsçilərin (C.Helbreyt, P.Samuelson, R.Solou və b.) fikrincə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi müvəqqəti deyil, daimi olmalıdır. Onların fikrincə kapitalizmin itirilməkdə olan mövqelərini bərpa etmək üçün iqtisadiyyatda sosial ədalət və sosial təminat genişləndirilməlidir. Bu və digər amillərin nəticəsində də kapitalizm öz mövqelərini bərpa etmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində bəzi ölkələrdə dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsinin yeni konsepsiyası – yeni neokonservativ baxışlar üstünlük kəsb etməyə başladı. «Təklif iqtisadiyyatı» nəzəriyyəsinə görə yığımın klassik mexanizmi bərpa olunmalı xüsusi sahibkarlıq mexanizmi yenidən dirçəldilməlidir. Bu nəzəriyyə özünün təzahürünü «reyqanomika» və «tetçerizm»də tapmışdır.

XX əsrin sonlarında isə dövlətlə iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə cəhd göstərən «ictimai seçmə» nəzəriyyəsi geniş yayılmağa başlamışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmənin elə prinsiplərini əsas götürürlər ki, onlar konkret dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini daha geniş nəzərə almağa imkan versin. Onlar: hökumət nə alır?, dövlət xərcləri və

güzəştləri kimin üçündür?, dövlət əmtələri necə istehsal edir? suallarına optimal cavab tapmağa çalışırlar.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi haqqında marksist nəzəriyyəsi də mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə istehsal vasitələri üzərində ictimai (əsasən dövlət) mülkiyyəti üstünlük kəsb etdiyi üçün dövlət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və cəhətləri arasında gözlənilməsi zəruri olan nisbətləri (proporsiyaları) təmin etməyə cəhd göstərir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın planauyğun inkişafı həyata keçirilir. Marksizmə görə ölkə iqtisadiyyatı saat mexanizmi kimi işləyən bir mexanizm olmalıdır.

Bu və ya digər dövrlərdə müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət həmin baxışlardan bu və ya digərinə əsaslanmış olur. Buna müvafiq olaraq da iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin müxtəlif modellərindən istifadə olunur.

§ 3. Dövlətin iqtisadi vəzifələri (funksiyaları)

İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi ilə yanaşı qərarlaşan siyasi idarəetmə aparatı olan dövlət müəyyən iqtisadi vəzifələri də yerinə yetirməyə başlamışdı. Dövlətin yerinə yetirdiyi iqtisadi vəzifələrin əhatə dairəsi və onların təsir gücü dövlətin malik olduğu mülkiyyətə müvafiq olur. XIX əsrin sonlarına qədər dövlətin əsas vəzifəsi xüsusi mülkiyyəti mühafizə etmək idi. Dövlət, həmçinin, milli təhlükəsizliyi, bəzən isə digər ölkələri işğal etmək, ordu saxlamaq məqsədilə iqtisadiyyata müəyyən təsir göstərirdi. Dövlət əhalidən vergi toplayır, onların digər mükəlləfiyyətlərini müəyyən edirdi. Qısa desək, dövlət adətən «gecə gözətçisi» rolunu oynayırdı.

XIX əsrin sonralarından başlayaraq dövlət iqtisadiyyata fəal müdaxilə etməyə başladı. Bu proses dövlət-inhisarçı kapitalizminin meydana gəlməsi ilə əlaqədar idi. Bunun

nəticəsində dövlət mülkiyyəti xeyli artdı. Bu, bir tərəfdən dövlətə məxsus istehsal müəssisələri və sahələrinin yaranması, digər tərəfdən dövlət tərəfindən inhisarların buraxdıqları qiymətli kağızların (səhm, istiqraz) satın alınması yolu ilə baş verdi. Dövlət-inhisarçı kapitalizminin yaranması və dövlətin siyasi gücü ilə inhisarların iqtisadi qüdrəti birləşib qovuşdu, dövlət, ictimai (dövlət) mənafeyi ilə qrup mənafehlərinin uyğunlaşdırılması alətinə çevrildi. Müasir mərhələdə bu proses daha da genişlənmiş və dərinləşmişdir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri, dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi, ölkənin tarixi inkişaf səviyyəsi və s. amillərdən asılı olaraq müxtəlif olur. Bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin yerinə yetirdiyi əsas iqtisadi vəzifələr K.Makkonnell və S.Bryunun «Ekonomiks» dərsliyində aşağıdakı kimi izah edilmişdir:

1. bazar sisteminin səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradan ictimai mühitin və hüquqi bazanın təmin edilməsi;
2. rəqabətin qorunub saxlanması;
3. gəlir və sərvətlərin yenidən bölgüsü;
4. milli məhsulun quruluşunu dəyişmək məqsədilə resursların bölgüsünü təkmilləşdirmək;
5. iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi. Bu iqtisadi vəzifələri yerinə yetirmək üçün dövlət müvafiq qanunlar, normativ aktlar, standartlar və sairə qəbul edir, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət üçün xüsusi orqanlar yaradır. Qəbul edilmiş qanunlar, normativ aktlar və sairənin pozulması hallarına qarşı iqtisadi və inzibati cəza tədbirlərini müəyyən edir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə vəzifələri minimum və maksimum vəzifələrə ayrılır. Dövlətin **minimum** vəzifələri aşağıdakılardır:

a) ictimai nemətlər istehsalı, yəni iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün zəruri xidmətlər (nəqliyyat, enerji daşıyıcıları, su təchizatı və s.) istehsalını həyata keçirmək;

b) bazarı, milli sahibkarları xarici təsirlərdən qorumaq (gömrük rüsumları, vergilər və s. vasitəsilə);

c) assimetrik (düzügün olmayan) informasiyaya qarşı mübarizə aparmaq, çünki belə informasiya sahibkarların fəaliyyətinə ciddi zərbə vura bilər;

d) inhisarlığa qarşı mübarizə;

e) pul dövriyyəsinin səmərəli təşkili və s. Bütün bunlar bazarda “oyun qaydalarının” gözlənilməsinə xidmət edir.

Dövlətin **maksimal** vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

a) antitsiklik və antiinflasiya tədbirlərin görülməsi;

b) sosial siyasətin həyata keçirilməsi;

c) gəlirlərin təkrar bölünməsi;

d) iqtisadiyyatda quruluş dəyişikliklərini, investisiya siyasətini, regional siyasəti həyata keçirmək; ətraf mühiti qorumaq;

e) Milli maraqları beyləlxalq miqyasda qorumaq və s.

§ 4. *İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri, metodları və təsir formaları*

Hər bir dövlət özünün iqtisadi vəzifələrini yerinə yetirmək üçün məxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edir. Dövlət iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin etmək üçün inzibati və iqtisadi metodlardan istifadə edir. Bunların hər ikisi sabitləşməyə kömək etsə də, onların fəaliyyəti müəyyən ziddiyyətlərə də səbəb olur. Məsələn, inzibatçılıq metodları sahibkarların iqtisadi azadlığını məhdudlaşdırır, iqtisadi metodlar isə onların genişlənməsini tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, real həyatda tənzimlənmənin

inzibati və iqtisadi metodlarının hüdudlarının müəyyən edilməsi əslində şərtidir. Belə ki, iqtisadi tənzimlənmə metodları özlərinə inzibati metodları da daxil edir. Çünki hər hansı iqtisadi tədbir müvafiq inzibati qərar qəbul olunduqdan sonra fəaliyyətə başlaya bilər və həmçinin hər bir inzibati tənzimlənmə üsulu müəyyən iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin inzibati metodları dedikdə əsasən aşağıdakılar nəzərdə tutulur: müəssisə (firma) açmaq üçün mütləq icazə almaq, inhisarçılığa qarşı mübarizə, bəzi texnologiyaları və məhsullar istehsalını qadağan etmək, müəyyən standartlar qəbul etmək və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, əhalinin minimum həyat səviyyəsini müəyyən etmək, ixrac və idxal üzərində nəzarət etmək və sairə. Buraya həmçinin ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması ilə bağlı olan tədbirlər də aid edilir.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin iqtisadi metodları isə adətən aşağıdakıları əhatə edir. Büdcə-vergi mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənmə dedikdə, əsasən büdcə quruluşunun dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, şəraitdən asılı olaraq, büdcənin quruluşunda hərbi və mülki xərclərin xüsusi çəkisi, sosial tədbirlərə və kapital qoyuluşlarına yönəldilən xərclərin xüsusi çəkisi dəyişdirilir. Bəzi dövrlərdə isə qısamüddətli proqramlardan uzunmüddətli proqrama və əksinə keçid həyata keçirilir. Bu tədbirlərə vergi siyasəti də aiddir. Yəni vergi dərəcələrini artırılıb-azaldılması, onların növlərini dəyişdirilməsi, vergi güzəştləri və sairə.

Kredit-pul formasında tənzimlənmə tədbirlərinə Mərkəzi Bank tərəfindən faiz normasının dəyişdirilməsi, dövlətin «acıq bazar» əməliyyatlarında iştirakı, yəni səhm, istiqraz və sairənin alqı-satqısında iştirakı, banklar üçün zəruri ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi aid edilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin istiqamətlərindən biri də qiymət siyasətidir. Belə ki, dövlət qiymətin səviyyəsinə təsir göstərməklə bir sıra problemləri həll etməyə cəhd göstərir. Bunlara inflyasiyaya qarşı mübarizə, sosial gərginliyi zəiflətmək, dünya bazarında milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün istehsalın həvəsləndirilməsi və başqaları aiddir. Dövlət qiymət səviyyəsinə dövlət bölməsində istehsal olunan məhsul və xidmətlərə güzəştli qiymətlər tətbiq etməklə də təsir edə bilər.

Dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi metodlarından biri də təsərrüfat mexanizminə planlaşdırma elementlərinin daxil edilməsidir. Planlaşdırma dedikdə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və cəhətləri arasındakı nisbətlərin şüurlu surətdə gözlənilməsi nəzərdə tutulur. Planlaşdırma vasitəsilə cəmiyyət üzvləri (yəni planlaşdırıcılar) bu nisbətləri tənzimləməyə cəhd göstərilir. Planlaşdırma əsasən direktiv və proqnoz planlaşdırma formalarında olur. Direktiv planlaşdırma inzibati-amirlik sistemində tətbiq olunur. Bu zaman dövlətin qəbul etdiyi plan göstəricilərin təsərrüfat subyektləri tərəfindən yerinə yetirilməsi məcburi idi. Bu göstəriciləri yerinə yetirməyənlər isə cəzalandırılır. Planların yerinə yetirilməməsi çox başları «papaqsız», çox bədənləri «başsız» qoymuşdur.

Proqnoz planlaşdırmada isə dövlət orqanları (Fransada Planlaşdırma üzrə Baş Komissarlıq, Türkiyədə Dövlət Planlaşdırma Təşkilatı, Yaponiyada-Plan Komissiyası) planlaşdırma dövründə iqtisadiyyatın inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Plan göstəriciləri təsərrüfat subyektləri üçün qanun deyildir. Bu subyektlər əsasən bazarın tələbinə müvafiq məhsul və xidmət istehsal edirlər. Proqnoz plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsilə əlaqədar heç kəs məsuliyyət daşımır və cəzalandırılmaz.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda bir çox ölkələrdə tətbiq olunan planlaşdırmanın indikativ forması da öz əksini

tapmışdır. Bu formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xüsusi sahibkarlıqla məşğul olan ayrı-ayrı müəssisələr (firmalar) dövlətin sifarişləri əsasında fəaliyyət göstərirlər. Dövlət isə onları istehsal artırmağa maraqlandıрмаq üçün birbaşa maliyyə yardımı edir, məhsulların satışı üçün sabit bazar yaradır, yəni məhsulu dövlət özü alır. Sifarişdən artıq məhsulları dünya bazarına çıxarmaq üçün onlara köməklik edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, planlaşdırmaq müəyyən qədər «başabəla» proseslərdən biridir. Belə ki, uzun müddət ayrı-ayrı müəssisələr (firmalar) planlaşdırmanın nəticələrindən bəhrələndiyi halda, bu cəmiyyət miqyasında tətbiq olunmamışdır. Müəyyən müddət isə inzibati-amirlik sistemində tətbiq olunmuş və müsbət nəticələrə səbəb olmuşdur. Bu sistemin dağılması ilə əlaqədar nəzəriyyəçilərin çoxu günahı planlaşdırmanın üzərinə yıxmış və ondan əl çəkməyi təklif etmişlər. Onların fikirlərinə yapon «iqtisadi möcüzə» müəlliflərindən biri olan S. Okitanın sözləri ilə cavab vermək olar: «Tez-tez belə bir fikir eşidilir ki, MDB (və şərq Avropa) ölkələrində təntənəli elan edilmiş bazar mexanizminə keçid, bazar yönümlü iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş planlı, iqtisadiyyatda nisbətən üstünlüyün parlaq təzahürüdür. Mən belə hesab edirəm ki, bu səhv fikirdir... Problem bu iki sistemin əsaslarını uzlaşdırmaq, birləşdirməkdir, bazar mexanizmini dövlət planlaşdırılması və tənzimlənməsi ilə uyğunlaşdırmanın səmərəli yolunu tapmaqdan ibarətdir.»

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bu və ya digər tədbirləri iqtisadi siyasətin tərkib hissələri olan fiskal və sosial siyasət vasitəsilə həyata keçirilir.

Fiskal siyasət dedikdə dövlətin müəyyən məqsədlərə (böhrana qarşı mübarizə, iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və s.) çatmaq üçün dövlət büdcəsi gəlirinin və xərclərinin

tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün fiskal siyasət XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq həyata keçirilir və Ç.M.Keynsin adı ilə bağlıdır. Fiskal siyasətin əhatə etdiyi tədbirlər bilavasitə və dolayı (bilavasitə) tədbirlərə ayrılır.

Bilavasitə tədbirlərə əsasən aşağıdakılar aiddir: təkrar istehsalı genişləndirmək üçün büdcədən kapital qoyuluşlarının genişləndirilməsi, ayrı-ayrı şəxslər və birliklər üçün mənfəət normasının aşağı olduğu sahələrin və infrastrukturun büdcə hesabına inkişaf etdirilməsi, ayrı-ayrı müəssisə və sahələr üçün büdcədən birbaşa və dolayı ayırmaların – dotasiyaların həyata keçirilməsi, büdcə hesabına məhsul və xidmətlərin alınması və sairə.

Dolayı (bilavasitə) tədbirlər isə əsasən büdcəyə vəsaitin toplanması tədbirləridir. Bunlara vergilər, amortizasiyanın sürətləndirilməsi, sosial sığorta və sairə aiddir. Bu tədbirlərlə məhsul və xidmətlər istehsalçılara və onların məcmu istehlak tələbinə təsir göstərilir. Məsələn, böhrandan çıxmaq və iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədilə, vergilərin səviyyəsi aşağı endirilir ki, əhalinin məcmu istehlak səviyyəsi yüksəlmiş olsun, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı dövründə isə onların səviyyəsi yüksəldilir ki, inkişaf normal səviyyədə getsin, iqtisadiyyat “qızışmasın”.

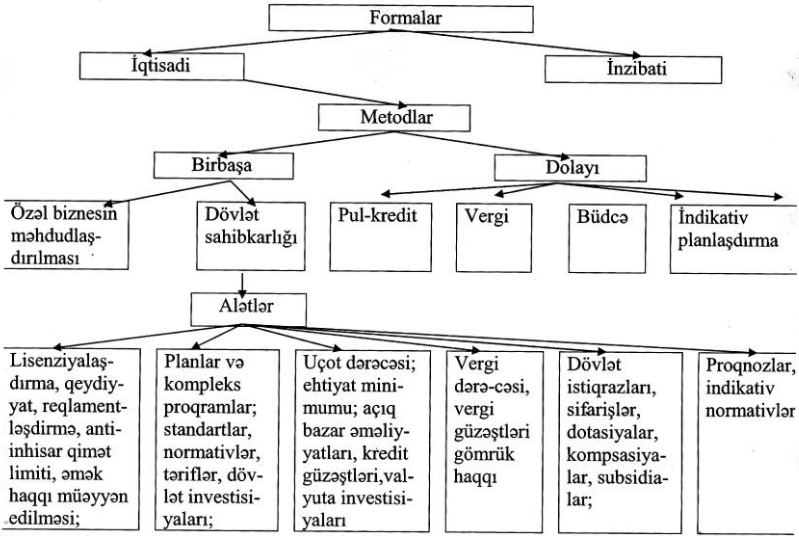
İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində dövlətin həyata keçirdiyi **sosial siyasət** də mühüm yer tutur. Dövlətin sosial siyasətinin başlıca məqsədi müxtəlif sosial qruplar arasında və eləcə də, bu qruplar daxilində iqtisadi münasibətləri tənzimləmək və beləliklə sosial gərginliyi azaltmaqdan ibarətdir. Dövlətin sosial siyasəti, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir: minimum əmək haqqı səviyyəsinin qanunvericiliklə müəyyən edilməsi; az təminatlı, coxuşaqqlı ailələrə sosial təminat; gəlirlərin

indeksləşdirilməsi; məşğulluğun təmin edilməsi; normal əmək şəraitinin yaradılması və s.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prosesində istənilən nəticəyə nail olmaq üçün müxtəlif metod və vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə olunmalıdır. Müəyyən bir qrup vasitələrə üstünlük verilərək, digərlərinin nəzərə alınmaması tənzimlənməsinə cəhd göstərilən vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb ola bilər. Müasir bazar sistemini dövlət tənzimlənməsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Lakin, dövlət tənzimlənməsi də müəyyən hüdudlar daxilində olmalıdır. Bu hüdudlardan kənarlaşma, bazar mexanizminin pozulmasına, istehsalın səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Dövlətin tənzimləmə tədbirləri bazar mexanizminin pozulmasına deyil, onun daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmalıdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodları arasında lazımsız və səmərəsizi yoxdur. Hər bir metod müəyyən zaman və şəraitdə yararlıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu metodların heç biri ideal deyildir. Belə ki, hər biri müəyyən sahədə və şəraitdə müsbət nəticələrə səbəb olursa, digər sahə və şəraitdə mənfi nəticələr verə bilər. Buna görə də bu tədbirlərdən məharətlə, ustalıqla istifadə etmək lazımdır. Lazım gəldikdə müəyyən tədbirin fəaliyyətini zəiflətmək və ya tamamilə dayandırmaq lazımdır. Məsələn, dövlət inflyasiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün tədavüldəki pul kütləsini məhdudlaşdırır və inflyasiyanın sürətini ləngidir. Pul kütləsinin məhdudlaşdırılması isə borc faizi normasının artmasına, bu isə investisiyanın və bununla əlaqədar iqtisadi inkişafın zəifləməsinə səbəb olur. Buna görə də hər bir şərait dəyişkənliyi tənzimləmə tədbirlərində də dəyişkənliyin olmasını tələb edir.

Müasir ədəbiyyatda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma, metod və alətləri sxematik olaraq aşağıdakı kimidir:

Şəkil 27.1

XXVIII FƏSİL. MALİYYƏ SİSTEMİ

§1. Maliyyənin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri

Maliyyə - əmtəə pul münasibətləri şəraitində dövlətin vəzifələrinin və tələbatlarının inkişafının təsiri ilə meydana gəlmişdir. «Maliyyə» anlayışı latınca «finansiya» sözündən əmələ gəlib tədiyyə, gəlir mənalərini ifadə edir. «Maliyyə» dövlətin gəlir və xərclərini ifadə edən iqtisadi münasibət, bir anlayış kimi XIII-XV əsrlərdə İtaliyada, XVI əsrdə Fransada işlədilmişdir. Getdikcə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı nəticəsində «maliyyə» termini dünyanın bir sıra ölkələrində daha geniş yayılmışdır.

Müxtəlif iqtisadi məktəblər tərəfindən maliyyə kateqoriyasına aşağıdakı kimi təriflər verilmişdir. “Ekonomiks” dərsliyinin müəlliflərinə görə «maliyyə» pul resurslarının bölgüsü və onlardan istifadə ilə bağlı dəyər axınları məcmusu deməkdir. Marksizmə görə maliyyə pul vəsaitlərinin yaradılması və onlardan istifadə prosesində iqtisadi münasibətləri əks etdirən iqtisadi kateqoriyadır.

Maliyyə anlayışı pul münasibətlərini ifadə etsə də o, bütövlükdə pul münasibətlərini tam əhatə etmir, yəni pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Pul münasibətləri dövlətlə müəssisələr, dövlətlə əhali, müəssisələrarası, dövlətlə digər subyektlər arasında geniş pul münasibətlərini ifadə edir. Maliyyə münasibətləri bilavasitə pul fondlarının yaradılması bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi üzrə münasibətlər sistemini əhatə edir. Maliyyə münasibətləri iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz hissəsi kimi iqtisadi bazisin tərkibinə daxildir. Maliyyə münasibətləri iqtisadi münasibətlər sisteminin reallaşmasına mühüm təsir göstərir. Maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadiyyatın bütün sahələrində pul fondlarının yaradılması

bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər sistemini ifadə edir.

Cəmiyyətin mövcudluğunun zəruri şərti olan maliyyə cəmiyyətin ictimai həyatında yerinə yetirdiyi vəzifələr baxımından aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

Marksizmə görə maliyyənin vəzifələri eyni zamanda həyata keçirilir, yəni bölüşdürücü və nəzarət vəzifələri yerinə yetirir.

R.Masqreyevə görə isə maliyyə allokasiya, təkrar bölgü və sabitləşdirmə vəzifələrini yerinə yetirir.

Bölüşdürücü vəzifə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin ictimai istehsalın iştirakçıları, istehsal sahələri, regionlar, maddi istehsal sahəsi və sosial – mədəni sahə arasında bölgü və təkrar bölgüdə fəal iştirak etməsində ifadə olunur. **Nəzarət vəzifəsi** cəmiyyət tərəfində iqtisadi məhsulun istehsalı, bölgüsü və tədaviyə üzərində nəzarətdə təzahür edir. **Allokativ vəzifə** maliyyə resursları hesabına cəmiyyətdə daxili və xarici təhlükəsizliyin (polis və ordunun saxlanması), ictimai nəqliyyat sektoru (yollar və s.) müxtəlif növ kommunikasiyalar, rabitə vasitələri, sosial sistem kimi müəyyən xidmətlərlə təmin edilməsidir **sabitləşdirici vəzifə** dövlətin tam məşğulluğunun, qiymətlərin sabitliyinin, dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönəldilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilir. Muasir şəraitdə maliyyə anlayışı bir tərəfdən dövlət maliyyəsinə, digər tərəfdən isə müəsisə və şirkətlərin maliyyəsinə əhatə edir.

Dövlət maliyyəsi-dövlətin öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazım olan pul fondlarının yaradılması məqsədilə ümumi ictimai məhsulun bir hissəsinin təkrar və həm də ilkin bölgüsü və istehsalçı ilə bağlı olan xüsusi sahədir. Onların maddi məzmunu dövlət və yerli büdcələrdə, xüsusi fondlarda dövlət müəsisələrinin maliyyələrində əks olunur. Muasir dövrdə dövlət maliyyəsinin rolu ondan

ibarətdir ki o, ictimai təkrar istehsal prosesində iqtisadi artımın dəstəklənməsinə, iqtisadiyyatda quruluş dəyişikliklərinin və təsərrüfatın aparıcı sahələrinin inkişafına ETT - nin sürətləndirilməsinə mühüm təsir nəticəsi kimi çıxış edir.

Xüsusi müəsisə və şirkətlərin maliyyələri onların iqtisadi fəaliyyətlərinin gedişində yaranan və istehsal prosesini, həmçinin mənfəət götürülməsini təmin edən pul münasibətlərini ifadə edir. Onlar müəsisələrin pul kapitalı, müxtəlif pul fondları şəklində maddiləşirlər. Elmi mənbələrdə muasir maliyyənin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd olunur.

- natural münasibətlərdən fərqli olaraq, onun pul formasında olması.

- münasibətlərin bölgü səciyyəli olması, yəni burada ekvivalent mübadilə yoxdur.

- ümumi ictimai məhsulun və milli gəlirin, qiymət bölgüsündən fərqli olaraq real pul fondları vasitəsi ilə bölgüsü.

Praktikadan məlum olunur ki, iqtisadi konyukturaya, artım tempinə, əhalinin həyat səviyyəsinə və s. ciddi təsir göstərən dövlət maliyyələri, eyni zamanda iqtisadi və sosial sahələrdə yeni çətinliklər və problemlərə səbəb olur.

§2. Dövlət maliyyələrinə nəzəri baxışlar və onların təkamülü

Dövlət maliyyələri haqqında nəzəri fikirlərə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində qərb iqtisadçılarının əsərlərində rast gəlinir. XX əsrin 20-ci illərinin sonuna qədər qərb dövlətlərinin maliyyə siyasətinin əsasında neoklassik məktəbin konsepsiyaları dayanırdı. Onların nəzəriyyələrində başlıca istiqamət dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi, rəqabətin saxlanması, bazar mexanizmlərindən

təsərrüfat proseslərində tənzimləyici vasitə kimi istifadə haqqında fikirlər dayanırdı.

XX əsrin 30-60-cı illərində dövlət inhisarçı kapitalizmin inkişafının təsiri nəticəsində maliyyə siyasətinin keynisçi və yeni keynisçi istiqamətləri meydana gəldi.

C.M.Keynisçi maliyyə konsepsiyasının əsasını aşağıdakı müddəalar təşkil edir:

1. Geniş təkrar istehsalın bütün mühüm problemlərini səlflərin etdikləri kimi resurs təklifinin öyrənilməsi mövqeyindən deyil, resursların realizə olunmasını təmin edən tələb mövqeyindən həll etmək lazımdır.

2. Kapitalist iqtisadiyyatı özü tənzimləyə bilmir. Əməyin və kapitalın hədsiz böyük ictimailəşməsi şəraitində isə dövlət müdaxiləsi qaçılmazdır. Dövlət iqtisadiyyatı qiymətlərin köməkliyi ilə avtomatik tənzimlənməsi mexanizmini xeyli tamamlamalıdır.

3. İfrat istehsal böhranları hadisələrin səthində tələbin çatışmazlığı kimi görünür, buna görə də iqtisadiyyatda müvazinət problemi tələb baxımından həll olunmalıdır. Bunun üçün Keyns «səmərəli tələb» məhfumunu tətbiq edir ki, o da istehlakla istehsal, gəlirlə məşğulluq arasındakı müvazinəti ifadə edir.

4. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas aləti büdcə siyasətidir. Bütövlükdə iş qüvvəsinin və istehsal avadanlığının məşğulluğunun təmin edilməsi məsələsi dövlət büdcəsi üzərinə düşür.

C. M. Keynsin maliyyə konsepsiyasının müddəalarından görünür ki, o qeyri təkmil rəqabət şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə yönəldilmiş təməmlə yeni maliyyə nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və onun təcrübədə tətbiqi C.Keynsin davamçıları («ABŞ - da R.Harrot, A.Ouken, U. Heller; Böyük Britaniyada S. Vaisman; Fransada F. Ferri ; Yaponiyada K. Emil, X.İto və b. ») tərəfindən həyata

keçirilmişdir. Ötən əsrin 40-60-cı illərində bu konsepsiya uğur qazanmış və müəyyən müsbət nəticələr vermişdir.

Keynsin dövlət xərclərinin artmasınınin zəruriliyi haqqındakı fikri ekstensiv növ iqtisadi inkişafa uyğun gəlirdi. Bu fikirlər bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə tətbiq olunmuşdur. Belə ki, təhsilə, səhiyyəyə xərclər artırdı, səmərəli sosial təminat sistemi formalaşmışdır və XX əsrin 70-ci illərinə qədər aparıcı Qərb dövlətlərinin əksəriyyətinin maliyyə nəzəriyyəsinin əsasında C.Keyns nəzəriyyəsinin ilkin müddəaları dururdu. Elmi texniki inqilab şəraitində iqtisadi artımın intensiv növünə keçid və təsərrüfat fəaliyyətinin Beynəlmilləşməsi yeni şəraitdə Keyns modelinin özünü doğrultmadığını göstərdi.

Dövlət tənzimlənməsinin yeni nəzəriyyələri-«**neoklassik sintez**» konsepsiyası meydana gəldi. «Neoklassik - sintez» konsepsiyasına görə məşğulluq şəraitində müvazinət nəzəriyyəsi formalaşır ki, buraya pul amili də əlavə olunur. Keyns nəzəriyyəsinin bu istiqaməti ingilis iqtisadçısı C.Xixş və amerikan iqtisadçısı P.Samuelsonun əsərlərində öz əksini tapmışdır. **P. Samuelsonun fikrincə**, maliyyə siyasətinin qarşısında duran məsələ «ictimai əmtəə» təklifi bölməsi üçün tənzimləyici tədbirlərin təmin edilməsindən ibarətdir. O ictimai əmtəə dedikdə, dövlətin cəmiyyət üzvlərinə təqdim etdiyi əmtəə və xidmətləri başa düşürdü. «İctimai əmtəə» özündə 3 keyfiyyəti birləşdirir: cəmiyyət üzvləri arasında bölünməzlik; ümumi əlyetərlilik; dövlət tərəfindən təqdim olma (yəni bazardan yan keçmə, məsələn, informasiya).

XX əsrin 70-ci illərində Böyük Britaniya, ABŞ, AFR və bir sıra dövlətlərin maliyyə siyasətinin əsasını neokonservativ strategiya təşkil etməyə başladı. Neokonservativ strategiyanın əsas müddələrindən biri dövlətin iqtisadi rolunun onun təsərrüfat həyatına, ələlxüsus sosial sahəyə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması olan təklif

nəzəriyyəsi idi. Neokonservativlərin konsepsiyalarının istiqamətlərinə dövlət mülkiyyətinin bir hissəsinin təkrar özəlləşdirilməsi, rəqabətin bazar mexanizminin gücləndirilməsi, iqtisadiyyatda təklifin artırılması, istehsalın stimullaşdırılması və onun səmərəliliyinin artırılması problemləri daxildir.

Maliyyə cəhətdən neokonservativ istiqamət milli gəlirin maliyyə sistemi vasitəsilə təkrar bölgüsü həcmnin azaldılmasını, yığının, istehsalın investisiya mənbəyi kimi artımının stimullaşdırılmasını zəruri olması nəzərdə tutur. Bu məktəbin nəzəriyyəsində vergilər xüsusi müvqeyə daxildir.

Neokonservativlərin nəzəriyyələri bütövlükdə iqtisadi artımın uzun müddətli stimullaşdırıcılarının yaradılması, ictimai inkişafın uzun müddətli səmərəliliyinin əldə olunması məqsədini daşıyır.

§3. Maliyyə sistemi və onun quruluşu

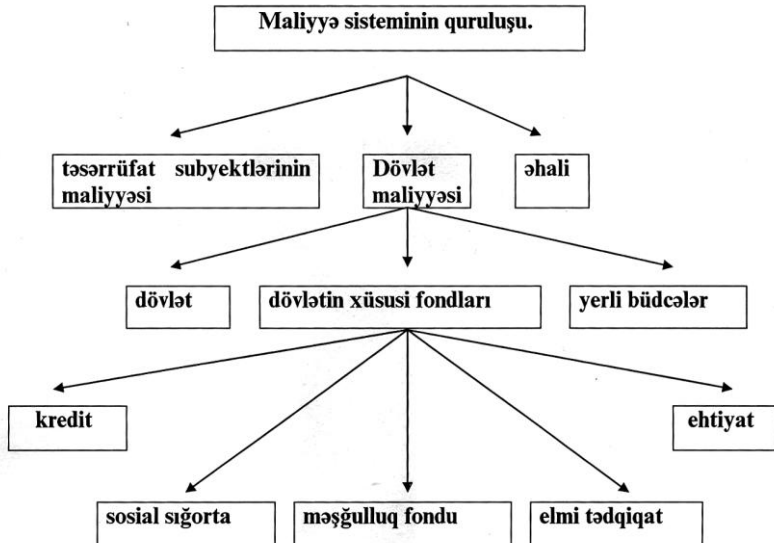
Maliyyə sistemi dedikdə, maliyyə münasibətlərinin sahələri və həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin məcmusu başa düşülür.

O, dörd əsas sahədən - dövlət büdcəsi, yerli maliyyələr, dövlət müəsisələrinin maliyyələri və xüsusi hökumət fondlarından ibarətdir. Hər bir sahə üzvi surətdə bir - biri ilə əlaqələndirilmişdir və dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş maliyyə elementlərinin məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının mövcud maliyyə sistemində isə əsasən aşağıdakı maliyyə qurumları daxildir: dövlət maliyyəsi; müəsisə, idarə və təşkilatların maliyyəsi; sığorta maliyyəsi; kreditləşmə sisteminin maliyyəsi; beynəlxalq maliyyə;

Maliyyə sisteminin subyektləri arasında maliyyə münasibətləri aşağıdakı istiqamətlərdə baş verir:

- dövlətlə müəsisələr arasında maliyyə münasibətləri;
- müəsisələr, təşkilatlar, firmalar arasında maliyyə münasibətləri;
- müəsisələrlə (firmalarla) banklar və qeyri-bank təşkilatları arasında maliyyə münasibətləri;
- müəsisə (firma) daxilində təsərrüfat əlaqələrinə xidmət edən maliyyə münasibətləri;
- dövlətlə dövlətsizləşdirilmiş və özəlləşdirilmiş müəsisə (firma) və təşkilatlar arasında maliyyə münasibətləri;
- dövlətlə büdcə və büdcədən maliyyələşən təşkilatlar arasında maliyyə münasibətləri;
- dövlətlə xarici ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar arasında maliyyə münasibətləri.

Maliyyə sistemi halqaları sırasında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitəsi, aləti kimi dövlət maliyyəsi çərçivəsində mərkəzi və əsas yer tutan dövlət büdcəsi xüsusi rol oynayır.

Maliyyə sisteminin mühüm elementlərindən biri də büdcə sistemidir. Büdcə sistemi dedikdə dövlətin, ərazi vahidlərinin və digər büdcələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Unitar dövlətlərdə büdcə sistemi ikipilləli, federal dövlətlərdə isə üçpilləli olur. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət büdcəsi və yerli büdcələrdən (rayon, şəhər, qəsəbə kənd) ibarətdir.

Büdcə sisteminin əsas elementi dövlət büdcəsidir. Büdcə hər bir dövlətə onun iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət edən pul fonduna olan obyektiv tələbatı ödəmək üçün lazımdır.

Hər bir dövlətin büdcəsinə vergilər, borclar, xərclər, və s. daxildir ki, onlarında məzmunu bir ictimai iqtisadi quruluşdan digərinə keçdikdə dəyişmir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, büdcə iqtisadi kateqoriyadır. Dövlət büdcəsi dedikdə təkrar istehsalı həyata keçirmək, əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək üçün pul fondlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada yaradılmasını və bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.

Dövlət büdcəsi dövlətin gözlənilən gəlir və xərclərinin tərtib olunan siyahısıdır. Dövlət özünün iqtisadi, siyasi, ideoloji vəzifələrini yerinə yetirmək üçün büdcəyə toplaya bildiyi pul fondlarından istifadə edir. Toplanan pulun miqdarına müvafiq olaraq vəzifələrini müxtəlif dərəcədə yerinə yetirir.

Cəmiyyətin inkişafı, iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsi və sairə ilə əlaqədar büdcə sisteminə yerli büdcələrin rolu da artır. Yerli ödəmələr, dövlət büdcəsindən

ayırmalar və s. hesabına formalaşan yerli büdcələr dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi prosesində dövlət mənafeyi ilə yerli mənafehin daha dərin uyğunlaşdırılmasına da xidmət edir.

Büdcə sisteminə həmçinin büdcədən kənar xüsusi təyinatlı fondlar da daxildir. Bunlar istehsal və sosial təyinatlı olub müxtəlif ölkələrdə çox müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ-da federal büdcə cərcivəsində 800-dən çox xüsusi təyinatlı fondlar vardır.

Büdcə sistemi vasitəsilə maliyyənin bölgü və nəzarət vəzifələri yerinə yetirilir. Büdcənin bölüşdürücü vəzifəsi dedikdə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin yenidən bölgüsü nəzərdə tutulur. Ölkələrin əksəriyyətində bu vəzifə dövlət xəzinədarlığı və onun orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.

Büdcənin nəzarət vəzifəsi dedikdə isə pul fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi üzərində pul vahidi (manat, rubl, dollar) ilə maliyyə nəzarəti nəzərdə tutulur. Bu nəzarət mərkəzi bank, dövlət xəzinədarlığı, vergi müfəttişliyi və vergi polisi tərəfindən həyata keçirilir.

Büdcə sisteminin əsas özəyi Dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi hökumətin əlində mərkəzləşdirilmiş pul resurslarıdır. Hökumət bu resurslardan istifadə edərək dövlət aparatını, silahlı qüvvələri, səhiyyəni, maarif və sairə sahələri saxlayır. Dövlət büdcə vasitəsilə iqtisadiyata tənzimləyici təsir göstərir.

Dövlət büdcəsi quruluşuna görə gəlirlər və xərclərdən ibarətdir. Müxtəlif ölkələrdə bunların quruluşu xeyli müxtəlifdir. Bu müxtəliflik iqtisadiyyatın quruluşu və inkişaf səviyyəsindən, onun hərbişdirilməsi dərəcəsiindən, silahlı qüvvələrin sayından, təhsil və səhiyyənin təşkilindən və s. asılıdır. Bu müxtəlifliyə mülkiyyətin hakim forması da müəyyən təsir göstərir. Hətta eyni bir ölkədə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif olur.

Büdcənin **gəlirləri** əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına olur: vergilər, aksizlər, gömrük rüsumları və s. Bunlar gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edir; dövlət mülkiyyətindən, dövlət müəssisələrindən, ticarətdən gələn gəlirlər; sosial sığorta, pensiya, sığorta fondlarına daxil olmalar və s. sair gəlirlər də dövlət büdcəsi gəlirləridir.

Büdcənin **xərcləri** əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: sosial tədbirlərə (təhsil, səhiyyə, təqaüdlər və s.); iqtisadi məqsədlərə, ölkənin müdafiəsi üçün, dövlətin idarə aparatının saxlanması, dövlət borclarının ödənilməsi, sair xərclər.

Dövlət büdcəsi aktiv və ya passiv olur. Büdcənin aktiv olması o deməkdir ki, onun gəlirləri xərclərindən çoxdur. Bu hal dünyanın çox az ölkələrinə müyəssər olur. Dünyanın əksər ölkələrinin büdcəsi passivdir, yəni büdcənin xərcləri gəlirlərindən çox olur. Büdcənin kəsirli olması çox da qorxunc hal deyildir. Lakin bu kəsir ümumi milli məhsulun 5 %-dən artıq olmamalıdır. Büdcənin kəsirli olmasının uzun müddət davam etməsi dövlət borcunun artmasına səbəb olur.

Dövlət borcu dedikdə ölkənin deyil, yalnız hökumətin borcu nəzərdə tutulur. Dövlət borcu əslində gələcəkdə əldə olunacaq gəlirlərin sərf olunması deməkdir.

Dövlətin borclanmasının əsas səbəbi dövlət xərclərinin tam maliyyələşdirilməsi məcburiyyətidir, yəni büdcə tarazlığının təmin olunmasıdır. Dövlət borcları uzunmüddətli və qısamüddətli olur. Uzunmüddətli borclar investisiyaları maliyyələşdirmək məqsədilə kapital və ya kredit bazarlarından götürülür. Bu borcları almaq üçün dövlət istiqrazları buraxılır. Qısamüddətli borclar isə xəzinənin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə buraxılır. Bu məqsədlə də qısa müddətli borc sənədləri - istiqrazlar buraxılır.

Dövlət borcları mənbələrinə görə daxili və xarici borclara ayrılır. Daxili borclar daxili maliyyə mənbələri hesabına milli valyuta ilə alınır və milli valyuta ilə də

ödənilir. Bu istiqrazları xarici vətəndaşlar milli valyuta ilə aldıqda belə o daxili borc hesab olunur. Daxili borclanma daha əlverişlidir. Çünki o, milli valyuta ilə ödənilir. Daxili borclanma mümkün olmadıqda dövlət xarici mənbələrdən borc almaq məcburiyyətində qalır. Xarici mənbələrdən borc qiymətli kağızların satışı və ya birbaşa borc alınması vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici bazarlarda satılacaq qiymətli kağızlar xarici ölkələrin valyutalarına uyğun buraxılır. Uzunmüddətli xarici borclar üçün ödənilən faiz dərəcəsi aşağı olduğu üçün ondan faydalanmaq mümkündür. Bununla belə, xarici borcların artması ölkə iqtisadiyyatı üçün qorxuludur. Xarici borc adətən ÜDM - un 22-25%-i həcmində olmalıdır.

Xarici borclar siyasi münasibətlərlə də sıx bağlıdır. Ucuz verilən xarici borc ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafına, onun müstəqilliyinin məhdudlaşmasına səbəb ola bilər.

Xarici borclar əsasən investisiya, ixracatın kreditləşdirilməsi və ölkənin tədiyyə balansının tənzimlənməsi üçün alınır. Investisiya borcları dövlətin özü və ya onun zamanəti ilə qeyri-dövlət təşkilatları müəyyən layihələri maliyyələşdirmək üçün alırlar. Dövlətin zamanəti olmadan alınan kreditlər dövlət borcuna daxil deyildir.

Dövlət borclarının idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə hər şeydən əvvəl dövlətin qiymətli kağızlarının mühafizəsi, onların qiymətdən düşməsinin qarşısı alınmalıdır. Bəzi hallarda isə borcların əvəz edilməsi əməliyyatlarından da istifadə edilir: borc müddətinin uzadılması, yenisi ilə əvəz edilməsi və s. Bu əməliyyatlarda məqsəd əsas məbləğin ödəmə müddətinin uzadılması və borc məsrəflərini azaltmaqdan ibarətdir. Borcların əvəz edilməsi dedikdə, köhnə borcların aşağı faizli yeni borclarla əvəz edilməsi nəzərdə tutulur.

§ 4. Sığorta: mahiyyəti, vəzifələri və növləri

Maliyyə sisteminin tərkib hissələrindən biri də sığorta sistemidir. Sığorta dedikdə sığorta olunanın və ya xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanmış digər şəxslərin düşdüyü zərərin ödənilməsi yolu ilə onların əmlakının və əmlak mənafeələrinin müdafiəsi nəzərdə tutulur. Sığortanın zəruriliyi təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, təkrar istehsal prosesinin ahənginin gözlənilməyən təsirlərdən (təbiət hadisələri, yanğın, yol qəzaları, işçinin qəfil ölümü, xəsarət alması və s.) pozulması ehtimalı daim vardır. Bu kimi hallara qarşı sığorta edilməsi təsərrüfat subyektlərinə dəymiş zərərin tam və ya qismən ödənilməsinə və istehsalın normal ahənginin təmin edilməsinə imkan verir. Sığortalanma həmcinin istehsalın şəxsi amilinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə də şərait yaradır.

Sığorta obyektləri fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakı hesab olunur. Bu obyektlərə uyğun olaraq sığorta şəxsi sığorta, əmlak sığortası və mülki məsuliyyət sığortası növlərinə ayrılır. Şəxsi sığorta fiziki şəxslərin həyatı, sağlamlığı, əmək qabiliyyəti və pensiya təminatı ilə bağlı olan əmlak mənafeələrinin sığortasıdır. Şəxsi sığorta məbləği sığorta olunanın sığortacı ilə razılaşmaqla müəyyən olunur. Uşaqların sığortalanması və nikahın sığortalanması da şəxsi sığortanın növlərindəndir.

Əmlak sığortası dedikdə fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakının, yaxud sahibkarlıq, bank və başqa kommərsiya fəaliyyəti üçün risqlə bağlı əmlak mənafeələrinin sığortalanması nəzərdə tutulur. Fiziki şəxslərin evləri (mənzil) təsərrüfat tikililəri, bağlar, qaraj və s. məcburi əmlak sığortasına cəlb edilir. Ev əmlakı isə könüllü qaydada ümumi müqavilə üzrə sığortalanır. Qiymətli və yüksək texnologiyalı əmlak xüsusi müqavilə üzrə sığortalanma bilər. Belə müqavilələr adətən bir il müddətinə

bağlanır. Əhalinin malik olduğu nəqliyyat vasitələrinin sığortalanması məcburi və ya könüllü ola bilər.

Hüquqi şəxslərin əmlak sığortasına əsas və dövriyyə fondlarının sığortalanması aiddir. İnzibati-amirlik sistemində hüquqi şəxslərin əmlak sığortası məcburi idi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə könüllüdür. Hüquqi şəxs öz əmlakının istənilən hissəsini sığorta edə bilər.

Mülki məsuliyyət sığortası fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına, həmçinin hüquqi şəxsə sığorta olunanın vurduğu zərərin ödənilməsi ilə bağlı olan əmlak mənafeələrinin sığortasıdır. Mülki məsuliyyətin sığorta edilməsi zamanı sığorta edənlər mal göndərilməsi üzrə müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinə görə, borclara və dəyən zərərin ödənilməsinə görə öhdəlikləri həyata keçirməyə borcludurlar.

Sığorta könüllü və məcburi (icbari) formalar da olur. Məcburi (icbari) sığorta hər bir ölkənin qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir. Müxtəlif ölkələrdə məcburi sığortanın obyektləri müxtəlifdir. Azərbaycan Respublikasında məcburi sığortaya sosial sığorta, hərbiçilərin sığortası və sairə aid edilir. Məcburi sığortada sığorta ödənişlərinin məcburiliyi qanunla təsbit olunur. Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial sığortanın obyektii əhalinin gəlirləridir. Sığortanın bu növü dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla əhalinin gəlirlərinin qeyri-bərabərliyini müəyyən qədər aradan qadırılmasına xidmət edir. Belə ki, xəstəlik, əmək qabiliyyətinin qismən və ya tam itirilməsi, ailə başçısının itirilməsi və işsizlik zamanı sosial sığorta hesabına cəmiyyət üzvlərinin yaşayışı üçün təminat verilir. Sosial sığorta üzrə təminatın yaradılmasında dövlət, müəssisə (firma) və əhali birlikdə iştirak edirlər.

Sosial sığortanın formalarından biri də tibbi sığortadır. Bu, məcburi və könüllü formalarda həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə məcburi tibbi sığorta üzrə

ödəmələr sahibkarların gəlirləri hesabına həyata keçirilir. Könüllü tibbi sığorta isə işçilərin öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Əmək haqqı və s. hesabına yaradılan fərdi tibbi sığorta, sığorta olunan xəstələndikdə daha keyfiyyətli tibbi xidmət göstərməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi dövrün vacib məsələlərindən biridir. Belə ki, sığorta bir tərəfdən cəmiyyət üzvlərini bazar iqtisadiyyatının sərbətsizliyindən mühafizə edir. Digər tərəfdən sığorta fondlarına toplanmış külli miqdarda vəsait iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində səmərəli istifadə oluna bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında iri sığorta şirkətləri böyük iqtisadi qüdrətə malikdir.

XXIX FƏSİL. KREDIT SISTEMI VƏ QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI

§1. Kreditin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri

Müasir iqtisadiyyat maliyyə münasibətləri ilə yanaşı, kredit münasibətlərinin də olmasını tələb edir. Kredit iqtisadi kateqoriyadır. Latın mənşəli “kreditium” sözündəndir və mənası “borc”, “credo”- müəyyən faizlə pul, yaxud əmtələri borc verməyə etibar edirəm, inanıram deməkdir. Kredit sivilizasiyanın erkən çağında, ibtidai icma quruluşunun dağıldığı dövrdə, əmlak bərabərsizliyi yarandığı zaman meydana gəlmiş və sələm kapitalı formasında fəaliyyət göstərmişdir. Kredit iqtisadiyyatın ümumi inkişafı ilə birgə, onun qanunları ilə inkişaf edərək kredit özünün çiçəklənmə dövrünə bazar iqtisadiyyatı şəraitində çatdı. Bazar sisteminin inkişafı ilə sələm kapitalı borc kapitalı adını alır və əsasən istehsal xadmət edir və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilir.

Müasir şəraitdə kredit borc kapitalının, yəni borca verilmiş pul kapitalının hərəkət formasıdır. O, kreditverənlər və kreditgötürənlər arasında münasibətləri ifadə edir və bu zaman azad pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini təmin edir.

Kreditin zəruriliyi kapitalın özünün təbiəti və onun təkrar istehsal prosesində dövriyyəsi və dövrünün qanunauyğunluqları ilə şərtlənir:

- müəssisələrin (firmaların) əsaslı təmiri, yenidən qurulması və amortizasiyası üçün bir dəfəlik iri həcmli investisiyaların həyata keçirilməsi;
- xüsusi dövriyyə vəsaitləri mənbələri hesabına ödənilməyən dövriyyə kapitalının tamamlanması;
- hazır məhsulların reallaşmasından pul gəlirləri daxil olana qədər əmək haqqının ödənilməsi;

- maddi istehsal sahələrində xammal ehtiyatlarının yaradılması: yüngül sənaye, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı və s.

Təsərrüfat subyektləri bəzi hallarda özlərinin malik olduqları sərbəst pul vəsaitinin əlavə vəsaitə ehtiyac hiss edirlər. Onlar bu ehtiyacı ölkədə mövcud olan sərbəst vəsait hesabına ödəyirlər. Ölkədə mövcud olan sərbəst pul vəsaiti hesabına bu vəsaitə ehtiyac hiss edən subyektlərin tələbatının ödənilməsi prosesi **kreditin mahiyyətini** təşkil edir.

Kredit (creditum–borc) vermək üçün lazım olan sərbəst pul vəsaitinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

a) müəssisələrin malik olduqları müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti;

b) əmək haqqı fondu: əmtələrin reallaşmasından pul vəsaitlərinin daxil olması ilə əmək haqqının ödənilməsi arasında olan vaxt ərzində yaranan müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti;

v) xammal, material, yanacaq və s. Alınması üçün lazım olan və hələlik istifadə olunmayan pul vəsaitləri.

c) yığım fondu, başqa sözlə, izafi məhsulun kapitallaşması üçün ayrılan hissəsi;

- xüsusi təyinatlı fondlar;

- əhalinin pul yığımları;

- büdcə sistemi vəsaitləri və məqsədli fondlar və s.

Kredit (borc) vermənin **əsas prinsipləri** aşağıdakılardır: borc qaytarılmalıdır; o, müəyyən müddətə verilir; kreditdən istifadə etmək müqabilində onun sahibinə faiz ödənilməlidir; kredit müəyyən məqsədlə verilir; kredit almaq üçün müəyyən maddi təminat olmalıdır.

Kredit iqtisadi kateqoriya olmaqla müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrdən biri kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi vəzifəsidir. Kredit bu vəzifəni yerinə yetirməklə fərdi müəssisələrin iri firmalara, səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsinə səbəb olur. Kreditin vəzifə-

lərindən digəri yenidən bölgü vəzifəsidir. Belə ki, ölkədə olan sərbəst pul vəsaiti yığılır və borc kapitalı kimi lazımı sahə və firmalarda istifadə olunur. Ondan istifadə nəticəsində əldə edilmiş mənfəət borcdan istifadə edənlərlə borc mülkiyyətçiləri arasında yenidən bölüşdürülür.

Kredit (borc) nağd pulu kredit pullara çevirməklə və nağdsız hesablaşmaları inkişaf etdirməklə pul dövriyyəsini sürətləndirir və tədavül xərclərinə qənaət vəzifəsini yerinə yetirir. Kredit həmçinin müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət vəzifəsini də yerinə yetirir. Kreditin yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri də iqtisadiyyatın tənzimlənməsidir. Belə ki, dövlət borc kapitalının mənbəyindən tətbiq dairəsinə doğru hərəkət prosesində iştirak edərək borc alınmasını asanlaşdırır və ya çətinləşdirir. Nəticədə borc kapitalları bazarını tənzimləyir.

Kredit pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini təmin edir və borc verənlə borc alan arasındakı münasibətləri əks etdirir. Kredit yuxarıda nəzərdən keçirilən və digər vəzifələri yerinə yetirərək cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafını sürətləndirir və iqtisadiyyatın əsas vəzifəsini daha dolğun yerinə yetirmək üçün şərait yaradır. Kredit münasibətlərinin **subyektləri** rolunda dövlət, müəssisələr (firmalar), banklar, sığorta şirkətləri, ictimai təşkilatlar, əhali fəaliyyət göstərir.

İqtisadi ədəbiyyatda kredit müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən təsnifləşdirilir. İstifadə istiqamətinə görə istehlak krediti, sənaye krediti, kənd təsərrüfatı krediti, ticarət krediti, investisiya krediti, büdcə krediti və s. İstifadə müddətinə görə kredit tələb olunana qədər və müddətli (qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli) olur. Fəaliyyət sferalarına görə əsas fondlara xidmət edən və dövriyyə fondlarına xidmət göstərənlərə ayrılırlar. Mülkiyyətinə görə dövlət, səhmdar və xüsusi kreditlərdə vardır və s.

İctimai fəaliyyət prosesində ən çox rastlaşdığımız bank krediti, kommersiya krediti, dövlət krediti, istehlak

kreditu, ipoteka kreditu, lizink kreditu, faktoring kreditu və beynəlxalq kredit formaları vardır. Bank kreditu dedikdə banklar tərəfindən təsərrüfat subyektlərinə pul formasında verilən borc nəzərdə tutulur. Bank kreditinin obyektu pul kapitalıdır. Bu kreditin universal və daha inkişaf etmiş formasıdır. Onun mənbəyi bank ehtiyatıdır.

Kommersiya krediti isə fəaliyyətli sahibkarların bir-birinə əmtələri möhlətlə verməsidir. Onun obyektu əmtə kapitalıdır. Kommersiya krediti əmtələrin istehsal prosesindən istehlak prosesinə doğru hərəkətinə xidmət edir. Kommersiya kreditinin əsas aləti vekseldir. **Veksel** (alman Wechsel- mübadilə) müəyyən formada yazılı şəkildə tərtib edilmiş (uzunmüddətli öhdəlik şəklində) qiymətli kağızlardır. Belə ki, əmtəni alan təsərrüfat subyektu onu satana veksəl verir. Vekseldə göstərilir ki, onu verən şəxs müəyyən müddət keçəndən sonra onu təqdim edənə vekseldə göstərilən məbləği ödəməyi öhdəsinə götürür.

Dövlət kreditində isə dövlət cəmiyyət üzvləri, müxtəlif müəssisə və təşkilatlardan, fondlardan borc almış olur. Dövlət tərəfindən borc almanın əsas forması dövlət istiqrazlarının buraxılmasıdır. Buna həmçinin dövlətin qısamüddətli xəzinə öhdəlikləri, əhalinin əmanət kassalarındakı əmanətləri və s. aid edilir. Dövlət krediti dövlət borcunun çoxalmasına səbəb olur.

İstehlak krediti dedikdə əhaliyə istehlak şeylərinin alınması və xidmətlərin ödənilməsi üçün verilən borc nəzərdə tutulur. İstehlak kreditinin obyektu uzun müddət istifadə olunan ev əşyaları, xidmətlərdir. Bu kredit ticarət müəssisələri və banklar tərəfindən üç il müddətinə verilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti öz ömrünü istehlak krediti ilə başa vururlar.

İpoteka krediti də kreditin mühüm formalarından biridir. Bu kredit əmlakın girov qoyulması müqabilində pul formasında verilən kreditdir. Bu kreditin mənbəyi ipoteka bankları tərəfindən buraxılmış ipoteka istiqrazlarıdır. İpoteka

kreditə adətən yaşayış evlərinin və əsas istehsal fondlarının tikilməsi, təzələnməsi üçün sərf olunur.

Kreditin mühüm formalarından biri də beynəlxalq kreditdir. İqtisadi məzmununa görə beynəlxalq kredit müxtəlif ölkələr arasındakı xarici ticarət əməliyyatlarına, borcların ödənilməsinə, qiymətli kağızların buraxılmasına, birbaşa kapital qoyuluşlarına və s. xidmət edir. O, əmtəə və pul kapitalı formasında olur. Borc alan və borc verən rolunda banklar, iri şirkətlər, dövlət idarələri, hökumət, beynəlxalq və regional təşkilatlar çıxış edir.

Son dövrlərdə kreditləşmənin lizinq, faktoring və trast formaları xeyli geniş yayılmışdır. Lizinq formasında kreditə müxtəlif maşın, qurğular və s. verilir. Bu zaman onların istifadə hüququ mülkiyyət hüququndan ayrılır. İstifadə edən icarə haqqını ödədikdən sonra (1-10 il müddətinə) mülkiyyət sahibi olur. Maşın və qurğular adətən lizinq firmaları vasitəsilə icarəyə verilir.

Faktoring krediti dedikdə özgə borclarının alınması və ya satılması nəzərdə tutulur. Bank müəssisənin «debitor hesablarını» nağd pula alır, sonra isə faktiki alıcıdan məhsul və xidmətin haqqını çıxır.

Farfeytinq dedikdə isə uzunmüddətli faktoring nəzərdə tutulur. Bu zaman banka olan borc 1-5 ildən sonra ödənilir. Trast isə müştərilərin kapitalını idarə etmək əməliyyatlarının həyata keçirilməsi deməkdir.

§2. Kredit və bank sistemi

Kredit sistemi–müəyyən tarixi dövrdə kredit münasibətlərinin, kreditləşməsinin forma və prinsiplərinin və maliyyə-kredit təşkilatlarının məcmusundan ibarətdir. Kredit sisteminin əsas elementləri banklar və qeyri-bank kredit-maliyyə təşkilatlarıdır. Bu sistemdə əsas, aparıcı həlqə bank sistemidir. Bank-qiymətli kağızlarla alver edən və

kreditorlarla borc alanlar arasında vasitəçilik edən müəssisədir. Bank bir tərəfdən fəaliyyətdə olmayan, sərbəst pul vəsaitləri və gəlirləri toplayır, digər tərəfdən isə bu pul vəsaitlərini fəaliyyətli sahibkarların sərəncamına verir. Banklar sərbəst pulların mərkəzləşdirilməsini, habelə ondan istehsal və tədavül dairəsində istifadə olunmasını təmin edir. Banklar başqa müəssisələrdən fərqli olaraq istehsal dairəsində deyil, tədavül dairəsində fəaliyyət göstərir.

Banklar sistem halında olub ayrı-ayrı bankları və bank institutlarını özündə birləşdirir. Bank kapitalının təmərküzləşməsi nəticəsində bank nəhəngləri meydana gəlmişdir. Bank işinin beynəmilləşməsi nəticəsində transmilli banklar və maliyyə qrupları yaranmışdır. Müasir bank sistemi əsasən ikipilləlidir. Birinci pillədə Mərkəzi Bank, ikinci pillədə isə kommertiya banklarının geniş şəbəkəsi durur.

Bank sistemində aparıcı yeri Mərkəzi Bank tutur. Bir qayda olaraq Mərkəzi Bank dövlətə məxsus olmaqla dövlət mülkiyyətindədir. Bu bankın əsas vəzifəsi makroiqtisadi tənzimləməni həyata keçirməklə milli pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətini qoruyub saxlamaqdır. Mərkəzi Bank əsasən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: tədavülə nağd pul nişanları buraxır, onların dövranını təmin edir və dövriyyədən götürməklə pul tədavülünü tənzimləyir; ölkədə –maliyyə-kredit orqanlarının fəaliyyətinə ümumi nəzarəti həyata keçirir; kommertiya banklarının kreditləşməsinə həyata keçirir; dövlət qiymətli kağızları buraxır və onları ödəyir, ölkədə valyuta tədavülünü nizamlayır, iqtisadi subyektlər arasında valyuta əməliyyatlarına nəzarət edir və s.

Bank sisteminin ikinci pilləsi kommertiya banklarıdır. Bunlar geniş çeşiddə maliyyə-kredit xidmətlərini göstərir. Bunlara təsərrüfat subyektlərinə göstərilən kredit-hesab xidmətlərini; əmanətlərin qəbulu və kreditlərin verilməsi; haqq-hesablarda vasitəçilik; qiymətli kağızların alqı-satqısı; dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsi və s. aid edilir.

Ümumiyyətlə bank pul resurslarının toplanması və onların yerləşdirilməsi ilə məşğul olan pul-kredit müəssisəsidir. Başqa sözlə desək, bank özgə pulları ilə fəaliyyət göstərən müəssisədir. Bank əməliyyatları aktiv və passiv əməliyyatlara ayrılır. Bank passiv əməliyyatlar vasitəsilə bank sərbəst pul resurslarını toplayır. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə isə onları yerləşdirir. Passiv əməliyyatlar üçün faiz verir, aktiv əməliyyatlar üçün isə faiz alır. Faiz – borc alınmış pullardan istifadəyə görə borc alanların borc verənlərə verdikləri haqdır. Faiz iqtisadi kateqoriya olmaqla borc vəsaitindən istifadəyə görə borcun qiyməti kimi çıxış edir. Faiz norması, dərəcəsi də başqa məhsul və xidmətlərin qiyməti kimi tələb və təklifin nisbətindən asılıdır. Belə ki, sərbəst pulun təklifi ona olan tələbdən çox olarsa faiz norması aşağı, əksinə olarsa yuxarı olur. Ayrı-ayrı kredit növləri üzrə faiz norması müxtəlif olur. Bu müxtəliflik tələb və təkliflə yanaşı, kreditin müddətindən, onun gəlirliliyindən və sairədən də asılı olur. Faiz normaları içərisində əsas yeri Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi (norması) tutur. Bu dərəcə ilə Mərkəzi Bank kommertiya banklarına borc (kredit) verir.

Bankın aktiv əməliyyatlar üçün aldığı faiz passiv əməliyyatlar üçün verdiyi faizdən yüksək olur. Bunlar arasındakı fərq isə bank mənfəətini təşkil edir. Banklar kommertiya müəssisələri olduğu üçün onların əsas məqsədi də mənfəət əldə etmək olur. Bu məqsədlə onlar müxtəlif maliyyə fırıldaqlarından da çəkinmirlər. Belə olmasaydı iqtisadiyyatın əksər sahələrinin güc-bəla ilə nəfəs aldığı şəraitdə müxtəlif şəhərlərdə dəbdəbəli bank binaları ucaldılmazdı.

Kredit sisteminin quruluşunda bank sistemi ilə yanaşı qeyri-bank kredit-maliyyə təşkilatları da mühüm rol oynayır. Bunlara əmanət idarələri, sığorta şirkətləri, təqaüd fondları, digər fondlar və sairə aiddir. Bunlar formal olaraq bankların

olmasa da rəqabətə girir, onların müəyyən vəzifələrini yerinə yetirirlər.

§3. Qiymətli kağızlar bazarı

Qiymətli kağızlar əsasən pay və borc formalarında olur. Pay formasında olan qiymətli kağızlar səhm adlanır. **Səhm** – səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə fonduna pay verdiyini təsdiqləyən qiymətli kağızdır. Bu qiymətli kağız səhmlər cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq hüququnu verir. Səhm həmçinin onun sahibinin səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu verir. Dövryyəsinin xarakterinə görə səhmdar «adlı» və «təqdim edənə» olur. «Təqdim edənə» səhmləri qiymətli kağızlar bazarında əldən-ələ keçərək sərbəst dövr edir. Adlı səhmlərin başqa sahibkara verilməsi isə səhmdar cəmiyyətin ümumi yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir. Dividentin alınması baxımından səhmlər «adi» və «imtiyazlı» olur. Adi səhmlərə görə dividendin miqdarı müəssisənin (firmanın) illik fəaliyyətindən asılı olur və hər il müxtəlif ola bilər. İmtiyazlı səhmlər üçün isə dividend əvvəlcədən müəyyən edilmiş şəkildə sabit (dəyişməz) qalır. Cari ildə mənfəətin miqdarı kifayət olmadıqda imtiyazlı səhmlər ehtiyat fondu hesabına ödənilir. Səhmdar cəmiyyət ləğv edildikdə imtiyazlı səhm sahiblərinin tələbləri kreditorların iddiaları ödənildikdən sonra ilk növbədə ödənilir. Firmanın idarə edilməsində iştirakı nöqtəyi-nəzərdən səhmlər, səsvermə hüququ olmayan, bir səsə malik və ya bir neçə səsə malik olanlara ayrılırlar. Səhmlərin növlərindən biri də təsisatçı səhmlərdir. Bunlar səhmdar cəmiyyəti təşkil edənlərə məxsus olur. Bu səhmə malik olanlar səsvermədə əlavə səsə malikdir və mənfəətin çox hissəsini mənimsəyirlər.

Borc formasında olan qiymətli kağızlara istiqraz, dövlət xəzinə öhdəlikləri, əmək sertifikatları, veksellər

aiddir. **İstiqraz** – müəyyən edilmiş müddətdə onun nominal dəyərini sabit faiz ilə onun sahibinə ödəmək barəsində emitetin (onu buraxanın) öhdəliyini təsdiqləyən qiymətli kağızdır. İstiqraz vərəqələri nominal dəyəri bərabər, buraxılış və ödəmə şərtləri eyni olan seriyalarla buraxılır. İstiqrazlar dövlət və səhmdar cəmiyyətlər, yerli idarəetmə orqanları və s. tərəfindən buraxılır. İstiqrazlar da adlı və təqdim edənə, faizli və faizsiz, sərbəst dövr edən və dövriyyəsi məhdud olan növlər olur. İstiqrazlar üzrə gəlir nağd pulla və ya müəyyən edilmiş müddət (1-3, 5, 10 il və s.) bitdikdən sonra yığılmış faiz nominala əlavə edilərək ödənilir. Məqsədli istiqrazda isə faiz əvəzinə istiqrazın məqsədinə uyğun gələn əmtəə və xidmətlər güzəştə verilir.

Dövlət xəzinə öhdəlikləri isə müəyyən miqdarda pul vəsaitinin onların sahibləri tərəfindən büdcəyə köçürülməsini təsdiqləyən qiymətli kağızdır. Uzun müddətli 5-25 il müddətinə buraxılır və onlar üzrə faizlər hər il ödənilir. Orta müddətli 1-5 il müddətinə buraxılır. Qısamüddətli öhdəliklər isə 3, 6 və 12 ay müddətinə buraxılır və geri alınarkən nominal dəyərinə faiz əlavə etməklə ödənilir.

Əmanət (əmək) sertifikatları–kredit idarəsinin (bankların) pul vəsaitini deponentləşdirilməsini, müştərinin depoziti və ona uyğun faiz almaq hüququnun təsdiq edən qiymətli kağızdır. Bunlar «adlı» və «təqdim edən üçün» buraxılır. Adlı sertifikatlar tədavüldə olmur, onların satışı etibarsızdır. Təqdim edən üçün olan sertifikatlar satılır və istənilən bank tərəfindən ödənişə qəbul edilir. Əmanət sertifikatları müəyyən müqavilə faizi ilə müəyyən müddətə və ya tələb edilənədək verilir. Sertifikatlar üzrə gəlir onlar ödənildikdə bank ödəyir. Vaxtından əvvəl ödənildikdə isə aşağı faizlə ödənilir.

Qiymətli kağızların mühüm keyfiyyəti onların likvidliyidir, yəni istənilən anda onlar pula çevrilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızlar çox mühüm rol oynayır. Onlar vastəsilə ölkədə olan sərbəst pul vəsaiti iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə cəlb edilir.

Qiymətli kağızlar adətən birjada və birjadan kənarında satılır. Birja satışı qiymətli kağızlar bazarının $\frac{1}{3}$ hissəsini əhatə edir. Burada adətən iri korporasiyaların (şirkətlərin) qiymətli kağızları satılıb-alınır. Birjadan kənar satışda isə dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları, orta və xırda şirkətlərin qiymətli kağızları və sairənin alqı-satqısı həyata keçirilir. Bu proses treyderlər (investisiya-dilər şirkətlərinin əməkdaşları) tərəfindən həyata keçirilir.

Dünyanın bütün aparıcı fond birjalarında həmin birjada qeydiyyatda olan aparıcı şirkətlərin səhmlərinin kursunun dinamikasının vəziyyətini xarakterizə edən indekslər hesablanır. Bunlara Nyu-York fond birjasının Dou-Cons indeksini, London birjasının «FT» indeksini, Tokio birjasının «Nikkei» indeksini və s. göstərmək olar.

Birja sövdələri çaxnaşmalar nəticəsində qiymətli kağızların çox hissəsi iri kapital sahiblərinin əlinə keçir. K.Marksın yazdığı kimi burada «xırda balıqları iri balıqlar udur, qoyunları isə canavarlar yeyir».

Özünün təşkilat sturukturuna görə qiymətli kağızlar bazarı ilkin və törəmə bazarlara ayrılır.

İlkin bazar. Bu bazarda yeni buraxılmış qiymətli kağızların satışı baş verir. İlk dəfə buraxılmış səhmlərin və istiqrazların satışı nəticəsində onları buraxan lazım olan miqdarda maliyyə vəsaiti əldə edir, qiymətli kağız isə onu ilkin alanın əlinə keçir və onu yenidən başqasına satmaq hüququ qazanır.

Qiymətli kağızları buraxan hüquqi şəxs emitent, qiymətli kağızı əldə edən şəxs isə investor adlanır. Fond bazarında qiymətli kağızların əsas alıcıları hüquqi şəxslərdir,

ilk növbədə banklar, sığorta təşkilatları, investisiya və pensiya fondlarıdır.

Törəmə bazar. Qiymətli kağızların sonrakı alqı-satqısı nəticəsində ikinci bazar yaranır. Bunun sayəsində maliyyə resursları sonrakı investorlar arasında yenidən bölüşdürülür. İkinci bazar olmadan çoxsaylı yeni layihələr maliyyə mənbəyindən məhrum olardı.

Törəmə bazarın quruluşunda qiymətli kağızların birjada dövriyyəsinin xüsusi yeri vardır. Birja bazarı Fond birjası adlanır və qiymətli kağızların satışının mütəşəkkil bazarıdır. Fond birjalarına ancaq birja qaydalarına uyğun gələn kompaniyalar buraxılır. Birjada alınıb-satılan qiymətli kağız daha üstün hesab olunur.

Gənc və maliyyə cəhətdən zəif olan şirkətlərin qiymətli kağızları birjadan kənar bazarlarda dövr edir.

Fond bazarının iki növü vardır: sport və müddətli bazar.

Sport bazarında nağd sövdələşmələr aparılır və qiymətli kağızların haqqı alqı-satqısı vaxtı ödənilir.

Müddətli bazarda vaxtı göstərilməklə sövdələşmələr aparılır və müqavilə bağlanır. Burada gələcəkdə ödənilməsi zəruri olan öhdəlikləri və onun müddəti göstərir.

Fond barjalarını dövlət və xüsusi kompaniyalar yarada bilər. Dövlətin qiymətli kağızlar bazarında ancaq dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlar satılır və dövlətin ehtiyaclarını (büdcə kəsiri) ödəmək üçün lazimi vəsait toplanır. Bu bazarda əməliyyatlar aparmaqla Mərkəzi Bank pul tədaviyəsini tənzimləyir. Qeyri-dövlət qiymətli kağızlar bazarı isə özəl bölməyə xidmət edir və onların maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsində yardımçı rol oynayır.

Qiymətli kağızlar bazarının ümumi vəziyyəti fond indeksi vasitəsi ilə qiymətləndirilir. O dünyanın iri birjalarında səhmlərin kursunun dəyişməsinin qeydiyyatını aparır. İnformasiya vasitələrində fond indeksi dərc olunur.

Bu yolla bazar iştirakçıları firmaların, şirkətlərin iqtisadi vəziyyətləri haqqında məlumat əldə edirlər. Əgər müəyyən şirkətin qiymətli kağızı yüksək qiymətlə satılırsa, deməli həmin şirkətin işi yaxşıdır və əksinə.

İqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti qiymətli kağızlar bazarındakı vəziyyətdən çox asılıdır. Qiymətli kağızların kursunun (bazar qiymətinin) düşməsi iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir, onun fasiləsizliyini pozur. Bu cür halların təsirini azaltmaq üçün dövlət fond bazarının fəaliyyətini tənzimləməlidir.

§4. Pul kredit siyasəti

Pul-kredit siyasəti müəyyən dövlətin bu və ya digər dövrdə həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Pul-kredit siyasəti dedikdə məşğulluq, inflyasiya, inestisiya aktivliyinə və s. təsir göstərməklə iqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə pul-kredit dövriyyəsinin nizamlanması, tənzim edilməsi nəzərdə tutulur.

Pul-kredit siyasəti Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Bu siyasətin son məqsədi pul dövriyyəsinin sabitliyinə nail olmaqla, milli iqtisadiyyatın artımını təmin etməkdir. Pul-kredit siyasəti pul təklifinin tənzimlənməsinə əsaslanır. Belə ki, iqtisadi tənəzzül zamanı pul təklifi genişləndirilir, iqtisadi yüksəliş zamanı isə pul təklifi məhdudlaşdırılır ki, inflyasiyanın qarşısı alınsın.

Pul-kredit siyasəti ümumi və xüsusi (selektiv) metodlarla aparılır. Ümumi metodlar borc kapitalları bazarına ümumilikdə təsir göstərir. Xüsusi (selektiv) metodlar isə kreditin konkret formalarının, ayrı-ayrı sahələrinin, iri firmaların (müəssisələrin) kreditləşdirilməsini tənzimləyir.

Borc kapitalları bazarına ümumilikdə təsir göstərən ümumi metodlara uçot (diskont) siyasəti, açıq bazar

əməliyyatları və zəruri ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi metodları daxildir. Bu metodlarla Mərkəzi Bank bütün bank sisteminə nəzarət etməklə kreditin və pul emissiyasının stimullaşdırılmasına və ya onların məhdudlaşdırılmasına nail olur. İstehsalın aşağı düşdüyü və işsizliyin artdığı şəraitdə Mərkəzi Bank faiz normasını aşağı salmaqla kreditin genişlənməsinə və nəticədə istehsalın gənanmasına nail olur.

Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin başlıca istiqaməti açıq bazarda əməliyyatlardan ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bu vasitədən geniş istifadə olunur. Pul təklifinə təsir edən bu əməliyyatın mahiyyətini dövlət istiqrazlarının alınması, yaxud satılması təşkil edir. Bu əməliyyat qiymətli kağızlar bazarında aparılır. MB lazım olduqda qiymətli kağızları satmaq yolu ilə tədavül sferasındakı artıq pulları geri alır, tədavüldə pul azlığı olduqda isə qiymətli kağızları almaqla tədavülə əlavə pul daxil edir. MB bununla kommərsiya banklarının ehtiyatlarını artırır, pul təklifinin artımına kömək edir və əksinə qiymətli kağızların satışı isə bu ehtiyatların azalması ilə nəticələnir.

Mərkəzi Bank uçot dərəcələri siyasəti vasitəsi ilə kommərsiya banklarının məcburi ehtiyatlarını götürmələri üzrə faiz dərəcələrini tənzimləyir. Mərkəzi Bank bir qayda olaraq kommərsiya banklarını maliyyələşdirilir, onlara borc verir. Bu borcların verildiyi faiz dərəcəsinə uçot dərəcəsi deyilir.

Konkret vəziyyətlərdən asılı olaraq kommərsiya banklarının Mərkəzi Bankdan götürməli olduğu pul vəsaitlərinə görə ödənilən faizin dərəcəsi aşağı-yuxarı ola bilər. Mərkəzi Bank faiz dərəcələri vasitəsi ilə kommərsiya banklarının kredit vermək imkanlarını genişləndirə və yaxud məhdudlaşdırıra bilər. Bununla da tədavüldə olan pulun kütləsini artırmaq yaxud azaltmaq olar.

Bununla yanaşı, Mərkəzi Bank lombard dərəcələrindən istifadə etməklə də kommersiya banklarına kredit verə bilər. Bu zaman Mərkəzi Bank kommersiya banklarının borc öhdəliklərini girov götürməklə onlara müəyyən faiz dərəcələri ilə kredit verir.

Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarını tənzimləyən ehtiyatların həcminə təsir etmək imkanına malikdir. Bütün bunlar üçün məcburi ehtiyat normalarının müəyyən-ləşdirilməsi Mərkəzi Banka imkan verir ki, pul təklifinə səmərəli təsir göstərsin. Mərkəzi Bank iqtisadi konyuktorlardan asılı olaraq ehtiyat normasını 3%-dən 2%-ə qədər müəyyən edə bilər. Ehtiyat normaları qanunla müəyyən olunur. Əgər, bankın qanunla müəyyən olunmuş mümkün ehtiyat normasından artıq ehtiyatları olarsa, yalnız o halda o borc verməklə pul təklifini artırma bilər.

Pul-kredit siyasətinin iki növündən istifadə olunur. Birincisi, yumşaq pul-kredit siyasətdir. Yumşaq pul-kredit siyasəti pul kütləsinin artırılması və faiz dərəcələrinin aşağı salınması yolu ilə iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir.

İkincisi, sərt pul-kredit siyasəti. Bu siyasət məhdudlaşdırıcı xarakter daşıyır, tədaviyə pul kütləsinin artmasını ləngidir və ya inflyasiya əleyhinə istifadə olunur.

Yumşaq və sərt pul-kredit siyasətləri çevik pul-kredit siyasətini xarakterizə edir. Bu siyasət iqtisadi tsiklin fazalarına uyğun olaraq dəyişir. Təcrübədən məlumdur ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən əsasən çevik pul-kredit siyasətindən istifadə olunur.

XXX FƏSİL. VERGİLƏR VƏ VERGİ SİSTEMİ

§1. Verginin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri

Dövlət özünün sosial-iqtisadi vəzifələrini yerinə yetirmək üçün, dövlətin pul kisəsi hesab olunan dövlət büdcəsinə toplanmış vəsaitdən istifadə edir. Bu vəsait, əsasən, hüquqi və fiziki şəxslərdən toplanmış vergilər hesabına cəmləşir. Dövlətin vergi toplama siyasəti dövlətin özü qədər qədimdir. Vergi dedikdə, dövlət tərəfindən müəssisə (firma), təşkilat, vətəndaş və digər şəxslərdən tutulan məcburi ödəmələr nəzərdə tutulur. Vergi, ölkənin milli sərvətindən istifadə edilməsi müqabilində, fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət qarşısında təəhhüdüdür. “Ekonomiks”in müəllifləri K.Makkonnel və S.Bryu yazırlar: “Vergi ev təsərrüfatı və ya firma tərəfindən hökumətə əvəzində bilavasitə heç bir mal və yaxud xidmət alınmadığı halda pulun məcburi ödənilməsidir, özü də bu cür ödənilmə qanunsuz hərəkətlərə görə məhkəmənin təyin elədiyi cərimə deyil.”

Vergilərin tərifinə fransız alimi P.M.Todme daha sistemli yanaşmışdır. Onun fikrincə “vergi cəmiyyətin xərclərini ödəmək və hər kəsin imkanlarına müvafiq onların vətəndaşların arasında bölüşdürülməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən məcburi qaydada həyata keçirilən pul vəsaitlərinin tutulmasıdır.”

Verginin bu tərifində üç əsas ünsür iştirak edir:

- verginin tutulması xarakteri- məcburi tutulma.
- verginin tutulmasının əsas məqsədi-dövlət xəzinələrinin vəsaitlərlə təmin edilməsi.
- verginin tutulması həcmi- xərcin ödənilməsində vətəndaşların iştirak etmə imkanları.

Bunlardan başqa, bəzi müasir nəzəriyyəçilər vergiyə kateqoriya yanaşmasının zəruriliyini və onun çoxcəhətliyini qeyd edirlər. A.V.Buzqalın hesab edir ki, vergi kompleks kateqoriyasıdır, iqtisadiyyatla hüququn simbiozudur. L.V.Dukanic hesab edir ki, vergi cəmiyyətin real həyatının özündə iqtisadi və sosial siyasi münasibətləri cəmləyən mürəkkəb çoxcəhətli hadisədir.

Vergi (o cümlədən rüsum, gömrük rüsumu və s.) o, əsasən fiskal, bölüşdürücü və həvəsləndirici vəzifələrini yerinə yetirir. Verginin fiskal vəzifəsi büdcə gəlirlərini təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman, təkcə dövlət büdcəsinin deyil, müxtəlif büdcədən kənar fondların, yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması nəzərdə tutulur. Vergi həmçinin milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü vəzifələrini yerinə yetirir. Verginin yerinə yetirdiyi vəzifələrdən biri də həvəsləndirici vəzifələrdir. Verginin səviyyəsi elə olmalıdır ki, məhsul və xidmətlər istehsal edənlər bu prosesdə maraqlı olsunlar. Vergilərin səviyyəsi yüksək olarsa bu maraq heçə enmiş olar. Çünki, nə qədər çox istehsal edərlərsə, bir o qədər çox vergi ödəməli olurlar.

Səmərəli vergi sisteminin formalaşmasında vergiqoyma haqqında iqtisadi prinsiplər ilk dəfə A.Smit tərəfindən müəyyən edilmişdir. Hazırda onlar bir sıra dəyişikliyə uğramış, lakin öz əhəmiyyətini saxlamış və onları aşağıdakı kimi xarak-terizə etmək olar:

- Ədalət prinsipi—hər kəs öz gəlir və imkanlarına müvafiq dövlət xərclərinin maliyyələşməsində iştirak etməlidir.

- Tarazlıq prinsipi—vergi ödəyicilərinin və dövlət büdcəsinin mənafeyi balansı. Bu prinsip Lafter əyrisi ilə xarakterizə olunur, vergi bazasının vergi dərəcələrinin dəyişilməsindən asılılığını, eləcə də büdcə gəlirlərinin vergidən asılılığını göstərir.

- Vergi ödəyicilərinin mənafeələrinin uçotu prinsipi – hesablama və verginin ödənilməsinin sadəliyi:

a) müəyyənlik prinsipi (vergi ödəyicilərinə məbləğ, ödənişin üsulu və vaxtı dəqiq aydın olmalıdır.);

b) münasiblik prinsipi – (vergi ödəyicisi üçün daha münasib olan vaxtda və üsulla yığılmalıdır.)

- Qənaət (səmərəlilik) prinsipi – vergi alınmasına çəkilən xərclərin maksimum azaldılmasını nəzərdə tutur.

Bu və ya digər prinsiplər vergitutanlar və vergiödəyənlər üçün əlverişli və faydalı olmalı, hər iki tərəfin maraqları təmin edilməlidir. Yəni, həm dövlət büdcəsinə və digər fondlara vəsait toplanmalı, həm də vergiödəyənlər istehsal fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün müəyyən qədər maraqlı olmalıdırlar. Bunun üçün də vergi sistemində müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır.

§2. Vergi sistemi

Vergi ilə əlaqədar anlayışlardan biri də vergi sistemidir. **Vergi sistemi** – sivilzasiyanın uzun müddətli inkişafının nəticəsidir. Vergi sistemi-dövlətin müvafiq hüquqi aktlarına əsaslanır. Onlar verginin yığılmasının və təşkilinin konkret metodlarını prinsiplərini, vergi elementlərini müəyyən edir.

Vergi sistemində vergi subyekti, verginin obyektı, vergi mənbəyi, vergi dərəcələri və s. əks olunur. Vergi subyekti dedikdə, qanunla vergi ödəmək qabiliyyəti olan şəxs; vergi obyektı dedikdə, vergi tutulan gəlir, yaxud əmlak (əmək haqqı, mənfəət, qiymətli kağızlar və s.); vergi norması dedikdə isə vahid vergi obyektinə (kəmiyyəti) hesablanmış verginin miqdarı nəzərdə tutulur.

Müasir vergi sistemində müxtəlif vergi növləri daxildir. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan vergilərin növləri 10-30 arasında təbəddüd edir. Eyni zamanda tətbiq edilən vergilərin

dərəcələri də xeyli müxtəlifdir. Bunlar hər bir dövlət tərəfindən yürüdülmən iqtisadi siyasətə müvafiq olaraq müəyyən edilir.

Vergiləri meyarlarına görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. tətbiyyə üsuluna görə:

a) Müstəqim vergilər bilavasitə gəlirə və əmlaka görə müəyyən edilir. Bunlar bilavasitə əmək sərfi ilə əlaqədardır. Bunlara əhalidən alınan fərdi gəlir vergiləri, müəssisələrin mənfəətindən vergi və sosial sığorta ayırmaları aiddir. Əhalidən alınan fərdi gəlir vergisi əmək haqqı, məvacib, sahibkarlıq mənfəətindən, dividenddən, faizdən, rentadan, qonorardan və s. hesablanır.

b) Dolayı vergilər- qiymətlər vasitəsilə yığılır. Bunlar tədavül və istehlak üzrə hesablanır, əmtələrin qiymətlərinə əlavə edilir və istehlakçılar tərəfindən ödənilir. Bunlara dövriyyə vergisi (ABŞ, Kanada, keçmiş sosialist ölkələrində), əlavə dəyər vergisi – ƏDV (bazar iqtisadiyyatı ölkələrində o, cümlədən Azərbaycanda), aksizlər, ixracat vergisi, gömrük rüsumu, istehlak vergisi, yol fonduna daxil olan vəsaitlər, patentləşdirmədən daxil olan vəsaitlər və sairə. Müasir şəraitdə dövlətin sosial fəzifələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq sosial sığorta fondlarına ödənişlər geniş yayılmışdır. Öz mahiyyətinə görə onlar məqsədli vergilərdir çünki müəyyən təyinatları vardır.

2. Vergilərin yığılması və onun məbləğinə sərəncam verən orqanlardan asılı olaraq dövlət və yerli vergilər fərqləndirilir. Dövlət vergiləri dövlət qanunları əsasında mərkəzi hökumət tərəfindən yığılır və dövlət büdcəsinə yönəldilir. Onlara gəlir vergisi, gömrük haqları və s. aiddir. Yerli vergilər isə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yığılır və yerli büdcəyə daxil olur. Yerli hakimiyyət orqanları əsasən fərdi aksizləri və əmlak vergisini yığırlar.

3. İstifadə edilməsinə görə vergilər ümumi və xüsusi vergilərə bölünür. Ümumi vergilər dövlətin vahid xəzinəsinə daxil olur. Xüsusi vergilər müəyyən təyinata malik vergilərdir (məs, yanacaq – sürtgü materiallarının reallaşmasından vergilər yol fonduna daxil olur və yolların yeniləşdirilməsinə və cari təmirinə yönəldilir.)

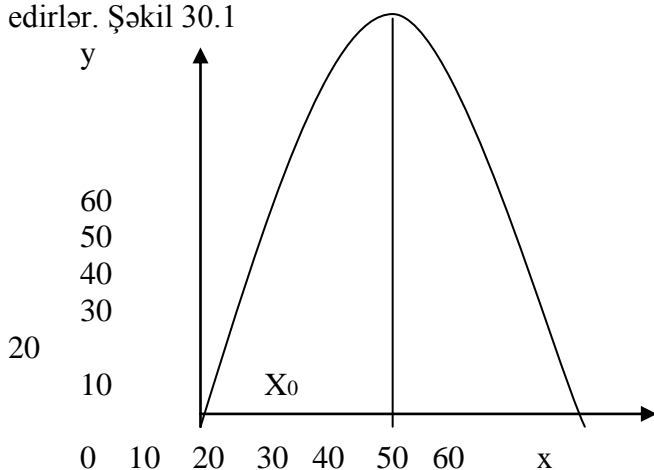
4. Vergi normaları növlərindən asılı olaraq proporsional, progressiv və regressiv olurlar. Proporsional norma vergi obyektinə onların kəmiyyətinin differensiallaşması nəzərə alınmadan eyni faiz nisbətində müəyyən edilməsidir. Progressiv, yaxud mütərəqqi norma gəlirlərinin artması ilə, vergi normaları da artır. Regressiv normada məbləği artdıqca ondan tutulan faiz dərəcəsinin azalması nəzərdə tutulur.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif növ vergilərin nisbətində dəyişdirilmişdir. Belə ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində dolayı vergilər əsas yerdə idi. İkinci dünya müharibəsindən sonra aparıcı yer birbaşa vergilərə keçdi. Müasir vergi sisteminə artım tempinə görə, sosial sığorta sisteminə ödəmələrinin səviyyəsi həm birbaşa və həm də dolayı vergiləri qabaqlayır.

Müxtəlif ölkələrin müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətin tərkib hissələrindən biri də vergi siyasətidir. **Vergi siyasəti** dedikdə, vergi dərəcələrinin və vergi alınma səviyyəsinin dəyişdirilməsi, vergi üzrə güzəştlər, amortizasiya ayırmalarının sürətləndirilməsi və s. nəzərdə tutulur. Dövlət özünün vergi siyasəti vasitəsilə təkrar istehsal prosesinin fazalarına, iqtisadiyyatda quruluş dəyişiklərinin həyata keçirilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə təsir göstərir. Buna görə də vergiqoymada vergi dərəcəsinin həcmi böyük rol oynayır.

Vergi dərəcəsi – hər bir vergi obyektinə görə (əmək haqqının, daşınmaz əmlakın hər bir vahidinə düşən verginin miqdarı) hesablanan vergi ayırmalarının kəmiyyətidir.

Vergi ilə əlaqədar olan anlayışlardan biri də Laffer əyrisidir. Bu anlayış Amerika iqtisadçısı A.Lafferin adı ilə bağlıdır. O, bir çox hesablamalar aparmış və sübut etmişdir ki, vergi dərəcələrinin müəyyən səviyyədən yüksəldilməsi büdcəyə daxilolmaların azalmasına səbəb olur. Belə ki, vergialınma dərəcəsinin yüksəldilməsi bir tərəfdən, vergi subyektinə istehsalın inkişafına marağın azalmasına, digər tərəfdən isə bir çox vergiödəyicilərin vergidən yayınmalarına səbəb olur. Vergidən yayınma isə daha çox iri kapital sahibləri arasında baş verir. Çünki, onlar külli miqdarda qazandıqdan əl çəkmək istəmir və müxtəlif üsullarla qanunvericilikdə olan bu və ya digər zəif yerlərdən istifadə edərək vergidən yayınırlar. Bu məqsədlə, onlar məsləhətçi firmaların xidmətindən istifadə edirlər. Şəkil 30.1

Laffer əyrisi

Burada: X vergi dərəcəsinin səviyyəsi (faizlə)

Y - vergi daxilolmalarının kəmiyyəti;

X_0 - optimal vergi dərəcəsi, yəni büdcəyə daxil olmaların maksimum həddi;

A. Laffer qrafik təsvir əsasında göstərmişdir ki, heç də daimi olaraq vergi dərəcələrinin artması dövlətin vergi gəlirlərinin çoxalmasına təsir etmir. Bəzi hallarda vergi dərəcələrinin öz həddini ötməsi halları, büdcə daxilolmalarının səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə mənfi təsir göstərir. Laffer əyrisi mücərrəd iqtisadi modeldir və vergi dərəcəsi ilə vergi mədaxilləri arasındakı obyektiv asılılığı əks etdirir. Lakin, praktikada onun tətbiqi, təəssüf ki, mümkün deyildir və real iqtisadi vəziyyət üçün vergi mədaxillərinin azalmağa başladığı kritik nöqtəni müəyyən etmək olduqca çətindir.

Müasir vergi sisteminin yenidən qurulması ziddiyyətli xarakter daşıyır. Vergi stimullaşması iqtisadiyyata, inflyasiyanın sürətinin azaldılmasına müsbət təsir göstərir. Lakin işsizlik, stuasir, böhranları, ekoloji böhranlar kimi mənfi hallar qalmaqdadır. Bütövlükdə qeyd etmək olar ki, hər bir dövlətin vergi sistemi müxtəlif məqsədli, çoxsaylı, cürbə-cür vergilərdən ibarət mürəkkəb mexanizmdir.

Lakin, bir ölkənin vergi sistemi, digər ölkənin vergi sistemindən daha səmərəli olur. Sistemin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün, adətən, aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur:

- **İqtisadi neytrallıq** vergi sisteminin səmərəliliyini əks etdirir. Bu meyarın köməkliyi ilə vergilərinin istehlakçı və istehsalçıların bazar davranışına, həmçinin, resurslarının bölgüsünün səmərəliliyinə təsiri qiymətləndirilir.

- **Təşkilati sadəlik** vergi sisteminin işlənməsinə, o cümlədən, vergilərin yığılmasına xərcləri müəyyənləşdirir.

- **Öhdəliklərinin bərabərlikləri** müxtəlif iqtisadi vəziyyətdə olan vergi ödəyicilərini onların anadangəlmə keyfiyyətlərinə görə deyil, faliyyətlərinin nəticələri ilə bağlı müəyyən meyarlara görə differansiasiyasını nəzərdə tutur.

§3. Fiksal siyasət

Maliyyə-vergi münasibətləri ilə əlaqədar olan məhfumlardan biri fiksal siyasətdir. Bu siyasət hökumətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Fiksal siyasəti dedikdə, dövlət xərcləri və vergiləri sahəsində həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəzərdə tutulur. Fiksal siyasət dövlətin müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün istifadə etdiyi maliyyə tədbirləri kompleksidir. Dövlət iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, məşğulluğu təmin etmək, inflyasiyaya qarşı mübarizə etmək, iqtisadi artımı sürətləndirmək və s. məqsədlə müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlərə iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin inkişafını da aid etmək olar. Fiksal siyasət bilavasitə və dolayı yollarla həyata keçirilir. Dövlət büdcəsindən təkrar istehsalı təmin etmək, dövlət kapital qoyuluşlarını genişləndirmək, infrastrukturanı inkişaf etdirmək, məhsul və xidmətləri satın almaq və s. üçün istifadə edilməsi bilavasitə bu üsulla aid edilir. Dövlət, vergi siyasətindən istifadə edərək iqtisadiyyata dolayı (balavasitə) təsir göstərir. Dövlət fiskal siyasət vasitəsilə cəmiyyətin məcmu tələbini tənzimləyir. Bununla da tələblə təklif arasındakı nisbətin tənzimlənməsinə təsir göstərir.

Fiksal siyasətin nəzəri əsasları görkəmli ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns tərəfindən işlənib hazırlanmış və digərləri tərəfindən inkişaf etdirmişdir. Keynsin nəzəriyyəsinin başlıca ideyası verginin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin və onun inkişafının əsas aləti olmasından ibarətdir. Buna görə də C.M.Keyns vergini məcmu tələbin artımının, müvafiq olaraq real ümumi milli məhsulun artımını əsas amili hesab edirdi.

Monetarizm nəzəriyyəsinə əsasən (M.Fridman, F.Keyqan, F.Xayek–1970-1980-cı illər) vergi digər komponentlərlə yanaşı, pul tədavülünə təsir edir, onların vasitəsilə tədavüldən artıq miqdar pul çıxarılır. Bununla iqtisadiyyatın inkişafının əlverişli olmayan amilləri azalır.

İqtisadi təklif nəzəriyyəsində (A.Laffer, M.Feldstayn, M.Evans – 1970-1980-cı illər) əvvəlki iki nəzəriyyə kimi, vergi iqtisadi inkişafın və iqtisadi tənzimlənmənin ən mühüm amili hesab olunur. Bu nəzəriyyəyə əsasən verginin azaldılması sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinin sürətli artımına səbəb olur. Bu nəzəriyyə ilə əlaqədar A.Laffer büdcə gəlirinin vergi dərəcəsinin vəziyyətindən riyazi asılılığını müəyyən etmişdir.

A. Lafferə görə, vergilərin ixtisarı milli istehsalın və gəlirin artmasına səbəb olur, öz növbəsində büdcəyə vergi toplanmasını azaltmır və büdcə kəsirinə səbəb olmur, daha az vergi dərəcəsi vergi bazasını genişləndirmək hesabına büdcəyə daxil olmaların artmasını təmin edir.

Müasir dövrdə dövlət fiskal siyasətin əsas istiqamətlərini həyata keçirməklə maddi və pul resurslarının daha çox hissəsinin öz əlində cəmləşdirir və ölkə iqtisadiyyatının ən vacib problemlərinə sərf edir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət vergi siyasətini daha da gücləndirməklə, fiskal siyasətin həyata keçirilməsinə güclü baza yaradır.

Artıq respublikada ümumi daxili məhsulun 45 faizi dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülür. Xüsusilə, respublikada son dövrdə birbaşa və dolaylı vergilərin dərəcələri tənzimlənmiş və onların büdcəyə daxil olması mexanizmi təkmilləşdirilmişdir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsi kəsirli olsa da, dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə xərcləri arasında nisbət tənzimlənməsində fiskal siyasət mühüm rol oynayır. Fiskal siyasət maliyyə-büdcə siyasəti kimi də səslənir və qiymət, pul-kredit və digər siyasət formaları ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır.

Azərbaycanda dövlətin fiskal siyasətinin həyata keçirilməsində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi xüsusi rol oynayır.

Azərbaycanda büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi aşağıdakı qaydada artırmaq olar:

1. Vergi ödəyicilərinin sayını artırmaqla;
2. Dolay vergi ödəyən obyektlərin sayını artırmaqla;
3. Birbaşa və dolay vergi qoyuluşunda vergi dərəcələrini artırmaqla.

Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində yuxarıda göstərilən istiqamətlərin xüsusi rolu vardır.

Vergi ilə əlaqədar vergi bəyannaməsi və vergi mədəniyyəti anlayışlarına da rast gəlmək mümkündür. **Vergi mədəniyyəti** dedikdə, vergi orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş vergilərin tam və vaxtında ödənilməsi və vergidən yayınanlara qarşı fəal mübarizə aparılması nəzərdə tutulur. Vergi mədəniyyətinin yüksək olması, vergidən yayınmaların azalması və büdcəyə vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur.

Vergi Bəyannaməsində cəmiyyət üzvləri özlərinin illik gəlirləri və xərcləri haqqında vergi orqanlarına hesabat təqdim edirlər. Bu Bəyannaməni əsasən kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, əsas iş yerindən kənarında məşğul olanlar, sərbəst əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və s. təqdim edirlər. Əsas iş yerindən başqa yerdə məşğul olmayanlar, Bəyannamə təqdim etmirlər.

XXXI FƏSİL. PUL TƏDAVÜLÜ VƏ PUL SİSTEMLƏRİ

§1. Pul dövriyyəsinin mahiyyəti və quruluşu

İqtisadi ədəbiyyatda və KİV-də pul tədavülü, pul dövriyyəsi, tədiyyə dövriyyəsi, pul-tədiyyə dövriyyəsi və s. kimi anlayışlara təsadüf olunur. Bu anlayışlar oxşar olsalar da, mahiyyətinə görə xeyli fərqlənirlər. **Pul tədavülü** dedikdə yalnız nağd pulun hərəkəti nəzərdə tutulur. Təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar nağd pul nişanları fiziki şəxslər, təsərrüfat subyektləri və dövlət qurumları arasında hərəkət edir. Bu zaman pul, tədavül vasitəsi, tədiyyə vasitəsi və yığım vasitəsi vəzifələrini yerinə yetirir.

Pul dövriyyəsi dedikdə isə nağd və nağdsız formalarda olan pul nişanlarının hərəkəti prosesi nəzərdə tutulur. Deməli pul dövriyyəsi həm nağd pulların, həm də nağdsız pul nişanlarının hərəkətini əhatə edir. Nağdsız pul nişanları tədavül etmir. Çünkü, hər alqı-satqı əqdində yeni pul nişanının (qəbz, veksəl, çek və s.) olması tələb olunur.

Metal pul tədavülü şəraitində əmtəə dövriyyəsi kimi, pul dövriyyəsi də dəyər dövriyyəsi kimi çıxış edirdi. Çünkü, metal sikkənin öz dəyəri var idi. Müasir kağız pul dövriyyəsi isə dəyər dövriyyəsi deyildir. Çünkü, kağız pul nişanlarının dəyəri nominalı ilə müqayisədə çox cüzdür. Məsələn, 100 dolların istehsalı üçün yalnız üç sentlik xərc çəkilir.

Tədiyyə dövriyyəsi dedikdə, ölkədə mövcud olan tədiyyə vasitələrinin hərəkəti nəzərdə tutulur. Buraya həm nağd pulun, həm də tədiyyə vasitələrinin (qəbz, veksəl, bank hesabları üzrə tədiyyə məktubları və s.) hərəkəti nəzərdə tutulur.

Pul tədiyyə dövriyyəsi dedikdə isə dövriyyənin nağd və nağdsız olmasından asılı olmayaraq pul, tədiyyə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Pul dövriyyəsi dedikdə, pulun aşağıdakılar arasında hərəkəti nəzərdə tutulur: **Mərkəzi Bankla Kommersiya** bankları arasında, kommersiya banklarının öz aralarında, banklarla digər iqtisadi subyektlər arasında, iqtisadi subyektlərin öz aralarında, fiziki şəxslər arasında və s.

Pul dövriyyəsinin **quruluşu** müxtəlif əlamətlər üzrə təsnif olunur:

1. Pul dövriyyəsi onun formasından asılı olaraq nağd və nağdsız formalarda həyata keçirilir.

2. Xidmət etdiyi münasibətdən asılı olaraq pul dövriyyəsinin formaları:

a) pul-hesablaşma dövriyyəsi dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslər arasında olan əmtəə və qeyri-əmtəə hesablaşmaları nəzərdə tutulur;

b) pul-kredit dövriyyəsi təsərrüfatlarda kredit münasibətlərinə xidmət edir;

c) pul-maliyyə dövriyyəsi isə təsərrüfatlarda maliyyə münasibətlərinə xidmət edir.

3. Pulun hərəkət etdiyi subyektlərdən asılı olaraq bankalar arasında; banklarla hüquqi və fiziki şəxslər arasında; hüquqi şəxslər arasında; hüquqi və fiziki şəxslər arasında, fiziki şəxslər arasında olur.

Hər bir milli iqtisadiyyat milyonlarla fiziki və hüquqi subyektlər arasında olan, habelə, digər ölkələrdəki müştəriləri də özünə əlavə edən münasibətlərin geniş şəxəli şəbəkəsindən ibarətdir. Bu qarşılıqlı əlaqələrin əsasını hesablaşmalar və tədiyyələr təşkil edir. Bu hesablaşma və tədiyyələr pul dövriyyəsinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Qeyd olunduğu kimi, pul dövriyyəsi nağd və nağdsız formalarda həyata keçirilir. Pul dövriyyəsinin əsasını isə tədiyyə dövriyyəsi təşkil edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində ümumi pul dövriyyəsinin 90-95 %-i nağdsız tədiyyə vasitəsilə həyata keçirilir. Bu proses pul vəsaitlərini ya

alıcıların və ya satıcıların bankalardakı hesablarına yazmaq, ya da qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bunların həyata keçirilməsində bankalar əsas rol oynayır.

§2. Nağd və nağdsız hesablaşmaların təşkilinin prinsipləri və formaları

Nağd pul dövriyyəsi dedikdə nağd pul nişanlarının (banknot, xəzinə biletləri, sikkələr və s.) fasiləsiz hərəkəti nəzərdə tutulur. Pul dövriyyəsinin tərkib hissəsi olan nağd pul dövriyyəsi əhalinin pul gəlirlərinin böyük hissəsinin əldə edilməsi və xərclənməsinə xidmət edir.

Nağd pul dövriyyəsi öz hərəkətinə Milli (Mərkəzi) Bankın hesablaşma kassa mərkəzlərindən başlayır. Əvvəlcə pullar bankın ehtiyat fondlarından dövriyyə kassalarına ötürülür. Burada isə nağd pullar kommersion banklarının əməliyyat kassalarına göndərilir. Kommersion bankları bu pulların bir hissəsini ödəniş əsasında bir-birinə verə bilər. Nağd pulların əsas hissəsi müəssisə və təşkilatların kassalarına götürülür, müəyyən hissəsi isə əhaliyə bilavasitə ödənilir. Müəssisə və təşkilatlar kassalarına gətirilmiş nağd pulların bir hissəsindən onlar arasında olan hesablaşmalar üçün istifadə edir. Nağd pulun əsas hissəsini isə pul gəlirlərinin müxtəlif növləri kimi (əmək haqqı, müvazinət, pensiya, təqaüd, sığorta ödənişləri və s.) əhaliyə verilir.

Əhali götürdüyü nağd pulları müxtəlif məqsədlər üçün xərcləyir: vergilər, rüsumlar, cərimələr, sığorta ödənişləri, ərzaq məhsulları, ev ləvazimatlar, paltar və s. alır; xidmətlərin (mənzil-kommunal, məişət, tibb, təhsil və s.) haqqını ödəyir; qiymətli kağızlar, lotereya biletləri alır və s. Beləliklə nağd pullar ya bilavasitə kommersion banklarının əməliyyat kassalarına, ya da müəssisə və təşkilatların kassalarına toplanır.

Müəssisə və təşkilatların kassalarına toplanmış nağd pullar (onlar üçün müəyyən edilmiş limitdən başqa) onlara xidmət edən kommersiya banklarına ötürülür.

Nağd pul dövriyyəsinin təşkili aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

a) bütün müəssisə və təşkilatlar nağd pullarını (müəyyən edilmiş limitdən əlavə) banklarda saxlamalıdır;

b) banklar bütün müəssisə və təşkilatlar üçün kassalarında qalacaq nağd pulun miqdarını (limiti) müəyyən etməlidir;

c) müəssisələr və təşkilatlar nağd pulu ancaq onlara xidmət edən kommersiya banklarından ala bilər.

Nağd pul dövriyyəsinin mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkilində məqsəd pul tədaviyünün sabitliyini, elastikliyi və qənaətciliyini təmin etməkdir.

Pul dövriyyəsi təşkilinin əsas forması **nağdsız tədiyyə dövriyyəsidir**. Nağdsız pul dövriyyəsinin təşkili də müəyyən prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

a) hesablaşmaların həyata keçirilməsi müəyyən hüquqi rejimlə şərtlənir. Qanun və qanun qüvvəli aktlar və s. hesablaşma üçün əsas hesab olunur;

b) hesablaşmalar bank borcları üzrə aparılır;

c) ödəyicinin maliyyə üçün aspekti (razılığı) olmalıdır;

d) tədiyyənin təcili, məsələn, tədiyyə tapşırıqları onların yazıldığı günü çıxmaqla 10 gün müddətində qüvvədə olur;

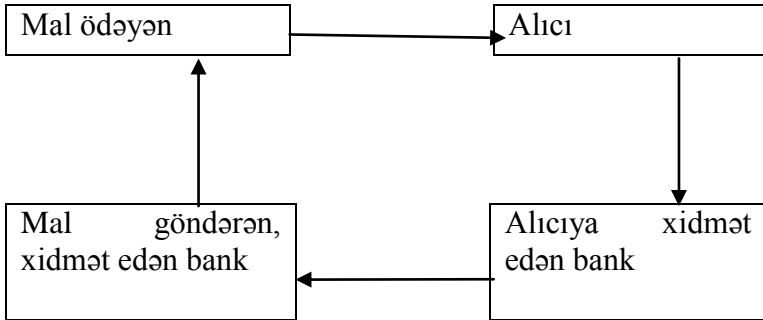
e) hesablamaların düzgün aparılmasına bütün iştirakçıların nəzarəti həyata keçirilir.

Nağdsız hesablaşmalar müəyyən formalı hesablaşma sənədləri əsasında və müvafiq sənəd dövriyyəsinə əməl olunmaqla həyata keçirilir. Hesablaşma sənədlərin növündən, tədiyyə üsülündən, bankda sənəd dövriyyəsinin təşkilindən və

s. asılı olaraq nağdsız hesablaşmalar aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

a) **Qəbzərlə** hesablaşmalar. Bu zaman hesab sahibi (qəbz verən) banka yazılı sərəncam verir ki, qəbzi təqdim edənə qəbzə göstərilmiş miqdarda pul versin. Qəbzərdən həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər istifadə edir. Lakin, fiziki şəxslər arasında qəbzərlə hesablaşmalara yol vermir.

b) **Tədiyyə tələbləri** (tapşırıqları, məktublar) ilə hesablaşmalar. Bunlar mal göndərlənlər tərəfindən yazılıb kommersiya sənədləri ilə alıcının bankına göndərilir və bank bu tələb tapşırığını ödəyiciyə (mal alana) təqdim edir. Tədiyyə-tələb tapşırığı ödəyicinin hesabında vəsait olduqda onu qəbul edir. Ödəyiciyə xidmət edən bank sənəddə göstərilən məbləği satıcıya xidmət edən banka ötürür. Həmin bank da göstərilən məbləği satıcının hesabına qeyd edir.

Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar əsasən tədiyyə tapşırıqları vasitəsilə həyata keçirilir.

Nağdsız hesablaşmalarda qəbz və tədiyyə tələblərindən başqa, digər formalarından (planlı tədiyyələr qaydasında hesablaşmalar, akkreditiv formalı hesablaşmalar, qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi və s.) da istifadə olunur.

Nağdsız hesablaşmalar pulun dövriyyəsinə sürətləndirməklə yanaşı, xərclərin azalmasına, şəffaflığın artmasına

səbəb olur. Hesablaşmaların bu forması korrupsiyaya qarşı mübarizədə zəruri bir vasitədir.

İqtisadi ədbiyyatda və KİV-də pul aqreqləri məhfumuna da rast gəlmək mümkündür. Pul aqreqləri dedikdə, pul tədavülünü səciyələndirmək üçün pul kütləsi göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş ifadəsi nəzərdə tutulur. Bu aqreqlər iyerarxiya şəklindədir –yəni, hər bir sonrakı aqreqlər əvvəlkilərini öz tərkibində ehtiva edir. Pul aqreqləri bir –birindən yüksək likvidliklə fərqlənir. Likvidlik dedikdə nağd pula çevrilə bilmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur.

M_0 = tədavüldəki sikkələr və banknotlar, həmçinin, müəssisə və təşkilatların kassalarındakı nağd pullar.

M_1 (sövdələr üçün pul) = M_0 +tələbə qədərki bank depozitləri və çek depozitləri. Bu əhalinin cari vəsaitləri, müəssisələrin hesablaşma hesabları baxıldakı tələbə qədərki hesab, yol çekləridir.

M_2 (tədavüldəki pul kütləsi)= M_1 +kommersiya banklarının təcili və əmanət depozitləri, geri alma barədə bir günlük razılaşmalar və s.

M_3 = M_2 + iri həcmli sertifikatlar və təcili depozitlər, dövlətin qısamüddətli və orta müddətli borc istiqrazları və s.

M_4 ± M_3 +qısa müddətli DQİ, aşağı likvidliyə malik pul bədəlləri. Pul bədəlləri dedikdə, həmin ölkə ərazisində rəsmi tədavüldə olan pul əvəzləyiciləri nəzərdə tutulur. Bu pulları sövdələşən tərəflər tanımalıdır. Bunlar xarici, qiymətli kağızlar ola bilər.

D = M_4 +girov istiqrazları və s.

§3. Pul tədavülü qanunları və onların xarakteristikası

İqtisadiyyatın normal inkişaf etməsi üçün gözlənilməsi zəruri olan nisbətlərdən biri də tədavüldə olan pulun miqdarı ilə tədavüldə üçün lazım olan pulun miqdarı arasında olan

nisbətədir. Bu nisbət öz əksini K.Marksın kəşf etdiyi pul tədavülü qanununda tapır.

K.Marks dəyər və pul tədavülü formalarının inkişaf mərhələlərini araşdırarkən pul tədavülü qanununu kəşf etmişdir. Bu qanuna görə tədavül üçün lazım olan pulun miqdarı satılacaq əmtəələr qiymətləri cəmi ilə düz, pulun tədavül sürətilə tərs münasibətdir:

$$M = \frac{PQ - K + a - b}{v}$$

Burada M-tədavül üçün zəruri olan pulun miqdarı;

PQ- satılacaq əmtəələrin qiymətləri cəmi;

K- kreditlə satılacaq əmtəələrin qiymətləri cəmi;

a- vaxtı çatmış ödəmələr;

b- nağdsız ödəmələr;

v- pulun tədavül sürəti.

Tədavül üçün lazım olan pulun miqdarına təsir edən əsas amil satılacaq əmtəələrin qiymətləri cəmidir. Digər amillər dəyişməz olduqda bu cəm nə qədər çox olarsa, tədavülə bir o qədər çox pul lazım olar. Kreditlə (nisiyə) satılacaq əmtəələrin cəminin və nağdsız hesablaşmaların çox olması isə tədavül üçün lazım olan pulun miqdarına əks təsir göstərir, yəni bunların miqdarı çox olduqda tədavülə az pul tələb olunur.

Tədavül üçün lazım olan pulun miqdarına təsir göstərən amillərdən biri də pulun tədavül sürətidir. Belə ki, pulun tədavül sürəti yüksək olarsa tədavülə nisbətən az, yavaş olarsa, çox pul tələb olunur. Müxtəlif səbəblər nəticəsində pulların evlərdə saxlanması tədavülə əlavə pulun buraxılmasına zərurət yaradır.

Metal pul tədavülü zamanı tədavüldəki pulun miqdarı dəfinə vəzifəsini yerinə yetirən pulun köməkliliyə tənzimləndirdi. Belə ki, pula tələbat azaldıqda, artıq olan pul (qızıl sikkələr) dəfinəyə çevrilir, tələbat olduqda isə onlar yenidən tədavülə daxil edilirdi.

Tədavüldə qızılla əlaqəsi kəsilmiş kağız pulların olması bu qanunun tələblərinin pozulmasına səbəb olur. Heç nə ilə məhdudlaşmayan pul emissiyası bu qanunun tələblərinin pozulmasına, tədavül dairəsinin artıq miqdarda pul nişanları ilə dolmasına və onların qiymətdən düşməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə pul tədavülünün tənzim olunması pula olan tələb və pulun dövriyyəyə faktiki daxil olması ilə həyata keçirilir. Bu proses Milli (Mərkəzi) Bank tərəfindən tənzim olunur.

Əmtəə tədavülünü tənzimləmək üçün zəruri pulun miqdarının hesablanması Amerika iqtisadçısı İ.Fişer tərəfindən də aparılmışdır. O, bunu mübadilə tənliyi adlanan tənlik vasitəsilə riyazi yolla hesablamağa cəhd göstərmişdir:

PQ

$$MV=PQ \text{ və ya } M= \frac{PQ}{V}$$

V

Burada M-tədavül üçün lazım olan pulun miqdarı;
PQ-əmtəə qiymətlərinin cəmi;
V-pulun tədavül sürəti.

Onu da qeyd edək ki, tədavüldəki pulun miqdarı ilə bazardakı əmtəələrin kütləsi arasındakı nisbət, pulun alıcılıq qabiliyyətini müəyyənləşdirir. **Pulun alıcılıq qabiliyyəti** dedikdə, pul vahidinə (manata, rubla və s.) almaq mümkün olan əmtəələrin miqdarı nəzərdə tutulur. Əmtəələrin qiyməti yüksək olarsa, pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür.

§ 4. Pul sistemləri

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı hər bir ölkədə milli pul sisteminin qərarlaşmasına səbəb olur. **Pul sistemi** dedikdə ölkədə tarixən təşəkkül tapmış və milli qanunvericiliklə təsbit edilmiş pul tədavülünün təşkili nəzərdə tutulur. Pul sisteminin əsas elementləri (ünsürləri) aşağıdakılardır:

a) Milli pul vahidi-qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş və bütün əmtəələrin qiymətlərini ifadə etməyə xidmət edən pul nişanıdır (manat, rubl, dollar, marka və s.). Pul vahidi bir qayda olaraq kiçik tərkib hissələrə bölünür. Bir manat 100 qəpik, 1 dollar 100 sent və s.;

b) qiymət miqyası-ölkədə pul vahidi qismində qəbul olunmuş pul metalının və həmin vahidin hissələrinin çəki ilə miqdarı. Qiymət miqyası sabitdir. Məsələn, qiymətlər necə dəyişilir dəyişilsin, bir qəpik manatdan 100 dəfə kiçikdir;

c) pulların emissiya sistem-pul və qiymətli kağızlar buraxan qurum (təşkilat); pulların tədavülə qanunla təsbit olunmuş buraxılması qaydası; Mərkəzi (Milli) Bank bank biletləri, xəzinədarlıq isə xəzinə biletləri və sikkələr buraxır;

d) tədavüldəki pul kütləsinin quruluşu-nağd və nağdsız pullar; müxtəlif dəyərli kupyurların həcmi arasında nisbət-hesablaşmaların rahatlığı bundan asılıdır;

e) valyuta pariteti milli valyutanın digər valyutalarla nisbəti.

Tədavüldə olan pulların növündən asılı olaraq üç pul tədavülü sistemi fərqləndirilir:

a) əmtəə pul sistemləri-bu sistemdə əmtəə pullardan alıcılıq qabiliyyətləri onların əmtəə dəyərlərinə əsaslanan real əmtəələrdən istifadə olunur. Məsələn, yüksək inflyasiya şəraitində müəyyən işlərin görülməsində bəzi əmtəələrdən (taxıl, ət, toyuq və s) haqqı ödəmək üçün istifadə olunur;

b) metal pulların tədavülü sistemi-bu zaman tam dəyərli qızıl və gümüş pullar tədavüldə olur. Kredit pullar (banknotlar) isə pul metalına (külə və ya sikkə) sərbəst dəyişdirilir;

c) kredit və ya kağız pulların tədavül sistemi-bu zaman metal pullar tədavüldən sıxışdırılmış olur və buna görə də kağız pullar qızıla dəyişdirilmir. Bu pul sistemi fidutsiar (etibara əsaslanan) pul sistemi də adlanır.

Metal pulların tədavülünün mövcud olduğu vaxt pul sistemlərinin iki tipi olmuşdur: bimetalizm və monometalizm. **Bimetalizm**-elə bir pul sistemidir ki, bu zaman ümumi ekvivalent rolunu iki metal-qızıl və gümüş yerinə yetirir. Hər iki metaldan sərbəst sikkə kəşiməsin və onların qeyri-məhdud miqdarda tədavüldə olması nəzərdə tutulurdu. Bimetalizmin üç növü mövcud olmuşdur: paritet valyuta sistemi-bu zaman qızıl və gümüş sikkələr arasında nisbət kortəbii şəkildə müəyyən olunurdu; ikili valyuta sistemi-bu zaman qızıl və gümüş sikkələr arasındakı nisbət dövlət tərəfindən müəyyən olunurdu; “axsayan” valyuta sistemində isə qızıl və gümüş sikkələr qanuni tədiyyə vasitələri olur, lakin, bərabər əsaslarda deyil, qeyri-bərabər əsaslarla, bu sistemdə qızıl pulların kəsilməsi sərbəst gümüş pulların kəsilməsi isə qapalı qaydada həyata keçirilirdi. Bu zaman pul sistemi sanki bir ayaqdan “gümüş ayaqdan” axsayırdı. Bu sistemdə gümüş sikkələr qızıl sikkələri tədavüldən sıxışdırma təhlükəsi bimetalizmdən imtina etməyə əsas oldu. Həmin qanunauyğunluq tarixdə Kopernik-Qreşem və ya “ucuz pullar” qanunu kimi məlumdur. Bu sistemdə qiymətli metallar bazarında qiyməti rəsmi qiymətdən aşağı olan pullar “pis”, dəyəri rəsmi qiymətindən yuxarı olanlar isə “yaxşı” pullardır.

Monometalizm – elə bir pul sistemidir ki, bu zaman bir pul sikkəsi ümumi ekvivalent rolunu oynayır. Bu sistemin üç tipi olmuşdur: mis, gümüş və qızıl monometalizmi. Bunlar müxtəlif ölkələrdə aparıcı rol oynayırlar.

Qızıl monometalizmin də üç növü mövcud olmuşdur: qızıl sikkə standartı, qızıl külçə standartı və qızıl-deviz standartı. (Bunlar haqqında nisbətən geniş məlumat “Beynəlxalq Valyuta Sistemi” mövzusunda veriləcəkdir.)

Kredit və kağız pulların tədavülü sistemində pul nişanları ictimai maddi sərvətin göstəriciləri deyildir, yəni qızıla dəyişdirilmirlər. İqtisadi ədəbiyyatda kredit-kağız (findutsiar)

pul sistemində üç növ fərqləndirilir: keçid-özündə metal və kağız tədavülünü birləşdirir; tam fidutsiya standart; elektron-kağız pul standartı.

§5. Pul siyasəti

Dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissələrindən biri də pul siyasətidir. **Pul siyasəti dedikdə**, ölkənin maliyyə orqanları tərəfindən onların güddükləri məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirdikləri və tədavüldə olan pulun miqdarına təsir edən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Bu siyasət bəzi hallarda monetar siyasət də adlanır. Pul siyasəti vasitəsilə dövlət pul vahidini möhkəmlətmək, qiymətləri sabitləşdirmək, iqtisadiyyatda quruluş dəyişiklikləri aparmaq, iqtisadi artım sürətini sabitləşdirmək və başqa məqsədlərə çatmağa çalışır. Özünün pul siyasətini həyata keçirmək üçün dövlət iqtisadi, hüquqi və inzibati idarəetmə metodlarından istifadə edir. Bu metodlar ümumi məqsədə xidmət etsələr də bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir və hər birinin özünəməxsus alətləri vardır. İqtisadi (və ya dolay) metodlar iqtisadi subyektlərə tam seçim azadlığı verir. Pul kredit siyasəti vasitəsilə dövlət ÜDM-a, qiymətlərin səviyyəsinə, investisiyaların həcminə, faiz dərəcəsinə, valyuta kursuna və s. təsir göstərir. İnzibati və ya birbaşa metodlarla pul siyasəti həyata keçirərkən, dövlət iqtisadi subyektlərin seçim imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. İnzibati tənzimlənmə alətlərinə: kvotalar, lisenziyalar, göstərişlər, qiymətlərin “dondurulması”, valyuta məhdudsiyyətləri, ticarət əlavələrini son hədd əlavələrinin müəyyən edilməsi və s. aiddir.

Hüquqi tənzimlənmə metodları vasitəsilə dövlət iqtisadi subyektlər üçün iqtisadi “oyun” qaydalarını müəyyən edir, bu və ya digər iqtisadi prosesləri tənzim edən qərarlar, sərəncamlar və s. qəbul edir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan pul siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi Mərkəzi (Milli) Bankın ən mühüm vəzifəsidir. Bu bankın sərəncamında olan əsas təsir alətləri aşağıdakılardır: rəsmi ehtiyat normalarının tənzimlənməsi, açıq bazar əməliyyatları, faiz dərəcəsilə manipulyasiya etmək, yəni onu bu və ya digər istiqamətə dəyişdirmək.

Mərkəzi (Milli) Bankın pul təklifinə ən güclü təsir bankların ehtiyat normalarını dəyişdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, hər bir komməriya bankı öz vəsaitinin müəyyən hissəsini mütləq Mərkəzi Bankda saxlamalıdır. Mərkəzi Bank bu hissənin kəmiyyətini dəyişməklə komməriya banklarının borcvermə qabiliyyətinə və bununla da pul təklifinə təsir edir.

Açıq bazar əməliyyatları da tədaviüdə olan pul kütləsinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, Mərkəzi Bank dövlətin qiymətli kağızlarını sataraq tədaviüdə pul götürür, bu kağızları almaqla tədaviüdə pul keçirir. Bu kağızların əsas alıcıları isə komməriya banklarıdır. Komməriya bankları bu kağızları Mərkəzi Banka satdıqda onların pul ehtiyatları və borc vermək imkanları artır və ya azalır. Bu əməliyyatlar nəticəsində isə pul tədaviüdə tənzimlənməmiş olur.

Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən pul siyasətinin digər aləti faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsidir. Bu proses diskant siyasəti də adlanır. Məlum olduđu kimi, Mərkəzi Bank komməriya banklarına borc verir. Bu borcların müqabilində aldığı faiz dərəcəsi faizin uçot dərəcəsi adlanır. Bu dərəcəni dəyişməklə, Mərkəzi Bank komməriya banklarının borc alma və borc vermə imkanlarına dəyişdirici təsir göstərir.

Ölkədə bu və ya digər dövrdə yaşanan iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq, Mərkəzi Bank ucuz və ya bahalı pul siyasətini həyata keçirir. **Ucuz pul siyasəti** iqtisadi tənəzzül və yüksək işsizlik şəraitində həyata keçirilir ki, sahibkarlar ucuz

və asan kreditdən istifadə edərək fəaliyyətlərini genişləndirsinlər. Ucuz pul siyasəti kommersiya banklarına da öz ehtiyatlarını artırmağa imkan verir və s. **Bahalı pul siyasəti** isə məcmu xərcləri azaltmaq və inflyasiya sürətini ləngitmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlər görülür:

a) faizin uçot dərəcəsi artırılır. Bununla kommersiya banklarının Mərkəzi Bankdan, sahibkarların isə kommersiya banklarından borc almaq maraqları məhdudlaşdırılır;

b) Mərkəzi Bank tərəfindən dövlətin qiymətli kağızlarını satışı həyata keçiriləcək kommersiya banklarının borc vermək imkanları məhdudlaşdırılır;

c) Ehtiyat tələbləri norması artırılaraq kommersiya banklarının borc vermək imkanları məhdudlaşdırılır və s.

Dövlətin pul siyasətinə bütün bazara təsir göstərən bu ümumi tənzimləmələrlə yanaşı, konkret kredit tənzimləmələri də təsir edir. Bunlara misal olaraq istehlak tələblərinə kreditin həcmnin məhdudlaşdırılması, bir borc götürən üçün borc həddinin müəyyənləşdirilməsi və s. göstərmək olar.

Ölkənin pul siyasəti büdcə və vergi siyasəti ilə dəqiq əlaqələndirilməlidir.

XXXII FƏSİL. ƏHALİNİN MƏCMU GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ BÖLÜSÜ. DÖVLƏTİN SOSİAL SİYASƏTİ

§ 1. Həyat səviyyəsi və onun əsas göstəriciləri

Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı nəzərdən keçirilərkən ilk növbədə cəmiyyət üzvlərinin vəziyyəti, onların həyat səviyyəsinə diqqət yetirilir. **Həyat səviyyəsi** dedikdə cəmiyyət üzvlərinin maddi, sosial və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsi nəzərdə tutulur. Bu səviyyə ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və hakim mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq müxtəlif olur. Əvvəllər müxtəlif ölkələrdə həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilirdi. Hazırda isə bütün ölkələrdə BMT-nin müəyyən etdiyi göstəricilər kompleksindən istifadə olunur. Bu göstəricilərə əsasən aşağıdakılar aid edilir: doğum, ölüm və digər demografik amillər; cəmiyyət üzvlərinin sanitar-gigiyenik yaşayış şəraiti; ərzaq məhsullarının istehlakı; mənzil şəraiti; əhalinin gəlir və xərcləri; əmək şəraiti və məşğulluq; istirahətin təşkili; sosial təminat və s.

1990-cı ildən başlayaraq müxtəlif ölkələrdəki həyat səviyyəsini müqayisə etmək üçün «insan potensialının inkişaf indeksi» və ya qısaca desək «insan inkişafı indeksi» göstəricisindən istifadə olunur. Bu indeks adambaşına düşən ümumi daxili məhsul, gözlənilən orta ömür müddəti və təhsil səviyyəsi göstəriciləri əsasında hesablanır. İnsan inkişafı indeksinin əsas prinsipi göstərilən ölkənin şkala üzrə 0-dan 1-ə qədər insanın inkişafı sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmaq qabiliyyətinə əsaslanır. Bu indeks 0,5-dən aşağı olan ölkələrdə insan inkişafı aşağı səviyyədə, 0,5-lə 0,8 arasında olduqda orta, 0,8-dən yuxarı olduqda yüksək səviyyə hesab olunur. BMT hər il müxtəlif ölkələrdə «insanın inkişaf indeksini» hesablayır və dərc edir.

«Həyat səviyyəsi» məfhumundan ilk dəfə K.Marks iş qüvvəsinin dəyər kəmiyyətini müəyyən edərkən istifadə etmişdir. O, qeyd edirdi ki, həyat səviyyəsi yüksək olan

ölkələrdə iş qüvvəsinin dəyəri və ona mütabiq olaraq qiyməti də yüksək olmalıdır.

Həyat səviyyəsi təkcə maddi nemətlərdən istifadə ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin əmək və məişət şəraitini, məşğulluq, əhalinin mədəni və təhsil səviyyəsini, istirahətini və s. də əhatə edir. Bu anlayışda insanların tələbatlarının ödənilməsi prosesi əks olunur.

Həyat səviyyəsi anlayışı ilə sıx bağlı olan məhfumlardan biri də «həyat tərzii» anlayışdır. Bu anlayışlar bir-biri ilə sıx əlaqədar olsa da onlar arasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, «həyat səviyyəsi» daha çox ictimai həyatın iqtisadi fəaliyyətlə bağlı cəhətlərini əks etdirir, «Həyat tərzii» isə sosial-fəlsəfi kateqoriya olmaqla fərdin, sosial qrupların, siniflərin yaşaması, mövcud olması münasibətlərini əks etdirir. Bu və ya digər fərdin, sosial qrupların həyat tərzinin dəyişməsi, formalaşmasının obyektiv əsasını cəmiyyətdə mövcud olan, mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Xüsusi mülkiyyətin və çox mülkiyyətçiliyin hökmranlığı şəraitində həyat tərzii fərdiyyətçilik, xud-pəsəndlik və s. münasibətləri şəraitində formalaşır. İctimai mülkiyyətin hökmranlığı şəraitində isə həyat tərzii sosial ədalət, kollektivçilik və yoldaşcasına qarşılıqlı yardım münasibətləri şəraitində formalaşır.

Digər tərəfdən, eyni mülkiyyət münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq həyat səviyyələri müxtəlif olan ölkələrdə həyat tərzləri eyni ola bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, eyni həyat tərzli ölkələrdə iqtisadi səbatsızlıqdan asılı olaraq fərdlərin, sosial qrupların həyat səviyyələri müxtəlif ola bilər. Məsələn, böhranlar dövründə fərdlərin, sosial qrupların, bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyələri xeyli aşağı düşə bilər.

Ümumiyyətlə desək, əhalinin həyat səviyyəsi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, əhalinin əldə etdiyi gəlirlərdən asılıdır. Əhalinin həyat səviyyəsi ilə sıx bağlı olan anlayışlardan biri ailə büdcəsi anlayışdır.

Ailə büdcəsi dedikdə, ailənin gəlir və xərclərin balansı nəzərdə tutur. Ailə büdcəsi məhsul və xidmətlər istehsalının mühüm şərti olan insan amilinin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailə büdcə gəlirlərinin mənbələri sonrakı paragrafda nəzərdən keçiriləcək. Ailə büdcəsi xərcləri aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

ərzaq məhsulları əldə etmək;

qeyri-ərzaq məhsulları əldə etmək;

müxtəlif xidmətlərdən istifadə etmək;

uzun müddətli istifadə olunan ev əşyaları əldə etmək,

mənzil kirayəsini ödəmək və s.;

vergiləri, borcları ödəmək, yığılı həyata keçirmək;

§ 2. Gəlirlərin formalaşması və təsnifatı

Gündəlik fəaliyyətimizdə eşitdiyimiz və tələffüz etdiyimiz çox sadə görünən «gəlir» ifadəsi mürəkkəb və çoxməzmunludur. Əvvəllərdə öyrəndiyimiz kimi milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində ilkin və törəmə gəlirlər formalaşır. Bunlara dövlətin, istehsal və qeyri-istehsal müəssisələrinin (firmaların), idarə və təşkilatların və s. gəlirləri aid edilir. Burada isə əsas diqqət əhalinin, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin formalaşması mənbələri, onların təsnifatı və başqa məsələlərə veriləcəkdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir ailə, ev təsərrüfatı, bazar subyekti, təsərrüfatçılıq subyekti hesab olunur.

Əhali gəlirləri dedikdə milli gəlirin pul, məhsul və xidmətlər şəklində cəmiyyət üzvlərinin sərəncamına keçən hissəsi nəzərdə tutulur. Bu gəlirlərin əsas mənbələri əhalinin əmək qabiliyyəti, malik olduqları sərvət, dövlət və digər təşkilatlardan olan ödəmələrdir. Onlar əmək qabiliyyəti müqabilində əmək haqqı və mükafatlar, məvacib və sairə əldə edirlər. Malik olduqları sərvətlərin müqabilində isə sahibkarlıq mənfəəti, faiz, renta, dividend götürürlər.

Əhalinin müəyyən hissəsi isə dövlət və digər təşkilatlardan transfer ödəmələri şəklində gəlirlər əldə edirlər.

İqtisadi ədəbiyyatda əhalinin gəlirləri müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təsnifatlaşdırılır. Maddi formasına görə gəlirlər **natural və pul gəlirlərinə** ayrılır. Natural gəlirlər dedikdə ev təsərrüfatlarının həyətəyını sahələr və bağ təsərrüfatlarından, müəssisələrin yardımçı təsərrüfatlarından əldə etdikləri məhsullar nəzərdə tutulur. Pul gəlirləri dedikdə isə əhalinin yuxarıda göstərilən və digər mənbələrdən əldə etdikləri pul məbləğləri nəzərdə tutulur.

Əhalinin pul gəlirləri **nominal, sərəncamda qalan** və real gəlirlərə ayrılır. **Nominal gəlirlər** dedikdə, ayrı-ayrı şəxslərin, ev təsərrüfatlarının müxtəlif mənbələrdən əldə etdikləri pul nəzərdə tutulur. **Sərəncamda qalan gəlir** isə nominal gəlirlərdən vergiləri və digər məcburi ödəmələri çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissədir. Bu hissə ev təsərrüfatının şəxsi istehlakına və yığımina sərf olunur. Real gəlirlər isə sərəncamda qalan gəlirlər hesabına mövcud qiymətlərlə əldə etdiyi əmtəələrin (məhsul və xidmətlərin) miqdarında ifadə olunan gəlirlərdir. **Real gəlirlər** əhalinin həyat səviyyəsini əks etdirən əsas göstəricisidir. Real gəlirlərin miqdarı nominal gəlirlərin, vergi və digər məcburi ödəmələrin və qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, digər amillər dəyişməz qalıb nominal gəlirlər yüksək olduqda, həyat səviyyəsi də yüksək olur və əksinə. Digər amillər sabit qalıb qiymətlərin səviyyəsi yüksək olarsa əhali daha az məhsul və xidmətlər satın ala biləcək və real gəlirləri də aşağı olacaq və əksinə.

Əhalinin gəlirləri, həmçinin, **əməkli** (zəhmətlə qazanılan) və **əməksiz** (zəhmətlə qazanılmayan) gəlirlərə ayrılırlar. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə əməkli və əməksiz gəlirlərin meyarı müxtəlifdir. İnzibati-amirlik sistemində yalnız dövlət və kooperativ müəssisələrdə əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlirlər əməkli gəlirlər hesab olunurdu. Həyətəyını sahəsindən, yardımçı təsərrüfatlardan

əldə edilən gəlir də əməkli gəlir hesab olunurdu. Digər gəlirlər isə əməksiz gəlirlər hesab olunur və onlara qarşı ciddi mübarizə aparılırdı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə gəlirlərin əməkli və əməksiz gəlirlərə bölgüsü meyarı tamamilə başqadır. Burada bilavasitə əmək sərfi ilə əlaqədar olmayan gəlirlər əməksiz gəlirlər hesab olunur. Bunlar leqal və qeyri-leqal gəlirlərə ayrılır. Leqal gəlirlər dedikdə mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan gəlirlər nəzərdə tutulur. Bunlara qiymətli kağızlardan, tərənəmz əmlakdan, vərəsəlik və sairədən gələn gəlirlər aid edilir. Qeyri-leqal gəlirlərə isə gizli iqtisadiyyatın müxtəlif növlərindən əldə edilən gəlirlər aiddir. İnkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-da gizli iqtisadiyyatın xüsusi cəkisi 2-10 %, geridə qalmış ölkələrdə isə daha yüksək 50-60 %-dək olur.

Əhali gəlirlərinin mənbələri haqqında nəzəriyyəçilərin baxışları da müxtəlifdir. Əmək-dəyər nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına (A.Smit, D.Rikardo, xüsusilə K.Marks) görə kapitalizm cəmiyyətində gəlirlərin bölgüsü antaqonist xarakter daşıyır, yəni bu bölgü kapitala görə həyata keçirilir. Kapital sahiblərinin əldə etdikləri gəlirlər muzzdlu işçilərin haqqı ödənilməmiş əməyinin nəticəsidir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar milli gəlirdə kapitalistlərin payı artır və buna mütəaqib olaraq muzzdlu işçilərin payı nisbətən azalır, yəni muzzdlu işçilərin payı yavaş artır.

Əsası J.B.Sey tərəfindən irəli sürülən istehsal amilləri nəzəriyyəsinə görə isə, əmtənin dəyəri müxtəlif gəlirlərin toplusundan ibarətdir. İstehsalın hər bir iştirakçısı əmtənin yaradılmasında iştirak edərək, sərf etdiyi amilin müqabilində öz sahibinə yaradılan dəyərin müəyyən hissəsini götürür. Beləliklə, muzzdlu işçinin aldığı əmək haqqı onun sərf etdiyi əməyin, renta –torpağın, mənfəət – sahibkarlıq fəaliyyətinin, faiz isə –kapitalın «məhsuldar xidmətinin» haqqıdır. J.B.Seyə görə müxtəlif sosial qrupların gəlirləri bir-birindən asılı deyildir, hər biri öz sərf etdiyi amilin müqabilində gəlir əldə

edir və onlar arasında hec bir antaqonizm yoxdur. Müasir dövrdə bu nəzəriyyə bu və ya digər variantda inkişaf etmiş ölkələrdə aparıcı yer tutur. Sosioloji bölgü nəzəriyyəsinin yaradıcısı, müasir fransız iqtisadçısı J.Marşaldır. O da istehsal amilləri nəzəriyyəsinin inkar etmir, lakin onun tərəfdarlarını sosial amilləri nəzərə almadıqları üçün tənqid edir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları əhalini peşəkar qruplara ayırır və göstərir ki, bu qruplar arasında gəlirləri daha ədalətli bölüşdürmək uğrunda iqtisadi mübarizə gedir. Bu mübarizədə tətillər, nümayişlər, birliklər və s. üsullarından istifadə olunur.

Müxtəlif dövrlərdə gəlirlərin eqlitar (bərabər) bölgüsü baxışlarına da təsadüf olunmuşdur. Bu baxış bir neçə əsr əvvəl meydana gəlmiş utopik sosializmin əsas ideyası idi. Gəlirlərin bu cür bölgüsü Rusiyada «hərbi kommunizm» dövründə (1917-1921-ci illər), Çində «mədəni inqilab» (1966-1976-cı illər) dövründə həyata keçirilmişdir. Sonralar bu cür bölgüdən imtina olunmuşdur. Çünki, bu cür bölgü istehsalçıların istehsalı genişləndirmək maraqlarını heçə endirirdi.

§ 3. Əhali gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhali gəlirləri bazar prinsipinə əsasən bölüşdürülür. Bazar prinsipi istehsal amilləri mülkiyyətçilərinin gəlirlərinin həmin amillərdən alınan son hədd məhsullarına uyğun olaraq bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bazar iqtisadiyyatında əmtəələr, xidmətlər, kapitalar və iş qüvvələri bazarlarında rəqabət nəticəsində əldə olunan hər bir gəlir məqbul sayılır. Bu rəqabət prosesində uğur qazananların əldə etdikləri yüksək gəlirləri və uğursuzluğa düşər olmaların cüzi gəlirləri və ya müflis olmaları eyni dərəcədə ədalətli və münasib sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin bazar prinsipi ilə bölgüsü cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri gəlirlərin xeyli

dərəcədə qeyri-bərabər olmasına səbəb olur. Gəlirlərin bərabərsizliyinin iqtisadi və sosial səbəbləri vardır. **İqtisadi səbəblərə** ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və malik olduğu mülkiyyətin kəmiyyət və keyfiyyəti aiddir. Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin gəlirləri geridə qalmış ölkələrə nisbətən xeyli yüksək olur. Müəyyən bir ölkədə ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin əldə etdikləri gəlirlərin müxtəlifliyi isə onların malik olduqları kapitalların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olur. Yəni daha çox və keyfiyyətli kapitalı olanlar, daha çox gəlir əldə edirlər.

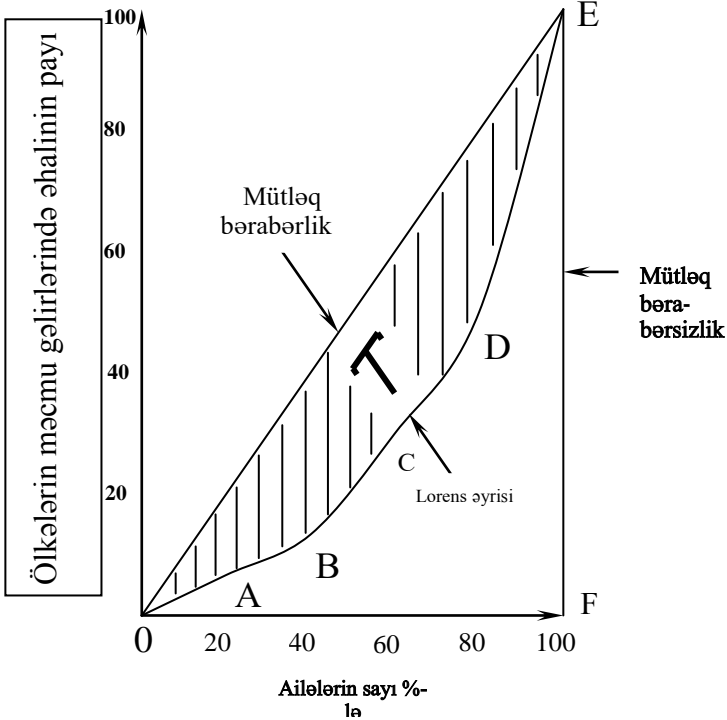
Gəlirlərin bərabərsizliyinin **sosial amilləri** isə aşağıdakılardır: təhsilin səviyyəsi və işçilərin peşə hazırlığı; peşəkarlıq zövqü və risk etmək bacarığı; bazarda hökmran mövqə tutmaq; əli gətirib-gətirməmək; himayədarın (lobbinin) olması və sairə. Gəlirlərin bərabərsizliyi əhalinin malik olduqları sərvətlərin də bərabərsizliyinə səbəb olur. Sərvət dedikdə, əvvəllərdə əldə edilən gəlirlər nəticəsində toplanan maddi və mənəvi dəyərlər nəzərdə tutulur.

Müxtəlif ölkələrdə və əhali qrupları arasında gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizliyi ölçmək üçün Lorenz əyrisindən istifadə olunur. (Maks Lorenz, 1876-1959-cu illərdə yaşamış Amerika iqtisadçısı və statistikidir).

Əgər ailələrin 20 %-i gəlirlərin 20 %-ni, ailələrin 40 %-i gəlirlərin 40 %-ni, ailələrin 60 %-i gəlirlərin 60 %-ni, ailələrin 80 %-i gəlirlərin 80 %-ni və 100 %-i gəlirlərin 100 %-ni əldə etmiş olsaydı gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərlik baş verərdi. Real həyatda bu mümkün olan hal deyil. Gəlirin hamısı əhalinin az bir hissəsinin əlində cəmləşmiş olsaydı, bu mütləq bərabərsizlik olardı. Real həyatda bu hal da mümkün deyil. Real həyatda müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində ailələrin gəlirləri müxtəlif olur.

Konkret statistik göstəricilər müxtəlif ölkələrdə və eyni ölkədə müxtəlif illərdə müxtəlifdir. Fərz edək ki, müəyyən bir ölkədə əhalinin 20 %-i gəlirlərin 5 %-ni, əhalinin 40 %-i

gəlirlərin 15 %-ni, əhalinin 60 %-i gəlirlərin 30 %-ni, əhalinin 80 %-i gəlirlərin 50 %-ni, yerdə qalan 20 % isə

Şəkil 32.1

gəlirlərin 50 %-ni əldə edir. Bu zaman gəlirlərin faktiki bölgüsünü göstərən Lorens əyrisi OABCDE nöqtələrindən keçmiş olacaqdır. Lorens əyrisinin meyilliyi nə qədər çox olarsa o, mütləq bərabərlik xəttindən bir o qədər çox uzaqlaşmış olur, yəni gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizlik daha da artır və əksinə, meyillik az olarsa gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizlik nisbətən az olur. İqtisadi ədəbiyyatda gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizliyin

dərəcəsinə əks etdirən Çinni əmsalından da (Korrado Çinni 1884-1945-ci illərdə yaşamış italyan iqtisadçısı və statistkdir) istifadə olunur. Çinni əmsalı mütləq bərabərlik xətti (OE) ilə Lorens əyrisi arasındakı sahənin (T) OEF üçbucağının sahəsinə olan nisbəti ilə müəyyən olunur:

$$G = \frac{T}{OEF}$$

Lorens əyrisi nə qədər çox OE tənibölənindən uzaqlaşarsa bir o qədər T fiqurunun sahəsi böyüyəcək və Çinni əmsalı vahidə yaxınlaşacaqdır. Çinni əmsalı nə qədər böyük olarsa, Lorens əyrisi bir o qədər OF və FE xətlərinə yaxınlaşır, yəni gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizlik güclənir. Çinni əmsalının qiyməti 0 – 1 arasında dəyişir. Əmsalın vahidə yaxınlaşması bərabərsizliyin güclənməsi deməkdir, yəni əhalinin əksəriyyəti cüzi gəlirlər əldə etdiyi halda, az miqdarda ailələr gəlirlərin çox hissəsini mənimsəyirlər. Belə bir vəziyyət isə sosial gərginliyin güclənməsinə səbəb olur.

Sosial gərginliyin yumşaldılmasında və gəlirlərin formalaşmasında sosial ədalət prinsipinə üstünlük verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəriyyəçilər sosial ədalətin qərarlaşmasının aşağıdakı üz istiqaməti üzrə qruplaşırlar.

Nəzəriyyəçilərin bəziləri bu prosədə **libertarizm** konsepsiyasına üstünlük verirlər. Bu konsepsiyanın tərəfdarları xüsusi mülkiyyət hüququ da daxil olmaqla, fərdin azadlıq hüququna üstünlük verirlər. Buna görə başlanğıc vəziyyətlərinin eyniliyi şəraitində rəqabətli bazarlarda əldə olunmuş amil gəlirləri, sosial ədalətliyi təmin etməyə imkan verir.

Utilitalizm konsepsiyasının tərəfdarlarına görə cəmiyyətin rifahı fərdlərin uğurlarının məcmusudur və dövlət məcmu nəticənin maksimallaşdırılmasının qayğısına qalmalıdır. Cəmiyyətin məcmu rifahının maksimallaşması fərdin rifah səviyyəsinin də maksimallaşdırır.

Eqalitarizm konsepsiyasının tərəfdarları isə əsas diqqəti fərdlər arasında milli gəlir bölgüsünün nəzərdən keçirilməsinə yönəldirlər. Onların birinci yanaşması cəmiyyətdə bütün fərdlərin bərabər dəyərə malik olması kimi humanist fikrə əsaslanır və belə hesab edirlər ki Milli gəlirin bölüsü bərabər olmalıdır J.J.Russo və K.Marks bu konsepsiyanın tərəfdarları idi.

Bu konsepsiyanın digər görkəmli nümayəndəsi Con Roulzd görə cəmiyyətin rifahı ən pis vəziyyətdə olan fərdin rifahından asılıdır. Cəmiyyətin rifahı isə sonuncunun rifahının yaxşılaşdıqda artır.

§ 4. Yaşayış minimumu və yoxsulluq

Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi nəticəsində yaranan sosial gərginliyi yumşaltmaq üçün dövlətlərin əksəriyyəti özlərinin iqtisadi siyasətində müəyyən tədbirləri həyata keçirirlər. Bu tədbirlərdən biri də yaşayış minimumunun müəyyən edilməsidir. Bu minimum əhalinin aşağı gəlirli qrupunun xərclərinin miqdarının və quruluşunun təhlili əsasında hesablanır. **Yaşayış minimumu** insanların həyatının saxlanılmasına və iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün zəruri olan ən mühüm maddi nemətlərin və xidmətlərin minimum səviyyədə istehlakını nəzərdə tutur. Yaşayış minimumunun fizioloji və sosial minimum növləri vardır. Fizioloji minimum ancaq insanın həyatının saxlanması və iş qüvvəsini fiziki mənada bərpa etmək üçün zəruri olan maddi nemətləri və xidmətləri əhatə edir. Sosial minimum isə, fiziki minimumdan əlavə mövcud ölkənin inkişaf səviyyəsinə uyğun olan minimumu və sosial tələbatların ödənilməsi üçün zəruri olan məhsul və xidmətlərə çəkilən xərcləri də nəzərə alır. Hər bir ölkədə yaşayış minimumu əhalinin yaş və cins tərkibi, məşğulluğu və sairəni nəzərə alaraq hesablanır. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət ən azı bu minimumu

təmin etməlidir. Çünki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən imzalanmış «İnsan və şəxsiyyətin hüquq və azadlığı Bəyannaməsində» göstərilir ki, təqaüd, müavinət və başqa sosial yardımlar qanunla müəyyən olunmuş yaşayış minimumundan aşağı olmayan yaşayış səviyyəsini təmin etməlidir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq Azərbaycan da «Yaşayış minimumu haqqında Qanun» qəbul olunmuşdur.

Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ilə əlaqədar müasir dövrün ən ciddi problemlərindən biri yoxsulluqdur. **Yoxsulluq** dedikdə müəyyən bir ölkədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalar üzrə minimum yaşayış vasitələri olmayan cəmiyyət üzvlərinin vəziyyəti nəzərdə tutulur. Hər bir ölkədə az və ya çox miqdarda yoxsul ola bilər. Yoxsulların sayı yoxsulluq həddinin müəyyənləşdirilməsindən asılı olaraq daim dəyişir. Yoxsulluğun mütləq və nisbi yoxsulluq həddi vardır. Mütləq yoxsulluq həddi insanların fizioloji tələbatlarını ödəmək üçün zəruri olan minimum həyat səviyyəsidir, yaşayış minimumudur. Nisbi yoxsulluq həddi isə o hədddir ki, onların gəlirləri mövcud cəmiyyətdə qəbul olunmuş istehlak standartları səviyyəsində yaşamağa imkan vermir. Beynəlxalq əmək təşkilatının metodikasına görə orta hesabla

ölkə üzrə gəlirləri $\frac{1}{2}$ -dən $\frac{2}{3}$ -nə qədər alanlar yoxsullar

hesab olunurlar. Cəmiyyətin inkişafı və qiymətlərin artması ilə əlaqədar yoxsulluq həddi dəyişilir. Məsələn, ABŞ-da dörd nəfərlik ailə üçün yoxsulluq həddi 1975-ci ildə 5500, 1980-cı ildə 8414, 1987-ci ildə isə 11600 dollar olmuşdur. 1987-ci ildə həmin minimum İsveçrədə 16 min dollar olmuşdur.

Bəşəriyyətin XXI əsrə qədəm qoymasına baxmayaraq, dünyanın bütün ölkələrində xeyli miqdarda yoxsullar vardır. ABŞ mütə-xəsislərinin hesablamalarına görə ABŞ-da 49 mln-dan çox insan minimum səviyyədən aşağı vəziyyətdə

yaşayır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ABŞ-da yaşayış minimumu digər ölkələrdən xeyli yüksəkdir.

Əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin göstəricilərindən biri də gəlirlərin ərzaq və qeyri-ərzaq xərclərinə bölgüsüdür. Belə ki, normal həyat səviyyəsində gəlirlərin 15-18 faizi ərzağa, qalan hissəsi isə qeyri-ərzaq və xidmətlərə sərf olunur. Əgər gəlirlərin 50 %-dən çoxu ərzaq məhsullarına sərf olunursa ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi yüksəkdir. ABŞ-da əhali gəlirlərinin 18 %-i ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə sərf olunur. Azərbaycanda isə bu göstərici 1985-ci ildə 49,6 %, 1997-ci ildə 77,6 % olmuşdur.

Yoxsulluğun qlobal xarakter alması ilə əlaqədar BMT 1992-ci ildə «Yoxsulluğu ləğv etmək haqqında» qərar qəbul etmişdir. Buna baxmayaraq hazırda dünyada 840 mln-dan çox adam yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayır, yəni gündə bir ABŞ dollarından az gəlir əldə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyətdəki və gəlirlərdəki bərabərsizlik yoxsulluq, sosial narazılıq və sairə kimi neqativ hallara səbəb olur. Buna görə də dövlət həyata keçirdiyi iqtisadi siyasəti vasitəsilə bu kimi halları azaltmağa cəhd göstərir. Bu məqsədlə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər sosial siyasət adlanır. Sosial siyasətə əsasən aşağıdakılar aiddir: minimum əmək haqqı səviyyəsinin qanunvericilik vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, sosial müdafiə və sosial təminat, məşğulluğun təmin edilməsi, normal əmək şəraitinin yaradılması və s. Sosial siyasətdə əsas yeri əhalinin sosial mühafizəsi tutur. Dövlət müxtəlif tədbirlərlə əhalinin ən ağır vəziyyətdə olanları işsizlikdən, inflyasiyadan müdafiə etməyə çalışır. Əhalinin sosial təminatı əsasən üç istiqamətdə həyata keçirilir: sosial sığorta, dövlət yardımı və universal təminat. Sosial sığorta daha geniş yayılmışdır. Cəmiyyət üzvləri qocaldıqda, xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və başqa hallarda bu fond hesabına müavinət alırlar. Sosial sığorta fondunun əsas hissəsini

sığorta edilənlərin əmək haqqından tutulmuş məcburi sığorta ayırmaları təşkil edir.

Dövlət yardımı isə yalnız yaşamağa heç bir vəsaiti olmayan şəxslərə verilir. Əhaliyə dövlət yardımı proqramlarına həmçinin çoxuşaqlı ailələrə kömək, ərzaq imtiyazları, səhiyyə sığortalanması və s. daxildir. Universal təminat isə pensiya yaşına çatmamış əlil və ailə başçısını itirmiş bütün şəxslərə eyni həcmdə verilir. Bunun mənbəyi isə 16-18 yaşından pensiya yaşına çatana qədər cəmiyyətin bütün üzvlərindən tutulmuş xüsusi vergidir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin də dövlət hesabına pulsuz ümumi və orta təhsilin, müəyyən səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi və sairə də aiddir.

Əhalinin sosial müdafiəsi formalarından biri də gəlirlərin indeksləşdirilməsidir. Gəlirlərin indeksləşdirilməsi inflyasiya prosesi ilə sıx bağlıdır. Bu zaman, əhalinin güzəranının aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün onların gəlirləri qiymət indeksinə müvafiq olaraq (tam və ya qismən) artırılır. Bu proses pensiyaçıların və büdcədən məvacib, müavinət və s. alanların həyat səviyyəsinin nisbətən normal səviyyədə qalmasına imkan verir.

Əhalinin aşağı təbəqəsinin sosial müdafiəsində dini və ictimai təşkilatların, ayrı-ayrı şəxslərin həyata keçirdikləri xeyriyyə tədbirləri də müəyyən rol oynayır.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da yoxsulluğa qarşı mübarizə Proqramları tərtib edilərək həyata keçirilmişdir və keçirilməkdədir. Bu proqramlara müvafiq olaraq, regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramları da tərtib olunub yerinə yetirilir. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində hazırda yoxsulluğun dərəcəsi xeyli azalaraq 11%-ə enmişdir.

XXXIII FƏSİL. KEÇİD İQTİSADİYYATI VƏ ONUN XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ

§1. Keçid dövrü və iqtisadiyyatı haqqında nəzəri baxışlar

ş ö ə ə ü ə ə
 ş 1 ə ə ə üə ə ş
 ü ə ə ə ə ə ə ə
 ö ü ü ş ğ1 ə ə ə ə ç ç
 ə ü ə ə ş İ ə 1
 ə ə ç ə 1 ü ə ğ ə ş
 ə ç 1 ş ə ə ç ö ü 1
 ə ə ə 1 ə ə əç ə 1ş 1
 ü ə ğ ç ö ü ə ç 1
 1 1ş 1 ü ə “
 ç ö ü 1 ” ə ə ə ö ə ş ə
 ə çə ə ü
 ç ö ü ü 1 ə ö ü ə
 1 ə ə ə ə ü 1
 ə ə ö 1ğ1 şə ə ə ə ə ş ə
 ə ə çə ə ə ğ ə
 ə ö 1ğ1 şə ə ö ə ü ə ə
 ə ə ə ü 1 ö ə ü ə üə ə ə
 ə ə ə ü 1 ə ə ö
 ö ü ü 1 ə ö ə ə ə ü ə
 ə ç ə ə ə ə ə ə
 ö ə ə ə ə əç ə ə ö ə ə ə
 çə ə ə ə ə ə ə ə ə
 ə ə ə ə çə ə ə ç ö ü

ö   ə   ö ü   1   1
                   ə ə   ü   ç   ə
 ş1 1   ç   ə   ə
 ə   ə   1   1   ö əə   ə ə   ə ə
                   ə ç   ə ə   ə   ç   ə
                   1   ə   ə   ç   ö əə   ə   ə ə
                                   ə ç
                   ü   ə ə
 ə   1   ç   ə   İ
                                   ç   ə   ə   ü ü
                   əə   ə   ə   ö əə   ş
 ə   ə   ə   1 1
 ü   ə   İ   ş   ş   1   ö   əə   üçü
                                   ə   ə   ə   ə   ç   ə   ə
                                   1   ə   ə   ə   şə ə ə
                                   1   ə   1   ə   ə
                   1 1   ə   ə   ə ə   ə
 əə   ü ü   ü   ə   ə   şə ə ə   ə ç
                   əə   ə ç   1ş1   ə   ə   1   1   ş
 1   1   ə   ə   1 1   1ş 1
                   İ   ş   ə   ə   ö əə   üçü
                   ş   1   ç   ö əə   üçü
 ə   ə ə   ü   1   1
                   ç   1   üç   ö ü
 ə   ə   ö ü
 ə   ə   ə   1   ə
                   1   1   ə
 ə   1   ü ü   əə ə   ə   ə ə
                                   ə   ə   1   ə   ş   ə   ş   ə
 ü   əə   ş 1   ə   ə   ə   ç   ə   ə
 ö   ə   ə   ə   ü   ş   ç   ə   ə   ə   1   ə   ə
 ə   ə   Ə   ə   ç   ö   ü   ə   ü

ə ə ç ə ə ə ö ə ə
 ə ə ə ü ü ə ə ə ə
 ö ə ü ə ə ç ş ş ə
 ç ü ə ç ə ç ş ə ə ə 1
 1 ş ə ə ə ə ə ç ə
 ə ö ə ö ə ü ə ü ə ə ə
 ş1 1 ö ü ü 1 ə ə ə 1
 ə ə 1 ü ə ə ə ş İ ə
 ə ə ə ə ç ö ü ə üə ə
 əə ç ö ü ə ü əə ş
 ə ə ə ü ə 1 1
 ü şə ü ə ə ə ə ü ə
 ə ə ü ü ə ə ə ə 1ğ1 ə
 şə ə ə 11 ü ə ə

§2. Keçid iqtisadiyyatı və onun xarakterik cəhətləri

Keçid dövründə mövcud olan iqtisadiyyat keçid iqtisadiyyatı və ya qarışıq iqtisadiyyat adlanır. Bu iqtisadiyyat iki iqtisadi sistemin (inzibati-amirlik və bazar) ünsürlərini özündə birləşdirir və bir iqtisadi sistemdən digərinə keçid vəzifəsini yerinə yetirir. Müasir dövrün keçid iqtisadiyyatı təkcə təsərrüfatçılıq üsullarının, iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, çünki o daha çox sosial-iqtisadi münasibətlərin köklü surətdə yeniləşdirilməsinə xidmət etməlidir.

Keçid iqtisadiyyatı digər dövrlərin iqtisadiyyatından fərqli olaraq müəyyən xarakterik cəhətlərə malik olur. Bunlardan biri **çoxuklidlığın** mövcud olmasıdır. İqtisadi uklad dedikdə təsərrüfatçılığın təşkili, idarəedilməsi nəzərdə tutulur. İqtisadi ukladın əsasını mülkiyyətin tipi, təzahür forması təşkil edir. Keçid iqtisadiyyatında həm keçmiş, həm də yeni iqtisadi sistemin təsərrüfatçılıq formaları mövcud olur. Məsələn, sosialist təsərrüfatçılıq formaları olan sovxoz,

kolxoz, dövlət müəssisələri ilə yanaşı bazar sisteminin ünsürləri olan xüsusi müəssisələr, səhmdar cəmiyyətləri, qarışıq müəssisələr, fermer təsərrüfatları, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatında mövcud olan çoxukladlıq bazar iqtisadiyyatı ölkələrində olan çoxukladlıqdan (mülkiyyətə müxtəlifliyindən) xeyli fərqlidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan çoxukladlıq ziddiyyətli xarakter daşımır. Bu ukladların hamısı ümumi bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Keçid iqtisadiyyatının fərqləndirici cəhətlərindən biri **yeni təsərrüfatçılıq formalarının** yaradılması və onların iqtisadiyyatda aparıcı rol oynamasına nail olmaqdan ibarətdir. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində səhmdar cəmiyyətləri, qarışıq müəssisələr, kiçik biznes və s. yaradılır. Aqrar islahatlar nəticəsində isə təsərrüfatçılığın yeni formaları fermer təsərrüfatları, müxtəlif istehsal, satış birlikləri yaradılır. Yeni təsərrüfatçılıq formalarında muzzdu əməkdən istifadə edilməsinə hüquqi əsas yaradılır. Bütün bunların nəticəsində də iqtisadiyyatda özəl bölmənin aparıcı rolu təmin edilmiş olur.

İqtisadiyyatın **qeyri-sabit inkişaf etməsi** də keçid iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindəndir, çünki bu iqtisadiyyatda iki iqtisadi sistemin ünsürləri fəaliyyət göstərdiyinə görə iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və tənzimlənməsi mexanizmi də müxtəlif olur. Belə ki, köhnə sistemdən qalmış ukladlarda tənzimləmə (idarəetmə) əsasən inzibati metodlara əsaslandığı halda, yeni ukladlarda tənzimləmə iqtisadi metodlarla həyata keçirilir. Keçid iqtisadiyyatının qeyri-sabit inkişaf etməsinə qeyri-iqtisadi, subyektiv, xarici və s. amillər də öz təsirlərini göstərir.

Keçid iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri də onun **ziddiyyətli xarakter** daşmasıdır. Bu ziddiyyətlər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Əsas ziddiyyət isə köhnə sistemin təsərrüfat ukladı ilə yeni sistemin ukladları arasındakı

ziddiyyətdir. Bu antoqonist ziddiyyət keçid dövrünün sonu üçün yeni ukladların qələbəsi ilə həll olunur. Ümumiyyətlə nəzəriyyəçilər keçid iqtisadiyyatında mövcud olan ziddiyyətləri üç istiqamətdə qruplaşdırırlar. Birinci qrup ziddiyyətlər bilavasitə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlər sistemi ilə bağlı olanlardır. Bunlar nəinki mülkiyyət formaları, əhalinin həyat səviyyəsi, habelə milli ənənələrlə, ideoloji görüşlərlə və sairə ilə bağlıdırlar. Bu ziddiyyətləri məcburi inzibati yollarla həll etmək mümkün deyildir. Bu ziddiyyətlərin bəziləri (həyat səviyyəsində olan kəskin fərqlər, yoxsulluq, işsizlik və s.) iqtisadi islahatların gedişində həll etmək mümkündürsə mülkiyyətlə bağlı olan ziddiyyətləri həll etmək mümkün deyildir. Çünki istəsək də, istəməsək də, qəbul etsək də, qəbul etməsək də mülkiyyətçilərlə mülkiyyətdən məhrum olanlar arasında olan ziddiyyət daimidir. Bu ziddiyyətin üstü müxtəlif ideoloji üsullarla nə qədər örtülüb-basdırılsa da o, yenə də mövcud olur. İkinci qrup ziddiyyətlər islahatların konseptual əsaslarının, meyarlarının, normativ qanunvericilik bazasının və s. olmaması ilə bağlı olur. Bu ziddiyyətlər keçid iqtisadiyyatın qeyri-sabit inkişafına səbəb olurlar. Üçüncü qrup ziddiyyətlər isə islahatların gedişində sosial-iqtisadi proseslərin fəaliyyət mexanizmi və tənzimləmə vasitələrinin forma və xarakteri ilə bağlıdır.

Cəmiyyət üzvlərinin yeni sistemi, onun təsərrüfat formalarını idarə olunmasını öyrənmək də keçid iqtisadiyyatının fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Belə ki, 70 ildən artıq inzibati-amirlik sistemində yaşamış insanlar bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini, metod və xüsusiyyətlərini keçid dövründə öyrənirlər. Bu prosesdə elmi bilikləri öyrənmək, bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin səmərəli təcrübəsindən istifadə etməklə ümumibəşəri dəyərlərinə yiyələnmək zəruridir. Yeni sistemin, yeni təsərrüfatçılıq formalarının idarə edilməsinin öyrənilməsində cəmiyyət üzvlərinin, idarə

edənlərin iqtisadi tərəkür səviyyəsinin yüksək olması da mühüm rol oynayır.

§ 3. Keçid dövründə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması

Keçid dövrü və keçid iqtisadiyyatının əsas məqsədi yeni sistemin iqtisadi əsaslarını yaratmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə digər sahələrdə olduğu kim iqtisadiyyatda da müəyyən islahatlar həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatının, bazar sisteminin əsas fərqləndirici cəhəti çoxmülkiyyətçilik olduğu üçün iqtisadi islahatlar əsasən mülkiyyət münasibətlərinin əsaslı dəyişdirilməsindən başlanır. Bu məqsədlə inzibati-amirlik sistemində aparıcı rol oynayan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, dövlətsizləşdirilməsi həyata keçirilir. Müxtəlif ölkələrdə özəlləşdirmə vasitələri, metodları, mərhələləri, müddəti və s. xeyli müxtəlifdir. Özəlləşdirmə nəticəsində iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi xeyli aşağı salınır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinə qarşı süvari hücumu heç də yaxşı nəticələrə gətirib çıxarmır. Bu xeyli miqdarda məhsuldar qüvvələrin talan olunmasına, ölkə sərvətinin müəyyən şəxslərin əlində toplanmasına, əhali arasında kəskin qütbləşmənin baş verməsinə və sairəyə səbəb olur. Ümumi inkişaf səviyyəsi geri qalmış olan ölkələrdə bu süvari hücumunun nəticələri daha acınacaqlı olur.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış özəl mülkiyyəti (xüsusi, səhmdar, qarışıq, fərdi və s.) sahibkarlığın müxtəlif formalarının inkişafı üçün şərait yaradır. İqtisadi azadlığa əsaslanan sahibkarlığın müxtəlif formaları xalq təsərrüfatı quruluşunda da əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur. Belə ki, bazarın tələbinə müvafiq olaraq nə?, nə qədər? və kimin üçün? probleminin sahibkar tərəfindən müstəqil həll olunması bəzi sahələrin

digərlərinə nisbətən daha sürətlə inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Yəni yüksək mənfəət təmin edən sahələr (müəssisələr) daha sürətlə inkişaf etdirilir.

Çoxmülkiyyətçiliyin və sahibkarlığın müxtəlif formalarının meydana gəlməsi əmək münasibətlərində də köklü dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Muzdlu əməyin tətbiqinə qanunla icazə verilməsi, sahibkarın işçini işə götürmək və işdən azad etmək hüququ əvvəllər mövcud olmuş əmək münasibətlərini xeyli dəyişdirir. İşçiyə ödənilən əmək haqqının miqdarı da (minimum səviyyədən aşağı olmamaqla) sahibkarın istəyindən asılı olur.

Keçid dövründə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkədə bazar mühitinin yaradılmasına xidmət edir. Bunlara mülkiyyət müxtəlifliyi ilə əlaqədar yaranan rəqabət, qiymətlərin liberallaşdırılması (sərbəstləşdirilməsi) inhisarçılığa qarşı mübarizə, xarici ticarət inhisarının ləğv edilməsi və sairəni göstərmək olar.

Açıq tipli iqtisadiyyata keçid də yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Açıq iqtisadiyyat ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə qovuşması dərəcəsi, əmtəə mübadiləsi ilə yanaşı kapitalın və iş qüvvəsinin sərbəst hərəkəti, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

İqtisadiyyatın açıq tipini xarakterizə edən ünsürlər makro və mikro səviyyədə qruplaşdırılır. Makrosəviyyədə xarici ticarət məhsul qıtlığı və ya artıqlığı nəticəsində deyil, müqayisəli istehsal xərcləri prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Mikrosəviyyədə isə bütün təsərrüfat subyektləri xarici ölkələrlə məhsul və kapital əməliyyatlarını həyata keçirərkən tərəf müqabillərini sərbəst seçmək imkanına malik olurlar. Əldə etdikləri valyutadan da əsasən sərbəst istifadə edirlər.

Yeni iqtisadi münasibətlərin meydana gəlib inkişaf etməsində dövlətin də müəyyən rolu vardır. Az-çox dərəcədə iqtisadi tərəkürə malik olan hər bir şəxs bu

həqiqəti inkar edə bilməz. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisinin azaldılması nəticəsində dövlətin idarəetmə vəzifələri tənzimlənmə vəzifələri ilə əvəz olunur. Bunun nəticəsində də inzibati idarəetmə metodları öz yerlərini daha çox iqtisadi tənzimləmə metodlarına verir. Keçid dövrünün müddəti, bu dövrdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların xarakteri və səmərəliliyi xeyli dərəcədə tənzimləmə sisteminin elmi cəhətdən əsaslandırılmasından, həyatın obyektiv tələbatlarına nə dərəcədə cavab verməsindən asılıdır.

Nəzəriyyəçilərin fikrincə keçid dövründə iqtisadiyyatda dövlətin həyata keçirdiyi tənzimləyici vəzifələri üç istiqamətdə qruplaşdırılır. Birinci qrup vəzifələr daha çox dövlətin bazarın «oyun qaydalarının» müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu qaydalara iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin institusional-hüquqi əsaslarının yaradılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, rəqabətin həvəsləndirilməsi və s. göstərmək olar. İkinci qrup vəzifələrə maddi, maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölgüsündəki neqativ halların zəiflədilməsi ilə bağlı tədbirlər aid edilir. Belə ki, bazar az gəlirli sahələrin (müdafiə, ətraf mühitün qorunması, fundamental elmi tədqiqatlar və s.) inkişafını təmin edə bilmədiyi üçün dövlət müəyyən tədbirlərlə bu sahələrin inkişafına şərait yaratmalıdır. Əhalinin gəlirlərindəki güclü qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına cəhd göstərmək də bu qism tədbirlərə aid edilir. Üçüncü istiqamət vəzifələrə keçid mərhələsində tsiklik böhranı zəiflətmək, makroiqtisadi sabitləşməni təmin etmək, iqtisadi artımı həvəsləndirmək və sairə ilə bağlı olanlar aid edilir.

Ümumiyyətlə keçid iqtisadiyyatı problemlərinin həll edilməsinə dövlətin müdaxiləsi prosesi müəyyən həddi gözləməlidir. Belə ki, bəzi problemlərin həllində onun təsiri daha qətiyyətli, təsirli olmalı, digər hallarda isə nisbətən mülayim olmalıdır. Bu kimi hədlərin gözlənilməsi də xeyli dərəcədə idarəedənlərin səriştəsindən asılıdır. Bu hədlərin

gözlənilməməsi bəzi hallarda ölkədə sosial mühütün kəskinləşməsinə səbəb ola bilər.

§ 4. Azərbaycanca keçid iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətləri

Müxtəlif ölkələrin keçid iqtisadiyyatında ümumi qanunauyğunluqlarla yanaşı fərqli xarakteri xüsusiyyətlər də mövcud olur. Bu xarakterik xüsusiyyətlər məhsuldar qüvvələrin inkişafı səviyyəsindən, siyasi qüvvələrin nisbətindən, beynəlxalq vəziyyətdən və sairədən asılı olur.

Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl bir tərəfdən mənfur qonşuların fəaliyyəti nəticəsində ərazinin 20 %-dən artığı təkrar istehsal dairəsindən kənarlaşması, digər ərazidə isə bir milyondan artıq məcburi köçkün və qaçqının olması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə düşməne qarşı mübarizə ilə əlaqədar olaraq təkrar istehsal prosesinin normal gedişinin pozulmasıdır. Ölkə sərvətinin xeyli çox hissəsi bu kimi hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına sərf olunur.

Dünya sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar ənənəvi istehsal əlaqələrin pozulması da keçid iqtisadiyyatının formalaşmasına müəyyən təsir göstərir. Belə ki, bu əlaqələrin pozulması bir sıra istehsal sahələrinin iflic vəziyyətə düşməsinə, iqtisadi böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Çünki, bu əlaqələrin pozulması həmin sahələrin satış və alış bazarlarının itirilməsinə səbəb olmuşdur.

1990-1994-cü illərdə həyata keçirilən tədbirlər də bu böhranın xeyli dərinləşməsinə təkan vermişdir. Bunlara dövlətin sosial-iqtisadi tənziqləmə vəzifələrindən əl çəkməsi, özəlləşdirmə prosesini həyata keçirmədən qiymətlərin və xarici ticarətin liberallaşdırılması, təminatlı, bir çox hallarda isə əsassız olaraq külli miqdarda kreditlərin verilməsi və onların daha çox istehlak xarakterli istifadəsi və

sairəni göstərmək olar. Bütün bunlar isə inflyasiya sürətinin xeyli yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Onu da qeyd edək ki, sonrakı dövrlərdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət əvvəlki dövrlərin dağıdıcı nəticələrini müəyyən dərəcədə islah etməyə imkan vermişdir. Bunun nəticəsində də inflyasiyanın sürətli artımı ram edilmiş, iqtisadi tənəzzül iqtisadi artımla əvəz olunmuş, əhalinin gəlirləri artmağa başlamışdır.

Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətlərindən biri də bazar münasibətlərinin formalaşması prosesinin xeyli ləng getməsidir. Bu hər şeydən əvvəl özəlləşdirmə prosesinin MDB-nin digər ölkələrinə nisbətən gec həyata keçirilməsidir. Bunun əsas səbəbi isə keçid dövrünün ilk dövrlərində erməni seperatçılara qarşı daha fəal mübarizə və idarəedənlərin özlərinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi idi. Özəlləşdirmənin gec başlanması da müəyyən müsbət prosesə səbəb olmuşdur. Belə ki, gecikmə digər ölkələrin buraxdıqları səhvləri nəzərə almağa imkan vermişdir.

Bazar münasibətlərinin formalaşmasının ləng getməsi səbəblərindən biri də əhalinin əksər hissəsinin bu prosesdə iştirak etməməsi idi. Bunun səbəbi isə bir tərəfdən əhalinin çox hissəsinin maddi imkanının olmaması, digər tərəfdən isə onların bu kimi proseslərdə təcrübəsiz olması idi.

Respublikamızda keçid iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri də formal surətdə ləğv edilmiş inzibati-amirlik tədbirlərinin hələ də üstünlük kəsb etməsidir. Bunlara çoxlu nazirliklərin, idarə aparatlarının olması, müxtəlif vəzifələrə bəzən layiqlilərin, iş bilənlərin deyil, işbazların təyin olunması, seçilməsi, müxtəlif təsərrüfatçılıq müşavirələrinin keçirilməsi, müxtəlif kompaniya xarakterli tədbirləri və sairəni misal göstərmək olar. Bütün bunlar isə cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi təfəkkürünün müasir dövrün tələblərindən xeyli geridə qalması ilə əlaqədardır. Cəmiyyət üzvlərinin çox hissəsi hələ də yalnız yuxarıdan göstəriş gözləyir, müstəqil fəaliyyət göstərməkdən çəkinir. Bəzi

hallarda işə müstəqil fəaliyyət göstərmək istəyənləri müxtəlif yoxlamalar, nəzarətlər və s. vasitəsilə bu fəaliyyətdən çəkindirirlər. Rəsmi səviyyədə bu kimi neqativ hallara qarşı mübarizə tədbirləri müəyyən edildiyi halda onların təsiri xeyli zəifdir.

XXXIV FƏSİL. DÜNYA İQTİSADİYYATI VƏ BEYNƏLXALQ BAZAR

§ 1. *Beynəlxalq əmək bölgüsü və dünya təsərrüfatının formalaşması*

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü və dünya təsərrüfatının əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ictimai əmək bölgüsünün bir ölkə çərçivəsindən çıxaraq, beynəlxalq xarakter almasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü dedikdə, dünyanın müxtəlif ölkələrinin maddi nemətlər istehsalının bu və ya digər sahələri və pillələri üzrə ixtisaslaşması nəzərdə tutulur. Bu ixtisaslaşma bir çox üstünlüklərə malikdir. Bir tərəfdən, beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü hər bir ölkənin malik olduğu təbii və iqtisadi resurslarından daha səmərəli istifadə olunması üçün imkan yaradır. Bunun nəticəsində də ölkədə məhsuldar qüvvələr inkişaf edir, məşğulluq artır, əhalinin maddi vəziyyəti xeyli yaxşılaşır. Digər tərəfdən, ictimai əmək bölgüsü nəticəsində bir ölkədə yaradılmış maddi sərvətlərdən, digər ölkələrdə nisbətən az xərclə istifadə edilməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü, həmçinin, beynəlxalq aləmdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf etməsinə səbəb olur və istehsalın beynəlmilləşməsində mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü, əsasən, beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma formasında təzahür olunur. Beynəlxalq ixtisaslaşma, əsasən, hazır məhsul, qovşaq və hissə istehsalı üzrə həyata keçirilir. İxtisaslaşmış müəssisələrdə bir çox ölkəni əhatə edən daha geniş bazar üçün məhsul istehsal olunduğuna görə, avtomatlaşdırma proseslərindən geniş istifadə etmək mümkün olur. Avtomatlaşdırma isə məhsul istehsalının xeyli ucuz başa gəlməsinə səbəb olur. Buna görə də cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar ixtisaslaşma da daha geniş vüsət alır. İxtisas-

laşmanın genişlənməsi isə kooperasiyalaşmanın inkişafına səbəb olur.

İstehsalın kooperasiyalaşması dedikdə, müəyyən məhsul istehsalı üçün zəruri olan qovşaq və hissələri istehsal edən ixtisaslaşmış müəssisələr arasında olan daimi istehsal əlaqələri nəzərdə tutulur. Bu zaman hazır məhsul istehsal edən müəssisə, qovşaq və ya hissə istehsal edən ixtisaslaşmış müəssisələrlə istehsal əlaqələrinə girmiş olur.

Beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü rəqabət mübarizəsi şəraitində həyata keçirilir. Bu mübarizədə isə daha güclü kapital qalib gəlir və ictimai əmək bölgüsünün üstünlüklərindən daha çox faydalanır.

Beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü dünya təsərrüfatının formalaşmasının obyektiv əsasını təşkil edir. **Dünya təsərrüfatı** dedikdə, beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü və digər iqtisadi əlaqələrlə bir-birinə qarşılıqlı surətdə bağlanmış dünya ölkələrinin milli təsərrüfatlarının məcmusu nəzərdə tutulur. Dünya təsərrüfatının qərarlaşması müxtəlif mərhələləri əhatə edir.

Dünya təsərrüfatının qərarlaşmasının ilk mərhələsi sənaye inqilabından XX əsrin əvvələrinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu zaman dünya təsərrüfatı müstəmləkəçi və müstəmləkə ölkələrinin təsərrüfatlarını özündə birləşdirirdi. Müstəmləkəçi ölkələr siyasi və iqtisadi ağılığa malik idilər. Müstəmləkə ölkələri isə onlardan asılı olaraq, onlar üçün ucuz xammal və işçi qüvvəsi mənbəyi, satış bazarı, kapital tətbiqi sahələri, müharibələr üçün “canlı mərmii” rolunu oynayırdı. Xammal mənbələrini və satış bazarlarını ələ keçirmək uğrunda müstəmləkəçi ölkələr arasında daim mübarizə gedirdi. Bu mübarizə də dünya müharibələrinin iqtisadi əsasını təşkil edirdi. İstər Birinci, istərsə də İkinci Dünya müharibələri bölüşdürülmüş dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda gedən döyüşlər idi.

Dünya təsərrüfatının ikinci mərhələsi XX əsrin əvvəllərindən 90-cı illərə qədər davam etmişdir. Beləliklə, dünya təsərrüfatında kapitalist və müstəmləkə təsərrüfatları ilə yanaşı, sosialist təsərrüfat forması da yaranıb inkişaf etməyə başlayır. Yeni təsərrüfat forması əvvəlkilərdən fərqli olaraq, istehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətə əsaslanır və istehsal prosesi mərkəzdən planlaşdırma əsasında həyata keçirilirdi. Yeni təsərrüfat formasının meydana gəldiyi andan, onunla köhnə forma arasında şiddətli mübarizə başlamışdır. Bu mübarizəyə baxmayaraq, XX əsrin 50-ci illəri üçün həmin təsərrüfat tipi dünya təsərrüfat sisteminə çevrildi. 60-70-ci illərdə bu təsərrüfat sistemi dünyanın ictimai həyatında mühüm rol oynamağa başladı. 80-cı illərdə dünya sənaye məhsulunun 40%-ə yaxını bu sistemə daxil olan ölkələrdə istehsal edilirdi.

XX əsrin 30-cu illərində kapitalist təsərrüfat sistemi ən dəhşətli iqtisadi böhrana məruz qalmışdır. Bu illər ərzində kapitalist dünyasında istehsalın həcmi $\frac{2}{5}$, ticarətin həcmi isə

$\frac{3}{5}$ dəfədən çox azalmışdır. Bu böhran kapitalist aləmində inhisarçılığın xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Dünya təsərrüfatı inkişafının bu mərhələsində daha çox gözə çarpan dəyişikliklərdən biri də müstəmləkə sisteminin böhranı və dağılması idi. Belə ki, XX əsrin 60-cı illəri üçün keçmiş müstəmləkə sistemində daxil olan ölkələrin böyük əksəriyyəti siyasi müstəqillik əldə etmiş və müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu.

XX əsrin axırlarından başlayaraq dünya təsərrüfatı inkişafında yeni mərhələ başlanmışdır. Belə ki, iki təsərrüfat sistemi arasında gedən kəskin mübarizə dünya sosialist təsərrüfat sisteminin parçalanmasına səbəb olmuşdur. Bu sistemə daxil olan ölkələrin böyük əksəriyyəti bazar iqtisadiyyatı inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Yalnız Çin,

Şimali Koreya, Kuba və Belorusiyada ictimai mülkiyyətin hökmranlığı davam etməkdədir. Çin Xalq Respublikasında isə xüsusi mülkiyyətə, xüsusi sahibkarlığa xeyli meydan verilməyə başlanmışdır. Bu respublikanın əldə etdiyi iqtisadi nailiyyətlər müasir dünyanı heyrətə gətirir.

Müasir dünya təsərrüfatı qlobal, ümumdünya coğrafi-iqtisadi məkandır. Burada əmtəələr, kapitallar, xidmətlər, ETİ-nin nailiyyətləri və s. milli sərhədləri asanlıqla aşaraq nisbətən sərbəst hərəkət edirlər. Onların bu hərəkəti dünya iqtisadi məkanının material-əşya substansiyasını təşkil edir. Müasir dünya təsərrüfatı bir-biri ilə daimi və qarşılıqlı əlaqədə olan milli iqtisadiyyatların məcmusudur. Dünya təsərrüfatının fəaliyyəti nəticəsində hər bir ölkənin iqtisadi resurslarından daha səmərəli istifadə olunmaqla, dünya miqyasında iqtisadi artımın sabitləşməsi üçün imkan yaranır.

Müasir dünya təsərrüfatına da qeyri-bərabər inkişaf xarakterikdir. Bu qeyri-bərabərlik hər bir ölkədə ictimai əmək bölgüsünün və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən, dünya bazarına qoşulma dərəcəsindən və s. asılıdır. Bu qeyri-bərabərliyə müvafiq olaraq, dünya təsərrüfatı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edir. İnkişaf etmiş ölkələr dünya məcmu milli məhsulun, dünya ticarətinin və kapitallar hərəkətinin $\frac{3}{4}$ hissəsini həyata keçirir. Bu ölkələrdə elmi-texniki tərəqqi, yüksək texnologiyalar və s. sürətlə tətbiq edilir, dünya bazarında baş vermiş hər hansı bir dəyişikliyə tezliklə uyğunlaşırlar. Bu ölkələrin, həmçinin, güclü hərbi-sənaye komplekslərinə və yüksək döyüş qabiliyyətinə malik hərbi təşkilatları vardır. Bu qüdrətə arxalanaraq inkişaf etmiş ölkələr, xüsusilə ABŞ dünyanın hər hansı bir guşəsində özlərinin iqtisadi maraqlarını təmin edə bilirlər.

İnkişaf etmiş ölkələr arasında əməkdaşlıqla bərabər rəqabət mübarizəsi də mövcuddur. Bu mübarizə bəzi hallarda onlar arasında “iqtisadi müharibə”lərə səbəb olur. Müasir dünyanın qalan ölkələri isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə aid edilir. Bu ölkələrdə inkişaf adətən, birtərəflidir, onlar inkişaf etmiş ölkələr üçün xammal mənbəyi, satış bazarı rolunu oynayır. Bu ölkələr bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. Belə ki, bəziləri çox zəngin (ərəb ölkələri), digərləri çoxborçlu (Latın Amerikasının ölkələri), bəziləri də (Afrikanın bəzi ölkələri kimi) həddindən artıq yoxsul ölkələrdir. Həddindən artıq yoxsul ölkələrin dünya təsərrüfatı ilə əsas əlaqəsi, bu təsərrüfatdan humanitar yardım almaqdan ibarətdir.

Müasir dünya təsərrüfatının tərkib hissələrindən biri də postsovet ölkələridir. Bunlar keçmiş dünya sosialist təsərrüfat sisteminə daxil olan ölkələr və keçmiş SSRİ-nin dağılması nəticəsində siyasi müstəqillik əldə etmiş dövlətləridir. Bu ölkələr də özlərinin iqtisadi inkişafında bazar iqtisadiyyatına üstünlük verir. Bunların bəzilərində bazar iqtisadiyyatına keçid başa çatmış, digərlərində isə davam etməkdədir.

Dünya təsərrüfatının qərarlaşması ilə əlaqədar olaraq, istehsalın içtimailəşməsi prosesi də milli hədudları aşır və istehsalın beynəlmilləşməsi dünya təsərrüfatının maddi əsasını təşkil edir. Beynəlxalq içtimai əmək bölgüsünə müvafiq olaraq meydana gələn ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatını bir-birindən müəyyən mənada asılı edir. Hər bir ölkədə istehsal olunan əmtəələr təkcə həmin ölkənin deyil, digər ölkələrin də istehlak tələbatını ödəməyə xidmət edir.

Müasir dünyanın qalan ölkələri isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə aid edilir. Bu ölkələrdə inkişaf, adətən, birtərəflidir, onlar inkişaf etmiş ölkələr üçün xammal mənbəyi, satış bazarı rolunu oynayır. Bu ölkələr bir-

birindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. Belə ki, bəziləri çox zəngin (ərəb ölkələri), digərləri çox borclu (Latin Amerikasın ölkələri), bəziləri də (Afrikanın bəzi ölkələri kimi) həddindən artıq yoxsul ölkələrdir. Həddindən artıq yoxsul ölkələrin dünya təsərrüfatı ilə əsas əlaqəsi, bu təsərrüfatdan humanitar yardım almaqdan ibarətdir.

Müasir dünya təsərrüfatının tərkib hissələrindən biri də postsovet ölkələridir. Bunlar keçmiş dünya sosialist təsərrüfat sisteminə daxil olan ölkələr və keçmiş SSRİ-nin dağılması nəticəsində siyasi müstəqillik əldə etmiş dövlətləridir. Bu ölkələr də özlərinin iqtisadi inkişafında bazar iqtisadiyyatına üstünlük verir. Bunların bəzilərində bazar iqtisadiyyatına keçid başa çatmış, digərlərində isə davam etməkdədir.

Dünya təsərrüfatının qərarlaşması ilə əlaqədar olaraq, istehsalın ictimailəşməsi prosesi də milli hədudları aşır və istehsalın beynəlmilləşməsi dünya təsərrüfatının maddi əsasını təşkil edir. Beynəlxalq ictimai əmək bölgüsünə müvafiq olaraq meydana gələn ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatını bir-birindən müəyyən mənada asılı edir. Hər bir ölkədə istehsal olunan əmtəələr təkcə həmin ölkənin deyil, digər ölkələrin də istehlak tələbatını ödəməyə xidmət edir.

İstehsalın beynəlmilləşməsinin müasir mərhələsi elmi-texniki inqilabın genişlənməsi ilə əlaqədardır. Bunun nəticələri qlobal xarakter daşmasına baxmayaraq əsas bəhrəsini inkişaf etmiş ölkələr əldə edir. Müasir mərhələdə beynəlxalq, ixtisaslaşmanın yeni istiqamətləri meydana çıxır. İnkişaf etmiş ölkələr daha çox elm tutumlu, kapital tutumlu məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələr əməktutumlu, ekoloji cəhətdən zərərli olan dağ-mədən sənayesi, metallurgiya, kimya müəssisələri üzrə ixtisaslaşırlar.

İstehsalın beynəlmilləşməsi ümumdünya infrastrukturuz mümkün deyildir. Ümumdünya infrastrukturuz, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

beynəlxalq nəqliyyat sistemi;

beynəlxalq boru nəqliyyatı;

beynəlxalq informasiya şəbəkəsi;

beynəlxalq unifikasiya (iqtisadi və sosial inkişaf haqqında statistik məlumatların vahid formaya salınması). Bunların hər biri haqqında KİV-də xeyli məlumata rast gəlmək mümkündür.

§2. Dünya bazarı və onun əsas formaları

Dünya təsərrüfatının əmələ gəlib inkişaf etməsi dünya bazarının da qərarlaşmasına səbəb olur. Maddi nemətlər və xidmətlər istehsalının milli çərçivəni aşır keçməsi, milli bazarın da dünya bazarına qovuşmasına gətirib çıxarır. Dünya bazarı dedikdə, bir-birilə beynəlxalq ticarət, kapital ixracı, müxtəlif xidmətlər və s. vasitəsilə əlaqə saxlayan milli bazarların məcmusu nəzərdə tutulur. Bu bazarın meydana gəlməsi beynəlxalq ictimai əmək bölgüsünün qərarlaşması və dərinləşməsi ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq bazarın əsas fəaliyyət formaları aşağıdakılardır:

beynəlxalq əmtəə və xidmətlər bazarı;

beynəlxalq kapital bazarı;

beynəlxalq iş qüvvəsi bazarı;

beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarı və s.

Dünya bazarında da kəskin rəqabət mübarizəsi gedir. Bu mübarizədə qiymətlərin kortəbii qalxıb-enməsi, qeyri-ekvivalent mübadilə, güclülərin zəifləri qarət etməsi və s. hallarına təsadüf etmək mümkündür. Bu bazarda əmtəə və xidmətlərin qiymətləri milli bazarlardakından fərqli olaraq beynəlmillə istehsal xərcləri əsasında qərarlaşır. Bu xərclər isə beynəlxalq miqyasda məhsulun çox hissəsini

istehsalçıların sərf etdikləri xərclər əsasında müəyyənləşir. Beynəlmiləl ictimai zəruri xərclər elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində daim dəyişilir.

Dünya bazarında əmtəə və xidmətlərin qiymətinin dəyişməsinə bütün bazarlarda olduğu kimi, tələb və təklifin nisbəti mühüm rol oynayır. Tələb və təklifin nisbətinin dəyişməsinə iqtisadi amillərlə yanaşı, siyasi amillər də fəal təsir göstərir. Dünya bazarında qiymətlərin səviyyəsinə inhisarlaşma dərəcəsi də mühüm təsir göstərir. Bunun nəticəsində də transmilli inhisarlar əmtəə və xidmətləri yüksək inhisar qiyməti ilə satırlar, digər satıcıların, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsal etdikləri əmtəə və xidmətləri isə aşağı inhisar qiyməti ilə satın alırlar. Bunun nəticəsində də transmilli inhisarlar yüksək inhisar mənfəəti əldə edirlər.

Dünya bazar qiymətlərinin səviyyəsinə dövlətlərin qiymətləri tənzimləmə tədbirləri də təsir göstərir. Bunlara misal olaraq azad ticarətin aparılmasına göstərilən məhdudiyətlər, gömrük rüsumları, vergilər və sairəni göstərmək olar.

Dünya bazarında mövcud olan qiymətlər sisteminə, əsasən, aşağıdakılar aid edilir:

adi kommersiya əməliyyatları və ödəmələri üçün olan qiymətlər;

tam çevrilən və qismən çevrilən valyuta ilə qiymətlər;

klirinq razılıqları üzrə qiymətlər;

kömək proqramı üzrə qiymətlər və s.

Dünya bazarında konkret əmtəələrin qiymətləri onun əsas istehsalçıların və iri birjaların ixracat məhsullarına qoyduqları qiymətlərə əsasən müəyyən edilir. Məsələn, dünya bazarında alüminiumun qiyməti Kanada dövlətinin qoyduğu qiymətə əsasən, kaucuk isə Sinqapur birjasının qiymətinə əsasən satılır.

Dünya bazarında dempinq qiymətlərinə də təsadüf olunur. Bu zaman istehsalçılar dünya bazarında məhsul və xidməti, daxili bazardan aşağı qiymətə satırlar. Bu proses satıcılara öz əmtəəsini daha tez reallaşdırmaq və xarici valyuta əldə etmək imkanı verir. Dempinq qiymətləri ilə əlaqədar ölkələr arasında bəzən “ticarət müharibələri” də baş verir.

Dünya bazarında müxtəlif ölkələrin dövlət təşkilatları, iri müəssisələri (firmaları) bazar subyektləri rolunda fəaliyyət göstərirlər. Bu bazarda fəaliyyət göstərən əsas subyektlər beynəlxalq şirkətlər, transmilli şirkətlər və transmilli banklardır. Bunlar dünya ticarətinin, kapital ixracının, elmi-texniki yeniliklər mübadiləsinin çox hissəsini öz əllərində cəmləşdirir. Transmilli şirkətlərdə kapital və aktivlər adətən müəyyən bir ölkənin mülkiyyətçilərinə məxsus olur. Dünyada 40 mindən artıq transmilli şirkət vardır ki, bunların da çoxu ABŞ-a məxsusdur. Beynəlxalq şirkətlərin kapital və aktivləri isə müxtəlif ölkələrin mülkiyyətçilərinə məxsus olur. Bu şirkətlər beynəlxalq kartel, sindikat, trest və konsern formasında fəaliyyət göstərir.

Dünya təsərrüfatının meydana gəlməsi, dünya bazarının qərarlaşmasını tələb etdiyi kimi, dünya bazarı da özünə müvafiq olan bazar infrastrukturunun olmasını tələb edir. Dünya ticarəti adətən inkişaf etmiş ölkələrin şəhərlərində olan əmtəə, fond və valyuta birjalarında həyata keçirilir. Bu birjalar dünya iqtisadiyyatının barometri rolunu oynayır. Belə ki, iqtisadiyyatda baş verən hər bir dəyişiklik bu birjalarda dərhal hiss olunur. Bu birjalarda qiymətlərin dəyişilməsinə nəinki iqtisadi proseslər, həmçinin siyasi dəyişikliklər, terrorçuluq və s. hadisələr də öz təsirini göstərir.

Dünya bazarının qərarlaşması beynəlxalq lizinqin də meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq lizinq xid-

məti əsasən son 25-30 ildə meydana çıxmışdır. Beynəlxalq lizinq dedikdə, lizinq firması tərəfindən müəyyən bir ölkənin firmasından (müəssisəsindən) aldığı əmlakın digər ölkənin firmasına müəyyən müddətə icarəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, beynəlxalq lizinq xidmətindən geniş istifadə olunması respublikamızın iqtisadiyyatına da mühüm fayda verə bilər.

§3. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas formaları

Dünya təsərrüfatına daxil olan ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr əsasən beynəlxalq ticarət, kapital ixracı, iqtisadi inteqrasiya, iş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası formalarında həyata keçirilir. Beynəlxalq ticarətin nisbətən ətraflı izahı növbəti mövzuda veriləcəkdir.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin mühüm formalarından biri **kapital ixracıdır**. Kapital ixracı dedikdə, kapitalın digər ölkədə tətbiq olunması, fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Kapital ixracının əsas səbəbi onun tətbiq olunduğu ölkədə daha yüksək mənfəət əldə etməsidir. Bildiyimiz kimi, mənfəət kapitalın hərəkətverici qüvvəsidir, onun məqsədidir. Mənfəət yüksək olan sahələrə və ölkələrə kapital çox həvəs göstərir.

Kapital ixracı məhsuldar (sahibkar) və borc kapitalı formasında həyata keçirilir. Məhsuldar kapital ixracı dedikdə, onun istehsal vasitələri, əsasən dəzgahlar, qurğular, avadanlıqlar şəklində ixracı nəzərdə tutulur. Kapital sahibi bunları ixrac etməklə, kapital idxal olunan ölkədə müəyyən məhsul istehsalını təşkil edir və bunun müqabilində də mənfəət əldə edir. Məhsuldar (sahibkar) kapital ixracı müstəqim və portfel kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir. Kapital idxal olunan müəssisələr üzərində nəzarəti təmin edən qoyuluşlar müstəqim qoyuluşlar adlanır. Portfel qoyuluşları dedikdə isə kapital

idxal olunan ölkələrdə səhm və digər qiymətli kağızların alınmasına sərf olunan kapital nəzərdə tutulur.

Kapital ixracının digər forması borc kapitalıdır. Bu zaman kapital ixrac edən mülkiyyətçi sahibkar rolunda çıxış etmir. Borc verən öz kapitalını digər ölkənin sahibkarına və ya hökumətinə müəyyən müddətə, müəyyən əvəz müqabilində borc verir.

Kapital ixracı mülkiyyətinə görə xüsusi, dövlət və beynəlxalq təşkilatların kapitallarına ayrılır.

Kapital ixracı kapital ixrac edən və onu idxal edən ölkənin iqtisadiyyatına, əsasən, ikili təsir göstərir. Kapital ixracı bir tərəfdən onu ixrac edən ölkəyə yeni xammal mənbələri, satış bazarları, mənfəət əldə etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, kapital ixracı kapital ixrac edən ölkədə iqtisadi artım sürətinin zəifləməsinə səbəb olur, çünki kapital öz ölkəsində tətbiq olunmaq əvəzinə, digər ölkələrə açıq və gizli yolla getmiş olur.

Kapital ixracı kapital idxal edən ölkənin də iqtisadiyyatına ikili təsir göstərir. Belə ki, bir tərəfdən kapital idxalı iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində inkişafın sürətlənməsinə, ölkədə məşğulluğun artmasına, əhəlinin müəyyən təbəqəsinin, həmçinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, kapital idxalı iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafına səbəb olur. Belə ki, idxal olunan kapital iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə deyil, onun üçün daha əlverişli olan, daha tez mənfəət əldə etməsinə imkan verən sahələrə, müəssisələrə tətbiq olunur. Məsələn, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar respublikamıza idxal olunan kapitalın böyük əksəriyyəti onun üçün əlverişli olan neftçixarma sahəsinə tətbiq edilmişdir. Ümumiyyətlə kapital idxalında olan bu meyli bir sıra ölkələrin kapital ixrac edən ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur.

Kapital ixracı müasir dövrdə müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəllər kapital adətən inkişaf etmiş ölkələrdən zəif inkişaf etmiş ölkələrə ixrac olunurdu. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq kapital ixracının çox hissəsi inkişaf etmiş ölkələr arasında həyata keçirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, kapital ixracının $\frac{4}{5}$ hissəsi ABŞ, Avropa

İttifaqı və Yaponiyanın payına düşür və onun da çox hissəsi öz aralarında həyata keçirilir.

Kapital ixracındakı digər xarakterik cəhət inkişaf etməkdə olan, zəngin ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə kapital axınıdır. Belə ki, neft dollarlarına malik olan ölkələr öz sərvətlərini, valyuta ehtiyatlarını inkişaf etmiş ölkələrin banklarında saxlayırlar.

Müasir dövrdə kapital ixracındakı fərqləndirici cəhətlərdən biri də dövlət tərəfindən kapital ixracının üstün yer tutmasıdır. Bununla da ayrı-ayrı sahibkarlar, inhisarlar kapital ixracı üzrə meydana çıxacaq riskləri, gözlənilməz hadisələri dövlətin üzərinə keçirməyə çalışırlar. Kapital ixracında dövlətin rolunun güclənməsi kapital ixracının siyasi əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Kapital ixracı daha çox siyasi məqsədlərə xidmət edir.

Müasir dövrdə kapital ixracındakı xarakterik cəhətlərdən biri də beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən kapital ixracının həyata keçirilməsidir. Dünya Bankı, Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf Bankı, Avropa Bərpa və Asiya İnkişaf Bankı və sairə kimi kredit təşkilatları kommertiya məqsədilə müxtəlif ölkələrə kapital ixrac edir. Bu kimi təşkilatların kapital ixracında rolunun artması, iqtisadiyyatın qloballaşmasına gətirib çıxarır.

Dünya təsərrüfat sisteminə daxil olan ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin mühüm formalarından biri də **iqtisadi inteqrasiya**dır. İqtisadi inteqrasiya istehsalın beynəlmilləşməsinin daha yüksək formasıdır. Bu zaman nəinki

müxtəlif inhisar birliklərinin, müəssisələrin iqtisadi əlaqələri uyğunlaşdırılır, eyni zamanda bu ölkələrin iqtisadi siyasətləri və siyasi məsələləri də bir-birilə uzlaşdırılır. İqtisadi inteqrasiyanın əsasını istehsalın ixtisaslaşması və beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü təşkil edir. Müxtəlif ölkələrin kapitalları iqtisadi layihələrin yerinə yetirilməsində birgə iştirak edirlər. Məsələn, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) Xəzər dənizinin Azərbaycan bölgəsində olan enerji daşıyıcılarının hasili və dünya bazarına çatdırılmasını həyata keçirir. Bu şirkətin kapitalı müxtəlif şirkətlərin kapitalları nəticəsində yaranmışdır. Bu şirkətlər də öz pay kapitallarına müvafiq olan məhsul (xam neft) mənfəət əldə edirlər.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesində iki meyli - beynəlxalq yaxınlaşma və regional yaxınlaşmanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Beynəlxalq miqyasda yaxınlaşma dünya ticarətində tətbiq edilən tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdırmaların aradan qaldırılması yolu ilə həyata keçirilir. Regional yaxınlaşma zamanı isə regional iqtisadi birliklərə daxil olan ölkələr özlərinin iqtisadi əlaqələrini uyğunlaşdırmaqla bərabər, digər sosial (siyasi, hərbi və s.) məsələləri də bir-birilə uzlaşdırırlar. Regional iqtisadi birliklərə daxil olan ölkələr eyni təsərrüfat tipli olmaqla, iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə az-cox dərəcədə bir-birinə yaxın olmalıdırlar. Yalnız iqtisadi mənafeləri və məqsədləri eyni olan ölkələr iqtisadi birliklərdə birləşə bilirlər.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın formalarından azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi və valyuta ittifaqını göstərmək olar. Azad ticarət zonası iqtisadi inteqrasiyanın ən sadə formasıdır. Bu zonada gömrük rüsumları və əmtəələr üçün kəmiyyət məhdudyyətləri ləğv edilir. Bu zonada fəaliyyət göstərən hər bir ölkə üçüncü ölkəyə münasibətdə müstəqil ticarət siyasəti yeridir.

Gömrük ittifaqında isə oraya daxil olan ölkələr vahid gömrülxana ərazisi yaradır və bu ərazidə əmtəələrin hərəkətinə tarif məhdudiyətləri olmur. Bu ittifaqa daxil olan ölkələr vahid xarici gömrük tarifini müəyyən edirlər. Gömrük ittifaqı ticarətin xeyli güclənməsinə və malların axınının cürətlənməsinə səbəb olur, Çünki ittifaqa daxil olan ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan gömrük rüsumları ləğv edilir.

İqtisadi inteqrasiyanın digər forması ümumi bazardır. Burada təkcə əmtəələrin hərəkətinə olan maneələr deyil, həmçinin istehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi və s.) hərəkətinə olan maneələr də aradan qaldırılır. Bunlar rəqabət mühitinin eyniləşməsinə səbəb olur. Ümumi bazarda gömrük rüsumları olmadığı üçün əmtəələr, liberal valyuta siyasəti yeridildiyi üçün kapitallar, dövlət sərhədləri rəmzi xarakter daşdığı üçün insanlar sərbəst hərəkət edə bilirlər. Məsələn, İsveçrə saatlarının 40%-i Almaniya və Fransadan gəlmiş işçilər tərəfindən hazırlanır. Bütün bunların nəticəsində isə rəqabət güclənir, kapitallar daha çox mənfəətli sahələrə tətbiq olunur, insanlar özlərini daha dolğun reallaşıdır bilirlər.

İnteqrasiyanın bu formalarında aşağıdan yuxarıya doğru inkişaf nəticəsində bu ölkələrin milli iqtisadiyyatları müəyyən bir iri təsərrüfata çevrilir. Bu təsərrüfatı tənzimləmək üçün milli səviyyələrdən yuxarı səviyyəli orqanlar yaradılır. Bu orqanların qəbul etdikləri qərarlar hamı üçün eynidir, yəni vahid iqtisadi siyasət yeridilir. Beləliklə, tam regional inteqrasiya həyata keçirilir.

Tam regional inteqrasiyasının bariz nümunəsi Avropa İttifaqı hesab olunur. Bu ittifaq bütün bu mərhələləri keçmiş və 1979-cu ildə Avropa valyuta sistemini yaratmışdır. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq vahid pul vahidi–avrodan istifadə etməyə başladılar. Avropa İtti-

faqına daxil olan ölkələrin çoxəsrlik milli valyutalarından əl çəkmələri də böyük iqtisadi sərəmə deməkdir.

Dünyanın müxtəlif regionlarında müxtəlif iqtisadi ittifaqlar yaradılmışdır. Bunlara NAFTA (ABŞ, Kanada, Meksika), MDB, GUAM və onlarla başqalarını göstərmək olar.

Dünya təsərrüfatına daxil olan ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin formalarından biri də **iş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasıdır**. Bu prosesdə istehsalın şəxsi amili olan insan iş tapmaq məqsədilə başqa ölkələrə gedir. İş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, emiqrasiya və immiqrasiya proseslərindən ibarətdir. Emiqrasiya dedikdə, ölkədən xaricə daimi yaşamağa getmək, immiqrasiya dedikdə isə ölkəyə daimi yaşamağa gəlmək prosesi nəzərdə tutulur.

İş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasının əsas səbəbləri ölkələrin iqtisadi-inkişaf səviyyələrinin və əhali artımının müxtəlifliyi, sahibkarların ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməyə meyl göstərməsidir. İş qüvvəsinin miqrasiyası da əmtələrin ixracı kimi nisbətən qədimdir. Belə ki, hələ XVIII əsrdən başlayaraq Şimali Amerikanın sürətli inkişafı Avropadan köçüb gəlmişlər tərəfindən həyata keçirilmişdir. XIX-XX əsrlərdə işsizlər ordusunun meydana gəlməsi onların iş axtarmaq üçün müxtəlif ölkələrə səpələnəsinə səbəb olmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu proses xüsusilə güclənmişdir. Hazırda özünə xaricdən işçi qüvvəsi cəlb edən əsas regionlar aşağıdakılardır:

1. Yaxın Şərqnə neft istehsal edən ölkələri Yaxın və uzaq Şərq ölkələrindən külli miqdarda ucuz işçi qüvvəsi cəlb edir. Bu ölkələrdə çalışan fəhlələrin böyük əksəriyyəti Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Filippin və sairələrdən gələnələrdir.

2. Qərbi Avropa ölkələrinə Şimali Afrika, Yaxın Şərq ölkələrindən külli miqdarda ucuz işçi qüvvəsi gəlir. Son

dövlərdə Şərqi Avropa və MDB ölkələrindən gələnlər də onlara qoşulmuşlar.

3. Digər ölkələrdən işçi qüvvəsi cəlb edən əsas regionlardan biri də Şimali Amerikadır. ABŞ və Kanada adətən mühacirlər ölkələri adlandırılır. Son dövrlərdə bu ölkələrə «beyinlərin axını» xüsusilə güclənmişdir.

4. Argentina dövləti Latın Amerikasını və digər ölkələrdən gəlmiş külli miqdarda mühacirləri qəbul edir.

5. Son dövrlərdə Rusiya MDB ölkələrindən gələn mühacirlər ölkəsinə çevrilmişdir.

İş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, əsasən, leqal və qeyri-leqal yollarla həyata keçirilir. Müxtəlif hüquqi sazişlər vasitəsilə həyata keçirilən daimi və ya müvəqqəti yerdəyişmə leqal yol hesab olunur. Qeyri-leqal yol dedikdə isə icazəsiz həyata keçirilən hərəkətdir. Dünyanın bütün ölkələrində bu cür işçilərə rast gəlmək mümkündür. Sahibkarlar üçün onlar çox əlverişlidir. Çünki, çox cüzi haqq verməklə onları istədikləri qədər işlədir və lazım gəldikdə də işdən qovurlar.

İş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası könüllü və məcburi olur. Məcburi miqrasiya siyasi və iqtisadi sığınacaq istəyənləri və qaçqınları əhatə edir. Son dövrlərdə «müstəqilləşmə» xəstəliyinin geniş yayılması onların sayının xeyli çoxalmasına səbəb olmuşdur.

İş qüvvəsinin miqrasiyası müəyyən sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olur. Əvvələn, inkişaf etmiş ölkələr ucuz işçi qüvvəsi və «savadlı beyinlər» qəbul etməklə, özlərinin problemini həll edirlər. «Beyinlərin axını» bu ölkələr üçün çox faydalıdır. Bu proses nəticəsində heç bir xərc çəkməyərək yüksək ixtisaslı mütəxəssis əldə etmiş olurlar. Digər tərəfdən, ixtisaslı işçi qüvvəsinin bu ölkələrə gəlməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatını çətin vəziyyətə salır. Bu ölkələr ixtisaslı mütəxəssis hazırlamaq üçün külli miqdarda vəsait sərf etməsinə baxmayaraq, onların

bəhrəsini inkişaf etmiş ölkələr görürlər. İş qüvvəsinin hərəkəti inkişaf etməkdə olan ölkələrin də iqtisadiyyatına müəyyən müsbət təsir göstərir. Bir tərəfdən xaricə getmiş iş qüvvəsi ölkəyə müəyyən qədər valyuta gətirir, digər tərəfdən xarici ölkələr də müəyyən qədər təcrübə əldə edərək bunu öz ölkələrində tətbiq etmək imkanı qazanır.

§ 4. Qloballaşma: tərəfdarları və əleyhdarları

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında əmələ gəlmiş keyfiyyət dyişikliklərindən biri də qloballaşma prosesidir. Bu proses dünyanın iqtisadi (və ondan asılı olan digər sahələrin) həyatında transmilli şirkətlərin və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (BVF, Dünya Bankı, Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı və s.) hökmran mövqə tutması ilə əlaqədardır. Bu şirkət və təşkilatlarda isə aparıcı qüvvə, «Birinci skripka» inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələr iqtisadiyyatın qloballaşması pərdəsi altında özlərinin həyat tərzlərini, yaşayış prinsiplərini digər ölkələrin xalqlarına aşılamağa çalışırlar.

Qloballaşma yeni proses olduğu üçün onun mahiyyəti haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi nəzəriyyəçilərə görə qloballaşma hər şeydən əvvəl iqtisadiyyat və siyasətin beynəlmilləşməsinin ən yüksək mərhələsidir. Digərlərinə görə, qloballaşma geniş mənada milli iqtisadiyyatların, siyasətlərin, mədəniyyətlərin, informasiya və biliklərin koordinasiya edilməsinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının intensivləşdirilməsidir. Bizim fikrimizcə, qloballaşma dünya təsərrüfatının (milli iqtisadiyyatların), transmilli şirkətlərin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının mənafeələrinə uyğun fəaliyyətidir.

Bildiyimiz kimi, hər bir ölkə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadi fəaliyyət üçün müəyyən miqdarda istehsal amillərinə möhtacdır. Bunların arasında isə kapital amili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etməkdə olan

ölkələr isə kifayət qədər kapital yığımına malik deyillər. Buna görə də onlar kapital borc götürmək üçün beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına müraciət edirlər. Bu təşkilatlar isə borc vermək üçün həmin ölkələr qarşısında çoxlu şərtlər qoyurlar. Bunlardan ən əsasları özəlləşdirmə, liberallaşdırma, büdcənin sosial xərclərinin azaldılması vasitəsilə büdcə kəsirinin aşağı salınması (7 %-ə qədər) və sairədir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ekspertləri bu trafaret şərtlərini yerinə yetirən ölkələrə kredit verir, digərlərinə isə kredit verilmir. Bu şərtləri yerinə yetirməyənlər dünya ticarətində mövcud olan bir çox güzəştlərdən də məhrum edilir, hətta onlara qarşı bir çox iqtisadi sanksiyalar tətbiq edir. Bütün bunların nəticəsində isə milli iqtisadiyyat beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının göstərişləri əsasında fəaliyyət göstərməyə məcbur olur.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinə nəzəriyyəçilərin və idarəedənlərin münasibəti eyni deyildir. Bəziləri üçün qloballaşma prosesi yoxsul ölkələr üçün tərəqqi yoludur. Onlar göstərirlər ki, bu proses Çili, Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur və başqa ölkələrin iqtisadiyyatını xeyli inkişaf etdirmişdir. Digərlərinə görə isə qloballaşma geridə qalmış ölkələrin daha da yoxsullaşmasına, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Belə ki, BVF və Dünya Bankının tövsiyələrinə əməl edən Afrika ölkələri hələ də acınacaqlı vəziyyətdədirlər. «Vaşinqton konsensusunun» prinsiplərinə riayət edən Latin Amerikasına və MDB ölkələrinin iqtisadiyyatı hələ də ağır vəziyyətdədir. Bu ölkələr, xüsusilə Latin Amerikasına ölkələrinin xarici borcları getdikcə çoxalır. Buna görə də qloballaşmanın tərəfdarları və əleyhdarları arasında mübarizə kəskinləşir. Antiqlobalçılığın mübarizəsi artır, siyasi formaya, etiraz nümayişləri formasına çevrilir. Dünyanın otuzdan artıq ölkəsində antiqlobal təşkilatları vardır.

Antiqllobal hərəkətinin nəzəri banisi amerika iqtisadçısı Ceyms Tobin hesab olunur. Onun fikrincə, dünya bazasında baş verən maliyyə möhtəkirliklərinin 0,1 faizi zəif inkişaf etmiş ölkələrə yönəldilərsə, onların iqtisadiyyatını xeyli dirçəltmək olar. Belə ki, hazırda dünya ticarət dövriyyəsi on trilyon dollardan artıq olduğu halda, maliyyə möhtəkirliklərin həcmi 500 trilyon dollardır, yəni möhtəkirlilər nəticəsində ümumi həcm 50 dəfə artırılır. Bu möhtəkirlilər isə iri kapital sahiblərinin mülkiyyətini daha da çoxaldır.

§1. Xarici ticarətin mahiyyəti və zəruriliyi

Dünya təsərrüfat sisteminə daxil olan ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin əsas formalarından biri xarici ticarətdir. Xarici ticarət dedikdə, müxtəlif ölkələr arasında əmtəələrin hərəkəti nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Hələ qədim zamanlarda dəvə karvanları və sairə vasitəsilə müxtəlif ölkələr arasında ticarət əlaqələri həyata keçirilirdi. Bu ticarət əlaqələri müxtəlif ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafına səbəb olmuş və nəticədə bəşəriyyət bu günkü inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Müasir dövrdə xarici ticarət dünya təsərrüfatı ölkələri arasında qərarlaşan beynəlxalq ictimai əmək bölgüsünün nəticəsi olaraq hər bir ölkənin iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Xarici ticarət milli iqtisadiyyatlar qarşısında duran sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır.

Müxtəlif ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin mövcud olmasını zəruri edən əsas səbəblər aşağıdakılardır. Əvvəln, ölkələrin təbii şəraiti, yeraltı və yerüstü sərvətləri çox müxtəlifdir. Bunlardan asılı olaraq, insanlara lazım olan bütün məhsulları hər bir ölkədə istehsal etmək mümkün deyildir. Bəzi məhsulları isə ölkədə istehsal etmək xaricdən gətirməyə nisbətən daha çox xərc tələb edir. Odur ki, belə məhsulları xaricdən gətirmək daha əlverişlidir. Digər tərəfdən isə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri də xeyli fərqlidir. Belə ki, bəziləri sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, digərləri isə az-çox dərəcədə geri qalmış ölkələrdir. Geri qalmış ölkələrdə isə bir çox sənaye məhsulları, o cümlədən, ölkənin təhlükəsizliyini təmin edən döyüş sursatı istehsal edilmir. Bu ölkələr iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, əhalinin tələbatını ödəmək üçün lazım olan bir çox məhsulları digər

ölkələrdən gətirmək məcburiyyətində qalırlar. Üçüncü zərurət isə ölkədə istehsal olunmuş bu və ya digər məhsulun daxili tələbatı ödəmək imkanında olmamasıdır. Daxili tələbatı ödəmək üçün həmin məhsullar kənardan gətirilir.

Bütün bu səbəblərə görə də dünyanın hər bir ölkəsi bu və ya digər dərəcədə digər ölkələrlə ticarət etmək məcburiyyətindədir. Ərazisi kiçik, təbii sərvətləri məhdud ölkələr xarici ticarətdən daha çox asılı olurlar. Onların fəaliyyəti daha çox xarici ticarətlə bağlı olur.

Hər bir ölkənin xarici ticarət səviyyəsinə bu səbəblərlə yanaşı bəzi digər amillər də təsir göstərir. Bunlara ölkələrin xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər, bazar konyukturası, istehsal və istehlakın quruluşunda baş verən dəyişikliklər və s. göstərmək olar. Xarici ticarət siyasəti, əsasən, azad ticarət və himayəçilik formalarında həyata keçirilir. Azad ticarət siyasəti dedikdə, məhsul və xidmətlərin ölkədən azad getməsi və ölkəyə azad, maneəsiz gəlməsi nəzərdə tutulur. Ticarətin bu cür hərəkəti, əsasən, azad ticarət zonalarında, müəyyən ittifaqlar, təşkilatlar arasında həyata keçirilir. Himayədarlıq siyasəti isə daxili bazarı xarici rəqabətdən qorunmaq məqsədilə tətbiq edilir. Bu zaman, dövlət müəyyən tədbirlərlə ölkəyə xarici malların (və ya bir qrup malların) gəlməsinə maneçilik törədir. Xarici ticarət sahəsində yürüdülmən bu siyasətlər bu və ya digər dərəcədə xarici ticarətin həcminə təsir göstərir. İdarəedənlər dövrün tələbinə müvafiq olaraq bu siyasətlərdən bu və ya digərinə üstünlük verməklə, xarici ticarətdən iqtisadi inkişaf üçün səmərəli istifadə edə bilirlər.

Ölkənin xarici ticarəti idxal və ixrac əməliyyatlarından ibarətdir. Məhsul və xidmətlərin ölkəyə gətirilməsi idxal, ölkədən aparılması isə ixrac adlanır. Hər bir ölkənin müəyyən müddətdə (bir rüb, yarım il, bir il) ixrac və idxal etdiyi əmtəələrin məbləği arasındakı nisbət, ölkənin ticarət balansını təşkil edir. İxracın məbləği çox olduqda, ticarət

balansı müsbət saldoludur, idxalın məbləği çox olduqda isə mənfi saldoludur hesab olunur. Xarici ticarət saldosunun uzun müddət mənfi olması ölkə iqtisadiyyatına pis təsir göstərir. Mənfi saldonun, olması xarici valyuta gəlirlərinin azalmasına, ödənişlərin isə artmasına səbəb olur. Nəticədə, ölkənin valyuta ehtiyatı azalır. Bu isə milli valyutanın xarici valyutaya nisbətən məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Xarici ticarət saldosunun müsbət olması isə əksinə, xarici valyuta ehtiyatının artmasına səbəb olur. Buna görə də hər bir dövlət xarici ticarətin səmərəliliyini yüksəltmək tədbirlərini həyata keçirməyə çalışır. Xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas yolları aşağıdakılardır. Birincisi, ixracatda istehsal vasitələri və hazır məhsulun xüsusi çəkisi yüksək olmalıdır. Çünki dünya bazarında onların qiyməti daha yüksək olur. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələr xarici ticarətdən yüksək mənfəət əldə edir. İkincisi, idxalda istehlak şeylərinə, xammal, yanacaq, yarımfabrikatlara üstünlük verilməlidir. Bunların əsas ixracatçıları inkişaf etməkdə olan ölkələr, idxalçıları isə inkişaf etmiş ölkələrdir. Üçüncüsü, idxalda yeni texnoloji avadanlıqların olması da iqtisadi inkişafa müsbət təsir edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçməyə cəhd göstərən Azərbaycan Respublikası da xarici ticarətdən faydalana bilər. Çox təəsüflər olsun ki, ixracatımızın 70%-i xam neft, 15%-i neft məhsulları, qalan hissəsi isə digər məhsullardır. İdxalata da istehlak şeylərinin xüsusi çəkisi xeyli yüksəkdir. Respublikanın xarici ticarət saldosu uzun müddət mənfi olmuşdur. Yalnız son dövrlərdə (2000-2001-ci illərdən) müsbət saldo fəaliyyətindədir.

Dünya təsərrüfat sistemində daxil olan müxtəlif ölkələrin xarici ticarət məcmusu beynəlxalq ticarəti təşkil edir. Dünya bazarına çıxarılan məhsul və xidmətlər BMT-

nin sənaye standartı təsnifatına görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, meşəçilik, balıqçılıq;

mineral xammal və daş-kömür hasilatı;

emal sənayesi;

energetika, qaz və su təchizatı;

tikinti;

ticarət, ictimai iaşə, mehmanxana;

nəqləmə, anbarlama, rabitə;

maliyyə xidmətləri, sığorta, tərpənməz əmlak, biznes xidməti;

ictimai və şəxsi xidmət növləri, kommunal və rabitə xidmətləri.

Bu mal qruplarından ilk üçünün məhsullarını asanlıqla ixrac etmək olar. Qalanlarının isə ixracı çətin olduğu üçün, onlar ancaq istehsal olunduğu ölkələrdə istehlak oluna bilər. ETT inkişafı bu məhsulların bəzilərinə də ixrac etmək imkanı verir.

Əmtələrin dünya bazarına çıxarılmasına imkan verən əsas amillər nəqliyyat xərcləri və ticarət məhdudyyətləridir. Məhsul vahidinin nəqliyyat xərcləri nə qədər az olarsa, onu dünya bazarına çıxarmaq asan olur və əksinə. Müxtəlif ticarət məhdudyyətləri də əmtələrin qiymətini yüksəltməklə, onların rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Beynəlxalq ticarətdən faydalanmaq üçün ölkə rəqabət qabiliyyətli əmtələrə, idxalı ödəmək vasitəsinə, xarici ticarət infrastrukturuna malik olmalıdır.

Müasir dövrdə dünya ticarətinin 90 %-i Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən tənzimlənir. Bu təşkilata hələlik 137 ölkə daxildir. Bu, dünya bazarı rəqabətinə davamlı əmtələr istehsal edənlərin təşkilatıdır. Bu təşkilata üzv olmaq üçün, hər bir ölkə çox ölçüb-biçməlidir. Əks təqdirdə, azad ticarət siyasəti ölkə sərvətlərinin xaricilərin əlində toplanmasına, güclü kapitalların tam asılılığına səbəb ola

bilər. Bu təşkilatlarda ağılıq edən dünyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələri digərlərindən ticarət əməliyyatlarının şəffaf, açıq ticarət siyasəti yeritmələrini tələb etdiyi halda, özləri lazım gəldikdə himayədarlıq üsullarından istifadə edir, ticarət əməliyyatlarında bəzi xoşagəlməz, zəif ölkələr üçün zərərli tədbirlərdən istifadə edirlər.

Beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsində Trans Milli Şirkətlər (TMS) mühüm rol oynayır. Onlar dünya bazarlarında ayrı-ayrı məhsulların alqı-satqısını öz əllərində cəmləşdirdikləri kimi ayrı-ayrı ölkələrin ideal-ixrac əməliyyatlarını da ələ keçirmişlər. XXI əsrin əvvəlləri üçün dünya taxıl, kofe, qarğıdalı, meşə materialları, tütün, dəmir filizi bazaların 90%-i, mis və boksit bazarının 85%-i, banan, təbii kauçuk və xam neft bazarının 75%-i TMS-in nəzarəti altında olmuşdur. ABŞ-ın ixrac əməliyyatlarının yarısı Amerikalı və xarici TMS tərəfindən həyata keçirilir. Onların payı Böyük Britaniyada 80%, Sinqapurda isə 90%-ə çatır.

§2. Xarici ticarətə dair nəzəri baxışlar

Hələ quldarlıq dövründə meydana gəlmiş xarici ticarət, kapitalizmin inkişafı ilə xüsusi vüsət almışdır. Əmtəə-pul münasibətlərinin ümumi xarakter aldığı bu cəmiyyəti xarici ticarətsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Xarici ticarətin genişlənməsi ilə əlaqədar XVI əsrdən başlayaraq, onun haqqında müxtəlif baxışlar meydana gəlmişdir.

Xarici ticarət haqqında ilk nəzəri fikirlər **merkan-tilistrlər** tərəfindən söylənilmişdir. Onlar ilkin kapital yığımının nümayəndələri olan tacirlərin və sələmçilərin mənafeələrini ifadə edirdilər. Onların fikrincə, pul (qiymətli metallar) sərvətdir və onu artırmaq lazımdır. Merkantilistlər sərvətin artırılması mənbəyinin tədavül sferasında (ticarətdə), əsasən də xarici ticarətdə görürdülər. Çünki

xarici ticarət, daha doğrusu, əmtəə ixracı ölkəyə qiymətli metalların gəlməsinə səbəb olurdu. Merkantilistlərin əsas müddəası xaricə çoxlu əmtəə ixrac etmək və ölkəyə mümkün qədər az əmtəə gətirmək idi. Bunun nəticəsində də ölkədə çoxlu qiymətli metal (pul) toplanmış olurdu. Onların fikrincə, dövlət xarici ticarətə himayədarlıq etməlidir.

Xarici ticarət haqqında daha ətraflı fikirlər klassiklərin nəzəriyyələrində irəli sürülmüşdür. A.Smit «Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi»ndə belə bir müddəa irəli sürürdü ki, xarici ticarətdən hər hansı bir ölkənin iqtisadi faydası heç də hökmən digər ölkənin ziyanı hesabına əldə edilmir. Yəni, xarici ticarətdən bu ticarətlə məşğul olan bütün ölkələr faydalanırlar. O, qeyd edirdi ki, xarici ticarət vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələr varlandıqca, dünya iqtisadiyyatı da inkişaf edir. A.Smit iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, xarici ticarətdə də dövlətin tənzimləyici rolunu lüzumsuz hesab edirdi. Onun fikrincə xarici ticarətdə tətbiq olunan aksizlərin məqsədi dövlət büdcəsi gəlirlərini təmin etməkdir.

Klassik nəzəri məktəbin digər görkəmli nümayəndəsi D.Rikardo xarici ticarət haqqında «Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi»ni irəli sürmüşdür. O, bu nəzəriyyədə sübut edirdi ki, hər bir ölkə müəyyən əmtəə istehsalı üzrə bəzi üstünlüyə malikdir. Obyektiv amillərdən asılı olaraq, həmin məhsul digər ölkələrdəkindən daha ucuz başa gəlir və hər bir ölkədə belə bir məhsul ola bilər. Məsələn, Şotlandiyada yulaf, Portuqaliyada şərab, İngiltərədə sənaye məhsulları və s. Həmin ölkələr də bu müqayisəli xərclər əsasında aparılan xarici ticarətdən xeyli faydalana bilirlər.

D.Rikardo belə bir qənaətə gəlmişdir ki, xarici ticarət müxtəlif millətləri bir ümumdünya təsərrüfatında birləşdirəcəkdir. Bu birləşmənin əsas şərti İngiltərənin sənaye məhsulları üzrə, digərlərinin isə kənd təsərrüfatı xammalı istehsalı üzrə ixtisaslaşması olmalıdır. Onun bu fikrinə əsasən İngiltərənin «təbii» üstünlüyünə haqq

qazandırılırdı. Sonralar isə bu fikrə istinad nəticəsində müstəmləkə və yarımüstəmləkə ölkələrində sənaye inkişaf etdirilməmişdir.

O vaxtdan keçən dövr ərzində, xarici ticarətə dair bir çox nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyələr, adətən, klassiklərin müddəalarına əsaslanır. Xarici ticarət haqqında müasir tədqiqatlar, əsasən, aşağıdakı üç istiqamətdə inkişaf etdirilir:

- müasir şəraitdə klassik nəzəriyyələrin prinsiplərinin zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- xarici ticarətin yeni problemlərinin klassik mövqedən tədqiq edilməsi;
- xarici ticarətin müasir alternativ nəzəriyyələri.

Xarici ticarət üzrə mövcud olmuş nəzəri baxışlardan biri də, xarici ticarətin dövlət inhisarında olmasıdır. Mövcud olmuş dünya sosialist təsərrüfat sistemində xarici ticarət dövlət inhisarında idi. Bu o deməkdir ki, xarici ticarətlə yalnız dövlət və onun müəyyən etdiyi təşkilatlar məşğul ola bilər. Xarici ticarətin dövlət inhisarında olması milli iqtisadiyyatı xarici iqtisadi müdaxilədən qorumaqla yanaşı, milli xammalın xaricilər tərəfindən talanmasının da qarşısını alırdı. Xarici ticarət inhisarı ölkə iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatında baş verən sərbətsizliklərdən mühafizə edirdi.

§3. Tədiyyə balansı, ona təsir edən amillər və tənzimlənməsi

Milli iqtisadiyyatın digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə iqtisadi əlaqələrinin ümumiləşdirilmiş (dəyər) təzahürü tədiyyə balansında əks olunur. **Tədiyyə balansı** xarici ölkələrə ödəmələrin və xarici ölkələrdən daxilolmaların nisbətini əks etdirir. Valyuta daxilolmaları ödəmələrdən çox olduqda, tədiyyə balansı aktiv (müsbət saldo), əksinə ödəmələr daxilolmalardan çox olduqda passiv, (mənfi saldo) olur. Tədiyyə balansının aktiv olması nəticəsində ölkənin qızıl-

valyuta ehtiyatı artır, passiv olduqda isə azalır. Formal olaraq isə bu balans tarazlı olmalıdır. Balans mənfi olduqda isə kəsir xarici borclar, güzəştli kreditlər hesabına ödənilir. Mənfi saldonun ödənilməsinin əsas yolu ölkənin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə edilməsidir.

Tədiyyə balansı müəyyən dövr (ay, rüb, il) üçün hesablanır və adətən iki bölmədən ibarət olur. **Cari əməliyyatlar** üzrə tədiyyə balansı xarici ticarət balansını, xidmətlər balansını və qeyri-kommersiya ödəmələrini əks etdirir. Tədiyyə balansına xarici ticarət balansının o hissəsi daxil edilir ki, ödəmələr artıq yerinə yetirilmişdir və ya yaxın dövrdə təcili yerinə yetirilməlidir. Xidmətlər balansında isə həmin dövrdə ölkənin göstərdiyi və ölkəyə göstərilən nəqliyyat, turizm, rabitə, tikinti və digər xidmətlərin dəyər göstəriciləri əks olunur. Qeyri-kommersiya ödəmələri dedikdə isə ölkə vətəndaşlarının xaricdən göndərdikləri və xarici ölkə vətəndaşlarının xaricə göndərdikləri pul köçürmələri nəzərdə tutulur. Qeyri-kommersiya ödəmələrinə, həmçinin, humanitar malların, tikinti və digər yardımların dəyərləri də öz ifadəsini tapır.

Tədiyyə balansının digər bölməsi **kapital və kreditin hərəkəti** balansını əhatə edir. Buraya birbaşa, portfel və digər investisiyalar aid edilir. Birbaşa investisiyalar dedikdə, bir ölkə təsərrüfat vahidinin digər ölkənin təsərrüfat vahidinə birbaşa uzunmüddətli kapital qoyuluşları əhatə edir. Belə investisiyalar birbaşa investorla investisiya qoyulan müəssisə arasında bütün əməliyyatları əhatə edir. Birbaşa investisiyalarda investorların xarici müəssisələrin fəaliyyəti üzərində nəzarəti təmin olunur. Onlar müəssisələrin əldə etdiyi bütün gəlirlərin idarə olunmasını həyata keçirirlər. Portfel investisiyaları dedikdə isə investorlar tərəfindən digər ölkənin səhm və digər qiymətli kağızlarının alınması nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq bu

zaman müəssisənin səhmdar kapitalının 10 %-ə qədəri satın alınır. Birbaşa investisiyalardan fərqli olaraq, portfel investorların müəssisənin fəaliyyətinə tam nəzarət etməyə ixtiyarları yoxdur.

Digər investisiyalar dedikdə isə qısa və uzunmüddətli kommersiya kreditləri, sudalar, nağd pullar, depozitlər və sairə nəzərdə tutulur.

Ölkənin tədiyyə balansında ehtiyat aktivləri də öz əksini tapır. Ehtiyat aktivləri dedikdə, dövlətin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatı nəzərdə tutulur. Qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi, tədiyyə balansının cari vəziyyətindən birbaşa asılıdır.

Ölkənin tədiyyə balansına təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır: ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, iqtisadiyyatdakı tərəddüdlər, xaricdə dövlət xərclərinin artması, iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi və silahlanma, kapitalın hərəkətinin miqyası, beynəlxalq ticarətdəki dəyişikliklər, valyuta məzənnəsi, inflyasiya və sairə. Bu və digər amillərin təsirindən asılı olaraq tədiyyə balansı aktiv və passiv olur. Balansın uzun müddət passiv olması, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir. Buna görə də vəziyyəti tənzimləmək üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir.

Tədiyyə balansı hər bir ölkənin digər ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığının vəziyyətini səciyyələndirən əsas makroiqtisadi göstəricidir. O, ölkə iqtisadiyyatının real tədiyyə qabiliyyətini əks etdirir. Buna görə də müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, digər ölkələr və ayrı-ayrı firmalar hər hansı bir ölkə ilə əməkdaşlıq etmək fikrinə düşdükdə, ilk növbədə o ölkənin tədiyyə balansı göstəriciləri ilə tanış olur və bu göstəricilərə müvafiq hərəkət edirlər.

Tədiyyə balansının bu mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, hər bir ölkənin hökuməti onu tənzimləməyə cəhd

göstərir. Bu tənzipləmə əsasən birbaşa nəzarət, yəni idxal, ixrac, gömrük nəzarəti, pul köçürmələri, investisiyalar və s. üzərində dövlət nəzarəti, deflyasiya siyasəti, valyuta məhdudiyyəti, valyuta kursunun dəyişdirilməsi və sairə vasitəsilə həyata keçirilir.

Tədiyyə balansının mühüm tərkib hissəsi xarici ticarət balansı olduğu üçün dövlət ilk növbədə xarici ticarət balansını tənzipləməlidir. Çünki, xarici ticarət balansının uzun müddət passiv olması, tədiyyə balansının da passiv olmasına səbəb olur. Xarici ticarət fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl, bütün dünyada qəbul edilmiş xarici ticarətin «oyun» qaydalarına əməl edilməlidir. Bunlara məhsulların «dempinq» qiymətinə ixracı, idxal və ixrac vergilərinin tətbiqi, azad ticarət zonalarının yaradılması, müxtəlif beynəlxalq ticarət ittifaqlarında iştirak və s. göstərmək olar. Xarici ticarətdə ixracatı sürətləndirmək məqsədilə strateji əhəmiyyətli məhsulların ixracını həvəsləndirmək məqsədi, istehsalçılara büdcədən maliyyə yardımı göstərmək, müxtəlif güzəştlər etmək lazımdır.

Tədiyyə balansında kəsir olan ölkələr əmtəə ixracını həvəsləndirmək, idxalı və kapital ixracını məhdudlaşdırmaq məqsədilə deflyasiya, devalvasiya, valyuta məhdudiyyəti və sairə tədbirlərdən də istifadə edirlər. **Deflyasiya** dedikdə, daxili tələbin azaldılması, qiymətlərin və əmək haqqının dondurulması, mülki məqsədlərə büdcə məsrəflərinin məhdudlaşdırılması tədbirləri nəzərdə tutulur. Deflyasiya tədbirlərindən biri də tədavüldə olan kağız pulların müəyyən hissəsinin tədavüldən götürülməsidir. **Devalvasiya** dedikdə isə milli pul vahidi kursunun rəsmi məzənnəsinin aşağı salınması nəzərdə tutulur. Bu zaman qanunvericilik yolu ilə milli pul vahidinin qızıl məzmunu və ya kağız pulun rəsmi kursu qızıla və digər ölkələrin milli valyutasına

nəzərən aşağı salınır. Devalvasiya prosesi ixracı həvəsləndirməklə, idxalı məhdudlaşdırır. **Valyuta məhdudluğu** dedikdə isə əmtəə ixrac edənlərin özlərində qalan valyuta həcmində məhdudlaşdırılması və valyuta əməliyyatlarının mərkəzi bankda cəmləşməsi nəzərdə tutulur. Bu yolla kapitalın ixracı məhdudlaşdırılır və onun ölkəyə axını həvəsləndirilir. Valyuta məhdudluğu, həmçinin, ölkəyə əmtəə idxalına hədd qoyulmasına imkan verir.

Bütün bu tədbirlərlə yanaşı, dövlətin «açıq bazar» əməliyyatlarında iştirakı da tədiyyə balansının aktiv (müsbət) olmasında müəyyən rol oynaya bilər. Çünki, bu əməliyyatlar dövlətin qızıl-valyuta ehtiyatlarının artmasına səbəb olur.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda tədiyyə balansı aşağıdakı üç bölmədən ibarət olduğu qeyd olunur:

a) cari əməliyyatlar balansı-əmtəə və xidmətlərin mübadilə prosesini, həmçinin, birtərəfli birdəfəlik ödəmələri əks etdirir;

b) kapital əməliyyatları balansı-xarici aktivlərin alınması və satılması, uzunmüddətli borcların verilməsi və alınması əks etdirir;

c) kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olmayan əməliyyatlar, rəsmi beynəlxalq ehtiyatlar üzrə hesablaşmalar. Bunlar tədiyyə balansı saldosunu tarazlaşdırmaq üçün həyata keçirilir. Bu məqsədlə qızıl satışı, yeni kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi vaxtının uzadılması tədbirləri həyata keçirilir.

Tədiyyə balansının nümunəsi

№	Adı	Məbləği pul vahidi	Saldo pul vahidi
1	<u>Cari əməliyyatlar hesabı:</u>		
	1) əmtəə ixracı;	250	
	2) əmtəə idxalı;	-500	
	3) xarici ticarət balansının saldosu.		-250
2	<u>Xidmətlər hesabı:</u>		
	4) xidmətlər ixracı;	90	
	5) xidmətlər idxalı;	-40	
3	6) əmtəə xidmətlər balansının saldosu.		-200
	<u>İnvestisiyalar:</u>		
	7) investisiyalardan xalis gəlirlər;		
4	8) xalis pul köçürmələri;	-10	
	9) cari əməliyyatlar üzrə saldo.		-190
5	<u>Kapitalın hərəkəti hesabı:</u>		
	10) gələn kapital;	200	
	11) gedən kapital axını;	-60	
	12) kapital hərəkətinin balansı.		-50
	<u>Ehtiyatların hesabı:</u>		
	13) rəsmi ehtiyatlar;		50
	14) tədiyyə balansı saldosu.		0

Cədvəl 35.1

XXXVI FƏSİL. BEYNƏLXALQ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ

§1. Valyutanın mahiyyəti və növləri

Müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin meydana gəlməsi və genişlənməsi beynəlxalq valyuta münasibətlərinin də əmələ gəlib genişlənməsinə səbəb olur. Valyuta münasibətləri bu ölkələr arasında olan natural iqtisadi əlaqələrin dəyər ifadəsidir. «Valyuta» sözü italyan sözü olub qiymət, dəyər deməkdir.

Valyuta dedikdə, əsasən, aşağıdakı iki məzmun nəzərdə tutulur. Birinci, hər hansı bir ölkənin milli pul vahidi- məsələn, Azərbaycan manatı, Türkiyə lirəsi, ABŞ dolları və s. İkincisi, beynəlxalq hesablaşmalarında istifadə olunan milli pul vahidləri başa düşülür. Bunlara ABŞ dolları, funt sterlinq, Almaniya markası, Fransa və İsveçrə frankı, Yaponiya iyeni aiddir. Beynəlxalq valyuta rolunda qızıl və digər nəcib metallar da çıxış edə bilər. Beynəlxalq valyutadan müxtəlif ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələrdə istifadə olunmaqla yanaşı, ölkənin valyuta ehtiyatının yaradılmasında da istifadə olunur.

Milli valyutanın beynəlxalq hesablaşmalarda tətbiq olunması və onların xarici pul vahidlərinə dəyişdirilməsi hər bir ölkənin valyuta haqqındakı qanunları ilə tənzim olunur. Milli valyutalar işləmə qaydasından asılı olaraq üç cürdür. Ölkənin valyuta qanunlarında heç bir məhdudiyyət qoymayan ölkələrin valyutaları **tam çevrilən** (sərbəst) valyuta adlanır. Belə valyuta xüsusi icazə olmadan hər hansı bir ölkənin valyutası ilə dəyişdirilə bilər, konvertləşdirilə bilər. Bu prosesi ölkənin və digər ölkələrin müəssisə və təşkilatları, vətəndaşları heç bir məhdudiyyət olmadan həyata keçirə bilərlər. 60 ölkənin valyutası sərbəst valyuta hesab olunur. Bu ölkələr ya güclü inkişaf etmiş və açıq iqtisadiyyatlı ölkələr, ya əsas neft ixrac edən ölkələr, ya da transmilli bankların

filiallarının yerləşdiyi xırda ölkələrdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu 60 valyutadan yalnız altısı ehtiyat valyuta rolunu oynayır. Milli valyutanın müxtəlif ölkələr üçün ehtiyat valyutası rolunu oynamaq üçün, ölkə aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: dünya istehsalı və ticarətində qabaqcıl mövqelərdə olmaq; xeyli miqdarda qızıl valyuta ehtiyatlarına malik olmaq; inkişaf etmiş maliyyə bazarı, o cümlədən, infrastruktura malik olmaq; xarici iqtisadi fəaliyyəti liberallaşdırmaqdır.

Milli valyutanın beynəlxalq valyuta rolunda çıxış etməsinin ölkənin milli iqtisadiyyatı üçün müsbət təsiri vardır. Belə ki, beynəlxalq hesablaşmaların milli valyuta ilə aparılması sərfəli satış bazarının tapılması, investisiyaların cəlb edilməsi, ölkənin material, maliyyə və əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Müəyyən sahələrdə valyuta əməliyyatlarına məhdudiyət qoyulan milli valyutalar **qismən çevrilən** valyuta adlanır. Bu məhdudiyətlər, xüsusilə, rezidentlər (həmin ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün müəyyən edilir. Belə valyutalar beynəlxalq valyuta rolunu oynayan valyutalardan başqa, yalnız müəyyən ölkələrin valyutası ilə dəyişdirilə bilər. Bu ölkələrdə idxal və ixrac üzərində, xüsusilə kapital ixracı üzərində müəyyən məhdudiyətlər qoyulur.

İstər rezidentlər, istərsə də qeyri-rezidentlər (digər ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün milli və xarici valyuta dəyərli şeylərin ölkəyə gətirilməsi və ölkədən aparılması qadağan olunan ölkələrin valyutası **çevrilməz** (qapalı) valyuta adlanır. Belə valyuta yalnız bir ölkə daxilində tətbiq edilir. Bu ölkələrdə valyuta məhdudiyətləri daha ciddidir: xarici investisiyalar, bu investisiyalar üçün mənfəətin xaricə aparılması reqlamentləşdirilir; rezidentlər üçün xarici banklarda hesab açmaq, xarici maliyyə aktivlərinə, xaricdə tərərnməz əmlaka sahib olmaq və s. qadağan edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin və keçmiş sosialist dünya təsərrüfatı ölkələrinin milli valyutaları qapalı valyuta hesab olunur.

Milli valyutanın daxili və xarici dönərliliyini də fərqləndirmək lazımdır. Daxili dönərlilik dedikdə milli valyutanın ölkə daxilində hər bir əmtəə və xidmətə çevrilmək qabiliyyəti və rezidentlər tərəfindən istənilən valyutaya məhdudiyyətsiz mübadiləsi nəzərdə tutulur. Xarici dönərlilik dedikdə isə qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın istənilən xarici valyutaya fəaliyyətdə olan valyuta məzənnəsi ilə dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatda valyuta dönərliliyinin təmin edilməsinin iki yolu təklif edilir. Birinci yolla dönərlilik istehsalın və ixracatın inkişafının nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın və maliyyənin sabitləşdirilməsi vasitəsilə təmin edilir. İkinci, dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələri 10-15 il bu yolla inkişaf edərək milli valyutalarının dönərliliyinə nail olmuşdular. Valyuta dönərliliyinin təmin edilməsinin digər yolu «şok terapiyası» yolu ilə iqtisadiyyatın və maliyyənin sağlamlaşdırılmasıdır.

§2. Valyuta məzənnəsi və ona təsir edən amillər

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə, radio və televiziya (hər gün) valyuta məzənnəsi haqqında məlumat verir. **Valyuta məzənnəsi** (kursu) dedikdə, bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin pul vahidlərində ifadə olunmuş qiyməti nəzərdə tutulur. Ölkəmizin milli pul vahidi manatın məzənnəsi, xarici valyutalara və beynəlxalq ödəniş vasitələrinə nisbətən qiymətlidir. Manatın valyuta məzənnəsi manatın qızıl məzmununa əsasən müəyyən edilir və yuxarıda qeyd olunan altı dövlətin valyutasının orta kəmiyyəti kimi hesablanır. Valyuta iki cür ifadə olunur: Birinci, milli pul vahidi neçə digər valyutaya bərabərdir. Məsələn, 1 manat = 1,05 \$. İkinci, bir vahid əcnəbi valyuta neçə milli valyutaya bərabərdir. Məsələn, 1 dollar = 0,8 manat.

Valyuta kursu obyektiv iqtisadi kateqoriya olmaqla onun meydana gəlməsi aşağıdakılarla əlaqədardır. Əvvələn, məhsul və xidmətlərin ixrac və idxalı, kapitalın hərəkəti və s. şəraitində valyutaların qarşılıqlı mübadiləsi zəruridir. Çünki, əksər ölkələrdə, digər ölkələrin valyutası qanuni ödəniş vasitəsi rolunu oynaya bilmir. Digər tərəfdən, milli valyutalarda ifadə olunmuş dəyər göstəricilərinin müqayisəsindən istifadə olunur. Üçüncüsü, ondan iqtisadi subyektlərin xarici valyuta hesablarının qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Valyuta kursu dəyişmə kursu və deviz kursu şəklində təzahür edir. Dəyişmə kursu dedikdə, xarici valyuta vahidini əldə etmək üçün nə qədər milli valyutanın lazım olduğu nəzərdə tutulur. Deviz kursu dedikdə isə milli valyutanın vahidini əldə etmək üçün lazım olan xarici valyuta nəzərdə tutulur.

Valyuta kursları müəyyən edilərkən dünya banklararası metodikasından istifadə edilir. Bu metodikaya görə 15 adda məhsulun hər iki ölkədəki satış qiymətləri müqayisə olunur. Bu məhsullara şəkər, yağ, qoyun və mal əti, donuz əti, çay, yumurta, buğda, düyü, neft, benzin, pambıq, yun, dəmir filizi (60,2 %), qızıl, gümüş, platin daxildir. Qızıl, gümüş və platin üçün ölçü vahidi – 1 q, yumurta üçün – 1 ədəd, neft və benzin üçün – 1 litr, qalanları üçün isə kq-dır. Onu da qeyd edək ki, bu 15 məhsulun adı dünya təcrübəsində qəbul olunub və onların adı dəyişdirilmir. Bu 15 məhsulun qiymətlinin ümumi məbləğində qızıl, gümüş və platinin qiymətinin xüsusi çəkisi yüksək olan ölkələrin pul vahidi daha qiymətli hesab olunur, lakin dönərli olmaya da bilər.

Fərz edək ki, manatla dolların dəyişmə kursu müəyyən edilərkən bu məhsulların qiymətləri cəmi ABŞ-da 40 dollar, Azərbaycanda isə 40 manat olmuşdur. Belə olduqda, 1 dollar = 1 manat (40 : 40). Bu rəsmi məzənnə hesab olunur, satış məzənnəsi isə bundan fərqli ola bilər. Bu fərq isə dövlətin düşünülmüş surətdə yeridilən pul-kredit siyasətinin nəticəsi

olur. Bu siyasət milli valyutanın sabitliyini təmin etmək, inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədinə xidmət edir.

Valyuta kursu (məzənnəsi) adətən valyuta bazarında formalaşır. Valyuta bazarının əmtəə bazarından fərqli olaraq müəyyən bir məkanı yoxdur. Bu bazarın mövcudluğu üçün valyuta alıcı və satıcıları və ya onların vasitəçilərinin telefon, faks, teleks və s. ilə bir-biri ilə əlaqə yarada bilmələri kifayətdir. Bu əlaqələr vasitəsilə kommersiya bankları, Milli Bank və valyuta komسیونçuları valyuta alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirirlər. Valyuta bazarında valyuta məzənnəsi tələb və təklifin təsiri altında formalaşır. Burada da məzənnə tələblə düz, təkliflə tərs mütənasibdir.

Valyuta bazarında alış və satış məzənnəsi mövcud olur. **Alış məzənnəsi** rezident bankın xarici valyutanın milli valyutaya aldığı məzənnədir. **Satış məzənnəsi** isə xarici valyutanın milli valyutaya satdığı qiymətdir. Alış məzənnəsi ilə satış məzənnəsi arasındakı fərq **marj** adlanır.

Valyuta bazarında **valyuta arbitajı** da fəaliyyət göstərir. Azad valyuta bazarı şəraitində fəaliyyət göstərən valyuta arbitajı valyutanı ucuz olan bazardan alıb, baha olan bazarda satmaqla mənfəət əldə edir. Valyuta arbitajı müxtəlif valyuta bazarları arasında əlaqə yaratmaqla, onların beynəlxalq valyuta bazarına çevrilməsinə səbəb olur.

Dünyanın ən iri valyuta bazarları da maliyyə bazarları kimi London, Nyu-York, Sürix, Tokio və sairə kimi iri işgüzar mərkəzlərdə yerləşir.

Hər bir ölkədə olan valyuta bazarı, əsasən, aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

a) beynəlxalq əmtəə, xidmət və kapital dövriyyəsinə xidmət edir;

b) dövlətin ölkədə vahid pul-kredit və iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir;

c) tələb və təklifdən asılı olaraq, valyuta kursunun (məzənnəsinin) formalaşmasına şərait yaradır.

Valyuta bazarında valyuta kursunun müəyyən edilməsinə müxtəlif amillər təsir edir. Bunlara, əsasən, aşağıdakıları göstərmək olar.

1. Alıcıların zövqündə əmələ gələn dəyişikliklər, məhsul və xidmətlərin idxal və ixracının artmasına səbəb olur. Əgər, xarici məhsul və xidmətlərə olan tələb artarsa, ixracat dəyişməz qaldıqda, milli valyutanın xarici valyutaya nisbətən təklifi artacaqdır. Yerli məhsullara olan tələb dəyişmədiyi halda da xarici valyutaya olan tələb artacaqdır. Bunların nəticəsində isə milli valyuta qiymətdən düşəcəkdir. Əgər, istehlakçıların zövqü yerli məhsul və xidmətlərə yönəlsə əks proses baş verəcəkdir, yəni, milli valyutaya olan tələb artacaqdır.

2. Gəlirlərdəki dəyişikliklər də valyuta kursuna təsir göstərir. Çünki, əhalinin istər daxili, istərsə də xarici mallara olan tələbi onların əldə etdikləri gəlirlərdən asılıdır. Əgər, əhalinin gəlirləri artarsa, digər amillər dəyişməz qaldığı şəraitdə idxalat ixracata nisbətən daha sürətlə artacaqdır. Bu isə xarici valyutaya olan tələbin artmasına səbəb olmaqla, milli valyuta kursunun aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Ümumiyyətlə, gəlirlərin artması amilləri milli valyuta kursunun aşağı düşməsinə səbəb ola bilər və əksinə.

3. İnflyasiya prosesi də valyuta kursuna təsir edir. Belə ki, ölkədə inflyasiya sürəti digər ölkələrdəkindən yüksək olarsa idxal malları daha ucuz olacaqdır. Bunun nəticəsində də həmin məhsullara və eyni zamanda, digər valyutaya olan tələbin artmasına səbəb olacaq və nəticədə milli valyuta qiymətdən düşəcəkdir. İnflyasiya şəraitində xarici valyutanın bahalaşmasına cəmiyyət üzvlərinin öz sərvətlərini daha «sabit» valyutalarda saxlamaq arzuları da, milli valyutanın qiymətdən düşməsinə səbəb olur. Valyuta təklifi dəyişməz qaldığı halda, tədaviyə pulun miqdarının artması və inflyasiya, valyutanın mübadilə kursunun aşağı düşməsinə səbəb olur.

4. Gələcəkdə iqtisadi inkişaf sürətində, inflyasiya sürətində və real faiz dərəcəsinə (nominal dərəcə **çixılsın** qiymətlərin artım sürətidir) baş veriləcək dəyişikliklərin gözlənilməsi də valyuta kursuna təsir göstərir. Digər şərtlərin sabitliyi şəraitində portfel aktivlərini valyuta kurslarını, yüksələcəyi valyutalarda saxlamaq daha əlverişlidir. Beynəlxalq kredit bazarında isə valyuta kursu aşağı enəcəyi, valyutalarda borc götürmək əlverişlidir. Baş verə biləcək dəyişikliklərin gözlənilməsi şəraitdə zəif valyuta sahibləri öz sərvətlərini daha güclü valyutaya çevirməyə cəhd göstərirlər. Bütün bunlar isə milli valyutaların ucuzlaşmasına və ya bahalaşmasına səbəb olur.

5. Valyuta kursuna real faiz dərəcəsi də təsir göstərir. Belə ki, xarici kapitalın axıb gəlməsinə səbəb olan real faiz dərəcələri milli valyutaya olan tələbi artırır. Bu isə milli valyuta kursunun yüksəlməsinə səbəb olur.

6. Beynəlxalq hesablaşmalarda valyutadan istifadə dərəcəsi də valyuta kursuna təsir göstərir. İndiyə qədər dollardan daha çox istifadə olunması onun kursunun yüksək olmasına səbəb olmuşdur. «Avro»nun meydana gəlməsi bu kursa müəyyən təsir göstərə bilər.

7. Dövlətin makroiqtisadi tənzimləmə siyasəti də valyuta kursuna güclü təsir göstərir. Bu tənzimləmədə valyuta siyasəti mühüm yer tutur. Valyuta siyasəti valyuta qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir. Valyuta münasibətləri, əsasən, cari valyuta siyasəti ilə tənzimlənir. Valyuta siyasəti diskont və deviz formalarında həyata keçirilir. Mərkəzi bankın faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsi diskont siyasətin əsas aləti hesab olunur. Deviz siyasəti isə valyuta müdaxiləsi, valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası, valyuta kursu rejiminin tənzimlənməsi, valyuta məhdudiyətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Valyuta müdaxiləsi dedikdə valyuta kursuna təsir etmək məqsədilə Mərkəzi (Milli) Bank tərəfindən xarici valyutanın alqı-satqısı prosesi nəzərdə tutulur. Belə ki, bank milli

valyuta kursunu əlverişli səviyyədə saxlamaq üçün xarici valyutanı bəzi hallarda alır, digər hallarda isə satır. Rəsmi valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası müəyyən xarici valyutanın digəri ilə əvəz olunması, onun payının artırılıb-azaldılması, zəif valyutanın güclüsü ilə əvəz edilməsidir. Diversifikasiya prosesi valyuta riskinin xeyli azalmasına səbəb olur. Valyuta kursu rejiminin tənzimlənməsi isə bir-birinə əks olan sərbəst (yumşaq) və ciddi (sərt) tənzimlənən formalarında həyata keçirilir. Əlbəttə, burada tam sərbəstlikdən söhbət gedə bilməz, bu sərbəstlik müəyyən çərçivə daxilində, tənzimlənən sərbəstlikdir. Müasir dövrdə isə iqtisadçıların çoxu onu «idarə edilən» sürüşkənlik, mütəhərriklik adlandırır. Ciddi (sərt) tənzimlənmədə isə valyutaya olan tələb-təklif valyuta kursuna (məzənnəsinə) heç bir təsir göstərmir. Belə tənzimləmə adətən dünya sosialist təsərrüfat sisteminə daxil olan ölkələrdə tətbiq olunmuşdur.

§ 3. Valyuta sistemləri

Valyuta münasibətlərinin təşkilinin və tənzimlənməsinin konkret forması valyuta sistemidir. Başqa sözlə desək valyuta sistemi pul münasibətlərinin təşkili forması olmaqla, daxili pul-kredit tədavülünü və beynəlxalq hesablaşmalar sferasını əhatə edir. Cəmiyyətin, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq milli, regional və beynəlxalq valyuta sistemləri qərarlaşmışdır.

Əvvəlcə milli təsərrüfat çərçivəsində **milli valyuta sistemi** formalaşmışdır. Bu sistemin əsasını milli valyuta təşkil edir. Milli valyuta sistemi, həmçinin, valyuta kursu rejimi, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti sistemini, valyuta siyasəti vasitələrini, milli valyuta və qızıl bazarı rejimini və sairəni əhatə edir. Milli valyuta sisteminin müxtəlif elementlərinin inkişaf səviyyəsi, həmin ölkənin iqtisadi və

siyasi potensialından, ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə qoşulma dərəcəsindən asılı olur.

Regional valyuta sistemi isə müəyyən ittifaqlar, məkanlar (zonalar) daxilində fəaliyyət göstərir. Bu sistem beynəlxalq valyuta rolunu oynayan bu və ya digər milli valyutaya əsaslanır. Məsələn, dollar məkanında dollara, funt-sterlinq məkanında isə funt-sterlinqə, Avropa İttifaqında isə avroya əsaslanır.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar dünya təsərrüfatının qərarlaşması, beynəlxalq valyuta sisteminin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq valyuta sistemi beynəlxalq valyuta münasibətlərinin təşkili forması olub, dövlətlərarası razılaşmalarla tənzimlənir. Bu valyuta sistemi bir və ya bir neçə ehtiyat valyutaya və ya beynəlxalq haqq-hesab vahidlərinə əsaslanır. **Beynəlxalq valyuta sistemi** də dünya təsərrüfat sistemi kimi, daim inkişafdadır. Beynəlxalq valyuta sistemi elementləri dünya iqtisadiyyatının obyektiv şəraitinə uyğun gəlmədikdə, köhnə qaydaların yeniləri ilə əvəz olunması zərurəti yaradır. Bu yeniliklər müəyyən müddət valyuta sabitliyini təmin edir. Beynəlxalq valyuta sistemi öz inkişafında konkret-tarixi forma alır.

Dünya valyuta sisteminin ilk konkret-tarixi forması **qızıl standartına** əsaslanan valyuta sistemidir. Valyutanın qızıl məzmununun müəyyən edilməsinə XIX əsrin əvəllərində İngiltərədə başlanmışdır. 1867-ci il Paris konfransından sonra, bu standart beynəlxalq pul sisteminə çevrildi. Qızıl standart valyuta sistemi qəti müəyyən edilmiş valyuta kursuna və aşağıdakı şərtlərə əsaslanır:

- ölkənin pul vahidinin qızıl məzmununun müəyyən edilməsi;
- ölkə daxilindəki nağd pul kütləsi ilə ölkənin qızıl ehtiyatı arasındakı nisbətə ciddi şəkildə gözlənilməsi;

- qızılın sərbəst idxal və ixracına heç bir maneənin olmaması;

- tədavüldə olan qızıl sikkələr pulun əsas forması idi və digər formalar (kağız pullar) nominalı üzrə qızilla dəyişdirilirdi.

Beynəlxalq valyuta sisteminin qızıl standart dövrü 1879-cu ildən 1934-cü ilə qədər davam etmişdir. Qızıl standart sistemi bəzən sabit valyuta məzənnəsi sistemi adlanır. Çünki, valyutanın dəyəri, qızılın çəki vahidi əsasında müəyyən edilirdi və möhkəm təsbit olunurdu. Məsələn, bir ingilis funt-sterlinqi 113,0016 qram xalis qızılı, bir ABŞ dolları isə 23,22 qram qızılı təmsil edirdi. Bu sistem hər bir ölkəni daha çox məhsul ixrac etməyə və nəticədə daha çox qızıl əldə etməyə həvəsləndirirdi. Qızıl standarta əsaslanan valyuta sistemi Birinci dünya müharibəsinə qədər nisbətən səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Müharibə başladıqda, ABŞ-dan başqa bütün ölkələr, banknotların qızıla dəyişdirilməsinə son qoydular. Beləliklə, qızıl standart sistemi iflasa uğradı. Qızıl tədavül və tədiyyə vasitəsi rolunu itirdi, o, ancaq dəyər ölçüsü, yığım və dünya pulu rolunu oynayır.

1922-ci ildə Genyuda keçirilmiş beynəlxalq iqtisadi konfransda **qızıl-deviz standartı** hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirildi. Bu standart qızıla və aparıcı dövlətlərin valyutasına əsaslanırdı. Deviz dedikdə beynəlxalq hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulmuş xarici valyutada ifadə olunan tədiyyə vasitələri nəzərdə tutulur. Qızıl-deviz standartında mərkəzi banklar öz banknotlarını qızıla deyil, qızıla xırdalanmış xarici valyutaya dəyişirdilər. Beləliklə, qızıl daxili tədavüldən tamamilə götürülmüş və dünya pulu kimi dövlətin əlində toplanmışdır.

XX əsrin 30-cu illərinin iqtisadi böhranı, bir çox milli valyutaların devalvasiyası, ticarət və ödəmələrdəki

məhdudiyətlər və s. 1929-1936-cı illərdə mövcud olmuş qızıl-deviz standart sisteminin böhranına səbəb oldu.

Yeni beynəlxalq valyuta sisteminin Bretton-Vuds yaradılmasının əsas prinsipləri 1944-cü ildə Bretton-Vuds (ABŞ) şəhərində keçirilmiş konfransda işlənib hazırlanmışdı. Bu konfransın əsas nəticələri aşağıdakılar idi:

1. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidən- qurma və İnkişaf Bankı yaradılmışdır. Bunların əsas vəzifəsi bu fondun üzvləri olan ölkələr arasında maliyyə münas- bətlərini tənzimləmək idi.

2. Qızıl-dollar standartı müəyyən edilmişdir. Bu standart qızıla və iki ehtiyat valyutaya – dollar və funt-sterlinqə əsaslanırdı. Bretton-Vuds sisteminin inkişafı ilə əlaqədar dollar standartı təyin edilmişdir, yəni dollar dünya pulu rolunu oynayırdı.

3. Qızılın pul vahidinin beynəlxalq dəyər ölçüsü rolu bərpa edildi. Qızılın rəsmi məzənnəsi müəyyən olundu. Bir unsiya (31,1 qr) qızılın qiyməti 35 ABŞ dolları oldu. ABŞ xəzinəsi bu qiymətlə xarici banklara dolları qızıla dəyişməli idi.

4. Bütün ölkələr milli valyutanın qızıl və ya dollar məzmununu müəyyən etməli və onu ciddi mühafizə etməli idi. Onu qorumaq üçün Mərkəzi bank valyuta müdaxiləsindən istifadə etməli idi. Tədiyə balansı kəsirini ödəmək üçün ölkənin qızıl ehtiyatını satmalı, ya da BVF-dan borc götürməlidir. Əgər milli valyuta kursunun aşağı düşməsinin qarşısını almaq mümkün deyildirsə, onu devalvasiya etmək tələb olunurdu (devalvasiya 10 %-dən yuxarı olduqda yenə BVF-dan icazə alınmalı idi). Əksinə, milli valyuta kursu yüksəlsə (aktiv tədiyə balansı nəticəsində), milli valyuta revalvasiya olunmalı idi. Revalvasiya dedikdə, beynəlxalq valyutaya nisbətən milli valyuta məzənnəsini artırılması nəzərdə tutulur.

Ehtiyat valyuta rolunda ABŞ dollarının çıxış etməsi ABŞ iqtisadiyyatının güclü və onun qızıl ehtiyatının çox

olması ilə bağlıdır idi. 1949-cu ildə dünya kapitalist iqtisadiyyatında ABŞ-ın payı 50 %-dən çox idi, dünya qızıl ehtiyatının 70 %-ni (22 min ton) öz əlində cəmləşdirmişdir. Dolların ehtiyat valyuta rolunu oynaması, ABŞ-a çox böyük iqtisadi və siyasi üstünlüklər verirdi.

XX əsrin 70-ci illəri üçün isə vəziyyət xeyli dəyişdi. Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiya özlərinin iqtisadi potensiallarını xeyli möhkəmlətdi, ABŞ isə özünün əvvəlki hakim mövqələrini xeyli itirdi, iqtisadiyyatın hərbiş-dirilməsi, xarici ölkələrdə xeyli hərbi qüvvənin olması, hərbi bazaların saxlanması və s. tədiyə balansının uzun müddət mənfi olmasına gətirib çıxardı. Bütün bunlar nəticəsində digər ölkələrdə xeyli dollar toplanmışdı. ABŞ artıq bu dollarları qızıla dəyişmək qabiliyyətində deyildir. Buna görə də 1971-ci ildən ABŞ dolları qızıla dəyişməkdən imtina etdi. Beləliklə, 30 ilə yaxın dövrdə fəaliyyət göstərmiş Bretton-Vuds beynəlxalq valyuta sistemi 1973-cü ildən öz fəaliyyətini dayandırdı.

Bir çox müzakirələrdən sonra Yamayka valyuta sistemi yaradıldı. Bu valyuta sisteminin əsas prinsipləri 1976-1978-ci illər BVF Nizamnaməsinin yeni redaksiyasında öz əksini tapmışdır. Yeni valyuta sisteminin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, BVF üzvləri qəbul edilmiş prinsiplər daxilində «sabit» və ya «dəyişkən» məzənnə sistemindən sərbəst olaraq lazım bildiklərini seçə bilirlər. Milli valyuta üçün qızıl məzənnəsinin və ya möhkəm valyuta paritetinin müəyyən edilməsi zəruri deyildir. Hər bir ölkə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki dəyişikliklərdən asılı olaraq, dəyişən (üzən) valyuta məzənnəsi müəyyən edə bilər. Ölkənin mərkəzi bankı valyuta müdaxiləsi vasitəsilə əlverişli valyuta məzənnəsini idarə etməlidir.

Yamayka valyuta sisteminə əsasən, qızılın rəsmi qiyməti, qızılın rəsmi qiymətlə dollara satılmasını ləğv etdi. Qızıl BVF ilə onun üzvləri arasındakı hesablaşmalardan kənar

edildi. Qızıl həmçinin dəyər ölçücü rolunu oynamaqdan kənarlaşdırıldı. Bu sistem müəyyən bir valyutaya deyil, çoxvalyutaçılıq standartına əsaslanır ki, bu da SDR (Special Drawing Rights-borc almaq üçün xüsusi hüquq) adlanır. SDR BVF üzvlərinin arasındakı hesablaşmalarda istifadə olunan nağdsız puldur. O, dəyər quruluşuna görə beş aparıcı ölkənin valyutası əsasında hesablanmışdır. Ona dünya pulu rolu həvalə olunmuş, lakin hələlik bu rolu tam dolğunluğu ilə ifadə etmir.

Yamayka valyuta sistemi qərarlaşdıqdan sonra, milli valyuta məzənnəsini müəyyən etmək üçün istifadə etdikləri «üzən» (qalxıb-enən) valyuta rejimləri çox müxtəlifdir. Belə ki, bəzi ölkələr (ABŞ, Kanada, Yaponiya və s.) valyuta məzənnəsini tələb və təklifdən asılı olaraq sərbəst müəyyən edirlər. Avropa Birliyi üzvlərinin əksər ölkələri (Almaniya, Fransa, İtaliya, Belçika, Danimarka və s.) özlərinin Avropa valyuta sistemindən istifadə edirdilər (hazırda isə vahid valyutaya keçmişlər); üçüncü bir valyutaya nisbətə isə birlikdə «üzürdülər». Bəzi ölkələr isə özlərinin valyutalarını iri xarici iqtisadi «üzən» valyutalarla əlaqəsini yaratmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. Məsələn, 38 ölkə ABŞ dollarından, 13 ölkə fransız frankından istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etdi.

§ 4. Beynəlxalq valyuta krediti və maliyyə-kredit təsisatları

Valyuta münasibətləri ilə sıx bağlı olan iqtisadi proseslərdən biri də beynəlxalq kreditdir. Beynəlxalq kredit dedikdə, müxtəlif dövlətlər, müxtəlif ölkələrin, xüsusi müəssisələrin, beynəlxalq və regional valyuta kredit və maliyyə təşkilatları arasında borc kapitalının hərəkəti nəzərdə tutulur. Beynəlxalq kredit istehsal və mübadilənin beynəlmilləşməsini gücləndirməklə, dünya təsərrüfatının və beynəlxalq bazarın qərarlaşması prosesini xeyli gücləndirmişdir. I Dünya müharibəsinə qədər beynəlxalq kredit bazarında İngiltərə, Fransa və Almaniya aparıcı yer tuturdular.

Bu dövrdən XX əsrin 50-ci illərinə qədər bazarda ABŞ inhisarçılıq mövqeyini öz əlinə keçirmişdir. Beləliklə, dollar funt-sterlinq və digər beynəlxalq valyutaları beynəlxalq valyuta bazarında xeyli sıxışdırmışdır. XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Qərbi Avropa və neft dollarlı ölkələr də beynəlxalq valyuta bazarında borc verənlər rolunda çıxış etməyə başladılar.

Beynəlxalq valyuta kreditinin verilmə prinsipləri, müddətləri və sairə əsasən kreditə ümumən xas olduğu kimidir. Bu kredit, əsasən, aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

a) məhsul və xidmətlərin ixracına təkan verir, bu xüsusilə istehsal və istehlak dövrü uzun olan və yüksək dəyərli əmtəələrə aiddir;

b) xüsusi xarici kapital qoyuluşları üçün əlverişli şərait yaradır;

v) borclu ölkələrdən faiz şəklində yüksək mənfəət əldə edilməsinə imkan verir;

d) borc verənlər üçün borc almış ölkələrdə əlverişli siyasi və iqtisadi şərait yaradır. Müxtəlif dövrlərdə bu vəzifələrin xüsusi çəkisi dəyişkəndir.

Beynəlxalq valyuta kreditləri təyinatına görə, kommərsiya və maliyyə kreditlərinə ayrılır. Kommərsiya kreditləri xarici ticarət əlaqələri üçün istifadə olunur. Maliyyə kreditləri isə digər məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, birbaşa kapital qoyuluşları, qiymətli kağızların alınması, xarici borcların ödənilməsi, valyuta müdaxiləsi və sairə məqsədlər üçün istifadə edilir.

Beynəlxalq valyuta kreditləri mülkiyyətçilərinə görə xüsusi, dövlət və beynəlxalq maliyyə təsisatları tərəfindən verilmiş kreditlərə ayrılır.

Müasir mərhələdə beynəlxalq valyuta krediti münasibətlərində beynəlxalq maliyyə-kredit təsisatları mühüm rol oynayır. Bunlara Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankları (BYİB) qrupu,

regional inkişaf banklarını misal göstərmək olar. Beynəlxalq maliyyə-kredit təsisatları əsasən valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərini tənzimləyir, müxtəlif ölkələr üçün valyuta-kredit və maliyyə siyasəti üzrə tövsiyələr hazırlayır və s.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 1944-cü ildə Bretton-Vuds (ABŞ) Beynəlxalq maliyyə konfransında yaradılmışdır. O, BVF üzv ölkələri arasında valyuta-kredit münasibətlərini tənzimləyir, tədiyyə balanslarındakı kəsirlərlə əlaqədar əmələ gələn çətinliklərin aradan qaldırılması üçün maliyyə köməyi göstərir. BVF BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə təsisatı olub, dünya valyuta sisteminin başlıca təşkilatı hesab olunur. O, səhmdar cəmiyyəti kimi qurulmuş və onun kapitalı fond üzvlərinin payları əsasında yaranmışdır. Hər bir üzv kapital ayırmalarının həcmindən asılı olmayaraq 250 bazis səsə və onun kvotasının, yəni üzv dövlətlərin fonda verdiyi payın hər 100 min SDR vahidinə görə bir əlavə səsə malik olur. Fondun idarəedicilər şurasının qərarları adətən adi səs çoxluğu ilə, ən mühüm qərarları isə üzvlərinin səslərinin 70-85 %-i ilə qəbul olunur. BVF kapitalının çox hissəsi inkişaf etmiş ölkələrə (ABŞ 20 %-ə yaxın, Almaniya və Yaponiya hər biri 6%-dən çox, İngiltərə və Fransa isə hər biri 6 %-ə yaxın) məxsus olduğu üçün səslərin 60 %-ə yaxını 24 inkişaf etmiş ölkəyə, qalan 40 %-i isə digər üzvlərə məxsusdur.

BVF üzv ölkənin kvotasının 25 %-i ehtiyat payı adlanır. Hər bir ölkə öz kvotasının 125 %-i qədərində kredit ala bilər. Bu kredit dörd bərabər hissəyə bölünür və bu hissələr **trans** adlanır. Fond kredit alan ölkəyə qarşı müəyyən şərtlər irəli sürür. Bu şərtlərin yerinə yetirilməməsi kredit verməni çətinləşdirir, azaldır və ya tamamilə dayandırır.

BVF öz kredit imkanlarını genişləndirmək məqsədilə xüsusi və müvəqqəti fondlar yaradır. Xüsusi fondlara aşağıdakıları göstərmək olar:

a) tədiyyə balansında xarici səbəblərdən irəli gələn kəsirin kompensasiyası fondu;

b) müxtəlif ölkələrdə xammal ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı olan «bufer» (ehtiyat) fondu;

ç) xarici borcların azaldılması əməliyyatları üçün verilən kreditlər fondu;

g) müxtəlif ölkələrdə siyasi və iqtisadi quruluş dəyişikliklərini dəstəkləyən fond. Bu fond bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələr üçün nəzərdə tutulur.

BVF-nin yaratdığı müvəqqəti fondlar isə bunlardır:

a) Neft fondu, bu fondan vəsait neft və neft məhsullarının qiymətlərinin artması ilə əlaqədar, əlavə xərcləri ödəmək üçün verilir;

b) Etibar fondu, bu fondan güzəştli şərtlərlə kreditlər ən zəif inkişaf etmiş ölkələrə verilir;

c) Əlavə kreditləşmə fondu, bu fondan kredit limitini istifadə etmiş və tədiyə balansını böhran keçirən ölkələrə verilir;

g) quruluş yeniləşməsi fondu, bu fondan ən yoxsul ölkələrə makroiqtisadi quruluş dəyişikliklərini dəstəkləmək məqsədilə kredit verilir.

BVF-nin fəaliyyəti haqqında nəzəriyyəçilərin, praktiklərin (iş adamları və idarəedənlər) fikirləri çox müxtəlifdir. Bəziləri onun fəaliyyətini dəstəklədikləri halda, digərləri onun fəaliyyətini tənqid edir, hətta onun buraxılması, ləğv edilməsini təklif edirlər.

Dünyanın iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayan maliyyə təsisatlarından biri də Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı qrupudur (BYİB). Bu qrupa Beynəlxalq İnkişaf Asoosiasiyası (BİA), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) və Çoxtərəfli İnvestisiya-Zəmanət Agentliyi (ÇİZA) daxildir.

BYİB-da BVF ilə eyni zamanda yaradılmışdır və bir çox hallarda Dünya Bankı adlanır. Onun əsas məqsədi, siyasi müstəqillik əldə etmiş ölkələri bazar münasibətlərinin inkişafı yolu ilə dünya təsərrüfat sisteminin əsas mərkəzlərinə inteqrasiyasını təmin etmək və onları dünya təsərrüfat sistemində saxlamaq idi. Yəni, bu ölkələrin dünya sosialist təsərrüfat sistemində qoşulmasına imkan verməmək idi.

BYİB-nın rəhbər orqanları İdarəedicilər şurası və icra orqanı isə Direktorlar şurasıdır. Bu şuralar üzv ölkələrinin maliyyə nazirlərindən və ya mərkəzi bankların rəhbərlərindən təşkil olunur. Şura ildə bir dəfə BVF ilə birlikdə sessiya keçirir. BYİB BVF-nin nizamnaməsinə uyğun valyuta-maliyyə siyasəti yeridir. Bu bankın kapitalının payının ən çoxu ABŞ-a məxsusdur, qərargahı Vaşinqtondadır və bankın prezidenti də ABŞ-ın nümayəndəsi olur.

BYİB səhm kapitalına görə dünyanın ən iri bankı olmaqla uzunmüddətli, əsasən 15-20 il müddətinə kredit verir, güzəşt dövrü beş il olur. Bank hər hansı bir ölkəyə kredit verməzdən əvvəl, ölkənin iqtisadiyyatı haqqında ətraflı tədqiqatlar aparır, inkişafın milli proqramlarının hazırlan- masına, xüsusi bölmənin genişləndirilməsinə tövsiyələr verir. Tövsiyələri qəbul etməyənlərə kredit verilmir və s.

Müasir dünyanın iqtisadi həyatında bu maliyyə təsisatları ilə yanaşı, regional banklar da mühüm rol oynayır. Bunlara Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Amerika İnkişaf Bankı, Afrika İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və sairələri göstərmək olar.

Dünya iqtisadiyyatına bu kimi maliyyə təsisatlarının təsirinin artmasını iqtisadiyyatın qloballaşmasının təzahürü hesab etmək olar. Bu maliyyə təsisatları vasitəsilə inkişaf etmiş ölkələr, dünya iqtisadiyyatına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Bu təsir nəticəsində də inkişaf etmiş ölkələrlə geridə qalmış ölkələr arasındakı uçurum getdikcə dərinləşir. Belə ki, 1800-cü ildə bunlar arasında olan fərq 1:3 nisbətində olduğu halda 1900-cu ildə 1:10, 1930-cu ildə 1:30, XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində 1:74-ə, XXI əsrin başlanğıcında isə 1:83-ə bərabər olmuşdur. Qloballaşma varlı ölkələrin sərvəti- nin artmasına, yoxsul ölkələrin isə borc məngənəsində çabalamalarına səbəb olur.

XXXVII FƏSİL. AZƏRBAYCAN DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİNDƏ

§1. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin

formalaşmasının əsas istiqamətləri

Ərazisinə və əhalisinin sayına görə Azərbaycan Respublikası dünya təsərrüfatı sistemində nisbətən kiçik çəkiyə malikdir. Buna baxmayaraq bu təsərrüfat sistemində onun özünəməxsus yeri vardır. Coğrafi yerləşməsinə və nisbətən zəngin enerji daşıyıcılarına malik olduğu üçün ölkəmiz dünyanın iqtisadi həyatında müəyyən rol oynayır. Belə ki, Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşdiyi üçün Azərbaycan bu coğrafi məkanların əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Böyük İpək Yolunun bu ərazidən keçməsi Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrdə olması tarixinin çox qədim zamanlardan başladığını xəbər verir.

Təqribən iki əsrə yaxın dövr ərzində Azərbaycanın digər ölkələrlə əlaqələri çar Rusiyası və SSRİ adlanan məkan vasitəsilə həyata keçirilmişdir. XX əsrin sonlarında siyasi müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası dünya təsərrüfat sistemində daxil olan bir çox ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini müstəqil olaraq həyata keçirməyə başlamışdı.

İqtisadi əlaqələr vasitəsilə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası onun iqtisadi imkanlarından, coğrafi mövqeyindən daha səmərəli iqtifadə etməklərlə milli iqtisadi inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Azərbaycan iqtisadiyyatında həyata keçirilən quruluş dəyişiklikləri onun dünya təsərrüfatına daxil olan iqtisadi əlaqələri də genişləndirməyə imkan verir. Azərbaycanın bu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri uzun müddət əsasən əmtəə mübadiləsi formasında həyata keçirilmişdi.

Siyasi müstəqillik əldə etmiş ölkəmizin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin yeni istiqamətlərinə kapital ixracı, iqtisadi inteqrasiyası və iş qüvvəsinin miqrasiyasını aid etmək olar.

Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan əsasən kapital idxal edən ölkə idi. 2003-2008-ci illərdə iqtisadiyyata investisiya quruluşları 38 milyard dollar olmuşdur ki, bunun da 27 milyard dolları xarici kapital idi. İdxal olunan kapital əsasən enerji daşıyıcılarının hasilatı sahəsinə tətbiq olunurdu. Bu sahədə əldə edilən nailiyyətlər iqtisadiyyatın digər sahələrinin dirçəlməsinə səbəb olurdu. 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq xarici kapital infrastruktur, kənd təsərrüfatı və s. sahələrində də tətbiq olunmağa başlandı. Belə ki, 2003-2008-ci illərdə qeyri-neft sahələrinə kapital qoyuluşları 6,2 dəfə artmışdır. 2003-cü ildə bu sahələrə ümumi kapital qoyuluşlarının 26,8 %, 2008-ci ildə isə 69% yönəldilmişdir. Həmin illərdən başlayaraq Azərbaycan kapital ixrac etməyə də başladı.

Digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin istiqamətlərindən biri də iqtisadi inteqrasiyadır. Belə ki, Xəzər dənizinin Azərbaycan bölməsindən enerji daşıyıcılarının hasilatı və dünya bazarına çatdırılmasında xarici kapitalla yanaşı Azərbaycan kapitalı da iştirak edir. Məsələn, “Azəri-Çıraq -Günəşli” yatağına tətbiq olunan kapitalın 34,13 % BP (operator) şirkətinə, 10% ARDNŞ-ə, 10,28% -i Unosal, 10%-i İNPEX və başqa şirkətlərə məxsuslar. Milli Kapital Bakı-Tiflis-Qars dəmiryolunun çəkilməsi və digər layihələrdə iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına daxil olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin istiqamətlərindən biri də iş qüvvəsinin miqrasiyasıdır. Bu proses həm respublikadan digər ölkələrlə işləməyə getmə, həm də ölkəmizə işləməyə gəlməyi əhatə edir. Belə ki, xarici kapital ölkəmizə gələrkən özü ilə müəyyən qədər iş qüvvəsində gətirir. Budan başqa digər ölkələrdən də leqal və qeyri-leqal yollarla ölkəmizə gələrək iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işləyənlər vardır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının müəyyən hissəsi digər ölkələrdə (xüsusən Rusiya Federasiyasında) fəaliyyət göstərərək öz ailələrinin yaşayışını təmin edirlər.

Siyasi müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri əhatə edən xarici iqtisadi siyasət əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- a) xarici ticarət siyasəti;
- b) ödəniş balansы siyasəti;
- c) xarici investisiya siyasəti;
- d) xarici yardım siyasəti

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri ödəniş balansы siyasətidir. Bu balans müəyyən dövr ərzində (il, 6 ay, 3 ay) ölkənin digər ölkə ilə apardığı iqtisadi əməliyyatların cəmini özündə əks etdirir. BVF-nun müəyyən etdiyi qaydaya əsasən bu balansda aşağıdakılar əks olunur:

- a) Azərbaycanla xarici ölkələr arasında baş verən əmtəə, xidmət və gəlirlər üzrə bütün əməliyyatlar;
- b) Azərbaycanın digər ölkələ və beynəlxalq təşkilatlar qarşısındakı öhdəlikləri və s.

O Ödəniş balansının tənzim olunmasında BVF-nun müəyyən etdiyi qaydalar əsasında həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin istiqamətlərindən biri də xarici investisiya siyasətidir. Bu siyasətin əsasları 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Xarici investisiyanın qorunması” haqqında AR qanunu ilə müəyyən olunmuşdur. Bu qanunda ölkəyə xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə onlar üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, mənfəət vergisi güzəştlə müəyyən edilir. Maddi istehsal sahələrində fəaliyyət göstərənlər iki il (kənd yerlərində 3 il) mənfəə vergisindən azad olunur, müəsisənin ehtiyat fonduna ayırmalar vergidən azad olunur və s. Bütün bu və digər güzəştlər ölkəyə xarici kapital

axınının güclənməsinə səbəb olmuşdur. Ən çox investisiya xarici kapital üçün sərfəli olan neft hasilatı sahəsinə yönəldilmişdir. Bu sahəyə xarici kapital axını bu sahə ilə yanaşı digər sahələrdə də (xüsusən infrastruktur) fəaliyyətin dirçəlməsinə, sonra isə sürətli inkişafına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatı sistemində daxil olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin əmələ gəlməsi və genişlənməsində xarici yardım siyasəti də müəyyən rol oynayır. Xarici yardım siyasəti beynəlxalq təşkilatlardan və dövlətlərdən yardımların alınması və istifadə edilməsi tədbirlərini əhatə edir. Bu yardımlar əsasən ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının keçidlə əlaqədar həyata keçirilən iqtisadi islahatların baş tutmasına xidmət edir. Bu yardımlar, həmçinin, milli valyitanın sabitliyinin təmin olunması, milli müdafiəni möhkəmləndirilməsi və s. məqsədlərlə də göstərilir. Avropa birliyinin “TASİS” proqramı ölkəmizdə dövlət müəsisələrinin yenidən qurulması, özəl bölmənin, kənd təsərrüfatının, infrastruktur və s. inkişafı məqsədlərinə xidmət edir.

§2. Xarici ticarət siyasəti və xarici ticarət əlaqələri

Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına daxil olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin mühim istiqamətlərindən biridə xarici ticarət əlaqələridir. Xarici ticarət əlaqələri əsasən yeni maliyyə məbəilərin yaradılması və iqtisadiyyatı lazım olan məhsullar və xidmətlərlə təmin edilməsinə xidmət edir.

Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici ticarətin gücləndirmək məqsədi ilə müəyyən qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlara “AR-da xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında” 10/I-1994, “AR-nın xarici ticarətinin sərbəstləşdirilməsi haqqında” 5/IV-1994 və başqalarını göstərmək olar.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar xarici ticarətin liberallaşdırılmasına baxamayaraq real həyatda dövlət xarici ticarətə bu və ya digər dərəcədə müdaxilə edir. Bu müdaxilə əsasən gömrük tarifləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə 20 iyun 1995-ci ildə “Gömrük tarifi haqqında AR Qanunu” qəbul edilmişdir. Bu qanunda gömrük tariflərinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydaları müəyyən edilmişdir. Qanunda müəyyən edilən gömrük tariflərinin məqsədi aşağıdakılardır:

- idxalın əmtəə quruluşunu səmərələşdirmək, yəni iqtisadi inkişaf üçün daha əlverişli olan maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinə üstünlük vermək;

- Azərbaycan Respublikası əsazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının valyuta gəlirləri və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;

- valyuta sərvətlərinin respublikanın gömrük ərazisinə gətirilməsi və çıxarılması üzərində səmərəli nəzarətin təmin edilməsi;

- iqtisadiyyatın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq və onun dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq və s.

Gömrük tarifi Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq edilir və idxal və ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin məcmusudur.

İdxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunan ölkələrin siyahısı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və ölkə mənşəyi müəyyən olunmayan ölkələrin mallarına idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artıq müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeələrini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı

xüsusi növ rüsumlar tətbiq oluna bilər: xüsusi rüsumlar, antidempinq rüsumları, kompensasiya rüsumları.

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan mallar gömrük ixrac rüsumuna cəlb olunurlar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına daxil olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin əsas formalarından biri xarici ticarətdir. Əvvəllərdə öyrəndiyimiz kimi xarici ticarətin zəruriliyi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təbii coğrafi mühit və s. kimi amillərdən asılıdır. A.Smitin qeyd etdiyi kimi xarici ticarət onu həyata keçirən bütün ölkələr üçün faydalıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti də milli iqtisadiyyatın mənafeyinə uyğun həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi hər il xeyli artır. Bu artım aşağıdakı cədvəldə aydın hiss alınur (mln ABŞ dollar): Cədvəl 37.1

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
2000	2917,3	1172,1	1745,2	573,1
5	8558,4	4211,2	4347,2	136,0
6	11638,9	5266,7	6372,2	1105,2
7	11771,7	5713,5	6058,2	344,7
08	54922,8	7166,6	47756,2	40589,6

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının rezidentləri və qeyri-rezidentləri tərəfindən 137 ölkə ilə aparılmış xarici ticarət əməliyyatlarının məbləği-11,8 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Həmin ildə ixrac 6,1 milyard, idxal -5,7 milyard, saldo

isə 344,7 mln. dollar təşkil etmişdir. Xarici ticarətlə 4020 hüquqi və 10160 fiziki şəxs məşğul olmuşdur.

2008-ci ildə idxalın 67,3% uzaq xarici ölkələrlə, 32,7% isə MDB ölkələri ilə həyata keçirilmişdir. İxracın isə 96,6% uzaq xarici ölkələrlə, 3,7% MDB ölkələri ilə olunmuşdur. İxracatın 85%-dən artığını mineral xammal təşkil etmişdir. İdxalatda isə maşın və mexanizmlər, elektromexnika avadanlığı, nəqliyyat vasitələri, metallar və s. üstünlük kəsb etmişdir. Azərbaycanın xarici ticarəti müsbət saldoya malik olsa da onun səmərəliliyi nisbətən aşağıdır. Çünki ixracatda mineral xammalın xüsusi çəkisi çox yüksəkdir. Bu disproportionallığın azaldılmasında neft emalı, neft-kimya sahələrinin inkişafı mühüm rol oynaya bilər. İxracatda hazır məhsulun xüsusi çəkisinin artırılmasında yüngül və yeyinti sahələrinin inkişafı, yeni texnologiyaların tətbiqi də müəyyən rol oynaya bilər.

§3. Azərbaycan və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar

Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında, bu təsərrüfata daxil olan ölkələrlə iqtisadi və digər əlaqələrin genişləndirilməsində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara daxil olması da mühüm rol oynayır. Buna görə də Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqillik əldə etdiyi dövrlərdən başlayaraq müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara üzv olmağa başlamışdır.

Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının birinci dəfə üzv olduğu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır. 8 dekabr 1991-ci ildən Azərbaycan bu təşkilatın üzvüdür. 50-dən artıq müsəlman ölkəsini özündə birləşdirən bu təşkilatın İslam İnkişaf Bankı və İslam həmrəylik fondu Azərbaycanda bir sıra iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir. İslam Konfransı Təşkilatına

məxsus kapital əsasən meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsinə yönəldilmişdir. Mil-Mugan kollektorunun və Samur-Abşeron kanalının yenidən qurulması kapitalın iştirakı vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı da mühim rol oynayır. Bu təşkilat 1992-ci ilin fevralında yaradılmış və Azərbaycanın nisbətən yaxın qonşu müsəlman ölkələrini özündə birləşdirir. Bu təşkilat da bir sıra iqtisadi layihələrin hazırlanmasında və onların yerinə yetirilməsində iştirak edir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında onun Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına üzvlüyü də mühüm rol oynayır. Belə ki, bu beynəlxalq təşkilatlar onlara daxil olan ölkələr arasında valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi, onlara uzunmüddətli borcların verilməsində fəal iştirak edir. Azərbaycanda həyata keçirilən bir çox iqtisadi layihələr bu təşkilatların verdikləri kreditlər hesabına həyata keçirilir.

Keçmiş SSRİ-yə daxil olan bir çox respublikaları birləşdirən Müstəqil Dövlətlər birliyi (MDB) təşkilatı da bu ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin tənzim olunmasında müəyyən rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildə yaradılmış Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatlarının təsisçilərindən biridir. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Ukrayna, Moldaviyanın daxil olduğu GUAM təşkilatının da təsisçilərindən biridir. Bu və digər iqtisadi təşkilatlar vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına inteqrasiyası getdikcə genişlənir.

Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması da çox mühüm rol oynaya bilər. O, bu təşkilatın işində 1993-cü ildən müşahidəçi kimi iştirak edir. Bu təşkilata üzv olmağın tərəfdarları və

əleyhdarları arasındakı münasibətlər hələ də davam edir. Tərəfdarların fikrincə bu təşkilata üzvlük ölkəyə kapital axını xeyli genişləndirəcək, keyfiyyətli məhsul və xidmətlər idxalı artacaq və s. Əleyhdarları isə iddia edirlər ki, ticarət rejiminin ləğv olunması isə iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə mənfi təsir edərək onların xarici kapitalından asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası beynəlxalq ictimai əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə edərək özünün milli sərvətlərindən daha səmərəli istifadə etməyə nail olmuşdur. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər makroiqtisadiyyatın əsas göstəricisi olan ÜDM-un daha doğrusu adambaşına düşən ÜDM-un həcminin artmasında hiss etmək olar. Belə ki, 1998-ci ildə adambaşına düşən ÜDM 570 ABŞ dolları olduğu halda 2008-ci ildə bu rəqəm 5404 dollar olmuşdur. 2003-2008-ci illər ərzində adambaşına düşən ÜDM-un nominal həcmi beş dəfə artmışdır. Bu artımla əlaqədar bu dövrdə ölkəmizdə yoxsulluğun səviyyəsi 44,7%-dən 13,2%-ə enmişdir.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkənin milli təhlükəsizliyi, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi xeyli möhkəmlənmişdir. 2010-cu ilin iyunun əvvəli üçün ölkənin qızılvalyuta ehtiyatları 23 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da ölkənin xarici borcundan (3,4 milyard) altı dəfədən çoxdur. Azərbaycan özünün dənli bitkiləri olan tələbatının 76%-ni, quş ətinə olan tələbatının 74%-ni ətə olan tələbatın 94%, kərə yağına olan tələbatın 83%-ni öz istehsalı hesabına ödəyir. Şəkər, tərəvəz, meyvə istehsal isə öz tələbatından çoxdur.

XXXVIII FƏSİL. QLOBAL İQTİSADİ PROBLEMLƏR

§1. Qlobal problemlərin mahiyyəti və onların təsnifatı

Məlum olduğu kimi, insanların yeganə yaşayış yeri Yer kürəsidir. Biz hamımız müəyyən orbit üzrə kosmosun ənginliklərində süzməkdə olan «Yer» gəmisinin sərnəşinləriyik. Buna görə də yaşadıkları qitələr, regionlar, ölkələr və mənsub olduqları irqlər, dinlər və sairədən asılı olmayaraq, bütün insanlar qarşısında bir çox ümumi problemlər durur. Elmi ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində bunlar qlobal problemlər adlanır. Qlobal fransız sözü olub ümumi deməkdir. Bu söz latınca olan qlobus (kürə) sözündən yaranmışdır. Qlobal problemlərin yaradılmasının əsas səbəbləri insanların təbiətlə və öz aralarında olan münasibətlərdir.

Qlobal problemlərin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əvvəla, bu problemlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. Yəni yaşından, cinsindən, yaşadıkları ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və s, asılı olmayaraq, bütün insanlar bu problemlərlə üzləşmiş, üzləşir və üzləşəcəklər. Onlar nəinki bu problemlərlə üzləşir, hətta onların yaradılmasında da bu və ya digər dərəcədə iştirak edirlər. Bu problemlərin bir çoxu bəşər cəmiyyəti qədər qədimdir. Lakin, onların elmi tədqiqi əsasən XX əsrdə başlanmışdır.

Bu problemlərin digər xarakterik cəhəti, onların çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi, həllinin zəruri olmasıdır.

Həmin problemlərin nəzərdən qaçırılması ictimai tərəqqini ləngidə, sivilizasiyanı məhv edə bilər. Bunların həll olunmaması bəşəriyyətin gələcək mövcudluğunu şübhə altına alır.

Qlobal problemlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların həllinin beynəlxalq xarakter daşmasıdır. Bu problemlərin həlli dünya birliyinin bütün üzvlərinin beynəlxalq əməkdaşlığını, onların səylərinin əlaqələndirilməsini tələb edir. Çünki ayrı-ayrılıqda müxtəlif ölkələrin iqtisadi imkanları bu problemlərin həllinə kifayət etməz və lazımı sərəmə verməz.

İqtisadi və digər ədəbiyyatlarda bu problemlər çox müxtəlif səpkilərdə təsnif olunur. Bizim fikrimizcə, bunları əsasən üç istiqamətdə qruplaşdırıb nəzərdən keçirmək daha məntiqlidir. Birinci istiqamətə «**təbiət-cəmiyyət**» sisteminə daxil olan problemlər aid edilir. Bunlara təbii ehtiyatlardan sərəməli istifadə etmək, ətraf mühitin qorunması, tükənməz təbii sərvətlərin istifadəyə cəlb olunması və s. göstərmək olar. Bildiyimiz kimi, insan canlı varlıq olmaq etibarilə yarandığı andan bu və ya digər dərəcədə təbiət maddələrindən istifadə edir. Təbiət bəşər cəmiyyətinin mövcud olması və fəaliyyəti üçün əsas şərtidir, həm də insanın yaşamasını təmin edən vasitədir. İnsan özünün varlığını təmin etmək üçün təbiətlə münasibətə girir, təbiət maddələrini özünə lazım olan şəkllə, formaya salır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, insan təbiətə daha çox təsir göstərir, daha çox sərvətlərdən istifadə edir. Məsələn, XIX əsrdə insanlar təbiətdə olan 50 mineraldan istifadə etmişlərsə, XX əsrdə 100-dən çox təbii mineraldan istifadə etmişlər. İnsanların tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatlardan uzun müddət istifadə edilməsi bəzi təbii resursların çatışmazlığına səbəb olur. Başqa sözlə desək, bəşəriyyət tükənən təbii ehtiyatların məhdudluğu ilə qarşılaşır. Buna görə də həmin ehtiyatlardan sərəməli və qənaətlə istifadə olunması bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlərdən biridir.

Bəşəriyyət qarşısında duran digər qlobal problem ətraf mühitin mühafizəsi, qorunması problemidir. Belə ki, insanlar

yaşamaq uğrunda mübarizədə təbii ehtiyatlardan istifadə etdikcə ətraf mühiti də çirkləndirməyə başlamışlar. Cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, bu problem daha da kəskinləşmiş və müasir mərhələdə böhran mərhələsinə gəlib çatmışdır.

Ətraf mühitin çirklənməsi dedikdə, hava və suyun çirklənməsi, torpağın üst layının istifadə üçün yararsız hala düşməsi nəzərdə tutulur. Bu üç ünsür isə bütün canlıların, o cümlədən insanların mövcud olmasının zəruri şərtidir. Bizim hər birimiz orta hesabla gün ərzində bir kq bərk qida, 2-3 litr su və 12-15 kq hava qəbul edirik. İnsan qidasız 30-40 gün, susuz 3 gün yaşaya bildiyi halda havasız 1-2 dəqiqə də yaşaya bilməz.

Buna görə də ətraf mühitin qorunması haqqında söhbət gedərkən ilk növbədə havanın çirklənməsinin qarşısının alınmasından, daha doğrusu, havanın tərkibində olan oksigen balansının qorunub saxlanılması nəzərdə tutulur. Çox təəssüflər olsun ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunması nəticəsində son yüz ildə 250 milyard ton oksigen məhv edilmiş və havaya 360 milyard ton karbon qazı daxil olmuşdur. Canlılar üçün zəruri olan havanın çirklənməsinin 30-40 %-i, nəqliyyat vasitələri, 20-25 % -i, istilik elektrik stansiyaları, 15-25 % -i sənaye texnoloji proseslər hesabına baş verir. Havada olan oksigen balansının pozulmasında yerin «ağ ciyərləri» olan meşələrin vəhşicəsinə qırılması da öz təsirini göstərir.

Bütün canlı aləmin yaşamasının zəruri şərti olan suyun çirklənməsi də bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlərdən biridir. Suyun çirklənməsi də insanların istehsal və məişət fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Belə ki, müasir texnoloji proseslər külli miqdarda təmiz sudan istifadə edərək onu çirkləndirir. Neft və neft məhsullarının, kimyəvi maddələrin müxtəlif yollarla çay və göllərə axıdılması da suyu xeyli çirkləndirir. Mütəxəssislərin fikrincə bir litr neft 100 milyon litr suyu çirkləndirir. Suyun çirkləndirilməsində istehsalı və məişətdə işlədilən süni yuyucular da mühüm rol oynayır. Bu

yuyucular suyu və torpağı çirkləndirərək təbiətə, o cümlədən canlılar aləminə xeyli ziyan vurur.

Canlıların həyatında mühüm yer tutan amillərdən biri də torpaqdır, daha doğrusu onun üst qatıdır. Bu qatın bir santimetrinin əmələ gəlməsi üçün təbii şəraitdə 300 il tələb olunur. İnsanların pozucu fəaliyyəti nəticəsində isə bu qat 3-5 ildə məhv edilə bilər. Torpağın üst qatının çirklənməsi, onun quruluşunun dəyişməsi əsasən mexaniki, fiziki, kimyəvi və sairə yollarla baş verir. Məsələn, dünyada hər il torpaq eroziyası nəticəsində 26 milyard ton məhsuldar torpaq qatı məhv olur. Son yüz ildə dünyada 2 milyard hektar yararlı torpaq sahəsi korlanmışdır.

Təbiət-cəmiyyət sisteminə daxil olan qlobal problemlərdən biri də ətraf mühitin istiləşməsi problemidir. Buna səbəb isə havaya atılan karbon qazının çoxalmasıdır. 2000-ci ildə 1900-cü ilə nisbətən 6,5 dəfə çox karbon qazı atılmışdır. Bunun nəticəsində də XX əsrdə yer səthinin hərərəti 0,6 dərəcə artmış və okean sularının səviyyəsi 10-20 sm yüksəlmişdir.

Bu sistemə daxil olan problemlərdən biri də azon təbəqəsinin nazikləşməsi və bəzi yerlərdə isə onun yox olmasıdır. Canlılar aləminin mövcudluğunda mühüm rol oynayan bu təbəqənin nazikləşməsi də insanların fəaliyyətinin nəticəsidir. Buna səbəb isə soyuducularda və dezodrantlarda istifadə edilən təsirsiz qazlardır.

Müasir dövrdə bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlərin digər qrupu «**cəmiyyət-cəmiyyət**» problemləridir. Bunlara müxtəlif ölkələrin dinc yanaşı yaşaması, onların inkişaf səviyyələrindəki kəskin fərqlərin mövcud olması və sairəni aid etmək olar. Öyrəndiyimiz kimi, insanların yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətləri istehsal etmək üçün, onlar yalnız təbiətlə deyil, həm də öz aralarında müəyyən münasibətə girirlər. Bu münasibətlər, əsasən, mənafelər şəklində təzahür olunur. İstehsalın beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq milli mənafelər üzlaşir

onlar arasındakı ziddiyyətlər kəskinləşir. Yəni hər bir ölkə daha çox mənfəət əldə etmək üçün daha ucuz və zəngin xammal mənbələri və geniş satış bazarları ələ keçirməyə çalışır. Dünya ölkələrinin əksəriyyəti bu proseslərə dinc yanaşı yaşamaq yolu ilə nail olmağa üstünlük verirlər.

Dinc yanaşı yaşamaq dedikdə, müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindən, iqtisadi əsaslarından, dini görüşlərindən və sairədən asılı olmayaraq, onların beynəlxalq qaydalara, normalara riayət etmələri nəzərdə tutulur. Dinc yanaşı yaşamaq, dövlətlər arasında baş verən mübahisəli məsələlərin danışıqlar, məsləhətləşmələr yolu ilə həll edilməsi, ölkələr arasındakı qarşılıqlı anlaşma və etimad, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, bir-birinin mənafeələrini nəzərə almaq deməkdir. Bu proses ölkələrin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə ciddi hörmət etmək, tam bərabərlik və qarşılıqlı fayda əsasında iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı inkişaf etdirmək deməkdir. Dinc, yanaşı yaşamaq, ölkələrin daxili ehtiyatlarından və beynəlxalq əməkdaşlıqdan daha səmərəli istifadə etməklə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının daha yüksək olması üçün şərait yaradır.

Çox təssüflər olsun ki, bəzi hallarda dünyanın müxtəlif yerlərində milli mənafeələrin qarşılaşması dinc yanaşı yaşamaq prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur. Nəticədə yerli və ya bəşəriyyəti lərzəyə salan dünya müharibələri baş verir. Bunlar isə bəşər övladının yaratdığı külli miqdarda məhsuldar qüvvələrin məhv edilməsi deməkdir.

«**Cəmiyyət-cəmiyyət**» sisteminə daxil olan qlobal problemlərdən biri də müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında kəskin fərqlərin olmasıdır. Bu kəskin fərqlərin səbəbləri çox müxtəlifdir və bəşəriyyətin inkişafı ilə əlaqədar hələlik gətdikcə dərinləşir. Belə ki, 1800-cü ildə inkişaf etmiş ölkələrlə geridə qalmış ölkələr arasındakı fərq birin üçə nisbətində olduğu halda, 1900-cü ildə 1:10, XX əsrin əvvəllərində isə 1:83 olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, dünya üzrə ÜDM həcmi 30 trilyon dollardır.

Bunun 24 trilyonu (80 %-i) dünya əhalisinin 20 %-nin yaşadığı 25-30 zəngin ölkənin payına düşür. Dünya ÜDM-un qalan 20 %-i dünya əhalisinin 80 %-nin yaşadığı 160-170 ölkədə istehsal olunur. Bu kəskin fərqlər isə dünyanın ictimai həyatında bir çox xoşagəlməz hadisələrin (qarşıdurma, terrorçuluq və s.) baş verməsinə səbəb olur.

Qlobal problemlərin üçüncü qrupu «**cəmiyyət-şəxsiyyət**» sisteminə daxil olan problemlərdir. Bunlara əhali artımı, yoxsulluq, savadsızlıq, millətçilik, müxtəlif xəstəliklərin yayılması və s. göstərmək olar. Bu problemlərin bəzilərinə bütün ölkələrdə, digərlərinə isə bəzi regionlar və ölkələrdə rast gəlmək olar. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımı sürəti xeyli aşağı olduğu halda, geridə qalmış ölkələrdə xeyli yüksəkdir. Bu isə geridə qalmış ölkələrdə kütləvi işsizliyi, inkişaf etmiş ölkələrdə isə əlavə iş qüvvəsinə tələbatı artırır. Bunun nəticəsində də iş qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası xeyli güclənir.

Yoxsulluq da ümumbəşəri problemdir. Bəşəriyyətin XXI əsrə qədəm qoyduğu dövrdə, dünya əhalisinin demək olar ki, yarısının gündəlik gəliri 2 ABŞ dollarından, 1,2 milyard nəfərininki isə 1 ABŞ dollarından azdır. Müasir dünyada həyata keçirilən qloballaşma inkişaf etmiş ölkələrlə digər ölkələr arasında kəskin fərqlər əmələ gətirdiyi kimi, ayrı-ayrı ölkələrin əhalisinin gəlirləri arasında da kəskin fərqlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Savadsızlıq, narkomaniya, millətçilik də bu sistemə daxil olan qlobal problemlərdəndir. Bəşəriyyətin XXI əsrə qədəm basmasına baxmayaraq, dünyada savadsızların sayı hələ də xeyli çoxdur. Bəzi ölkələrdə isə əhalinin 30 %-dən çoxu oxuyub-yaza bilmir.

Müasir dünyanın bəlalılarından biri də millətçilik «xəstəliyidir». Bu bəla demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Bu xəstəliyin nəticəsində dünya ölkələrinin bəziləri getdikcə kiçik ölkələrə çevrilir, yeni dövlətlər yaranır. Bu proses isə iqtisadi inkişaf əvəzinə

geriləməyə, milli münaqişələrə külli miqdarda vəsait sərf olunmasına, on minlərlə insanın məhvinə səbəb olur. Bu xəstəliyin nəticəsində terrorçuluq, qaçqıncılıq, köçkünlük də global problemlərə çevrilmişdir.

Dünyanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən bir çox mənfi hallar (yoxsulluq, savadsızlıq, narkomaniya və s.) bəşəriyyəti lərzəyə salan bəzi yeni xəstəliklərin baş verməsinə və tarix səhnəsindən çıxmaqda olan bəzi xəstəliklərin yenidən tüğyan etməsinə səbəb olur. Müasir dövrün vəbası hesab olunan İİÇV (İnsanın İmmun şatışmazlığı virusu) narkomanlıq və əxlaqsızlıqla daha çox bağlıdır. Belə ki, KİV məlumatlarına görə hazırda hər gün 2 min adam bu virusa yoluxur. Geri döənən xəstəliklərə isə vərəm və malyariyanı aid etmək olar.

Elmi-texniki tərəqqi insanı ağır fiziki əməkdən xilas etsə də, onda bəzi xəstəliklərin (ürək-damar, əsəb, şəkərli diabet və s.) artmasına səbəb olmuşdur. Bu və ya digər xəstəliklərin artmasında ekoloji şəraitin pisləşməsi də mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən allergik xəstəliklər xüsusilə geniş yayılmaqdadır.

§ 2. Qlobal problemlərin həll edilməsi zəruriliyi və yolları

Qlobal problemlərin həll olunması, bəşəriyyət qarşısında duran ən vacib, həyati əhəmiyyətli məsələdir. Belə ki, bəşəriyyətin gələcəyi bu problemlərin həll edilməsindən asılıdır. Həmin problemlərin arasında daha vacibləri ətraf mühitin qorunması və dinc yanaşı yaşamaq problemləridir.

Ətraf mühitin qorunmaması, onun insanın yaşaması üçün zərərli olan həddə çatdırılması, dünyanın əsrəfi olan insanın məhv olmasına, bir tərəfdən insanı yaşayış vasitələri ilə təmin edən şəraitin azalmasına (səhralaşma, şoranlaşma, bataqlıqlaşma və s. nəticəsində), təbii kataklizmlərin artmasına, digər tərəfdən isə müxtəlif xəstəliklərin çoxalmasına, yenilərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu kimi hallar isə insanların vaxtından tez həyatlarını dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Ətraf mühitin çirklənməsi insanların fəaliyyəti, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən düzgün istifadə edilməməsi, təbiətə biganə münasibət və s. ilə əlaqədar olduğu üçün onun qorunması da insanların özlərinin fəaliyyətindən asılıdır. Özünü dərk edən hər bir şəxs anlamalıdır ki, təbiətə vurulan bütün zərbələr bumeranq təki onun özünə və gələcək nəsillərinə qayıdıb dəyəcəkdir.

Ətraf mühitin qorunmasında elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən düzgün istifadə olunması, tullantısız və az tullantılı texnologiyanın tətbiqi və s. mühüm rol oynaya bilər. Bu prosesdə insanların iqtisadi tərəkürünün, onun tərkib hissələri olan istehsal, istehlak və ekoloji mədəniyyətin yüksəldilməsi də mühüm rol oynaya bilər.

Bəşəriyyət qarşısında duran digər mühüm global problem dinc yanaşı yaşamaqdır. Bu problemin həll edilməməsi bəşəriyyətin müharibə alovları içərisində məhv olmasına səbəb ola bilər. Çünki, dünyada toplanmış adi və kütləvi qırğın silahları bütün bəşər övladlarını on dəfələrlə məhv etmək üçün kifayətdir. Buna baxmayaraq, silahlanma getdikcə daha sürətlə genişlənir. Bu proses daha çox maddi, əmək, maliyyə və intellektual potensialı öz orbitinə cəlb edir. Silahlanma ilə nəinki inkişaf etmiş ölkələr, hətta geridə qalmış ölkələr də məşğul olurlar. Kapitalın mənfəət hərisliyi, insanların bir qisminin mənəm-mənəmliyi bəşəriyyəti daim müharibə qorxusu qarşısında qoyur. Bəşəriyyəti bu qorxudan qurtarmağın yeganə yolu tərk-silah olunmaqdır.

Tərk-silah dedikdə, müharibə aparmaq vasitələrinin tamamilə məhv edilməsi, yaxud əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu prosesin özü də xeyli vaxt və vəsait tələb edir. Lakin, o, son nəticədə bir tərəfdən müxtəlif dövlətlər və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın bərpa olunmasına, digər tərəfdən isə külli miqdarda iqtisadi, təbii və əmək resurslarının mülki istehsal sahələrinə axıb gəlməsinə səbəb olur. Bu isə əhalinin məşğulluğunun və gəlirlərinin artması, həyat şəraitinin xeyli yaxşılaşması

deməkdir. Tərk silah prosesində diversifikasiyanın həyata keçirilməsi, yəni hərbi-sənaye kompleksinə daxil olan müəssisələrdə mülkü məhsulların istehsalının genişləndirilməsi də mühüm rol oynaya bilər. Tərk-silah probleminin həll edilməsi bəşəriyyət qarşısında duran digər qlobal problemlərin də həll edilməsi üçün şərait yaradır. Çünki, bu problemin həlli külli miqdarda təbii, iqtisadi və əmək resurslarının digər problemlərin həllinə yönəldilməsinə imkan verir.

Qlobal problemlərin həll edilməsi müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın və birgə fəaliyyətin olmasını tələb edir. Çünki, bir tərəfdən bu və ya digər qlobal problemin yaradılmasında bütün bəşər övladları az və ya çox dərəcədə iştirak edirlər, təqsirkarıdır və buna görə də yaratdıqları problemlərə qarşı birgə mübarizə aparmalıdır. Digər tərəfdən, bu problemlərin həlli külli miqdarda iqtisadi resurslar və əmək sərfi tələb etdiyi üçün, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi imkanları bu mübarizə üçün kifayət deyildir. Üçüncü bir tərəfdən isə müəyyən ölkə və xalqların bu mübarizəyə biganə qalması digərlərinin səylərini, cəhdlərini heçə endirə bilər. Bütün bunlara görə bu mübarizədə bütün bəşər övladları iştirak etməlidirlər və getdikcə daha çox insan bunun zərurliyini dərk edir. Qlobal problemlərin tədqiqatçısı olan F.Sen-Mark yazır ki, qlobal problemlərin həlli qarşısında dövlətlərin suverenliyini tarix muzeyinə vermək, əcdadların ədavətini unutmaq, ideoloji rəqabəti rədd etmək və birgə səylə Qərbi və Şərqi arasındakı antoqonizmdən yüksəkdə durmaq lazımdır.

Qlobal problemlərin həll edilməsində müxtəlif ölkələrin və xalqların mübarizəsini birləşdirmək məqsədilə BMT çərçivəsində bir çox beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir və getdikcə daha çox ölkələr bu konvensiyaya qoşulur. Azərbaycan Respublikası da bir çox konvensiyaya o cümlədən ətraf mühitə dair 15-dən artıq beynəlxalq konvensiyaya qoşulduğunu elan etmişdir.

§ 3. Qlobal problemlər və Azərbaycan

Bəşər övladlarını lərzəyə salan qlobal problemlər Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Dünyanın bütün ölkələri kimi, Azərbaycan da bir çox qlobal problemlərlə üzləşir. Onun üzləşdiyi problemlərdən birincisi millətçilik «xəstəliyinin» təzahürü olan erməni separatizmidir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan xalqı ədalətsiz müharibəyə cəlb olunmuşdur. İyirmi ildən artıq davam edən müharibə nəticəsində torpaqların 20 %-dən çoxu düşmən əlinə keçmiş və təkrar istehsal dairəsindən kənarlaşmışdır. Müharibə külli miqdarda dağıntılarla yanaşı, çoxlu miqdarda iqtisadi və əmək resurslarının hədəf yerə sərf olunmasına səbəb olmuşdur. Müharibə həmçinin, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün normal yaşayış tərzinin pozulmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə ölkənin iqtisadi inkişafının geriləməsinə, əhəlinin əksər hissəsini minimum səviyyədən aşağı səviyyədə yaşamağa məcbur etmişdir. Son illərdə bu geriliklərin xeyli azalmasına baxmayaraq, əksəriyyətin vəziyyəti hələ də lazımı səviyyədə deyildir.

Azərbaycanın rastlaşdığı digər qlobal problem, ətraf mühitin çirklənməsidir. Bu prosesdə elmi-texniki tərəqqidən istifadə edilməsi ilə yanaşı, çox dərəcədə özümüz, müəyyən dərəcədə isə qonşularımız günahkardırlar. Belə ki, külli miqdarda canlı və cansız əmək sərfi nəticəsində yuyulub yararlı hala salınmış torpaq sahələrinin yenidən yararsız hala düşməsi özümüzün etinasız münasibətimizdən irəli gəlir. Xəzər dənizi və Kür-Araz çaylarının suyunun çirklənməsi isə qonşularımızla bərabər həm də bizim fəaliyyətimizin nəticəsidir. Havanın təmizlənməsində mühüm rol oynayan meşə örtüyünün azalması da, respublikada yaşayanların günahının nəticəsidir. Çay yataqlarında meşə və digər örtüklərin məhv edilməsi torpağın eroziyasını xeyli

gücləndirmişdir. Müharibə və digər səbəblər üzündən iqtisadiyyatın ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xeyli tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində dünyanın bir sıra aparıcı təşkilatları, donor dövlətlər və qonşu dövlətlərlə olan işgüzar əlaqələr də mühüm rol oynayır.

Ölkə əhalisinin üzləşdiyi qlobal problemlərdən biri də yoxsulluqdur. Müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərlə bağlı olan bu problem təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial bəladır. Buna görə də BMT 2015-ci ilədək yoxsulluğu yarımçıq azaltmaq haqqında proqram qəbul etmişdir. Buna müvafiq olaraq ölkəmizdə «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət proqramı» qəbul olunmuşdur. Proqramda qeyd olunur ki, müasir durumda əhalinin 50 %-ə qədəri yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayır. Buna görə də hökumət yoxsulluğun azaldılması üçün bir neçə istiqamətdə iş aparır. Bunlara qeyri-neft sektoruna sərmayə axınının gücləndirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, pensiyaların atırılması, büdcədən maliyyələşənlərin maaşlarının artırılması və sairəni göstərmək olar.

Respublika əhalisinin üzləşdiyi qlobal problemlərdən digəri müəyyən yeni xəstəliklərin çoxalması və bəzi xəstəliklərin yenidən tarix səhifəsinə qayıtmasıdır.

SÖZLÜK

A

Açıq qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar - mərkəzi dövlət bankının tədavüldə olan pulun miqdarını artırmaq (azaltmaq) məqsədilə qiymətli kağızları alması (satması).

Açıq iqtisadiyyat - milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat əlaqələrində, beynəlxalq əmək bölgüsündə maksimum iştiraka yönümlənməsi.

Aqrar siyasət-həm kənd təsərrüfatı qiymətlərinə və fermer gəlirlərinə maddi yardım etmək yolu ilə aqrar sektor nümayəndələrinin iqtisadi maraqlarının müdafiəsinə, həm də fermaların birləşdirilməsi və mexanizasiyasının təqdir edilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş siyasətdir.

Allokasiya - nemətlərin fərdlər və ya istehsal amillərinin sahələr arasında müəyyən bölgüsü.

Allokativ səmərəlilik - məhdud resursların onların son istifadəsi istiqamətində optimal yerləşdirilməsidir ki, bunun nəticəsində istehlakçı tələbinə ən yaxşı müvafiq olan əmtəə və xidmətlər istehsal olunur. Bu, bütün bazar qiymətləri və mənfəətlərin səviyyəsi istehlakçı tələbi strukturuna müvafiq olanda əldə olunur.

Alternativ məsrəflər - müəyyən nemətin istehsalına sərf olunmuş amillər hesabına istehsal oluna biləsi nemətlərin dəyəri.

Amilin məhsul həddi qiymətliliyi - amilin məhsuldarlıq həddinin dəyərlilik ifadəsi

Amilin orta məhsuldarlığı - ümumi istehsalın istifadə olunan amilin həcminə nisbəti.

Amilin son hədd məhsuldarlığı - istehsala əlavə amil vahidinin cəlb edilməsi zamanı ümumi istehsalın artması.

Amilin son hədd məhsulundan son hədd satış pulu - əlavə amil vahidinin istehsala cəlb olunması zamanı ümumi satış pulunun artması.

Amilə son hədd xərci - istehsala əlavə amil vahidinin cəlb edilməsi zamanı ümumi məsrəflərin artması.

Amirlik iqtisadiyyatı - cəmiyyətin təsərrüfat həyatının dövlət mülkiyyətinə, mərkəzi planlaşdırmaya və inzibati - idarəetmə vasitələrinə əsaslanan təşkili sistemi.

Amortizasiya (ödəniş) - əsas fondların dəyərinin onların istismarı prosesində tədricən hazır məhsulun dəyərinə keçirilməsi.

Antiinflasiya siyasəti - inflasiyanın qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün tədbirlər sistemi.

Antiinhisar siyasəti - inhisarların, birləşmə və udmaların, kartellərin, ticarətin məhdudlaşdırılması üzrə razılaşmaların tənzimlənməsində ifadə olunan siyasət, pərakəndə qiymətlərin əə antirəqabət praktikasının dəstəklənməsi siyasəti.

Aşkar olmayan (qaçılmaz) məsrəflər - firmanın məhsul istehsalı ilə əlaqədar öz resurslarından istifadə ilə bağlı olan alternativ məsrəfləri; firmanın resurslarının icarəyə verildiyi (yaxud satıldığı) təqdirdə əldə oluna biləcək gəlir itkisindən ibarətdir.

Azalan son hədd məhsuldarlığı qanunu - texniki tərəqqi olmadıqda əməyin optimal kapital təminatına çatıldıqdan sonra istehsal amillərinin birinin artması dəyişən amilin məhsuldarlıq həddinin azalması ilə müşayiət olunur.

B

Bank - müəyyən olunmuş müddətə pul əmanətlərini qəbul edən, həmçinin kredit (borc) verən maliyyə təşkilatı.

Bank Mərkəzi - ölkənin pul-kredit tənzimləməsi hüququna, pul emissiyasına, valyuta kursunu tənzimləməyə, ölkənin qızıl valyuta ehtiyatlarını saxlamağa inhisarçı hüquqa malik əsas bankı.

Banklar kommersiya - pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və qaytarılma və ödənilmə şərti ilə öz adından yerləşdirilməsi məqsədilə yaradılan universal kredit təşkilatları. Bu banklar müştərilərin tapşırığı ilə valyuta, qiymətli metallar, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirir, müştərilərə kassa xidməti göstərir, qanunun yol verdiyi digər əməliyyatlar aparır.

Banknot - Mərkəzi bank tərəfindən buraxılan və ölkənin pul təklifinin bir hissəsini təşkil edən nəgd kağız pul.

Barter - bir iqtisadi nemətin başqa birisinə dəyişdirilməsi.

Bazar : Satıcı və alıcılara qarşılıqlı əlverişli sövdələr həyata keçirmək üçün əlaqəyə girməyə imkan verən sosial-iqtisadi institut;

Bazar :

- (İqtisadi institut,) satıcı və alıcılara qarşılıqlı əlverişli sövdələr həyata keçirmək üçün əlaqəyə girməyə imkan verir;
- təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət əlaqə forması, bu zaman eyni bir əmtəənin qiyməti tez bərabərləşməyə meyilli olur;

- alqı-satqı aktlarının məcmusu, konkret əmtənin satıcısı və alıcısı arasında sövdə aparmaq üçün yer.

Bazar qiyməti - bazarda satıcı və alıcı arasında öz məqsədlərinə çatmağa cəhd etmələrinin gedişində formalaşan qiymət.

Bazar iqtisadiyyatı - xüsusi mülkiyyətə, seçim azadlığına və rəqabətə əsaslanan sistem, şəxsi maraqlara söykənir, hökumətin rolunu məhdudlaşdırır.

Bazar imtinaları - bazar mexanizminin müəyyən şəraitdə Pareto üzrə faydalılığın əldə olunmasını təmin edə bilməyə qabil olmaması.

Bazar seqmenti - tələb elastikliyi ilə fərqlənən alıcı qruplarının məkanda və ya zamanda ayrılması.

Bazarın infrastrukturunu - əmtəə bazarı, kapital bazarı və digər bazarların normal fəaliyyətini təmin edən idarə, təşkilat, dövlət və kommertiya müəssisələri və xidmətlərin məcmusu.

Bazarın iflası - resursların optimal yerləşdirilməsinə nail olmaq mümkün olmayan vəziyyətdir - bu, inhisar, ictimai nemətlər, xarici effektlər informasiyanın asimmetrikdir. İstehsalçı (firma) - nemətlər istehsal etmək və satmaq üçün amillər alan iqtisadi subyekt.

Bazis ili - indeksasiyanın ona nisbətən aparıldığı çıxış dövrü.

Bentam ictimai rifah funksiyası - bütün cəmiyyət üzvlərinin fərdi rifahları göstəricilərinin adi və ya ölçülüb-biçilmiş cəmi.

Bertran müvazinəti - bazardakı elə vəziyyəti təsvir edir ki, bu zaman firmalar duopoliya şəraitində hər firmanın mövcud istehsal həcmi səviyyəsində əmtənin qiyməti uğrunda rəqabət aparırlar. Müvazinət sabitliyi qiymət xərcləri ilə

bərabər olanda əldə olunur, yəni rəqabət müvazinəti müəyyənləşir.

Birja - əmtəə, qiymətli kağızlar, valyuta bazarı, həmçinin iş qüvvəsinin muzzla tutulmasında vasitəçilik edən təşkilat.

Birinci ictimai rifah nəzəriyyəsi teoremi - rəqabətli müvazinət vəziyyəti Pareto-səmərəlidir.

Birinci Hossen qanunu - nemətlərin son hədd faydalılığı azalır.

Borc kapitalı - təsbit olunmuş faiz dərəcəli qiymətli kağız buraxılması yolu ilə xarici mənbələrdən müəyyən müddətə alınıb kompaniyaya qoyulmuş pul.

Bon Mədd xərcləri - verilmiş əmtəənin istehsalının bir vahid artması ilə bağlı əlavə xərclər.

Borc faizi - diskontun bazar dərəcəsi; kapital mülkiyyəçisinin borc alınmış vəsaitlərə görə müəyyən müddət ərzində ödədiyi qiymət.

Böyük rəqəmlər qanunu - bu qanuna görə böyük qruplar ayrı-ayrı fərdlərə nisbətən daha sabit aparırlar, (nəinki, ayrı-ayrı fərdlər). Belə ki, ayrıca bir istehlakçı konkret əmtəənin qiyməti qalxdıqda onun alışını artırma bilər, halbuki istehlakçıların çoxu az almağa başlayacaqlar.

Bölgü - istehsal iştirakçılarının yaradılmış məhsulda və gəlirdə aylarının müəyyənləşdirilməsi.

Böhran - 1) inkişaf etmiş bazar təsərrüfatında vaxtaşırı təkrarlanan və satıla bilməyən əmtəələr istehsalında əksini tapan hadisə; 2) bütün iqtisadi göstəricilərin digər pisləşmələri.

Büdcə - 1) dövlətin (müəssisənin) müəyyən müddət üçün tərtib olunmuş pul xərcləri və gəlirlərinin cədvəli; 2) şəxsin, ailənin müəyyən müddət üçün gəlirləri və xərclərinin məcmusu.

Büdcə defisiti - xərclərin büdcə gəlirlərindən artıq olması.

Büdcə xətti - verilmiş qiymətlər və büdcədə istehlakçı üçün əlyetər olan iki nemətin müxtəlif birləşmələrindən ibarət olan nöqtələrin məcmusu.

Bürokratiya - dövlət məmurlarının ən yüksək təbəqəsi.

C

Canlı əmək - insanın şüurlu, məqsədyönlü və məqsədəuyğun fəaliyyəti, onun zehni və fiziki enerji sərfi ilə bağlı olub, həm onun özünün şəxsi tələbatlarının, həm də bütövlükdə cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri olan hər hansı yeni istehlak dəyəri olan faydalı effektin yaradılmasına yönəldilir.

Cevons Uilyam Stenli (1835-1882)- ingilis iqtisadçısı, “Siyasi iqtisad nəzəriyyəsi” (1871) kitabxanada faydalılıq nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdi. Cevons nemətin dəyərliliyinin onun istehsalı üçün lazım olan əməkdən asılı olması ideyasını inkar edir və sübut edirdi ki, dəyərlilik alıcının həmin nemətin faydalılığı haqqında subyektiv fikirdən asılıdır. Cevons bildirir ki, nemət yalnız özü ilə gətirdiyi faydalılığa müvafiq olaraq dəyərləndirilir, əmək və digər istehsal amilləri yalnız bu nemətlərin istehsalında iştirak edəndə dəyərə malik olurlar. O göstərmişdir ki, istehlakçı aldığı nemətlərin sayını müəyyən nemətin sonuncu vahidinin faydalılıq həddinin istənilən digər nemətin sonuncu vahidinin faydalılıq həddinə bərabər oluncayadək artırmağa meyillidir. Cevons həm də statika və nəzəri təhlilin iqtisadi elmdə birləşdirilməsi problemi ilə maraqlanırdı.

Ç

Çoxluğa qoşulma effekti - başqa istehlakçıların tələb həcminin dəyişməsinə cavab olaraq bir istehlakçının nemətə tələb həcminin birtərəfi qaydada dəyişməsi.

D

Daxili (aşkar olmayan) xərclər –yəni istehsal amilləri firmasına məxsus xərclər.

Deduksiya - məntiqi mülahizələrdə ümumi muddəalardan xüsusi nəticəyə gəlmə.

Defisit - geniş mənada nəyinsə çatışmaması, azlığı; dar mənada hazırkı anda kifayət qədər olmayan resurs və ya əmtəə.

Demoqrafiya - əhali haqqında, əhalinin ümumi sayını və ölümlülük, doğum və miqrasiya nəticəsində onun dəyişməsinə, əhalinin cinsinə və yaşına görə bölgüsünü, onun coğrafi və peşə strukturunu öyrənən elm.

Demoqrafik tələ - ölkə əhalisinin artım tempinin əldə oluna biləcək iqtisadi artım səviyyəsini üstələdiyi vəziyyət, bu isə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirin azalmasına səbəb olur.

Devalvasiya - bir ölkə valyutasının digər ölkənin valyutasına nisbətən birdən qiymətdən düşməsi, mübadilə kursunun aşağı düşməsi.

Dəyişən məsrəflər - istehsal həcmi dəyişdikdə dəyişən məsrəflər.

Dəyişən xərclər - məhsul istehsalı həcmi dəyişdikdə dəyişən xərclər.

Dəyişən asılılıq - modeldə ona başqa bir dəyişənin təsir etdiyi dəyişən. Məsələn, məhsula olan tələbin həcmi (asılı dəyişən) onun qiymətindən asılıdır (asılı olmayan dəyişən).

Disbalans – müvazinətin olmaması, əsas təsərrüfat göstəricilərinin (sisteminin) müvazinətsizliyi.

Diskont - əmtəə və ya xidmətin elan edilmiş preyskurant qiymətindən istehsalçının istehlakçı üçün etdiyi güzəşt; iqtisadi subyektin gələcək nemətə nisbətən indikinə üstünlük vermə tədbiri; subyektin rifahının dəyişilməməsi şərti ilə cari dövrdə hər vahid nemət həcmiminin azalması zamanı gələcək dövrdə əmtəə həcmiminin neçə vahid artacağını göstərir; pula

münasibətdə: müəyyən dövrdə verilmiş kredit pulun həcmi nə qədər artmamalıdır ki, subyektin rifahı dəyişməsin.

Doktrina – təlim, elmi nəzəriyyə.

Dotasiya – mənfəi vergi.

Dövriyyə vergisi - məhsulun satış həcmindən satış pulunun faizi kimi alınan vergi.

Dövriyyə kapitalı - firmanın istehsal prosesi müddətində tez dövr edən qısamüddətli cari aktivləri; bura material ehtiyatları, bitməmiş istehsal, son məhsul, debitor borcu, cari passivləri çıxmaq şərtilə nağd pullar daxildir.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi - vətəndaşların, səhmdar cəmiyyətlərinin (yoldaşlıqların) dövlətdən pay, səhm, mülkiyyət alması yolu ilə xüsusi, ayrı-ayrı hallarda iş kollektiv müəssisələrə çevrilmə prosesi.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi – vətəndaşların, səhmdar cəmiyyətlərinin (yoldaşlıqların) dövlətdən pay, səhm, mülkiyyət alması yolu ilə xüsusi, ayrı-ayrı hallarda iş kollektiv müəssisələrə çevrilmə prosesi.

Dövlət şirkəti – dövlət mülkiyyətində olan cəmiyyət.

Dövlət Korporasiyası - dövlət mülkiyyətində olan kompaniya.

Dividend – səhmdar cəmiyyətinin xalis gəlirinin səhmdarlar arasında bölüşdürülməli olan və bir adi və ya imtiyazlı səhmə düşən hissəsi.

Direktiv qiymət - dövlət tərəfindən yuxarı və ya aşağı son hədd kimi müəyyənləşdirilmiş qiymət.

Diskontlaşdırılmış (gətirilmiş) cari dəyər - müəyyən zaman kəsiyindən sonra ödənilmiş bir dolların hazırkı dəyəridir.

Duopoliya - oliqopolianın növü, bu zaman bazarda yalnız iki istehsalçı fəaliyyət göstərir

Duopsoniya - bazarda yalnız iki alıcı və çoxlu satıcı olan vəziyyət.

Durğunluq - iqtisadi tsiklin böhrandan sonra gələn durğunluq dövrü.

E

Elastiklik - tələbin mühüm xüsusiyyəti, tələb (və ya təklif) kəmiyyətinin nisbi dəyişməsinin müxtəlif amillərin (qiymət, gəlir və s.) dəyişməsindən asılı olmasını göstərir.

Emissiya - qiymətli kağızların, pulların və digər maliyyə sənədlərinin tədavülə buraxılması.

Engel əyrisi - verilmiş qiymətlər sistemində dövlət büdcəsinin müxtəlif ölçülərində istehlakçının ayrıca nemətə tələbinin həcmi göstərən nöqtələr məcmusu.

Engel qanunu - istehlakçı gəlirinin artması onun ilkin tələbat mallarına nisbətən daha çox ziynət əşyalarına xərclərini artırır.

Ekonometrika – iqtisadi hadisə və proseslərin kəmiyyət tərəflərinin öyrənilməsində riyaziyyatın və statistik təhlilin vasitələrindən istifadə edilən elm sahəsi.

Ə

Əks-əlaqə effekti - verilmiş bazarda ilkin dəyişikliklərin təsiri altında onunla əlaqədar olan bazarlarda baş verən dəyişikliklər nəticəsində həmin bazarda qismən müvazinətin dəyişməsinə əks etdirən effekt.

Əməyin kapitala silahlanması – kapital həcmi əməyin həcminə nisbəti.

Əmtə - insan fəaliyyətinin məhsulu, satış üçün istehsal olunmuş və hər hansı bir tələbatı ödəyən iqtisadi nemət.

Əməyin optimal kapital tutumu - əməyin verilmiş texnologiyaya hər məhsul vahidinə minimum xərcləri təmin edən kapital tutumu.

Əməyin kapital tutumu - kapital həcmnin əməyin həcminə nisbəti.

Əmək - insanın ayrı-ayrı fərdlərin və ya bütövlükdə cəmiyyətin tələbatlarını ödəmək üçün maddi və mənəvi nemətlər yaratmaq məqsədilə sosial məqsədyönlü fəaliyyət prosesi.

Əmək haqqı - əməyə görə maddi mükafatlandırma, yaradılmış və satılmış məhsulun (xidmətin) dəyərinin müəssisə və təşkilat işçilərinə çatan hissəsi.

Ən az xərc qaydası - hər bir resursa xərclənmiş sonuncu dollar eyni məhsul həddi verməlidir.

Əsas kapital - firmanın təkrar satış üçün deyil, uzunmüddətli istifadə məqsədilə aldığı aktivlər (binalar və avadanlıqlar).

Əvəzləmə effekti, substitusiya - istehlak dəstinə daxil olan əmtəələrdən birinin qiymətinin dəyişməsi nəticəsində istehlak strukturunun dəyişməsi (müxtəlif əmtələrin alınmasında ayrılan vəsaitlərin nisbəti).

F

Faiz - kreditə görə ödənc, borc alanın borc aldığı vəsaitə görə kreditora ödədiyi məbləğ.

Faydalılıq funksiyası - istehlak olunan nemətlərin faydalılığının təmin olunma səviyyəsi ilə onların miqdarı arasındakı asılılıq.

Faydalılığın son həddi- istehlak olunan sonuncu nemət vahidinin faydalılığı və ya istehlak zamanı nemət bir vahid artdıqda ümumi faydalılığın artması.

Fermer - kənd təsərrüfatı müəssisəsinin, fermanın sahibi.

Fəaliyyət göstərmək - fəaliyyətdə olmaq, işləmək.

Fərqsizlik xəritəsi - çoxlu fərqsizlik əyrisi, faydalılıq funksiyasının qrafik təsviri.

Fərqsizlik əyrisi - müəyyən sayda iki nemətin istehlakçı üçün eyni dərəcəli olan birləşməsini göstərən nöqtələr məcmusu.

Fillips əyrisi - əməyin qiymətinin dəyişmə sürəti ilə işsizlik səviyyəsi arasındakı asılılığın qrafik təsviri.

Firma - hüquqi şəxs hüquqlarına malik təsərrüfat, sənaye, ticarət müəssisələri.

Fiskal - dövlət xəzinəsi maraqlarına aid olan.

Fiskal siyasət - dövlətin vergi müəyyənləşdirmək və toplanmış vəsaitləri xərcləmək hüququndan istifadə etməsi.

Fişer effekti - qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi zamanı hadisələrin ardıcılığı: qiymətlərin səviyyəsinin azalması (artması) məcmu tələbinin iki səbəbdən azalması (artması): qiymətlərin sonrakı azalmasını (artımını) gözləyən ev təsərrüfatları cari istehlaklarını azaldırlar (artırırlar);

-mülkiyyətin borclulardan kreditorlara (kreditorlardan borclulara) təkrar bölgüsü; borcluların istehlaka son hədd meylləri kreditorlarınkindən daha çox olduğundan məcmu tələb azalır.

-qiymətlərin sonrakı azalmasını (artımını) gözləyən ev təsərrüfatları cari istehlaklarını azaldırlar (artırırlar).

Fyüçers - gələcəkdəki müəyyən tarixə öncədən razılaşıdırılmış qiymətə müəyyən miqdarda əmtənin çatdırılması haqqında təcili kontrakt.

G

Gəlir effekti - istehlakçının istehlak dəstinə daxil olan əmtəələrdən birinin qiymətinin dəyişməsi nəticəsində onun real gəlirinin dəyişməsi.

Gəlir effekti Slutskiyə görə - qiymətinin dəyişməsi zamanı nemətə tələb həcmünün ümumi dəyişməsi ilə Slutskiyə görə əvəzləmə effekti arasında fərq.

Gəlir effekti Hiksə görə - istehlakçının verilmiş nominal gəlirində nemətə tələb həcmının dəyişməsi və həmin nemətin qiymətinin dəyişməsinə görə onun real gəlirinin dəyişməsi.

Gəlir haqqında deklarasiya, yaxud vergi deklarasiyası - vergi verənin ötən müddət ərzində (adətən bir il) əldə etdiyi gəlirlər və onlara şamil edilən güzəştlər haqqında rəsmi, qanunla müəyyən edilmiş formada doldurulmuş ərizə.

Gəlir - istehlak əyrisi - verilmiş qiymətlər sistemi və öz büdcəsinin müxtəlif həcmində istehsalın soruşduğu iki nemət dəstindən ibarət nöqtələr məcmusu.

Gəlir həddi- hər əmətəə vahidinin satış həcminin artması nəticəsində əldə olunan əlavə gəlir. Hədd gəliri ümumi gəlir artımının satış həcmi artımına nisbəti kimi təyin olunur.

Gəlir vergisi - dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərin

Gəlir – istehlak əyrisi - verilmiş qiymətlər sistemi və istehlakçının öz büdcəsinin müxtəlif həcmində soruşduğu iki nemət dəstindən ibarət nöqtələr məcmusu.

Gəlirin kompensasiyaedici dəyişməsi - nemətin qiyməti artdıqdan sonra istehlakçının rifahının dəyişilməzliyini təmin edən pulun məbləği.

Gömrük - xarici əmtəələrin idxalı üçün dövlət büdcəsinə ödənc.

H

Heçirləmə - fyuçers bazarlarının və opsiyon bazarlarının bir riskin digəri ilə kompensasiya edilməsi üçün istifadə olunduğu əməliyyatlar.

Hərrac (kütləvi hərracdan satış) - alıcılar arasında yarışa əsaslanan əmtəə satışı. Əmtəəni almaq hüququnu əldə edən hərrac qalibi daha yüksək qiymət təklif etmiş alıcı olur.

Herfindal indeksi - bazarda firmaların ümumi sayından və onların nisbi həcmələrinin bölgüsündən (ümumi istehsalda payları) çıxış edərək hesablanan satıcıların təmərküzləşməsinin

göstəricisidir; bazarın ümumi həcmində firmaların paylarının kvadratları cəmi kimi hesablanır. Bazar hökmranlığı dərəcəsinə göstərir.

Helbreyt Con Kennet (d.1908) - Kanada iqtisadçısı, iqtisadi nəzəriyyədə institusional istiqamətin nümayəndəsi. Əsas əsərləri: «Bolluq cəmiyyəti» (1958), «Yeni sənaye cəmiyyəti» (1967). Əsas ideyaları:

- sənaye cəhətdən inkişaf etmiş iqtisadiyyatlara mülkiyyətçilər tərəfindən idarə olunan rəqabətli xırda müəssisələr və texnokrat qulluqçular tərəfindən idarə olunan iri sənaye kompaniyaların inhisar sektoru daxildir:

- iri kompaniyalar fəaliyyətlərini elə planlaşdırırlar ki, bazar qeyri-müəyyənliyini minimuma endirsinlər reklamın köməkliyi ilə yeni məhsulun istehsalına başlamamış, ona tələb yaradırlar;

- iri firmalar texniki innovasiyaların inkişafına rəvac verirlər, istehsal miqyasında qənaətə nail olurlar ki, bu da gəlir artımına səbəb olur;

- iri kompaniyalar dövlət tərəfindən dağıdılmalı deyil, onların inhisar hakimiyyətindən sui-istifadəsinin qarşısının alınması üçün nəzarətdə saxlanılmalıdır;

- Amerika bazar sistemini onda ictimai sektorun inkişafına az resurs ayrıldığına görə tənqid etmişdi; xüsusi sektorun hakim mövqeyi isə xüsusi bolluq və ümumi kasıblıq vəziyyəti yaradır;

- Sənaye cəmiyyətinin böyüyüb yeni sənaye cəmiyyətinə keçməsi.

Hiffen əmtəəsi - aztəminatlı istehlakçının büdcəsində böyük yer tutan əmtəə, ona tələb bütün digər şərtlərin bərabərliyi şəraitində qiymətin dəyişdiyi istiqamətdə dəyişir, çünki gəlir effekti əvəzləmə effektini üstələyir.

Hiffen paradoksu - nemətin qiyməti artdıqda (azaldıqda) ona tələb həcmnin artması (azalması), gəlir effektinin əvəzləmə effektini üstələməsi ilə izah olunur.

Hiks supermultiplikatoru - verilmiş sürətlə ekzogen iqtisadi artım şəraitində makroiqtisadi subyektlərin muxtar (milli gəlir kəmiyyətindən asılı olmayan) xərclərinin artması zamanı milli gəlirin artım dərəcəsini səciyyələndirən əmsal.

X

Xalis ayrıca nemət - hər bir vahidi ayrıca haqqa satıla bilən nemət.

Xalis ictimai nemət - elə bir nemətdir ki, insanların ona görə haqq ödəyib-ödəməməsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar tərəfindən kollektiv istehlak olunur. Xalis iqtisadi nemət iki xüsusiyyəti ilə səciyyələnir: istehlakda seçimli olmaması və aradan götürülə bilməməsi. Məsələn, milli müdafiə belə xüsusiyyətlərə malikdir.

Xalis investisiyalar - əvəzləməyə gedən vəsaitləri çıxdıqdan sonra qalan ümumi investisiyalar.

Xalis inhisar - yaxın əvəzləyici substitutları olmayan iqtisadi nemətin yeganə istehsalçısı olub sahəyə yüksək giriş maneələri ilə bilavasitə rəqabətdən mühafizə olunan firma.

Xalis milli məhsul (XMM) - kapitaldan istifadəyə görə (amortizasiya) dəyərləri çıxdıqdan sonra qalan ümumi milli məhsul.

Xalis diskontlaşdırılmış (gətirilmiş) qiymət – gələcəkdə gözlənilən xalis gəlirin qədərini diskontlaşdırılmış qiyməti ilə investisiyaların diskontlaşdırılmış qiyməti arasındakı fərq:

$$NPV = PV(TR - VC) - PV(I),$$

Burada $(TR - VC)$ – xalis gəlir; I - investisiyalardır.

Xarici (aşkar) xərclər - firmaya məxsus olmayan və onun tərəfindən alınan istehsal amillərinin xərci.

Xarici artım - genişlənməsi firmanın təbii böyüməsi hesabına deyil (daxili genişlənmə), birləşmə, udma və ya birgə müəssisələr yaradılması hesabına baş verən artımı

Xarici effektlər - nemətlərin istehsalı və istehlakı zamanı yaranan və bazar qiymətlərində əksini tapmayan xərclər (mənfi xarici effektlər) və ya mənfəətlər (müsbət xarici effektlər).

Xərclər funksiyaları - məhsul istehsalı həcmi ilə onun istehsal üçün zəruri olan minimum xərclər arasındakı asılılıq.

Xərclərin minimallaşdırılması - verilmiş həcmdə məhsulun istehsal amillərinin onların nisbi qiymətləri nəzərə alınmaqla uzlaşdırılması yolu ilə ən az xərcə istehsal edilməsi.

Xüsusi mülkiyyət - səlahiyyət obyektinə münasibətdə bütün hüquqlara ayrıca bir insanın malik olduğu vəziyyət.

Xüsusi sahibkarlıq firması - sahibinin işlərini öz maraqlarında apardığı, idarə etdiyi, bütün mənfəətə sahib olduğu (qalıq gəlir) və onun bütün öhdəliklərinə görə şəxsən məsuliyyət daşdığı (yəni qeyri-məhdud məsuliyyətli subyekt olduğu) firma

i

İcarə (kirayəyə vermək) - müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti üçün icarəçiyə lazım olan torpaq, digər təbii resurslara, müəssisələrə müqaviləyə əsaslanan müddətli və əvəzli sahib olma və onlardan istifadə və ya başqa mülkiyyətdən istifadə.

İctimai əmək bölgüsü - müxtəlif əmək fəaliyyəti növlərinin təcrid olunması. Əmək bölgüsünün iki əsas növü var: cəmiyyət daxilində və müəssisə daxilində.

İctimai işlər - dövlətin sosial infrastruktura, o cümlədən yollara, evlərə, zibilin yığışdırılmasına və s. çəkdiyi xərclər.

İctimai nemətlər - dövlətin bütün vətəndaşlar və ya ölkə əhalisinin çoxu üçün verdiyi əmtəə və xidmətlər (təhsil, səhiyyə, mənzil). Onlara görə birbaşa ödəniş yoxdur.

İctimai xərclər - cəmiyyətin firmaların fəaliyyəti ilə şərtlənən məsrəflər (çayların tullantı suları ilə çirklənməsi, çay suyunun təmizlənməsinə xərclər).

İctimai seçim nəzəriyyəsi - insanların hökumət idarələrindən öz şəxsi maraqlarında istifadə etdikləri müxtəlif üsul və metodları öyrənən nəzəriyyə.

İctimai rifah funksiyası - təsərrüfat qərarlarının nəticələrinin bütövlükdə cəmiyyətin mövqeyindən dəyərləndirilməsi meyarı.

İki nemətin son hədd əvəzləmə norması - fərdin tələbatlarının (faydalılıq funksiyasının qiyməti) təmin edilmə dərəcəsini dəyişmədən bir nemətin istehlakını bir vahid artırmaqla digərinin istehlakını nə qədər azaltmaq mümkün olduğunu göstərir.

İkinci ictimai rifah nəzəriyyəsi teoremi - əgər istehlakçı üstünlükverimləri koordinatların başlanğıcında, qabarıq fərqsizlik əyriləri ilə, texnologiya isə miqyasdan sabit və ya azalan qazancla səciyyələnirlərsə, onda hər bir Pareto-səmərəli vəziyyət üçün müvazinətli qiymətlər vektoru tapmaq olar.

İkinci Hossen qanunu - verilmiş qiymətlər və büdcədə istehlakçı maksimum faydalılığa faydalılıq həddinin qiymətə nisbəti bütün istehlak olunan nemətlərdə eyni olduqda çatır.

İkitərəfli inhisar bazarı - yeganə satıcının yeganə alıcı ilə qarşılaşdığı bazar.

İkitərəfli oliqopoliya bazarı - bir neçə satıcının bir neçə alıcı ilə qarşılaşdığı bazar.

İki nemətin son hədd əvəzləmə norması - fərdin tələbatlarının (faydalılıq funksiyasının qiyməti) təmin edilmə dərəcəsinə dəyişmədən bir nemətin istehlakını bir vahid artırmaqla digərinin istehlakını nə qədər azaltmaq mümkün olduğunu göstərir.

İkiqat müvazinət - milli iqtisadiyyatın tam məşğulluq və tədiyyə balansının sıfır saldosu şəraitində milli gəlir səviyyəsində ümumi iqtisadi müvazinətə nail olması

İkiqat müvazinət – milli iqtisadiyyatın tam məşğulluq və tədiyyə balansının sıfır saldosu şəraitində milli gəlir səviyyəsində ümumi iqtisadi müvazinətə nail olması.

İkinci dərəcəli qiymət ayrı-seşkiliyi – ayrı-ayrı partiya əmtəələrin müxtəlif qiymətlərə satılması.

İqtisadi artım - müəyyən vaxt ərzində ölkədə ümumi istehsal həcmnin artması.

İqtisadi azadlıq - fərdin öz maraqları və qabiliyyətlərini ictimai nemətlərin istehsalında, bölgüsündə, mübadiləsində və istehlakında fəal çalışmaq yolu ilə həyata keçirə bilmək imkanı.

İqtisadi dövriyyə - real iqtisadi nemətlərin dairəvi hərəkəti, pul gəlirləri və xərclərinin qabaqdan gələn axını ilə müşayiət olunur.

İqtisadi eksperiment - iqtisadi hadisələrin daha əlverişli şəraitdə praktik öyrənilməsi məqsədilə onların süni surətdə dəyişdirilməsi və ya təkrar canlandırılması.

İqtisadi məqsədlər - öz fəaliyyətində fərdin (ev təsərrüfatçılığı), fırmanın, bütövlükdə cəmiyyətin güddüyü məqsədlər.

İqtisadi mənfəət - məcmu satış pulu ilə həm xarici, həm də daxili xərclər daxil olmaqla bütün xərclər arasındakı fərqdır.

İqtisadi model - strukturu həm obyektiv xüsusiyyətləri, həm də tədqiqatın subyektiv məqsədli olması ilə müəyyənləşən iqtisadi proses və ya hadisənin formallaşdırılmış təsviri.

İqtisadi nemət - məhdud miqdarda olan tələbatların ödənilməsi vasitələri İqtisadi nemətlər məhsullara və xidmətlərə bölünürlər. Miqyasa görə qənaət:

artan - məhsul həcmnin istehsalda istifadə olunan bütün xərclərin artmasından daha böyük sürətlə artması. Məsələn, resurs xərcləri 20% olduqda, istehsal həcmi 30% artır.

azalan - məhsul həcmnin istehsalda istifadə olunan bütün xərclərin artmasından daha aşağı sürətlə artması. Məsələn, resurs xərcləri 20% olduqda istehsal həcmi cəmi 10% artır.

İqtisadi nəzəriyyənin predmeti - məhdud istehsal resurslarından səmərəli istifadə, insanın maddi tələbatlarının maksimum təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə onların idarə edilməsi problemləridir.

İqtisadi rent - təklifi sət məhdud olan resursa görə haqq. İqtisadi rentanı həm də əməyin minimal (ehtiyatda olan) qiyməti ilə bazar qiyməti arasındakı fərq kimi də müəyyənləşdirirlər.

İqtisadi rent - istehsal amili mülkiyyətçisinin amildən istifadəyə görə aldığı pulun miqdarı ilə onun həmin xidmətləri göstərməyə razı olduğu minimum pul məbləği arasındakı fərq; və ya kapitaldan, mülkiyyətdən və ya torpaqdan alandan sahibkarlıq fəaliyyəti tələb etməyən gəlir.

İqtisadi resurslar, istehsal amilləri -iqtisadi nemətlər istehsalı üçün zəruri olan elementlər. Əsas resurs növləri kimi çıxış edirlər: əmək, kapital, sahibkarlıq qabiliyyəti. (çox vaxt onlara informasiyanı da əlavə edirlər.

İqtisadi seçim - alternativ variantlar arasından ən yaxşısının seçilməsi, bu zaman məhdud resurslardan istifadə nəticəsində faydalılığın maksimallaşdırılması əldə olunur.

Iqtisadi seçimin rasionallığı mənfəət və xərclərin təhlilini nəzərdə tutur.

İqtisadi səmərəlilik - bazar iqtisadiyyatında qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün vasitələrdən istifadə etməyin məqsədyönlüyü. Bu və ya digər hərəkətin səmərəli olub olmamasını müəyyənləşdirməyin əsas meyarı Kaldora-piiks meyarıdır. Kaldora-Hiks meyarına görə, əgər iqtisadi hərəkətin istehlak artıqlığı və istehlakçı mənfəəti şəklində müsbət nəticələri onun mümkün mənfi nəticələrindən çoxdursa, onda bu hərəkət səmərəli olar.

İqtisadi sistemlər - müəyyən təmlik, cəmiyyətin iqtisadi strukturunu əmələ gətirən qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi elementlər məcmusu; iqtisadi nemətlər istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı ilə bağlı formalaşan münasibətlər vəhdəti.

İqtisadi siyasət - hökumətin iqtisadi sahədə konkret hərəkətləri.

İqtisadi tsikl - iqtisadiyyatın iki eyniadlı iqtisadi tsiklik fazaları arasında inkişafı.

İqtisadiyyat - (əsasən tətbiqi iqtisadi problemləri öyrənən elm sahəsi, tələbatların maksimum ödənməsi məqsədilə nadir iqtisadi resurslardan istifadə ilə əlaqədar əsasən tətbiqi iqtisadi problemləri öyrənən elm sahəsi, bir də bazar sistemində müvazinətin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

İqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi - dövlətin ictimai istehsalda dövlət tənzimləməsi sahələrinin azaldılmasını və iqtisadiyyatın əsasən iqtisadi tənzimləmə metodlarına keçidi nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın Pareto-səmərəli (optimal) vəziyyəti - elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman istehsaldakı və bölgüdəki heç bir dəyişiklik başqalarının rifahını pisləşdirmədən cəmiyyətin bircə üzvünün də rifahını yaxşılaşdırma bilməz.

İqtisadi agentlər - iqtisadi münasibətlərin iqtisadi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakında iştirak edən subyektləri.

İnduksiya - xüsusi, tək-tək hallardan ümumi nəticəyə aparan məntiqi düşüncə.

İnflyasiya - əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin artması.

İnhisar rəqabəti bazarı – çoxsaylı alıcı və satıcı olan müxtəlif cinsli əmtəə bazarı, burada məhsulun təbəqələşməsi nəticəsində istehsalçılar inhisar hökmranlığına malik olurlar.

İnhisar - inhisar mənfəəti əldə etmək məqsədilə maddi və maliyyə resurslarını, elmi-texniki potensialı təmərküzləşdirməklə bazar üzərində nəzarəti həyata keçirən təsərrüfat birliyi.

İnhisar bazarı - potensial rəqibləri olmayan bir satıcının çoxsaylı alıcıya qarşı durduğu bazar.

İnhisar hökmranlığı - inhisarın təklif həcmi dəyişməklə bazar qiyməti səviyyəsinə təsir edə bilmək imkanı.

İnhisarsızlaşdırma - dövlətin inhisarlaşmış istehsal strukturunun aradan qaldırılmasına və rəqabətin inkişafına yönəldilmiş siyasəti.

İnteqrasiya - hər hansı hissələrin tamda (bütövdə) birləşdirilməsi.

İntensivləşdirmə - elmi-texniki tərəqqinin (ETT) nailiyyətlərinə əsaslanan get-gedə daha səmərəli istehsal vasitələri və əməyin təşkilinin daha təkmil formaları və texnologiyalarının tətbiqi.

İstehlakçı (ev təsərrüfatı) - öz tələbatlarını ödəmək üçün nemətlər alan iqtisadi subyekt.

İstehlakçı artıqlığı - istehlakçının verilmiş həcmdə nemət üçün ödəməyə hazır olduğu maksimum məbləğlə onun ödədiyi məbləğ arasındakı fərq.

İstehlakçı imkanları əyrisi - verilmiş miqdarda nemətin istehlakçılar arasında Paretoya görə optimal bölgü variantlarını göstərən nöqtələr məcmusu.

İstehlakçı müvazinəti - əmtəə dəsti alışıının optimal qaydası - büdcə məhdudiyəti xəttinin fərqsizlik əyrisinə toxunma nöqtəsi (X_A X_B) -müvazinətdə olan istehlakçının optimal əmtəə dəsti.

İstehlak zənbili - insanın əsas fizioloji və sosial-mədəni tələbatlarını təmin etmək üçün istehlak əmtəələri və xidmətləri dəsti.

İstehsal amilinin məcmu (ümumi) məhsulu – həmin amilin müəyyən miqdarına düşən istehsal olunan əmtəə.

İstehsalçı firma – nemətlər istehsal etmək və satmaq üçün amillər alan iqtisadi subyekt.

İstehsal amilləri - istehsal ehtiyatları, kapital, insan resursları və s.

İstehsal amilinin orta məhsulu - istehsal olunan əmtəənin istifadə olunan amil vahidinə düşən həcmi.

İstehsal amillərinin əvəzlənməsinin (substitusiyası) elastiklik əmsalı -kapitalın texniki əvəzlənməsinin norma həddi bir faiz dəyişdikdə əməyin optimal kapital tutumunun neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

İstehsal funksiyası - istifadə olunan istehsal amillərinin miqdarı ilə maksimum mümkün olan məhsul istehsalı arasında asılılıq.

İstehsal imkanları - texnologiyanın hazırkı vəziyyətində bütün mövcud resurslardan tam və səmərəli istifadə etməklə cəmiyyətin iqtisadi nemətlər istehsal etmək imkanları.

İstehsal imkanları həddi (və ya transformasiya əyrisi) - bütün mümkün resurs və texnologiyalardan həmin zaman kəsiyində iqtisadiyyatda istehsal oluna biləcək maksimum əmtəə və xidmətlərin miqdarını göstərir.

İstehsal imkanları ayrısı - iki nemətin Pareto-səmərəli istehsal həcmi göstərən nöqtələr məcmusu.

İstehsal xərcləri - əmtəə (xidmətlər) istehsalına çəkilən xərclərin cəmi, təklif qiymətinin müəyyənləşdirilməsində əsas kimi götürülür.

İstehsala məsrəflərin elastiklik əmsalı - məhsul istehsalı faiz dəyişdikdə ümumi məsrəflərin neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

İstehsalda Pareto-səmərəlilik - nəzərdə tutulmuş istehsal amilləri məcmusundan elə istifadədir ki, bu zaman onların sahələr arası təkrar bölgüsü hesabına başqa nemətlərin istehsalını azaltmadan bircə nemətin də istehsalını artırmaq mümkün deyil.

İstehsalçı artıqlığı - satılmış məhsula görə alınmış məbləğlə istehsalçının həmin məhsulu satmağa hazır olduğu məbləğ arasındakı fərq.

İstehsalçı müvazinəti - xərc hədləri; son hədd və bazar qiyməti arasında bərabərliyin yarandığı vəziyyət. **Qeyri-sabit müvazinətli bazar** - tələb və təklif həcmi elə şəraitdə bərabərliliyidir ki, bu zaman qiymətin özünün müvazinət göstəricisindən sapınması bazar sövdələşməsi iştirakçılarının elə reaksiyası ilə müşayiət olunur ki, bu, qiyməti müvazinət göstəricisinə qaytara bilmir.

İstehsalın amilə görə elastiklik əmsalı - amilin həcmi bir faiz dəyişdikdə istehsalın neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

İstehsalın miqyasa görə elastiklik əmsalı - bütün amillərin artım sürəti bir faiz dəyişdikdə istehsalın neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

İstehsalın səmərəliliyi - bir iqtisadi nemətin istehsalını azaltmadan digərinin istehsalını artırmaq üçün (Pareto-optimal resurs bölgüsü) nağd resursları təkrar bölüşdürmək mümkün olmayanda əldə olunur.

İnvestisiya - maddi əmtəə və xidmətlər istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş real kapitalın (avadanlıq, maşınlar və s.) alınması üçün istifadə olunan pul.

İnvestisiya tələsi - iqtisadi konyukturanın elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman sahibkarlar perspektivləri bədbinliklə dəyərləndiklərindən faiz dərəcəsinin dəyişməsi investisiya tələbinə təsir etmir.

İS ayrısı - faiz dərəcəsi və milli gəlirin göstəricilərinin birləşməsindən ibarət olan nöqtələr məcmusudur ki, bu zaman nemətlər bazarında, keynsralı konsepsiyasına görə, müvazinət əldə olunur.

İş qüvvəsi - insanın əmək qabiliyyəti, yəni onun istehsal prosesində tətbiq etdiyi fiziki və mənəvi güclərinin məcmusu.

İşsizlik - iqtisadiyyatda vəziyyət, bu zaman iş qabiliyyətli əhalinin bir hissəsi nisbətən artıq olur (ehtiyat əmək qüvvəsi). Bizim ölkədə işsiz kimi işi və qazancı olmayan, əlverişli iş axtarmaq məqsədilə əhalinin məşğulluq xidmətində qeydiyyatda olan və işə başlamağa hazır olan əmək qabiliyyətli vətəndaşlar götürülür.

İzafi tələb funksiyası - tələb funksiyası ilə iqtisadi subyektin təklif funksiyası arasındakı fərq.

İzokvant - verilmiş istehsal həcmi təmin edən müəyyən miqdarda iki istehsal amilinin müxtəlif birləşmələrindən ibarət olan nöqtələr məcmusu.

İzokosta - iki istehsal amilinin dəyərinə görə eyni olan müxtəlif miqdarda birləşmələrindən ibarət olan nöqtələr məcmusu.

İzokvantlar xəritəsi - çoxlu izokvant, uzun müddətin istehsal funksiyasının qrafik təsviri.

K

Kapital - istehsal amillərindən biri, fiziki kapitala (binalar, qurğular, ofislər, maşınlar, alətlər və s.) və insan

kapitalına (ümumtəhsil və peşə hazırlığı) investisiyalar qoyuluşu ilə həyata keçirilən istehsal fəaliyyəti.

Kapital qiyməti - istehsal amilini almaq üçün ödənişin kəmiyyəti.

Kapital yığılı - bölünməmiş mənfəət ehtiyatının artırılması yolu ilə konkret firmanın nağd kapitalının artması prosesi; məcmu istehsal həcminin artırılması məqsədilə iqtisadiyyatda xalis kapital ehtiyatının artırılması prosesi.

Kapital nemətlər - digər məhsulların istehsalında istehsal amili (bilavasitə istehlakçılara satılan əmtəələrin əksinə olaraq) qismində istifadə olunan uzunmüddətli əmtəələr (dəzgahlar, peçlər).

Kapitalizm - xüsusi mülkiyyətə, azad sahibkarlıq fəaliyyətinə, rəqabətə, iqtisadi proseslərin əsasən bazar tənzimləmə mexanizmlərinə əsaslanan ictimai-iqtisadi quruluş.

Kardinalist konsepsiya - faydalılığın kəmiyyətlə ölçülməsini hesab etməyə əsaslanan istehlakçı tələbi nəzəriyyəsi.

Kartel - inhisar hakimiyyəti əldə etmək üçün vahid qiymət və təklif həcmələri barədə razılaşma ilə birləşmiş bir qrup homogen (eyni cür) nemət istehsalçısı.

Kateqoriya - 1) hadisələrin ən əsas xüsusiyyətləri və münasibətlərini əks etdirən ümumi anlayış. 2) hər hansı ümumi əlamətlərə malik bir qrup əşya, hadisə.

Keçid iqtisadiyyatı - bir iqtisadi sistemdən digərinə inqilabi və ya təkamül yolu ilə xüsusi tarixi keçid dövrü.

Kembric effekti - tədaviyə alınmayan pulun miqdarının dəyişməsi zamanı hadisələrin ardıcılığı: pulun miqdarının artması (azalması) nemətə tələbin artması (azalması) qiymətlərin səviyyəsinin artması (azalması).

Kembric tənliyi - pul təklifi və iqtisadiyyatdakı qiymətlərin ümumi səviyyəsi arasında bilavasitə əlaqəni müəyyənləşdirən pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə görə $MV=PT$ (İrvinq Fişer tənliyi, ilk dəfə 1911-ci ildə alınmışdır) və burada:

M - iqtisadiyyatda pul ehtiyatı;

V - pulun tədavül sürəti;

P - qiymətlərin ümumi səviyyəsi;

T - sövdələrin sayı yaxud əmtəə və xidmətlər təklifinin ümumi həcmidir.

Kembric universitetinin İqtisadçıları iqtisadiyyatdakı pul ehtiyatı (M) ilə son gəlir (Y) arasındakı əlaqəni $MV=Y$ formasında əks etdirmək üçün ənənəvi pul nəzəriyyəsini dəyişmişdilər. Gəlirin tədavül sürəti (Kembric tənliyi) beləliklə aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

$$V = \frac{Y}{M}$$

Burada V - iqtisadiyyatdakı pul ehtiyatının son əmtəə və xidmətlər alışı zamanı pul ehtiyatının əldən ələ keçirdiyi dəfələrin orta sayıdır.

Kene Fransua (1694-1774) - fransız iqtisadçısı, onun əsərləri fiziokratlar məktəbinin əsasını qoymuşdur. Kene hesab edirdi ki, kənd təsərrüfatı sərvətin mənbəyidir, məhsuldar sinif - icarəçi fermerlər—isə öz mövcudluğu üçün lazım olan məhsulu yaradır. Bu xalis məhsul sonra torpaq mülkiyyətçilərinin, həmçinin sənətkarlar və tacirlərin tələbatlarını ödəmək üçün istifadə olunur. Özünün əsas «İqtisadi cədvəl» (1758) əsərində Kene xalis məhsulun kəndlilər, torpaq sahibkarları və tacirlər arasında istehsal və mübadilə olduğunu göstərməyə cəhd etmişdi. Kene cədvəli əslində «xərclər - buraxılış» cədvəli idi.

Keyns Con Meynard (1883-1946) - ingilis iqtisadçısı, özünün məşhur «Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936) kitabında kütləvi işsizliyin öz izahını təklif etmiş və

onunla mübarizə üçün dövlət siyasətinin aparılması üçün tövsiyələrini vermişdir. Keynsə qədər klassik iqtisadi nəzəriyyə hesab edirdi ki, bazar özü bütün resursların məşğulluğuna can atır, çünki mübadilə mexanizmi tələb və təklifin müvazinətini

təmin edir (Sey qanunu). Keyns tam məşğulluq şəraitində deyil, böhranlı iqtisadiyyat, durğunluq şəraitində iş fəallığı səviyyəsinin formalaşmasını izah edən ümumi nəzəriyyə işləyib hazırlamışdır. Durğunluğun səbəbini o, məcmu tələbin azalmasında göürdü, amma tələbin artmasına hər hansı bir avtomatik stimulun olmadığından, Keynsin fikrincə, tələbin artması və durğunluqdan çıxmaq üçün dövlətin müdaxiləsi lazımdır. Vergiləri azaltmaqla əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək olar, dövlətin xərclərini, məsələn, ictimai işlərə, artırmaqla isə əlavə məcmu tələbi yaratmaq olar. Keyns multiplikator və akselerator nəzəriyyəsinin müəllifidir.

Keyns effekti - qiymət səviyyəsinin dəyişməsi zamanı hadisələrin ardıcılığı: qiymət səviyyəsinin artması (azalması) —► real kassa qalıqlarının azalması (artması) —► faiz dərəcəsinin artması (azalması) —► investisiyalara tələbin azalması (artması) =[^]- milli gəlirin azalması (artması).

Kirayə qiyməti - zaman vahidində amildən istifadəyə görə ödənişin kəmiyyəti.

Klark vergisi - fərdin ictimai nemətin faydalılığının qiymətləndirilməsini azaltdığına görə iqtisadi sanksiyalar.

Klassik dixotomiya - milli iqtisadiyyatın bir-birindən təcrid olunmuş iki bölmə şəklində təsəvvür olunması: real və pul; real bölmədə pul bölməsindən asılı olmayaraq istehsalın həcmi və strukturu, məşğulluq, nemətlərin nisbi qiymətləri, pul bölməsində isə yalnız qiymətlərin səviyyəsi (pulun miqyası) müəyyənləşdirilir.

Kobba-Duqlas istehsal funksiyası - istehsal funksiyasının növü, texnologiyanı istehsal amillərinin təkmil qarşılıqlı əvəzlənməsi və vahidə bərabər miqyasdan istehsalın elastikliyi ilə səciyyələndirir.

Kollektiv nemətlər - hər hansı bir fərdə təklif olunan nemətin miqdarı başqalarından asılı olmayaraq dəyişilə

bilməməsi səbəbindən yalnız bir qrup şəxsə təklif oluna bilən əmtəə və xidmətlər.

Kommersiya-ticarət. Tvompaniya -sahibkarların sənaye, ticarət, nəqliyyat və digər birləşmələri.

Komplemenfar nemətlər - bir-birini tamamlayan nemətlər (bir nemətin qiymətinin artması ikinci nemətə tələbin azalmasına səbəb olur).

Konversiyalılıq - milli valyutanın istənilən formada və bütün əməliyyat növlərində xarici valyutaya sərbəst dəyişdirilə bilmək qabiliyyəti.

Kondorse paradoksu səsvermə əsasında səs çoxluğu ilə müəyyənləşdirilən qrup üstünlük verimlərinin qeyri-tranzitivliyi.

Kontrakt - danışığa girən tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərini əks etdirən müqavilə, saziş və rəsmi sənəd.

Kooperativ -bir qrup fərdin qarşılıqlı xeyir götürmək üçün birgə malik olub idarə etdiyi firma təşkili forması.

Kouz teoremi - əgər bütün tərəflərin mülkiyyət hüquqları dəqiq müəyyənləşdirilibsə, transaksion xərclər isə sıfıra bərabərdirsə, son nəticə (istehsalın dəyərliliyini maksimallaşdıran) mülkiyyət hüququ (əgər gəlir effekti nəzərə alınmazsa) bölgüsündəki dəyişikliklərdən asılı olmur.

Kredit - borc, borc verən və borc alan arasında münasibət, bu zaman kreditor (borc verən) borc alana pul və ya əşya verir, borc alan isə müəyyən vaxtda həmin məbləği və ya həmin növdən və həmin keyfiyyətdə əşyanı qaytarmağa söz verir.

Kreditor - borc götürənə borc verən fiziki və ya hüquqi şəxs (müəssisə və ya təşkilat).

Kurno müvazinəti - bazarda duopoliya şəraitində hər bir firma müstəqil fəaliyyət göstərərək digər firmanın ondan gözlədiyi istehsal həcmi seçdiyi zaman əldə olunur. Kurno

müvazinəti iki firmanın reaksiya əyrilərinin kəsişmə nöqtəsi kimi təzahür edir.

Ümumi iqtisadi müvazinət - tələb və təklif bərabərliyinin bütün makroiqtisadi bazarlarda eyni zamanda birgə mövcudluğu.

Kurno nöqtəsi - son hədd satış pulu və son hədd xərclər əyriələrinin kəsişməsi - qeyri-təkmil rəqabətdə mənfəətin maksimallaşdırılması şəraiti.

Kurno Ogüsten (1801-1877) - rəqabət və inhisar şəraitində qiymət yaranması problemini tədqiq etmiş və bu tədqiqatların nəticələrini (tələbin və təklifin dəyişməsi qanunu) «Sərvət nəzəriyyəsinin riyazi prinsipləri» kitabında əks etdirmiş fransız iqtisadçısı. Kurno həm də özünün inhisar, duopoliya, oliqopoliyanı tədqiqatları ilə məşhurdur.

Korporasiya - səhmdar kompaniyası kimi qeydiyyatdan keçmiş xüsusi firma; sənayenin milliləşdirilmiş sahəsində dövlətə məxsus müəssisə.

Q

«Qadağanedicı» qiymət - nemətə tələb həcmının sifıra bərabər olduğu qiymət.

«Qara» bazar - dövlətin müəyyənləşdirdiyi yuxarı qiymət həddindən yüksək və dövlətin müəyyənləşdirdiyi aşağı qiymət həddinə çatmayan qiymətlərlə ticarət sövdələşmələrinin aparılması.

Qarışıq iqtisadiyyat - bazar və amirlik iqtisadiyyatı elementlərini sintez edən cəmiyyət növü, burada bazar mexanizmləri dövlətin fəal hərəkətləri ilə tamamlanır.

Qeyri-sabit müvazinətli bazar – tələb və təklif həcminin elə şəraitdə bərabərliyidir ki, bu zaman qiymətin özünün müvazinət göstəricisindən kənarlaşması bazar sövdələşməsi iştirakçılarının elə reaksiyası ilə müşayiət olunur ki, bu, qiyməti müvazinət göstəricisinə qaytara bilmir.

Qismən müvazinət - ayrıca götürülmüş bazarda formalaşan müvazinət.

Qiymət - əmtəə və xidmətin dəyərinin pulla ifadəsi.

Qiymət indeksi - cari ilin qiymətinin bazis ilinin qiymətinə nisbətinin 100%-i hasilidir.

Qiymət - istehlak əyrisi - verilmiş büdcə və nemətlərdən birinin qiymətinin dəyişməsi şəraitində istehlakçının soruşduğu iki nemətdən ibarət dəsti göstərən nöqtələr məcmusu.

Qiymət ayrı-seçkiliyi – qeyri-təkmil rəqabət bazarında eyni mənşəli əmtəənin müxtəlif qiymətlərə satılması.

Qiymət diskriminasiyası - qeyri-təkmil rəqabət bazarında nomogen əmtəənin müxtəlif qiymətlərə satılması.

Birinci dərəcəli qiymət diskriminasiyası - hər əmtəə vahidinin onun tələb qiymətinə satılması.

İkinci dərəcəli qiymət diskriminasiyası - ayn-ayn partiya əmtəələrin müxtəlif qiymətlərə satılması.

Üçüncü dərəcəli qiymət diskriminasiyası - əmtəənin bazarın ayrı-ayrı seqmentlərində müxtəlif qiymətlərə satılması.

Qiymət müharibəsi - rəqibləri oliqopolistik bazardan sıxışdırmaq məqsədilə mövcud qiymətlərin səviyyəsinin tədricən tsiklik endirilməsi.

Qiymətli kağızlar - sahibinin hər hansı mülkiyyət hüquqlarını ifadə edən və müəyyən gəlir gətirən sənəd (səhm, istiqraz və s.).

Qiymətli əmtəələr - gəlir artıqda onlara tələbin kəskin şəkildə artdığı əmtəələr (zinət əşyaları).

Qiymətlərin aşağı həddi - məhsula müəyyənləşdirilə biləcək minimum qiymət; dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Qiymətə görə təklif funksiyası - təklifin həcmi ilə təklif olunan əmtəənin qiyməti arasındakı asılılıq.

Qısamüddətli və ya qısa dövr (short-run) (firmanın fəaliyyətində) - elə bir zaman kəsiyidir ki, bu müddətdə istehsal amillərindən birini də dəyişmək mümkün deyildir.

L

Laffer əyrisi - gəlir vergisi dərəcəsi ilə vergi yığımı həcmi arasında statistik müşahidə olunan asılılığın qrafik təsviri.

Leveric – təsbit olunmuş faizli borc kapitalının kompaniyanın maliyyə fəaliyyətində istifadə olunan səhmdar kapitalına nisbəti.

Leontyev istehsal funksiyası – istehsal funksiyasının növü, texnologiyayı istehsal amillərinin təkmil qarşılıqlı əvəzlənməməsi və vahidinə bərabər miqyasdan istehsalın elastikliyi ilə səciyyələndirir.

Ləğv tələsi - faiz dərəcəsinin özünün minimal mümkün qiymətinə yaxınlaşdığı və buna görə də pul təklifi artımının onu azalda və investisiya tələbini stimullaşdırma bilmədiyi iqtisadi konyuktura vəziyyəti.

Ləğvçilik tələsi - faiz dərəcəsi səviyyəsinin elə aşağı vəziyyətidir ki, adamlar pullarını investisiya etməyə deyil, onları saxlamağa (ləğvçiliyə üstünlük verilməsi) üstünlük verirlər.

Liberalizm - 1) sahibkarlıq azadlığı, parlamentarizm və demokratiya tərəfdarı olan siyasi və ideoloji baxışlar sistemi. 2) azad fikirlilik.

Limit qiyməti - sahəyə rəqiblərin gəlməsinin qarşısını almaq üçün kartelin müəyyənləşdirdiyi qiymət.

Limitləşdirilmiş- nəyinsə miqdar hədd ilə məhdudlaşdırılmasıdır.

Lisenziya - dövlət orqanları tərəfindən bu və ya digər təsərrüfat fəaliyyəti hüququ verən icazə.

Lizinq - lizinq kompaniyası tərəfindən aktivlərin (binalar, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri) alınması, kompaniya sonra da həmin aktivlərin mülkiyyətçisi qalmaqla onları müəyyən edilmiş qiymətə müştərilərə kirayəyə verir.

Lobbicilik - dövlət orqanlarına onları müəyyən qrupların maraqlarına cavab verən siyasi qərarların qəbul edilməsinə və ya resurs bölgüsü aparılmasına yönümləndirmək məqsədilə təsir göstərilməsi.

Lokal - yerli, müəyyən hüdudlardan kənara çıxmayan.

Lorentsa əyrisi - cəmiyyətin məcmu gəlirinin müxtəlif əhali qrupları arasında qeyri-bərabər bölgüsünün qrafik təsviri.

Leontyev istehsal funksiyası - istehsal funksiyasının növü, texnologiyanı istehsal amillərinin təkmil qarşılıqlı əvəzlənməməsi və vahidə bərabər miqyasdan istehsalın elastikliyi ilə səciyyələndirir.

M

Makroiqtisadi siyasət - hökumət tərəfindən bütövlükdə iqtisadiyyatın ümumi məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu məqsədlərə çatmaq üçün idarəedici alətlərin tətbiqi.

Makroiqtisadiyyat-iqtisadiyyat elminin ümumi iqtisadi fəallığın öyrənilməsi ilə məşğul olan bölməsi; iqtisadiyyatı bütövlükdə nəzərdən keçirir.

Maliyyə - müəssisənin, dövlətin sərəncamında olan bütün pul vəsaitlərinin məcmusu, həmçinin onlann formalaşması, bölgüsü və istifadə edilməsi sistemi.

Maltus Tomas (1766-1834) - ingilis keşişi, onun əhali artımına baxışları (riyazi silsilə şəklində artan istehsal artımından fərqli olaraq əhalinin sayı həndəsi silsilə qaydasında artır) «əhali qanunu haqqında təcrübə» (1798) kitabında verilmişdi. Bunun nəticəsində insanların çoxu bütün ömrünü yoxsulluq və səfalət, müharibələr, epidemiyalar və aclıq içində keçirməyə məhkumdur. Sonuncular cəmiyyət üçün «nemət» kimi çıxış edir, çünki əhali artımını ləngidirlər.

Marketing - müəssisə, firma, təşkilatın bazarın tələblərinə, alıcıların əmtəə və xidmətlərə tələbatının

ödənilməsinə yönümlənmiş istehsal, satış və ticarət fəaliyyətinin təşkil və idarə edilməsi sistemi.

Marks Karl (1818-1883) - alman filosofu və iqtisadçısı, tarixi dəyişikliklər haqqında yeni nəzəriyyə yaratmışdır ki, onun da əsasında antaqonist siniflər arasındakı ziddiyyət dayanır. Bu, «Kapital» əsərində verilmişdir (birinci cild 1867-ci ildə nəşr olunub, ikinci və üçüncü cildlər F.Engels tərəfindən redaktə olunaraq K.Marksın vəfatından sonra 1884 və 1885-ci ildə çap olunmuşlar). K.Marks əmtəə haqqında təlimin, əməyin ikili xarakteri haqqındakı təlimin, izafi dəyər haqqında təlimin, iqtisadi böhranlar, ictimai təkrar istehsal və s. haqqında təlimlərin müəllifi kimi məşhurdur. O, əslində kommunizmin banisi olmuşdur.

Marksiizm - cəmiyyətin inkişafı, insan təfəkkürünün təbiəti haqqında fəlsəfi, iqtisadi və sosial-siyasi baxışlar sistemi. Təlim XIX əsrin ortalarında yaranmışdır. Baniləri K.Marks və F.Engelsdir. Marksizmin fundamental əsasını dünyanın inqilabi dəyişdirilməsi, kapitalizmin devrilməsi və kommunizm cəmiyyətinin qurulması ideyaları təşkil edir.

Marşall Alfred (1842-1924) - ingilis iqtisadçısı, ayrı-ayrı iqtisadi dəyişikliklər arasında bir sıra dəqiq riyazi asılılıq askar etmişdir. «İqtisad elminin prinsipləri» (1890) kitabında göstərmişdir ki, dəyərlilik həm tələb, həm də təkliflə müəyyənləşir, özü də tələb qiyməti qısa müddətdə, təklif isə uzun müddətdə müəyyənləşdirir; nadir nemətləri qiymətləndirmək paradoksunu və s. izah etmişdir.

Menger cədvəli - kardinalist konsepsiyasının da istehlakçı üstünlük verimlərinin təqdim etmə forması.

Menecment - müəssisənin idarəetmə sistemi, bazar təsərrüfatı şəraitində əmtəə və xidmətlər istehsalı vasitəsilə ictimai tələbatın ödənilməsinə yönümlənməsidir.

Merkantilizm - iqtisadi fikir və siyasətdə cərəyan, XVIII əsrdə İngiltərədə yaranıb və ticarət kapitalizminin inkişafını

müşayiət etmişdir. Merkantilistlər millətin zənginliyinin mənbəyi kimi ticarət və kommersionun əhəmiyyətini vurğulayırdılar.

Metodologiya - 1) hər hansı bir elmdə tətbiq olunan üsul, priyomların məcmusu; 2) dərk etmənin elmi metodu haqqında təlim.

Meyar - fərqli əlamətlər, ölçü.

Mənfəət - ümumi satış pulu ilə ümumi xərclər arasında fərq.

Mənfəətin maksimallaşdırılması - ənənəvi firma nəzəriyyələrində və bazar nəzəriyyələrində firmanın ən mühüm məqsədlərindən biri. Firmalar «qiymət-nəticələrin»in ilə birləşməsini müəyyənləşdirməyə çalışırlar ki, bu maksimum mənfəət gətirsin.

Miqyasdan gələn gəlir - istehsal sürətinin dəyişməsi ilə bütün amillər üçün eyni olan onlardan istifadə həcmının dəyişmə sürəti arasındakı nisbət.

Mill Con Stüart (1806-1873) - ingilis iqtisadçısı, «Siyasi iqtisadın prinsipləri, onların sosial fəlsəfəyə bəzi tətbiqləri ilə» (1848) kitabını yazaraq klassik siyasi iqtisadın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. O, hesab edirdi ki, dövlətin müdaxiləsi gəlirin təkrar bölgüsü yolu ilə əhalinin maddi rifahını yaxşılaşdırma bilər; əməyin modifikasiyası yolunda təhsil maneəsinin olduğunu birinci göstərmişdir və s.

Milli gəlir (MG) - iqtisadi agentlərin müəyyən statistik dövr ərzində ümumi milli məhsul istehsalındakı xidmətlərinə görə aldıqları bütün gəlirlərin ümumi məbləği.

Milli sərvət - cəmiyyətin bütün tarixi boyu yığmış olduğu nemətlərin məcmusu, bir də cəmiyyətin, ölkənin hazırkı anda malik olduğu şeylər.

Milli hesablar (MHS)- müəyyən quruluşlu və fəaliyyət qanunauyğunluqları iqtisadi sistem çərçivəsində

ümumi milli məhsulun və milli gəlirin yaradılması, bölgüsü və istifadə olunmasını izah edən kompleks anlayışlar sistemi.

Model - öyrənilən obyekt haqqında tədqiqat üçün mühüm olmayan xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması hesabına yaradılan sadələşdirilmiş təsəvvür.

Modifikasiya edilmiş Fillips əyrisi - inflasiya sürəti ilə işsizlik səviyyəsi arasındakı asılılığın qrafik təsviri.

Monetarizm - iqtisadi nəzəriyyədə klassik cərəyan məktəbi, ona görə tədaviyədəki pulun miqdarı təsərrüfat konyukturasının formalaşmasında həlledici amildir və tədaviyədəki pul kütləsindəki dəyişikliklərlə milli gəlirin məcmu kəmiyyəti arasında bilavasitə bağlılıq mövcuddur.

Monopson bazarı - potensial rəqibləri olmayan bir alıcının çoxsaylı satıcıya qarşı durduğu bazar.

Monopson hökmranlığı - monopsonçunun tələb həcmi dəyişmək yolu ilə bazar qiyməti səviyyəsinə təsir etmək imkanı.

Motivasiya - insanların fərdi və təşkilatın ümumi məqsədlərinin əldə olunmasına yönümlənmiş fəaliyyətin stimullaşdırılması, həvəsləndirilməsi prosesi.

Multiplikator - makroiqtisadi subyektlərin muxtar xərclərinin (milli gəlirin həcmindən asılı olmayaraq) artması zamanı milli gəlirin artım dərəcəsini səciyyələndirən əmsal.

Mübadilə - əvəzində nəşə təklif etməklə kimdənsə əmtəə alınması aktı, bazarda əmtəə və xidmətlər alışının maliyyələşdirilməsi üsulu.

Mübadilədə Pareto-səmərəlilik - nəzərdə tutulmuş nemətlərin fərdlər arasında elə bölgüsüdür ki, bu zaman başqalarının rifahını pisləşdirmədən cəmiyyətin bircə üzvünün də rifahını yaxşılaşdırmaq mümkün deyil.

Müəssisə - istehsal amillərini kombine etmək yolu ilə əmtəə və xidmətlər istehsal edib satmaq vasitəsilə öz maraqlarını həyata keçirən təsərrüfat vahidi.

Müəssisənin rentabelliği - onun qoyulmuş kapitalı artırma bilmək qabiliyyəti.

Müflisləşmə - müəssisənin əmtəələrin (işlərin, xidmətlərin) xərcinin ödənilməsinə dair kreditorun tələblərini, büdcəyə və qeyri-büdcə fondlarına mütləq ödənişlər də daxil olmaqla, ödəməyə qabil olmaması.

Müvazinət qiyməti - rəqabət qüvvələrinin təsiri altında tələb və təklifi tənzimləyən qiymət.

Müvazinət qiyməti - tələb həcmnin təklif həcminə bərabər olduğu qiymət.

Mülkiyyət - istehsal şərtləri və nəticələrinə görə insanlar arasındakı iqtisadi və hüquqi münasibətlər sistemi.

N

Natural təsərrüfat - məhsulları təsərrüfatdaxili istehlak və istehsalın öz tələbatlarının ödənilməsi üçün istehsal olunan təsərrüfat.

Nemət - insanın tələbatlarını ödəməyə yararlı əşya və ya xidmət.

Nemət ictimai - eyni zamanda rəqabətli olmayan və kənarlaşdırıla bilməyən nemət.

Nemət kənarlaşdırılan - bazar qiymətini ödəməyə hazır olmayanlar üçün əlçatmaz nemət.

Nemət normal - istehlakçının gəliri artdıqca ona tələb artan nemət.

Nemət rəqabətli - bir subyekt tərəfindən istehlakı onun digər subyekt tərəfindən istehlakını qeyri-mümkün edən nemət.

Nemətin faydalılığı (utility of good) - iqtisadi nemətin insanın bir və ya bir neçə tələbatını təmin etmə qabiliyyəti.

Ümumi faydalılıq istehlak olunan bütün nemətlərin məcmu faydalılığı.

Neoklassik sintez - makroiqtisadiyyatda neoklassik və keynsçi konsepsiyalarının metodoloji verilənlərindən birgə istifadəyə əsaslanan istiqamət.

Neş ictimai rifah funksiyası -bütün cəmiyyət üzvlərinin fərdi rifahlarının adi və ya dərəcəyə yüksəldilmiş qiymətləri.

Neytral texniki tərəqqi Harroduya görə - kapitalın orta və son hədd məhsuldarlığının dəyişilməzliyi şəraitində texnikanın təkmilləşdirilməsi nəticəsində iqtisadi səmərəliliyin artması.

Neytral texniki tərəqqi Solouya görə - əməyin orta və son hədd məhsuldarlığının dəyişilməzliyi şəraitində texnikanın təkmilləşdirilməsi nəticəsində iqtisadi səmərəliliyin artması.

Neytral texniki tərəqqi Hiksə görə -texnikanın milli gəlirin əmək və kapital arasında dəyişmədən bölgüsü ilə müşayiət olunan V təkmilləşdirilməsi nəticəsində iqtisadi səmərəliliyin artması.

Nisbi qiymət - əmtənin müəyyən miqdarda başqa bir nemətlə ifadə olunmuş qiymətliliyi.

Neşi ictimai rifah funksiyası - cəmiyyətin rifahının cəmiyyətin ən varlı üzvlərinin rifahına görə müəyyən-ləşdirilməsi.

Normal mənfəət - sifıra bərabər iqtisadi mənfəət - sahibkar qabiliyyətlərindən istifadənin alternativ dəyəri. Firma yalnız normal gəlir götürəndə, onun gəliri bütünlüklə firmanın bütün xərclərinin ödənilməsinə sərf olunur

Normativ iqtisadi nəzəriyyə - «olan»ın deyil, «olmalı olan»ın öyrənilməsi.

Normal mənfəət - firmanın öz əmtəə və xidmətlərini təklif etməsini təmin etmək üçün yetərli olan mənfəət. Bazar nəzəriyyəsinə görə, normal mənfəət allokativ səmərəliliyi təmin edən istehsal xərclərinə daxildir.

Nou-xau - fəaliyyət göstərdiyi müddətdə firmanın əldə etdiyi və onun rəqabət qabiliyyətini gücləndirən təcrübə və ticarət əlaqələri.

O

Oliqopol bazarı - bir neçə satıcının çoxsaylı alıcıya (təklif oliqopoliyası) və ya bir neçə alıcının çoxsaylı satıcıya (tələb oliqopoliyası) qarşı durduğu ohomogen əmtəə bazarı.

Oliqopoliya - olduqca azsaylı müəssisəli bazar strukturası, bu müəssisələrin hər biri bazarda xeyli yer tutur və qiymətin yaranması prosesinə təsir edə bilər.

Optimallaşdırma - çoxlu mümkün variantlardan ən yaxşısının seçilməsi.

Ordinalist konsepsiyası - istehlak tələbi nəzəriyyəsi, faydalılığın sıra ölçülməsinin mümkünlüyünə əsaslanır və onun kəmiyyət baxımından ölçülməsinin mümkünlüyünü inkar edir.

Orta gəlir - məhsul vahidinin satışından əldə olunan gəlir.

Orta məsrəflər - hər vahidin istehsalına məsrəflər.

Orta xərclər - məhsulun bir vahidinin istehsalına çəkilən xərclər.

Oyunlar nəzəriyyəsi - qərar qəbul edilməsi ilə bağlı vəziyyətlərin (oyunçuların) davranışını riyazi metodlarla tədqiq edən elm.

Ö

Öncədən qoyulmuş (avtomatik) tənzimləyicilər – hökumətin cari qərarlarından asılı olmayaraq eniş (dirçəliş)dövründə məcmu tələbin artmasına (azalmasına) aparan dövlət və ya xüsusi sektor tərəfindən müəyyənləşdirilmiş gəlirin təkrar bölgüsü mexanizmləri (vergiqoyma və müvazinətlər sistemi, dividendlərin ödənilməsi qaydaları və s.)

P

Paradiqma - tədqiqat məsələlərinin həlli üçün nümunə kimi qəbul edilmiş nəzəriyyə.

Pareto Vilfredo (1848-1923) - İtaliya iqtisadçısı, ümumi iqtisadi müvazinət nəzəriyyəsini qurmaq üçün mexaniki sistemlərin müvazinətinin riyazi təhlil metodlarını tətbiq etmişdi. Öz baxışlarını o, siyasi iqtisad dərslərində vermişdi. Pareto etiraf edirdi ki, faydalılığı ölçmək çətinidir və seçim üçün faydalılığın ordinalist konsepsiyası kifayət edərdi.

Paretoya görə optimallıq -cəmiyyətin maksimum iqtisadi rifahı haqqında nəzəri təsəvvür yaratmaq: iqtisadiyyatın elə vəziyyətidir ki, bu zaman bir və ya bir neçə şəxsin vəziyyətini digərinin və ya digərlərinin vəziyyətini pisləşdirmədən yaxşılaşdırmaq mümkün deyil. Paretoya görə optimal vəziyyətə çatmaq üçün üç şərt var:

-nemətlərin istehlakçılar arasında optimal bölgüsü;

-istehsal sahələri arasında resurslarının optimal yerləşdirilməsi;

-məhsulun optimal istehsal həcmi.

Piqu vergisi – mənfi xarici effektlər istehsalçılarından alınan və xüsusi məsrəfləri ictimai məsrəflərlə bərabərləşdirən haqq.

Piqu effekti - qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi zamanı hadisələrin ardıcılığı: qiymətlərin səviyyəsinin artması (azalması) ►- real xəzinə qalıqlarının azalması (artması)—►— qənaət etməyə son hədd meyilliliyinin artması (azalması) ev təsərrüfatlarının istehlakının azalması (artması).

Planlaşdırma - düşünülmüş şəkildə nisbətlərin gözlənilməsinə, resurslardan səmərəli istifadə olunmasına yönümlənmiş təşkilati və iqtisadi fəaliyyət sistemi.

Pul - ümumi ekvivalent rolunu yerinə yetirən xüsusi növ əmtəə; hər yerdə mübadilə vasitəsi kimi qəbul edilən aktiv; ləğv (tez realizə olunan) vəsait.

Pul qiyməti - əmtəənin pul şəklində (müəyyən miqdarda pulla) ifadə olunmuş dəyərliyi.

Pul sistemi - ölkədə pul təklifinin tənzimlənməsi üçün dövlətin istifadə etdiyi tədbir və alətlərin məcmusu.

Pul tədavülü sürəti - müəyyən dövr ərzində məcmu xərclər kəmiyyətinin tədavüldə olan pulun miqdarına nisbəti.

Pul xülyaları - iqtisadi subyektin təsərrüfat qərarları qəbul etdikdə dəyər göstəricilərinin real qiymətlərinə deyil, nominal qiymətlərinə əsaslanması.

Pulun neytrallığı - pulun milli iqtisadiyyatda rolu haqqında təsəvvür, buna müvafiq olaraq pul kütləsinin dəyişməsi real parametrlərə təsir etmir; istehsalın həcmi və

Pulun superneytrallığı - pulun milli iqtisadiyyatda rolu haqqında təsəvvür, ona görə pul təklifi sürətinin artması real parametrlərə: istehsal həcmi və məşğulluq, nemətlərin nisbi qiymətlərinə təsir etmir.

R

Rasional gözləmələr - nəzəri konsepsiya, ona müvafiq olaraq iqtisadi subyektlər qərar qəbul edərkən gələcəyi qərarın qəbul edilməsi anı üçün əldə olan bütün informasiyanı cəlb etməklə gözlənilən hadisələrin formalaşması prosesini adekvat əks etdirən model əsasında proqnozlaşdırırlar; rasional gözləmə əsasında müəyyənləşdirilən parametrin qiyməti, yalnız təsadüf nəticəsində faktik qiymətdən fərqlənir.

Razılılaşma, gözləmələr fərziyyəsi - bu fərziyyəyə görə firmalar və fərdlər gələcək hadisələri səhvsiz görürlər və qərar qəbul edərkən lazımi informasiyaya tam çıxışa malik olurlar.

Rəqabət – məhsulun satışı zamanı istehsalçı zamanı və təchizatçıların qarşılıqlı fəaliyyəti, əlaqəsi və mübarizəsi, ayrı-

ayrı əmtəə istehsalçıları və ya əmtəə (xidmətlər) təchizatçıları arasında ən yaxşı satış şərtləri uğrunda iqtisadi bəhsləşmə.

Real faiz dərəcəsi - inflyasiyanı nəzərə almaqla dəqiqləşdirilmiş, yəni dəyişilməz qiymətlərdə ifadə olunmuş faiz dərəcəsi.

Real əmək haqqı - əmək haqqının alınmış məbləğə alına biləcək əmtəə və xidmətlərin miqdarı ilə ifadə olunan alıcılıq qabiliyyəti.

Refleksivlik fərziyyəsi - iki eyni nemətlər dəsti olduqda istehlakçı hesab edir ki, onlardan biri digərindən pis deyil.

Resursların səmərəli yerləşdirilməsi - istehsal amillərinin zaman və məkanda faydalılığı maksimallaşdırmağa imkan verən uzlaşması.

Rikardo ekvivalentliyi teoremi - dövlət xərclərinin müəyyən kəmiyyətdə artması dövlət xərclərinin vergilər hesabına və ya dövlət borclarının artması hesabına maliyyələşdirilməsindən asılı olmayaraq milli gəlirin həmin kəmiyyət qədər artması ilə nəticələnir

Roulz ictimai rifah funksiyası - ictimai rifahın cəmiyyətin ən kasıb üzvlərinin rifahına görə qiymətləndirilməsi.

S

Sabit məsrəflər - istehsal həcmi dəyişdikdə dəyişməyən məsrəflər. Son hədd məsrəfləri - hər vahid istehsal artımı zamanı ümumi xərclərin artımı.

Sabit (təsbit olunmuş) xərclər - firmanın məhsulun istehsal həcmindən asılı olmayaraq çəkdiyi xərclər.

Sabit müvazinətli bazar - tələb və təklif həcmiminin elə şəraitdə bərabərliyidir ki, bu zaman qiymətin özünün müvazinət göstəricisindən sapınması bazar sövdələşməsi iştirakçıların elə reaksiyası ilə müşayiət olunur ki, bu, qiyməti müvazinət göstəricisinə qaytara bilir.

Sabitləşdirmə siyasəti - hökumətin vergilər, dövlət xərcləri, pul təklifi həcmi və inzibati tənziqləmə vasitəsilə milli iqtisadiyyatın artımını stimullaşdırma (ekspansionist) və ya ləngitməyə (restriktiv) yönəldilmiş tədbirlər sistemi.

sabit - xərcləri məhsul istehsalının həcmindən asılı olmayan amillər

Sahibkar - özünün xeyir götürməsi məqsədilə istehsal amilləri ilə mampulyasiya edən, onlardan rəşional istifadə edən iqtisadi agent.

Sahibkarlıq fəaliyyəti - vətəndaşların və onların birliklərinin mənfəət əldə edilməsinə yönümlənmiş təşəbbüskar müstəqil fəaliyyəti. Müəssisənin təşkilati-hüquqi forması hüdudlarında özləri riskə getməklə və mülkiyyət məsuliyyəti daşımaqla həyata keçirilir.

Satış pulu - satılmış məhsul həcmindən ümumi gəlir.

Senoraj -dövlətin tədavüldə olan pullarının artırılması nəticəsində əldə etdiyi gəlir, əlavə buraxılmış pulların məbləği ilə onların buraxılmasına çəkilən xərclər arasındakı fərqə bərabərdir.

Sey Jan Batist (1767-1832) - fransız iqtisadçısı, «Siyasi iqtisad haqqında traktat»ında (1803) A.Smitin bazar nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. O deyirdi ki, hər bir əmtəə başqasına dəyişdirildiyindən bazara gələn hər bir əmtəə özünün tələbini yaradır və bazarda yaranan hər bir tələb öz təklifini yaradır. Bu qarşılıqlı əlaqəni çox vaxt Sey qanunu adlandırırlar. Həmin qanun iqtisadi böhranların mümkünlüyünü inkar etmək üçün, bazar iqtisadiyyatının avtomatik olaraq tam məşğulluğa çatmasını sübut etmək üçün istifadə edilirdi.

Səmərəli gözləmələr – nəzəri konsepsiya, ona müvafiq olaraq iqtisadi subyektlər qərar qəbul edərkən gələcəyi qərarın qəbul edilməsi anı üçün əldə olan bütün informasiyanı cəlb etməklə gözlənilən hadisələrin formalaşması prosesini adekvat əks etdirən model əsasında proqnozlaşdırırlar; səmərəli

gözləmə əsasında müəyyənləşdirilən parametrlin qiyməti, yalnız təsadüf nəticəsində faktik qiymətdən fərqlənir.

Səmərəli gözləmələr fərziyyəsi – bu fərziyyəyə görə firmalar və fərdlər gələcək hadisələri səhsiz görürlər və qərar qəbul edərkən lazımi informasiyaya tam çıxışa malik olurlar.

Səhm (qiymətli kağız) - səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən buraxılan və cəmiyyətin nizamnamə fondunda (kapitalında) paya mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən və dividend (gəlir) gətirən qiymətli kağız növü.

Səhmdar (səhm sahibi) - səhmdar cəmiyyəti səhmlərinin, nizamnamə kapitalında pay mülkiyyətçisi olan hüquqi və ya fiziki şəxs.

Səhmdar kapitalı-səhmdar kompaniyasının onun səhmdarları tərəfindən səhm müqabilində verdikləri və həmin kompaniyanın mövcud olduğu müddətdə permanent maliyyələşdirmə mənbəyi olan pullar.

Səhmdar cəmiyyəti - səhmlərin buraxılması yolu ilə öz vəsaitlərini birləşdirmiş hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü razılaşması əsasında yaradılmış təşkilat.

Səhmlərin məzənnəsi - hazırkı məqamda konkret səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin qiymətli kağızların yerləşdirilməsi (satışı) ilə məşğul olan fond birjasında, əmtəə birjalarının fond şöbələrində, banklarda və broker idarələrində satılıb-alındığı qiymət.

Səmərəli bazarlar fərziyyəsi - səmərəli bazarın yalnız nemətin və ya qiymətli kağızın qiymətinə təsir edə biləcək bütün əldə oluna biləcək informasiyanın bu qiymətdə əks olunduğu halda mövcud olması ehtimalı.

Səmərəlilik - istehsal olunmuş iqtisadi nemətlərin (nəticələrin) həcmi və resursların miqdarının (xərclərinin) nisbətini, minimum xərclə həmin həcmdə nemət istehsalını səciyyələndirən anlayış; həmin resurslarla maksimum həcmdə nemət istehsalı.

Sıxıdırma effekti - dövlət xərclərinin artması ilə şərtlənən faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə görə xüsusi bölmənin iqtisadi fəallığının azalması.

Sistem - bir tam halında birləşmiş təsərrüfat vahidləri, müəssisələrin məcmusu;

hər hansısa bir iş üçün əsas rolunu oynayan prinsiplərin məcmusu; ictimai quruluş forması.

«Snob» effekti - başqa istehlakçıların tələb həcmində dəyişməsinə cavab olaraq bir istehlakçının nemətə tələb həcmində əks istiqamətdə dəyişməsi.

Smit Adam (1723-1790) - şotland iqtisadçısı, onun əsərləri klassik iqtisadi nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur. «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqatlar» kitabında ictimai əmək bölgüsü haqqında təlimi, ixtisaslaşma və mübadilənin zəruriliyini, bazar mexanizminin fəaliyyət göstərməsini («görünməz əl»), əmək dəyər nəzəriyyəsini. Bazar təsərrüfat sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi prinsiplərini (dövlət müdaxiləsindən azadlıq, rəqabətin üstünlük təşkil etməsi) əsaslandırmışdı.

Son hədd məhsulu (marginal product) istehsal amilinin - istifadə olunan digər amillərin həcmində dəyişilməz qalması şərti ilə istehsal amilinin bir vahid artması ilə əlaqədar əlavə əmtəə istehsalı. Məhsul həddi həmin amilin bir vahid artımına düşən əmtəə istehsalı artımı kimi müəyyənləşdirilir.

Son hədd məhsulu (marginal product) istehsal amilinin - istifadə olunan digər amillərin həcmində dəyişilməz qalması şərti ilə istehsal amilinin bir vahid artması ilə əlaqədar əlavə əmtəə istehsalı. Son həddi həmin amilin bir vahid artımına düşən əmtəə istehsalı artımı kimi müəyyənləşdirilir.

Son hədd gəliri – hər əmtəə vahidinin satış həcmində artması nəticəsində əldə olunan əlavə gəlir. Son hədd gəliri ümumi gəlir artımının satış həcmi artımına nisbəti kimi təyin olunur.

Son hədd məsrəfləri – hər vahid istehsal artımı zamanı ümumi məsrəflərin artımı.

Son hədd faydalılığı – istehlak olunan sonuncu nemət faydalılığı və ya istehlak zamanı nemət bir vahid artdıqda ümumi faydalılığın artması.

Son hədd xərcləri – verilmiş əmtəənin istehsalının bir vahid artması ilə bağlı əlavə xərclər.

Sosializm - siyasi doktrinadır, istehsal vasitələri üzərində kollektiv mülkiyyətin mühümlüyünü vurğulayır, əsas sahələrdə ictimai mülkiyyətin, ümumi plana uyğunluq və proporsionallığın, əməyə və ictimai istehsal fondlarına bölgünün əsas yer tutduğu iqtisadiyyatda əsas rolu dövlətə verir. Marksizm sosializmi kapitalizmdən kommunizmə keçiddə ara mərhələsi (birinci mərhələ) kimi nəzərdən keçirirdi.

Staqnasiya-ölkə iqtisadiyyatında uzunmüddətli depressiya, durğunluq vəziyyəti

Staqlyasiya - hər hansı bir ölkənin və ya bir qrup ölkənin iqtisadiyyatının istehsalın qiymətlərin artımı (inflyasiya) və işsizlərin sayının artması ilə müşayiət olunan azalması və ya durğunluğu (staqnasiya) ilə səciyyələnən vəziyyəti.

Substitutlar - istehlakda bir-birini əvəzləyən nemətlər.

§

Şəxsi (fərdi) mülkiyyət – cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri (fərdlər) tərəfindən onların şəxsi və ya ailə tələbatlarının ödənilməsində yönəldilmiş maddi nemətlərin mənimsənilməsində yönəldilmiş maddi nemətlərin mənimsənilməsinə dair iqtisadi münasibətlər.

Şirkət – səhmdar cəmiyyəti kimi qeydiyyatdan keçmiş xüsusi firma; sənayenin milliləşdirilmiş sahəsində dövlətə məxsuz müəsisə.

Şirkət, cəmiyyət – sahibkarların sənaye, ticarət, nəqliyyat və digər birləşmələri.

Ştakerberq müvazinəti - duopolyanı firmalar arasında bazar hökmranlığını qeyri-bərabər bölgülü təsvir edir ki, bu zaman firmalardan biri özünü lider kimi (ya qiymətə görə, ya həcmə görə, ya da eyni zamanda hər ikisinə görə) aparır, digəri isə uyğunlaşma strategiyasını həyata keçirərək birinci firmanın etdiyi seçimdən çıxış edib öz davranışını tənzimləyir.

T

Tam və səmərəli məşğulluq - əmək bazarında müvazinət, bu zaman əməyin məhsulunun son həddinin qiyməti əməyə xərclər həddinə bərabər olur.

Təbii inhisar - bütün müəssisələri və əhalini ən mühüm iqtisadi şəraitlərlə (su, qaz, elektrik enerjisi, kommunal xidmətləri və s. ilə) təmin edən, xüsusi firmaların rəqabət mübarizəsinə yol verməyən və təsərrüfatın idarə edilməsində böyük qənaətə səbəb olan istehsal növü.

Təkamül - tədricən dəyişmə, inkişaf prosesi.

Təklif - satıcı tərəfindən bazarda müəyyən qiymətə və verilmiş zaman kəsiyində satılan əmtəənin miqdarı. Təklif qanunu əmtəənin qiyməti nə qədər yüksək olarsa (bütün digər əmtəələr nəzərə alınmaqla), ondan bir o qədər çox miqdarda istehsal olunub satışı çıxarıla biləcəyini bildirən qanun.

Təklif - satıcı tərəfindən bazarda müəyyən qiymətə və verilmiş zaman kəsiyində satılan əmtəənin miqdarı.

Təklif funksiyası - təklifin həcmi ilə onu müəyyənləşdirən amillər arasında asılılıq.

Təklif qanunu - əmtəənin qiyməti nə qədər yüksək olarsa (bütün digər səbəblər nəzərə alınmaqla), ondan bir o qədər çox miqdarda istehsal olunub satışı çıxarıla biləcəyini bildirən qanun.

Təklif qiyməti - istehsalçının neməti satmağa razı olduğu minimum miqdarda pul.

Təklifin çarpaz elastiklik əmsalı - bir nemətin qiyməti bir faiz dəyişdikdə digər nemətin təklifinin neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

Təklifin həcmi - istehsalçının həmin qiymətə satmağa hazır olduğu nemətin maksimum miqdarı.

Təklifin qiymət üzrə elastiklik əmsalı (təklifin bilavasitə elastikliyi) - təklif olunan nemətin qiyməti bir faiz dəyişdikdə təklifin həcmnin neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

Təklif siyasəti - dövlətin iqtisadi konyukturaya xüsusi bölmənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlər vasitəsilə təsiri.

Təkmil rəqabət - aşağıdakı əlamətləri ilə səciyyələnən bazar strukturü:

- çoxsaylı əmtəə satıcısı və alıcısı;
- məhsulun eyni qəbildən olması;
- resursların hərəkətinin tam mobillivj, sahəyə gəlməkdə və ondan çıxmaqda maneələrin olmaması;
- heç bir iqtisadi agent qiymətlər üzərində hökmranlığa malik deyil;
- iştirakçılar qiymətlər və istehsal şərtləri barədə tam məlumatlıdırlar.

İstehsal amilinin məcmu (ümumi) məhsulu - həmin amilin müəyyən miqdarına düşən istehsal olunan əmtəə.

Təkmil rəqabət bazarı - çoxsaylı satıcısı və alıcısı olan eyni növ əmtəə bazarı, burada onların istənilən hər birinin hərəkəti bazar qiymətlərinin səviyyəsinə təsir etmir.

Təkrar istehsal – maddi nemətlər və xidmətlər və xidmətlərin, iş qüvvəsinin, münasibətlər və maraqlarının istehsalı prosesinin fasiləsiz bərpası.

Tələb - bazar iqtisadiyyatının ən mühüm kateqoriyasıdır. Qiymətlərin müəyyən səviyyəsində alıcının ala biləcəyi əmtəə

və xidmətlərin miqdarını ifadə edir, yəni tələbatların bazara xas olan ifadə edilmə formasıdır.

Tələb funksiyası - tələb həcmi ilə ona təsir göstərən müxtəlif amillər (qiymət, gəlir, istehlak, üstünlük verimlər, gözləmələr və s.) arasında asılıdır.

Tələb qanunu - hər hansı bir əmtənin qiymətinin artmasının həmin əmtəyə tələbin azalmasına səbəb olmasında təzahür edən qanunauyğunluq.

Tələb qanunu - nemətin qiyməti aşağı düşdükdə ona tələbin həcmi artır.

Tələb qiyməti - istehlakçının nemətə görə ödəməyə hazır olduğu pulun maksimum miqdarı.

Tələb qiyməti funksiyası - nemətin qiyməti ilə ona tələbin həcmi (qiymətə görə tələb funksiyasının əksi) arasında asılılıq.

Tələb və təklif qanunu - tələb artıqda nemətin qiyməti artır, təklif artıqda isə qiymət aşağı düşür; tələb azaldıqda nemətin qiyməti aşağı düşür, təklif azaldıqda isə qiymət artır.

Tələbin çarpaz elastiklik əmsalı - bir nemətin qiyməti bir faiz dəyişdikdə digər nemətə tələbin neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

Tələbin həcmi - istehlakçının həmin qiymətə almağa hazır olduğu nemətin maksimum miqdarı.

Tələbin qiymətə görə elastikliyi - qiymətin bir faiz dəyişməsinin təsiri altında tələb həcmi nisbi dəyişməsini göstərir.

$$E_P^D = \left| \frac{\Delta Q / Q}{\Delta P / P} \right| = \left| \frac{Q - \text{nin dəyişməsi } \%}{P - \text{nin dəyişməsi } \%} \right|$$

Tələbin gəlirə görə elastiklik əmsalı - istehlakçının gəliri bir faiz dəyişdikdə tələbin həcmi nisbi dəyişəcəyini göstərir.

Tələbin qiymətə görə elastiklik əmsalı (tələbin bilavasitə elastikliyi) - soruşulan nemətin qiyməti bir faiz dəyişdikdə tələbin həcmnin neçə faiz dəyişəcəyini göstərir.

Tətbiqi iqtisadiyyat - iqtisadi təhlilin real iqtisadi vəziyyətlərə tətbiqi. Tətbiqi iqtisadiyyatın qarşısında duran məsələ iqtisadi siyasəti işləyib hazırlamağa kömək edərək iqtisadi nəzəriyyədən irəli gələn proqnozları qurmaqdır.

Tətil - rəhbərliyin onların əməyin sosial-iqtisadi şəraitləri ilə bağlı tələblərini qəbul etməyə məcbur etmək məqsədilə işçilərin istehsalı dayandırması.

Torpağın qiyməti - sabiq torpaq mülkiyyətçisinin qoyulmuş kapitalla görə bank faizi ala biləcəyi pulun məbləği. Deməli, torpağın qiyməti gələcək torpaq rentasının diskontlaşdırılmış dəyəridir.

Transaksion xərclər - mübadilə sahəsində mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə bağlı xərclər.

Təhlil - əşyanın həqiqətən və ya fikrən tərkib hissələrinə bölünməsi.

Təklifin qiymətə görə elastikliyi - qiymətin bir faiz dəyişməsinin təsiri altında təklif həcmnin nisbi dəyişməsini göstərir.

$$E_P^S = \frac{\Delta Q / Q}{\Delta P / P}$$

Tələbin gəlirə görə elastikliyi:

$$E = \frac{\Delta Q / Q}{\Delta I / I}$$

Tranzitivlik fərziyyəsi - əgər istehlakçı A dəstini B dəstindən üstün bilir, B dəstini isə S dəstindən üstün bilir, deməli o, A dəstini S dəstindən üstün bilir və müvafiq olaraq istehlakçı üçün A dəsti B dəstinə və B dəsti S dəstinə bərabərdirsə, onda A və S dəstləri də onun üçün bərabərdir.

Uzunmüddətli dövr (firmanın fəaliyyətində) (long-run) – bütün istehsal amillərində dəyişikliklər edə bilmək üçün kifayət edəcək zaman kəsiyi.

Ü

Ümumi faydalılıq – istehlak olunan bütün nemətlərin məcmu faydalılığı.

Ümumi iqtisadi müvazinət- tələb və təkilif bərabərliyinin bütün makroiqtisadi bazarlarda eyni zamanda birgə mövcudluğu.

Ümumi faydalılıq - müəyyən vaxt kəsiyində verilmiş miqdarda məhsulun istehlakından fərdin aldığı ümumi məmnunluq (faydalılıq).

Ümumi gəlir – iş müəssisəsinin ilin nəticələrinə görə bütün iqtisadi fəaliyyət növlərindən məcmu gəlirinin göstəriciləri, satılan əmtəə (xidmətlərin) ümumi satış pulundan və müəssisənin qeyri-satış fəaliyyətini nəzərə alan ödəniş balansı saldosundan ibarətdir. «Ümumi gəlir» anlayışı konkret məhsulun (və ya bir neçə məhsulun) satışından əldə olunan gəlirin göstəricisi kimi istifadə olunur.

Ümumi iqtisadi müvazinət - milli iqtisadiyyatın bütün nemətlər və amillər bazarlarında eyni zamanda tələbin təklifə bərabər olduğu vəziyyəti.

Ümumi (mühasibat) mənfəəti - əmtəə (və ya xidmətlər) satışından məcmu satış pulu ilə onların istehsalı və satışı ilə bağlı xarici məsrəflər arasındakı fərqdən ibarətdir.

Ümumi satış pulu - məhsulun, işlər və xidmətlərin, həmçinin maddi sərvətlərin satışından əldə olunmuş ümumi məbləğ.

Ümumi xərclər - hər hansı məhsulun və ya iqtisadi nemətin istehsalı və reallaşmasına müəssisənin həm dəyişən, həm də sabit xərclər daxil olmaqla bütün xərclərinin məcmusu.

Üçüncü dərəcəli qiymət diskriminasiyası - əmtəənin bazarın ayrı-ayrı segmentlərində müxtəlif qiymətlərə satılması.

V

Vahid aqrar siyasət (VAS) - Avropa Birliyinin (AB) aqrar bölməyə kömək üçün apardığı siyasət. Əsas məqsədlər: fermerlərin qənaətbəxş həyat səviyyəsinin saxlanılması və aqrar bölmənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Valyuta (hərfi: qiymət, dəyər) - beynəlxalq iqtisadi mübadilədə və pul haqq-hesabları ilə bağlı digər beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən ölkənin pul vahidi.

Valyuta bazarı - xarici ticarət, xidmətlər, kreditlər, investisiyalar, beynəlxalq ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün lazım olan valyuta və xarici valyutalardakı ödəniş sənədlərinin (çəklər, veksellər, köçürmələr, akkredetivlər) alım-satılmasını təmin edən mexanizm.

Valyuta kursu - mübadilə zamanı iki valyutanın dəyər nisbəti; bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidi ilə və ya bir qrup ölkənin pul vahidləri ilə («valyuta zənbili») ifadə olunmuş «qiyməti».

Valras qanunu - «n» sayda qarşılıqlı əlaqədar olan bazardan ibarət iqtisadiyyatda (n-1)-ci bazarda müvazinət əldə olunubsa, onda sonuncu bazarda da müvazinət olacaq; bildirilir ki, iqtisadiyyatda tələb olunan əmtəələrin ümumi dəyəri həmişə təklif olunan əmtəələrin ümumi dəyərinə bərabərdir.

Veblen effekti - istehlak tələbinin artması effekti, əmtəənin daha yüksək qiymətə malik (daha aşağı deyil) olması ilə əlaqədardır

Veblen Torsteyn Bunde (1857-1929) - Amerika iqtisadçısı, o, birinci olaraq ən iri Kompaniyaların genişlənməsinin nəticələrinin neqativ dəyərləndirmiş və bunu «Veyil sinfin nəzəriyyəsi» (1899) kitabında əks etdirmişdi. Veblen etiraf edirdi ki? kompaniyalar istehsalın təşkilinin faydalı aləti ola bilərlər, amma o, hesab edirdi ki, iri kompaniyaları idarə edənlər bunu elə edirlər ki, işgüzar dairələrin çiçəklənməsi cəmiyyətin rifahına müvafiq olmur. Bu tezisi inkişaf etdirən Veblen xüsusi sahibkarlıq iqtisadiyyatının materialist səciyyəvi iştirakçılarından bəzilərinə hücum edir, onları «pul rəqabəti», «nümayişkəranə veyillik» və «nümayişkəranə istehlak» adlandırır.

Veblen həmçinin iqtisadi inkişaf prosesi ilə maraqlanırdı və hesab edirdi ki, texniki tərəqqi ilə şərtlənən məhsuldarlıq artımı iqtisadi böhranı dərinləşdirəcək, bir tərəfdən fəhlələrlə idarəetmə strukturları, digər tərəfdən isə səhmdarlarla geniş işgüzar dairələr arasında münaqişəni gücləndirəcək.

Veksel - mücərrəd və şəxsiz borc öhdəliyidir, müəyyən edilmiş formada yazılı şəkildə doldurulur (qiymətli kağız növü), və ya borc pul almaq vasitəsi kimi firma, yaxud dövlət tərəfindən buraxılan maliyyə aləti.

Veksel-Conson teoremi - istehsal miqyasının elastikliyi hər bir istehsal amilinin istehsal elastikliyinə bərabərdir.

Vençur (risk) kapitalı (venture capital) - səhmdar kapitalı və ya firmaya maliyyə mütəxəssisləri tərəfindən verilən borc (məsələn, kommersiya banklarının və sığorta kompaniyalarının risk kapitalı şöbələri tərəfindən) ki, bu da onlara yeni olduqlarına görə xüsusilə yüksək risk dərəcəli layihə olub ənənəvi xarici maliyyələşdirmə vasitələrinin köməkliyi ilə maliyyələşdirmək mümkün olmayan məhsullara və istehsal proseslərinə investisiyalar etməyə imkan verir.

Vergilər - hüquqi şəxslərdən ölkə qanunvericiliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə həyata keçirilən məcburi ödəmələr.

Y

Yarımçıq istehlak - iqtisadi konyukturanın əmək bazarındakı defisitinin nemətlər bazarındakı artıqlıqla uzlaşdığı vəziyyəti.

Yaşayış minimumu- insanların həyat fəaliyyətinin saxlanılması və iş qüvvəsinin təkrar olunması üçün zəruri olan minimum yaşayış vasitələri. Yaşayış minimum cəmiyyətin inkişafının hazırkı şəraitində ən aşağı ictimai zəruri həyat səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Yığıl paradoksu - Keyns konsepsiyasında yığım həcmi artdıqca istehsal olunan milli gəlirin azalması.

Yığımın qızıl qanunu - iqtisadi artımın neoklassik modeli şəraitində əhalinin hər nəfərinə düşən istehlak fondu, əgər qənaət norması kapitalla görə istehsal həcmi eləstikliyinə bərabədirsə, maksimum sürətlə artır.

Yoxsulluq tələsi - elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman sosial təminat üzrə vəsait alan işsiz iş axtarmaq istəmir, çünki onun alacağı potensial əmək haqqı işsizliyə görə vəsaitdən az olacaq.

Yoxsulluq- hər hansı bir ölkədə əsaslandırılmı. Normalar üzrə minimum yaşayış vasitələri olmayan cəmiyyətin müəyyən təbəqəsinin iqtisadi vəziyyətidir.

Yoxsulluğun səviyyəsi - əhalinin gəlirinin 50 faizdən çoxu ərzaq məhsullarının alınmasına sərf edilərsə, bu, yoxsulluq hesab edilir.

Yutil - marjinalist konsepsiyasında fərdi faydalılığın şərti ölçü vahidi.

Ədəbiyyat

1. İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat-1,2. Dərslik. (RF əməkdar elm xadimi prof. i.e.d. Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə). Moskva 2007. Bakı-2008
2. İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2. (RF əməkdar elm xadimi prof. i.e.d. Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə). Moskva 2008. Bakı 2009
3. С.М.Кейнз. Мəşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı 2001
4. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
5. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı, 1999.
6. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı, 2002.
7. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 2002.
8. Kərimov E., Qasimov B. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2004.
9. Marks K. Kapital. I, II, III cildlər,
10. Meybullayev M.X. XIX əsrin iqtisadçılarının əsərlərində klassik elmi sistemin inkişafı. Bakı, 2001.
11. Nəsrullayev F.A. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və metodologiyası. Bakı, 1997.
12. Şəkəraliyev A.S. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, 1999
13. Şəkəraliyev A.S. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, 2000.
14. Vəliyev T.S., Həsənov A. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. Bakı, 1996.
15. Vəliyev T.S. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı, 1999.
16. Гребенников П.И., Леусский А.И., Тарасович Л.С.. Микроэкономика: Учебник, Спб: Изд-во СПГУЭиФ, 1998
17. Добрынин А.И., Журавлева Г.П. Общая экономическая теория: Учеб. пособие .СПб.: Питер 2002
18. Журавлева Г.П. Экономика: Учебник. М.:Юристь, 2002
19. Курс экономической теории/ Под общ. ред. проф. М.Н.Чепурина, проф. Киселевой Киров: АСА, 2000

20. Курс экономической теории. Научн. ред. А.Б.Сидорович, М.ДИС. 1997
21. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стенли Л. Брю, Экономикс М.:Республика,1993 Т.2
22. Мэнкью Н.Грегори, Принципы экономики, Учебник XXI века. Спб.: Питер 1999
23. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов, Антология экономической классики. В 2т. М.: МП «Эконов», 1993
24. Фишер С., Дорибуш Р., Шмалензи Р. Экономика /Пер.с англ. М.:Дело, 1993
25. Экономическая теория (политэкономия) / Под.ред. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой, М.: РЭА им. Г.П.Плеханова,2000
26. Экономическая теория: Учебник / под ред. В.И.Видянина, А.И.Добрынина, Г.Л.Журавлевой, Л.С.Тарасевича, М.: Инфра-М, 2002
27. Экономическая теория. Учебник/под ред. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича,-М.: ИНФРА-М. 2007.

Kərimov Elşəvər Nəriman oğlu

1958-ci ildə Qədim Göyçə mahalında anadan olmuşdur. 1979-cu ildə orta məktəbi bitirib D.Bünyadzadə adına Xalq Təssərrüfatı İnstitutuna daxil olmuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

1975-1978-ci illərdə əsgəri xidmət borcunu yerinə yetirmişdir. Əmək fəaliyyətinə fəhlə kimi başlamışdır.

1981-ci ildən o, AMEA-nin İqdisadiyyat İnstitutunda laborant, kiçik elmi işçi, böyük elmi işçi işləmişdir. 1985-89-cu illərdə işə asperanturada oxumuşdur. İqdisad elmləri namizədi, dosentdir. 3 dərslək, 2

metodiki vəsaitin 50-dən çox məqalə və tezislərin müəllifidir. Hal- hazırda AKU-nun elmi işlər üzrə prorektorudur.

Osmanov Bəşir Osman oğlu

1936-cı ildə anadan olmuş və 1968-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini (indiki BDU) fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. O vaxtdan bu günə kimi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (keçmiş Azərb. Xalq Təsərrüfatı İnstitutu) iqtisadi nəzəriyyənin (siyasi iqtisad) tədrisi ilə məşğuldur.